Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 53 • 2022 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana tarafından taranmış ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)
Suavi Aydın
(Bilkent Üniversitesi)
Neslihan Demirkol
(Westfälische Wilhelms-Universität Münster)
Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)
Mehmet Ölmez
(İstanbul Üniversitesi)
Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

N. Işık Demirakın
(TED Üniversitesi)
Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)
Andreas Schachner
(Alman Arkeoloji Enstitüsü)
Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)
Süha Ünsal
(Bilkent Üniversitesi)
Oktay Özel
M. Bülent Varlık
Barış Karacasu

Danışma Kurulu
Jak den Exter, İlhan Tekeli, Uygur Kocabaşoğlu,
Metin Turan, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008)
A. Sami Güneyçal (1930-2012)
Etem Coşkun (1953-2017)
Selim İlkin (1939-2017)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Fotoğrafı:
Kolaj, Ümit Uzmay

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Kavaklıdere Mah. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
175.- TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 350.- TL / Yurt dışı: 30.- $, 25.- €

Basım Tarihi: 30 Haziran 2022

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi 523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49
Sertifika No:

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

Mehmet Tuğrul'un Kitaplaşan Doktora Tezinde
"Uygunsuz" Halk Anlatılarının Yazgısı
Gürol PEHLİVAN
7-30

Devlet ve Sarraf Arasında Çiftlikler:
19. Yüzyıl Debre'sinde Eşraf Borçluluğu
Uğur BAYRAKTAR
31-54

Savaşın Meçhul Aktörleri:
Osmanlı Cihan Harbi Seferberliğinde Hayvanlar Üzerine
Genel Bir Değerlendirme
Cihangir GÜNDOĞDU
55-88

Resmi Arşivsiz İşletme Tarihi Yazmak:
Türkiye'de Özel Arşiv Kaynakları ve Koleksiyonları
Akansel YALÇINKAYA
89-108

Dosya:
Osmanlı Dünyasında Türkçe Dışı Süreli Yayınlar - IV
Fransızca - Arapça

-Fransızca-
Modernitenin Aynası: Osmanlı'da Fransızca Basın
Lorans TANATAR BARUH
111-116

İzmir'den İstanbul'a,
Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Dilindeki Basının Doğuşu
1821-1843
Frédéric HITZEL
117-138

Le Moniteur Ottoman ya da Kamuoyunun Dönüm Noktası
Gérard GROC
139-156

Osmanlı Devleti'nin Fransızca Resmî Gazetesi *Le Moniteur Ottoman* (1831-1836)
Özgür TÜRESAY
157-214

Levant Herald Gazetesi ve Osmanlı Tarihyazıcılığı İçin [Muhtemel] Önemi
Murat R. ŞİVİLOĞLU
215-240

La Colombe du Massis veya Ermeni Dünyasının Habercisi
Aylin KOÇUNYAN
241-258

Osmanlıdan Cumhuriyete Fransızca Yahudi Basını
Naim A. GÜLERYÜZ
259-282

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde
Fransızca Basını İçin Kullanım Kılavuzu
Edhem ELDEM
283-296

Fransa Millî Kütüphanesi ve Gallica'da Fransızca Osmanlı Süreli Yayınlar
Sara YONTAN MUSNIK
297-310

-Arapça-
Osmanlı Döneminde Arapça Süreli Yayınlar
Ali SONAY
311-322

Reformcu Adanmışlık ve Siyasi Baskı Arasında
Jön Türk Devrimi Döneminde Suriye'de Bir Yayıncı ve Gazetesi:
Muhammed Kürd Ali ve *el-Muktebes* (1908-17)
Kaïs EZZERELLİ
323-348

Osmanlı İstanbul'unda Arapça Gazete ve Dergi: Kimin Basını?
Leyla v. MENDE
349-362

Kahire'de Bir "Deniz Feneri"
Müslüman Yayın *el-Menâr*'ın
İlk Yılları, Dinî Emeli ve Bulduğu Karşılık (1898-1903)
Umar RYAD
363-390

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar…
İnanç Bir Öncü Dergi (İstanbul/İkincikânun-Nisan 1940)
M. Bülent VARLIK
391-398

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları - 4
Salon Osmanlıca-Fransızca Dergi
Bülent DANIŞOĞLU
399-416

Ankara Ansiklopedisi - 10
Turan TANYER
417-432

Sunuş

"Osmanlı Dönemi Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" dosyamızın dördüncü adımı Fransızca ve Arapça ile devam ediyor. Elbette Fransızca dosyamızın editörü Lorans Tanatar Baruh ve Arapça dosyamızın editorü Ali Sonay özverili katkılarıyla bu adımı gerçek kıldılar; onların bu karşılığının ancak insan/bilim saygı ve sevgisinin ortaklaşmasıyla denkleşebileceği anlayışlarından kaynaklanan duyarlılıkları ile dosyalarımız size ulaşabildi. Neslihan Demirkol, Işık Demirakın, Ömer Türkoğlu, Uras Koçum, Cemile Gizem Dinçer, Beren Şimşek, Simay Turan bu kez ve gene dosyamıza ve sayımıza katkıda bulundular.

Geçen sayımızda anlatmaya çalıştığımız gibi, Türkçe Dışı Süreli Yayınlar dosyalarımızı esas olarak coğrafi bölgelere göre düzenleme düşüncemizden pandemi, zaman ve hacim üçlüsünün yol açtığı birçok kısıtlar nedeniyle vazgeçmek durumunda kaldık. Fransızca ile Arapça böylelikle aynı dosyada yan yana gelmiş oldu. Gelecek sayımızda da Yahudi dilleri, İngilizce ve Almanca ile dosyalarımızı sürdüreceğiz. Fransızca dosyamızda da göreceğiniz üzere, çok dillilik Osmanlı döneminde yalnızca basın dünyasını oluşturan diller bütünü anlamında değil, tek bir yayın organında da birden çok dilin kullanılmasıyla kendisini günlük yaşamın ve resmi yaşamın her alanında gösteriyordu. Osmanlı tebaalarından birinin ana dili olmamasına karşın Fransızca yayın organlarının, İngilizce de dahil olmak üzere iki veya daha çok dilli yayınlar biçiminde de yaşama katılmış olması, onun görece daha etkin oluşunu ve görece daha fazla araştırma konusu olmuş olmasını da açıklıyor. Osmanlı basınının Fransızca ile başlayan ve ilk Türkçe gazetenin Mısır'da yayınlanmasıyla devam eden tarihi, dijitalleştirilen Osmanlı Fransızca basınıyla hikayesine devam ediyor…

"Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları" köşemizde de Osmanlıca/Türkçe-Fransızca çıkmış ama tek sayıda kalmış, aslında birçok benzeri bulunan ve çoğu bunun gibi akim kalmış bir ticaret-reklam dergisi ile Osmanlı Fransızca dünyasına ilişkin bir örneğe yer veriliyor. 'Ankara Ansiklopedisi' ve 'Eski Sol Üzerine Yeni Notlar' köşelerimiz de eski köşelere yeni rüzgarlar getiriyorlar…

Elbette "Dosya Dışı Makaleler" dosya yoğunluğu nedeniyle geri planda kalmış değil. Özellikle bu sayıdaki dört dosya dışı makalemiz de çeşitlilikleriyle birlikte, yeterince üstünde durulmamış, durulması istenmemiş veya önemi tam olarak ortaya konulamamış ve yeterince üretim yapılmamış konulardaki katkılarıyla dikkati çekiyorlar.

Saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

Kebikeç 2022 - 53. Sayı Hakemleridir

Elif E. AKŞİT
Ankara Üniversitesi

Korkmaz ALEMDAR
Arkın Yaratıcı Sanatlar ve Tasarım Üniversitesi / KKTC

E. Attila AYTEKİN
Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Lorans TANATAR BARUH
SALT Araştırma ve Programlar Yardımcı Direktörü / İstanbul

Uğur BAYRAKTAR
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Siren BORA
İzmir

Murat CANKARA
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Serpil AYGÜN CENGİZ
Ankara Üniversitesi

Taylan Ulaş EVCİMEN
Ankara

Mehmet KALPAKLI
Bilkent Üniversitesi

Özhan KAPICI
Hacettepe Üniversitesi

Alp Yücel KAYA
Ege Üniversitesi

M. Muhtar KUTLU
Ankara Üniversitesi

Ali SONAY
Bern Üniversitesi

Beren ŞİMŞEK
Hacettepe Üniversitesi

Erman TAMUR
Ankara

Alp Eren TOPAL
Oslo Üniversitesi

Ümit UZMAY
Çanakkale

M. Bülent VARLIK
Ankara

Ahmet YÜKSEL
Ankara

Mehmet Tuğrul'un Kitaplaşan Doktora Tezinde "Uygunsuz" Halk Anlatılarının Yazgısı

Gürol PEHLİVAN*

I. Giriş

Uygunsuzluk-sansür ilişkisini Türkiye'de halkbilimi alanında Mehmet Tuğrul tarafından yapılmış ilk doktora tezi bağlamında ele almadan önce "uygunsuz"luk ve "sansür" üzerine bazı noktalara değinmekte fayda var. Cinsel ilişki, küfür, argo gibi kavramlar etrafında özetlenen davranış ve sözler, toplum tarafından "müstehcen" kelimesinin çatısı altında birleştirilmekte ve "uygunsuz"luğa işaret etmektedir. Her ne kadar bunlardan hangilerinin uygunsuz olduğu kültürden kültüre değişse de temel algı aşağı yukarı aynıdır. Hemen her toplumda cinsel ilişkinin açıkça gösterimi veya dillendirilmesi tabu olduğu gibi, çok defa bu ilişkilere atıf yapan; ancak daha geniş bir muhtevaya sahip olan saldırgan nitelikli sözler anlamındaki küfürler de tabu kapsamına girer. Ancak "uygunsuz" olanın toplumsal işlevi bağlamında cazibesinin de olduğu açıktır. En basit ifadeyle önemli bir "stresten kurtulma" aracı olan küfrün (Çiçek ve Yağbasan, 2019: 18) ve her türlü uygunsuzluğun dünya kültüründeki aslî yeri de bu işlevle ilgilidir. Bu bağlamda "uygunsuz", toplumun bir kısmı tarafından üretilirken diğer kesimi tarafından da sansürlenir. Sansür, *"Bir toplumda insanlar arasında dolaşan fikirlerin ve bilginin kontrolü ve denetimidir."*(Çelik, 2005: 1). Bu tanımda yer alan "bilginin kontrolü" ifadesi bu makaleyi yazma amacımla ilişkili olarak özellikle önemlidir. Çünkü yaygın kanaatin aksine, "bilgiyi kontrol ve yönlendirme" sadece siyasetçilerin değil, bilim adamlarının da dâhil olduğu bir süreçtir. Nitekim makalemin

---

* Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ORCID: 0000-0002-2984-574X / gurolpehlivan@hotmail.com
Geliş tarihi: 13 Eylül 2021 / Kabul tarihi: 11 Nisan 2022.

konusunu oluşturan doktora tezinin yazarı Mehmet Tuğrul da bu sürecin aktörlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Türk halk bilgisinin "uygunsuz" kabul edilen konuları yok denecek kadar az ele alınmıştır. Halkbilimciler, bu türden malzemeyi çok defa "gizli sandık"larına[1] kaldırmış, bu konuları vurgulama hususunda isteksiz olmuşlardır. Konuya masallar bağlamında değinen Eberhard-Boratav'ın tip kataloğunu (1953: 314-329) ve ilk baskısı 1973'te yapılan Sakaoğlu'nun kitabını (2002: 161-162) yine masal noktasından takip eden bazı çalışmalar, değiniden öteye gitmemiştir. Konuyla yakından ilgili olan fıkra türü bile bu bakımdan ciddi bir araştırma konusu olamamıştır.[2] Tüm literatürde tarama yapmak neredeyse imkânsız ise de anılan konuda akıllarda yer eden herhangi bir çalışmanın olmadığı gerçeği ortadadır. Bu sebeple, nispeten kolay bir taramaya imkân veren ve halkbilimi alanındaki vasat hakkında bir fikir sahibi olmaya yardımcı olabilme potansiyeli taşıyan Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nde "cinsellik, cinsiyet, cinsel ilişki, seks, müstehcen, müstehcenlik, küfür, argo, örtmece" kelimelerini taradım[3]. 25 Ocak 2021 tarihi itibarıyla şu sonuçlara ulaştım:

Taranan Kelime	**Tez Adında**			**Tüm Alanlarda**		
	Genel	**Sosyal Bilimler**	**Halkbilimi**	**Genel**	**Sosyal Bilimler**	**Halkbilimi**
Cinsellik	80	59	1	1215	771	5
Cinsiyet	2310	1301	12	43991	18464	52
Cinsel İlişki	15	9	-	478	75	-
Seks	259	14	-	1845	78	1
Müstehcen	16	16	-	56	32	1
Müstehcenlik	11	11	-	34	34	2
Küfür	18	18	-	233	225	3
Argo	15	15	-	160	152	4
Örtmece	8	8	-	20	19	-

Öncelikle bu tespitlerin anlamlı olabilmesi için Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nde anabilim ve bilim dalları isimlerine göre yapılan taramalara nazaran 1119 halkbilimi tezi olduğunu belirteyim.

YÖK verilerine göre "Tez Adında" yukarıda belirttiğim konular sadece "cinsellik" ve "cinsiyet"le ilgili olarak çalışılmıştır. Filiz Güven'in Selma Sol'un danışmanlığında 2015 yılında doktora tezi olarak kabul edilen *Kars Yöresindeki Kadın Cinselliğinin Halk Bilimsel Çözümlenmesi* dışında doğrudan yapılmış bir çalışma yoktur. Ancak bu tez incelendiğinde, daha çok "toplumsal cinsiyet" noktasından konuya yaklaşıldığı, bu makalenin vurgulamayı hedeflediği "uygunsuz"luk üzerinde durmadığı görülmektedir. "Cinsiyet" başlığı altında görülen on iki tez

[1] Bu benzetmeyi lisans öğrenciliğim sırasında hocam Prof. Dr. Nevzat Gözaydın'dan duymuştum.
[2] Bu noktada, Pertev Naili Boratav tarafından yayımlanan ve içerisinde cinsellik barındıran Nasreddin Hoca fıkralarıyla ilgili bir kitabın büyük tartışma yaratarak, baskıyı yapan yayınevi tarafından toplattırıldığını hatırlatmak istiyorum.
[3] Halkbilimi alanında yapılan doktora tezleriyle ilgili olarak bk. (Duman, 2013; Dinç, 2019).

yanıltıcıdır. Çünkü bunların tamamının başlığında "toplumsal cinsiyet" ifadesi yer almaktadır. "Cinsellik" ifadesinin tez adında geçtiği halkbilimi alanı kapsamında iki tez varsa da bunlar "Halk Bilimi Anabilim Dalı"nda yapılmamıştır. İlki, müzik alanında 2018 yılında bitirilen Gökhan Altınbaş'ın *Trabzon Vilâyeti Türkü, Atışma, Atma Türkü ve Destanlarında Cinsellik* adlı tezi, diğeri ise sahne ve görsel sanatlar alanında 2014 yılında Gizem Taştan'ın yaptığı *Köy Seyirlik Oyunlarında Komedi Unsuru Olarak Cinsellik*'tir.

"Tüm Alanlarda" kategorisinde yapılan taramalar çok da anlamlı değildir. Çünkü çok defa tezin içerdiği "uygunsuz malzeme"yi belirtmek için yazarlar tarafından kullanılan kelimeler sebebiyle aramalara takılmaktadırlar. Oysa tezin içeriği incelendiğinde "uygunsuz" durumun irdelenmediği görülmektedir. Örneğin "cinsiyet" kategorisindeki 52 tezin hiçbiri "uygunsuz" bir durumla ilişkili değildir. Aynı durum "cinsellik" kavramının tarandığı tezler için de geçerlidir. "Seks" başlığı tüm alanlarda taratıldığında halkbilimiyle ilişkili tek tez, Boğaziçi Üniversitesi'nde Aslıhan Akışık tarafından 2001 yılında tamamlanan *The Akritai and frontier ethos in Byzantine and Pre-Ottoman Turkish Epic Poetry*'dir. Danışmanı ise tarihçi Nevra Necipoğlu'dur. Pdf formu indirilemeyen bu tezde, "seks"in bir bölüm olarak ele alındığı görülmektedir. Yazarının anahtar kelimelere "halkbilimi" kaydını da koyması sebebiyle halkbilimi taramalarında karşımıza çıkan bu tez, aslında tarih alanında yapılmıştır. "Müstehcen" kelimesinin geçtiği tek tez 2001 yılında bitirilen *Aşkale Folklorundaki Müziklerin Tasnifi*'dir ve halk müziği alanında yapılmıştır. "Müstehcenlik" sözcüğü iki tezde taramaya takılmıştır. Bunlar 2002 ve 1999 yılında bitirilen *Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Kadın ve Kadın Süslemeleri*, *THM'de Kadın Ağzı Türkülerin Müzikal ve Edebi Yönden İncelenmesi* başlıklı çalışmalardır. İlk tez halkbilimi, ikincisi ise müzik alanında yapılmıştır. Her ikisi de "müstehcenlik" noktasında bir incelemeyi içermemektedirler. Görüldüğü üzere Aslıhan Akışık'ın tezi dışındaki çalışmalar doğrudan "uygunsuz" konuları irdeleyen araştırmalar değil, içerdikleri malzeme sebebiyle taramalara takılan tezlerdir.

Bu makalede Mehmet Tuğrul'un hayatı ve akademik faaliyetleri hakkında bilgi verildikten sonra Türkiye'de halkbilimi alanında yapılmış ilk doktora tezi olan *Çal Mahmutgazi Köyünün Halk Edebiyatı I (Menkabe, Hikâye, Masal, Fıkra)*[4] yöntem bakımından yorumsamacı yaklaşım esasında incelenecek ve yayımlanmış kitap versiyonuyla tez mukayese edilerek, kitaptan çıkarılan metinlerin hangileri olduğu, bunların yazarın iddia ettiği gibi sadece "bilindik" veya "müstehcen" anlatıları mı kapsadığı sorunu irdelenerek, bu sansürün sebepleri üzerinde yorumlar yapılacaktır.

II. Türkiye'nin İlk Halkbilimi Doktoru: Mehmet Tuğrul

Mehmet Tuğrul 1321 (1905) yılında Denizli'nin Çal ilçesine bağlı Mahmutgazi köyünde çiftçilik yapan bir ailenin ferdi olarak dünyaya geldi (İvgin, 1986:

[4] AÜDTCF'deki doktora tezinin pdf'sini bana gönderip Mehmet Tuğrul hakkında bir makale yazmamı teklif eden ve elindeki diğer belgeleri benimle cömertçe paylaşan Prof. Dr. Serpil Aygün Cengiz'e teşekkür ederim.

185; Acaroğlu, 1986: 223)[5]. Köy okulu ve Çal İlkokulu'nda 1911-1917 yılları arasında üçer sene okuduktan sonra, orta öğrenimini bir yıl Antalya'da dört yıl İzmir Öğretmen Okulu'nda yaptı (1922-1927). 1927-1940 arasında Mersin, Malatya, Aydın ve Ankara illerinde öğretmenlik ve başöğretmenlik yaptı. Ankara'ya atandıktan sonra 1936-1940 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenim gördü. Bu sırada Ağustos 1936'da Maarif Vekaleti tarafından SSCB'ye eğitim konusunda inceleme yapmak için gönderildi. Burada özellikle köy okulları ve köy öğretmenliği konusuyla ilgilendi. 1940-1942 arasında Kastamonu ve Ankara'da Köy Enstitüsü öğretmenliği ve yöneticiliği; 1942-1947 arasındaysa Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde asistanlık ile Harp Akademisi Yüksek Levazım Okulu'nda Türkçe öğretmenliği yaptı. 1947-1958 arasında Millî Eğitim Bakanlığı'nda şube müdürlüğü, genel müdür yardımcılığı ve Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nde Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği görevlerinde bulundu. 1958-1970 senelerindeyse Gazi Eğitim Enstitüsü'ndeki görevi yanında Genelkurmay Başkanlığı Eğitim Dairesi'nde Er Okuma Yazma Okulları'nı kurma, program geliştirme, kitaplarını hazırlama, öğretimi teftiş ve geliştirme işlerinde Millî Eğitim Bakanlığı temsilcisi olarak vazife yaptı. 13 Temmuz 1970 tarihinde yaş haddinden emekli olan Tuğrul, 20 Kasım 1985 tarihinde Ankara'da vefat etti ve Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedildi. Evliydi ve biri sosyoloji doktoru diğeri elektrik mühendisi olan iki evlat sahibiydi (İvgin, 1986: 185-187; Acaroğlu, 1986: 224-225).

Orta derecede Fransızca ve Farsça bilen Tuğrul, Ahmet Kutsi Tecer'in teşvikiyle 1936 yılında yazı yazmaya başladı. Toplam yirmi kitap, seksen iki makale kaleme aldı, *Ülkü Halkevi Dergisi*'nin üç yıldan fazla yazı işleri müdürlüğünü yaptı. 1947-1950 arasında Millî Eğitim Bakanlığı'nın yayımladığı Köy Yayımları Kitap Serisi'nin yönetim ve düzeltme işlerinde çalıştı. Ayrıca Türk Dil Kurumu'nun yönetim kurullarında 1947-1967 arasında fahri olarak çalıştığı gibi, bu kurumun bünyesinde hazırlanan Atatürk'ün *Nutuk* isimli eserinin sadeleştirilmesi ve *Türkçe Sözlük* hazırlama çalışmalarına (5. baskı, 1969; 6. baskı, 1974) da katıldı. Memduh Şevket Esendal, Ahmet Kutsi Tecer, Süleyman

[5] Her iki yazı da Mehmet Tuğrul tarafından bizzat doldurulmuş ve bugün HAGEM'de muhafaza edilen YB.1975.0019 numaralı "Türk Folklorcuları İçin Kimlik Anket Soruları: Mehmet Tuğrul'un Biyografisi ve Bibliyografyası" başlıklı belgeye dayanmaktadır (HAGEM Arşivi'nden sağladığı dosya bilgileri için Sayın Dr. Solmaz Karabaşa'ya çok teşekkür ederim.)

Kazmaz gibi arkadaşlarıyla Basım-Yayım Kooperatifi'ni kurdu, bazı kitaplar yayımladıysa da devam ettirilemedi (İvgin, 1986: 186; Acaroğlu, 1986: 224-225). 1940 yılında kurulan ve "Halkbilgisi ve Halk Edebiyatı Yayımları" adını alan bu kooperatifte yazı işleriyle ilgilendi (Tuğrul 1946b: İç kapak).

Yukarıda zikrettiğim gibi 1936 yılında yazmaya başlayan Tuğrul'un tespit edilebildiğim ilk yazısı[6] 1942 yılında yayımlanmış olup folklor alanındadır. Bu sırada Tuğrul, otuz yedi yaşındadır ve 2 Ocak 1942'de DTCF'de Halk Edebiyatı kürsüsünde Pertev Naili Boratav'ın yanında asistanlığa başlamıştır. Bu görev, haftada dört saat Halk Edebiyatı dersi okutmak ve arşivde çalışmayı kapsamaktadır. Nitekim Mediha Berkes, Boratav'ın Tuğrul'a cönkleri okuttuğunu söylemektedir ki bu durum, Boratav'ın kendisinden iki yaş büyük Tuğrul'u niçin asistanlığa aldığını da izah eder gibidir (Çetik, 2019: 154-155). Tuğrul, bu okumalar sırasında tesadüf ettiği bir Kerem ile Aslı hikâyesini makale olarak yayımlamıştır (1944: 439). Tuğrul, kendisinden önce Boratav ve Niyazi Berkes'in yaptığı gibi doktorayı atlayıp doçentlik için gerekli olan "habilitasyon tezi" için 9 Haziran 1942'de ödenek ve izin istemiş, ancak bu iş gerçekleşmemiştir. Daha sonra Tuğrul, Boratav'ın doçentlik için kendisini seçmediğini, bu durumun onu kırdığını; fakat bunu Boratav'a hiç açmadığını söylemiştir (Çetik, 2019: 155, 157-158). Açıkçası Boratav'ın böyle bir serzenişi umursayıp umursamayacağı da ayrı bir sorundur. Nitekim yine Boratav'ın kürsüsünde ilmî yardımcılık yapan Mediha Berkes Esenel'le Boratav hakkında konuşan Mete Çetik, onun Boratav hakkında konuşurken gösterdiği "tedirginliğin" altını çizme gereği duymuştur (2019: 153-154). Bu durum, Boratav'ın astlarıyla ilişkisi hakkında bazı ipuçları vermektedir. 1946'nın sonuna kadar Tuğrul'a işlerini yaptıran Boratav'ın özel mektuplarında onun adını bir kere anması[7], aradaki ilişkinin dostluktan ziyade bir alt-üst hiyerarşisi içinde işlediğini gösterir gibidir. Doçentlik olmayınca, Tuğrul için doktora tezi gündeme gelir ve 1946'nın son ayı içerisinde tezi kabul edilir.[8] Fakat tezin bitiminden kısa bir süre sonra Tuğrul ile Boratav'ın arası açılmaya başlar. Çetik (2019: 156) tarafından siyasi görüşlerinin sağa yakın olduğunun söylendiğini belirtilen[9] Tuğrul, komünistlik suçlamasıyla hakkında dava açılan Boratav'la birlikte görünmek istememekte, onun verdiği görevleri yerine getirmekten kaçınmaktadır ki Boratav'ın Tuğrul'u şikâyet eden 14 Mart 1947, 1 Nisan 1947, 14 Nisan 1947, 30 Mayıs 1947 tarihli dilekçeleri de görevi yerine getirmeme meselesinin altını çizmektedir. Bu dilekçelerden 14 Nisan tarihli olanda Boratav, Tuğrul'un görevine son verilmesini talep eder. 7 Haziran 1947 tarihinde Rektörlüğe iletilen son dilekçeye istinaden 14 Haziran 1947 tarihinde Tuğrul'un göre-

[6] Saim Sakaoğlu (1999: 50), Mehmet Tuğrul'un *Halk Bilgisi Haberleri* (1929-1942) dergisinde yayımlanmış masal derlemeleri olduğunu yazıyor; fakat gerek Tuğrul'un yayın listesinde gerekse bu derginin bibliyografyasında (Altınova 2018) bahsi geçen derlemeler yoktur.

[7] Burada da adı Tuğrul olarak geçmekte olup Mehmet Tuğrul olduğu açık değildir (Çetik, 2019: 155).

[8] Bu sebeple olsak gerek bazı yayınlarda (İvgin 1986: 185; Sakaoğlu 2021: 16) tezin bitiş tarihi 1947 yılı olarak verilmektedir. Oysa tezin üzerindeki tarih 1946'dır.

[9] Tuğrul'un "sağa yakın"lığından Çetik'in kastettiği tam olarak belli değilse de Tuğrul'un tüm kariyeri onun CHP çizgisinde olduğunu göstermektedir.

vine son verilir (Çetik, 2019: 156). Yukarıda dikkati çeken ilk nokta, sürecin Boratav tarafından "amansız" denilebilecek kertede süratle işletilmesidir. İlk üç dilekçe arasında on beşer gün vardır ve 14 Nisan tarihli dilekçesinde Tuğrul'un atılmasını talep etmektedir. İkinci nokta, Boratav'ın Tuğrul'un atılmasına sebep olarak ileri sürdüğü, adı geçen kişinin Halk Edebiyatı Arşivi'nde çalışmamak için mazeret ileri sürmesidir. Oysa sonraki yıllarda yine Boratav, bu arşivin kendisine ait olduğunu, resmiyetinin bulunmadığını söyleyecektir. Çetik'in de dikkat çektiği üzere (2019: 157) statüsü muğlak olan bu arşiv, bir devlet memurunun görevine son verilmesine yol açmıştır.

Tuğrul, "Profesörler Davası"nda iddia makamının tanıklarından biri olarak Boratav aleyhinde tanıklık yapmıştır. Bugün elde olan İlhan Başgöz'ün hatıraları ışığında (2017: 137) Tuğrul'un "(…) Fakülte'de bulunduğum müddetçe talebe arasında ikilik bulunduğunu gördüm." (Çetik, 2019: 157) ifadesinin bir gerçeği yansıttığı anlaşılmaktadır. Ancak Tuğrul'un diğer iddialarını tahkik etme imkânı yoktur. Elbette Boratav, bu iddiaların tamamının kendini ilgilendiren yönlerini reddetmiştir (Çetik, 1998: 113-114, 116-117). Tuğrul, bu dava sırasında aynı zamanda *Ülkü Mecmuası*'nın yazı işleri müdürüdür. Dolayısıyla CHP ile arası iyidir. Ancak bu alanda doktorası olmasına rağmen hiçbir zaman DTCF'deki Halk Edebiyatı kürsüsüne yeniden atanmamıştır. Bunda Boratav'ın görevine aslında hiç son verilmemiş olmasının etkisi var mıydı? Kadroya atanan profesörleri bile takip edip kadrolarının iptali için dilekçe veren Boratav'ın (Çetik, 2019: 100-101), Tuğrul'un bu kürsüye atanmasına sessiz kalmayacağı açıktır. Ancak eğer böyle bir şey olsaydı bile, Boratav'ın diğer şikâyetleri gibi bunun da geçiştirileceğini tahmin etmek zor değildir. Belli ki dönemin üniversite yönetimleri ve siyasilerinin bu kürsüyü diriltme arzusu olmamıştır.

Tuğrul'un yazarlık hayatının en verimli yılları 1942-1949 arasıdır. 1948-1969 arasında folklorla ilgisini bütünüyle kesmiş gibidir. 1969'da doktora tezinin basılmasının ardından 1972 yılından 1982'ye kadar özellikle folklor alanında Tuğrul'un yeniden hareketlendiği görülmektedir.

Tuğrul'un çalıştığı ilk konu türkülerdir. Nitekim ilk yazısının da türkülerle ilgili olarak neşredildiği görülüyor. Belli ki bu konudaki fikirleri 1940 yılında mezuniyet tezi olarak tamamladığı ve 1945 yılında da kitap olarak basılan *Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri* başlıklı çalışmasına dayanmaktadır. Kaynak kişiler ve derleme ortamı hakkında ayrıntılı bilgilerin verildiği eser, her bakımdan Boratav'ın bilimsel folklor anlayışına uygun olarak yapılmış olup Tuğrul da kitapta türkülerin tasnifiyle ilgili kullandığı tablonun hocası Boratav'dan alındığını ifade ederek, bu yargıyı doğrulamaktadır. Kitabın bilimsel seviyesinin yüksekliği, o sırada DTCF'de "ilmî yardımcı" olarak görev yapan İlhan Başgöz'ün kitap için yazdığı tanıtma yazısında kullandığı "Mehmet Tuğrul bize bu eserile türkülerimizin ilk değerli neşrini veriyor." (1945: 444) cümlesiyle de sabittir.

Tuğrul, 1946 yılında *Malatya'dan Derlenmiş Masallar* kitabını yayımlar. Bu çalışmasında da kaynak kişiler ve derleme ortamı hakkında değerli bilgiler veren Tuğrul'un derlediği masalları konu, şahıs, motifler, çevre, yaşayış, şekil ve dil, anlatış, yayılma, değişme ve karşılaştırmalar bakımından kısaca ele aldığı görül-

mektedir (Tuğrul, 1946b: 3-9). Saim Sakaoğlu, bu durumu "Bunlar, bir masal yayımında görülen ilk örnek bilgilerdir." şeklinde değerlendirmektedir (1999: 42). Öte yandan Mehmet Yardımcı, "Malatya masalları üzerine bugüne kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Sadece Mehmet Tuğrul, 1946 yılında 'Malatya'dan Derlenmiş Masallar' isimli, içinde on iki masal bulunan bir kitap yayımlamış…" (2012: 42) dedikten sonra, kendi çalışması için "… Bu nedenle bizim yaptığımız çalışmalar, Malatya masalları üzerine yapılan, sahaya yönelik ilk önemli ve ilmi bir çalışma özelliğini taşımaktadır" (2012: 43) yargısında bulunarak Tuğrul'un çalışmasını zımnen ciddiyetsiz gördüğünü ifade ederse de bu değerlendirmenin doğru olmadığı, kitabın yöntemiyle ilgili yukarıda verilen bilgiler ışığında, rahatlıkla söylenebilir. Öte yandan Yardımcı, pek önemsemediği Tuğrul'un kitabından sekiz masalı iktibas etmekte herhangi bir sakınca görmemektedir (Yardımcı, 2012: 175-196; 289-295).

1946'da yayımlanan *Eğlenceli Hikâyeler* ve 1948'de basılan *Karacaoğlan* ise halk için hazırlanmış kitaplar olup yukarıda anılan iki kitabın bilimsel titizliğini yansıtmamaktadır. 1972'den sonraki yayınlarının büyük kısmını ise Mahmutgazi Köyü'nden derlediği, ama doktora tezinde işlemediği malzemeler ile Denizli havalisinden topladığı ürünler oluşturmaktadır.

III. Türkiye'de Halkbilimi Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi: *Çal Mahmutgazi Köyünün Halk Edebiyatı I (Menkabe, Hikâye, Masal, Fıkra)*

Yukarıda bahsettiğim habilitasyon tezinin gerçekleşmemesi hadisesinin ardından Tuğrul için doktora yapmak tek akademik ilerleme imkânı olarak kalır. Nitekim 5 Aralık 1946'da Wolfram Eberhard, Niyazi Berkes, Necmettin Halil Onan ve danışmanı Boratav'dan oluşan bir jüri tarafından *Çal Mahmutgazi Köyünün Halk Edebiyatı I (Menkabe, Hikâye, Masal, Fıkra)* unvanlı tezi kabul edilir. Tezin başlığındaki "I" rakamı çalışmanın devamının geleceğini düşündürmektedir. Ancak Tuğrul, II. cildi yazmamıştır. Bunun yerine elindeki malzemeyi 1972 yılından itibaren makale olarak parça parça neşretmiştir. Tezin kabulünün ardından Boratav ve Tuğrul ilişkisinin hızla bozulduğu görülmektedir. Esasen 1944'ten beri üniversitede sorunlar yaşayan Boratav'ın isteklerini Tuğrul'un, en azından doktora tezini savunana kadar, yerine getirdiği açıktır. Ancak Tuğrul, belli ki 1942'de doçentliğini desteklemeyen Boratav'ı sahiplenmemektedir –ki doktora tezinin "Önsöz"ünde danışmanı Boratav'a teşekkür etmemiş olması, bu hususu destekleyen bir tavır gibi yorumlanabilir. Tezin "Bibliyografya"sında hocasının biri basılmamış iki eserini kullanmış, basılı olanının yanına da eserden sadece yöntem bakımından istifade ettiğini belirten bir işaret koymuştur. Aynı durum, tek eserini kullandığı Niyazi Berkes için de geçerlidir. Tezin basılı şeklindeyse Boratav ve Berkes'e ait eserler "Bibliyografya"dan çıkarılmıştır. Tezinde türlerin tasnifini Boratav'ın çalışmalarına göre yapan Tuğrul'un bu tutumu etik açıdan hatalıdır.

A. Tezin Yöntemi

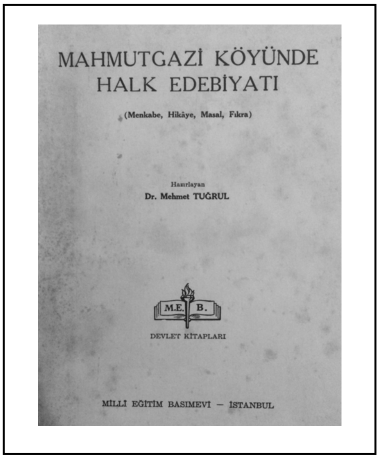

Tuğrul'un tezi, yazarın ifadesiyle, "halk edebiyatı bakımından Mahmutgazi köyünün monografisi"dir (1946a: XIV). Böylece çalışma, Türkiye'de hazırlanmış halkbilimi alanındaki ilk doktora tezi olmasının yanı sıra, bir köy üzerine yapılmış ilk halkbilimi monografisi olarak da kabul edilmelidir. Dolayısıyla Tuğrul, halkbilimi alanında bu tarzda bir örnek bulamadığı için kendisinden önce sosyoloji alanında yapılmış köy monografilerini inceleyerek bunlardan faydalanmıştır. Kullandığı üç monografi vardır; Sadri Aran, *Evedik Köyü*; Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* ve Mediha Berkes'in *Elvan Köyü* başlıklı yayımlanmamış doktora tezi. Tuğrul, bunların ilk ikisinden yöntem bakımından yararlandığını belirtmiştir (1946a: XVI). Tuğrul'un tezi, monografi türleri içinde daha ziyade "durum saptama" olarak isimlendirilen (Erginer, 1985: 266) gruba girmektedir. Günümüzde tercih edilen "etnografya" ifadesine Tuğrul'un tezinde, yöntem anlamında rastlanmamaktadır. Bunun sebebi, bu yıllarda etnografyanın daha çok "maddi kültür" anlamında kullanılmasıdır.[10] Nitekim Tuğrul'un folklorla ilgili temel düşüncelerinin ve tezinin şekillenmesinde en etkili şahıs olan Boratav'ın ilk baskısı 1942 yılında yapılan ve Tuğrul'un yöntem bakımından faydalandığını belirttiği *Halk Edebiyatı Dersleri* isimli kitabında etnografyayı daha çok bu zaviyeden ele aldığı görülmektedir (2000: 30).

Tez ve kitapta ortak olan ve "Köy Hakkında Genel Bilgiler" başlığını taşıyan "Birinci Bölüm"de, Mahmutgazi Köyü'nün kuruluşu, yeri, nüfusu, kültürel durumu, ekonomisi, idaresi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Tezin "İkinci Bölüm"ü ise "Birinci Kısım: Kaynaklar ve Malzeme" ve "İkinci Kısım: Anlatıcı Mahsuller" olarak ayrılmıştır. "Birinci Kısım"da kaynak kişilerle ilişki kurma, kimlikleri, derlenen malzemenin çeşitleri, malzeme veren şahısların bunları kimlerden öğrendikleri, üçüncü dereceden kaynaklar, malzemenin bir kişiden ötekine nerelerde ve nasıl geçtiği, malzemenin nerelerden geldiği gibi hususlar ayrı başlıklar hâlinde ele alınmıştır ki bugün yapılan tez ve kitaplarda bile bu derecede bir titizlik nadiren görülmektedir. Tuğrul'un *Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri* ve *Malatya'dan Derlenmiş Masallar* isimli kitaplarında da gözlenen bu hassasiyet, çok açık bir şekilde hocası Pertev Naili Boratav'ın yönlendirmelerinin sonucudur. Lisans eğitimi sırasında öğrencilerine derleme yaptıran Boratav, hem verdiği derslerde hem de yazdığı ders kitaplarında[11] bu konu üze-

[10] Bugün de Türkiye'de etnografya terimini "maddi kültür" anlamında kullanan azımsanmayacak sayıda halkbilimci mevcuttur.

[11] Örneğin ilk baskısı 1942'de yapılan şu ders kitabına bk. (Boratav, 2000: 42-51, 55-77).

rinde hassasiyetle durmaktadır. Bu noktada bir hoca olarak Boratav'ın yazdığı kitap ve makaleleri öğrencilerine okutmaya da bilhassa önem verdiğini belirtmeliyim. Hatta bu tavır, "Profesörler Davası"nda onunla ilgili şikâyet edilen noktalardan biri olmuş ve buna "Neşriyatımızı talebemize okutmuş veya tavsiye etmiş olmamızdan daha tabii ne olabilir ki? Bir hoca elbette talebesine yazılarını okutur; okutmayacak olduktan sonra onları niye yazsın?" (Çetik, 1998: 121) cevabıyla mukabele etmiştir.

Tezin "İkinci Kısım" olarak adlandırılan bölümünde anlatıların incelendiği görülmektedir. Bu noktada tez ile kitap arasında önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Tuğrul, tezde tüm anlatılara birer numara vermiş ve bunların listesini de X-XII. sayfalar arasında koymuştur. Böylece belli bir numarası olan anlatının tüm tez boyunca atfı rahatlıkla yapılabilmektedir. Yani Tuğrul'un tespitlerinin metinlerden rahatlıkla kontrol edilmesi mümkündür. Oysa kitapta bu liste ve numaralandırma sistemi tamamıyla kaldırılmış, bu sebeple yapılan inceleme, metinlere referans vermeksizin çıkarılmış hükümler hâline dönüşmüştür. Önemine binaen bu durumu sadece bir örnek üzerinden göstermek istiyorum:

Tez	**Kitap**
Cinsî münasebetleri konu edinen mahsuller: Bunların sayısı 4'tür. Erkekler arasında söylenen bu parçalar çok açık saçıktır (3). (3) Metinler, sayı: 42, 62, 144, 156.	Cinsî münasebetler: Bunların sayısı 4 tür. Erkekler arasında söylenen bu parçalar çok açık saçıktır.

Bu örneği özellikle seçtim, çünkü bence tezdeki metne referans verme sisteminden sapılmasının sebebini "uygunsuz" görülüp kitaba alınmayan yukarıdaki gibi örneklerin incelemede yaratacağı tutarsızlığın önüne geçmek endişesi oluşturmaktadır. Eğer Tuğrul, tezdeki yöntemini devam ettirip anlatıların referanslarını verseydi, kitaba dahil etmediği malzemeye dayanan; kitapta var olmaya devam eden hükümler (örneğin cinsellikle ilgili olanlar) mesnetsiz kalacaktı. Tuğrul, kitabın inceleme kısmındaki bu hükümleri muhafaza etmek uğruna – belli ki bunların gerekliliğine kani idi- referans noktalarını ortadan kaldırmıştır. Maalesef bu tercih, tüm kitapta verilen hükümleri istinattan yoksun bırakmıştır. Kitaptaki tespitlerin hiçbirinin metinlerdeki kaynağı belli değildir. Bu durum, anlatılarda doku incelemesinin yapıldığı "Dördüncü Fasıl" gibi metinlerden takibi -diğerlerine kıyasla- daha elzem olan konuların iyiden iyiye havada kalmasına yol açmaktadır:

Tez	**Kitap**
Vakaya girmeden evvel kahramanlar dinleyiciye tanıtılır. Bazı parçalarda bu tanıtma çok basittir: bir kız varmış **(sa. 23)**, bir tilki varmış **(sa. 10)**, bir kuzu varmış **(sa. 9)**, **bir kuş varmış (sa. 21)**… gibi. (127)	Kahramanlar dinleyicilere, olaya girmeden önce tanıtılır. Bazı parçalarda bu tanıtma çok basittir: Bir kız varmış, bir tilki varmış, bir kuzu varmış… gibi. (82)

Yukarıda açıkça görüldüğü üzere, "(sa. 23)" şeklinde gösterilen masal numaraları kitapta tamamen atılmıştır. Böylece okuyucu, verilen hükümlerin mesnetlerini "Metinler"in tamamını okuyarak arayıp bulmak zorunda kalmakta olup bunun ne derece külfetli bir iş olduğu her türlü izahtan varestedir. Ayrıca tezden yapılan alıntıdaki son örneğin kitapta yer almadığı görülmektedir ki bu durum, Tuğrul'un kitabı kısaltmak için inceleme kısmında da bazı tasarruflara gittiğinin delilidir.

B. Uygunsuz Malzemenin Yazgısı

Tuğrul, tezin "Önsöz"ünde anlatıların içindeki "uygunsuz" olanlara işaret etmiş, bunların tezin ileride kitap olarak basılması hâlinde çıkarılabileceğini vurgulamıştır:

> Bu arada çok açık saçık parçalar da vardır. Bu parçaları metinler arasından çıkarmaya şimdilik lüzum görmedik. İleride eserin basılması imkânı hasıl olursa, belki adı geçen parçaların çıkarılması gerekecektir. (Tuğrul, 1946a: XV)

Alıntıda görüldüğü gibi, Tuğrul bu parçaların çıkarılması hususunda kararsız gibidir. Bu kararsızlık kendine mi aittir, yoksa danışmanı Boratav'ın tutumuyla mı ilgilidir? Bugün için bunu bilmek mümkün değil. Ancak tezin üzerinden yirmi üç yıl geçtikten sonra basılan kitabının "Sunuş"unda açık yüreklilikle bazı metinleri çıkarttığını belirtmiştir:

> Yayımı güçleştiren engellerin en büyüğü, kitabın hacimli oluşu idi. Bu engeli ortadan kaldırmak için, kitap bir daha elden geçirildi. Çok lüzumlu sayılmayan ayrıntılar çıkarıldı. **Metinlerden de belge değeri az olanlar, hemen herkesçe bilinenler**, aynı parçanın varyantı olanlar ve **cinsî münasebetlerle ilgili bulunanlar çıkarıldı**. Böylece, metin sayısı 158'den 94'e [sic.] indirildi. Bu kısaltma sırasında bütünlüğün bozulmamasına son derece dikkat edildi. (Tuğrul, 1969: IX) (vurgular bana ait.)

Bu açıklamada koyu olarak belirttiğim "belge değeri az olanlar" ve "hemen herkesçe bilinenler" ifadelerinin kişiden kişiye değişken olduğu açıktır. Bilimsel bir halkbilimi çalışmasında malzemenin bütün hâlinde ortaya konulması bir mecburiyettir. Çünkü her devrin yaklaşımı çerçevesinde söz konusu malzeme yeniden değerlendirilebilir. Bugünün "değersiz"i yarının "değerli"sine dönüşebilir. Ancak burada beni asıl ilgilendiren "cinsî münasebetler"le ilgili görünen malzemenin ayıklandığı ifadesidir. Halkbiliminin en "uygunsuz" konusunu oluşturan cinsellik, aynı zamanda yukarıda makalemin giriş kısmında da belirttiğim gibi günümüzde de tabu olmaya devam etmektedir.

1. Tamamen Atılan Metinler

a. Masallar

Tuğrul'un doktora tezinde varyantlar dahil 113 masal vardır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, bunlardan 25'i kitapta tamamen çıkarılmış, 16'sı tek varyanta, ikisi (Dağ Adamı, Devi Öldüren Çocuk) ise çift varyanta düşürülmüştür:

Tamamı Çıkarılan Masallar	**Varyantlarının Sayısı Tek veya Çifte Düşürülen Masallar**
Hacıya Giden Tilki (10/299)[12]	Kediden Korkan Hayvanlar (11/301; 12/303)[13]
Kınalı Kuzu (14/306)	Yaramaz Kuş (21/313)
Tilki ile Canavarın Üzüm Çalmaları (17/309)*[14]	Horozla Bey Oğlu (26/320)
Tilki ile Kaz (18/310)	Sırım Yiyen Tilki (29/324)
Arapla Tilki (22/315)	Tilkinin Yardımıyla Zengin Kız Alan Adam (32/333)
Çocukla Domuzlar (24/316)	Evden Kovulan Çocuk (44/354)
Kız Kardeşini Canavara Satan Oğlan (27/322)	Emanetçi Hoca (47/367)
Bakması Binlik (34/338)*	Gençlikte mi İhtiyarlıkta mı? (50/374; 51/375; 52/377)
Bey'in Karısını Kaçıran Padişah Oğlu (36/342)	Kardeşleriyle Uğraşan Keloğlan (59/397)
Borçlu Köse (37/343)*	Yaramaz Delikanlı (68/420)
Dengini Bulan Karı (42/351)	Kudümsüz Evlat (74/437)
Ermeni Masalı (43/351)	Para Kazanmaya Giden Üç Kardeş (77/444)
Gavura Hizmetkar Duran Üç Kardeş (48/371)	Uçan Tahta At (85/470)
Hâkimden Öç Alan Keloğlan (54/386)	Yılanın Yardımıyla Padişahın Kızını Alan Keloğlan (89/483)
Koca Mehmet (62/405)	Dağ Adamı (93/488)
Padişahın Kızını Alan Molla (63/410)	Devi Öldüren Çocuk (95/490)
Yapmaca Kör (65/415)	Ayıkulak (101/503)
Yaramaz Çocuk (66/416)*	Kıymetli Deri (107/525)
Suyu Altın Yapan Filcan (79/450)	
Suyu Altın Yapan Tas (81/459)*	
Tan Tan Kabacık (83/465)	
Deve Varan Kız (94/489)	
Devle Savaşan Padişah Oğulları (102/504)	
Gülümser (103/509)	
Nohuttan Oğlan (110/540)*	

[12] İlk rakam metnin tezdeki sıra numarasını, ikincisiyse sayfa numarasını göstermektedir.

[13] Verilen masal ve sayfa numaraları tezde olup kitaba alınmayan masallara aittir.

[14] " * " İşaretli metinler, Tuğrul tarafından kitapta karşılaştırmalar esnasında kullanılmış ve "Metinlerde Bulunan ve Karşılaştırmalarda Adı Geçen Parçalar" (1969: 371-372) listesinde verilmiştir.

Yukarıdaki masalların sekiz tanesi "Hayvan Masalları" kategorisinde olup bunların hiçbirinde cinsellik yoktur. Kitaba alınmayan masallardan "Kınalı Kuzu, Tilki ile Canavarın Üzüm Çalmaları, Tilki ile Kaz" Tuğrul'un tabiriyle "hemen herkesçe bilinenler" grubundadır. Diğerlerinde ise şu ya da bu şekilde uygunsuz motiflere rastlanmaktadır. "Hacıya Giden Tilki"[15] masalında tilkinin yolculardan birinin "götünü elle"mesi; "Arapla Tilki" masalının sonunda "al bokunu" ifadesinin geçmesi; "Kız Kardeşini Canavara Satan Oğlan" masalının sonunda on kilogram peyniri yiyen oğlanın "Baba, ben öleyim de benim, götümden peynirleri deşin deşin satın" demesi bu durumu örnekler niteliktedir. "Çocukla Domuzlar" masalının sonundaysa domuzlar, çocuğu tabancayla vurup yemişlerdir ki Tuğrul, muhtemelen çocuk psikolojisi için bu sonu uygun bulmadığından, adı geçen metni kitaba dahil etmemiştir.

Listedeki masalların on bir tanesi "Realist Masallar" kategorisindedir. Bu masalların biri (Padişahın Kızını Alan Molla) hariç hepsi müstehcenlik içermektedir. Bu on masalın tamamında cinsel ilişki motifi bulunmakla beraber, bu motifin çeşitlemeleri noktasında farklılıklar mevcuttur. Bunlardan "Yaramaz Çocuk" masalında gerçek bir cinsel ilişki yoktur. Masalın kahramanı olan çocuk, babasını eşekle annesini ise başka bir adamla cinsel ilişkiye girdiği yönünde iftira atarak tehdit etmektedir. "Beyin Karısını Kaçıran Padişah Oğlu"[16], "Dengini Bulan Karı", "Koca Mehmet", "Yapmaca Kör" masallarındaysa kocalarını başka erkeklerle aldatan kadınlar vardır. Bin Bir Gece Masalları'nda da sıkça görülen sadakatsiz kadın motifi (Onaran, 2004: 20), bu masallarda da mevcuttur. "Ermeni Masalı"nda[17] borcu olan kocasına yardım etmek için üç keşişi aldatan ve ölümlerine sebep olan fettan bir Ermeni kadın etrafında meydana gelen olaylar anlatılır. "Borçlu Köse" masalındaysa kız kılığına giren Köse, intikam almak için "Bey"in karısıyla kızına sahip olduktan sonra, kendine sarkıntılık yapan "Bey"i de aldatarak ona tecavüz eder.

Tablodaki masalların yedi tanesiyse "Olağanüstü Masallar" kategorisindendir. Bunların üç tanesi müstehcen niteliktedir. Aynı tipin[18] varyantları olan "Suyu Altın Yapan Filcan" ve "Suyu Altın Yapan Tas" masallarının kurgusundaki bazı farklara rağmen, aynı sebep ve tarzda cinsel ilişki vardır. Padişahın kızı, "filcan" ve "tas"a sahip olmak için bu nesnelerin sahipleriyle yatar. Padişahın kızı, babasının kendisini tanımaması için erkek kılığına girer. Kızını tanıyamayan babası, bu sihirli nesnelere sahip olmak ister. Erkek kılığındaki kız, bu sihirli nesneleri vermesi için babasına cinsel ilişki teklif eder. Bu ilişkide babasının "pasif" olmasını şart koşar. Babası da kabul eder. Bunun üzerine kız, babasına durumu açıklar. "Deve Varan Kız" masalında kendisini kaçıran devin kardeşleri tarafından öldürülmesinden sonra devin cinsel organını yanında götürmek isteyen "Kelkız" kardeşleri tarafından öldürülür. Burada kızın devin cinsel organına

[15] TTV 20; AaTh 20; Bakırcı, 2010: 252. Ancak Tuğrul'daki varyant oldukça farklıdır.
[16] TTV 267; AaTh 1419E.
[17] TTV 264; AaTh 1536B. Ancak Tuğrul'daki varyant çok farklıdır.
[18] TTV 71; AaTh 570A.

Mehmet Tuğrul, 9 Temmuz 1976'da en sağda siyah gözlüklü
(Serpil Aygün Cengiz'e arşivini kullandırttığı için, Nail Tan ile Hayrettin İvgin'e teşhisin sağlamasını yaptıkları için teşekkür ederim.)

ilgi göstermeye devam etmesi, ağabeyleri tarafından kabul edilemez bulunur ve namuslarına leke düşürdüğü için kız ortadan kaldırılır.

"Nohuttan Oğlan"[19] masalıysa müstehcen değildir. Ancak doktora tezinde bu metne "Eksiktir" notu koyan Tuğrul, masalı kitaba da almamıştır.

b. Fıkralar

Tuğrul'un doktora tezinde 45 fıkra vardır. Aşağıda gösterilen on altı tanesi kitaba alınmamıştır:

Nasreddin Hoca'nın Allah'tan Yüz Lira İstemesi (114/551)*
Nasreddin Hoca'nın Borç Ödemeye Hazırlanması (116/553)*
Nasreddin Hoca'nın Eşeğe Gübre Yedirmesi (118/554)*
Nasreddin Hoca'nın Haccac-ı Zalim'i Güldürmesi (120/555)*
Nasreddin Hoca'nın Kazanı Öldürmesi (121/556)*
İncili Çavuş'un Padişaha Zırtoyu Göstermesi (124/558)
Haram Mal Helal Mal (128/562)
İyi Memleket Arayan Adam (133/566)
Allah'ın İşine Karışmayan Bektaşi (136/568)*
Altın Kafes (141/571)
Padişahın Dilenci Oluşu (142/571)
Kadın Bilmeyen Çoban (144/572)
Borazancılık Yapan Hırsız (147/575)*
Varyemez'in Malı (152/ 578; 153/580)*
Arnavud'un Kabadayılığı (154/582)
Yelpazecilik Yapan İki Kardeş (156/585)

[19] TTV 288; AaTh 700; Boratav, 1992: 235, 284.

Kitaba alınmayan fıkraların altı tanesi (İncili Çavuş'un Padişaha Zırtoyu Göstermesi, İyi Memleket Arayan Adam, Kadın Bilmeyen Çoban, Varyemez'in Malı, Arnavud'un Kabadayılığı, Yelpazecilik Yapan İki Kardeş) müstehcen metinlerdir. Listedeki beş Nasreddin Hoca fıkrasıysa bilindik metinler oldukları için kitaba alınmamış gibi durmaktadır. Bunlardan "Nasreddin Hoca'nın Eşeğe Gübre Yedirmesi"[20] başlıklı metinde Hoca, eşeğinin kokladığı dışkıları toplar ve sonra da ona yedirmeye çalışır. Belki bu fıkra, Tuğrul'a "uygunsuz" gelmiş olabilir. Çıkarılan iki fıkra da Bektaşilerle ilgilidir. "Haram Mal Helal Mal" fıkrasında hayır yapmak isteyen genç cami imamının yönlendirmesiyle camiden çıkan son kişinin cebine para koyar ve sonra onu takip eder. Cebine para koyduğu kişi Bektaşi'dir ve o parayla bira içer. Bu duruma üzülen genç, olayı imama anlatır. İmam, gence para vererek aynı işlemi tekrarlamasını ister. Bu sefer para dindar kişiye ulaşır. İmam, bu sonuçtan gencin parasının haram olduğu sonucuna varır. Tuğrul, Bektaşileri aşağılayan bu metni kitabına almamıştır. Yine "Allah'ın İşine Karışmayan Bektaşi"[21] fıkrasının sonunda Bektaşi, "Ben, bir defa Allah'ın işine karıştım da bana bir topan bok yedirdi. Bir daha onun işine karışmam" demektedir. Muhtemelen bu metni de içinde geçen uygunsuz ifadelerden dolayı kitaba dâhil etmemiştir.

c. Menkabe

Tezde dört menkabe metni vardır. Bunlardan "Hazret-i Ömer ve Kabir Azabı" (4/ 275) başlıklı metin kitaba alınmamıştır. Alınmayan menkabe, Hz. Ömer'in bir köprüden geçerken ayağının bir kadının ayağına dokunması üzerine kabirde çektiği sıkıntıyı konu edinmektedir. Anlatı metni kırıldığında[22] şu temel imalar üzerine oturduğu görülmektedir:

a. Hz. Ömer, İslam'ın en önemli figürlerinden biridir ve dinî açıdan takvası tartışılmazdır,

b. Dolayısıyla köprüde kadına bilerek temas etmesi mümkün değildir,

c. Buna rağmen kabirde bu "istemsiz" fiilinden dolayı ciddi sıkıntı çekmiştir,

d. Eğer onun gibi yüce bir kişi bile istemsiz bir fiilinden dolayı böyle sıkıntı çekerse, her gün kadınlarla temasa dikkat etmeyen ve takva yönünden Hz. Ömer'le mukayese dahi edilemeyecek "bizler"in kabirde çekeceği azabın boyutu nasıl ve ne ölçüde olacaktır?

Özetle nikâh düşen kadın ve erkeklerin birbiriyle temasının yasaklanmasıyla ilgili olan bu metin, Cumhuriyet rejimiyle birlikte kadınlarla ilgili birçok kısıtlamanın kalktığı Türkiye'nin temel ideolojik yönelimiyle taban tabana zıttır. Dolayısıyla Tuğrul, bu kısa metni kitabın dışında bırakmıştır.

---

[20] Benzer metni için bk. (Duman, 2008: 351)

[21] Benzer metni için bk. (Yıldırım, 1999: 88-90).

[22] Terim için bk. (Pektaş, 2006: 13; Pehlivan, 2015: 27).

2. Sansür Uygulanarak Yayımlanan Metinler

Tuğrul'un tamamen atmadığı; fakat değişen oranlarda sansürleyerek kitabına aldığı metinler de mevcuttur. Bunlardan bir kısmını aşağıda örnekleyerek incelemek istiyorum:

Tez	Kitap
O da - Gir **götüme**, demiş. Oradan girmiş **götüne** (Horozla Beyoğlu, 321)	O da - Gir **karnıma**, demiş. Girmiş **karnına** (Horozla Beyoğlu, 210)
- **Sikdirin** oradan! (Defolun) demiş, (Askere Giden Kız, 337)	- **Defolun** oradan! demiş. (Askere Giden Kız, 217)
- **Siktir** oradan! Benim kardeşim hacıdadır, diye tekdir etti. (Emanetçi Hoca, 362)	- **Defol** ordan! Benim kardeşim hacıdadır, diye tekdir etti. (Emanetçi Hoca, 229)
- **Siktir** hey kel! (Emanetçi Hoca, 365)	- **Defol,** hey kel! (Emanetçi Hoca, 232)
Vardım, buldum. **Götüne** bir tepme vurdum. (Kaderini Arayan Adam, 395)	Vardım, buldum. **Kıçına** bir tekme vurdum. (Kaderini Arayan Adam, 246)
- **Pazavenk!** Senin kaderin işte bu pençe! diyor, atıyor pençeyi öldürüyor. (Kaderini Arayan Adam, 395)	- Senin kaderin işte bu pençe! diyor, atıyor pençeyi öldürüyor. (Kaderini Arayan Adam, 246)
- Hadi **siktir** oradan! (Kardeşleriyle Uğraşan Keloğlan, 398)	- Hadi **defol** oradan! (Kardeşleriyle Uğraşan Keloğlan, 248)

Görüldüğü üzere Tuğrul, bazı metinlerdeki küfürleri tamamen zararsız kelimelerle değiştirmiştir. Ancak bu tasarruflar anlatıların üslubunda değişikliğe yol açmıştır. Hikâyelerin bütünlüğü dikkate alındığında, metinlerin orijinallerindeki küfürlü kullanımların anlatıya heyecan, mizah gibi noktalarda önemli katkılarının olduğu görülmektedir. Bu kelimelerin değiştirilmesiyle sözlü metinler cansızlaşmış, adeta yazılı anlatımın daha "kurallı, ağırbaşlı" üslubuna dönüşerek anlatım değerlerinden kaybetmişlerdir.

Bunların dışında "Yaramaz Delikanlı" masalı ayrıca ele alınmaya değer. Tezde iki varyantı olan ve müstehcen olarak nitelendirilebilecek bu metnin ilk varyantını (67/417-420) Tuğrul, kitaba almış; ancak bazı yerlerini sansürlemiştir. Masalın özeti şöyledir:

> Öküz güden üç arkadaş içlerinden birini yakınlardaki köye ekmek istemeye gönderirler. Delikanlı, köyden suya giden bir kadından ekmek ister. Fakat kadın henüz ekmek yapmadığını söyleyerek onu başından savar. Delikanlı kadının evine girince hem ekmek hem de tencerede pişmiş tavuk görür. Tam bu sırada kadın gelir ve delikanlı bir saman küfesinin içine saklanır. Bu sırada kadın hovardasını çağırmıştır. Hovardasıyla tavuk ve ekmeği yiyeceği sırada kadın, delikanlının ekmek ve tavuğu aldığını fark eder. Bunun üzerine hovarda kadına şöyle hitap eder:

Tez	Kitap
Açıverdiler tencereyi, tavuk ta yok. [sic.] **-A…na[23] koduğum! et döşeği, şimdi kocan gelir! dedi.** Kocası değirmende imiş. **Bunlar ettiler döşeği, işin başına geçtiler.** Kocası da geldi hemen değirmenden: "Çüş!" dedi evin önünde. (Yaramaz Delikanlı, 419)	Açıverdiler tencereyi, tavuk da yok. Bu sırada karının kocası, değirmenden eve geldi. Eşeğe "çüş!" dedi evin önünde. (Yaramaz Delikanlı, 258)

Kadın, hovardasını bir hasıra sararak saklar. Kadın hasta olduğu gerekçesiyle kocasına yardım etmez ve eşeğe saman vermesini söyler.

Tez	Kitap
Adam, eşeği bağladı. Saman vermek için keletiri üstümden alınca, beni gördü, **söğmeye başladı.** O zaman ben: (Yaramaz Delikanlı, 419)	Adam, eşeği bağladı. Saman vermek için benim olduğum yere geldi. Keletiri üstümden alınca, beni gördü. O zaman ben: (Yaramaz Delikanlı, 259)

Delikanlı, kadının kocasının kendisini dövmemesi için kadının hasırın içine hovardasını sakladığını söyler ve oradan kaçıp kurtulur.

Görüldüğü gibi Tuğrul, masalın iyice uygunsuz yerlerini sansürleyerek hovarda ile kadının ilişkisini bir gönül münasebeti seviyesine düşürmek suretiyle kitabına almıştır. Oysa asıl metinde bu ilişkinin cinsel boyutunun da olduğu çok açıktır. Masalın ikinci varyantında (68/420-422) müstehcenlik daha belirgindir. Bu metni Tuğrul, tamamen kitabın dışında bırakmıştır. Bu durum Arthur Miller'in şu tespitiyle birebir örtüşmektedir; "Sansürcü, bir yapıttan bir şeyler çıkartıp atmakla yetinmez, ayrıca kendisine ait olmayan yapıta kendisine ait bir şeyler ekler. Onun tek amacı, bir yapıtı değiştirip kendi beğeni ve değer yargılarına uygun hale getirmektir." (Çelik, 2005: 4).

"Kudümsüz Delikanlı" masalının tezde iki benzer metni vardır. Bu varyantlardan ilki (74/437-439), ikinciye (75/439-440) göre daha uzundur. İkinci benzer metnin içeriğine bakıldığında, misafir kaldıkları ağanın evinde cinsel ilişkide bulunan karı-kocanın varlığından dolayı Tuğrul, bunu değil diğer varyantı kitaba almıştır.

Turgul yukarıda gösterdiğim tasarruflarda bulunarak kendisiyle de çelişkiye düşmüştür. Çünkü aynı yıl içinde yayımladığı masalla ilgili bir kitabında "Masallar, anlatanların ağızlarından çıktığı gibi yazılmalıdır. Ne kelimelerinde ve ne de hecelerinde hiçbir değişiklik yapılmamalıdır." (Tuğrul, 1946b: 4) şeklinde ifade ettiği ölçüyü, yirmi yıl sonra yine kendisi bozmuştur.

[23] Tezin orijinalinde bu şekilde yazılmıştır.

C. Tartışma ve Değerlendirme

1969 yılında Mehmet Tuğrul'u tezini yayımlatırken metinlerinde sansür yapmaya sevk eden hangi etkenlerdi? İlk akla gelen cevap, elbette kitabın Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmasıdır. Kitap, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından uygun görülmüş ve Yayımlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri Genel Müdürlüğü'nün emriyle basılmıştır. Burada "talim, terbiye, eğitim malzemeleri" kelimeleri özellikle önemlidir. Açıkçası Tuğrul'un tezi, bu kelimeler etrafında hareket etmek mecburiyetinde olan bir kurumun çatısı altında ancak bu şekliyle basılabilirdi. Fakat bu sebep, gerçeğin olsa olsa bir yönünü verebilir. Dolayısıyla başka noktalara da bakmak icap etmektedir. Anlama çabam esnasında, Tuğrul'un kitabın dışında bıraktığı bu metinleri başka bir mecrada yayımlayıp yayımlamadığını kontrol ettiğimde, uzun zaman *Türk Folklor Araştırmaları* dergisinde yazan Tuğrul'un bu masallardan herhangi birini orada da neşretmediğini gördüm. Elbette bu düşüncem ciddi bir zayıflığı da bünyesinde barındırıyor. O da şu ki; Tuğrul'un bu dergiye böyle bir teklif yapıp reddedilmiş olması mümkün. Öte yandan bu metinlerin ayrı bir kitapçık olarak rahatlıkla yayımlanabileceği dikkate alındığında, Tuğrul'un hiçbir zaman böyle bir niyet taşımadığını varsaymak daha kabul edilebilir görünüyor.

Makalemin "Giriş" kısmında özetlediğim ilgisizlikle Tuğrul'un tavrı birleştirildiğinde daha doğru bir değerlendirme yapılabileceğini düşünüyorum. Bilindiği gibi folklor çalışmaları pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de Milliyetçilik etrafında şekillenmiştir. Bu durum, ister istemez halk kültürünün öncelikle bir ulus meydana getirmek için elzem olan "olumlu" ve "kullanılabilir" öğeleri üzerinde çalışıp bunları ön plana alma çabalarına yol açmıştır. Çünkü şurası da bir gerçektir ki hiçbir ulus, müstehcen üzerinde yükselmez. Halbuki halk bilgisinin "millî" yönü olduğu gibi "milletlerarası" yönü de vardır ve en az millî yönü kadar önemlidir. Günümüz akademik halkbilimi araştırmalarının çok önem verdiği milletlerarasılık, erken romantik dönem halkbilimi anlayışının zaman zaman karşı çıktığı veya görmezden geldiği bir noktadır. Mehmet Tuğrul'un halkbilimi anlayışının da bu romantik yaklaşımın etkisi altında teşekkül ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun ipuçlarını 1948 yılında Pertev Naili Boratav'la ilgili verdiği ifadeden çıkarmak mümkündür. Tuğrul, bu ifadede Boratav'ı dört noktada suçlamıştır; Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ahmet Mithat gibi halk hayatını anlatan yazarlar üzerinde durması, Karacaoğlan'ın dili dışında Türklükle ilgisinin olmadığını söylemesi, Kızılbaş şairler hakkında araştırma yapması, öğretim ve araştırmalarında millî cepheden çok insanî cepheye ağırlık vermesi (Çetik, 1998: 116). Bu dört suçlamanın, davanın seyri sırasındaki diğer iddialarla birleştirildiğinde iki noktaya inhisar ettiği görülür; halk bilgisi ürünlerinin uluslararası oluşu ve muhalefet işlevi. Böylece Boratav, "vatansever halkbilimi" yapmamakla suçlanmıştır. Öztürkmen'in de (1998: 17) ifade ettiği üzere, Türkiye'de halkbiliminin kurumsallaşmasıyla millîleşme sürecinin el ele gitmesinden mütevellit bu yıllarda Boratav'ın söyleminin ciddi tepkilere yol açması, bugün baktığımız noktadan değerlendirildiğinde çok şaşırtıcı değildir. Tuğrul ise *Ülkü Mecmuası* yayın müdürü olarak, bu sürecin aktörlerinden biridir ve Boratav'la arasındaki mesele

kişisel hesaplaşmadan öte, folklora yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Yukarıda alıntıladığım üzere, doktora tezinin Önsöz'ünde bile çalışmasındaki "uygunsuz" mahiyetteki metinlerin kendisini rahatsız ettiğinin ipuçlarını veren Tuğrul, Boratav'ın denetimi dışında yaptığı yayınlarda "uygun olan"ı görünür kılmıştır.

Bu noktada neyin uygun olduğunun belirlenmesinde Türkiye'de Türk edebiyatı eğitiminin de etkileri olduğunu düşünüyorum. Tuğrul ve ondan sonraki birçok neslin öğrenim gördüğü Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde -bulunduğum bölüm de dâhil olmak üzere- birinci sınıfta edebiyat kelimesinin "edeb" kökünden geldiği ifade edilerek, neyin edebiyat olarak kabul edileceğine dair bir belirleme yapılmak suretiyle her yıl öğrenime başlanır. Bir kere edebiyat, "edeb"le ilişkilendirildi mi ister istemez kapsamı da belirlenmiş olmaktadır. Böylece "uygunsuz" olan pek çok metnin "edebiyat"ın kapsamı dışında bırakılması mümkün olmaktadır. Öte yandan uygunsuz konuları çalışma arzusunda bulunanlara, bölüm koridorlarında verilen "Başka konu mu kalmadı?" şeklinde özetlenebilecek tepki/tavsiye/uyarıların kaynağını da bu anlayışta aramak gerektiğini düşünüyorum. İlginçtir ki bu durum, sansürün doğuşuyla ilgili sıkça kullanılan Llewellyn'in şu yargısıyla örtüşmektedir; "İlk insan elindeki meşalenin titrek ışığıyla mağarasının boş duvarlarına baktığında, resim ve şekillerle ve renklerle duvarın boş görünüşünü daha da güzelleştirebileceğini düşünmüştür. İşte o an onun yanında, neyin boyanıp neyin boyanmayacağını kendisine açıklayan biri muhtemelen olmuştur." (Çelik, 2005: 7). Böylece başkalarının kurguladığı metinlerden utanan ve onları görmezden gelen birbirini takip eden araştırmacı nesilleri ortaya çıkmıştır. Bu paradigma, her paradigma gibi, güvenli bir yoldur ve bu süreçte "olağan bilim"[24], "meşru bilim" olarak algılanır. İşte bu alt yapı dikkate alındığında, Tuğrul'un çalışmasındaki metinleri sansürlemesi hayli anlaşılır olmaktadır.

III. Sonuç

Dağdağalı bir dönemin çok öne çıkmamış bir aktörü olan Mehmet Tuğrul'un CHP çizgisinde bir aydın ve eğitimci olarak folkloru, ulus-devlet inşası için elzem bir harç olarak gördüğü söylenebilir. Bu bağlamda yıllarca görev yaptığı Anadolu kırsalından fedakârca malzeme derlemiş, bunları kitap ve makaleler halinde neşretmiştir. Aynı zamanda ilerlemiş bir yaşta girdiği DTCF Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirmiş ve orada asistan da olarak, Türkiye'nin halkbilimi alanında ilk doktorasını yapmıştır. Ancak gelişmeler onu, aynı hocası Boratav gibi farklı yerlere savurmuş, 1947'den sonra bir daha DTCF çatısı altında bulunamamış, bu bağlamda halkbiliminin akademik olarak kurumlaşmasında da bir rolü olmamıştır.

Boratav'la folklor anlayışlarının tamamıyla örtüşmediği görülen Tuğrul, ulus-devlet inşasında bir anlamı olmayacağını düşündüğü "uygunsuz" bazı metinleri

---

[24] Bilindiği gibi T. Kuhn terimi, temelde*"geçmişte kazanılmış bir ya da daha fazla bilimsel başarı üzerine sağlam olarak oturtulmuş araştırma"* anlamında kullanır (1995: 53). Ben terimi, bu anlamı saklı kalmakla birlikte "belli bir yaklaşımın-bakış açısının hâkim olduğu bilim" anlamında kullanıyorum.

tezinin kitap versiyonundan çıkarmakta tereddüt etmemiştir. Esasen bu metinleri başka türlü de değerlendirmediği dikkate alındığında, bu durumun onu pek rahatsız etmediği anlaşılmaktadır. Hatta biraz ihtiyatı elden bırakarak, bu metinleri doktora tezine Boratav'ın ısrarıyla koyduğunu düşündüğümü belirtmeliyim. Bütünüyle değerlendirildiğinde Tuğrul'un tezini kitaba dönüştürürken iki şekilde hareket ettiği görülmektedir. Ya uygunsuz gördüğü metni kitaba hiç koymamış veya sansürlemiştir. Uygunsuz olarak görülen metinler, neredeyse tamamen cinsel içeriklidir. Sadece bir menkabe metni, içeriği itibarıyla Cumhuriyet'in getirdiği inkılaplara uygun düşmediği için elenmiştir.

Tuğrul'un folklor anlayışı kâh bilimsel kâh romantik salınımlarıyla bir sarkacı hatırlatıyor; bir yandan derleme teknikleri ve metinlerin yazıya geçirilmesi açısından bugünkü bazı çalışmalardan bile daha profesyonel olan Tuğrul, öte yandan ulus inşasına gönülden bağlı bir eğitimci sıfatıyla derlediği ve hayatın gerçeğini yansıtan uygunsuz metinleri, şu veya bu şekilde yayımlama arzusu göstermemiştir. İşte folklor çalışmalarının erken dönemlerinde pratik olarak her türlü bilimsel gerçeğin üzerinde olan bu seçkinci-romantik tutum, bu disiplinin doğal seyrinde devam ettiği coğrafyalarda zamanla olgunlaşır ve bir kültür bilimine dönüşür. Elbette bazı kişi veya gruplar eski anlayışın sürdürücüsü olmayı yeğleyebilirler. Ancak ana akımı artık kültür bilimciler oluşturur. Kültür bilimi noktasından bakış ise "bilimsel inşa"yı "anlama" üzerine bina eder ki bu da incelenen halk kültürünün her şeyiyle bir bütün olarak ele alınmasını gerektirir. Burası çok önemlidir; çünkü disiplinin erken dönemlerinde kültürün görmezden gelinen "uygunsuz" yönleri, bu ikinci aşamada daha sağlıklı bir çözümlemeye ulaşmak için "uygun" taraflarından daha önemli bir hâle gelir. Çünkü uygunsuzu anlamadan toplumu derinlikli bir biçimde analiz etmek imkânsızdır.

Ek:

Mehmet Tuğrul'un Halkbilimiyle İlgili Yayınları[25]

Tuğrul, 1942-1982 arasındaki kırk yıllık yazı hayatı boyunca dil, edebiyat (şiir, hikâye), yurt bilgisi, aritmetik, matematik, köycülük ve halkbilimi alanlarında yirmi kitap, seksen iki makale yayımlamıştır. Bunlardan beş kitap[26] ve kırk üç makale[27] halkbiliminin kapsamındadır.

---

[25] Yayın listesi, Tuğrul'un bizzat yaptığı ve (İvgin, 1986: 187-194; Acaroğlu, 1986: 225-229) tarafından yayımlanan listeye göre hazırlanmış olup "Kaynaklar"da gösterilen "bibliyografyalar" ile dergi koleksiyonlarının taranması yoluyla bu listedeki bazı pürüzler açıklığa kavuşturulup denetlenmiştir.

[26] Orhan Acıpayamlı (1964b: 137), yazarın *Mehmet ile Gülsüm* kitabını halk hikâyesi olarak değerlendirmişse de hatalıdır.

[27] Orhan Acıpayamlı, Mehmet Tuğrul'un türküyle ilgili bir yazısını ("Tunceli Halk Türküleri", *Altan*, c. III, s. 29, 1937, s. 8.) kaydediyorsa da (1964a: 118) doğruluğuna şüphe ile yaklaşmak gerekiyor. Çünkü makale, Mehmet Tuğrul'un bizzat hazırladığı yayın listesinde yoktur. Üstelik Acıpayamlı'nın Mehmet Tuğrul'a ait olarak gösterdiği yazı "Tuğrul" imzasıyla yayımlanmıştır ve bu yazarın *Altan* dergisindeki diğer makalelerinden anlaşıldığına göre bu

A. Halkbilimi Alanındaki Kitapları

1. *Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri.* "Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1945.Halk Neşriyatı No: 28", 17x23, 128 s. [Yazarın lisans bitirme tezidir.]

2. *Malatya'dan Derlenmiş Masallar*, Ankara: Sümer Basımevi,1946. Halk Bilgisi ve Halk Edebiyatı Yayınları. Bölüm: I B Sayı: 2, 16,5x24, 41 s.

3. *Eğlenceli Hikâyeler,* Ankara: Ar Basımevi, 1946. Halk kitapları: 1, 12x17, 96 s. [Kitap sadece fıkraları değil, masalları da içermektedir. Tuğrul, metinlerin derlenme yerlerini ve kaynak kişilerini belirtmemiş, ayrıca metinlerin hepsini ölçünlü Türkçeyle yeniden kaleme almıştır.]

4. *Karacaoğlan*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1948. Millî Eğitim Bakanlığı Köy Kitaplığı Serisi sayı 1, 13x20, 71 s.; 2. Baskı: *Karacaoğlan*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1961. Halk Yayınları Serisi, 13x20, 44 s.

5. *Mahmutgazi Köyünde Halk Edebiyatı*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969. 16x23, 372 s.

B. Halkbilimi Alanındaki Makaleleri

1. "Türkülerin Bazı Hususiyetleri", *Yurt ve Dünya*, s. 17, Mayıs 1942, ss. 139-143.

2. "Bilmeceler ve Maniler" [Eleştiri], *Ülkü* (Yeni Seri), s. 22, 16 Ağustos 1942, s. 21.

3. "Kumrular" [Masal], Ülkü (Yeni Seri), c. 3, s. 30, 1. Kanun (Aralık) 1942, s. 18.

4. "Kelevran Köyü", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 3, s. 34, Şubat 1943, ss. 8.

5. "Mahmutgazi Köyü", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 4, s. 46, Ağustos 1943, ss. 12-13.

6. "Folklor ve İlkokullar", İlköğretim Dergisi, c. 7, s. 139-140, Eylül 1943, ss. 1848.

7. "Köyden Köye: Üçkuyu Köyü", Ülkü (Yeni Seri), c. 5, s. 50, Ekim 1943, ss. 12.

8. "Köy Tiyatrosu: Değirmenci Oyunu", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 5, s. 52, 2. Teşrin [Kasım] 1943, ss. 14-15.

9. "Köy Tiyatrosu: Bostancı Oyunu", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 5, s. 52, Kasım 1943, ss. 15.

10. "Hikâyet-i Kerem Han", *AÜDTCFD*, c. 2, s. 3, Mart/Nisan 1944, ss. 439-449.

11. "Mahmutgazi Köyünün Nüfus Durumu ve Nüfus Hareketleri", *AÜDTCFD*, c. 3, s. 3, 1945, ss. 289.

12. "Örencik Köyünde Delikanlı Teşkilatı", *Ülkü* (Yeni seri), c. 8, s. 91, Temmuz 1945, ss. 6-7.

13. "Halk Türkülerinin Doğuşu Üzerine Bazı Notlar", *AÜDTCFD*, c. 4, s. 4, Mayıs-Haziran 1946, ss. 487-494.

14. "Köyden Köye: Akdere Köyü", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 10, s. 113, 1 Haziran 1946, s. 21.

15. "Kız Oyunu", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 10, s. 115, 1 Temmuz 1946, ss. 18.

---

kişi Elazığ'da yaşamaktadır (Haykır, 2007: 26-27). Oysa Mehmet Tuğrul, Elazığ'da hiç bulunmamıştır.

16. "Köy Tiyatrosu: Değirmenci Oyunu [II]", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 10, s. 115, 1 Temmuz 1946, s. 18;

17. "Hallaç Oyunu", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 10, s. 116, 18 Temmuz 1946, ss. 18.

18. "Köy Tiyatrosu: Değirmenci Oyunu [III]", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 10, s. 116, 18 Temmuz 1946, s. 18.

19. "Oyaca Köyü", *Ülkü* (Yeni Seri), c. 10, s. 120, Eylül 1946, ss. 17.

20. "Mahmutgazi Köyünün Halk Edebiyatı", AÜDTCFD, c. 5, s. 1, 1947, ss. 67-90.

21. "Mahmutgazi Köyünde Evlenme Gelenekleri", *Ülkü* (3. Seri), c. 1, s. 1, Ocak 1947, s. 19-22.

22. "Mahmutgazi Köyünde Doğum ve Çocuk Bakımı ile İlgili Gelenekler", *Ülkü* (3. Seri), c. 1, s. 2, Şubat 1947, s. 22.

23. "Ümmü Türküsü", *Ülkü* (3. Seri), c. 1, s. 3, Mart 1947, ss. 30-31.

24. "Kuru Kafa" [Masal], *Ülkü* (3. Seri), c. 1, s. 5, Mayıs 1947, ss. 33-36.

25. "Mahmutgazi Köyünde Koyunculuk", *Ülkü* (3. Seri), c. 1, s. 8, Ağustos 1947, ss. 29-32.

26. "Ümmü Türküsü Hakkında", *Ülkü* (3. Seri), c. 1, s. 10, Ekim 1947, s. 48.

27. "Keloğlan" [Masal], *Ülkü* (3. Seri), c. 2, s. 15, Mart 1948, ss. 36-39.

28. "Kimi Hayvanlar Üzerine Türkü", *Türk Folklor Araştırmaları* (*TFA*), s. 280, Kasım 1972, ss. 6483.

29. "Mahmutgazi Köyünde Hayvan Hastalıklarının Geleneksel İyileştirme Yöntemleri", *TFA*, c. 14, s. 282, Ocak 1973, ss. 6543-6544.

30. "Mahmutgazi Köyünde Yağmur Duası", *TFA*, c. 14, s. 284, Mart 1973, ss. 6579-6580.

31. "Mahmutgazi Köyünde Ölümle İlgili Gelenek ve İnanışlar", *TFA*, c. 15, s. 290, Eylül 1973, ss. 6756-6758.

32. "Mahmutgazi Köyünde Yağmur Duası", *TFA*, c. 14, s. 284, Mart 1973, ss. 6579-6580.

33. "Mahmutgazi Köyünde Bayram, Mevlit ve Hayırla İlgili Gelenekler", *TFA*, c. 15, s. 294, Ocak 1974, ss. 6870-6872.

34. "Mahmutgazi Köyünden Derlenmiş Bilmeceler", *Halkbilimi*, s. 3, Ocak-Şubat/1974, ss. 26-28.

35. "Bir Denizli Masalı: Oduncunun Oğlu", *TFA*, s. 304, Kasım 1974, ss. 7156-7158.

36. "Mahmutgazi Köyünden Derlenmiş Atasözleri", *TFA*, s. 313, Ağustos 1975, ss. 7404-7405.

37. "Devrent Deresi Türküsü", TFA, c. 16, s. 324, Temmuz 1976, ss. 7696-7697.

38. "Güzel Ahmet Masalı Üzerine", TFA, c. 17, s. 328, Kasım 1976, ss. 7824-7825.

39. "Deşet Sözcüğü Üzerine", *TFA*, c. 17, s. 340, Kasım 1977, s. 8146.

40. "Mahmutgazi Köyünden Derlenmiş Oyunlar I", *TFA*, c. 18, s. 347, Haziran 1978, ss. 8353-8355.

41. "Mahmutgazi Köyünden Derlenmiş Oyunlar II", *TFA*, c. 18, s. 348, Temmuz 1978, ss. 8387-8390.

42. "Çal Köylerinden derlenmiş Türkü, Mani, Ninni, İlahi ve Tekerlemeler Üzerine", *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı 1977*, Ankara 1979, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 28", ss. 233-287.

43. "Letaif-i Havace Nusraddin", *Türk Folklor Araştırmaları 1981/2*, Ankara 1982, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları Yayınları: 35", ss. 125-131.

C. Soruşturma Cevabı

1. "Nasrettin Hoca Soruşturması", *Ilgaz*, s. 134, 1972 (Ankara). [İsmail Karaahmetoğlu'nun sorularına verilen cevap metnidir.][28]

Ç. Yayımlanmamış Araştırma ve Derlemeler

1. Hüseyin Çomak'tan Derlenen Türküler: Denizli/ Çal/ Yeşiloba köyünden Kemancı Hüseyin Çomak'tan 1942 yılında derlenmiş 32 türkü üzerine çalışılarak 1947-1948 yılında hazırlanmış olan 49 daktilo sayfası tutarında olan bu araştırmada 8 sayfa tanıtma ve değerlendirme, 41 sayfa metin vardır.

2. Denizli'nin Çal ilçesi köylerinden derlenmiş türkü, mani, ninni, ilahi ve tekerlemeler (373 sayfa). (HAGEM Arşivi: YB1977.026)

3. Denizli'nin Mahmutgazi köyünden derlenmiş masal, mani, tekerlemeler (52 sayfa). (HAGEM Arşivi: YB1978.0007)

4. Denizli'nin Mahmutgazi, Ankara'nın Hasanoğlan köylerinden ve İzmit'ten derlenmiş mani, müzik, türkü, masal (87 sayfa). (HAGEM Arşivi: YB1978.0015)

5. İlyas Oruç Cöngü, biyografi ve Denizli'nin Mahmutgazi köyünden derlenmiş ilahiler (22 sayfa). (HAGEM Arşivi: YB1978.0041)

Kaynakça

Aarne, Antti ve Thompson, Stith. *The Types of the Folktale -A Classification and Bibliography-*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia Academia Scientiarum Fennica, 1964. (AaTh)

Acaroğlu, Türker. "Dr. Mehmet Tuğrul (1905-20. 11. 1985)".*Türk Folkloru Belleten 1986/1*, İstanbul: Türk Folkloru Yayınları, 1986, 223-229.

Acıpayamlı, Orhan. "Türkiye Folklorunda Türküler Bibliyografyası".*Antropoloji*, I/2 (1964a), 105-121.

Acıpayamlı, Orhan. "Türkiye Folklorunda Hikâye ve Masallar Bibliyografyası".*Antropoloji*, I/2 (1964b), 122-140.

Altınova, Mehmet. "Eminönü Halkevi'nin Çıkardığı Halk Bilgisi Haberleri Dergisi ve Sistematikal İndeksi". *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2 (2018), 117-148.

[28] (Bozyiğit, 1987: 73) 884 numaralı künye.

Bakırcı, Nedim. *Türk Dünyası Coğrafyasında Tespit Edilmiş Hayvan Masalları Üzerine Bir İnceleme.* Elazığ: Manas Yayıncılık, 2010.

Başgöz, İlhan. "Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/ 4 (1945), 444-446.

Başgöz, İlhan. *Gemerek Nire Bloomington Nire.* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Boratav, Pertev Naili. *Az Gittik Uz Gittik.* İstanbul: Adam Yayınları, 1992.

Boratav, Pertev Naili. *Halk Edebiyatı Dersleri.* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

Bozyiğit, Ali Esat. *Nasreddin Hoca Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Çelik, Yavuz. *Toplumsal ve Tarihsel Boyutlarıyla İngiliz Tiyatrosunda Sansür.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, 2005.

Çetik, Mete. *Üniversitede Cadı Kazanı 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Çetik, Mete. *Pertev Naili Boratav Bir Akademisyen ve Düşünce Adamı.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Çiçek, Ahmet ve Yağbasan, Mustafa. "Küfür ve Argonun Gündelik İletişimdeki Yeri: Üniversite Öğrencileri Özelinde Bir Alan Araştırması". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 32 (2019), 13-37.

Dinç, Mustafa. "Türkiye'de 2000-2019 Yılları Arasında Hazırlanan Türk Halk Bilimi Doktora Çalışmalarının İstatistiksel Analizi". *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi 15-16 Mayıs 2019/ Eskişehir Bildiri Tam Metinleri Kitabı.* (Ed. Sezen Güngör). Basım yeri yok: Eskişehir Osmangazi üniversitesi, Motif Vakfı, 2019, 86-103.

Duman, Mustafa. *Nasreddin Hoca ve 1555 fıkrası.* İstanbul: Heyamola Yayınları, 2008.

Duman, Mustafa. "Türkiye'de 2000-2012 Yılları Arasında Halk Bilimi Alanında Hazırlanan Doktora Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Millî Folklor*, 99 (2013), 159-174.

Eberhard, Wolfram ve Boratav, Pertev Naili. *Typen türkischer Volksmärchen.* Weisbaden: Franz Steiner Verlag, 1953. (TTV)

Erginer, Gürbüz. "Monografi Yönteminin Ana Nitelikleri (Halkbilimde Monografik Çalışmalar)". *Antropoloji*, 12 (1985), 257-267.

Jason, H. ve Schnitzler, O. "İki Masal Tipi Kataloğunun Karşılaştırmalı Listesi: Eberhard-Boratav Türk Masallarının Tip Katalogu (TTV=EB) ve Aarne-Thompson Masal Tipleri Katalogu (TF=AT)". (Çev. Metin Ekici). *Millî Folklor*, 46 (2000), 22-39.

Haykır, Yavuz."Elazığ (Elaziz) Halkevi Altan Dergisi Bibliyoğrafyası".*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 166 (2007), 211-240.

İvgin, Hayrettin. "Dr. Mehmet Tuğrul (1905-1985)".*Türk Folklor Araştırmaları 1986/1.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, 185-194.

Kuhn, Thomas. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı.* (Çev. Nilüfer Kuyaş). İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.

Onaran, Âlim Şerif. "Türkçeye Çevirenin Önsözü". *Binbir Gece Masalları, 1/1.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Öztürkmen, Arzu. *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik.* İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Pehlivan, Gürol. *Dede Korkut Kitabı'nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım -Dresden ve Vatikan Nüshalarının Mukayeseli Bir İncelemesi-.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Pektaş, Muhiddin. *Fuzuli'nin Leyla ve Mecnun Mesnevisinin Metin Kırılma Yöntemiyle Çözümlenmesi.* İzmir: Bilkar Bilge Karınca Matbaacılık, 2006.

Sakaoğlu, Saim. *Masal Araştırmaları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

Sakaoğlu, Saim. "Türk Halk Edebiyatı Alanında Yapılan İlk Doktora Çalışmaları (1946-1990)". *Türkbitig Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1/ 1 (2021), 14-20.

Tuğrul, Mehmet."Hikâyet-i Kerem Han". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/ 3 (1944), 439-449.

Tuğrul, Mehmet. *Mahmutgazi Köyünün Halk Edebiyatı I (Menkabe, Hikâye, Masal, Fıkra)*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Doktora tezi, 1946a.

Tuğrul, Mehmet. *Malatya'dan Derlenmiş Masallar*. Ankara: Halkbilgisi ve Halk Edebiyatı Yayımları, 1946b.

Tuğrul, Mehmet. *Mahmutgazi Köyünde Halk Edebiyatı*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969.

Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası I. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Millî Folklor Enstitüsü Yayınları, 1971.

Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası III. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1975.

Yardımcı, Mehmet. *Malatya Masalları*. İstanbul: Malatya Kitaplığı Yayınları, 2012.

Yıldırım, Dursun. *Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

Öz: 1942 yılında Pertev Naili Boratav'ın yanında asistan olan Mehmet Tuğrul (1905-1970), buradaki görevi sırasında Boratav'ın danışmanlığında Türkiye'de halkbilimi alanındaki ilk doktora tezini hazırlayarak, 1946 yılında başarıyla savunmuştur. Fransız halkbilimi anlayışı çerçevesinde çalışmalar yapan Boratav'ın derlenen malzemeyi olduğu gibi yayımlama ilkesi bu tezde uygulanmış, dolayısıyla cinsel içerikli ve küfürlü metinler de çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Böylece Batı Anadolu'daki bir köyün halk anlatıları dünyası bir bütün hâlinde verilmiştir. Oysa bu tezin 1969'daki Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan kitap yayımında, çalışmada bulunan ve bir biçimde "uygunsuz" olan on yedi masal, dokuz fıkra ve bir menkabe metinden tamamen çıkarılmış; önemli sayıda anlatı da küfürden arındırılarak "sterilize" edilmiştir. Böylece çalışma milliyetçi romantik folklor anlayışının beklentileri doğrultusunda basıma, dolayısıyla gönül rahatlığıyla kullanıma "uygun" hâle getirilmiş ve halkbilimi çalışmalarında uzun yıllar boyunca bu versiyona atıf yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Tuğrul, halkbilimi/ folklor, halk anlatısı, sansür.

The Destiny of "Inappropriate" Folk Narratives in Mehmet Tuğrul's Published Doctoral Thesis

Abstract: Mehmet Tuğrul (1905-1970), who became an assistant to Pertev Naili Boratav in 1942, prepared the first doctoral thesis in folklore in Turkey, under the supervision of Boratav, and successfully defended it in 1946. Because of Boratav who works within the framework of the French folklore, the principle of publishing the compiled material as it is, was applied in this thesis, therefore, sexually explicit and abusive texts were also included in the scope of the study. Thus, the world of folk narratives of a village in Western Anatolia was given as a whole. However, in the book publication of this thesis by the Ministry of National Education in 1969, seventeen tales, nine anecdotes, and one legend were completely removed from the text that were somehow "inappropriate"; and a significant number of narratives have also been "sterilized" by removing profanity. Therefore, the work has been made "suitable" for publication with peace in mind in line with the expectations of the nationalistic romantic folklore understanding and this version has been referred to for many years in folklore studies.

Keywords: Mehmet Tuğrul, folklore, folk narrative, censorship.

Devlet ve Sarraf Arasında Çiftlikler: 19. Yüzyıl Debre'sinde Eşraf Borçluluğu

Uğur BAYRAKTAR*

I. Giriş

Osmanlı tarihinde "ayanlar çağı" ile bir döneme damga vurmuş ayanların güçlerinde önemli bir yer tutan mal varlıkları, kredi ve borç ağları hâlâ tam anlamıyla cevaplanmamış bir soru. Elbette birçok ayanın ardındaki görünmez aktörlerden biri olan sarraflar ile kurulan ilişkiler yakın zamanlı çalışmalarla daha görünür olmaya başladıysa da bu konudaki çalışmaların çoğunluğunun hâlâ ayanların siyasi ağları ve de daha kısıtlı düzeyde bu siyasi güçlerine temel teşkil eden iktisadi varlıklarıyla ilgilendiğini söylemek gerek. Bunun yanında, Osmanlı merkezileşmesinin başladığı 1820'lerden itibaren bu çalışmaların ayanlara olan ilgisinin azaldığını söylemek yanlış olmaz. Her ne kadar yakın zamanlı çalışmalar ayan ailelerinin değişen siyasi ve iktisadi dinamiklerle birlikte 19. yüzyılda var olduklarını, başka bir deyişle ayan sürekliliğini ortaya koysalar da buradaki genel odak da bu eşrafın merkezileşen Osmanlı devletinin taşra idarelerine eklemlenmesiyle kısıtlı kalmıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyıl eşrafının devlet kadrolarına katılmasına yönelik ilginin aynı ailelerin mal varlıklarının durumuna veya gelişimine dair olan ilgiyi gölgede bıraktığı söylenebilir.

Bu çalışma, bugün Kuzey Makedonya'nın Arnavutluk sınırında olan Debre'yi yaklaşık üç yüzyıl boyunca yönetmiş Hoxholli ailesinin öncelikle Osmanlı devletine sonrasında ise özel kişilere olan borçlarının yaklaşık on beş yıllık sürece yayılmış tahsilat sürecini incelemektedir. Böylelikle bir yandan eşraf, sarraf ve

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tarih Bölümü / ORCID: 0000-0001-8451-6271 / ugur.bayraktar@asbu.edu.tr
Geliş tarihi: 17 Eylül 2021 / Kabul tarihi: 15 Mart 2022.

devlet arasındaki kredi ilişkilerine ışık tutmaktayken bir yandan da tüm bu ilişkiler arasında bölgenin yıllarca hâkimi kalmış ailelerinden birinin 19. yüzyıldaki değişen siyasi ve mali dinamikler karşısında nasıl bir mücadele sergilediğini ortaya koymaktadır. Bu makale bu ilişki ve mücadelelerin odağına çiftlikleri alarak gerek kamu gerekse de özel borçlara karşılık bu toprakların "ipotek" edilmesini incelemektedir. Bunu yaparken Osmanlı tarihçiliğinde sıklıkla köken veya tarımın kapitalistleşmesindeki evrelere yönelik kısır tartışmaların ötesine geçerek, "ipotek" edilmiş çiftlik ve borç ağları üzerinden Osmanlı taşrasındaki ekonomik katmanlara yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Bu doğrultuda bu çalışma "eski" ve "yeni" toprak sahipleri arasındaki ilişkiyi borç ve kredi ağları üzerinden irdeleyerek Debre özelinde Osmanlı taşrasındaki siyasi ve iktisadi dönüşümü anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Elbette bu amaç, ayanların tasfiyesi veya devlete eklemlenme üzerinden anlatılagelmiş dönüşüme nazaran, 19. yüzyıl eşrafının borç-kredi ağları çerçevesinde iflas tehlikesi ve mal varlıklarını muhafazaya yönelik farklı failler ile giriştikleri mücadele ile daha kapsamlı bir bakış açısına kapı aralayabilir. Bu sebeple, bu makale, Hoxholli ailesi ve çiftlikleri ile bir yandan eşrafın 19. yüzyıldaki sürekliliğine dair yeni bir pencere açmakta bir yandan da çiftliklerin Osmanlı taşrasındaki güç dinamiklerinde nasıl önemli bir meta haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı tarihçiliğinde uzunca bir süre 19. yüzyılda neredeyse bir anda yok olmuşçasına ele alınmış ayan veya eşraf anlatısını yakın zamanda çıkan çalışmalar büyük ölçüde yıkmış denilebilir.[1] Tarih kadar antropolojiden de beslenen bu tür çalışmalar eşrafın bu yüzyılda – ve hatta sonrasında – farklı şekillerde Osmanlı siyasi ve iktisadi dinamiklerinin bir parçası olmayı sürdürdüklerini göstermekte.[2] Benzer şekilde bu çalışmalar, bir önceki yüzyıldan devam eden ayanın 19. yüzyılda Osmanlı taşra idaresinin çeşitli kademelerinde aldıkları görevlerle bu sürekliliği öne çıkarmakta.[3] Elbette burada, 18. yüzyılda güçlü sayılabilecek

---

[1] Bu tür "klasik" denebilecek ayan çalışmaları için, bkz. Bruce McGowan, "The Age of the *Ayan*s, 1699-1812," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge Cambridge University Press, 1994); Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994). Bu çalışmada, 19. yüzyılda başta "vücuh" olmak üzere sair sıfatlarla anılan Osmanlı taşrasındaki önde gelenler için – daha kapsamlı olma düşüncesiyle – "eşraf" terimi kullanılacaktır. Bu terim, hâliyle "ayan" terimini de karşılamaktadır. Ancak "ayan" sıklıkla 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl onuna özgü bir şekilde kullanıldığından, bu çalışma "eşraf" terimi ile Hoxholli ailesi ve ailenin çiftlikleri özelinde 18. yüzyıl "ayan"ının 19. yüzyıldabu adla da olsa arz ettiği süreklilik ve geçirdikleri dönüşümü öne çıkarmayı amaçlamaktadır.

[2] Bu konudaki öncü çalışma için, bkz. Micheal E. Meeker, "The Great Family Aghas of Turkey," in *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, ed. Richard T. Antoun ve Hank Iliya (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1972). Meeker'ın bu çalışmasını geliştirdiği kitabı için bkz. Micheal E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 2001). Ayrıca bkz.Abdullah Saydam, "Tanzimatçıların Ağalık ve Beylik Kurumunu Kaldırmaya Yönelik Çabaları," *Toplumsal Tarih* 2, no. 7 (July 1994).

[3] Örneğin Karaosmanoğlu ailesinin 19. yüzyıldaki durumu için bkz. Yuzo Nagata, "*Ayan* in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of

hanedan ailelerin sürgünü veya tasfiyesi sonrasında bu ailelere göre daha mütevazı bir iktidar tabanı olan başka ailelerin de bu süreklilikte yer aldığını belirtmek gerek.[4] Her ne kadar eşrafın sunduğu hizmetler üzerinden devletle kurduğu ilişkide devletin – bir önceki yüzyıla nazaran – daha etkin bir denetimi söz konusuyken, bu tür bir eklemlenmeyi – Osmanlı tarihçiliğinde devlet ve merkeziyetçiliğe verilen aşırı önem sonucu – bir tür başarısızlık olarak gören çalışmalar da mevcut.[5]

Ayanların 19. yüzyılda yaşadığı yok oluşun benzeri Osmanlı iktisat tarihinde çeşitli tartışmalarla çok yer kaplamış ve kaplamakta olan çiftlikler için de söylenebilir. Bir "mesele" olarak, çiftlikler Osmanlı tarihçiliğinde bir yandan gerileme paradigmasının bir sonucu olarak bir yandan da Osmanlı tarımının dünya sistemine eklemlenme bağlamında ticari tarıma geçişinde bir aşama olarak uzunca bir süre tartışılmıştır.[6] Çiftliklerin Osmanlı dış ticaret hadlerindeki yeri ve üretim ilişkilerini kapitalistleştirmesindeki kısıtların ortaya konmasıyla varılan uzlaşı sonrasında yakın zamandaki çiftlik çalışmalarının çoğunluğunun 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başı – başka bir deyişle "ayanlar çağı"nın sonu – arasında döneme odaklanmakta. Buradan bakıldığında, bu çalışmalara konu olan çiftliklerin çoğunluğunun da Balkanlar'a odaklandığı söylenebilir.[7] Son yıllarda yeniden ivme kazanan bu ilginin de büyük çoğunluğu, gerek Tepedelenli Ali Paşa'nın hayatın-

---

the Karaosmanoğlu Family," *Provincial Elites in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete V: A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*, ed. Antonis Anastasopoulos (Rethymno: Crete University Press, 2005), 275.

[4] Bu tür daha küçük eşrafın sürekliliği için bkz. Thomas Kuehn, *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919* (Leiden: Brill, 2011), 48; M. Safa Saraçoğlu, *Nineteenth-Century Local Governance in Ottoman Bulgaria* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018), 44; Yonca Köksal, *The Ottoman Empire in the Tanzimat Era: Provincial Perspectives from Ankara to Edirne* (London and New York: Routledge, 2019), 13-14.

[5] Emre Satıcı, "Meclis Üyeliğinden Paşa'lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa'dan Bir Örnek)," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 25, no. 40 (2006).

[6] Bu anlamda "klasik toprak sisteminin" soysuzlaşması için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 4, no. 4 (1944): 496 vd; Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* VI (1980); Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms, *Çiftlik*s: State, Landlords, and Tenants," in *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany, NY: State University of New York Press, 1991). Dünya sistemine eklemlenme açıdan çiftlikler için bkz. Huri İslamoğlu and Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review (Fernand Braudel Center)* 1, no. 1 (1977); Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Albany: State University of New York Press, 1988).

[7] Örneğin, bkz. İrfan Kökdaş, "Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika: 1740-1820," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014); Yannis Spyropoulos, Stefanos Poulios, and Antonis Anastasopoulos, "Çiftliks, Landed Elites, and Tax Allocation in Eighteenth-Century Ottoman Veroia," *European Journal of Turkish Studies [Online]* (2020).

da sahibi olduğu gerekse de tasfiyesi sonrasında Emlak-ı Hümayun'a geçmiş çiftlikler etrafında kümelenmekte.[8]

Bu yoğun ilgi yanında, 19. yüzyıl ortası ve sonrasına gelebilmiş çiftliklere dair çalışmaların Batı Anadolu'dakiler etrafında kümelendiği söylenebilir. Orhan Kurmuş, klasik çalışmasında, bu bölgedeki çiftliklerin yabancılarca alınmasını Osmanlı topraklarındaki emperyalizmin bir aşaması olarak nitelemiş ve ortakçılıkla üretim yapılan topraklarda bu dalganın yarattığı geçiş süreci sonrasında beliren kapitalist üretim ilişkilerini öne çıkarmıştır.[9] Benzer şekilde aynı bölgedeki çiftliklerin – ünlü sarraflardan Baltacı ailesinin de aralarında bulunduğu – sahipleri kadar daha küçük ölçekli çiftliklere dair kayda değer çalışmalarda mevcut.[10] Tüm bu literatüre rağmen, çiftlikler; varlığı, yokluğu, kökeni gibi kısır tartışmaların ötesinde içinde devletin de bulunduğu taraflarca el değiştiren bir meta olarak tanımlandığında, bu toprakların Osmanlı ekonomisinin dayandığı borç-kredi ilişkilerindeki oynadığı "ipotek" rolüyle 19. yüzyıldaki mülkiyet ilişkilerinin değişimine dair yeni bir katkıda bulunacağı açıktır.[11]

Osmanlı tarihçiliğinde – yaygın şekilde tereke ve muhallefat defterleri üzerinden çalışılagelmiş – borç çalışmaları ise eşrafın mal varlığı kadar alacak vereceklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuş ancak bu da belirli bir bölgeye ait bir kesitten öteye gitmemiştir.[12] Borç meselesini Osmanlı ekonomisindeki kredi

---

[8] Örneğin, bkz. Fatma Öncel, "Land, Tax and Power in the Ottoman Provinces: The Malikane-Mukataa of Esma Sultan in Alasonya (c.1780–1825)," *Turkish Historical Review* 8, no. 1 (2017); Dimitrios Lamprakis, "*Çiftlik* Formation and Transformation of Land Ownership in the *Kaza*s of Serfice, Çaharşenbe, and Eğri Bucak (1820–1850)," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 7, no. 1 (2020); Aysel Yıldız, "Politics, Economy, and Çiftliks: The History of Four Çiftliks in Larissa (Yenişehir-i Fener)," *Turkish Historical Review* 11, no. 1 (05 Nov. 2020 2020).

[9] Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye Girişi* (İstanbul: Yordam Kitap, 2007), 146-66.

[10] Örneğin bkz. Hilal Ortaç, "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 25, no. 1 (2010); Aysun Sarıbey Haykıran, "Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)" (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2013); Ertan Gökmen, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tire Kazası Çiftliklerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu," *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, no. 3 (2015); Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)," *Devrimci Marksizm*, no. 45-46 (Kış İlkbahar 2021). Bu "Batı Anadolu" haricindekilerin kimisi için, bkz. Canay Şahin, "Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinedarzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular," *Kebikeç*, no. 24 (2007); Alp Yücel Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, *Çiftlik*-Holders, *Subaşı*s, and Sharecroppers," *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2012*, ed. Elias Kolovos (Rethymno: Crete University Press, 2015); Attila E. Aytekin, *Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük* (Ankara: Dipnot, 2021).

[11] Bu çiftlik tanımı için bkz. Alp Yücel Kaya, Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da," 12; Yıldız, "Politics, Economy, and Çiftliks," 35.

[12] Örneğin bkz. Hamiyet Sezer, "Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma," *Belleten* 62, no. 233 (April 1998); Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi),"

ilişkilerinin bir parçası olarak ele alan çalışmalar görece daha zengin olup bunlar da mültezim ve toprak sahiplerinin sarraflar ile olan ilişkileri bağlamında taşradaki kredi piyasalarının oluşumu ve dönüşümüne odaklanmıştır denebilir.[13] Elbette bu çalışmaların da büyük çoğunluğunun ayanların görünür olduğu dönemle kısıtlı olduğunu söylemek gerek. Her ne kadar yakın zamandaki çalışmalar, bu kredi ağlarını 19. yüzyılın ortasına kadar çalışarak Osmanlı taşrasındaki kredi ilişkilerine dair genellemelerin geçerliliğini sorgulasa da bu ağın bir yapı olarak çalışılması dışında içinde hareket etmiş faillerine dair hâlâ çok az şey bilinmekte.[14] Birkaç istisna dışında bu kredi piyasasında önemli yer kaplamış sarrafların bu ağlar içindeki yerini de tespit edebilmek güç.[15] Öte yandan da 18. yüzyıl ayanıyken 19. yüzyılda da belirli ölçüde siyasi ve iktisadi temellerini korumuş olan ailelerin bu dönüşen kredi piyasasında gerek devlete gerekse de sarraflara olan borç-alacak ilişkilerine dair bir şey öğrenebilmek oldukça zor görünüyor.

Buradan hareketle, bu çalışma Hoxholli ailesinin devlet ve sarraflara olan borçlarını ayrıntılı bir şekilde inceleyerek bu borç-alacak ilişkilerinin 19. yüzyıl Osmanlı taşrasındaki siyasi ve ekonomik dinamiklerini nasıl dönüştürdüğüne açıklık getirmektedir. Bu bağlamda Hoxholli ailesi özelinde eşrafın 19. yüzyılda da süreklilik arz ettiğini iddia etmekle birlikte değişen taşra dinamikleriyle birlikte köklü ailelerin yokluğunda "yeni" eşrafın ortaya çıktığını ve "eski" olanla bir arada olduğunu öne sürmektedir. Elbet yeni eşrafın ortaya çıkmasında, sadece ürettiği artı değer ötesinde borçlara karşılık olmak üzere "rehin" olarak kullanılan çiftlikler de bu gerilim arasında önemliydi. Gerek bu yüzyılda yükselen daha küçük eşraf ailelerinin gerek alacaklı sarrafların gerekse de devletin ele geçirmek istediği çiftlikler özelinde bu çalışma, Osmanlı taşrasındaki güç mücadelesinin temel unsurlarından biri olan çiftlikler için farklı gruplarca verilen mücadelenin sürekliliğini de iddia etmektedir. Bu mücadeleye çeşitli borçlarına muhalefet ederek çiftliklerin satılmasına direnen Hoxholli ailesinin de katılması, 19. yüzyılda değişen siyasi ve iktisadi dinamiklere rağmen toprak için verilen mücadelede çiftlik mülkiyetinin hâlâ belirleyici olduğunu da sergilemektedir.

---

ibid.41, 161 (1977); Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 22, no. 2 (2007).Merkezi hükümet üyelerinin yerel kredi piyasalarına borçluların çiftliklerine de müdahalesini içeren istisna çalışmalar için bkz. Kaya, "On the *Çiftlik* Regulation," 343 vd; Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da," 18-29.

[13] Örneğin, bkz. Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westerinization and Social Change* (New York: Oxford University Press, 1996), 60-62; Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2008), 244-52; Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 80-81.

[14] İrfan Kökdaş, "Land Ownership, Tax Farming and the Social Structure of Local Credit Markets in the Ottoman Balkans, 1685–1855," *Financial History Review* 24, no. 1 (2017).

[15] Yavuz Cezar, "The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *Frontiers of Ottoman Studies*, ed. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki (London: I.B. Tauris, 2005). İstisnai bir çalışma içinse, bkz. Evgenia Davidova, *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s)* (Leiden: Brill, 2012), 29-31, 67-74.

II. Hoxholli Ailesi ve 19. Yüzyılda Sürgün

"Ayanlar çağı"nın çok öncesinde, Hoxholli ailesinin tarihi, bugün Arnavut ulusal kahramanlarından biri addedilen Skanderbeg dönemine kadar uzanmaktadır. Ailenin ilk liderlerinden biri olan Hasan Paşa Hoxholli'nin 1460'da Debre kalesini inşa ettiği ve 1460'larda Osmanlılar yanında Macaristan seferine katıldığı söylenmekte.[16] Debre'nin "ocak" ailelerinden sayılan Hoxholli ailesi, 1844'te Hakkı Paşa'nın isyanı sonrasında nihaî olarak Anadolu'ya sürülene kadar Debre'yi yönetmişti. Avlonyalı Ekrem Bey'in beyanına göre ailenin kökeni, Sultan Selim dönemindeki Kızılbaş takibatı sonrasında Debre'ye zorunlu göçle iskân ettirilmiş Sivas yöresinden Kocan aşiretinden Ataullah Efendi'nin kaleye yerleşmesi, iskân mağdurlarıyla ilgilenmesi ve zamanla "Hocazâde" olarak anılmasına dayanıyor.[17] Ailenin sonraki nesilleri Hocaoğlu – veya Arnavutça hâliyle Hoxholli – adını almış ve bu kişiler arasından son Budin veziri Abdurrahman Paşa (1685) ve Temeşvar veziri (1687) Hasan Paşa gibi kişiler Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet etmişlerdi.

Sonraki yüzyıllarda, Balkanlar'ın birçok yerinde olduğu gibi, Arnavut kökenli ailelerin Arnavut başıbozukları istihdam ettiği ve daha da oligarşik bir yapıya dönüşmüş olan "güvenlik piyasası"nda Hoxholli ailesinin oynadığı rol sayesinde ailenin Debre ve çevresindeki ilişkilerini daha da kökleştirdiğini söylemek mümkün.[18] 19. yüzyılın başlarında ise Hoxholli ailesinin önderi olan Yusuf Paşa, Tepedelenli Ali Paşa'nın topraklarını kuzeye doğru genişletmesi karşısında paşayla mücadeleye girişmişti.[19] Bu mücadelede vefat eden Yusuf Paşa'nın oğlu Abbas Paşa ise Osmanlı Devleti'nin Debre bölgesinden artan sayıdaki asker toplama girişimleri sonrasında 1827'de isyan etmişti. Abbas Paşa'nın oğulları olan Hakkı ve Talib Beyler de babalarının izinden giderek 1830'larda Debre'nin mutasarrıfı olmuşlardı. 1835'te İşkodra'da çıkan isyan sonrasında Osmanlı hükümeti, 1836 yılında Debre-i Bâlâ (bugün kuzey Makedonya'da Debre) ve Debre-i Zîr (bugün Arnavutluk'ta Peshkopi) mutasarrıfı olan Hakkı Paşa'yı sürmüş yerine amcasının oğlu Süleyman Bey'i getirmiş, kısa süre sonra da Talib Bey mutasarrıf olmuştu. Fakat çok geçmeden tüm aile İstanbul'a sürülmüştü. Ancak benzer ayan ailelerinin aksine, Hoxholli ailesinin varlıklarına yönelik bir müsadere süreci olmamıştı.[20]

---

[16] Theodor Ippen, "Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX. Jahrhundert," *Illyrisch-Albanische Forschungen*, ed. Ludwig Von Thallóczy (Munich: Duncker & Humblot, 1916), 352.

[17] Avlonyalı Ekrem Bey [Vlora], *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar* (Istanbul: İletişim Yayınları, 2006), 289.

[18] Güvenlik piyasası tabiri için bkz. Kökdaş, "Money, Peasant Mobility, Çiftliks," 144.

[19] Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu: Tepedelenli Ali Paşa İsyanı* (Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 64.

[20] Ze'evi ve İlkim, nadir de olsa müsadere olmadan Osmanlı paşalarının sürgüne gönderildiğini belirtmektedir. Dror Ze'evi ve Ilkim Buke, "Banishment, Confiscation, and the Instability of the Ottoman Elite Household," *Society, Law, and Culture in the Middle East: "Modernities" in the Making*, ed. Dror Ze'evi ve Ehud R. Toledano (Warsaw and Berlin: De Gruyter, 2015), 28.

Tüm siyasi gücünü ve buna büyük ölçüde temel arz eden toprak ve gayrimenkullerini bir şekilde kaybetmeyen Hoxholli ailesinin başına gelenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın sonundaki dönemde benzer süreçler geçirmiş birçok ayandan farklılık arz etmiyordu. Ancak 19. yüzyılda süreklilik arz eden bir aile olarak ailenin gerek devletle gerekse de özel kişilerle girdiği ilişkiler sonrasında ortaya çıkan borç ağı ve emlâkini korumak adına gerçekleştirdikleri girişimleri Osmanlı eşrafının bu yüzyıldaki sürekliliğine farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Zira Ödemiş'e sürüldükten çok kısa süre sonra, önceden paşanın vekilharçlığını yapmış Şemseddin Efendi 1844'te o senenin dört farklı ayında toplam dört senetten oluşan 14.039 kuruş alacağının bir an önce ödenmesini talep etmekteydi.[21] Benzer şekilde, sürgün yerlerini Ödemiş'ten Bursa'ya aldırmayı başarmışken Hakkı ve Talib Bey, Eylül 1847'de Ödemiş esnafına olan 30 bin kuruştan fazla borçlandıklarını ve Bursa'ya taşınacak "bir akçe ve nesneleri" kalmadığını belirtmekteydi.[22]

III. Devlet ve Sarraf Alacakları Arasında Çiftlikler

Hoxholli ailesinin gerek esnaf gerekse Osmanlı valilerine olan borçları yanında, söz konusu meblağlar ve borçların tahsilatına yönelik çıkmazlardan ötürü ailenin Osmanlı hazinesi ve Ermeni sarraflardan "poliçeci" sıfatıyla anılan Çekiçoğlu Kapril'e olan borçları çok daha karmaşıktı. Bu arada, Anadolu'da birçok kentte sürgün olarak yaşadıktan sonra sürgünde olan birçok eşraf ailesinin yaptığı gibi Hakkı ve Talib Beyler de mali sıkıntılarından şikâyetçi olarak Osmanlı hükümetinden destek talep etmişti.[23] Bu talepleri doğrultusunda beş ila on bin kuruşluk bir yardım edilmesi kararlaştırılmışken, iki kardeşin geçmiş mutasarrıflık ve benzeri görevlerinin muhasebesi sonucunda ortaya çıkan devletin kardeşlerden alacakları buna sekte vurmuştu. Devletin alacaklarının beylerin evvelki mütesellimlik görevlerinden kalan bakaya değil de "zimmet" olduğunun ortaya çıkmasından sonra atiye verilmesinin uygun olmayacağı kararlaştırılmış ve yaklaşık 20 yıl sürecek bir devlet alacağı meselesi bu şekilde zuhur etmişti.[24]

Alacakların zimmet olarak ortaya çıkması sonrasında Osmanlı hükümeti öncelikle bu bakayanın Hoxholli beylerine mi ait yoksa başkalarına mı ait olduğunu soruşturmakla işe başlamıştı. Bu araştırmalar da Hakkı ve Talib beylerin Debre ve civarındaki emlâkinin değerinin yaklaşık 240 bin kuruş olduğunu ve bu emlâkin yılda yaklaşık 27 bin kuruş gelir getirdiğini ortaya çıkarmıştı.[25] Ancak gerek yıllar içinde Osmanlı maliyesinin araştırmalarının bir sonucu olarak gerekse de bu toprakların gelirlerindeki artışa oranlı olması muhtemel şekilde emlâkin değeri, bu borç keşmekeşi sürecinde yükselecekti. Öyle ki iki yıl sonra 1850'de yapılan bir başka araştırma hem Hakkı Bey'in çiftlik ve emlâkinin değerini 228

[21] BOA. C.DH. 249/12439, tarihsiz.
[22] BOA. A.MKT. 94/90, 4 Şevval 1263 (15 Eylül 1847).
[23] BOA. A.MKT. 106/38, 20 Muharrem 1264 (28 Aralık 1847).
[24] BOA. A. MKT. 110/36, 5 Rabiulevvel 1264 (10 Şubat 1848).
[25] BOA. A. MKT. 110/69, 7 Rabiulevvel 1264 (12 Şubat 1848).

bin kuruş olarak belirlemiş hem de tüm bu taşınmazların mülkiyetinin Talib Bey'in varisleriyle ortak olduğunu altını çizmişti.[26] 1859'daki bir başka soruşturma sonucunda ise Hakkı ve Talib beylerin Debre'deki taşınmazlarının değeri 377.500 kuruş olarak belirlenmiş, bunun haricinde iki kardeşin amcaoğlu olan Süleyman Bey'in sahibi olduğu 300 bin kuruş değerinde Ropotovo çiftliği de ortaya çıkmıştı.[27] Beylerin mal varlığı birkaç ay sonra yine değişerek 347.500 kuruş olmuş ve burada kardeşlerin 140 bin kuruşluk eşit payları haricinde Süleyman Bey'in de 67.500 kuruşluk hissesi belirmişti.[28]

Her ne kadar Hoxholli ailesinin mal varlıkları tam anlamıyla belirli değilse de farklı zamanlarda ortaya atılmış farklı iddialar Hakkı ve Talib beylerin çiftliklerine dair bilgi sunmakta. Sarraf Kapril'in "tahkik olunur ise" Hakkı Bey'e ait olacağının kesinleşeceğini iddia ettiği emlak arasında Makiler (bugün Arnavutluk'ta Maqellarë köyü), Alaybeyi (bugün Arnavutluk'ta Burim köyü) ve Ohri'de iki çiftlik olmak üzere 13 çiftlik ve Debre'de bir değirmen ve ekmek fırını yer almaktaydı.[29] 1860'ta ise Hakkı Bey taşınmazlarını Debre civarında olan Makiler, Alaybeyi, Homesh, Stushaj ve Biçevo başta olmak üzere yedi çiftliği, bir çayırı ve Debre'deki konağı ve konağa bağlı mutfak odaları olarak sıralamaktaydı.[30]

Bu kayda değer mal varlığına rağmen Hoxholli ailesinin borçları da oldukça ciddi düzeydeydi. Zira Hakkı Bey'in sürülmeden önce 1840 ila 1844 arasındaki Debre'deki mutasarrıflık görevinden ötürü Hazine'ye 534 bin kuruş, Talib Bey'in yine Debre mutasarrıflığıyla ilişkili Manastır sandığı gelirlerinden 49,500 kuruş ve son olarak da Süleyman Bey'in de 1840 ila 1842 yılları arasında Debreler (Debre-i Bâlâ ve Debre-i Zir) kazasının gelirlerinden 186.964,5 kuruş zimmeti çıkmıştı.[31] Çoğunluğunu Debre ve civarının iltizamla ilişkili kalemlerin teşkil ettiği devlete olan bu yüklü borç yanında, Hakkı Bey'in Hacı Kapril'e de 80 bin kuruşluk bir borcu söz konusuydu. 21 Ağustos 1848 tarihindeki aralarında akdedilmiş olan borç senedine göre, Hakkı Bey, 80 bin kuruşluk borcu 320 gün vadeyle borç aldığını belirtmekte, "vadesine kadar bir şey zuhur etmez ise malikâne"sini satmayı ve vade sonunda ödenmeyen tutar için gündelik "kesesi bin akçeden" faiz ödemeyi taahhüt etmekteydi.[32]

Bu çeşitli borçların tek tahsil yolu ise Hoxholli ailesinin sahip olduğu çiftliklerin satışından geçmekteydi. Fakat çiftlik satışının önünde beliren hukuki kısıtlar bir yana, çiftliklerin satışını haber almış köylülerin de bu karmaşık sürece dâhil olmasıyla borç tahsili ötesinde bir de çiftlik meselesi ortaya çıkmıştı. Makiler, Höyük (bugün Peshkopi'ye bağlı Spas) ve Kllobçisht (bugün Peshkopi'de

[26] BOA. A.MKT.UM. 84/97, 23 Muharrem 1267 (28 Kasım 1850).
[27] BOA. MVL. 906/44, 3 Rabiulahir 1276 (30 Ekim 1859).
[28] BOA. A.MKT.MVL. 111/88, 29 Rabiulahir 1276 (25 Kasım 1859).
[29] BOA. MVL. 84/30, 5 Rabiulahir 1266 (18 Şubat 1850).
[30] BOA. A.MKT.UM.435/58, 26 Rabiulahir 1277 (11 Kasım 1860).
[31] BOA. MVL. 83/10, 28 Safer 1266 (13 Ocak 1850); BOA. A.MKT.MHM. 31/80, 22 Cemaziyelahir 1267 (24 Nisan 1851).
[32] BOA. MVL. 83/10, 28 Safer 1266 (13 Ocak 1850). Senet için bkz. BOA. MVL. 133/101, 15 Receb 1263 (24 Nisan 1853).

köy) köylüleri, adı geçen köyleri Hakkı Bey'in "çiftlik diyerek zabta" kalkıştığından itirazlarını ilettikleri Meclis-i Vâlâ'dan bir buçuk aydır cevap alamadıklarından yakınmaktaydı.[33] Köylülerin diğer dilekçelerinden anlaşıldığına göre, Meclis-i Vâlâ'da görüşülen çiftlik meselesi sonrasında sorunun Debre'de çözülmek üzere buraya iletilmesi sonrasında kaza ahalisinin Hakkı Bey'in "akraba ve taallukatı" olması ve şikâyetçileri 36 gün boyunca hapsettikleri gerekçesiyle üç köyden yaklaşık üç bin köylü bu karmaşanın Meclis-i Vâlâ'da çözülmesini istemekteydi.[34] Buna rağmen, meclisten meselenin yerel mahkemede çözülmesi kararı çıkmıştı.[35] Elbette, Saraçoğlu'nun da belirttiği şekilde Hoxholli ailesinin vekili olan İlyas Ağa'nın da bir örneğini teşkil ettiği eşrafın ondokuzuncu yüzyıldaki idari ve hukuki yapıları kullanarak köylüler aleyhine bir karar çıkarmadaki etkileri bilinemese de Debre'de görülen dava sonucunda köylülerin iddialarının asılsız olduğu ortaya çıkmıştı.[36] Debre meclisinde görülen davada, çiftçiler köylerdeki ev, bağ, bahçe ve mîrî arazinin Hakkı, Talib ve Süleyman beylerin ailesinden intikal eden emlaki olduğunu, bu topraklarda müstecir olduklarını ve hatta kira karşılığı Makiler için yıllık 250 kile, Höyük için 300 ve Kllobçisht içinse 180 kile zahire verdiklerini kabul etmişlerdi.[37] Bunun da ötesinde meclisin mazbatasında belirtildiği veçhile, üç köyün çiftçileri bu davayı bir sene önce şeri mahkemeye götürmüş ve "hanekeş" oldukları iddialarına rağmen buna karşılık sahip olduklarını iddia ettikleri tapu senetlerini göstermekten kaçınmaları dolayısıyla kadı bu davanın "şer῾en iltifata şayan olmadığına" kanaat getirmişti.[38]

Bu çiftlik karmaşası dışında kalan çiftliklerin tasarrufu konusunda ortaya çıkan sorun Hoxholli ailesinin gerek devlete gerekse de özel kişilere olan borçlarının tahsilinde oldukça ilginç bir taşra hikayesi ortaya koyacaktı. Zira, devlete olan zimmetleri için Osmanlı hükümeti Hakkı Bey'in "emlak-i mevcudesinin füruhtuyla" borcun tahsilini göz önünde bulundurmuşsa da bu topraklara Talib Bey ile müşterek olarak sahip olması ve Hakkı Bey'in – birkaç dilekçede dile getirdiği şekilde – geçiminin bu toprakların gelirleriyle sağladığını iddia etmesi, toprakların satışı önüne çıkan ilk engellerden biriydi.[39]

Engel denmese de Hakkı Bey'in Kapril'e olan borcunun tahsili de bu süreçle eş zamanlı gerçekleştiğinden bu, borçların önceliğinin belirlenmesi gereken bir sürece dönüşmüştü. Ocak 1850'de hâlâ alacağını tahsil edememiş olan Kapril, elinde borcuna ilişkin Ticarethâne'den aldığı ilamla birlikte Hakkı Bey'in çiftliklerinden birkaçının satılmasıyla borcunun faiziyle birlikte ödenmesini talep et-

---

[33] BOA. MVL. 83/10, 28 Safer 1266 (13 Ocak 1850).
[34] BOA. MVL. 84/30, 5 Rabiulahir 1266 (18 Şubat 1850).
[35] BOA. A.MKT.UM. 27/89, 18 Şevval 1266 (27 Ağustos 1850).
[36] M. Safa Saraçoğlu, "Resilient Notables: Looking at the Transformation of the Ottoman Empire from the Local Level," *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe*, ed. Charles Lipp ve Matthew P. Romaniello (Surrey: Ashgate, 2011), 266.
[37] BOA. İ.MVL. 215/7103, 7 Ramazan 1267 (6 Temmuz 1851).
[38] BOA. A.MKT.UM. 44/78, 3 Rabiulevvel 1267 (6 Ocak 1851).
[39] BOA. MVL. 83/10, 28 Safer 1266 (13 Ocak 1850); BOA. A.MKT.UM.84/97, 23 Muharrem 1267 (28 Kasım 1850).

mekteydi.[40] Bu esnada Bolu kaymakamı olarak atanmış Hakkı Bey ise, bu borç için Debre'de senetleriyle alacaklı olduğu 23 kişiden 39.926,5 kuruşun sarrafa aktarılmasını önermişti.[41] Bu alacakların tahsil edilip edilmediği bilinmese de Kastamonu valisine yazılan bir yazı, Hakkı Bey'in çiftliklerinin borçlarına karşılık satışı için bir vekil göndermesine rağmen "bunları tevfîze râgıb kimesne zuhur eylemediği"nden satışın gerçekleşmediğini göstermekte.[42] Elbet bu çiftliğin satılması önünde Hakkı Bey'in Debre'de hâlâ etkin olan nüfuzunun etkisi ve bir yandan da çiftlikleri beyin vekili olarak işleten İlyas Ağa'nın da payı vardı. Bu yazı üzerine ise Ocak 1851'de Hakkı Bey, yazdığı dilekçede sarrafa olan borcunu ödemek için sahip olduğu "çiftlik ve sair bir iki kalem irat ve akar"ının satışını ve Debre'den ilişiğini tamamen kesmek istediğini belirtmiş ve Debre'deki satışın gerçekleşmesi için Zeynel adında bir vekil atamıştı.[43]

Fakat bu atamadan da çiftliklerin satışının gerçekleşmediği, Eylül 1851'de Kastamonu valisine yazılan emirden anlaşılmaktaydı. Bu yazı üzerine ise Hakkı Bey, yazdığı bir dilekçede geçiminin sadece Bolu kaymakamlığı maaşıyla gerçekleştiğini belirtmekte ve Kapril'e olan borcunun ise ya Debre'de kardeşiyle müşterek sahip olduğu emlâk ve çiftliklerin kendisine ait olan yarım hissesinin satılması ya da taksitle ödenmesini rica etmekteydi.[44] Faiziyle birlikte 120 bin kuruşu bulan alacağının taksitle ödenmesini kabul etmeyen Kapril'in emlak satışını talep etmesinin Hakkı Bey'e bildirilmesi üzerine kendisi de bir kez daha Mayıs 1852'de Numan Basho'yu vekil atayarak Debre'ye göndereceğini taahhüt etmişti.[45] Fakat bu da borcun tahsili için çözüm olmamıştı çünkü mezkur vekil ve ona eşlik eden mübaşir Debre'ye vardıklarında Kapril, Hakkı Bey'in Hazine'ye olan borçlarını ve dahası "bu surette cânib-i Maliye'nin maʿlûmu olmadıkça" alacağını tahsil edemeyeceğini öğrenmişti.[46]

Hazine kendi alacaklarını – belgelerdeki deyişle "deyn-i mîrî" – öncelikli hâle getirmesini Nisan 1851'de kararlaştırmışken, Kapril'in bunu Eylül 1852'de öğrenmesi üzerine, sarraf Osmanlı hükümetine göndermekte olduğu dilekçelerin sıklığını artırmıştı. 1851'den 1867'ye kadar yazdığı sayısız dilekçede, Kapril'in en çok kullandığı kalıplar, borcun ödenmediği sürenin doldurulacağı "… seneden

[40] BOA. A.MKT.UM. 24/9, 21 Ramazan 1266 (31 Temmuz 1850); BOA. A.MKT.UM. 84/97, 23 Muharrem 1267 (28 Kasım 1850).
[41] BOA. MVL. 83/10, 28 Safer 1266 (13 Ocak 1850); BOA. MVL. 84/30, 5 Rebiulahir 1266 (18 Şubat 1850).
[42] BOA. A.MKT.UM. 84/97, 23 Muharrem 1267 (28 Kasım 1850).
[43] BOA. A.MKT.UM. 44/42, 29 Safer 1267 (3 Ocak 1851).
[44] BOA. A.MKT.UM. 80/11, 25 Zilkade 1267 (21 Eylül 1851); BOA. A.MKT.UM. 76/82, 29 Zilkade 1267 (25 Eylül 1851).
[45] BOA. A.MKT.UM. 84/54 21 Muharrem 1268 (16 Kasım 1851); BOA. A.MKT.UM. 99/51, 26 Receb 1268 (16 Mayıs 1852); BOA. A.MKT.UM.143/9, 29 Zilkade 1269 (3 Eylül 1853).
[46] BOA. A.MKT.NZD. 58/78, 27 Zilkade 1268 (12 Eylül 1852).

beri" kalıbı ve ailesinin zor durumda olduğunu göstermek için kullandığı "12 nefer" ibareleriydi.[47]

Fakat Kapril'in dilekçeleri önünde Osmanlı Hazinesi'nin "deyn-i mîrî[nin] cümle düyunundan mukaddem olduğu" şeklindeki beyanı büyük bir engel teşkil etmekteydi. Başka bir şekilde dile getirmek gerekirse, özelde Hakkı Bey'in genelde Hoxholli ailesinin borçları ödenmedikçe Osmanlı Maliyesi ailenin emlak ve akarlarından ne Kapril'ene de diğer alacaklılara bir akçe bile verilmesini uygun bulmaktaydı.[48] Aynı şekilde bu çiftliklerin satılmasını da uygun görmediğinden Osmanlı hükûmeti, Hoxholli ailesinin topraklarının gelirlerinin 1845'ten yana geçmiş dört yıllık süreçtekiler de dâhil olacak şekilde "sene be sene hâsılâtları bir tarafa virilmeyüb Hazine-yi celîle-yi merkûmeye gönderilmesi"ne karar vermişti.[49] Bu sırada borcunu tahsil etmesinin önündeki engeli fark eden Kapril dilekçelerine devam etmekte ve Nisan 1853'te "üç seneden beri" Hakkı Bey'de olan alacağından bir kuruş alamadığını ve 12 kişilik ailesiyle "ekmekçiye dahi" büyük borç içinde olduğunu belirtmekteydi.[50] Hakkı Bey'in çiftliklerinden üçünün satışına yönelik talebi ise, "Hazine'ce bir ilişiği" olup olmadığının araştırılmasına ve hâliyle bir kez daha beyin devlete olan borçlarına takılmıştı.[51]

Bir sene sonra, Nisan 1854'te, Osmanlı ordusuna 5 bin Arnavut başıbozuk toplama göreviyle Sofya'da bulunan Hakkı Bey'e verilen maaş, Kapril'in borcunun tahsili için çiftliklerinin satışı haricinde bir olanak sunmaktaydı. Beyin 12 bin kuruşluk maaşından 2.500 kuruşunun kendi borcu için Hazine'de alıkonulmasını isteyen Kapril'e, Meclis-i Vâlâ Hakkı Bey'in maaş defterlerinin incelenmesi sonrasında maaştan 1.000 kuruşun ayrılmasına karar vermişti.[52] Sonrasında kesintinin 2.500 kuruş artışla 3.500 kuruşa çekilmesi kararlaştırıldıysa da çok geçmeden, bu sırada paşalık rütbesini de almış Hakkı Paşa'nın – kapı kethüdası aracılığıyla – Kapril'e sadece 1.000 kuruş vermiş olduğu ve kalan dokuz ay boyunca da hiç ödeme yapmadığı anlaşılmıştı.[53] Bir kez daha Kapril'in "ihkak-ı hak" için Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu dilekçeler sonrasında, mesele Ocak 1855'te bir kez daha gündeme gelmiş ve Osmanlı hükümeti Rumeli ordusu kumandanı

[47] Bu tür dilekçeler örnek için bkz. BOA. MVL. 109/34, 29 Safer 1268 (24 Aralık 1851); BOA. A.MKT.UM. 90/32, 4 Rebiulevvel 1268 (28 Aralık 1851); BOA. MVL. 112/51, 5 Cemaziyelevvel 1268 (26 Şubat 1852); BOA. MVL. 124/72, 19 Muharrem 1269 (2 Kasım 1852); BOA. MVL. 133/101, 15 Receb 1263 (24 Nisan 1853); BOA. MVL. 157/103, 6 Muharrem 1271 (29 Eylül 1854); BOA. A.MKT.UM. 182/46, 26 Cemaziyelevvel 1271 (14 Şubat 1855); BOA. A.MKT.NZD. 123/57, 28 Cemaziyelahir 1274 (13 Şubat 1858); BOA. MVL. 429/81, 13 Cemaziyelevvel 1280 (26 Ekim 1863); BOA. MVL. 532/26, 6 Safer 1284 (9 Haziran 1867).

[48] BOA. A.MKT.MHM. 31/80, 22 Cemaziyelahir 1267 (24 Nisan 1851).

[49] BOA. A.MKT.UM. 107/40, 29 Zilkade 1268 (14 Eylül 1852).

[50] BOA. MVL. 133/101, 15 Receb 1263 (24 Nisan 1853);

[51] BOA. A.MKT.DV. 70/41, 24 Cemaziyelevvel 1269 (5 Mart 1853).

[52] BOA. MVL. 275/25, 25 Receb 1270 (23 Nisan 1854).

[53] BOA. A.MKT.UM.161/57, 5 Zilkade 1270 (30 Temmuz 1854); BOA. A.MKT.NZD. 118/2, tarihsiz.

İsmail Paşa'ya hitaben, Hakkı Paşa'nın faiziyle 150 bin küsur kuruşu bulmuş borcunun tahsili için gereğinin yapılmasını talep etmekteydi.[54]

IV. Miras Borçlara Direnç

Hakkı Paşa'nın İstanbul'da borçlarına ilişkin görülen dava öncesinde Ağustos 1855'te vefat etmesiyle borçları da varislerine geçmişti. 1857'den itibaren Kapril borcunu tahsil edebilmek için paşanın başta Harbiye mezunu oğlu Kadri Bey olmak üzere paşanın eşi Hatime Badem Hanım ile muhatap olmak durumunda kalmıştı.[55] Ticaret Nezareti'nde başlayan davaya önce Kadri Bey gitmeyerek borcun kabulüne karşı ilk muhalefetini göstermiş olsa da sonrasında atadıkları vekil sayesinde görülen davada Ticaret Meclisi bir kez daha paşanın "ipotek" ettiği mal ve emlâkinin satışını uygun bulmuş fakat mukaveledeki kesesi bin akçeden hesaplanan faizi fahiş ve ticaret usulüne aykırı görerek faizin beş kuruş hesabıyla verilmesi gerektiğinde karar kılmıştı.[56] Bu hesapla 13 Temmuz 1849'dan 26 Ocak 1857'ye kadar olan – Hicri takvimle – 94 ay 8 günlük süre için yeniden hesaplanan 75.410 kuruşluk faizin eklenmesiyle Hoxholli ailesinin Kapril'e borcu 155.410 kuruşa çıkmıştı. Yaklaşık 8 yıllık bu süreçte ailenin Kapril'e ödediği 7391,5 kuruşun da düşülmesiyle borcun bakiyesi 148.018,5 kuruş olmuştu.[57] Bu geçen sürede daha önceki benzer kararlarda olduğu üzere, Ticaret Meclisi bu borcun tahsilini aksi takdirde de çiftliklerin satışıyla borcun ödenmesini, satış tutarının fazlasının da Hakkı Paşa'nın ailesine bırakılmasını uygun bulmuştu. Fakat bu kararı ifade eden aynı belgede, Hakkı Paşa'nın varisleri Ticaret Meclisi üyelerinin dile getirdiği veçhile, gerek ellerindeki çiftlik senetlerini teslime muhalefetle gerekse de bunları kaybettiklerine dair bahanelerle çiftliklerin satışına engel olmaktaydı.[58]

Hakkı Paşa'nın ailesinin bu dönemde İstanbul'a gönderdikleri dilekçeler aracılığıyla sürdürdüğü mücadele, öncelikle hâlâ satılmamış olan çiftliklerine yönelik müdahalelere karşı çıkmaktaydı. Bu açıdan ilk olarak Hakkı Paşa'nın terekesine vazʿü'l-yed etmeyerek, bu tür varislerden gerek şerʿen gerekse de kanunen hiçbir şey talep ve iddia edilemeyeceğini belirtmişlerdi.[59] Bu bağlamda Kadri Bey, babasının terekesinden feragat etmelerine rağmen Sarraf Kapril'in hâlâ

[54] BOA. A.MKT.UM. 179/18, 29 Rebiulahir 1271 (19 Ocak 1855); BOA. A.MKT.UM. 203/79, 21 Zilkade 1271 (5 Ağustos 1855).
[55] BOA. MVL. 529/125, 29 Safer 1283 (13 Temmuz 1866).
[56] BOA. A.MKT.NZD. 200/16, 11 Rebiulevvel 1273 (9 Kasım 1856). Osmanlı Devleti'nin 1848'te yüzde 8, 1864'te yüzde 12 ve 1885'te yüzde 9 olarak belirlediği zirai kredi faiz hadleri bu konuda fikir verse de imparatorluğun birçok bölgesinde olduğu gibi Debre'deki faiz oranlarının da "resmi" hadlerin çok üstünde olması şaşırtıcı olmasa gerek. Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998), 146-48.
[57] BOA. A.MKT.UM. 268/48, 28 Cemaziyelevvel 1273 (24 Ocak 1857).
[58] BOA. A.MKT.DV. 137/38, 17 Şaban 1273 (12 Nisan 1857). Hakkı Paşa'nın ailesinin bu türlü muhalefetine dair Kapril'in dilekçesi için bkz. BOA. A.MKT.DV. 112/20, 5 Cemaziyelahir 1273 (31 Ocak 1857).
[59] BOA. MVL. 529/125, 29 Safer 1283 (13 Temmuz 1866).

alacaklarının tahsili için baskı uyguladığından yakınmakta ve alacağı olması durumunda diğer alacaklılar gibi şeri mahkemede ispat etmesini talep etmekteydi.[60] Hoxholli ailesinin miras borçlara yönelik mücadelesinde bir başka alan ise, Hakkı Paşa'nın eşi ve oğlunun dile getirdiği veçhile paşanın 5.000 başıbozuk asker toplamaya memur olduğu dönemde Hazine'den 1.100.000 kuruş alacağı olduğu iddiasıydı.[61] Kadri Bey de benzer şekilde, babasının Kalkandelen'de (bugün Kuzey Makedonya'da Tetovo) gerçekleşen askerî memuriyetinden aynı tutardaki alacağına işaret etmekteydi. Mevcut Hazine borçlarına karşılık çiftlik satışlarının geçimlerini zorlaştıracağını da ifade eden bey bir yandan söz konusu borcun affedilmesini bir yandan da kendilerine olan alacağın ödenmesini talep etmişti.[62]

Elbette Hoxholli ailesinin dilekçelerle sürdürdüğü bu mücadele karşısında Osmanlı Hazinesi alacakların tahsilinden vazgeçmiş değildi. Zira gerek Sarraf Kapril'e gerekse de Hazine'ye olan borçlarını kabul etmediklerinden, Maliye Nezareti aileyi Zimemat Komisyonu'na çağırmıştı.[63] Bu arada gerçekleşen mal varlığı araştırmasında, Hakkı Paşa'nın borcu 608.640 kuruş, kardeşi Talib Bey'in 49.526 kuruş ve Süleyman Bey'in borcu ise 186.964 kuruş çıkmış ve buna karşılık iki kardeşin toplam mal varlığı 377.500 ve Süleyman Bey'in ise 300 bin kuruş olarak belirlenmişti.[64] Komisyonda tartışıldığı şekliyle de Ohri bakiye memurunun Süleyman Bey'in bahsedilen tutardaki Ropotovo çiftliğini satarak borcunun tahsiline, öte yandan da Talib Bey'in zimmetinin 20 bin kuruşunun 61 gün vadede ve geri kalanının ise 8 ay taksitle ödenmesi konusunda beyin ailesi tarafından kefil alınmasına karar verilmişti.[65] Hakkı Paşa'nın 534.310 kuruşu Debreler mutasarrıflığı gelirlerinden olan ve Hafız Paşa'nın zamanında Hazineye terk ettiği bakiyesinden olan 74.330 kuruşluk olan borcunun tahsiline ise paşanın ailesi çiftliklerin satışı için elzem olan vekili göndermekten kaçınarak direnç göstermeye devam etmekteydi. Fakat bu bahsedilen emlâkin kendilerine ait olduğunu gösteren senetleri ibraz etmediklerinden komisyon, çiftliklerin borç karşılığı satılmasında bir yanlışlık görmemekteydi. Bunun bir sonucu olarak komisyon, paşanın ailesinin bir vekil göndermesine gerek kalmaksızın çiftliklerin satışına ve Hakkı Paşa'nın kardeşiyle olan ortak emlakindeki hisseleri dışında başka emlâkinin olup olmadığının araştırılmasına hükmetmişti.

Fakat çiftliklerin "ortak mülkiyet" olması komisyonun incelikli bir ödeme planı izlemesine yol açmıştı. Zira Süleyman Bey'in Hakkı ve Talib Beylerle ortak olan emlakindeki hissesi (67.600 kuruş) borcuna yetmediğinden Ropotovo çiftliğinin satılmasından başka bir çare kalmamışken, Talib Bey'in komisyonca yapılandırılan Hazine borcu yanında Hafız Paşa'nın bakiyesindeki 59.255,5 kuruşluk zimmetini de beyin ailesinin ödemesi durumunda emlâkinin satışından vazgeçi-

---

[60] BOA. A.MKT.DV. 122/53, 28 Cemaziyelevvek 1274 (14 Ocak 1858).
[61] Hatime Hanım'ın dilekçeleri için bkz. BOA. MVL. 898/40, 15 Zilkade 1275 (16 Haziran 1859); BOA. MVL. 828/83, 23 Rebiulevvel 1276 (20 Ekim 1859).
[62] BOA. A.MKT.NZD. 292/75, 16 Rebiulevvel 1276 (13 Ekim 1859).
[63] BOA. A:MKT.DV. 128/29, 5 Safer 1275 (14 Eylül 1858).
[64] BOA. MVL. 906/44, 3 Rebiulahir 1276 (30 Ekim 1859).
[65] BOA. A.MKT.MVL. 111/88, 29 Rebiulahir 1276 (25 Kasım 1859).

lebilecekti.[66] Hakkı Paşa'nın ailesi ise borcun mal varlıkları karşısındaki durumu karşısında bu tür yapılandırmalardan mahrum kalmıştı. Kapril'in belli ki hâlâ ödenmemiş borcuna yönelik ise komisyon – sarrafın paşanın Debre'de borcundan daha fazla değerde emlak-i metrukesi olduğu iddiasına rağmen – kendisine diğer alacaklılar gibi paşanın "deyn-i mirisi" alındıktan sonra alacağını araması gerektiğini bir kez daha belirtmişti.[67]

Komisyonca bu şekilde yapılandırılan borçların Hakkı Paşa'nın ailesinin itirazlarını azaltmış olduğu söylenemez. Kadri Bey'in yazdığı dilekçelerle babasının Sofya'daki başıbozuk kumandanlığı sırasında hak ettiği 1.100.000 kuruşun taraflarına iletilmediği konusundaki ısrarını sürdürerek babasından miras kalan zimmeti açıklığa kavuşturmak istediği ortada. 1860 yılında Kadri Bey, 534.310 kuruşu babasına zimmet olarak kaydedilmiş toplam 1.612.000 kuruşluk künyeli defterin Debre'de İlyas Ağa'da kaldığını belirterek bunun İstanbul'a gönderilmesini talep etmişti.[68] Çok geçmeden anlaşılacağı veçhile, Kadri Bey, Osmanlı hazinesinin babasına zimmet olarak kaydettiği bu borcun ötesinde kalan tutarın asla babasına teslim edilmediğini iddia edecekti. Paşanın oğlunun bu defterin peşine düşmesinin bir başka sebebi de muhtemelen Hakkı Paşa'nın borçları karşılığı satılması kararlaştırılan çiftlikleri ordu memurlarından Halil Ağa'nın açık artırma girişimiydi. Kadri Bey "tasrihinde zühul" olduğunu iddia ettiği defterlerin İlyas Ağa eliyle Rumeli Ordusu müşiriyle İstanbul'a gitmesinden endişe etmekteydi.[69] Bunun ardında borçlara muhalefet sürecini uzatma ihtimalinin kaygısı yatıyor olması muhtemel.[70]

Kasım 1860'da Kadri Bey yazdığı bir başka dilekçede babasından devraldığı borcu silmek adına, Hakkı Paşa'nın başıbozukları istihdam ettiği dönemde askerlere ödenmiş tutarı gösteren ve "mal sandığında hıfz olunması gereken" senetlerin imzalı suretlerini ve bu vesileyle de bu parayı paşanın aldığının ispat edilmesini istemekteydi.[71] Kadri Bey'in babasının "zimmetini" gösteren kayıtların gösterilmesi talebi ve buna karşılık Osmanlı hükümetinin de bu senetleri ailenin varislerine gösterememesi Hoxholli ailesinin paşadan miras kalan borçlara karşı direnişindeki en büyük kozları olacaktı. Zira Ocak 1862'de Kadri Bey'in istediği on adet künyeli defterin İstanbul'a ulaşmış olduğunun anlaşılması üzerine bey bu kez de gönderilen defterlerde "mahalli meclis mazbataları" olmadığını dile getirmekte ve Hakkı Paşa'nın borcunun "sahih" olduğuna dair – mevcutsa – kanıt sayılabilecek (ihticâca sâlih) imzalı suretlerinin gönderilmesini talep etmekteydi.[72] Defterlerin geldiğini Ocak 1865'de ikrar eden ve bu arada da Birinci Ordu'da mülazım olmuş Kadri Bey bu sefer de Hakkı Paşa'nın topladığı başıbozukların sergerdelerinin "defter ve mazbataları çürütmek sevdasında" olduk-

[66] BOA. A.MKT.MVL. 111/88, 29 Rebiulahir 1276 (25 Kasım 1859).
[67] BOA. MVL. 441/6, 5 Zilkade 1280 (12 Nisan 1864).
[68] BOA. A.MKT.UM. 400/72, 24 Şaban 1276 (17 Mart 1860).
[69]BOA. A.MKT.UM. 415/76, 2 Muharrem 1277 (21 Temmuz 1860).
[70] BOA. A.MKT.UM. 403/28, 8 Şevval 1276 (29 Nisan 1860).
[71] BOA. A.MKT.UM. 494/30, 18 Safer 1278 (25 Ağustos 1861).
[72] BOA. A.MKT.DV. 218/17, 13 Şaban 1278 (13 Şubat 1862).

larını iddia ederek, babasının bahsi geçen askerlere verdiği maaş ve tayın tutarının Divan-ı Muhasebat'ta görüşülmesini talep etmekteydi.[73]

Hakkı Paşa'nın borçlarına yönelik Osmanlı hazinesinin kesin bir cevap veremediği defter sürecine eşlik eden bir başka mücadele ise Hoxholli ailesinin devlete ve özel kişilere olan borçlarının gölgesinde kalan çiftliklerdi. Bilhassa Hakkı Paşa'nın eşi Hatime Badem Hanım, Kadri Bey'inkilerle aynı dönemde yazdığı dilekçelerinde, borç karşılığı satılması söz konusu olan çiftliklerin paşayla mülkiyet bağını kesmeye çalışmaktaydı. Hatime Hanım'ın dilekçeleri sayesinde, bir eşraf ailesinin topraklarından uzak da olsa tasarrufunda olan çiftlikleri nasıl idare ettikleri de öğrenilebilir hâle gelmekte. Zira, Hatime Badem Hanım, 1857 yılında yazdığı dilekçede, Debre'de kendisine ait olan bir çiftliği iltizama verdiği, Hakkı Paşa'nın daha önce vekilliğini de yapmış olan Debre'nin yeni eşrafından İlyas Ağa'nın iltizam gelirlerini aktarmadığından şikâyet etmekteydi. Bu ve benzeri şikâyetleri Talib Bey'in eşi Celile Hanım ile ortaklaşa Ohri'de mutasarrıfı oldukları bir çiftliğin mültezimine de yönelten Hatime Hanım anlaşıldığı kadarıyla toprakların mülkiyetinin kendisine ait olduğunu göstermeye çalışmaktaydı.[74]

Hatime Hanım'ın bu dilekçeleri, Debre'nin bir önceki yüzyıldaki eşraf ailesinin yerinden sürülmesi sonrasında bu toprakları iltizam başta olmak üzere çeşitli şekillerde ele geçiren eşrafın değişen dinamiklerine işaret ettiği kadar aynı zamanda Hakkı Paşa'dan kalan borçların tahsili için hedef hâline gelmiş bu çiftliklerdeki mülkiyet haklarını da perçinlemekteydi. Hatime Hanım Arazi Kanunnamesi'nin 115., 116. ve 117 maddelerine atıfla Hakkı Paşa'nın tasarrufunda arazi olmuş olsa bile alacaklıların bunları satmaya veya zapt etmeye yetkili olmadığını dile getirmekte ve tasarruf ettiği topraklara olan müdahalenin men edilmesini talep etmekteydi.[75] Bu maddelerden özellikle 115. madde alacaklının alacağı karşılığı borçlunun toprağını zapt edemeyeceğini ve borçlunun ölmesi durumunda başka mal veya mülkü olmasına bakılmaksızın bu toprakların varislerine geçeceğini ifade etmekteydi.[76] Bu haklı iddiası dışında Hatime Hanım kendisine ait çiftliklerin eşinin borcuna karşılık satılamayacağını belirtmekteydi.

Bir dilekçesinde iddia ettiğine göre Hatime Hanım, 1823/4 yılından beri sahibi olduğu Debre ve Ohri sancaklarındaki arazi ve yaylakların yarım hissesini 30 bin kuruş karşılığında Hakkı Paşa'nın babası ve o zamanlar Debre mütesel-

---

[73] BOA. MVL. 463/44, 19 Şaban 1281 (17 Ocak 1865).

[74] BOA. A.MKT.UM. 294/54, 23 Safer 1274 (13 Ekim 1857); BOA. A.MKT.DV. 142/48, 13 Safer 1276 (11 Eylül 1859).

[75] BOA. MVL. 828/83, 23 Rabiulevvel 1276 (20 Ekim 1859). Arazi Kanunnamesi'nin metni için bkz. *Düstur*, Tertip 1, Cilt 1 (İstanbul 1289 [1873]), 165-199.

[76] Arazi Kanunnamesi'ne yapılan bir tadille 1862 tarihinde "miri arazinin borç ödemeyeceği" ilkesi devlet alacaklarına yönelik bir istisna getirmiş ve 1871 tarihinde ise 115. madde hükmü tamamen kaldırılmıştır. M. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması," *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 1 (2006 Bahar): 121.

limi olan Abbas Paşa'dan satın almıştı.[77] Tanzimat öncesinde "arazi-yi emiriye" için senetleri verenlerin mütesellim ve sipahi olduğunu belirten hanım, Abbas Paşa'nın – o dönemde bölgenin hem sipahisi hem de mütesellimi olmasından ötürü – düzenlediği senetleri gönderebileceğini de ifade etmişti. Bu iddialarına yönelik dilekçelerinin sayısını hızlandıran gelişme ise Hakkı Paşa'nın borçlarına karşılık – hanımefendinin iddiasına göre – Debre bakiye memuru Binbaşı Halil Ağa'nın Hatime Hanım'ın Celile Hanım'ın ortaklaşa sahibi olduğu Lukovo yaylağını Debreli Mustafa adında birine satmış olması ve hanımın geri kalan topraklarını da müzayedeye çıkarmış olmasıydı. Hatime Hanım, Halil Ağa'nın toprakların önceki yıllarının gelirlerini çiftçi ve mültezimlerden tahsil ettiğinden şikâyet etmekte ve bu sebepten kimsenin toprakları işlemeye yanaşmamasından ötürü toprakların atıl kaldığını ifade etmekteydi. Bir kez daha kanuna atıfla "medyun olan kimsenin vefatında gerek dâyinin ifa edecek malı olsun olmasın mutasarrıf olduğu araziye eshâb-ı matlûb zabt etmeğe ve satdırmağa kâdir olamayub evlâdlarına hasbe'n-nizâm intikal edeceği[nin] musarrah" olduğunu belirtmekteydi.[78] Kadri Bey'in de annesini destekler bir dilekçesi ve ailenin Debre'deki vekili ve aynı zamanda eski meclis üyesi Abdullah Abdal Ağa'nın Hatime Hanım'ın iddia ettiği senetleri İstanbul'a göndermesi sonrasında, Osmanlı hükümeti Hatime Hanım'ın arazi ve yaylaklarının vekili tarafından idaresine kimse tarafından müdahale edilmemesi yönünde Ohri kaymakamına bir yazı yazmıştı.[79]

Kadri Bey'in dilekçelerinde belirttiğine göre annesi Hatime Hanım 14 adet "arazi-yi emiriye"ye sahipti.[80] 1830 gibi bir tarihte alınmış emlâkin mülk olma ihtimali gözetildiğinde bu toprakların Hoxholli ailesinin yazdıkları dilekçede mîrî arazi olarak sunulması ilgi çekici. Elbet bu güdünün ardında ailenin Arazi Kanunnamesi'nin özellikle 115. maddesi vesilesiyle hak iddiasında bulunmak dışında toprakların mülkiyet durumuna dair bir şey söylemediğini belirtmek gerek. Bu muğlaklık bir yana Maliye Nezareti Hatime Hanım'ı haklı bulmuş, söz konusu arazilerin Hakkı Paşa'ya değil de hanımın kendisine ait olduğunu teyit etmekle beraber, ailenin atıfta bulunduğu maddeyi yineleyerek alacaklıların bu tür borçlu kimselerin sahibi olduğu toprakları zapt edemeyeceğini ve başkasına satmaları için zorlayamayacaklarını belirtmişti.[81]

V. Borçların Yapılandırılması

Hakkı Paşa'nın hayatındaki ve ölümüyle ailesine devretmiş olduğu borçların tahsili için geçen yaklaşık 15 sene sonrasında, 1864 yılında, Meclis-i Vâlâ Hoxholli ailesinin Hazine'ye olan borçlarının tahsilini görüşmek üzere toplan-

---

77 BOA. A.MKT.DV. 167/9, 30 Muharrem 1277 (18 Ağustos 1860). Bir başka dilekçe için bkz. BOA. A.MKT.UM. 437/71, 7 Cemaziyelevvel 1277 (21 Kasım 1860). Hanımın çiftliği aldığı yıla dair ibare için bkz. BOA. A.MKT.UM. 457/34, 14 Şaban 1277 (25 Şubat 1861).

78 BOA. A.MKT.UM. 449/9, 3 Receb 1271 (15 Ocak 1861).

79 BOA. A.MKT.UM. 457/34, 14 Şaban 1277 (25 Şubat 1861).

80 Kadri Bey'in dilekçeleri için bkz. BOA. A.MKT.DV. 200/1, 18 Safer 1278 (25 Ağustos 1861); BOA. A.MKT.DV. 218/17, 13 Şaban 1278 (13 Şubat 1862).

81 BOA. A.MKT.DV. 200/1, 18 Safer 1278 (25 Ağustos 1861).

mıştı. Meclis üyelerince Hoxholli ailesinin üç iddiası söz konusuydu. Bunlardan ilki Hakkı Paşa'nın zimmeti olan tutara dair senetlerin ibraz edilmesi, ikincisi Hakkı Paşa'nın Rumeli Ordusu için topladığı başıbozuk askerlerin istihdam sürelerince olan maaş ve tayın ücretli olan yaklaşık 1.562.000 kuruşun paşanın varislerine ödenmesi ve sonuncusu da paşanın borcu için Hatime Hanım'a ait olup satılmış çiftliklerin taraflarına iadesiydi.[82] Meclis-i Vâlâ iddialar karşısında, yıllardır tahsili için devam eden araştırmaların ortaya koyduğu üzere, Hakkı Paşa'nın 500 bin küsurluk zimmetin senedi olduğunu ortaya koyarak bu iddianın mesnetsiz olduğuna kanaat getirmişti. Hâliyle ailenin talep ettiği tutar zaten ödenmişken ailenin bu paranın tekrar ödenmesine yönelik asla hak ve yetkileri olmayacağını belirtmişti. Hoxholli ailesi ise, paşanın bu parayı almış olması durumunda makbuz senetlerinin olacağı çıkarımından hareket ederek senetleri talep etmiş fakat Osmanlı Hazinesi ne Hakkı Paşa'ya ödenen paraya ne de buradan zimmeti olduğu iddia edilen tutara karşılık bir senet sunabilmişti. Zira Meclis-i Vâlâ, ailenin talep ettiği senetlerin Sultanahmet'teki mahzenin boşaltılması sırasında diğer senetlere karışmış olduğunu kabul etmekteydi. Makbuz senetlerinin aileye ibrazı mümkün olmasa da aynı meclis üyeleri zaten ordu tarafından yapılmış bu tür ödemelerin Hazine tarafından makbuz senetleri olmadan muhasebesinin yapılmayacağının usul olduğunu söyleyerek ailenin iddiasına karşı çıkmaktaydı. Sonuçta Meclis-i Vâlâ, Hoxholli ailesinin üç iddiasından sadece birini haklı bulmuş ve Hatime Hanım'ın topraklarına yapılan müdahalenin haksızlığını ikrar ederek söz konusu topraklar için mahallince bir araştırma daha yapılmasına karar vermişti. Elbette bunun yanında, Hakkı Paşa'nın Debre'de olan tüm emlâk ve arazisinin satılarak, satıştan elde edilecek gelirle birlikte o yıla kadar toprakların hasılatının paşanın borcuna sayılmak üzere tahsil edilmesi ve Hazine'ye iletilmesi kararı da mevcuttu.

Bu kararı takip eden yaklaşık bir buçuk sene sonrasında, çiftlikler satılmaya başlamışsa da Hazine alacağının tahsilatı kısmında sorunlar devam etmişti. Zira Meclis-i Vâlâ 25 Haziran 1866'daki bir oturumla bu borç için nihaî karara varmıştı.[83] Hoxholli ailesi ile Osmanlı Hazinesi arasındaki karşılıklı alacaklı iddialarının görüşüldüğü bu oturumda Meclis-i Vâlâ üyeleri, Hoxholli ailesinin yerinden buldurarak gönderdiği defterin sadece kimi insanların ifadelerini barındırdığını ve defterde belirtilen masrafların nasıl yapıldığının izah edilmediğini öne sürerek ailenin iddiasının zayıflığına işaret etmekteydi. Ancak aynı şekilde Hazinenin alacak iddiası da "bir senet suretine" dayandığından bu da devlet tarafının elinin zayıflığını açığa çıkarmaktaydı. Buna bir de ailenin alacak iddiasının zeyli Debre naibince tasdiklenmiş bir defter ve buna ilişkin mazbata ve evraka dayanıyor olmasından, Meclis-i Vâlâ üyeleri ne Hazinece "zimmetin ispatına ne de alacağın reddine" güçlü bir kanıt olduğuna hükmetmişti. Meclis üyeleri, bu belirsizlik karşısında bir de Hazine'nin bu senet suretine dayanarak söz konusu zimmet tahsiline her giriştiğinde karşısında Hoxholli ailesinin alacak davasını karşısında bulmasının yarattığı müşkülatı da göz önünde bulundurmaktaydı. Bu

82 BOA. MVL. 1031/11, 26 Recebe 1281 (25 Aralık 1864).
83 BOA. İ.MVL. 555/24927, 19 Safer 1283 (3 Temmuz 1866).

zorluğa bir de gerek Hakkı Paşa'nın hayattayken gerekse de ailesinin asla kabul etmedikleri borçları böyle zayıf bir kanıtla tahsil etmenin adaletsiz olacağı kanaatinin eklenmesiyle, Meclis-i Vâlâ üyeleri nihayet söz konusu zimmetin "terkin-i kaydıyla emlâkin ve tahsîl edilen akçenin vereseye iʿâdesi"ne karar vermişti.

Önceliği olan devlet borcunun hallinden sonra Çekiçoğlu Kapril alacağı için devlet nezdinde daha meşru bir alan bulmuştu. Bu karar öncesinde de dilekçelerine devam etmiş olan Kapril, iddialarının karşısında bu borca da muhalefet eden Kadri Bey'in iddialarını bulmuştu. Mayıs 1860'ta çiftliklerin satışına dair sayısız kez gönderilmiş emirleri hatırlatan sarraf, emirlerin yerine getirilmemiş olmasını Hakkı Paşa'nın varislerinin Debre'de bazı kişilerce korunmasına bağlamaktaydı.[84] Bu iddiaların bir kısmında Kapril'in haklı olması muhtemel olmakla birlikte Kadri Bey de misilleme sayılabilecek dilekçeleriyle sarrafın sahtekârlığını ortaya koymaya çalışmaktaydı. Beyin iddiasına göre, Kapril 85 bin kuruşu Hakkı Paşa'yı sürgünden kurtarmak için rüşvet verme gayesiyle vermiş, paşa "ihtirazen" bu parayı almış fakat vefatından önce bu borcu ödemişti.[85] Bu borcun ödenmiş olmasına rağmen Kapril, paşanın adına sahte bir mühürle boş kağıtlarda kullanarak kendi lehine senetler düzenlemişti. Elbette bu iddianın, Ticarethâne başta olmak üzere görülen geçmiş dava kararları düşünüldüğünde ihtilaflı olduğu açık olsa da Kadri Bey'in ailesi adına yazdığı dilekçelerle bu alacağı tasfiye etmek için sergilediği çabanın sınırlarını göstermesi açısından önemli.[86] Bu sırada başka birine olan borcundan ötürü Hariciye Kitabetince hapse atılması üzerine Kapri bir yandan da tahliyesi ve borcunu ödeyebilmesi için ek vade talep etmekteydi.[87]

Bu karşılıklı mücadeleye son veren öncelikle Hoxholli ailesinin Hazine'ye olan borçlarından vazgeçilmesi ve sonrasında ise ailenin Debre'deki konağının satışa çıkarılması olmuştu. Hoxholli ailesinin sürgüne gönderilmesinden sonra atıl kalan konakta, 1851 yılı itibarıyla bir süredir Osmanlı askerleri ve subayları ikamet etmişti. Kapril'in alacak davasını görüşen Meclis-i Vâlâ üyeleri "arazinin rehniyeti ve deyn-i ʿadi için füruhtu"nu usulce mümkün bulmadığından bu konağı satışa çıkarmaya karar vermişti.[88] Geçen yıllar içinde askerlerin kullanmaya devam etmiş olduğu anlaşılan yanmış konak arsasını – mutfak odalarıyla birlikte – devlet 90 bin kuruşa satın almış ve Debre'deki kışlaya ilave etmişti.[89] Ailenin birçok toprağında olduğu gibi konak da Hakkı, Talib ve Süleyman beyler arasında üç eşit hisseye bölünmüş olduğundan satış tutarının iki hissesine denk gelen 60 bin kuruşluk tutarın Hakkı Paşa'nın Kapril'e olan – faiziyle birlikte – 152 bin kuruşluk borcuna karşılık olacaktı. Meclis-i Vâlâ'nın Kapril'in ala-

[84] BOA. A.MKT.UM.435/58, 26 Rebiulahir 1277 (11 Kasım 1860).
[85] BOA. MVL. 369/117, 27 Zilkade 1277 (6 Haziran 1861); BOA. MVL. 517/102, 20 Receb 1283 (28 Kasım 1866).
[86] Benzer iddialar içeren diğer bir dilekçe için bkz. BOA. MVL. 529/125, 29 Safer 1283 (13 Temmuz 1866).
[87] BOA. MVL. 452/21, 19 Rebiulevvel 1281 (22 Ağustos 1864).
[88] BOA. MVL. 529/125, 29 Safer 1283 (13 Temmuz 1866).
[89] BOA. MVL. 1035/4, 19 Receb 1283 (27 Kasım 1866).

cağının ödenmesi için ortaya koyduğu yapılandırmanın geri kalanında ise Hoxholli ailesinin Debre'deki topraklarından elde ettikleri 56.300 kuruşun havale ile sarrafa gönderilmesi ve geriye kalan 35.700 kuruşluk tutarın da ödenmemesi durumunda hukuken ve usulen satılmasında engel olmayan intikal etmiş diğer varlıkların satışı öngörülmekteydi.[90]

Konağın satılması, Kapril'in alacaklarının en azından bir kısmının tahsilinin yolunu açmıştı. Bu esnada satış tutarının ailenin eline geçmesinden endişe duyan Kapril, yazdığı dilekçelerle 60 bin kuruşluk tutarın aileye ödenmesindense Hazinede rehin tutulmasını başarmıştı.[91] Bu satışa rağmen, Hoxholli ailesinin ise hâlâ birtakım itirazları söz konusuydu. Örneğin, Mart 1867'de Hatime Badem Hanım, konağın üç hissesinden birinin kendine ait olduğunu iddia etmekte ve bu nedenle kendi hissesinin eşinin borcuna sayılmasına itiraz etmekte ve "kişizâdeliğine hürmeten" Hazine'den satılan konağın payına düşen 30 bin kuruşluk kısmının ödenmesini talep etmekteydi.[92] Bu esnada ise Kapril, bir yandan diğer alacaklarına karşı sıkışık durumda olmasını bir yandan da satılmış olan konağın "ilişiği" olmasından ötürü Rumeli Eyaleti'ne gönderilen emirlere cevap gelmemesinden ötürü Hazine'de tutulan 60 bin kuruşluk alacağından 25 binlik kısmının bir an önce ödenmesini talep etmişti.[93] Maliye Nezareti ise eyaletten gelecek cevabın haylice vakit alabileceğinin farkında olarak ve de sarrafın durumunu gözeterek kendisine 10 bin kuruşluk bir ödemeyi kabul etmişti.[94]

VI. Sonuç

Hoxholli ailesinden Hakkı Paşa'nın oğlu Mehmed Kadri Bey'in Osmanlı ordusundaki akıbeti belirsiz olsa da Talib Bey'in oğlu Sadık Bey, 1850 yılında sürgünden dönerek Ohri'de ikamet etmeye hak kazanmış, 1856'da ise Üsküp kaymakamlığına atanmıştı.[95] Bu arada sürgündeyken Hakkı Paşa'nın ve eşinin çiftliklerinin idaresini üstlenmiş İlyas Ağa ise 1853'te Debre kaza müdürlüğünden alınmış ama 1857'de – eğer daha önce arada olmadıysa – tekrar müdür olmuştu.[96] 1875 yılında İlyas Ağa Osmanlı devleti için 50 bin kuruşluk masrafa girerek Debre bölgesinde 14 odalı ve bir de hapishanesi olan bir hükümet konağı inşa ettirmiş ve Mecidiye nişanı almıştı.[97] Bundan birkaç yıl sonra ise 1877'de Sadık Bey Debre-i Zir'e müdür atanmış, İlyas Ağa ise Osmanlı ordusunun Debre bölgesinde düzenleyeceği operasyon öncesi hükümetçe geçici olarak Debre

[90] BOA. MVL. 529/125, 29 Safer 1283 (13 Temmuz 1866).
[91] BOA. MVL. 1035/4, 19 Receb 1283 (27 Kasım 1866).
[92] BOA. MVL. 528/26, 6 Zilkade 1283 (12 Mart 1867).
[93] BOA. MVL. 532/26, 6 Safer 1284 (9 Haziran 1867).
[94] BOA. MVL. 540/29, 16 Rebiulahir 1284 (17 Ağustos 1867).
[95] Uğur Bayraktar, "Reconsidering Local versus Central: Empire, Notables, and Employment in Ottoman Albania and Kurdistan, 1835–1878," *International Journal of Middle East Studies* 52, no. 4 (2020): 699-700.
[96] BOA. MVL. 137/59, 10 Şaban 1269 (14 Mayıs 1853); BOA. MVL. 307/28, 5 Şaban 1273 (5 Nisan 1857).
[97] BOA. İ.DH. 702/49125, 21 Rebiulahir 1292 (27 Mayıs 1875).

dışına sürülmüştü.[98] 1881 yılında ise Sadık ve İlyas Paşalar, Arnavut milliyetçiliğinde önemli bir dönüm olan Prizren Birliği'ne katılmayarak Osmanlı lehine hizmette bulunmuş olmalarıyla bir terfi daha beklemekteydi.[99]

İlyas Paşa ile birlikte Hoxholli ailesinin borç ve çiftliklerinin tarihi, Osmanlı eşrafının Tanzimat gibi merkezileşme üzerinden kurulan söylemlerle kısıtlı olmadığını ortaya koymaktadır. Aksine, içine düştükleri borç ağları, yıllarca gelirlerini elde edemedikleri çiftlikler ve iflas tehdidine rağmen Hoxholli ailesinin tarihinin gösterdiği veçhile, Osmanlı eşrafı var olan iktisadi güçlerini korumak için farklı düzlemlerde farklı mücadeleler sergilemiş, dönüşen dinamiklere uyum sağlamıştı. Bu bağlamda, çiftlik mülkiyetinin borçlar karşısında muhafazası için verilen mücadele aile adına önemli bir siyasi pratikken Osmanlı kanunlarının Hazine çıkarları haricindeki alacaklar için toprak sahibinden yana tavır almış olması, 19. yüzyılda toprak etrafında kümelenmiş vurguyu göstermesi açısından önemlidir.[100] Bu aynı zamanda eşraf ile devlet arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken öte yandan da Hoxholli ailesi ile Çekiçoğlu Kapril arasındaki tahsil edilmesi yılları bulmuş borç da eşraf ve sarraf arasında 19. yüzyıldaki değişen ilişkilere yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Bu borçların odağını oluşturan, tarafların eş zamanlı hak iddia ettiği çiftlikler, bir yandan Osmanlı 19. yüzyıl tarihçiliğinde kendine az yer bulmuş bu toprak mülkiyeti biçimine yeni bir katman eklemekte bir yandan da Arazi Kanunnamesi öncesinde toprağın metalaşması yönündeki tartışmaların öncüllerinden birini teşkil etmektedir. Hoxholli ailesinin borçları ve çiftlikleri, aynı zamanda, yereldeki siyaset ve iktisadın iç içe geçmiş dinamiklerini göstermektedir. Borçluluk gibi Osmanlı eşrafıyla pek ilişkilendirilmemiş mefhum sayesinde kredi piyasasındaki farklı aktörlerin arasındaki dönüşen ilişkilere yeni bir alan açmak mümkün. Her ne kadar Hoxholli ailesinin tarihinin bu bağlamda bir emsal teşkil edip etmediği Osmanlı vilayetlerindeki başka eşrafın borç ve kredi ağlarının çalışılmasına bağlı olsa da bu çalışma 18. yüzyıldan 19. yüzyıla mal varlığı ile birlikte ulaşabilmiş bir ailenin Osmanlı merkezileşmesinin taşradaki siyasi ve iktisadi gelişmeler ile birlikte anlamlandırılması yolunda önemli bir anahtar olduğunu göstermektedir.

---

[98] BOA. ŞD. 1998/24, 15 Şevval 1294 (23 Ekim 1877).

[99] BOA. Y.PRK.MYD. 2/1, 5 Rebiulahir 1298 (7 Mart 1881).

[100] Buna benzer bir örnek olarak – Osmanlıların Baltacı dediği – Baltazzi ailesi gösterilebilir. Siyasi konjonktürde desteğini kaybeden bu aile de 1840 ve 1871 arasında Batı Anadolu'da edindikleri arazi ve çiftliklerinin bir kısmını, iltizam başta olmak üzere sarraf, alt-mültezimler ve diğer vergi mükelleflerine olan borçlarından ötürü 1871'den sonra Hazine-i Hassa'nın idare ettiği Emlâk-ı Hümâyûn'a kaybetmişti. Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da," 28-29; Sarıbey Haykıran, "Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler," 107-11.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi Belgeleri (A.MKT), 94/90, 106/38, 110/36, 110/69.

Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.DV), 70/41, 122/53, 128/29, 142/48, 167/9, 200/1, 218/17

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 31/80.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.MVL), 111/88.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 58/78, 112/20, 118/2, 123/57, 137/38, 200/16, 292/75.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 24/9, 27/89, 44/42, 44/78, 76/82, 80/11, 84/54, 84/97, 90/32, 99/51, 107/40, 143/9, 161/57, 179/18, 182/46, 203/79, 268/48, 294/54, 400/72, 403/28, 415/76, 435/58, 437/71, 457/34, 449/9. 494/30.

Cevdet Dahiliye (C.DH), 249/12439.

İrade Dahiliye (İ.DH), 702/49125.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 215/7103, 555/24927.

Meclis-i Vala (MVL), 83/10, 84/30, 109/34, 112/51, 124/72, 133/101, 137/59, 157/103, 275/25, 307/28, 369/117, 429/81, 441/6, 452/21, 463/44, 517/102, 528/26, 529/125, 532/26, 540/29, 828/83, 898/40, 906/44, 1031/11, 1035/4.

Şura-yı Devlet (ŞD), 1998/24.

Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı (Y.PRK.MYD), 2/1.

İkincil Kaynaklar

[Vlora], Avlonyalı Ekrem Bey. *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar.* Istanbul: İletişim Yayınları, 2006. Lebenserinnerungen (1885-1912).

Aytekin, Attila E. *Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük.* Ankara: Dipnot, 2021.

Barkan, Ömer Lütfi. "Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 4, no. 4 (1944): 455-554.

Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective.* Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2008.

Bayraktar, Uğur. "Reconsidering Local versus Central: Empire, Notables, and Employment in Ottoman Albania and Kurdistan, 1835–1878." *International Journal of Middle East Studies* 52, no. 4 (2020): 685-701.

Cezar, Yavuz. "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)." *Belleten* 41, 161 (1977): 41-78.

-----. "The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries." In *Frontiers of Ottoman Studies*, ed. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki, 61-76. London: I.B. Tauris, 2005.

Davidova, Evgenia. *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s).* Leiden: Brill, 2012.

Göçek, Fatma Müge. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westerinization and Social Change.* New York: Oxford University Press, 1996.

Gökmen, Ertan. "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tire Kazası Çiftliklerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu." *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, no. 3 (2015): 26-53.

Güran, Tevfik. *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar.* Istanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

İnalcık, Halil. "The Emergence of Big Farms, *Çiftlik*s: State, Landlords, and Tenants." *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, 17-34. Albany, NY: State University of New York Press, 1991.

-----. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700." *Archivum Ottomanicum* VI (1980): 283-337.

Ippen, Theodor. "Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX. Jahrhundert." *Illyrisch-Albanische Forschungen*, ed. Ludwig Von Thallóczy, 342-85. Munich: Duncker & Humblot, 1916.

İslamoğlu, Huri, ve Çağlar Keyder. "Agenda for Ottoman History." *Review (Fernand Braudel Center)* 1, no. 1 (1977): 31-55.

Kasaba, Reşat. *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century.* Albany: State University of New York Press, 1988.

Kaya, Alp Yücel. "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)." *Devrimci Marksizm*, no. 45-46 (Kış İlkbahar 2021): 11-66.

-----. "On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, *Çiftlik*-Holders, *Subaşı*s, and Sharecroppers." *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2012*, ed. Elias Kolovos, 333-79. Rethymno: Crete University Press, 2015.

Kenanoğlu, M. Macit. "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 1 (2006 Bahar): 107-38.

Kökdaş, İrfan. "Land Ownership, Tax Farming and the Social Structure of Local Credit Markets in the Ottoman Balkans, 1685–1855." *Financial History Review* 24, no. 1 (2017): 53-81.

-----. "Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika: 1740-1820." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014): 135-46.

Köksal, Yonca. *The Ottoman Empire in the Tanzimat Era: Provincial Perspectives from Ankara to Edirne.* London and New York: Routledge, 2019.

Kuehn, Thomas. *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919.* Leiden: Brill, 2011.

Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye Girişi.* İstanbul: Yordam Kitap, 2007. 1974.

Lamprakis, Dimitrios. "*Çiftlik* Formation and Transformation of Land Ownership in the *Kaza*s of Serfice, Çaharşenbe, and Eğri Bucak (1820–1850)." *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 7, no. 1 (2020): 146-72.

McGowan, Bruce. "The Age of the *Ayan*s, 1699-1812." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, 637-758. Cambridge Cambridge University Press, 1994.

Meeker, Micheal E. "The Great Family Aghas of Turkey." *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, ed. Richard T. Antoun ve Hank Iliya, 237-66. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1972.

-----. *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity.* Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 2001.

Nagata, Yuzo. "*Ayan* in Anatolia and the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family." *Provincial Elites in the Ottoman*

Empire: Halcyon Days in Crete V: A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003, ed. Antonis Anastasopoulos, 269-90. Rethymno: Crete University Press, 2005.

Ortaç, Hilal. "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 25, no. 1 (2010): 319-36.

Öncel, Fatma. "Land, Tax and Power in the Ottoman Provinces: The Malikane-Mukataa of Esma Sultan in Alasonya (c.1780–1825)." *Turkish Historical Review* 8, no. 1 (2017): 54-74.

Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Saraçoğlu, M. Safa. *Nineteenth-Century Local Governance in Ottoman Bulgaria.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.

-----. "Resilient Notables: Looking at the Transformation of the Ottoman Empire from the Local Level." *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe*, ed. Charles Lipp ve Matthew P. Romaniello, 257-77. Surrey: Ashgate, 2011.

Sarıbey Haykıran, Aysun. "Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)."Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2013.

Satıcı, Emre. "Meclis Üyeliğinden Paşa'lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa'dan Bir Örnek)." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 25, no. 40 (2006): 225-44.

Saydam, Abdullah. "Tanzimatçıların Ağalık ve Beylik Kurumunu Kaldırmaya Yönelik Çabaları." *Toplumsal Tarih* 2, no. 7 (July 1994): 9-13.

Sezer Feyzioğlu, Hamiyet. *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu: Tepedelenli Ali Paşa İsyanı.* Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Sezer, Hamiyet. "Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma." *Belleten* 62, no. 233 (April 1998): 75-105.

Spyropoulos, Yannis, Stefanos Poulios, and Antonis Anastasopoulos. "Çiftliks, Landed Elites, and Tax Allocation in Eighteenth-Century Ottoman Veroia." *European Journal of Turkish Studies [Online]* (2020).

Şahin, Canay. "Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinedarzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular." *Kebikeç*, no. 24 (2007): 75-88.

Telci, Cahit. "Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 22, no. 2 (2007): 145-66.

Yaycıoğlu, Ali. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions.* Stanford: Stanford University Press, 2016.

Yıldız, Aysel. "Politics, Economy, and Çiftliks: The History of Four Çiftliks in Larissa (Yenişehir-i Fener)." [*Turkish Historical Review* 11, no. 1 (05 Nov. 2020 2020): 28-65.

Ze'evi, Dror, ve Ilkim Buke. "Banishment, Confiscation, and the Instability of the Ottoman Elite Household." *Society, Law, and Culture in the Middle East: "Modernities" in the Making*, ed. Dror Ze'evi ve Ehud R. Toledano, 16-30. Warsaw and Berlin: De Gruyter, 2015.

Öz: Bu çalışma 18. yüzyıl ve öncesinde Debre eşrafı olarak addedilebilecek Hoxholli ailesinin sürgün sonrasında devlet ve özel kişilere olan borçlarını incelemektedir. Ailenin sahip olduğu çiftlikleri bu borç ilişkilerinin merkezine alarak bu makale eşrafın sürekliliğine dair bir başka örnek sunmaktadır. Tahsilatı uzun yıllara yayılan devlet ve sarraf borçları üzerinden bu çalışma bir yandan bir zamanlar eşrafın tasarruf ettiği toprak üzerindeki artan rekabeti bir yandan da eşrafın yokluğunda bu toprakları idare eden yeni siyasi faillere ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: eşraf, sarraf, çiftlik, Debre, kredi ilişkileri, maliye.

Debt, Estate, Moneylender: Notable Indebtedness in 19th-Century Dibra

Abstract: The present article examines the public and private debts of the Hoxholli household, who were the provincial notables of Dibra before and during the eighteenth century. By examining the household's estates in line with the debt relations, it offers another case study with respect to the continuity of the provincial notables. Investigating the public and private debts collection of which took several years, the study sheds light on the increasing competition on land once held by notables and the new political actors seeking footholds in the provinces by acquiring the very same lands.

Keywords: provincial notable, moneylender, estates, Dibra, credit relations, finance.

Savaşın Meçhul Aktörleri: Osmanlı Cihan Harbi Seferberliğinde Hayvanlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Cihangir GÜNDOĞDU*

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) bir asrı geride bıraktı. Yurtiçi ve yurtdışında bu konu üzerine birçok çalışma yayımlandı; savaş askeri ve sosyal tarih perspektiflerinden farklı çalışmalara konu edildi. Ancak topyekûn savaş ve savaş seferberliğinin hayvanlar[1] boyutu henüz hak ettiği ilgiyi görmüş değil. Her ne kadar bu alanda yurtdışında daha fazla sayıda akademik çalışma üretilmiş olsa da Osmanlı-Türkiye tarihi ve Birinci Dünya Savaşı üzerine yapılan çalışmalarda hayvanların varlıklılarını ve katkılarını konu edinen çalışmalar yok denecek kadar azdır.[2] Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ülkelerde artan bir şekilde

* İstanbul Bilgi Üniversitesi, Tarih Bölümü / ORCID: 0000-0002-0086-0655 / cihangir.gundogdu@bilgi.edu.tr;
Geliş tarihi: 27 Eylül 2021 / Kabul tarihi: 25 Ocak 2022.
Makalenin yayıma hazırlanması sürecinde tavsiye ve katkıları için Oktay Özel, Kudret Emiroğlu ve anonim hakem heyetine teşekkür ederim. Bu makaleyi meydana getiren kaynakların teminindeki yardımlarından ve her daim sağladıkları içten desteklerinden ötürü İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına ayrıca müteşekkirim.

[1] Bu çalışma boyunca hayvan tabiri okuyucunun takibini kolaylaştırmak üzere Hayvan Çalışmaları ve Tarihi literatüründe türcü kavramsallaştırmalar yerine kullanılan ve benim de kullandığım insan olmayan hayvanlar (*nonhuman animals*) kavramı yerine kullanılacaktır. Metin içerisinde insanların tarih yazımındaki ayrıcalıklı konumları ve türcü yaklaşımlar ayrıca eleştiri konusu yapılmaktadır.

[2] Birinci Dünya Savaşı'nda hayvanların rollerini inceleyen birçok makale ve kitap yayımlanmış durumdadır. Bu çalışmalardan bazıları için bkz: Sigmund Brouwer, *Innocent Heroes: Stories of Animals in the First World War* (Tundra Books, 2017); John Singleton, "Britain's Military Use of Horses 1914-1918," *Past & Present*, no. 139 (1993): 178–203; Jilly

hayvanların varlıklarını ve katkılarını onurlandıran çalışmalar yapılmakta ve anıtlar inşa edilmektedir.[3] Mevcut çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş seferberliği sürecinde at, deve, katır, manda, öküz, köpek ve muhabere güvercinleri gibi cephede ve cephe gerisinde yeralan; muharebelere katılan ve ölen hayvanların varlıklarına odaklanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın yoğunluğu, seferberliğin kapsamı ve süresi bakımından kendinde önceki tüm askeri çatışmaları aşmaktaydı. Seferberliğin kitlesel ve kapsayıcı niteliği, savaşın yıkıcılığı devlet-toplum ilişiklerini yeniden tarif etmiş ve şekillendirmişti.[4] Savaşın Osmanlı boyutunu Osmanlı tarihinin "kara deliği" olarak gören, askeri tarih yaklaşımının ötesinde ve disiplinlerarası bir yaklaşımla değerlendiren çalışmalar ancak son yıllarda ortaya konabilmişlerdir.[5] Ancak söz konusu kapsayıcılık mevcut literatürde büyük oranda insanmerkezciliği/ayrıcalığı (*human exclusivism*) ile sınırlı kalmıştır. Mehmet Beşikçi'nin de isabetli bir şekilde dikkat çektiği gibi "eğer topyekûn savaş çağında bir savaş deneyimi aslında askeri alan dışındaki pek çok alanın da mobilizasyonunu gerektiriyorsa, o halde o deneyimin anlaşılması askeri alan dışındaki alanları da hesaba katan bir tarihsel perspektife ihtiyaç duyacaktır."[6] Ancak bu kapsamın hâlâ büyük oranda insan odaklı olduğu ve Gervase Phillips'in de işaret ettiği üzere askeri tarihçilerin metodolojilerine hayvanları dahil ettikleri bir kapsayıcılıkta olmadığı da aşikârdır.[7] Askeri tarih ça-

---

Cooper, *Animals in War* (London: Corgi, 2000); Richard Van Emden, *Tommy's Ark: Soldiers, Their Animals and the Natural World in the Great War* (UK: Bloomsbury, 2010).

[3] Londra, Chealsea, New York, Melbourne ve Canberra, gibi şehirlerinde hayvanların savaşlara olan katkılarını ve kayıplarını anan anıtlar dikilmiştir. Hayvanlar ve savaş anıtları üzerinden insan-hayvan ilişkilerini inceleyen bir çalışma için bkz: Hilda Kean, "Animals and War Memorials: Different Approaches to Commemorating the Human-Animal Relationship," *Animals and War*, ed. Ryan Hediger (Leiden; Boston: Brill, 2013), 237–62.

[4] Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği* (İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları, 2014).

[5] Bu çalışmalarından bazıları içi bkz: Kalusd Sürmenyan, *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi: Mülâzim-ı Sânî Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları*, ed. Yaşar Tolga Cora (Tarhi Vakfı Yurt Yayınları, 2015); Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası* (İstanbul: İletişim yayınları, 2019); Sarkis Torossian, *Çanakkale'den Filistin Cephesine*, ed. Ayhan Aktar (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012); Cevat Şayin ve Gültekin Yıldız, ed., *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar & Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012); Yiğit Akın, *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire* (Stanford, California: Stanford University Press, 2018); Kahraman Şakul, ed., *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013).

[6] Mehmet Beşikçi, "Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve 'Topyekûn Savaş' Kavramı," *Toplumsal Tarih*, no. 198 (Haziran 2010): 63.

[7] Gervase Phillips, "Animals in and At War," *The Routledge Companion to Animal-Human History*, ed. Hilda Kean ve Philip Howell (Londra: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019), 426. Hayvan tarihi çalışmalarının da madun sınıfların tarihsel tecrübelerine odaklanan sosyal tarih disiplininden çıktığı veya o yöntemden etkilendiği düşünülürse her iki metodoloji arasındaki ilişki düşünüldüğü kadar da mesafeli değildir. Ancak birincisinin insan tecrübesini merkeze koyması ikincisinin ise insan olmayan hayvan aktör vurgusu bu iki tarih disiplinin belirgin özellikleri arasında yer almaktadır.

lışmalarında daha ziyade hayvanların pratik faydaları üzerinde durulmakta ve Maria Grazia Suriano'nun da ifade ettiği üzere hayvanlar askeri tarih yazımının merkezinde özne ve kahraman olarak gösterilmemektedirler.[8]

Osmanlı askeri tarih çalışmalarında insan olmayan hayvanların varlıkları ve fiilleri insanlara kıyasla sınırlıdır. Söz konusu çalışmalarda askeri lojistik faaliyetleri çerçevesinde çeşitli yük ve nakliye havyalarından bahsedilir ancak bu bilgi çoğu zaman rakamların ve hayvan türlerinin ötesine geçmez. Balkan Savaşları (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşı'na dair alanın önde gelen isimlerin çalışmalarında hayvanların varlığına bu kapsamda sınırlı da olsa değinilmektedir.[9] Rhoads Murphey'in erken modern Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş serferberliğini konu alan diğer bir çalışması insan olmayan hayvanlara olan vurgusu nedeniyle bir istisna teşkil etmektedir.[10] Murphey söz konusu çalışmada Osmanlı ordusu bünyesindeki hayvan varlığının boyutlarını rakamlarla ortaya koymaktadır. Ancak hiçbir çalışmada topyekûn savaş ve seferberlik kavramları hayvanları kapsayacak şekilde ele alınmamaktadır. Diğer taraftan hayvanlar söz konusu çalışmaların istisnasız çoğunda daha ziyade tarihsel faillikleri (*historical agency*) olmayan edilgen; yani asıl aktör olan insanların fiillerinin gölgesinde kalan yardımcı varlıklar (*auxilary*) olarak kendilerine yer bulmaktadırlar. Bu çalışmanın temel amaçlarından birisi de hayvanların hem iç güvenlik operasyonlarında hem de kapsamlı savaş seferberliklerinde bunun ötesine geçen rollerine/katkılarına dikkat çekmektir. Devlet otoritesinin imparatorluğun en ücra ve sarp coğrafyalarında tesisinde ve sürekliliğinin sağlanmasında taşıdıkları asker, mühimmat ve iaşe nedeniyle insanlar kadar at, katır, deve, eşek ve öküz gibi hayvanların da rollerinin ve katkılarının olduğu muhakkaktır.

Osmanlı askeri tarih çalışmalarının hayvanlar noktasındaki bariz sessizliklerine kıyasla yurtdışında son yıllarda hayvanların failliklerine dikkat çeken birçok çalışma yayımlandı ve bunlardan bir kısmı da savaş meydanlarında veya güvenlik uygulamalarında hayvanların rollerine vurgu yapmaktadırlar. Bu çalışmaların her birisinin hayvanların failliklerinden kastettiği farklı da olsa hepsinin üzerinde uzlaşıya vardığı ortak nokta hayvanların genelde tarih yazıcılığında ve özelde askeri tarihte tarih yazımının merkezine taşınmaları gereğidir. Bu çalışmanın temel iddialarından birisi hayvanların savaş seferberliği ve çatışmalarda yadsınamaz aktörler olduğu savına dayanmaktadır. Daha da önemlisi hayvanların dahil edilmediği bir tarihi anlatının bir bakıma önemli bir tarihsel özneyi de tarih yazımının/anlatısının dışında bırakacağını iddia etmekteyim. Ancak aşağıda da kısaca değineceğim üzere *animal history* veya *animal studies* olarak adlandırılan

[8] Maria Grazia Suriano, *Animals in the Great War* (Associazione Culturale Se, 2017), 23.
[9] Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001); Mesut Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2021); Eugene Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü: Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)* (İletişim Yayınları, 2017).
[10] Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (London: UCL Press, 1999).

hayvan tarihi çalışmaları mevcut durumda hâlâ hayvanların bir aktör/fail olarak nasıl tarih yazımında konumlandırılacağı üzerine farklı yöntem ve yaklaşımlar üzerinde durmaktadırlar.

Yalnız savaşın insan boyutunu vurgulayan topyekûn savaş (*total war*) ve seferberlik (*mobilization*) kavramları içerisine insan olmayan hayvanları nasıl dahil edebiliriz? Bu soruya ilk elden ve kestirmeden bir cevap vermek mümkün değildir. Zira şu an için bildiğimiz kadarıyla hayvanlar geriye insanlar gibi tecrübelerini aktardıkları veya kasıtlı bir şekilde kayıt altına aldıkları veriler bırakmış değildirler.[11] Ancak aşılmayı beklenen bu bariz engel bizi hayvanların tecrübelerini anlamak ve aktarmak çabasından alı koymamalıdır. Erica Fudge, Etienne Benson, Susan Nance ve Gervase Phillips gibi isimlere göre hayvanlar aklı ve failliği olmayan hayvan makineler (*automaton*) değildirler.[12] Onların da karakterleri, duyguları ve tercihleri bulunmaktadır. Tüm bu sebeplerden ve özelliklerden ötürü, hayvanlar, Phillips'e göre, tarihsel sürecin yalnız objeleri değil, aktörleridirler.[13]

Uluslararası literatürde savaşların hayvan varlığı ve eylemliliği perspektifinden nasıl okunabileceğine dair örnekler mevcuttur. David Garry Shaw Waterloo Savaşı'nda (1815) İngiliz ordularının kumandanlarından Wellington Dükü ve atı Copenhagen arasındaki ilişkiyi hayvan failliği üzerinden inceler ve failliği birbirine bağımlı (*interdependent*) bir ilişki veya dinamik olarak tanımlar.[14] Shaw'a göre savaş meydanlarında Wellington ve atı tek bir vücut olarak aslında hem insan hem de hayvan olan yeni bir tür faillik ve özne ortaya çıkarırlar. Hayvan Tarihi çalışmalarında öne çıkan bir diğer isim olan Chris Pearson'ın; Bruno Latour'un Aktör Ağ Teorisi'nden (*Actor Network Theory*) hareketle Fransız polis ve ordu köpekleri üzerine olan çalışmasından polisler/askerler ve köpekler arasındaki etkileşimin ve hayvan zekâsını insanlar üzerinden dolayımlı olarak bir tür faillik ürettiğini iddia eder.[15] Yakın zamanda yayımlanmış bir makalede Onur İnal, tek hörgüçlü Türkmen develerini Batı Anadolu'nun küresel piyasalara entegrasyonunda sürecinde göz ardı edilmiş bir tarihsel aktör olarak değerlendirmekte ve

---

[11] Bu verileri de insanların ürettikleri konvansiyonel yazılı ve görsel belgeler gibi düşünmememiz veya onlarla kıyaslamamız gerekir. Tarihçiler hayvanların özne konumlarını vurgulamak üzere disiplinlerarası bir yaklaşımla zooloji, primatoloji ve etoloji gibi bilim dallarından elde ettikleri gözlem, deney, ses ve dijital verileri artan bir şekilde çalışmalarında kullanmaktadırlar. Hollandalı-Amerikalı etolog ve primatolog Frans De Waal'in çalışmaları hayvan zekasına ve failliğine dair ortaya çarpıcı sonuçlar koymaktadır. Frans De Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?*, çev. Ahmet Burak Kaya (İstanbul: Metis Yayınları, 2021).

[12] Hayvanları bir tür saat/makine olarak tasvir eden Fransız filozof René Descartes, onların hisleri ve akılları olmayan varlıklar orak tarif eder ve kendilerine faillik atfetmez.

[13] Phillips, "Animals in and At War," 422–23.

[14] David Gary Shaw, "The Torturer's Horse: Agency and Animals in History," *History and Theory* 52, no. 4 (2013): 146–67.

[15] Chris Pearson, "Between Instinct and Intelligence: Harnessing Police Dog Agency in Early Twentieth-Century Paris," *Comparative Studies in Society and History* 2, no. 58 (2016): 463–90; Chris Pearson, "'Four-Legged Poilus': French Army Dogs, Emotional Practices and the Creation of Militarized Human-Dog Bonds, 1871–1918," *Journal of Social History* 52, no. 3 (Ocak 1, 2019): 731–60.

devenin tarihsel anlatıya tarih-yapıcı bir aktör olarak entegrasyonun Osmanlı İmparatorluğu'nu daha iyi anlamamızı mümkün kılacağını iddia etmektedir.[16] Tüm bu çalışmalarda ortaya konan yaklaşımların genelde Osmanlı tarihi ve özelde askeri tarih noktasında bizlerin önüne yeni sorular ve araştırma alanları açtıkları muhakkaktır.

O halde Birinci Dünya Savaşı özelinde hayvanların varlıkları ve faillikleri için nerelere bakabilir ve onlara nasıl ses verebiliriz? Aşağıda kimi örneklerine değineceğim üzere aslında Osmanlı bürokratik ve askeri kayıtlarında, asker hatıratlarında hayvanların varlıklarını kayıt altına alan ve tanıklık eden önemli miktarlarda veri bulunmaktadır. Ancak hemen bu kayıtların faillerinin insanlar oldukları ve dolayısıyla onların bakış açılarını yansıttıkları iddia edilebilir. Her ne kadar bu kayıtlar insanlar tarafından belirli bir kasıtla tutulmuş olsalar da onlar Etienne Benson'ın da dikkat çektiği üzere bize yine de hayvanlara dair önemli bilgiler sunmaktadırlar ve bu nedenden dolayı da onları göz ardı etmemiz doğru değildir.[17] Zira Benson'a göre insanlar tarafından üretilmiş olsalar da söz konu kayıtlar hayvanları tarihsel aktörler olarak konumlandırmamıza olanak tanımaktadırlar. Ayrıca bu sorunun cevabı için 1970'lerde ortaya çıkan köleler, kadınlar ve çocuklar gibi madun sınıfların tecrübelerine bakmak ve bunun üzerinde gelişen toplumsal cinsiyet ve emek tarihi çalışmalarıda bize farklı bir pencere açabilir. Adı geçen toplumsal kesimlerinin çok azı geriye kendi tecrübelerini aktaran kayıtlar bırakmıştır. Ancak toplumsal tarih, emek tarihi ve toplumsal cinsiyet tarihi perspektifinden yapılan çalışmalar egemen toplumsal kesimlerce üretilen kayıtları arkeolojik bir incelemeye tabi tutarak söz konusu toplumsal kesimlerin tecrübelerine yer vermişler ve onları tarihsel özneler olarak yeniden konumlandırmışlardır.

Hayvanların geriye kasıtlı olarak vakaların veya savaşların kendi perspektiflerini yansıtan kayıtlarını bırakmış olmadıklarını şimdilik varsayarsak, o halde onları tarihsel fail olarak nasıl konumlandırabiliriz. Yukarıda adını zikrettiğimiz ve hayvan failliklerini kolektifler (*collectivity*), birliktelikler (*unity*) ve direniş (*resistance*)[18] an ve ilişkilerinde arayan kuram ve yaklaşımlar bu noktada bizler için de önemli bir başvuru kaynağı oluşturmaktadırlar. Bir atın kaçması, sahibini tepmesi, bir köpeğin insan eşlikçisini ısırması tarihsel faillik alametleri olarak değerlendirilemez mi? Gervase Phillips'e göre insan askerlerde olduğu gibi insan olmayan askerlerde kötü muameleler karşısında tıpkı insan eylemliliğinin benzeri tepkilerini söz dinlememezlik, ayak direme ve iş birliği yapmamayı şiddet fiilleriyle dile getirmekteydiler. Diğer taraftan insan olmayan hayvanların failliği için yalnız direniş ve itaatsizlik anlarına değil aynı zamanda iş birliklerine (*cooperation*)

[16] Onur İnal, "One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 53, no. 1 (Şubat 2021): 57–72.
[17] Etienne Benson, "Animal Writes: Historiography, Disciplinarity, and the Animal Trace," *Making Animal Meaning*, ed. Linda Kalof (East Lansing: Michigan State University Press, 2011), 3–16.
[18] Jason C. Hribal, "Animals, Agency, and Class: Writing the History of Animals from Below," *Human Ecology Review* 14, no. 1 (2007): 101–12.

de bakılmalıdır.[19] Phillips'e göre hayvanları savaş tarihinin parçası kılmanın yolu bir taraftan onların nasıl istihdam edildiklerine bakılırken diğer taraftan ise onları bilinçli ve duygusal varlıklar olarak varsayarak anlamaktan geçmektedir.[20]

Bir taraftan yukarıdaki soruları sorarken diğer taraftan şunu da unutmamalıyız ki hayvanları savaşa sürükleyen kendi iradi tercihleri değil insanların kararlarıdır. Ancak bir kere bu tercih insanlar tarafından yapıldıktan sonra hayvanların özne rolleri ortadan kalkmaz. Savaş koşullarında hayvanlar başka bir mekân ve ilişkiler ağı içinde başka özneler olarak belirirler. Askeri hatıratlarda karşımıza çıkan atlar, katırlar, köpekler, develer, öküzler ve mandalar yalnız başkalarının hayatlarını kolaylaştırmaz ve kurtarmazlar ama aynı zamanda patlayan bombalardan, havada uçuşan mermilerden ve açlıktan kendi iradi tercihleri sonucu kendilerini kollarlar. Bombalardan, mermilerden sakınma, cepheden kaçma, ürkme veya ayak direme anları hayvan özneliğinin ve eylemliliğinin en belirgin anları olarak kayıtlara geçer.

Bu çalışmanın temel amacı yukarıda zikrettiğimiz hayvanların Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan failliklerinin incelenmesinden ziyade ilk etapta onların varlıklarına dikkat çekmektir. Zira hayvanları askeri tarih anlatılarının parçası kılmayan ve tecrübelerine odaklanmayan çalışmaların bu yönüyle önemli bir tarihsel aktörü görmezden geldiklerini ve tarih sahnesinin dışına ittiklerini varsayabiliriz. Bu minvalde aşağıda ilke etapta genel anlamda savaşlarda hayvanların varlıklarına dikkat çekmekteyim. Bunu müteakip Osmanlı askeri seferberliği ve hayvanların varlıklarına değindikten sonra Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunda hayvanların varlıklarına değinip; muhtemel hayvan faillik anlarından bazı kısa enstantaneler sunacağım.

I. Savaş Meydanlarında Atlar ve Köpekler

Topyekûn savaş ve seferberlik kavramları etrafında şekillenen yirminci yüzyıl savaşları -Birinci (1914-1918) ve İkinci Dünya Savaşları (1939-1945)- cephe önü ve gerisinin, erkeklerin, kadınların, çocukların ve hayvanların topyekûn seferberliğe dahil edildikleri savaşlardı. Bu savaşlarda hayvanların varlığı; nakliye, ulaşım, muhabere ve muharebelerdeki katkıları yadsınamaz. Bunlar arasında askeri nakliye ve ulaşımda kullanılan at, katır, öküz ve develer, iletişim amaçlı kullanılan güvercinler, arama-kurtarma, saldırı ve koruma amaçlı kullanılan köpekler akla ilk gelen hayvanlardır. Bu aktörler savaşın sürdürülebilmesinde bedenleri ve kas güçleri ile önemli katkılar sunmuşlar ve birçokları savaşın görünmeyen kurbanları arasında yerlerini almışlardır.

---

[19] Phillips, "Animals in and At War," 429.
[20] Phillips, 431.

Köpeklere Mahsus Hastahene: Cepheden Yaralı Dönen Köpeklerin Tedavileri (Kişisel Koleksiyon)

Birinci Dünya Savaşı'nın küresel niteliği ve kitleselliği göz önünde bulundurulduğunda bu savaşta askeri amaçlarla seferber edilen hayvanların sayısı doruk noktasına ulaştı.[21] Kesin olmayan rakamlara göre Birinci Dünya Savaşı'nda toplam 12.000.000 hayvan askeri seferberliğe dahil edildi. Bunların 11.000.000 adedini at, katır ve eşek, 100.000 adedini köpek, 200.000-250.000 adedini ise güvercinler oluşturmaktaydı.[22] Savaşın sonlarına doğru Britanya İmparatorluğu savaşın tüm sahnelerinde ordusunda 791.696 yük ve binek hayvanı bulundurmaktaydı. Bu hayvanların 510.000'i at, 224.311'i katır, 36.834'ü deve, 8.425'i boğa, 11.028'i eşek ve 100.000'ü muhabere güverciniydi. Bu kesin olmayan rakamlara gaz saldırısı tespit eden kanaryalar, muhabere ve bekçi köpekleri dahil değildir.[23]

Hayvanların savaş seferberliğine iştirakleri yalnız Birinci Dünya Savaşı ile de sınırlı değildir. İkinci Dünya Savaşı'nda Gervase Phillips'in de dikkat çektiği üzere daha fazla sayıda hayvan seferber edilmiştir. Askeri teknolojinin ve mekanizasyonun bu doruk evresinde hâlâ Alman ordusu cephede topları çekmek için atlara ihtiyaç duymaktaydı. Savaşın çapı büyüdükçe hayvanlara olan ihtiyaç daha da artmıştı. 1945 yılının ilk aylarında Alman silahlı kuvvetleri (*Wehrmacht*) saflarında 1.198.724 at istihdam edilmekteydi ve 1.500.000 kadarı da o tarihe kadar görev esnasında ölmüş bulunmaktaydı.[24] İkinci Dünya Savaş'ında Almanların 8 süvari tümenine mukabil Sovyet ordusunun 50 kadar süvari tümeni bulunmaktaydı.[25]

21 Phillips, 425.
22 Suriano, *Animals in the Great War*, 21.
23 Phillips, "Animals in and At War," 425.
24 Phillips, 425.
25 Phillips, 425.

Savaş sahnesinin insanlardan sonraki en bilinen aktörü atlardır. Atların bu bariz sayısal üstünlüğü aynı zamanda savaşlardaki kayıplarının da bir o kadar dramatik boyutlara ulaşması anlamına geliyordu. 1812 yılında Rusya'da Napolyon bir tümeni 43.000 adet atın 18.000 adedini iki ay gibi bir zamanda kaybetmiş; Moskova ricatında ise 30.000 at daha hayatını kaybetmişti.[26]Avrupa yarımadasında cereyan eden savaşlarda Wellington Dükü 654 askere mukabil emrinde bulunan 1.840 attan 1.564ünü kaybetmişti.[27] Afrika kıtasındaki Boer Savaşı'nda ise Büyük Britanya'nın kayıtlı hayvanları toplamda 500.000 at, katır ve eşekten oluşmaktaydı. Ancak modern savaşların hayvan kıyıcı ve kanlı evresi bazı kestirimlere göre 1.400.000 hayvan ile Amerikan İç Savaşı'nda (1861-1865) cereyan etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya ordusunda bulunan 1.000.000 attan 500.000 adedi ölmüş veya öldürülmüştü. Almanya İkinci Dünya Savaşı'nda günde ortalama 865 at ve yalnız Stalingrad Savaşı'nda 52.000'den fazla at kaybedilmişti.[28]

Savaş alanlarında ordular nakliye, muhabere ve arama-kurtarma gibi alanlarda değişik türde ve donanımda hayvana ihtiyaç duymaktaydılar. Köpekler diğer hayvanlara nazaran orduda sayıca varlıkları az olmasına mukabil ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkinlikleri belirgin bir şekilde arttı. Her ne kadar insan-köpek ilişkilerinin tarihi tarih öncesi dönemlere kadar uzansa da erken modern ve modern dönemde köpekler orduların ayrılmaz bir parçası haline geldiler. Amerika kıtasının sömürgeleştirilmesinde yerli halkların ve kaçak kölelerin takibinde kullanılan köpekler,[29] Avrupa'da da orduların ayrılmaz bir parçasıydı. Aşağıda daha detaylı bir şekilde aktarılacağı gibi Osmanlı ordusunda tazı, samson ve zağar gibi belirli tür köpekler ordu teşkilatında bulunmakta ve bu hayvanların bakımlarından ve eğitimlerinden sorumlu birimler mevcuttu.

Köpeklerin modern ordularda istihdamı ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde hız kazandı. 1870 yılından itibaren Avrupa'da modern savaş köpeği yetiştirilmesi programı ortaya çıktı ve bu kapsamda arama-kurtarma ve bekçi köpeklerinin eğitimine önem verilmeye başlandı.[30] Ruslar Kırım Savaşı'ndan (1853-56) itibaren bekçi köpekleri kullanırlarken, Fransızlar Afrika ve Asya'daki kolonyal seferlerde köpek kullandılar. 1890'lere gelindiğinde kıta Avrupası'nda Almanlar savaş köpeklerinin ıslahı ve savaş meydanlarında iletişim, arama-tarama faaliyetlerinde kullanılabilmeleri için devrim olarak nitelendirilebilecek adımlar attılar.[31] Almanların köpek ıslah programı Osmanlı İmparatorluğu, Belçika, Fransa ve

[26] Elaine Walker, *Horse*, Animal (London: Reaktion Books, 2013), 132–33.
[27] Walker, 133–34.
[28] Walker, 134.
[29] Tyler D Parry ve Charlton W Yingling, "Slave Hounds and Abolition in the Americas," *Past & Present* 246, no. 1 (Şubat 1, 2020): 69–108; Mark Derr, *A Dog's History of America: How Our Best Friend Explored, Conquered, and Settled a Continent*, 1. ed. (Harry N. Abrams, 2013).
[30] Bryan D Cummins, *Colonel Richardson's Airedales: The Making of the British War Dog School 1900-1918* (Calgary, Alta: Detselig, 2005), 33.
[31] Phillips, "Animals in and At War," 434.

Britanya'da yakından takip edildi ve bu ülkelerin asayiş ve silahlı kuvvetlerinin bu hayvanları istihdamlılarının önünü açtı.

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde hızlanan köpek eğitimleri ve orduda köpeklerden bekçilik ve sıhhiye hizmetlerinde faydalanma girişimleri Birinci Dünya Savaşı'nda semeresini verdi.[32] 1917 yılı itibarı ile Alman, Fransız ve Britanya ordularında 50.000 adet köpek silah altına alınmış bulunmaktaydı. Britanya'da ordu için savaş köpeği eğitimi bir dönem II. Abdülhamid'in (1876-1909) daveti üzerine İstanbul'da kısa bir süreliğine bulunmuş olan[33] ve kendisi de Alman savaş köpeği eğitimini yerinde tecrübe etmiş olan Edwin H. Richardson[34] tarafından Britanya Savaş Köpeği Okulu (*British War Dog School*) adı altında kurumsallaştırıldı.[35] Belçika'nın öteden beri köpekleri nakliye amaçlı kullanma tecrübeleri savaşta da köpeklerden hafif makineli tüfekleri çekmek için kullanılmalarının önünü açtı. Rus ordusunda ise köpek kullanımının kurumsallaştırıldığı ve her alayda otuz adet bekçi köpeği istihdam edilmekteydi. Britanya ordusu muhabere ve kurtarma operasyonlarında Airedale Terrier cinsi köpekleri istihdam ederken Almanya ordusunda ise toplam iki bin adet Airedale ve çoban köpeği arama-kurtarma ve ileri karakol görevi ifa etmekteydi.[36]

Savaşta Yaralı Bir Askeri Bulan İlkyardım Köpeği (Kişisel Koleksiyon)

[32] Kesin olmayan bazı kesitirimlere göre 1914-1918 yılları arasında toplamda 75,000e varan sayıda köpek savaşı tecrübe etti. Bryan David Cummins, *Colonel Richardson's Airedales: The Making of the British War Dog School, 1900-1918* (Calgary, Alta: Detselig, 2005), 33.

[33] Cihangir Gündoğdu, "Dogs Feared and Dogs Loved: Human-Dog Relations in the Late Ottoman Empire," *Society & Animals*, Mayıs 14, 2020, 1–22.

[34] E. H. Richardson, *War, Police and Watch Dogs* (Read Books Ltd, 2017).

[35] Cummins, *Colonel Richardson's Airedales: The Making of the British War Dog School, 1900-1918.*

[36] "Dogs in European War," *The Sunday Star*, Eylül 6, 1914.

Köpekler savaş meydanlarında bekçilikten, muhabere, ilk yardım, arama-kurtarma ve ileri karakol faaliyetlerine kadar bir dizi zorlu hizmeti çatışma ortamlarında gerçekleştirmekteydiler. Birçok durumda, Gervasse Phillips'in belirttiği gibi, köpekler yalnız en hızlı ve etkili iletişim aracı değil aynı zamanda da tek iletişim araçlarıydılar ve varlıkları hayat kurtarmaktaydı. Köpeklerin savaş medyalarındaki ve çatışma ortamlarında eşlikçileri ile sundukları hizmetler ise onların zekâsını ve zorlu koşullara uyum sağlayabilmelerinin en açık kanıtıydı.[37] Köpeklerin Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya koydukları başarılı performans ve zorlu görevlerin üstesinden gelebilme becerileri onları İkinci Dünya Savaşı'nda da ordular için vazgeçilmez kıldı. Önceden yerine getirdikleri görevlerin yanına mayın tespiti gibi yeni görevler eklendi.[38] Alman çoban köpekleri İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilerce ve Japonlarca ırkçı politikalar çerçevesinde cesaret ve sadakatlerinden ötürü kitlelere ulusal semboller olarak da sunuldular.[39]

Birinci Dünya Savaşı insan olmayan hayvanların savaş sahnesinde kitlesel ve farklı rollerde boy gösterdikleri bir savaştı ve hayvanların savaş alanlarında gösterdikleri başarılar uluslararası basınca etraflı bir şekilde haberlere konu edildi. Uluslararası basında "Savaşın Kahraman Köpekleri" gibi başlıklar hayvanların zorlu koşullar altında sergiledikleri performansların yarattığı şaşkınlığı ifade etmekteydi. Bu köpeklerden bazıları savaş meydanlarında yaralı askerlerin bulunmasını sağlamış ya da bir denizciyi boğulmaktan kurtarmışlardı.[40] Söz konusu haberlerde cepheden hayvan fotoğraflarına bu hayvanların faydalarını aktaran uzun metinler eşlik etmekteydi.[41]

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda cephede köpeklerin sergiledikleri başarılara mukabil cephe gerisinde yüzlerce hem cinsi savaş nedeni ile artan baskılara maruz kaldılar. Almanya Birinci Dünya Savaşı'nda yürüttüğü savaş ekonomisi programı çerçevesinde köpek bisküvisi üretimini yiyecek kıtlığını gerekçe göstererek sınırlandırdı.[42] Alman gazetelerinde özellikle tasmalı ve sahipli köpekler için bir savaş vergisi yürürlüğe konulması talep edilirken, 2,000,000 adet "lüks" köpeğin tükettiği yiyecekten kısıntıya gidilmesi ve bu kaynakların insanların kullanımına sunulması talep edilmekteydi.[43] Diğer taraftan modern devletler savaş koşullarında sokak köpeklerine karşı uygulanan imha politikalarından da kamu sağlığı gerekçesi ile geri durmadılar. Amerika'da, Hayvanlara Zulmü Engelleme Cemiyeti'nin (*American Society for the Prevention of Cruelty to Animals*) başkanı William K. Horton'un paylaştığı rakamlara göre 1916 yılında 37,900 köpek çocuk felci gerekçesi ile öldürülmüştü.[44]

---

37 Phillips, "Animals in and At War," 343.
38 Phillips, 435.
39 Aaron Skabelund, "Breeding Racism: The Imperial Battlefields of the 'German' Shepherd Dog," *Society and Animals* 16, no. 4 (2008): 354–71.
40 "Heroic Dogs of War," *Ricmond Times-Dispatch*, Mart 28, 1915.
41 "Heroic Dogs of War."
42 "Germany Under War Conditions," *New York Evening Post*, Nisan 22, 1915.
43 "Germany Under War Conditions."
44 "37,900 Dogs Killed," *The Evening Sun*, Ekim 1916.

Savaşın sonlarına doğru köpeklerin savaşta gösterdikleri ve basına sıklıkla konu olan başarıları Amerikan kamuoyunun ve askeri çevrelerinin ilgisinin bu hayvanlara yönelmesine neden oldu. Bu ilginin sonucu 1917 yılında Amerikan silahlı kuvvetlerinin köpeklerle kuvvetlendirilmesi gerektiği fikrinin ateşli savunucularından Cumhuriyetçi Idaho senatörü James Henry Brady orduda köpeklerin kullanılmasına dair Senato'ya bir yasa tasarısı sundu.[45] 1918 yılında gelindiğinde özellikle Britanya ordusunun istihdam ettikleri Airedale Terrier cinsi köpeklerin muhabere amaçlı kullanımları için Amerikan ordusunda eğitim birimleri teşkil edilmişti.[46]

Her ne kadar köpekler Birinci Dünya Savaşı'nın ön plana çıkan ve basında başarılarından sitayişle bahsedilen aktörleri idilerse de çöl iklimi ve diğer çetin coğrafyalarda askeri nakliye amaçlı istihdam edilen develer de haberlere konu edilmekteydi.[47] Britanya ordusu Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin cephesinde asker ve iaşe nakliyesinde develeri muazzam dayanıklılıklarından ötürü kullanmaktaydı. Develeri çöl koşullarında ordular için vazgeçilmez kılan özelliklerinden birincisi suya ihtiyaç duymaksızın bir hafta yol kat edebilmeleriydi. İkinci olarak da askerlerin ihtiyaç duyduğu ağır araç-gereci rahatlıkla taşıyabilmeleriydi.[48] Aşağıda da bahsedileceği gibi develerin bu hususiyetleri onları Osmanlı ordusu için de vazgeçilmez kılmaktaydı. Ordulardaki hayvan varlığına dikkat çeken kesin olmayan rakamlar modern orduların hâlâ yirminci yüzyıl ortalarında dahi hayvanlara ihtiyacını ortaya koymaktadır. Ancak ordular İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra içine girilen nükleer savaş tehdidi evresi ve askeri mekanizasyondaki ilerlemelere paralel olarak saflarındaki hayvan varlıklarını sınırlamaya gittiler.[49]

II. Osmanlı Askeri Seferberliği ve Hayvanlar

Hayvanlar erken modern Osmanlı ordusunun omurgasını teşkil eden vazgeçilemez unsurlarındandı. Çeşitli türden hayvanların ordunun nakliyesine ve iaşesinde olan katıkları nedeniyle Osmanlı fetih siyasetinin sürdürülebilir kılınmasında önemli roller oynamaktaydılar.[50] İmparatorluğun sınırlarının genişlemesinde ve korunmasında insan ve hayvanların işbirliklerine ve katkılarına ihtiyaç vardı.

---

[45] Frederic J. Haskin, "War and Dogs," *The Atlanta Semi-Weekly Journal*, Eylül 1917, 4.

[46] "Praise Airedale Terrier as Valuable War Dog," *The Cordova Daily Times*, Haziran 1918, 3.

[47]"British Camel Transport in Palestine," *Meade County News*, Temmuz 1918.

[48] Erika Cudworth and Steve Hobden, "The Posthuman Way of War," *Security Dialogue* 46, no. 6 (2015): 523.

[49] Phillips, "Animals in and At War," 426. Soğuk Savaş döneminden sonra Dünya'nın Asya, Afrika ve Arabistan gibi kimi coğrafyalarında insan olmayan hayvanların askeri amaçlar doğrultusunda istihdam edildiler.

[50] Askeri teşkilatın olduğu kadar sivil Osmanlı seçkinlerinin de cins at ve köpeklere olan merakları bilinmektedir. Cins hayvanlar, özellikle de atlar ve diğer egzotik yırtıcı hayvanlar ve kuşlar hem içeride hem de dışarıda devletlerarası ilişkilerde birer saygınlık ve güç sembolü olarak görülmekte ve bundan ötürü karşılıklı hediyeleşmelerine konu olabilmekteydiler. Faroqhi, Suraiya, "Horses Owned by Ottoman Officials and Notables: Means of Transportation but Also Sources of Pride and Joy," *Animals and People in the Ottoman Empire*,

Erken modern Osmanlı askeri seferberliğinin en başat aktörleri şüphesiz ki atlardı. At sürülerinin yetiştirilmesi ve bakımı bu nedenden ötürü önemliydi. Tayların bakımı Istabl-ı Amire'ye bağlı voynuk olarak tabir edilen Bulgar Hristiyanlarına tevdi edilmişti. Vilayet otlaklarının idaresi, vahşi kısrakların ve tayların bakımları ile görevli ve vergiden mükellef tutulan ya da hizmetleri karşılığında bir tımar aylığı tahsis edilen insanlar bulunmaktaydı.[51] Atlardan başka deve, katır, eşek, öküz ve camus gibi yük ve çekim hayvanları da ordu seferberliğinin diğer unsurlarıydı. Ayrıca seferlerde hem bekçi hem de saldırı amaçlı kullanılan Samson/Sakson/Sekson, Zağar ve Tazı[52] gibi cins köpekler de bulunmaktaydı.[53]

Orduda göz çarpan bu bariz hayvan varlığı erken modern askeri seferberliğinde dikkatle planlanması gerekende bir husustu. Binek ve yük hayvanlarının barınma ve beslenme ihtiyaçları sefer dışı ve seferler esnasında üzerinde dikkatle durulması gerekmekteydi. Bu amaçla imparatorluğun sefer yolları üzerinde belirli miktarda hayvanın barınabilecekleri ahırlar tesis ettirildiği[54] veya ihtiyaç duyulan yük ve binek hayvanların bakımlarının bulundukları bölgenin halkına tevdi edildiği, hayvanların beslenmeleri için otlaklar tayin edildiği kaydedilmektedir.[55]

Hayvan varlığının yoğunluğu kaçınılmaz olarak askeri planlamanın da onları kapsayacak şekilde yapılmasını gerektirmekteydi. Askeri seferler genelde bahar

ed. Faroqhi, Suraiya (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010), 293–311; Selçuk Esenbel, "Of Birds and Diplomacy: Royal Gifts to Abdülhamid II," *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Faroqhi, Suraiya (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010), 287–92; Hedda Reindl-Kiel, "Dogs, Elephants, Lions, a Ram and a Rhino On Diplomatic Mission: Animals as Gifts to the Ottoman Court," *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Faroqhi, Suraiya (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010), 271–85.

[51] Rhoads Murphey, "The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey" (Doktora Tezi, Chicago, IL, USA, University of Chicago, 1979), 110.

[52] Osmanlı arşiv belgelerinde karşımıza çıkan Tazı ve Zağar türlerinin ardılları olarak değerlendirilen Türk Tazısı ve İzci Köpeği Zağar yerli köpek türleri olarak kayıt altına alınmışlardır. Bu türlerin yanı sıra birçok farklı yerli köpek türü de kayda geçirilmiştir. Yerli köpek türlerinin fizyolojik ve morfolojik özelliklerine dair bkz: "Türkiye'de Yerli Köpek Irk ve Tipleri," *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 2, no. 1 (2012): 99–106; Orhan Yılmaz, "Hunting Dog Breeds of Turkey," *International Journal of Livestock Research* 8, no. 3 (2018): 1–5.

[53] Yeniçeri flamaları incelendiğinde ordudaki hayvan türlerine dair de bazı ilginç detaylar göze çarpmaktadır. Flamalardaki bu hayvanlardan deve, köpek ve at gibi hayvanlar bizzat seferlere katılırken turna, ejderha ve kartal gibi diğer mitolojik ve egzotik hayvanların Yeniçeri inanç ve sembolik dünyasında muhtemelen başkaca anlamları bulunmaktaydı. Luigi Ferdinando Marsigli, *L' Etat militaire de l'Empire Ottoman* (1732).

[54] Nejat Göyünç, "Eski Malatya'da Silahdâr Mustafa Paşa Hanı," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 1 (Ekim 1970): 83.

[55] Murphey, "The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey," 111; Ümit Ekin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakliye Hayvanlarının Bakımı ve Masrafları," *Kebikeç*, no. 17 (2004): 327–28.

ayları ile başlayıp kış aylarında bitmekteydi.[56] Bu zamanlamanın en temel nedenlerinden birisi askerlerin olduğu kadar hayvanların olumsuz hava koşullarından etkilenmemelerini sağlamaktan kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla askeri seferlerin başladığı bahar ayları yalnız insanların ihtiyaçları dikkate alınarak seçilmemekteydi. Bu aylar seferlere kitlesel olarak katılan yük, binek ve küçükbaş hayvanların devlet hazinesine fazla yük teşkil etmeyecekleri çayırların yeşerdiği ve dolayısıyla hayvanların beslenebilecekleri aylara denk getirilmekteydi. Ayrıca hayvanları beslenmeleri için özel otlaklar tayin edildiği görülmektedir.[57] 1444 Varna Savaşı'na ait bir anonim kronikte ordunun ve dolayısıyla hayvanların seferberliği şu şekilde aktarılmıştır: "Türk heman otu bakar. Hemen ki ot yerden çıktı, onlar öteden üzerimize gelir."[58] Bu seferlerin onaltıncı yüzyıl boyunca Osmanlı ordularının üçte biri bazen dörtte birini oluşturan süvarilerin ve onların hareket ve intikallerinin vazgeçilmez unsurları olan atların otlak ihtiyacına göre şekillenmesi de anlamına gelmekteydi.[59]

Erken modern dönemin topyekûn savaşları olarak da değerlendirilebilecek seferler hem insanların hem de hayvanların seferberliğe dahil edildiği süreçlerdi. Askeri seferlerde ikmal ve top arabalarını çeken develer, katırlar, mandalar ve öküzler olmadan düşünülemezdi.[60] Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) 1529 Belgrad ve Budin seferinde 22,000 adet devenin istihdam edildiği iddia edilmektedir.[61] Diğer taraftan Osmanlı ordusunun en ağır silahlarından olan bacaluşka/badaluşka olarak bilinen kuşatma/kale toplarının nakliyesi için yirmi camustan oluşan takımlarca[62] savaş alanlarına nakledilmekteydi.[63] Ordu için oldukça değerli olan camusların sayımları ve kayıtlarının dikkatlice yapıldıktan sonra alaybeyine teslim edildiği görülmektedir. Camusların Osmanlı savaş makinesinin işleyişinde oynadıkları bu önemli rol aynı zamanda sefer halinde olan orduya katılmak üzere yola çıkarılan hayvanların aşama aşama yol almaları, otlak

---

[56] Irak gibi sıcak bölgelerde bu uygulamanın dışında tutulabilir. Kış mevsiminde bile havanın mutedil olmasından dolayı bu bölgelerde askeri seferler icra edilebilmekteydi.

[57] Rhoads Murphey, "The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey" (Doktora Tezi, Chicago, IL, USA, University of Chicago, 1979), 110–11.

[58] Bu alıntı için bkz: Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (New Brunswick, N.J: Rutgers University Press, 1999), 218. dipnot 35.

[59] Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, 1999, 20.

[60] Virginia H Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 79.

[61] Murphey, "The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey," 113.

[62] Murphey, 111.

[63] Baciliska, bacaluşka, bacaloşka, badaluşka olarak da bilinen bu kuşatma/kale toplarının küçük ve büyük bacaluşka olmak üzere iki türü bulunmaktaydı. Büyüklerin ağırlığı 11,340 tonu bulabilmekteydi. Gábor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi (İstanbul: Kitap yayınevi, 2006), 113–16.

ve sulak yerlerde beslenmeleri gibi bir dizi işlemin ve sürecin titizlikle takip edilmesini gerektirmekteydi.[64]

Sefer esnasında askerlerin olduğu kadar ordunun hayvan muharip unsurlarının da iaşeleri büyük önem arz etmekteydi. Bir bakıma Osmanlı savaş aygıtının sorunsuz çalışması savaş hayvanlarının iyi beslenmesi ve bakımları ile de yakından alakalıydı. 1638-39 Bağdat seferi özelinde hayvanların ordu içindeki varlıklarını dikkat çeken Virginia Aksan söz konusu seferde bölgenin zorlu şartlarından ötürü "başlıca hayvan yemi arpa olmak üzere, 542,113 kile (yaklaşık 14.000.000 kg) tahılın" deveyle taşındığını belirtmektedir.[65] Hakeza Rhoads Murphey'in hesaplamasına göre ordunun iki üç aylık sefer için ihtiyaç duyduğu arpa ve buğday nakliyesi içi 30,000 ile 55.000 arasında bir deveye ihtiyacı olduğu tahmin edilmekteydi.[66]

Ordu için vazgeçilmez olan her türden hayvanların temini de önemliydi ve bu hazırlıklar seferlerden aylar önce başlanmaktaydı.[67] At, katır ve deve gibi hayvanların temini satın alma veya kiralama şeklinde gerçekleşmekteydi.[68] Yük ve binek hayvan temini "mükâri" ve "mükâri ashabı" denilen ve çoğunlukla deveci, atçı, katırcı ve arabacılardan oluşan esnaflarca sağlanırdı. Merkezi devlet seferber edeceği hayvanları ya satın alır ya da kiralardı.[69]

Erken modern dönem Osmanlı ordusunda askeri seferler için yukarıda zikredilen hayvanların yanında ordu bünyesinde saldırı ve bekçi olarak istihdam edilen harp köpekleri ile ayrıca barış dönemlerinde *şikâr-ı hümâyûn* olarak bilinen padişah avlarında kullanılan Sakson/Samson, Zağar ve Tazı gibi cins köpekler de bulunmaktaydı. Yeniçeri ordusu içinde kurumsalmış cemaat ortalarının başında Seksoncubaşı veya Zağarcıbaşı tabir olunan ağalar bulunmaktaydı. Yeniçeri yetmiş birinci ortası örneğin padişahın av/savaş köpeklerinin bakımı ile mükellefti. Hakeza Zağarcıbaşı da yine aynı görevle mükellef altmış dördüncü ortasının ağasıydı. Bunun yanı sıra yine padişah avlarında istihdam edilen tazıların da Üsküdar'da Tazıcılar Ocağı adıyla teşkil edilmiş birimler bulunmaktaydı.[70] Bu hayvanlara ait "halta" tabir olunan tasma ve "gerdaniye" ücretleri her yıl merkezi bütçeden karşılanmaktaydı.[71]

---

[64] Murphey, "The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey," 114.

[65] Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*, 80–81.

[66] Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, 1999, 71.

[67] Ekin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakliye Hayvanlarının Bakımı ve Masrafları"; Bekir Gökpınar, "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, no. 2 (2019): 479–94.

[68] Gökpınar, "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)."

[69] Gökpınar, 482.

[70] BOA [Osmanlı Arşivi]., C. SM., 141/7079, 17.05.1231.

[71] BOA., C. AS., 91/4195, 04.02.1207; C. AS., 1159/51564, 11.01.1200; C. AS., 1037/45513, 25.12.1191.

Sarp ve Dağlık Arazilerde Mühimmat Taşıyan Katırlara Bir Örnek (Kişisel Koleksiyon)

Söz konusu köpeklerin ordu bünyesindeki varlıkları konusunda iki farklı yorum söz konusudur. Bunlardan ilki daha ziyade köpeklerin padişahların av seferleri için tutulduklarına iddia ederken diğeri bunun yanı sıra bu köpeklerin askeri amaçlar doğrultusunda "seferde ordugâh muhafazasında" da kullanıldıklarını belirtmektedir.[72] Bu ikinci görüşü destekleyen ve savaşta, barışta ve diplomatik görevlerde bu köpeklerin güvenlik amaçları ile kullandıklarını belirten başka çalışmalar da mevcuttur.[73]

Hayvanlar ordu için erken modern dönemde olduğu kadar modern dönemde vazgeçilmez aktörlerdi. Osmanlı ordusunun yirminci yüzyıl başlarında omurgasını at, katır, eşek ve deve gibi hayvanlar oluşturmaktaydı. Ordu'nun rutin iç güvenlik operasyonları ve savaşlar için söz konusu hayvanların temini erken modern dönemde olduğu gibi hayati bir önem arz etmekteydi. Özellikle ordunun sürekli varlık göstermesi gereken sarp ve çetin coğrafyalarda insanlar kadar asker ve mühimmatın taşınmasında hayvanlar olmaksınız düşünülemezdi. Örneğin Balkan, Anadolu ve Cebel-i Lübnan gibi çetin coğrafyalarda katırların taşıdıkları mühimmat ve dağ topları, ordunun varlığı ve devlet iktidarının tesisinde hayati bir önem teşkil etmekteydi.

Erken modern dönemde olduğu gibi ordu içinde hayvan temini ve seferberliği üzerinde önemle durulan bir konuydu. Merkezi hükümetin bölgesel operas-

---

[72] Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004), 96–97; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 420; 469.

[73] Aziz Altı, "Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular)," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, no. 3 (Eylül 2020): 1038–49.

yonları için konumlandırdığı Beşinci Ordu gibi düzenli ordular periyodik olarak bu alımları kendi bölgelerinde tesis edilen askeri komisyonlar vasıtasıyla gerçekleştirmekteydiler. Sadaret-i Uzma Mektubi kaleminden çıkan 1906 yılına ait bir yazışmaya göre Beşinci Ordu için 2.400 binek, 114 mekari (yük taşımak için), topçu alayları için 1123 binek olmak üzere toplamda 3637 adet hayvan ve 2670 koşuma ihtiyaç duyulmaktaydı.[74]

Hayvanların iktidar tesisindeki rollerinden de öte onların nasıl temin edileceği veya daha doğrusu silah altına alınacağı belki daha hayati bir meseleydi. Osmanlı ordusunun önemli unsurlarından olan at ve katırların temini ve sevki dikkatle gerçekleştirilmesi gereken bir operasyondu; zira bu tür nakiller esnasında hayvanların yaralanması riski büyüktü. Hayvanların ilgili birliklere sevk edilmek üzere bekletildiği tren istasyonlarında bakımları, beslenmeleri ve vagonlara yerleştirilmeleri yakından takip edilmekteydi.[75]

Modern dönem Osmanlı ordusunda kullanılan bir başka hayvan ise güvercindi. Modern cephe savaşlarında askeri birliklerin koordinasyonu ve bu nedenle iletişimi büyük önem arz etmekteydi. Özellikle ulaşımın sınırlı ve mesafelerin uzak olduğu bölgeler arasında iletişimi mümkün kılmak amacıyla askeri posta güvercinleri istihdam edilmekteydi. Ondokuzuncu yüzyılda diğer ordulara paralel olarak Osmanlı ordusu için güvercinlerin temini ve yetiştirilmesi girişimleri artmıştı. Bu amaçla hem yurt dışından cins güvercinler temin edilmesi yoluna gidildi hem de güvercin yetiştirilmesinde kullanılmak üzere referans kaynakların yazılması ve çevrilmesi girişimlerine hız verildi.[76] 1898 yılında Serasker imzalı bir yazışmada Keç, Kefe ve Sivastapol arasında iletişimi sağlamak amacıyla "elli kadar askeri posta güvercinin" iki üç haftada Kerç istihkâmatında eğitildikten sonra Kefe ve Sivastapol'a gönderildiği belirtilmektedir.[77]

Güvercinlerin askeri istihbarat bakımında oynadıkları önemli rol onları aynı zamanda savaşın yok edilmesi gereken hedef gruplarından birisi yaptı. Hemen savaşın başında Dahiliye Nazırı Talat tarafından 2 Aralık 1914 tarihli vilayetlere gönderilen bir şifrede güvercinler vasıtasıyla casusluğun önünü almak için "şüpheli şahısların evlerindeki güvercinlerin "itlafı" ve güvercinlerle "muhaberata teşebbüs ettikleri anlaşılacak sahiplerinin ve tembihat icrasından sonra da güvercin besleyen şüpheli eşhasın divan-ı darbe" gönderilmesi talep edilmekteydi.[78]

---

[74] BOA., BEO, 2858/214346, 05.05.1324.

[75] BOA., Y. PRK. BŞK, 50/45, 02.10.1314. 1897 yılında Tekfur Dağı'ndan bulunan ve hayvan naklini organize etmekle mükellef Yüzbaşı Sadık Bey'e gönderilen bir dizi şifrede nakil operasyonuna özen gösterilmesinin sağlanması, at ve yük katırlarının düzenli bakımı ve beslenmesi, vagonlarda sıkıştırılmamalarına dikkat edilmesi talep edilmekteydi. Bu uyarılara rağmen 3. Ordu müşirliğine gönderilen şifre hayvanların istasyonlara fazla bekletildiklerinden, aç bırakıldıklarından ve vagonlarda birbirlerini yaraladıklarından bahsedilmektedir.

[76] Sevilay Özer, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Posta Güvercinleri," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55, no. 2 (2015): 167–87.

[77] BOA., Y. PRK. ASK., 143/61, 17.04.1316.

[78] BOA., DH. ŞFR., 47/291, 14.01.1333.

Yukarıda da ifade edildiği gibi tazı, sakson ve zağar gibi cins köpekler ise erken modern dönemden beri Osmanlı ordusu bünyesinde istihdam edilmekteydi. Ondokuzuncu yüzyılda köpeklerin Avrupa orduları bünyesindeki bariz varlığı ve hizmetleri Osmanlı basını tarafından yakından ve ilgiyle takip edilmekteydi. 27 Nisan 1897 tarihli *Mütalaa* dergisinde İsmail Edhem tarafından kaleme alınan "Meydan-ı Muharebede Köpekler" başlıklı kısa bir haberde köpeklerin askeri amaçlı kullanımları Osmanlı kamuoyunun dikkatine sunulmaktaydı.[79] Söz konusu haberde Edhem, Alman hükümetinin savaş meydanlarında köpekleri yaralılara yardım etmek için denediklerinden bahsetmekte ve haberde köpeklerin üzerinde taşıdıkları "meşinden bir semerin her iki tarafında bulunun ceplerde bulunan "eczalı" pamuk, yağ ve diğer ilaçların yanı sıra köpeklerin boynuna asılan fener ve konyak ile yaralı askerlere yardım için alıştırmalar yaptıklarından söz edilmekte ve haber şu cümle ile sonlandırılmaktaydı: "bu suretle köpek meydan-ı muharebeyi gezecek, mecrûhinin (yaralıların) imdadına yetişerek edviye-i lazıme (gerekli ilaçlar) ita ile hayatlarını kurtarmaya çalışacaktır."[80]

7 Ekim 1900 tarihli bir başka haber de ise Fransa ordusunda da köpeklerin "karakol hizmetini ifa etmeleri" için denendikleri haber verilmekteydi. Haberde Almanya'daki denemelerin başarı ile neticelendiği ancak Almanların hâlâ köpeklerin eğitimini mükemmel itaate alıştırmak istediklerinden söz edilmekteydi. Söz konusu Almanların köpeklerinden beklediği mükemmel itaat ise okurlara şu şekilde aktarılmaktaydı: "Almanlar kelblerin düşmanın takarrüp ettiğini haber verdikleri vakit havlamalarına müsaade etmeyip ancak yavaş bir sada ile mırıldanmaya alıştırmak istediklerinden bu vadide dahi tecrübeler icrasından geri durmuyorlar. Geçen sene Alman ordusuna beş adi kelb, dördü Samson köpeği ve mütebakisi av kelbi olmak üzere ceman (toplamda) on altı kelb idhal olunmuştur."[81]

Birinci Dünya Savaşı'nda harp köpeklerinin ortaya koydukları başarılı performanslar ve bunların uluslararası basında yer bulması öteden beri bu hayvanları yakından takip eden Osmanlı kamuoyu ve profesyonellerinin tıpkı Amerika örneğinde olduğu gibi bu hayvanlara yönelik ilgilerini daha da arttırdı. 15 Nisan 1918 tarihinde *Sipahi Mecmuası*'nda "Harb ve Sulh Köpekleri" başlığı ile yayınlanan bir makalede sıhhiye köpekleri savaş meydanlarındaki katkıları şu şekilde ifade edilmekteydi: "sıhhiye kelblerinin ahval-i harbde kabil-i istihdam olduğu ve mühim faideleri dokunacağı büyük zabitan ile ettibba-yı askeriye tarafından bilakayd ü şart tasdik edilmiştir."[82] Söz konusu yazıda bir taraftan harp köpeklerinin geçmiş katkıları anlatılırken diğer taraftan da bu hayvanların eğitimlerine ve Osmanlı ordusundaki muhtemel katkılarına dikkat çekilmekteydi.

---

[79] Edhem İsmail, "Meydan-ı Muharebede Köpekler," *Mütalaa* 1, no. 39 (Nisan 15, 1313): 5.
[80] İsmail, *a.g.e.*
[81] "Almanya Ordusundaki Köpeklerin Yararını Gören Fransızlar Da Orduda Köpek Kullanmaya Başladılar," *Servet*, Ekim 1900.
[82] "Harb ve Sulh Köpekleri," *Sipahi Mecmuası*, no. 9 (15 Nisan 1334) [15 Nisan 1918]: 140–42.

1921 yılında Şark Cephesi Karargâh Matbaası'nda basılan sekiz sayfalık *Harp Köpeği Talimatnamesi*[83] yukarıda bahsedilen ilginin ordu bünyesinde artık kurumsal bir hüviyet kazandığını ortaya koymaktadır. Osmanlı ordusu için harp köpeği yetiştirilmesi esas ve yöntemlerini belirleyen bu talimatname köpeklerin bekçilik-gözcülük, arama-kurtarma, haberleşme, ileri karakol ve saldırı gibi sahalarda kullanımlarına dikkat çekmekte, bu tür köpeklerin yetiştirilmesi ve bakımı konularını ele almaktaydı.[84] Söz konusu talimatnamede Kafkas cephesinde harp köpeklerin kullanımına dair detaylar ayrıca tanıkların aktarımları ve görsellerle de doğrulanabilmektedir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Kafkas cephesinde bulunan Arif Hikmet Koyunoğlu'nun anıları ve çekmiş olduğu birçok fotoğraf ordu bünyesinde çeşitli harp köpeklerinin kullanımını kayıt altına almaktadır.[85] Hem Arif Hikmet Koyunoğlu'nun komuta ettiği kayakçı müfrezesine ait fotoğraflardaki görüntüler hem de kendisine ait olan cins köpeğin varlığı dikkat çekicidir. Köpeği Küsto ile başından geçen bir hadisede Arif Hikmet Bey kapı önündeki karların üzerinde bir hışırtı duyması üzerine, Küsto'nun kafasını kapıya doğru eğdiğini ve ona öğretildiği gibi havlamak yerine yalnız iniltili sesler çıkardığını belirtmektedir.[86] *Harp Köpeği Talimatnamesi*'nde köpeklerin bu tür durumlarda "uyarıyı boğuk ses ve mırıldanma ile yapmasının" öğretilmesi beklenirken,[87] Küsto'nun ortaya koyduğu tepki bu tür yetiştirilmiş harp köpeklerinin çeşitli ordu birliklerinde istihdam edildiklerini de göstermektedir.

III. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Hayvan Politikaları ve Failliği

Osmanlı askeri tarih yazıcılığında görünmeyen ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu saflarında savaşa katılan on binlerce hayvana arşiv belgelerinde, hatıratlarda, gündelik basın ve dergilerde rastlamaktayız. Kayda geçmiş bilgiler bize orduda hayvanların varlıklarının boyutlarına, işlevlerine, katkılarına, yaşam koşullarına ve kayıplarına dair önemli bilgiler sunmaktadırlar. Söz konusu bilgiler hayvanların varlıklarına tanıklık etmenin ötesinde onların ast ve üstleri tarafından nasıl görüldüklerine ve savaş koşullarının ne tür insan-hayvan ilişkileri meydana çıkardığına dair önemli veriler sunmaktadırlar.

Osmanlı ordusu bünyesinde muharip hayvanlarının varlıklarının en belirgin olduğu sahayı ordunun iaşesi ve nakliyesi gibi lojistik faaliyetler teşkil etmekteydi. Bunun yanında süvari ve diğer orduların cephe faaliyetleri de yük ve muharip hayvanların diğer önemli varlık alanlarını oluşturmaktaydı. Her ne kadar savaşın

[83] Makbule Sarıkaya, "Askerî Tarih Açısından Önemli Bir Belge: Harp Köpeği Talimatnamesi," *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 14 (Ağustos 2009): 35–41.

[84] Sarıkaya, *a.g.e.*

[85] Bu kaynağın varlığından beni haberdar eden *Kebikeç* ekibine müteşekkirim. Hasan Kuruyazıcı, ed., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).

[86] Kuruyazıcı, 193.

[87] Sarıkaya, "Askerî Tarih Açısından Önemli Bir Belge: Harp Köpeği Talimatnamesi," 39.

yok edicilik boyutlarında yaşanan teknolojik ilerlemeler ve mekanizasyondaki gelişmeler Birinci Dünya Savaşı'nı diğer savaşlardan farklı kılsa da cephedeki askerlerin ihtiyaç duyduğu her türlü erzak, ilaç, yaralı asker ve mühimmatın nakli büyük oranda ordu nakliye kollarında istihdam edilen katır,[88] eşek, manda, öküz ve deve gibi yük hayvanlarınca yeterine getirilmekteydi. Bu rakamlara ayrıca süvarilerin atlarını da eklemek gerekir.[89]

Süvari ve yük hayvanlarının ordu faaliyetlerindeki merkezi rolleri onlara yönelik sistematik ıslah politikalarını zorunlu kılmaktaydı. Osmanlı hayvan seferberliği kapsamında at cinsinin ve diğer hayvanların ıslahı girişimleri Birinci Dünya Savaşı'ndan önce daha erken tarihlerde Avrupa'daki örneklerden hareketle *Mecmua-i Fünûn-ı Baytariye* gibi dergilerde kapsam ve yöntem bakımından incelemeye konu edilmiştir.[90] Mekâtib-i Baytariye muallimlerinden Binbaşı İsmail Hakkı tarafından 28 Ekim 1908 tarihinde yayınlanan bir yazıda Osmanlı askerleri için içeriden süvari hayvanlarının temini için gerekli tedbirler Fransa örneğinden hareketle ele alınmaktaydı. İsmail Hakkı söz konusu ihtiyaç duyulan top ve bilhassa binek hayvanlarının içeriden temin edilebilmesi için Hara ve Remont idarelerinin ıslah edilmesi üzerinde durmaktaydı.[91] Hara idaresinin hayvan ıslahını teşvik etmek amacıyla muhtelif yerlerde müsabakalar ve sergiler açması; talep edilen özellikleri bulunduran hayvanlara ve yetiştiricilerine takdirnameler verilmesi önerilmekte ve bu şekilde ıslah edilen atların ancak on beş sene sonra fayda temin edilebileceği belirtilmekteydi. Hara idaresinin tamamlayıcı kurumu olan Remont idaresi ise askeri binek ve top çeken hayvanlarının yalnız satını alınması ile değil aynı zamanda yetiştirilmesi ile sorumlu tutulmaktaydı.[92]

Her ne kadar II. Abdülhamid döneminde yurtdışından uzmanlar ve cins hayvanlar temini yoluyla hayvan ıslah politikaları hayata geçirilmiş ve İkinci Meşrutiyet döneminde de bu konu üzerinde durulmuş ise de bunların beklenen sonucu vermediği görülmektedir.[93] Harbiye Nezareti hayvan ırkı ıslahı politikaları çerçevesinde at ve aygırların yetiştirilmesi ve hazır edilmesini 25 Ekim 1911 tarihinde bir genelge ile Dahiliye Nezareti'ne bildirilmişti. Söz konusu ihtiyaç duyulan atların yetiştirilmesi için halka tebligat yapılması, teşvik edilmesi ve

[88] Katır çetin coğrafi koşullara olan dayanıklılığıyla bilinmekte ve özellikle dağlık coğrafyalarda ve atın hareket edemeyeceği sarp arazilerde kullanılmaktaydı. Mekkâreye de uygun hayvan olması nedeniyle Birinci Dünya Savaşı'nda katırlar orduda dağ topları, makineli tüfekler, cephane ve erzak taşımakta kullanılmışlardır. Bu konuda daha etraflı bilgi için bkz: Ahmet Yüksel, "Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı Af Buyurun, Eşek; Hâşâ Huzurdan, Katır; Aslanım At," *Kebikeç*, no. 17 (2004): 295–325.

[89] Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Tarih Dizisi (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 274.

[90] Binbaşı İsmail Hakkı [Çelebi], "Asâkiri Osmaniye'ye Lüzûmu Olan Süvari Hayvanatının Dahilen Tedariki İçin İttihazı Lazım Gelen Tedabir," *Mecmua-i Fünûn-ı Baytariye*, no. 4 (Teşrinievvel 28 Ekim 1908 1324): 108–12.

[91] [Çelebi], 108.

[92] [Çelebi], 110.

[93] Emine Gümüşsoy, "Istabl-ı Âmire'de Bir Alman Mirahur: Von Hobe Paşa," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, no. 2 (Haziran 2020): 423–48.

ayrıca gazetelere ilan verilmesi de ayrıca talep olunmaktaydı. Tebligatta her ne kadar binek atların içerinden tedariki mümkün olsa da özellikle nakliyede ve top arabalarını çekmekte kullanılacak koşuma elverişli atlara ihtiyaç duyulduğu belirtilmekte ve bu yönde vilayetlere gerekli tebligatın yapılması istenmekteydi.[94] Bu kapsamda ordunun at ihtiyacını karşılamak üzere 1911 yılında Ordu Remont Teşkilatı kuruldu.[95]

Yukarıda zikredilen girişimler 1914 yılına gelindiğinde istenilen sonuçları vermekten çok uzaktı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hayvan açığını kapatmak üzere ordunun mobilizasyonu için önemli olan binek ve koşum hayvanlarının içeriden temini ve at cinsinin ıslahı amacıyla geniş çaplı yeni bir seferberlik başlatıldı. Harbiye Nezareti'nin talebi üzerine daha yoğun bir hayvan seferberliği Dahiliye Nezareti gözetiminde yürürlüğe kondu. Her ne kadar muadili olan ülkelere nazaran bu gecikmiş bir çaba da olsa 1914 yılında yoğunlaşan bu seferberlik hem dışarıdan cins koşum ve binek hayvanları getirtmek hem de imparatorluk sathında uygun vilayetlerde bu hayvanların damızlık olarak tutulabileceği hayvan depoları tesisini ve böylece orduya düzenli bir hayvan gücü akışını sağlamayı hedeflemekteydi. Böylece ordu için gerekli olan binek ve koşum hayvanlarının yurt içinden bir engel olmaksızın karşılanması hedeflenmekteydi.

Dahiliye Nezareti'nce bu kapsamda hazırlıklara 24 Aralık 1913 tarihinde başlandığı, vilayetlere gerekli tebligatların yapıldığı ve ordunun ihtiyaç duyduğu binek ve nakliye atlarının yetiştirilmesi ve ahalinin bu yönde teşvik edilmesi çabalarına hız verildiği görülmektedir.[96] 2 Şubat 1914 tarihinde Aydın Vilayeti'nce Dahiliye Nezareti'nin tebligatına verilen cevap yazısında binek için Arap ve Marsilaya'dan Normandiya aygırları ve ayrıca asker naklinde pek elverişli olan Suriye ve Kıbrıs'tan merkep[97] aygırları ithal edilmesi için söz konusu merkezlere memurlar gönderildiği belirtilmekte ve beklenen aygırların Meclis-i Umumi-yi Vilayet tarafından belirlenen çiftlik sahiplerine ve köylere münasip şartlarla dağıtılacağı planlanmaktaydı.[98]

Ancak vilayetlere yapılan tebligat ve neticeleri göstermektedir ki her vilayet istenen düzeyde bu seferberliğe katılamamaktaydı. 25 Mart 1914 tarihinde Trabzon Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne hitaben yazılan cevapta vilayetin taşlık ve dağlık olmasından, kır ve vadilerden mahrum bulunmasından ötürü at cinsinin

[94] BOA., DH. İ. UM., 54/1, 02.05.1332.
[95] Kudret Emiroğlu and Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 139.
[96] BOA., DH. İ. UM., 54/1, 02.05.1332.
[97] Suriye ve Irak eşeği olarak da bilinen bu eşek türü Ahmet Yüksel'e göre hızlı yürüyüşü ve bineğe uygun olması nedeniyle Birinci Dünya Savaşı öncesinde çok revaçtaydı. Diğer bir eşek türü olan Kıbrıs eşekleri ise "heybetli bir binek ve yük" hayvanı olarak bilinmekteydiler. Yüksel'e göre Kıbrıs eşekleri "Osmanlı döneminde en itibarlı günlerini yaşamış, kıymeti bilinmiş" ancak 1927 yılından itibaren ada İngiliz idaresine geçince bu hayvanların Anadolu'ya ithali yasaklanmıştı. Ahmet Yüksel, "Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı Af Buyurun, Eşek; Hâşâ Huzurdan, Katır; Aslanım At," *Kebikeç*, no. 17 (2004): 299–300.
[98] BOA., DH. İ. UM., 54/1, 02.05.1332.

ıslahından büyük bir fayda temin edilmesinin öngörülemediği belirtilmekteydi. Ancak Gümüşhane livası sınırları içinde bulunan Kelkit ve Şiran kazalarının doğal koşullarının uygun olmasından ötürü vilayetçe ikişer aygırlık birer depo tesisine karar verildiği ve ayrıca Trabzon vilayetinin hayvan seferberliğine boğa, Tuluz (Toulouse) kazı ve tavuk gibi hayvanların uygun yerlere dağıtılması ile bu topyekûn seferberliğe iştirak ettiği bildirilmekteydi.[99]

Hayvan seferberliği çerçevesinde Mayıs 1915 tarihi itibarıyla ordunun ihtiyaç duyduğu nakliye ve binek hayvanların sağlanması amacıyla kurulan aygır depoları beklentileri karşılamaktan uzaktı.[100] Resmi teşviklere rağmen imparatorluk sathında hayvan ıslahı ve seferberliğinin beklenen sonucu vermediği görülmektedir. Bu krizin başlıca sebeplerinden birisi hayvan ikmalinin büyük oranda içeriden yapılacak şekilde planlanması ve bunun da ihtiyacı karşılayacak düzeyde olmamasıydı.[101] 1914 yılı itibarı ile Osmanlı ordusunun kesin olmayan toplam hayvan kuvveti 36,311 binek, 8,963 top-koşum, 20,633 araba hayvanı, 15,636 öküz, 4,310 manda, 46,251 at, 25,251 katır, 4,444 eşek, 24,897 deve, 876 tay, 5,060 yeni teşkil edilen birlikler olmak üzere toplam 192,632 hayvandan oluşmaktaydı.[102] Bir kayda göre "Örneğin, bir kolordunun seferi hayvan mevcudu (binek, top koşumu, araba koşumu, mekkâre, öküz ve manda olarak) 14.574 hayvandı. Birinci Kolordu seferberliğini, her türlü teçhizat ve kolaylık hususun-

Birinci Dünya Savaşı'nda Seret (Romanya) Cephesine Doğru Hareket Halinde Olan Türk Topçuları ve Nakliye Hayvanları (Kişisel Koleksiyon)

---

99 BOA., DH. İ. UM., 54/1, 02.05.1332.
100 BOA., DH. İ. UM., 54/4, 16.07.1333.
101 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik* (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1985), 152.
102 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 152.

da pek zengin bir merkezde, İstanbul'da bulunmasına rağmen birinci ay sonunca bile tamamlayamamış hayvan mevcudunu ancak 1.595 noksanıyla 12.619'a yükseltebilmişti. Teçhizat da aylar geçmesine rağmen tamamlanamamıştı."[103]

1914 yılı Kasım ayı itibarıyla Kafkas cephesinde insan ve hayvan seferberliği geri hizmetleriyle birlikte kesin olmayan rakamlara göre 189.562 insan ve 60.877 hayvandan oluşmaktaydı.[104] 30 Mayıs 1915 tarihinde 3. Ordu'nun iaşe edilen kuvvetleri mevcudu 70,000 insan ve 34,000 hayvandan ibaretti.[105] Bir önceki yıla göre rakamlarda %50'ye varan kayıplar söz konusuydu. Bu kayıpların büyük bir kısmı muhtemelen Aralık 1914-Ocak 1915 tarihleri arasında gerçekleşen ve büyük insan ve hayvan kaybı ile neticelenen Sarıkamış harekâtının yansımalarıydı. 14 Ağustos 1915 tarihinde Ordu'nun istihdam ettiği insan sayısı 105,105, hayvan sayısı ise 25,126 idi.[106]

1 Ocak 1918 tarihi itibarı ile Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Altıncı ve Bahrı Sefid Mevkii-i Müstahkem orduları toplam hayvan gücü yaklaşık 830,039 insan mevcuduna mukabil 193,125'ti. Bu da kabaca 4/2 gibi bir orana tekabül etmektedir. Ancak askeri tarih çalışmalarının lojistik faaliyetlerinde sıklıkla atıf yapılan rakamların sahadaki gerçek durumu yansıtma noktasında bir hayli yanıltıcı olabileceğini ve savaş koşullarında sayımların güvenirliliğinin tartışmaya açık olduğunu da belirtmek gerekir.

Osmanlı Ordusu'nda hayvanlar da askeri hiyerarşi, disiplin, talimatnameler ve yönetmeliklere tabiydiler. Askeri rapor ve talimatlarda kullanılan ifadeler muharip ve diğer hayvanların bir tür *esprit de corps* olarak da düşünebilecek silahdaşlık ve kader birliği çerçevesinde telakki edildiklerini göstermektedir. Çatışmalarda veya cephe gerisi hizmetlerde hayatını kaybeden hayvanlar için insan silahdaşları için kullanılan "mecruh", "zayi" veya "mürd" gibi ortak ifadeler kullanılmaktaydı. Örneğin 10 Ekim 1915 tarihinde Irak Kumandanlığı'na gönderilen bir telgrafta 31. Alay ve 3. Bölük'ten çatışmada yaralanan asker ve hayvanlar için "mecruh" ifadesi kullanılmaktaydı.[107]

Cephedeki askeri birliklere gönderilen talimatnamelerde hayvanlar bir aktör ve fail olarak insanların yanında konumlandırılmaktaydılar. Onların beslenme ve istirahatleri en ince detaylarına varıncaya kadar planlanmaktaydı. Örneğin 1917 yılına ait *Çölde Yürüyüş Yapacak Kıtaâtin Birliklerin Harekât Tarzına Dair Talimat*'ta askerler kadar hayvanların çöl şartlarında nasıl korunacaklarına dair detaylı tali-

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, 150.

[104] *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 154.

[105] *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 252. Söz konusu tarihte (30 Mayıs 1915) menzil bölgesinde yiyecek maddeleri insanlar için yirmi beş, hayvanlar için ise dört gün yetebilecek düzeydeydi. Bu rakamlar göstermektedir ki hem insanların hem de hayvanların sürekli bir açlık tehdidi ile baş etmeleri gerekiyordu. Hayvanlar için dört gün yetecek yem kaldığı düşünülürse birçok hayvanın açlıktan ölmüş olması ihtimal dahilindedir.

[106] *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 256.

[107] "38. Tümen Kumandanı Sadık' içerisinde; Mehmed Paşa Ormanı Civarında Düşman Kuvvetiyle Yapılan Müsademe Hakkında Irak Kumandanlığı'na Sunduğu Rapor," no. 90 (Eylül 1990): 48–51.

matlar bulunmaktadır. Buna göre büyük molalar zamanında hayvanların yüklerinin indirilmesi, su kuyularına rastladıkça sık sık su verilmesi, hayvanların birbirinden açık aralarla yürütülmesi, sıcak çarpmasına karşı sıkı yürüyüş yaptırılmamasından tutun da istirahat esnasında hayvanların rüzgâr yönlerinin göz önünde bulundurularak dinlendirilmelerine dair askeri kıtalara detaylı emirler verildiği görülmektedir.[108]

Ordu otoritelerinin hayvanlara bir birey gibi muamele ettiği başka kayıtlara da yansımaktadır. Yaralı ve hasta hayvanların tedavileri yapılırken her gün ateşleri ölçülmekte, kendilerine birer boynuz numarası verilerek hararetlerine göre kayıt altına alınmaktaydılar.[109] Tedavi görmekte olan "4 numaralı öküz" ve "1 numaralı manda"ya ait Haziran 1916'da tutulan kayıtlarda "öküzün sabah derecesi 38,9 idi. 1 numaralı mandanın da sabah derecesi 38,7 idi" gibi ifadeler kullanıldığı görülmektedir.[110]

Askeri belgelerde yer alan bu ve diğer birçok kayıt ve ifade insanlarla hayvanlar arasındaki ilişkilere ve savaş alanlarındaki bu ilişkilerin yansımalarına dair önemli ipuçları vermektedir. 10 Ekim 1915 tarihli telgrafta hayvanlar ve insanlar için "mecruh" (yaralı) ifadesinin kullanılması; yine 1917 yılına ait talimatnamede hayvanların bakımlarına dair etraflı talimatların verilmesi göstermektedir ki Osmanlı askeri otoriteleri söz konusu hayvanları bir taraftan duyguları olan (dolayısıyla acı, ağrı ve açlık hisleri olan) ve ordu için önemli ve vaz geçilmez aktörler olarak görürken; diğer taraftan onların savaş ortamlarının olumsuz koşullarından en az derecede etkilenmeleri için azami çabayı sarf etmekte ve onların bu duygularını dikkate almaktaydılar. Askeri otoriteler hayvanların memnuniyetsizliklerini kendilerine firar veya ayak sürüme gibi direniş ve itaatsizlik fiilleri ile geri döneceğini iyi tecrübe etmişlerdi. Hayvanların özne hallerini belki de Jason Hribal'ın işaret ettiği üzere bu gibi fiili eylem ve direniş hallerinde aramak; aslında düzenlenen talimatnamelerin de bu tür direniş fillerinin bir sonucu olarak okumak da mümkündür.[111]

Osmanlı ordusunda savaşta kader birliği şeklinde özetlenebilecek birlik (*unity*) ve insanlarla oluşturdukları heterojen topluluklar için süvari ve atı özelinde değerlendirmek faydalı olabilir. Erika Cudworth ve Steve Hobden'in belirttiği gibi savaş alanları ve siperlerde türler arası (*interspecies*) karşılaşmaların farklı toplulukların/cemaatlerin (*community*) üretilmesine de olanak tanımaktadırlar.[112] Barış zamanın mekanlarından farklı olarak savaş mekanları tansiyon, tehdit ve tehlike, aciliyet içinde insanların, atların, köpeklerin, develerin ve daha nicelerinin iç içe geçtiği yerlerdir ve bu tür anların da insan-hayvan ilişkilerinde alışagelmiş

---

108 "Çölde Yürüyüş Yapacak Olan Birliklerin Hareket Tarzına Dair Talim At," *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 90 (Eylül 1990): 144–45.

109 Orhan Avcı, "Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi 1914-1918" (Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1997), 217.

110 Avcı, 217.

111 Hribal, "Animals, Agency, and Class: Writing the History of Animals from Below."

112 Cudworth ve Hobden, "The Posthuman Way of War," 525.

davranış biçimlerinin, tepkilerin ve ilişkilerin dışında kader birliğinden kaynaklanan yeni ilişki biçimleri ve cemaatleri ortaya çıkarması bir hayli muhtemeldir.

İnsan-hayvan ilişkilerinin bu boyutunu ve savaş koşullarında ortaya çıkan bu yeni cemaatlerin askeri hatıratlarda da izlerini bulabilmek mümkündür. Örneğin Çanakkale ve Kafkas cepheleri savaş hatıralarını kayda geçiren Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'yi kâh o cephede kâh bu cephede hareket halinde görürüz.[113] Safiyüddin Efendi kimi zaman istihbarat amacıyla cephenin en ön saflarındadır kimi zaman ise karşı ateşten kaçıp korunaklı bir sığınak aramaktadır. Ancak her şart ve koşul altında kendisine bu ölüm-kalım anlarında Derviş adındaki atı eşlik etmektedir. O da kurşunlardan ve şarapnel parçalarından kaçmakta; kaçarken de Safiyüddin Efendiyi en hızlı bir şekilde güvenli bir sığınağa taşımaktadır. Safiyüddin Efendi de kader birliği yaptığı atından hatıratında herhangi bir hayvanmış gibi bahsetmez ve onu adıyla Derviş olarak zikreder.[114] Savaş koşullarında süvariler ve atları arasında ortaya çıkan bir başka özel ilişki ve yeni varlığa Osmanlı subayı ve süvarisi olan Armenak Efendi'nin anılarında rastlamaktayız. Armenak Efendi'nin naklettiği Akhisarlı süvari subayı Onnik Efendi ve komutanı arasında geçen konuşmada kurduğu "süvari yalnız atı ile değerlidir" cümlesi yukarıda sözünü ettiğimiz bu yeni bedene ve ilişkiye işaret etmektedir.[115] Savaş bu anlamda, Cudworth ve Hobden'ın belirttiği gibi Safiyüddin ve Derviş, Onnik Efendi ve atı gibi aktörler arasında yeni ilişkiler ve kader birlikleri doğurmaktaydı.

On Birinci Süvari Alayı süvarilerinden Ali Rıza Ülgenalp ve atının tecrübeleri savaş koşulların ve mekânın yarattığı bu yeni birlikteliğe ve eylemliliği resmetmesi bakımından bir başka çarpıcı tanıklığa işaret etmektedir:

> O anın ve kararımın gerektirdiği şu kısa emir daha doğrusu komutu verdim: 'Alay at binecek, kılıç çekecek, istikamet karşısı… Buradan bütün Alayı baş döndürücü bir hızla geçtik. 100 metre ileride, Alayın cephesine karşı bir iki metre derinliğinde, bazı yeri dar, bazı yeri genişçe, otluklu, çalılıklı bir hendek vardı. Bu hendeğin içinde, düşman erleri birer metre aralıkla mevziye girmiş bulunuyorlardı. Alayın cephesine düşen en kuvvetli ve toplu düşman buradaydı. Dörtnal yürüyüşle gelirken, hendekteki düşman ateş kesip gizlenmeyi tercih etmişti. (…) Dörtnal ilerlerken bu hendeği atladık. Fakat benim karşıma gelen hendek genişçeydi. Zaten demiryolundan geçerken yara almıştık. Yaralı hayvanımın böğründen, bilek kalınlığında ve bir iki karış uzunluğunda barsak sarkıyordu. Soylu olduğu kadar da cevherli ve cesur atım işte bu haliyle beni taşıyordu. (…) Takatinin sonuna gelmiş olmalı ki, ikimiz beraber hendeğin içine, düşman avcılarının üzerine yuvarlandık… Atımla birlikte güçlükle hendekten çıkabil-

[113] Bu hatıratın varlığından beni haberdar eden Yaşar Tolga Cora'ya müteşekkirim. Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi, *Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin: Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı*, ed. Eren Ergül (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019).
[114] Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi, 65.
[115] Yaşar Cora, "'As Brave as Armenak Efendi': Ethnic Hierarchies and the Precarious Masculinity of an Ottoman Armenian Officer during the Great War," *Archiv Orientální* 88 (Şubat 2021): 420.

> dik. Tekrar ata bindim… Biraz sonra fedakâr atımın demiryolunu geçerken aldığı yaranın tesiri ile, takatını tüketip düşüp öldüğünü gördüm.[116]

Süvari Ali Rıza Ülgenalp'in bize aktardığı bu sıra dışı tanıklıkta savaşın koşullarının ve mekânın yeni bedeni, onun iradesi ve kararlılığını unutmamamız gerekiyor. Ali Rıza Ülgenalp de hatıralarında bu yeni bedenin; onun irade ve azminin farkında olarak ortak bir çerçevede aktarmaktadır. Yukarıda aktarılan her iki tanıklıkta da görüldüğü gibi savaş meydanın özgün koşullarında ortaya çıkan bu yeni özne taarruz esnasında failliği yalnız insanla sınırlı tutmaz ve ona atı da dahil eder.

IV. Hayvanlar ve Birinci Dünya Savaşı Yaşam Koşulları

Savaşın insan aktörleri kadar insan olmayan hayvanlarca nasıl tecrübe edildiği ve yaşam koşullarının anlaşılması da büyük önem arz etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'na katılmış askerler geriye önemli miktarda tanıklıklarını kaydeden belge, hatırat, fotoğraf ve kartpostal gibi yazılı ve görsel materyaller bırakmışlardır. Bu tanıklar sayesinde askerlerin yaşam koşullarını ve savaşı nasıl deneyimlediklerini bilebiliyoruz.[117] Buna mukabil hayvanların savaşı nasıl tecrübe ettiklerini veya neler hissettiklerini bilebilmemiz aynı derecede mümkün değildir. Ancak muharip hayvanların cephe deneyimlerine ve yaşam koşullarına ait fazla miktarda veri askeri yazışma ve hatıratlarda mevcuttur. Her iki aktör açısından baktığımızda deneyimlerinin farklılıkları kadar açlık, kötü beslenme ve salgın hastalıklar gibi pek çok ortak tecrübelerinin olduğunu söyleyebiliriz.

Hayvanların lojistik faaliyetler bakımından önemi düşünüldüğünde Osmanlı ordusunun insan olmayan hayvan neferlerinin verimliliği hem iyi bakım hem de iyi beslenmelerine bağlı olduğu muhakkaktır. Hayvan iaşesinin önemi askeri otoritelerce bilindiğinden her cinsten beygirin tüketecekleri ideal arpa, ot, saman ve tuz oranları cetveller halinde düzenlenmişti. Örneğin Rus ve Macar topkeşanları olarak bilinen beygirlerin ideal olarak günde 5,5 kg arpa, 3,55 kg ot, 3 kg saman ve 5 gr tuz ile beslenmeleri geçici *Askerî Ta'ayinât ve Yem Kanunu* ile bir standarda bağlanmıştı. Ancak mevcut kayıtlar bu rakamların sahadaki ve savaş koşullarındaki gerçek iaşe ve beslenme koşullarını yansıtmadıklarını ortaya koymaktadırlar. Özellikle çetin iklim ve coğrafya koşullarının ikmali zorlaştırdığı Kafkas cephesi veya Irak cephesi gibi zorlu çöl koşullarında hayvanlar sürekli bir açlık tehdidi ve bundan kaynaklanan ölümlerle yüz yüze kalmaktaydılar. Örneğin 14 Ocak 1917 tarihli kuvvetleri 141,907 insan ve 45,725 hayvandan müteşekkil 3. Ordunun hem menzil araçlarının yetersizliği hem de çetin kış koşullarından ötürü silah altına alınan hayvanlara yukarıda öngörülen beslenme tablosunun çok altında günlük ancak 630 gram yemlik tahsis ettiği görülmektedir.[118]

---

[116] Emiroğlu ve Yüksel, *Yoldaşımız At*, 145.

[117] Bu konuda güncel ve kapsamlı bir çalışma içi bkz: Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası* (İstanbul: İletişim yayınları, 2019).

[118] *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 363. "Menzil araçlarının yetersizliği ve hava şartlan nedeniyle Aralık ayında, Ordu menzil ambarla-

İaşe eksikliğinden kaynaklanan açlık ve ölümler ordularca da sıklıkla rapor edilmekteydi. 27 Temmuz 1917 tarihinde 18. Kolordu Kumandanlığı kolorduda 260 hayvanın "hastalık veya açlıktan mürd (öldüğü) olduğunu bildirilmekteydi.[119] İaşe sıkıntısının önemli seviyelere çıktığı durumlarda ise çoğu zaman en pratik çözüm olarak hayvanların yiyeceklerinden kısıntıya gidilerek arttırılan iaşe askerlerin beslenmeleri için kullanılmaktaydı. Savaşın sonlarına doğru 18. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşa tarafından 6. Kolordu Kumandanlığına gönderilen bir raporda kıtaat hayvanlarının çoğunun öldüğü ve mevcut kalanların hizmet göremeyecek derecede hasta olmasından ve son zamanda efrat (erat) erzakının ihtiyaca kâfi gelmemesinden dolayı hayvanlara ait arpanın bir kısmının un yapılarak efrada yedirilmeğe mecbur kalındığı ve bu yüzden yalnız topçu hayvanatı ile bineklere, makinalı tüfek hayvanatına arpa verilerek mekkârilerin otlatılarak idare edildiği kaydedilmekteydi.[120] Lojistik hizmetlerindeki aksamalar ve savaşın beklenenden daha uzun sürmesi sonucu diğer ordularda seferber bulunan hayvanların da yaşam koşullarının bundan farklı olmadığı düşünülebilir.

4 Temmuz 1917 tarihinde Süleymaniye'yi tehdit eden Rus kuvvetlerine karşı Süleymaniye müdafaasında bulunan Serezli Mehmed Ragıb insanlar ve hayvanların yaşadıkları ortak sıkıntıları günlüğüne şu şekilde not etmekteydi:

> Lâkin ne su var ne de ekmek. İdaresizlik yüzünden burada karakol bırakmak bizim için imkân haricinde. Biz zabitan az çok şeyler bulup ölmeyecek kadar yiyoruz. Zavallı askerler üç gündür ağızlarına bir lokma girdiği yok. Kör olsun böyle kumandanlar. Hayvanlarımız bizden beter. Bir derenin içerisine sokulup kaldılar. Ne ot var ne saman. Dün gece üç avuç arpa verdik, işte o kadar. Burada daha dört gün kalırsak açlıktan hem biz hem hayvanlar öleceği muhakkaktır.[121]

Erzak kıtlığı birçok hatırat ve günlükte şikâyet edilen konuların başında gelmektedir.[122] Askerler çoğu zaman ölmek üzere veya ölen olan hayvanları yemekteydiler. İ. Hakkı Sunata Kafkas Cephesi'nde ricat halinde olan 11.Fırka askerleriyle olan karşılaşmasını şu şekilde aktarmaktadır:

> İkide bir rastladığım askerlerin çehrelerinde kötü bir mahrumiyet ve sefaletin izleri var. Zayıflamış, sararmış, gıda yetersizliğinden takatsiz kalmış vücutlar, çukura kaçmış gözler, hayatının sonuna yaklaşmış gibi irileşmiş kemikler [...] İlerledikçe daha feci hallere rastlamaya başladık. Durumun bu

rından birliklere verilen erzaka bakılırsa, 36ncı Tümen hariç 1nci Kafkas Kolordusu'nda er başına günde 400 gram ekmeklik, 40 gram yemeklik ve hayvan başına 630 gram yemlik, 37nci Tümen hariç 2nci Kafkas Kolordusu'nda er başına günde 435 gram ekmeklik, 72 gram yemeklik, hayvan başına 305 gram yemlik ve 49ncu Tümen'de er başına 400 gram ekmeklik 54 gram yemeklik ve hayvan başına 870 gram yemlik düşecek kadar sevkiyat yapılabilmekteydi."

119 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 84 (Mart 1984): 55.

120 *A.g.e.*, 109.

121 Serezli Mehmed Ragıb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Neferi, 1917-1918*, ed. Ahmet Efiloğlu ve Raif İvecan (İstanbul: Timaş, 2011), 25.

122 Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan bey'in harp hatıraları*, ed. Servet Avşar, Hasan Babacan, ve Muharrem Bayar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 34.

derece kötü bir safhaya geldiğini tahmin edememiştim. Yolda, geri gitmek için çıkıp da gidemeyen, düşüp ölen veya can çekişmekte olan katır ve beygirlere rastlamaya başladık. Bu ölen hayvanlardan her birinin etrafında üç beş nefer, ellerindeki adi bir çakı ile bu hayvanlardan kaba etlerini kesip alıyorlar; bazıları torbalarına dolduruyor, hatta bazıları çiğ çiğ ısırıyor, yemeye çalışıyorlar. Henüz ölmek üzere olan bir beygirin başına toplanan birkaç nefer de bu hayvanın ölümünü bekliyorlar.[123]

Yetersiz beslenme, bakımsızlık ve çetin iklim koşulları silah altında bulunan hayvanların hastalanmasında ve salgınların ortaya çıkmasında ve hayvan kayıplarında başlıca sebeplerindendi. Erzurum Valisi Tahsin Bey'in [Uzer] 9 Şubat 1915 tarihli şifreli telgrafında "erzak ve cephane kollarından handa sokakta telef olan binlerce hayvanat[ın] gelişi güzel" etrafa atıldığından söz edilmektedir.[124] Uyuz, sığır vebası, ruam ve yaralanma gibi sebeplerden orduların sürekli kayıplar vermekteydi. Örneğin Irak cephesinde bulunan 12. Kolordu'da 1914-1915 yılları arasında yine kesin olmayan rakamlara göre 314 hayvan uyuzdan, 8 hayvan vebadan, 18 hayvan ise ruam hastalığından ölmüştü.[125] 1917 yılında ise 6. Ordu bünyesinde bulunan toplam 29,464 hayvandan 6,797'sinin "yaralanma, ateşli hastalıklar ve adi hastalıklar sebebiyle" öldüğü kaydedilmektedir.[126]

Selanik Cephesi'nden: Cephe için Develere Yük Yüklenirken (Kişisel Koleksiyon)

[123] İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a: Birinci Dünya Savaşı Anılarım* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), 353.
[124] BOA., DH. İ. UM. EK., 6/42, 26.03.1333.
[125] Avcı, "Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi 1914-1918," 215–16.
[126] Avcı, 216.

Ayrıca hayvan ölümlerine kontrolsüz şekilde kullanılan ve çekirge itlafı için meralara serpilen arsenik gibi kimyasal maddelerden kaynaklanan ölümleri de eklemek gerekir. Tüm bu faktörlerin etkisi ile 1917 yılında çoğu 6. Ordu bölgesinde olan toplam 40,856 hayvanın öldüğü düşünülmekteydi.[127] 1918 yılında ise aynı orduda bulunan 30,159 hayvandan 7,373'ü ölmüştür. Dört yıllık savaş süresince ise Irak cephesinde toplamda 45,000 üzerinde hastalanan hayvandan kesin olmayan rakamlara göre 20,000'e yakın bir hayvanın hastalık ve yaralanmalarda kaynaklı ölümlerle kaybedildiği düşünülmektedir.[128]

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde bulunan Aziz Samih İlter İhtiyat Süvari Kolordu denetiminde olan hayvanların "küçük ve zayıf, teçhizatları[nın] karmakarışık" olduğu gözlemlemiştir. 1914 yılının Eylül ayına ait bu gözlemlere Aralık ayında soğuk hava ve karın da eşlik etmesiyle hayvanlar için koşullar bir kat daha kötüleşmişti, Köprüköyü'nden Hasankale'ye giden "yolun üstü arabalar, hastalar, deve ve yük hayvanları ile doludur" ve "yolun iki tarafında bunların ölülüleri" bulunmaktaydı.[129] 1915 yılında genç bir Mühendishane öğrencisi olarak Kafkas cephesinde bulunan Vasfi Cindoruk cepheye gönderilen 27,000 hayvanın soğuktan donarak öldüğünü belirtmektedir.[130] Çarpışmalar esnasında, özellikle süvari taarruzlarında açılan piyade, makineli tüfek ve top atışlarında askerler kadar atların da açılan ateş sonucu öldüğü ve yaralandığı çeşitli hatıratlarda kaydedilmektedir.

Veterinerlik hizmetlerinin yetersizliği ve tedavide kullanılacak ilaçların temini konusunda yaşanan sıkıntılar yaralanmalar ve salgın hastalıklar kayıp sayılarını attıran başka faktörlerdir. Yine beslenme tablolarında olduğu gibi ordu veterinerlik hizmetleri de belirli bir planlama ile oluşturulmuş ve ordu bölgelerinde sabit ve seyyar olmak üzere hayvan hastaneleri tesis edilmişti.[131] Ancak savaş alanlarındaki ve cephelerdeki durum hayvanlar bakımından hiç de iç açıcı değildir. En belirgin problemlerin başında yaralı ve hasta hayvanlara müdahale etmesi gereken veteriner alet ve teçhizat ikmalinde yaşanıyordu.[132] Ayrıca teşhis ve tedavi usullerinin "pek ilkel olarak yapıldığından" ölen hayvanların miktarının çok olduğu görülmektedir. Bir kayda göre "1914 yılında belli başlı hayvan zayiatı, ruam (mankafa) hastalığı ile uyuzdan ölmüştü. Bunların da toplamı 6.910 hayvandı."[133]

---

127 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 488.

128 Avcı, "Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi 1914-1918," 216.

129 Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, ed. Zekeriya Türkmen ve Elmas Çelik (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), 8.

130 Vasfi Cindoruk ile yapılan mülakat için bkz: Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army, 1914--1918: Disease & Death on the Battlefield*, 2008.

131 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 149.

132 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 149; Avcı, "Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi 1914-1918," 216.

133 *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, 152.

V. Sonuç

Bu çalışma Osmanlı ordusunda saflarında savaş seferberliğine iştirak etmiş hayvanlara ve tarih yazımında bu aktörlerin eksikliklerine dikkat çekmektedir. Askeri tarih çalışmalarındaki hâkim insan perspektifi daha ziyade insan tecrübesine odaklanmış ve savaşların hayvan aktörlerini göz ardı etmiştir. Ancak son yıllarda hayvanların savaşlardaki varlıklarına dikkat çeken yeni çalışmalar göstermektedir ki hayvanlar savaşların tüm aşamalarında; cephe gerisinde ve cephede kasları ve bedenleri ile önemli katkılar sunmuş ve kayıplar vermişlerdir. Askeri tarihin insan odaklı yaklaşımı hayvanların varlıklarını istisnalar dışında tarih anlatısının dışında tutmuştur. Bu çalışma bir taraftan küresel ölçekte askeri seferberlik ve savaşlarda hayvan varlığına dikkat çekerken diğer taraftan gerek erken modern gerekse modern dönemde Osmanlı ordusunun bünyesinde at, katır, öküz, camus, deve, köpek ve güvercin gibi hayvanların varlıklarına işaret etmektedir. Ancak yalnız hayvanların varlıklarına dikkat çekmek yeterli değildir aynı zamanda onların da savaş meydanlarında nasıl yeni tarihsel özneler olarak ortaya çıktıkları da bir o kadar önemlidir. Hayvan çalışmalarında yukarıda belirtilen örneklerde de gördüğümüz gibi savaş meydanları bir taraftan insanlar ve hayvanlar arasında yeni kader birlikleri, cemaatleri ve bedenleri yaratırken diğer taraftan dolaylı da olsa bir hayvan failliğini ortaya çıkarırlar. Her ne kadar söz konusu faillikler insanlar tarafından kayıt altına alınmış olsalar da bu bizi insan olmayan hayvanların tecrübelerini ve failliklerini anlamaktan alı koymamalıdır.

Yukarıda ortaya konulduğu üzere hayvanlar Osmanlı ordusunun esas unsurlarındandır. Osmanlı ordusu için hem modern kitlesel asker seferberliklerde hem de öncesinde her cinsten hayvan savaşlar için vazgeçilmez unsurlardandı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı ordusunun savaş için kitlesel bir hayvan seferberliği başlattığı ancak bundan istediği sonucu elde edemeği görülmektedir. Ancak hayvan seferberliğindeki yetersizliklere rağmen yukarıda verilen kesin olmayan rakamlar göstermektedir ki savaşa on binlerce hayvan çeşitli kademelerde dahil olmuşlardır. Muharip hayvanlar Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz koşullarını yaşamış hem cephe gerisinde ve hem de cephede sayısız kayıplar vermişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Osmanlı Arşivi [BOA]

BEO.
C. SM.
C. AS.
DH. İ. UM.
DH. İ. UM. EK.
DH. ŞFR.
Y. PRK. ASK.
Y. PRK. BŞK.

Gazete ve Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri
Meade Country News
Mecmua-i Fünûn-ı Baytariye
Mütalaa

New York Evening Post
Richmond Times-Dispatch
Servet
Sipahi Mecmuası
The Atlanta Semi-Weekly Journal
The Cordova Daily Times
The Evening Sun
The Sun
The Sunday Star

Kitap ve Makaleler

"37,900 Dogs Killed". *The Evening Sun*, Ekim 1916.

"38. Tümen Kumandanı Sadık'ın; Mehmed Paşa Ormanı civarında düşman kuvvetiyle yapılan müsademe hakkında Irak Kumandanlığı'na sunduğu rapor", 90 (Eylül 1990): 48-51.

Agoston, Gábor. *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi.* Çeviren Tanju Akad. Kitap yayınevi. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Akın, Yiğit. *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire.* Stanford, California: Stanford University Press, 2018.

Aksan, Virginia H. *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

"Almanya Ordusundaki Köpeklerin Yararını Gören Fransızlar da Orduda Köpek Kullanmaya Başladılar". *Servet*, Ekim 1900.

Altı, Aziz. "Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular)". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, 3 (Eylül 2020): 1038-49.

Avcı, Orhan. "Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi 1914-1918". Hacettepe Üniversitesi, 1997.

"Belgian Use Dogs to Draw Light Guns". *The Sun*, Ağustos 1914.

Benson, Etienne. "Animal Writes: Historiography, Disciplinarity, and the Animal Trace". İçinde *Making Animal Meaning*, editör Linda Kalof, 3-16. East Lansing: Michigan State University Press, 2011.

Beşikçi, Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2014.

-----. *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

-----. "Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve 'Topyekûn Savaş' Kavramı". *Toplumsal Tarih*, 198 (Haziran 2010): 62-69.

"British Camel Transport in Palestine". *Meade County News*, Temmuz 1918.

Brouwer, Sigmund. *Innocent Heroes: Stories of Animals in the First World War.* Tundra Books, 2017.

Cooper, Jilly. *Animals in War.* London: Corgi, 2000.

Cora, Yaşar. "'As Brave as Armenak Efendi': Ethnic Hierarchies and the Precarious Masculinity of an Ottoman Armenian Officer during the Great War". *Archiv Orientální* 88 (Şubat 2021): 401-28.

Cudworth, Erika, ve Steve Hobden. "The Posthuman Way of War". *Security Dialogue* 46, 6 (2015): 513-29.

Cummins, Bryan David. *Colonel Richardson's Airedales: The Making of the British War Dog School, 1900-1918.* Calgary, Alta.: Detselig, 2005.

[Çelebi], Binbaşı İsmail Hakkı. "Asâkiri Osmaniye'ye Lüzûmu Olan Süvari Hayvanatının Dahilen Tedariki için İttihazı Lazım Gelen Tedabir". *Mecmua-i Fünûn-ı Baytariye*, 4 (Teşrinievvel [28 Ekim 1908 1324): 108-12.

"Çölde Yürüyüş Yapacak Olan Birliklerin Hareket Tarzına Dair Talimat." *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 90 (Eylül 1990): 144-45.

De Waal, Frans. Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz? Çeviren Ahmet Burak Kaya. İstanbul: Metis Yayınları, 2021.

Derr, Mark. *A Dog's History of America: How Our Best Friend Explored, Conquered, and Settled a Continent*. 1. bs. Harry N. Abrams, 2013.

"Dogs in European War". *The Sunday Star*, Eylül 1914.

Edhem, İsmail. "Meydan-ı Muharebede Köpekler". *Mütalaa*, 39 (Nisan 1897): 5.

Ekin, Ümit. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakliye Hayvanlarının Bakımı ve Masrafları". *Kebikeç*, 17 (2004): 327-34.

Emden, Richard Van. *Tommy's Ark: Soldiers, Their Animals and the Natural World in the Great War*. UK: Bloomsbury, 2010.

Emiroğlu, Kudret, ve Ahmet Yüksel. *Yoldaşımız At*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Erickson, Edward J. *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*. Westport, CT: Greenwood Press, 2001.

Esenbel, Selçuk. "Of Birds and Diplomacy: Royal Gifts to Abdülhamid II". *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Faroqhi, Suraiya, 287-92. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010.

Faroqhi, Suraiya. "Horses Owned by Ottoman Officials and Notables: Means of Transportation but also Sources of Pride and Joy". *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Faroqhi, Suraiya, 293-311. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010.

"Germany Under War Conditions". *New York Evening Post*, Nisan 1915.

Gökpinar, Bekir. "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, 2 (2019): 479-94.

Göyünç, Nejat. "Eski Malatya'da Silahdâr Mustafa Paşa Hanı". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1 (Ekim 1970): 63-92.

Gümüşsoy, Emine. "Istabl-ı Âmire'de Bir Alman Mirahur: Von Hobe Paşa". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, 2 (Haziran 2020): 423-48.

"Harb ve Sulh Köpekleri". *Sipahi Mecmuası*, 9 (Nisan [15 Nisan 1918 1334): 140-42.

Haskin, Frederic J. "War and Dogs". *The Atlanta Semi-Weekly Journal*, Eylül 1917.

"Heroic Dogs of War". *Ricmond Times-Dispatch*, 28 Mart 1915.

İlter, Aziz Samih. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*. ed. Zekeriya Türkmen ve Elmas Çelik. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.

İnal, Onur. "One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire". *International Journal of Middle East Studies* 53, 1 (2021): 57-72.

Kean, Hilda. "Animals and War Memorials: Different Approaches to Commemorating the Human-Animal Relationship". *Animals and War*, ed. Ryan Hediger, 237-62. Leiden ; Boston: Brill, 2013.

Koçu, Reşad Ekrem. *Yeniçeriler*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004.

Kuruyazıcı, Hasan, ed. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Marsigli, Luigi Ferdinando. *L' Etat militaire de l'Empire Ottoman*, 1732.

Murphey, Rhoads. *Ottoman Warfare, 1500-1700.* New Brunswick, N.J: Rutgers University Press, 1999.

-----. "The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey". Doktora Tezi, University of Chicago, 1979.

Öğün, Tuncay. *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği.* Tarih dizisi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

Özdemir, Hikmet. *The Ottoman Army, 1914-1918: Disease & Death on the Battlefield*, 2008.

Özer, Sevilay. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Posta Güvercinleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55, 2 (2017).

Özgen, Mehmet Sinan. *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları.* ed. Servet Avşar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2011.

Parry, Tyler D, ve Charlton W Yingling. "Slave Hounds and Abolition in the Americas". *Past & Present* 246, 1 (Şubat 2020): 69-108.

Pearson, Chris. "'Four-Legged Poilus': French Army Dogs, Emotional Practices and the Creation of Militarized Human-Dog Bonds, 1871-1918". *Journal of Social History* 52, 3 (2019): 731-60.

Phillips, Gervase. "Animals in and At War". *The Routledge Companion to Animal-Human History*, ed. Hilda Kean ve Philip Howell, 422-445. Londra: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019.

"Praise Airedale Terrier as Valuable War Dog". *The Cordova Daily Times*, Haziran 1918.

Reindl-Kiel, Hedda. "Dogs, Elephants, Lions, a Ram and a Rhino On Diplomatic Mission: Animals as Gifts to the Ottoman Court". *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Faroqhi, Suraiya, 271-85. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010.

Richardson, E. H. *War, Police and Watch Dogs.* Place of publication not identified: READ Books, 2017.

Rogan, Eugene. *Osmanlı'nın Çöküşü: Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920).* İletişim Yayınları, 2017.

Sarıkaya, Makbule. "Askerî Tarih Açısından Önemli Bir Belge: Harp Köpeği Talimatnamesi". *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (Ağustos 2009): 35-41.

Serezli Mehmed Ragıb. *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Neferi, 1917-1918.* Editör Ahmet Efiloğlu ve Raif İvecan. İstanbul: Timaş, 2011.

Singleton, John. "Britain's Military Use of Horses 1914-1918". *Past & Present*, 139 (1993): 178-203.

Skabelund, Aaron. "Breeding Racism: The Imperial Battlefields of the 'German' Shepherd Dog". *Society and Animals* 16, 4 (2008): 354-71.

Sunata, İ Hakkı. *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

Suriano, Maria Grazia. *Animals in the Great War.* Associazione Culturale Se, 2017.

Sürmenyan, Kalusd. *Harbiyeli bir Osmanlı Ermenisi: Mülâzım-ı Sânî Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları.* Editör Yaşar Tolga Cora. Tarhi Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi. *Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin: Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı.* ed. Eren Ergül. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.

Şakul, Kahraman, ed. *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Şayin, Cevat, ve Gültekin Yıldız, ed. *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar & Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Taşköprülü Mehmed Efendi. *Savaşın ve Esaretin Günlüğü: Irak Cephesi'nden Burma'ya*. ed. Mesut Uyar ve Ahmet Özcan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Torossian, Sarkis. *Çanakkale'den Filistin Cephesine*. ed. Ayhan Aktar. Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1985.

Uyar, Mesut. *The Ottoman Army and the First World War*. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2021.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

"Valuable Services of War Dogs on French Front". *The Sunday Star*, Haziran 1918.

Walker, Elaine. *Horse*. Animal. London: Reaktion Books, 2013.

Yılmaz, Orhan. "Hunting Dog Breeds of Turkey". *International Journal of Livestock Research* 8, 3 (2018): 1-5.

-----. "Türkiye'de Yerli Köpek Irk ve Tipleri". *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 2, 1 (2012): 99-106.

Yüksel, Ahmet. "Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı Af Buyurun, Eşek; Hâşâ Huzurdan, Katır; Aslanım At". *Kebikeç*, 17 (2004): 295-325.

Öz: Bu makale Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) cephe gerisinde ve cephede Osmanlı savaş seferberliğine katılan hayvanlara odaklanmaktadır. Osmanlı Askeri tarih literatüründe varlıklarına kısmen ve dolaylı bir şekilde değinilen hayvanlar Osmanlı savaş çabasının lojistik, muhabere ve muharebe safhalarında önemli roller oynamalarına rağmen yeteri ilgiyi görmemişlerdir. Hâlbuki son yıllarda hayvanların askeri seferberlik ve savaş koşullarındaki yerlerini ve rollerini değerlendiren yeni çalışmalar yayımlanmakta; hayvanların savaşlarda gösterdikleri başarı ve yararlılıklarını anmak için anıtlar dikilmektedir. Bu çalışma bir taraftan küresel ölçekte savaşlardaki hayvan varlığına ve katkısına dikkat çekerken, diğer taraftan hayvanların erken modern dönemden itibaren Osmanlı askeri seferberliğindeki yadsınamaz varlıklarına değinmektedir. Makalede Birinci Dünya Savaşı kapsamında Osmanlı ordusundaki hayvan varlığı irdelenmekte, savaş kapsamında hayvan seferberliğinin boyutlarının yanısıra hayvanların cephedeki yaşam koşulları aktarılmaktadır. Ayrıca muharip hayvanların failliği ve özne konumları çeşitli örnekler ile okuyucuya sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Tarihi, Birinci Dünya Savaşı, Askeri Tarih, Hayvan Tarihi

War's Unknown Actors:
An Overview of Animals in the Ottoman World War I Mobilization

Abstract: This article focuses on animals that participated in the Ottoman war effort on the front lines and in the rear areas during the First World War (1914-1918). Animals, partially and indirectly mentioned in the Ottoman Military literature, have not drawn much scholarly interest, although they played important roles in the logistics, communications and combat areas of the Ottoman war effort. On the other hand, new studies that focus on the roles of animals under military mobilization and war conditions in other contexts have been published in recent years, and monuments have been erected to commemorate the success and value of animals in wartime. This study draws attention to the presence and contributions of animals during wars of global scale on the one hand and refers to their undeniable presence

in Ottoman military mobilization from the early modern period onward on the other. The article discusses the presence of animals in the Ottoman army within the scope of the First World War, and conveys the dimensions of animal mobilization for war, as well as the living conditions of animals on the front lines. It also presents various examples of agency and subjectivity on the part of the combatant animals.

Keywords: Ottoman History, World War I, Military History, Animal History, Non-human Animals

Londra Hyde Park'ta savaşa katılan hayvanlar için yapılan anıt:
"Savaştaki Hayvanlar: Başka Seçenekleri Yoktu"

Resmi Arşivsiz İşletme Tarihi Yazmak: Türkiye'de Özel Arşiv Kaynakları ve Koleksiyonları

Akansel YALÇINKAYA*

I. Giriş

İşletme tarihi alanı Türkiye'de yeni gelişmekte olan ve daha ziyade sınırlı düzeyde katkının olduğu bir alandır[1]. Bu alanda çalışan araştırmacılar şirket monografilerinden kurum tarihlerine değin uzanmakta olan geniş bir yelpazede katkı vermektedirler. Türkiye'deki işletme tarihyazımı birikimine eleştirel bir gözle bakıldığında, ilk elde dikkat çeken husus, söz konusu bu çalışmalar arasında yerli ve/ya yabancı arşivlerden yararlananların sayısının bir hayli düşük olduğudur. Dahası, sadece işletme tarihi alanına özgü olmamakla birlikte "Arşivler kapalı!" ve/ya "Arşiv belgesi yok!" vb. söylemlerin de işletme tarihi üretiminde meşruiyet aracı olarak gerekçelendirmede kullanıldığı görülmektedir. Buradan

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü / ORCID: 0000-0002-7843-0612 / akansel.yalcinkaya@medeniyet.edu.tr
Geliş tarihi: 3 Aralık 2021 / Kabul tarihi: 5 Şubat 2022
Bu çalışma, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ile Beykoz Üniversitesi'nin 10-11 Nisan 2021'de ortaklaşa düzenlediği Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri adlı sempozyumda sunulan bildirinin geliştirilmiş ve genişletilmiş versiyonudur. Çalışmanın geliştirilmesine ilişkin görüş, öneri ve eleştirileri için Lorans Tanatar Baruh, Esra Dil, Murat Koraltürk ve Nurçin İleri'ye teşekkürlerimi sunarım. Önerilerin gerçekleştirilebilmesine ilişkin başarı(sızlık) tamamen bana aittir.
[1] Murat Koraltürk ve Akansel Yalçınkaya, "Kurum ve sektör tarihi, iş insanı ve yönetici hatırat, biyografi ve otobiyografilerinin iktisat ve işletme tarihi kaynağı olarak değeri ve önemi", *Kurum ve sektör tarihi, iş insanı ve yönetici hatırat, biyografi ve otobiyografi kitapları bibliyografyası (1932-2018),* ed. Rıfat Bali, Murat Koraltürk ve Akansel Yalçınkaya. (İstanbul: Libra Kitap, 2019), 11-34.

hareketle yerel bağlamda arşive dayalı katkı potansiyeli yüksek işletme tarihi araştırmaları için yereldeki özel arşiv birikimleri ve kaynaklarının neler olduğu hem de araştırmacıların bu konuda ne gibi alternatifleri işe koşabileceği gibi hususlarının üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

İşte bu çalışmada, işletme tarihi alanında çalışırken yerel olarak yararlanılabilecek özel arşivlerden hareketle, bu arşivlerin tarihyazımı bağlamında getirdiği olanaklar tartışılarak; İlhan Tekeli'nin[2] iddia ettiği resmi/kurumsal arşivler dışındaki yerel arşivlere bağlı olarak veya başka bir ifadeyle resmi arşivsiz işletme tarihyazımının imkânlarının tartışılması ve muhtemel alternatiflerin sunulması amaçlanmaktadır. Dahası, böylesi bir girişimle, devlet perspektifinin hâkim olmadığı alternatif bir işletme tarihiyazımı da mümkün olabilecektir. Zira, bilindiği üzere yazılı belgelerin büyük çoğunluğu arşivin en önemli belirleyicisi olan devletin perspektifini yansıtmaktadır. Tarihçiler de geleneksel olarak devletin bürokratik aygıtları tarafından toplanan ve bürokrasilerin gelişmesine paralel olarak olağanüstü hacimlere ulaşıp arşivleri dolduran bu tip belgelerle çalışmaktadırlar[3]. Bunun yanında, geleneksel bakışla bu çalışmada yararlanması önerilen özel arşivler, resmi olmayan ve kamu arşivlerinin tamamlayıcısı niteliğindeki arşivler olarak değerlendirilmektedir[4]. Çünkü bu arşivler, devlet arşivlerine kıyasla işledikleri konular dahil olmak üzere çeşitlilik sunabilen, geleneksel bakış açılarının ötesine de gidebilen arşivlerdir[5]. Ve fakat Tekeli'nin iddia ettiği resmi/kurumsal arşivler açısından işletme tarihi bağlamında pek zengin bir birikimin olmadığı Türkiye gibi bağlamlarda, araştırmacılar tarihsel anlatılarını söz konusu 'tamamlayıcı' özel arşivler üzerinden kurarak resmi söyleme alternatif anlatılar da inşa edebilmektedir. Zira, özel arşivler ortaya çıkış, sağlama ve zenginleştirme açısından resmi kaynaklarda yer almayan pek çok arşiv malzemesini barındırabilmektedir[6].

Çalışmada ilkin Türkiye'deki işletme arşivleri ile ilgili tartışmalara değinilerek özellikle yerel bağlamdaki işletme arşivleri üzerinde durulmuş ve bu arşivlerin birikimleri ele alınmıştır. Daha sonra, Türkiye'deki işletme arşivlerine erişim ve halihazırda var olan arşiv birikimi tartışılmıştır. İzleyen bölümde ise, özellikle işletme tarihi yazımı bağlamında yerelde istifade edilebilecek başta özel arşivler

---

[2] İlhan Tekeli, *Tarihyazımı üzerine düşünmek.* (Ankara: Dost Kitabevi, 1998); İlhan Tekeli, *Birlikte yazılan ve öğrenilen bir tarihe doğru.* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011).

[3] Ferdan Ergut, *Tarihin hakikatleri.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 114.

[4] Neslihan Aracı Güler, "İstanbul'daki bilgi ve belge merkezlerinde bulunan şahıs arşivleri üzerine bir inceleme", *Bilgi ve belge çalışmaları: özel arşivlerde teori ve uygulama*, ed. Tuba Karatepe, Elif Yılmaz Şentürk ve Varol Saydam, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017), 14.

[5] N. Defne Gier, "Modernleşme kuramı perspektifinden Türkiye'deki özel arşivler", (Türkiye'de arşivciliğin bugünü ve yarını, kadınların arşivlerdeki yeri ulusal sempozyumunda sunulan bildiri, 10-11 Nisan 2021, İstanbul, Türkiye).

[6] Furkan Rukancı, Hakan Anameriç ve Yusuf Yalçın, "Türkiye'de özel arşivler", *Bilgi Dünyası*, 17 (2016): 23; Varol Saydam, "İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan Ahmet Hamdi Tanpınar evrakının sayısallaştırılması", *Bilgi ve belge çalışmaları: özel arşivlerde teori ve uygulama*, ed. Tuba Karatepe, Elif Yılmaz Şentürk ve Varol Saydam, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017), 150.

olmak üzere özel arşiv kaynakları üzerinde durulmuştur. Çalışma değerlendirme ve sonuç kısmıyla son bulmuştur.

II. Türkiye'de İşletme Arşivleri

İşletme arşivleri, işletme tarihçileri için ana kaynakları teşkil etmektedir[7]. Buna karşın, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişle birlikte devredilen kurumsal ve iktisadi örgütlerin varlığına ve devamlılığına karşın, söz konusu bu kurum ve kuruluşların tarihlerinin incelenip izlenebileceği arşiv vb. koleksiyon ve birikimlerin oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Meseleyi daha iyi anlama adına öncelikle işletme arşivi dendiğinde sadece kâr amacı güden iktisadi örgütlerin kastedilmediğini; dahası Sümerbank, Etibank vb. örnekler başta olmak üzere belirli bir büyüklüğe ve geçmişe sahip kamu iktisadi teşebbüsleri başta olmak üzere iktisadi olarak işletme tarihi yazımında yararlanabilecek her türlü bilgiye sahip kurumların ifade edildiğini belirtmek gerekmektedir. Söz konusu bu kurumların arşiv kaynakları oldukça kıymetlidir, zira maaş bordroları, muhasebe defterleri, sözleşmeler ve yazışmalar hem işletmenin hem de işçilerin çalışma koşulları hakkında daha güvenilir bir tablo ortaya koyma potansiyeline sahiptir[8]. Dahası, işletme tarihi yazımına ilişkin devlet -özellikle de Cumhuriyet Arşivi- arşivlerinin bu konudaki koleksiyonlarının bir hayli yetersiz olması hususu da, özel arşivleri kıymetlendirmektedir. Bu hususta İsmet Binark, Cumhuriyet dönemi arşiv malzemesinin büyük bir kısmının halen ait oldukları dairelerde modern arşivcilik metot ve tekniklerinin gerektirdiği korunma şartlarından uzak ve tasnif edilmemiş bir şekilde muhafaza edilmeye çalışıldığını ifade ederken[9]; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı Necati Aktaş ise, Osmanlı döneminde intikal eden arşiv malzemesinin bugün bir şekilde koruma altına alınabilmiş durumda olmasına karşın, Türkiye Cumhuriyeti arşivinin hiçbir şekilde kontrol altında olmadığını belirtmektedir[10].

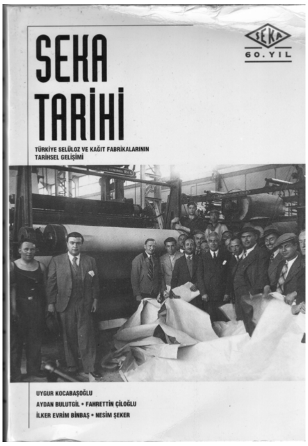

Türkiye'de işletme tarihi yazımı bağlamında değerlendirilebilecek arşiv farkındalığının oluşumunun tarihsel seyri bize oldukça önemli ipuçları vermektedir. Konu-

[7] Andrew Hull ve Peter Scott, "The 'value' of business archives: assessing the academic importance of corporate archival collections". *Management & Organizational History*, 15(1) (2020): 1-21.

[8] Aracı Güler, "İstanbul'daki bilgi ve belge merkezlerinde bulunan şahıs arşivleri üzerine bir inceleme", 43.

[9] İsmet Binark, "Türk devlet arşivi ve devlet arşiv sitesi", *Türk Kütüphaneciliği*, 26 (2) (1977) 74-76.

[10] Necati Aktaş, "Osmanlı Arşivi'nde yeniden yapılanma ve teknolojik gelişmeler", *Arşiv Dünyası*, (3) (2004): 6.

nun yerel bağlamda dikkat çekmesi ve ilgi toplaması Tarih Vakfı'nın başta SEKA, Milli Piyango gibi kamu kurumları olmak üzere Tariş ve Tarişbank gibi birtakım iktisadi örgütlerin tarihlerini yazmak üzere projeler geliştirmesiyle başlamıştır[11]. Tarih Vakfı'nın o dönemki Genel Sekreteri Orhan Silier sunmuş olduğu bir tebliğde bu duruma değinerek kendilerine kurum tarihi yazımı bağlamında gelen taleplerin genellikle; "acaba siz bizim tarihimize ait belgelere sahip misiniz ya da bunları bulup kurum tarihimizi yazar mısınız?"[12] şeklinde olduğunun altını çizmektedir. Bu projelerden biri olan *Tariş Tarihi* kapsamında yapılan arşiv çalışmalarına ilişkin izlenimlerini paylaşan ve aynı zamanda projenin yürütücüsü de olan Zeki Arıkan ise kurumun arşivinin nasıl ortaya çıktığını şöyle ifade etmekte:

> Tariş'in Aydın kooperatifinde eski yazılı belgelerin var olduğuna ilişkin duyumlar aldık. Nitekim 21 Nisan 1993 tarihinde burayı ziyaretimiz sırasında bize eski harflerle tutulmuş bir iki defter gösterildi. Oldukça önemli olan ve kooperatifin kuruluş yıllarına kadar giden bu defterlerin nereden çıktıklarını sorduk. Bunun üzerine, eski çırçır fabrikasının bir köşesinde, sundurmanın altında çuvallar ve sandıkların bulunduğu yere gittik. Bu çuvallar ve sandıkların içindeki belgelerin durumu gerçekten yürekler acısıydı. Tozdan, topraktan bir şey görünmüyordu. Asıl belgeler, içinde ürün teslimiyle ilgili makbuz koçanlarının bulunduğu çuvallar arasında kaybolmuştu. Toz ve topraktan arındırılan belgelere göz attığımızda, hayretten şaşkınlıktan dona kaldık. Çünkü bu belgeler Tariş'in çekirdeğini oluşturan Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi ile Milli Aydın Bankası'nın kuruluş yıllarına aitti. Bu bakımdan söz konusu belgeler ülkemizde, Ege Bölgesi'nde seksen yıl önce başlayan ekonomik ve sosyal bir örgütlenmenin, köklü bir kooperatifçilik hareketinin günümüze ulaşan en değerli kanıtlarıydı.[13]

Benzer şekilde SEKA ile İş Bankası kurum tarihi projelerini yürüten Uygur Kocabaşoğlu da bir söyleşisinde söz konusu bu kurumların arşiv birikiminin durumuna ilişkin olarak "Ülkemizde arşivleri olmayan kurumların tarihini yazmanın ne menem bir iş olduğunu da böylece öğrenmiş olduk. Başbakanlık Devlet Denetleme Kurulu raporları olmasa SEKA tarihi yazılamazdı. İş Bankası'nın depolarında pek çok belge vardı ama düzensiz ve dağınıktı. Burada da Banka İdare Meclisi kararları ile örgüt içinde yayınlanan genelgeler vs. olmasaydı iş çok zor olurdu"[14] demektedir. Orhan Silier de bu ve buna benzer durumlara dikkat çekerek kendi tarihine ait iki klasör dolusu belgeye sahip olmayan kurumlar arasında Türkiye'nin en önde gelen ekonomik kurumları ile yüzmilyonlarca liralık reklamları her gün gazete sayfalarını ve televizyonları donatan büyük şirketler bulunduğunu belirtmektedir[15]. Daha önce atıf yapılan söyleşide Uygur

[11] Zeki Arıkan, *Tariş tarihi*, (İstanbul: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfi Yayınları, 1993).
[12] Orhan Silier, "Tarihsel mirasın korunması ve arşiv malzemesi", (Osman Hamdi Bey ve dönemi sempozyumunda sunulan bildiri, 17-18 Aralık 1992, İstanbul, Türkiye).
[13] Zeki Arıkan, "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi arşivi", (Osmanlı-Türk diplomatiği seminerinde sunulan bildiri, 30-31 Mayıs 1995, İstanbul, Türkiye).
[14] Uygur Kocabaşoğlu ile… (Söyleşi. Kudret Emiroğlu ve Onur Kınlı), *Kebikeç*, 39, (2015), 55.
[15] Orhan Silier, "Tarihsel mirasın korunması ve arşiv malzemesi".

Kocabaşoğlu da Silier'in bahsettiği durumu örnekleyecek ve arşivin niteliğini vurgulayacak şekilde kendi tecrübeleri üzerinden şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

> …İş Bankası tarihini yazdım. Dediler ki, "Etlik'de bir arşiv var", hakikaten var, koskoca bir bina, üç katlı, binlerce doküman var içinde ama herhangi bir tasnife vesaireye tabi tutulmamış, öyle duruyor. Hesaba ilişkin şeyler çok muntazam. Hatta yakın zamanlardaki KDV ödemeleri bilmem neler onlar bile duruyor. Orada öyle ne bileyim Mustafa Kemal'in hesabını çıkarabildik, var ama ya diğerleri? Onlar yok. Bir dönem bakıyorsunuz, çok engin şeyler var ama nereden arayacaksın, nasıl bulacaksın? El yordamıyla. Başka kurumların nasıl bilmiyorum. Osmanlı Bankası'nın arşivinin öyle olduğunu sanmıyorum. Orası çok daha düzenli bir yer. Osmanlı Bankası tarihi yazılırken de o zenginlikten bir hayli yararlanıldı ve güzel oldu. Yakın zamanda başka bir şey yaptık biyografik, İş Bankası'nın kurucularıyla ilgili, 36 tane adam. Bunların bir kısmının hiçbir şeyi bilinmiyordu. Bir kısmı zaten meşhur kişiler. Şimdi Emekli Sandığı kayıtları var. Büyük Millet Meclisi'nin Parlamento Tarihi'ndeki bilgiler var. Millî Savunma Bakanlığı'nın verileri var. Bazılarının çocuklarının ya da kendilerinin anlattıkları şeyler var, babalarıyla vesaireleriyle ilgili. Alın bir doğum tarihini, beş tane farklı doğum tarihi. Yani bu anlaşılması zor bir şey. Nasıl bu kadar farklı olabilir?[16]

Orhan Silier de bu ve buna benzer durumlara dikkat çekerek kendi tarihine ait iki klasör dolusu belgeye sahip olmayan kurumlar arasında Türkiye'nin en önde gelen ekonomik kurumları ile yüz milyonlarca liralık reklamları her gün gazete sayfalarını ve televizyonları donatan büyük şirketler bulunduğunu belirtmektedir[17].

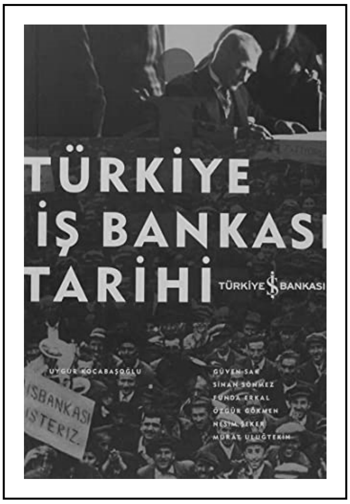

Tarih Vakfı'nın kurum tarihi yazımına ilişkin projelerini gündeme alması yanında aynı dönemde işletme arşivlerine yönelik dikkatin oluşmasında özellikle köklü geçmişe sahip birtakım kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilme sürecine alınması ve bir süre sonra da özelleştirilmesi etkili olmuştur. Öncelikle ve ilkin arşivcilerin bu konudaki uyarıları gündeme gelmiş[18] ve Tarih Vakfı Ekim 1998'de bu konunun tartışıldığı *Özelleştirme ve Kurum Arşivleri* adlı bir panel düzenlemiştir. Bu hususta, öncelikle tartışılan konu özelleştirilen bahse konu kurumların arşivlerinin ne olacağı ve

---

[16] Uygur Kocabaşoğlu ile…, 59.

[17] Orhan Silier, "Tarihsel mirasın korunması ve arşiv malzemesi".

[18] Dündar Alikılıç, "Türkiye'de özelleştirilen kurumlara yönelik arşiv politikaları", *Arşiv emektarlarına armağan*, haz. Nizamettin Oğuz ve İshak Keskin, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2013). 13-21; A. Oğuz İçimsoy, "Özelleştirme uygulamaları ve özelleştirilen kamu kurumlarının arşivleri", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 2 (2000): 71-78.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmesi iken; söz konusu kurumların arşivlerinin büyük oranda kaybedilmiş olduğu da belirtilmektedir. Dündar Alikılıç bu hususta, Türk sanayi tarihinin bugün pazara çıkarılmış devlet kurumlarının mahzenlerine tıkılmış durumda olduğunu belirtirken[19]; 1985 yılında özelleştirme programına alınan 179 kamu iktisadi teşebbüsünden sadece Et ve Balık Kurumu, Süt Endüstrisi Kurumu, Yem Sanayi Genel Müdürlüğü ve Karabük Demir Çelik İşletmeleri arşivlerinin Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredildiğini; diğer kurumların arşivlerinin ise devredilmeyip, akıbetlerinin meçhul olduğunu[20] eklemektedir. Dahası, sahaf Uğur Güracar, Sümerbank arşivinin SEKA'ya gönderildiğini ve son anda Dr. Selim İlkin tarafından evrakların evine taşınarak imha olmaktan kurtulduğunu da belirtmektedir[21].

III. Türkiye'de İşletme Arşivlerine Erişim (Problemi) ve Arşiv Birikimi

Türkiye'de işletmelerin arşiv uygulamalarına bakıldığında, yüzyıla ulaşmış markaların[22] ve dolayısıyla iktisadi örgütlerin bulunmasına ve hatta oldukça büyük ölçekli iş gruplarının varlığına karşın arşiv birikiminin hayli sınırlı olduğu söylenebilir. Örneğin Seven Ağır, Türkiye de dahil olmak üzere, özellikle Orta Doğu'da işletme tarihi için arşiv kaynaklarının bulunmamasının ve birçok gelişmiş ülkenin aksine işletme tarihi yazımı için katkı sunacak özel arşivlerin yokluğunun işletme tarihi yazımının önündeki temel engellerden biri olduğunu söylemektedir. Seven Ağır ayrıca, Türkiye'de bu konuya ilişkin yasal bir mevzuat ve düzenlemenin yokluğunun bu tür arşiv kaynaklarının devlet desteği ve gözetimi olmadan paylaşılması ve şans eseri ulaşılması gibi durumlar yarattığını da belirtmektedir[23]. Bunun yanında, Türkiye'de özel arşivlerin düzenli olarak toplanması ve işlenmesiyle yükümlü, yasayla belirlenmiş bir arşiv kurumu da bulunmamaktadır[24]. Tüm bu hususlar düşünüldüğünde az sayıdaki özel arşiv niteliğindeki işletme arşivinin değeri ortaya çıkmaktadır. Faruk Bilici iş dünyası arşivleri ile ilgili tebliğinde, nadir ve önemli örneklerden biri olarak Osmanlı Bankası Arşivi'ni göstermiş ve ayrıca Koç ile Sabancı gibi bazı özel büyük grupların arşivlerini merkezi bir sisteme bağlı olarak teşkilatlandırma girişimlerinde bulundularsa da henüz araştırmacıya açılabilecek bir evreden oldukça uzak olduğunu zikretmiştir[25]. Üzerinde önemle durulması gereken bir husus, söz konusu bu arşivlerin her araştırmacıya açık bir başvuru ve yararlanma sürecine sahip olup olmadığı-

[19] Alikılıç, "Türkiye'de özelleştirilen kurumlara yönelik arşiv politikaları", 14.
[20] Rıfat N. Bali, Safehaven: İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'deki Nazi varlıkları meselesi, (İstanbul: Libra Kitap, 2018). 104.
[21] Aslı Kayabal, "Sahaflardan Tarih Vakfı'na sert tepki", *Yeni Yüzyıl*, 10 Şubat 1998.
[22] Serkan Yazıcı, *Yüzyıllık hikayeler*. (İstanbul: Yüzyıllık Markalar Derneği, 2015).
[23] Seven Ağır, "Nineteenth-Century female entrepreneurship in Turkey", *Female entrepreneurs in the long nineteenth century*. ed. Jennifer Aston ve Catherine Bishop. (Cham: Palgrave Macmillan, 2020). 406-407.
[24] "İstanbul'daki bilgi ve belge merkezlerinde bulunan şahıs arşivleri üzerine bir inceleme", 27.
[25] Faruk Bilici, "İş dünyası arşivleri", *Arşivcilik konferansları*, haz. Hamza Kandur, (İstanbul: Librairie de Pera, 1995). 74-83.

dır. Zira bu husus, işletme tarihi yazımına ilişkin birikimin potansiyelini önemli ölçüde ve doğrudan etkilemektedir.

Tarihsel kaynaklar, geçmişteki olayların izlerini barındıran her türlü materyaldir. Bu manada kaynağın en önemli niteliği, geçmiş olaylara dair doğrudan veri/malumat içermesidir. Kaynak materyalin türü, olayın gerçekleştiği döneme ve kültüre göre yazılı, sözlü veya görsel nitelikte olabilmektedir[26]. Tarihsel 'hakikat' tektir ama ona ilişkin anlatı, belge ve hafıza kaydı ise çoğuldur[27]. Arşiv kaynakları da yazılı, sözlü veya görsel nitelikte olabilmekte ve işletme tarihi yazımında da önemli açılımlar sağlayabilmektedir. Bu bağlamda, arşivin neliği ve niteliği tartışma konusudur. Zira, ülkemizde işletme arşivleri başta olmak üzere 'kapalı' ve/ya tersine sadece bazı kimselere 'açık' arşivlerin varlığı söz konusudur. Bu hususta öncelikle belirtilmesi gereken husus, bir katalog veya koleksiyonun arşiv niteliği kazanabilmesi için sahip olması gereken ilk ve en önemli niteliğin içeriğine ilişkin bir kataloğa sahip olması ve belirli yararlanma koşulları bulunmakla birlikte kamuya yani başvuruda bulunanlara açık olmasıdır. Bu niteliklere sahip olmaması söz konusu arşivi bir koleksiyon niteliğine indirgemektedir[28]. Ülkemizde bu niteliklere sahip işletme veya iktisadi kurum arşivi bir elin parmaklarını geçmeyecek düzeydedir. Zira, böylesi birçok kurum arşivinde Oktay Özel'in belirttiği üzere standart bir izin prosedürü ile herkese ayrımsız ve rahatça çalışma izni verilmemesi ve arşiv içindeki malzemenin kendi içinde sistematik bir tasnifinin ve kataloglama işleminin yapılmamış olması durumu söz konusudur[29]. Esasında bu husus, işletme arşivleri de dahil olmak üzere birçok özel arşiv için geçerli iken; bu arşivlerin koleksiyonlarına erişim izinleri de oldukça değişkendir ve/ya bağışçının ve mirasçıların gönüllü izinlerine bağlıdır[30]. Örneğin, Erken Cumhuriyet dönemindeki iktisadi örgütlerin rasyonalizasyonu ile ilgili bir çalışmada[31] birçok kurumla birlikte Türkiye İş Bankası Arşivi'ne de başvuruda bulunulmuş ve cevaben söz konusu araştırmaya ilişkin izin talebinin genel müdürlükçe onayından sonra ve sadece belirli anahtar kelimeler üzerinden araştırmacı için sorgulama yapabilecekleri cevabı alınmıştır. Bu örnek dahi, bu tür kurum arşivlerinin Oktay Özel'in belirttiği üzere bir arşivden ziyade, belgelerin araştırmacıdan saklandığı malzeme depoları olarak ele alınabileceğini göstermektedir[32].

---

[26] Fatma Acun, "Tarih kaynakları", *Tarih nasıl yazılır? Tarihyazımı için çağdaş bir metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019). 69.

[27] Suavi Aydın, "Otobiyografi nasıl okunur? Biteviye tarihçiliğin açmazlarına dair", *Tarih, otobiyografi ve hakikat: Yüzbaşı Torosyan tartışması ve Türkiye'de tarihyazımı*, ed. Bülent Somay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015). 148.

[28] Saadet Özen, "Nostalji eleştirisinin eleştirisi", (Arşivden sonra? konferans dizisinde sunulan bildiri, 13 Kasım 2018, İstanbul, Türkiye).

[29] Oktay Özel, *Dün sancısı: Türkiye'de geçmiş algısı ve akademik tarihçilik*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012). 117.

[30] "İstanbul'daki bilgi ve belge merkezlerinde bulunan şahıs arşivleri üzerine bir inceleme", 19.

[31] Akansel Yalçınkaya, "Mütehassıslar, mütercimler ve mümessiller: Erken Cumhuriyet dönemi kamu kurumlarının rasyonalizasyonunda bağlam ve aktörler", (28. ulusal yönetim ve organizasyon kongresinde sunulan bildiri, 3-5 Eylül 2020, Ankara, Türkiye).

[32] Özel, *Dün sancısı*, 119.

Bu meselenin yarattığı bir diğer açmaz ve yereldeki deneyimlerin ortaya koyduğu boyut ise, bazı arşivlerin sadece bazı kimselere açık olduğu veya bazı arşivlerden sadece bu kurumlarla yakın ilişkisi bulunan kimselerin yararlandığı durumudur. Bu hususta, örneğin Ali Birinci'nin ifadesiyle 'sempatik kanalları' kullanarak MEB, SSK ve Emekli Sandığı benzeri kurumların arşivlerine dayalı olarak yapmış olduğu biyografik çalışmalar[33]; bir yandan bu kurum arşivlerinin kapalı nitelikte olduğunu gösterirken; diğer yandan en azından belki de hiçbir biçimde ortaya çıkmayacak evrakların yayınlanmasını sağlamıştır. Benzer biçimde, araştırmacılara kapalı bulunan ve Türkiye'nin iktisadi tarihi bağlamında büyük önemi haiz kurumlarından Koç Holding'in arşivlerinin kullanıldığı kimi çalışmalar[34] da bu arşivlerin yalnızca belli bazı kimselere açık durumda olduğunu göstermektedir. Bu durumla ilişkili bir başka ve oldukça tartışmalı ve çok katmanlı bir mesele ise, özellikle işletme vb. özel nitelikli iktisadi örgütlerin üretmiş olduğu bilgi ve belgelerin sahipliği ile bunlara ilişkin tasarrufta bulunma hakkının kimde bulunduğudur. Bilindiği üzere, arşivlerin kurumsal ve toplumsal hafızanın oluşumunda önemi inkâr edilemez bir gerçekliktir. Bu bellek kurumların oluşumunda da geçmiş olayların gelecek kuşaklara aktarılmasının yadsınamaz rolü arşivleri oluşturacak, saklayacak, düzenleyip tanımlayarak devamlılığını sağlayacak özverili kurum ve kişilere dayanmaktadır[35]. Dahası, iktisadi örgütlerde üretilen ve biriken bilgi ve belge toplulukları ulusal değerlerin önemli bir parçasını oluşturmaktadır[36]. Bu bağlamda, tartışılması gereken köklü ve büyük ölçekli bir işletmenin elinde bulunan geçmişe dayalı bilgi ve belgelerin belirli bir süre sonra kamuya mal olup olmadığı sorusudur. Zira, yalnızca kendilerinin yazacağı metinler ve hazırlayacağı sergilerle bu arşivleri bilinir, görülür ve kullanılır kılmak değil, bu bilgi ve belgelerin asıl sahibinin toplumun kendisi olduğu bilinciyle, eşzamanlı olarak üçüncü kurum ve kişilerin başka tarihleri yazmasına imkân vermek, araştırmacının kayıtlı olması ön şartını koymadan herkese demokratik bir erişim sağlamak özel arşivlerin misyonlarının en önemli parçasını ve özel arşivleri devlet arşivleri ile koleksiyonculardan ayıran en temel farklılığı bu oluşturmaktadır[37].

IV. İşletme Tarihyazımı İçin Arşiv İkame Alternatifleri

Genelde dünyada özelde ise Türkiye'de özellikle son on yılda milli ve kurumsal devlet arşivlerinin yanında, daha küçük ölçekli ve birçoğu devletten ba-

---

[33] Ali Birinci, "Türkiye'de biyografi", (Türkiye'de biyografi açık oturumunda sunulan bildiri).
[34] Can Dündar, *Özel arşivinden belgeler ve anılarıyla Vehbi Koç.* (İstanbul: Doğan Kitap, 2006); Can Dündar, *Özel arşivinden belgeler ve anılarıyla II (1961-1976),* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008); Asli M. Çolpan ve Geoffrey Jones. "Business groups, entrepreneurship and the growth of the Koç Group in Turkey", *Business History* 58.1 (2016): 69-88.
[35] Oğuz A. İçimsoy, "Unutma özelliği olmayan bellek, yeter ki bilinçli olarak yok edilmesin ya da …" (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri).
[36] Tülin Aren, "Özel arşivler ve kamu arşivleriyle ilişkileri", (I. milli arşiv şurasında sunulan tebliğ).
[37] Lorans Tanatar Baruh, "Türkiye'de özel arşivlerin oluşumu üzerine bazı düşünceler", *İsmet Binark armağanı*, ed. İshak Keskin, Ş. Nihal Somer ve Nizamettin Oğuz, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2015). 380.

ğımsız nitelikte özel arşiv ortaya çıkmış; diğer alanlarda olduğu üzere işletme tarihi-yazımı bağlamında da önemli açılımlar sağlamışlardır. Bu bağlamda, kısa bir süre öncesine kadar kütüphane ve resmi arşivlerle sınırlı olan tarih araştırmaları bilişim teknolojilerinin yardımıyla artık sanal kütüphane ve sanal arşivler üzerinden de yapılabilir hale gelmiştir. Bu teknolojileri gereksiz görerek kullanmayan tarihçiler aslında birçok kaynağı göz ardı etmekte ve bu nedenle araştırmaları materyal ve kapsam yönünden zayıf kalabilmektedir[38]. Dahası, özellikle dijital olarak işletilen böylesi arşiv girişimleri açık erişim ve çoğu zaman ücretsiz olmaları nedeniyle arşivleme pratiklerine de yeni açılımlar getirmektedir. Zira, arşivleme girişimleri çoğu zaman devletin kamusal belleği kayıt altına almasına dayanmaktadır. Devlet arşivi yalnızca bir arşiv örneğidir, arşivin başlı başına özel bir formu olmayıp yalnızca bir arşiv formundan ibarettir. Arşiv oluşturmak, devlet arşivlerini tekrar veya taklit etmek değil, yaratıcı bir şekilde bir arşiv kavramı üretmek demektir[39]. Dijital arşivler ayrıca, enformasyonun kürasyonunda, korunmasında ve araştırmaya hazır hale getirilmesinde önemli bir rol oynayabilmektedir[40]. İşte bu arşivler de devlet arşivleri dışında farklı tarih yazımlarına imkân veren farklı form ve içeriklere sahip girişimlerdir. Adam Nix ve Stephanie Decker de özellikle dijital arşivlerin ve kaynakların işletme tarihçileri için yeni tarihsel bilgilerin üretiminde benzersiz bakış açıları ve yeni fırsatlar sunduğunu belirtmektedir[41].

Bu bağlamda, bu çalışmanın cevap aradığı temel soru olan 'Türkiye gibi gelişmekte olan ve işletme tarihine konu iktisadi kurumların büyük çoğunluğunun

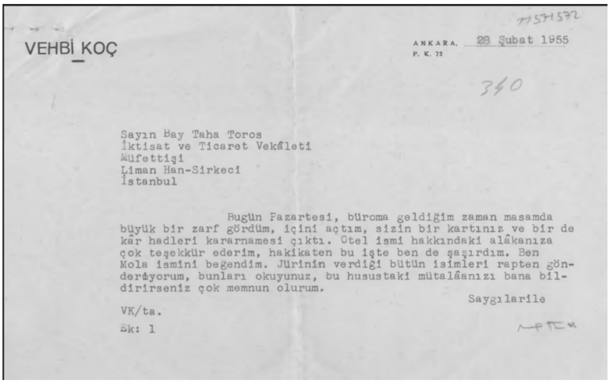
VEHBİ KOÇ

ANKARA, 28 Şubat 1955
P. K. 72

340

Sayın Bay Taha Toros
İktisat ve Ticaret Vekâleti
Müfettişi
Liman Han-Sirkeci
İstanbul

Bugün Pazartesi, büroma geldiğim zaman masamda büyük bir zarf gördüm, içini açtım, sizin bir kartınız ve bir de kâr hadleri kararnamesi çıktı. Otel ismi hakkındaki alâkanıza çok teşekkür ederim, hakikaten bu işte ben de şaşırdım. Ben Mola ismini beğendim. Jürinin verdiği bütün isimleri rapten gönderiyorum, bunları okuyunuz, bu husustaki mütalâanızı bana bildirirseniz çok memnun olurum.

Saygılarile

VK/ta.

Ek: 1

Vehbi Koç tarafından Taha Toros'a gönderilen mektup.
Kaynak: Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi

---

38 İbrahim Turan, "Tarih araştırmaları için sanal arşiv ve kütüphane kullanımı", *Tarih nasıl yazılır? Tarihyazımı için çağdaş bir metodoloji.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019). 116, 121.

39 Shaina Anand, "Arşiv üzerine on tez", *Otonom arşivleme*, ed. Alper Şen, Özge Çelikaslan ve Pelin Tan, (İstanbul: Koza Görsel Kültür ve Sanat Derneği, 2016). 76.

40 Erkan Saka, "Akademik çalışmalara katkı bağlamında bir sorunsallaştırma alanı olarak dijital arşiv(cilik)", (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri, 20 Ekim 2017, İstanbul, Türkiye).

41 Adam Nix ve Stephanie Decker, "Using digital sources: the future of business history?", *Business History*, 2021: doi.org/10.1080/00076791.2021.1909572.

aile sahipliğinde ve araştırmacılara kapalı olduğu bir bağlamda resmi/kurumsal arşiv verisine ulaşamadan işletme tarihi yapmak mümkün müdür?" sorusuna olumlu cevap vermede ve ayrıca bununla ilişkili "arşivsel belge veya bilgi resmi/kurumsal arşivler dışında başka hangi kaynaklardan ve nasıl temin edilebilir?" sorusuna da cevap bulmada söz konusu bu özel ve dijital arşivler önem kazanmaktadır. Zira İlhan Tekeli iktisadi olanları da dahil olmak üzere kurum tarihi yazımı bağlamında eğer bir kurum kendi arşivlerini araştırmacılara açmaz ise bu kurumun tarihini yazmanın imkânsıza yakın olduğunun altını çizmektedir. Bu hususta, Türkiye bağlamında işletme tarihi yazmaya çalışan bir araştırmacının büyük oranda İlhan Tekeli'nin belirttiği üzere resmi/kurumsal arşivsiz bir tarihyazımı yaklaşımı benimsemesi gerekmekte ve işletme tarihçisi bu yaklaşımı benimserken özellikle son yıllarda Türkiye'de sayıları ve türleri artan büyük çoğunluğu dijitalleştirilmiş özel/aile arşiv ve koleksiyonlarından yararlanma yoluna gidebilmektedir[42]. Doğrudan bir holdinge veya iktisadi kuruma bağlı olarak ve araştırma merkezi ile kütüphane formunda faaliyet gösteren SALT Araştırma, Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi, Türkiye İş Bankası Müzesi Arşivi, Eczacıbaşı Holding Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi gibileri yanında üniversite çatısı altında faaliyet gösteren Koç Üniversitesi VEKAM, Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Dijital Koleksiyonu gibileri ile işletme tarihine ilişkin farklı kaynakların edinilebileceği Ara Güler Arşiv ve Araştırma Merkezi, Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Arşivi, Tarih Vakfı Arşivi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi Taha Toros Arşivi, DPT Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşivi vb. birçok özel kurum ve aile arşivi bulunmaktadır[43]. Görülebileceği üzere, bu farkındalığın oluşmasında, özellikle Türkiye'deki büyük burjuvazinin kurmuş oldukları vakıflar ve üniversiteler üzerinden biriktirmiş oldukları ekonomik ve sanatsal nitelikteki koleksiyonları kamuya açma düşüncelerinin hayli etkili olduğu söylenebilir. Dahası, bu düşünce özellikle son yıllarda arşivleme pratikleri bağlamında farklı imkânlar sunan dijital olanakların da gündeme gelmesiyle önemli bir artış kaydetmiştir. Zira, "Türkiye'de yirmi yılı aşkın bir süredir, devlet arşivlerinin dışında içerik sunan -günlük, hatırat, aile koleksiyonları, fotoğraf gibi- malzemelere yönelik çalışmalar birçok kültür, sanat ve eğitim kurumu hatta köklü şirketin de dikkatini çekerek bu konuda adım atmalarına neden olmuştur. Bu kurumların motivasyon ve amaçları, yeni araştırma gündemlerini teşvik etmekten sanatsal ve estetik platformlar yaratmaya, kurumsal hafızanın yeniden inşasından finansal ve sosyal prestij kampanyaları oluşturmaya kadar çeşitlendirmektedir."[44]

[42] Turan, "Tarih araştırmaları için sanal arşiv ve kütüphane kullanımı"
[43] Baruh, "Türkiye'de özel arşivlerin oluşumu üzerine bazı düşünceler", 2015; *Bilgi ve belge çalışmaları: özel arşivlerde teori ve uygulama*, ed. Tuba Karatepe, Elif Yılmaz Şentürk ve Varol Saydam, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017).
[44] Nurçin İleri, "Tarihin suskunluklarının peşinden gitmek: Bir arşiv deneyimi", *Sekme #1: Arşiv-Temas*, (2021).

Geçmişin hafızasını tutan arşivlerin, Türkiye'de ilk kez 1998'de dijital ortama aktarılması, günümüzün kullanıcısına, çok daha hızlı ve mekâna bağlı kalmadan belgeye erişim imkânı sağlanması ve erişimin yaygınlaştırılması açısından önemli bir adım olmuştur. Sayısallaştırmanın yanı sıra nitelikli üst verilerin eklemlenmesiyle, arama motorlarının daha iyi sonuç vereceği, ilişkilendirmelerin daha iyi yapılacağı ve diğer arşiv koleksiyonlarıyla konuşacağı açıktır[45]. Söz konusu bu arşivlerin neler olduğu, içerikleri ve bu bağlamda özellikle işletme tarihiyazımı açısından önemleri üzerinde durulması gerekmektedir.

Garanti Bankası, 2011 yılına kadar tarih, sanat ve mimari alanlarında hizmet veren Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Garanti Platform ve Garanti Galeri isimli üç ayrı kültür kurumu altında verdiği hizmetleri SALT adı altında birleştirmiştir[46]. SALT Galata'nın içerisindeki bilgi merkezinin ismi SALT Araştırma'dır ve SALT Araştırma'nın yukarıda adı geçen üç kurumun koleksiyonlarının birleştirmesiyle kurulmuş; tarih, mimarlık ve güncel sanat konulu kütüphanesi vardır. Bu kütüphanenin koleksiyonunu 45.000'i aşkın kitap ve 60.000'i aşkın süreli yayın oluşturmaktadır. Kütüphane, içerisinde başta Türkçe, Osmanlıca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere çeşitli dillerde basılı ve nadir eser barındırmaktadır. Kütüphane koleksiyonun en ilgi çekici parçalarından biri, tarihçilere mikro düzeyde araştırma olanağı sağlayan Annuaire Oriental/Şark Ticaret Yıllıkları'dır. SALT Araştırma'nın arşivi ise açık erişimli olarak bir buçuk milyondan fazla dijital görüntüye ve yüz binden fazla katalog kaydına sahiptir. Bu arşivi önemli kılan özelliklerinden birisi de 1863 yılında kurulan; uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi bankası ve haznedarı olarak görev yapan Osmanlı Bankası'nın, nâm-ı diğer Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin, arşivini muhafaza etmesidir. Osmanlı Bankası'na ait personel fotoğrafları, hisse senetleri, banknotlar, tanıtım belgeleri gayr-ı menkul dosyaları araştırmacıya açıktır[47]. Bu arşive bağlı olarak gerçekleştirilen faaliyetler sonucu Osmanlı Bankası'nın kurum tarihi yazılmış[48] olmakla birlikte, özellikle bankanın arşivinin zenginliğini gözler önüne seren çalışmalar[49] yanında özellikle işletme tarihi bağlamında bankanın personeline yönelik incelemeler de yapılmıştır. Örneğin, bu çalışmalardan birinde kadın perspektifinden bankada çalışan kadınların devir oranından milli kimliklerine, işten ayrılma sebeplerinden amirlerinin paternalistik uygulamalarına değin işletme tarihini ilgilendiren çokça ayrıntıya ulaşmak mümkündür[50]. Edhem

[45] Lorans Tanatar Baruh, "Arşivden çıktı: Arşivi kamuya açmak", (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri, 20 Ekim 2017, İstanbul, Türkiye).
[46] Lorans Tanatar Baruh, "SALT Araştırma: Özel arşivleri paylaşıma açmak", (ANKOS akademi webinarında yapılan konuşma, 17 Aralık 2020, İstanbul, Türkiye).
[47] Elif Yılmaz, "SALT Galata ve SALT Araştırma", *Bilgi Dünyası*, 15(2), (2014): 463-464.
[48] Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası tarihi.* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).
[49] Edhem Eldem, *135 yıllık bir hazine: Osmanlı Bankası arşivinde tarihten izler.* (İstanbul: Osmanlı Bankası, 1997).
[50] Laurence-Aida Ammour ve Lorans Tanatar Baruh, "Çalışan kadından bir kesit (1911-1934): Osmanlı Bankası kadın personeli", *Tarih ve Toplum*, 183, (1999): 15-21.

Eldem de aynı arşiv üzerinden imparatorluktan cumhuriyete değin banka personelinin etnik kimliğinin nasıl bir dönüşüm geçirdiğini gözler önüne sermiştir[51].

Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi, bankanın kuruluşundan günümüze Türkiye'nin bankacılık ve kültür dünyalarına yaptığı katkıları tespit etmek, belgelemek, bu belgeleri modern arşiv standartlarına göre saklamak, düzenlemek ve korumak, ayrıca kurum için gerekli bilginin doğru kişiye, doğru zamanda, en kısa sürede ve bütünlüklü bir biçimde ulaşmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur[52]. Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi ise, belge koleksiyonu olarak çok zengin olmamakla birlikte, özellikle Cumhuriyet döneminin Ara Güler ile birlikte en önemli foto muhabirlerinden biri olan Selahattin Giz'in koleksiyonunu barındırması bağlamında dikkate değerdir[53].

Eczacıbaşı Topluluğu Arşivi ise, halihazırda arşiv dijitalleştirme projesi yürütülen ve arşivi fiziksel olarak araştırmalara açılmayan bir arşiv olup, başvuru yoluyla yararlanma konusunda bilgi alınabilen ve yararlanılabilen; Eczacıbaşı Topluluğu ve kurucuları ile ilgili bilgi ve belgeleri içeren koleksiyonlara sahip bir arşivdir[54]. Koç Üniversitesi VEKAM ile Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Dijital Koleksiyonu ise, özellikle Koç Topluluğu ve kurucusu Vehbi Koç ile ilgili çalışmalar yapacak işletme tarihçileri yanında VEKAM özelinde Ankara araştırmaları için açık erişim ve ücretsiz bir içerik sunmaktadır[55]. Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Dijital Koleksiyonu içeriğinde bulunan Vehbi Koç Gazete Kupürleri Koleksiyonu ise, Vehbi Koç ile ilgili süreli yayınlardan derlenmiş önemli haberleri içermektedir. Doğuş Grubu'nun 2016 yılında Ara Güler'le yaptığı işbirliği sonucu kurulan Ara Güler Müzesi ise, sanatçının arşivinden derlenen fotoğraflardan oluşmakta ve Türkiye'de uluslararası niteliğe sahip ilk fotoğraf müzesi olma özelliğine sahip bulunmaktadır. Halen çalışmaları devam eden arşivin tasnifi, envanteri, koruma çalışmaları yapılmakta ve yüzbinlerce belge tek tek elden geçirilmektedir. Tasnifi yapılan eserler arşiv sistemine yüklenmekte ve ileride online olarak herkesin kullanımına açık hale getirilmesi planlanmaktadır[56]. Doğrudan iktisat ve işletme tarihi ile ilgili materyaller ihtiva etmemekle birlikte Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi Koleksiyon ve Arşivleri de özellikle iş dünyasının kültür sanat alanındaki çalışmalarını inceleye-

---

[51] Edhem Eldem, "Reshuffling nationality and ethnicity. The Ottoman Bank staff from empire to republic". *European banking overseas, 19th-20th century*, ed. Ton de Graaf, Joost Jonker ve Jaap-Jan Mobron, (Amsterdam: ABN AMRO Historical Archives, 2002), 179-211.

[52] Ali Kılıçarslan, "Pazarlama ilkelerine göre görsel-işitsel arşiv malzemelerinin pazarlanması: Yapı Kredi Tarihi Arşiv Müzesi örneği" (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2007). 71-72.

[53] Charles King, *Pera Palas'ta gece yarısı: Modern İstanbul'un doğuşu*: 21.

[54] Evrim Çataloğlu, Eczacıbaşı Topluluğu arşivi arşiv ve dokümantasyon uzmanı Evrim Çataloğlu ile e-posta yazışması. 26 Nisan 2019.

[55] Alev Ayaokur, "Vehbi Koç Vakfı Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) kütüphanesi ve arşivi", (Kent hafıza merkezleri: Kent kütüphaneleri, kent arşivleri ve kent müzeleri sempozyumunda sunulan bildiri, 26-27 Mart 2010, Kayseri, Türkiye).

[56] Umut Sülün, "Ara Güler Arşivi", (VEKAM-AFSAD Fotoğrafı Konuşturmak panelinde yapılan konuşma, 31 Ekim 2019, Ankara, Türkiye).

cek araştırmacılar için önemli bir içerik sunmaktadır. Koleksiyon ve arşivler dijitalleştirilerek "digitalSSM" adı altında yararlanmaya açılmıştır. digitalSSM, uluslararası standartların temel alınarak, Sakıp Sabancı Müzesi (SSM) koleksiyonlarının ve arşivlerinin dijitalleştirildiği; bu dijital içeriğe ait üstverilerin oluşturulup, açık erişim prensibiyle, tüm dünyaya sunulduğu bir dijital arşiv çalışmasıdır. Bu çalışma; müzenin kalıcı koleksiyonları Kitap Sanatları ve Hat Koleksiyonu ile Resim Koleksiyonu'nda bulunan sanat eserlerini, Abidin Dino Arşivi ve Emirgan Arşivi'ne ait belgeleri, Müze'nin süreli sergilerine ait dokümanları kapsamaktadır. digitalSSM, birbirinden bağımsız bilgi sistemleri olan müze, arşiv ve kütüphaneyi tek bir bilgi sistemi olarak yeniden kurmayı hedeflemektedir[57].

Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Arşivi de dijital olarak açık erişim politikasıyla hizmet vermekte ve özellikle İstanbul'a ilişkin bazıları Selahattin Giz'e ait oldukça önemli görsel materyallere ev sahipliği yapmaktadır[58]. Tarih Vakfı Arşivi ise, vakfın Bilgi ve Belge Merkezi'ne bağlı olarak faaliyet göstermek olup; sanal bir taramadan (arsiv.tarihvakfi.org.tr) sonra izin süreci ile istenilen bilgi ve belgelere erişilebilmektedir. Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi ise kurum arşivleri ve üniversiteye bağışlanmış olan özel koleksiyonlar üzerine kataloglama ve dijitalleştirme çalışmaları sonucunda ve İstanbul Kalkınma Ajansı'nın "Yenilikçi ve Yaratıcı İstanbul Mali Destek Programı" kapsamında yürütülen Kişisel Arşivlerle İstanbul'da Bilim, Kültür ve Eğitim Tarihi adlı proje desteğiyle digitalarchive.boun.edu.tr adresinden açık erişim olarak ulaşılabilen bir arşiv ile Aptullah Kuran Koleksiyonu, Aziz Ogan Koleksiyonu, Feza Gürsey Koleksiyonu, Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu Koleksiyonu, Jale İnan Koleksiyonu, Robert Kolej, Amerikan Kız Koleji ve Boğaziçi Üniversitesi Arşivi ile Scott Ailesi Koleksiyonu gibi birçok koleksiyona ev sahipliği yapmaktadır. Robert Kolej, Amerikan Kız Koleji ve Boğaziçi Üniversitesi Arşivi'nde günümüzde New York'ta Columbia Üniversitesi Nadir Eserler ve Yazmalar Kütüphanesi'nde bulunan materyaller, Columbia Üniversitesi ile Boğaziçi Üniversitesi arasında gerçekleştirilen protokol sonucu dijital kopyalar halinde Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi aktarılmıştır. 1850'li yıllardan 1980'lere kadar uzanan bir dönemi kapsayan bu arşivde Robert Kolej ve Amerikan Kız Koleji'ne ait 200 bini aşkın yazılı ve görsel doküman bulunmaktadır[59].

Türkiye İş Bankası Müzesi Arşivi, bankanın kuruluşundan bugüne dek kullanılan, Cumhuriyet dönemi bankacılığının dönüşüm evrelerini yansıtan ve bankadaki gündelik yaşamın vazgeçilmez parçası olan nesne, belge ve görsel-işitsel

---

[57] Osman Serhat Karaman, "digitalSSM: Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi'nin koleksiyon ve arşivlerinin dijitalleştirilmesi", (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri, 20 Ekim 2017, İstanbul, Türkiye).

[58] Ümran Kandemir, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü", (Kent hafıza merkezleri: Kent kütüphaneleri, kent arşivleri ve kent müzeleri sempozyumunda sunulan bildiri, 26-27 Mart 2010, Kayseri, Türkiye).

[59] Cengiz Kırlı ve Nurçin İleri, *Bavullardan kataloglara: Boğaziçi arşivleri'ne doğru.* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2015).

malzemelerin oluşturduğu bir koleksiyondur[60]. Poliçeler, makbuzlar, tahsilat fişleri, kasa fişleri, hisse senetleri, çekler, banka cüzdanları gibi bankacılık hizmetlerine ilişkin belgeler; sözleşmeler, banka iç yazışmaları, kurum ve kuruluşlarla yapılan resmi yazışmalar; bankaya yazılan mektuplar, şubenin ilk dönem personel bilgileri gibi toplumsal ve iktisadi hayatı yansıtan belgeler; gazete reklamları, reklam afişleri, kartpostallar gibi tanıtıma yönelik malzemeler; fotoğraflar, resimler, eski mimari plan ve projeler ile çeşitli konularda yapılmış yüzlerce film Türkiye İş Bankası arşivini oluşturmaktadır. Tüm bu arşiv, sosyal tarih ve iktisat tarihi alanlarında tarih yazımını fark edilir biçimde zenginleştirecek çeşitliliğe sahiptir (www.issanat.com.tr/turkiye-is-bankasi-muzesi/koleksiyon-bagis). DPT Kütüphanesi ise günümüzde T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Kütüphanesi olarak hizmet vermekte ve özellikle Devlet Planlama Teşkilatı'na ait birçok belge, rapor ve dokümanın elektronik kopyalarını açık erişim ve ücretsiz bir biçimde kullanıcılara sunmaktadır. Ayrıca, DPT Kütüphanesi'nde özellikle 1960-1980 döneminde uygulanmış planların koordinasyon ve izleme aşamalarına ilişkin zengin bir arşiv malzemesi bulunmaktadır. Birincil kaynak niteliğindeki bu malzemenin birçok yeni ve özgün çalışmaya kaynaklık edebileceği değerlendirilmektedir[61].

Özellikle son yıllarda yerel yönetimlerin kent belleği oluşturmak amacıyla kurmuş oldukları bilgi ve belge merkezleri ile yönetim alanları içinde bulunan endüstriyel miras niteliğindeki tesislerin dönüşümü de yerel yönetimlerin bilgi ve belge merkezlerinin işletme tarihi yazımı bağlamında önemli birer arşiv kaynağı haline geldiğini göstermektedir. Örneğin, Cumhuriyet döneminin önemli endüstriyel miraslarından birini teşkil eden İzmit'teki SEKA Kâğıt Fabrikası'nın Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne devri sonrası bu yapı içinde SEKA Arşivi'nin konumlandığı SEKA Dokümantasyon Merkezi'nin de yer aldığı SEKA Kâğıt Müzesi adlı bir müzeye dönüşerek araştırmacılara hizmet vermektedir[62]. SEKA Kâğıt Fabrikası'nın 1934 yılında temeli atılıp 1936'da kurulduğu[63] düşünüldüğünde, söz konusu arşivin Türkiye'nin ekonomik ve sosyal tarihini temsil eden önemli bir hafıza mekânı olarak[64] önemi açıktır. Benzer şekilde, İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi (APİKAM) de, özelde İzmir genelde ise Ege bölgesinin ekonomik ve sosyal tarihine ilişkin çok

---

[60] Ayşegül Okan Sağlam, "What does a bank do in the museum world?", (ICMAH Annual Conference on Corporate Museums, 10-12 Ekim 2018, İstanbul, Türkiye).

[61] Mehmet Yavuz, Kamu yatırımlarının yönetimi: Müstakil projelerden toplulaştırılmış projelere geçiş. (Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2017). 6.

[62] Yeşim Kartaler, "The SEKA paper museum: Transformation of life into memory, memory into museum and museum into life again", (ICMAH Annual Conference on Corporate Museums, 10-12 Ekim 2018, İstanbul, Türkiye). 61.

[63] Mustafa Çakır, "Sanayi mirasının kültürel dönüşümü bağlamında SEKA kâğıt fabrikası alanı ve kent belleğine etkileri". (Kent hafıza merkezleri: Kent kütüphaneleri, kent arşivleri ve kent müzeleri sempozyumunda sunulan bildiri, 26-27 Mart 2010, Kayseri, Türkiye). 399.

[64] Meral Akbaş ve Özge Kelekçi, "From factory to museum: The obliteration of the history of resistance". *Museums and the working class*, ed. Adele Chynoweth (London: Routledge, 2021). 161.

zengin yazılı ve görsel bir arşive sahiptir. Örneğin, söz konusu bu arşivle kökleri İzmir İktisat Kongresi'ne dayanan ve Türkiye'nin en köklü fuarı niteliğindeki İzmir Enternasyonel Fuarı'nın tarihi geniş kapsamlı olarak çalışılabilmektedir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşivi, İBB Müzeler Müdürlüğü'nün, İstanbul Kalkınma Ajansı desteğiyle gerçekleştirdiği proje ile Osmanlı dönemi nadir eserlerin kataloglanması, dijital ortama aktarılması ve elektronik ortamda kullanıma sunulması amaçlanmış ve proje kapsamında Atatürk Kitaplığı arşivinde yer alan yazma eserler, resmi evraklar, süreli yayınlar, makaleler, Arap harfli kitaplar, yabancı dil kitaplar, albümler, kart-postallar, afişler ve haritalar dijital hale getirilerek ücretsiz üyelik ile araştırmacıların erişimine açılmıştır[65].

Söz konusu bu dijital arşivler yanında görece daha az bilinen ve tarih araştırmalarında nadiren başvurulan ve özellikle görsel malzemeler barındıran bazı yerli dijital arşivler arasında, Millî Savunma Bakanlığı Ordu Foto-Film Merkezi Arşivi, TRT Arşivi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sinema Genel Müdürlüğü Arşivi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Film Arşivi ile Anadolu Ajansı Arşivi zikredilebilir. Ayrıca, benzer nitelikte Türkiye'ye ilişkin görsel materyaller ihtiva eden yabancı dijital arşivler bağlamında, Associated Press Archive, British Movietone, British Pathé, Periscope Film, Reuters Archive, Sherman Grinberg Film Library ile Producers Library Archival Stock Footage sayılabilir. Hem yerli hem de yabancı görsel arşivlerin sayı ve niteliğindeki bu artış hem işletme tarihiyazımı hem de genel tarihyazımı için önemli potansiyelleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin, Annales Okulu mensuplarından Marc Ferro, bu hususta; filmleri birer belge olarak incelemek ve böylece toplumun bir karşı çözümlemesine yönelmek fikrini öne sürerek[66] önemli bir tartışma başlatmıştır. Bu tartışma bağlamında yerelden de bazı katkılar gelmiş ve arşiv görüntülerinin tarihi belge olarak kullanılması, görüntülerin kendilerine has özelliklerine dayanarak filmleri yapısöküme uğratma ve yeniden inşa etme yönünde bir deneme ile birlikte hareketli görüntülerin geçmişe dair bilgi kaynağı olarak potansiyelleri ve sınırları da araştırılmıştır[67]. Bu tartışmanın tarihsel araştırmaya getirdiği en önemli bakış açısı değişikliği; görselliğin metnin yardımcısı, illüstrasyonu olmadığı, dahası metnin yaptığı işi başka araçlarla yaptığı düşüncesidir[68].

Son olarak, özellikle işletme tarihi yazımında, resmi ve kurumsal arşiv kaynaklarına ulaşılamaması veya arşiv kaynaklarından yeteri kadar yararlanılamaması halinde[69] başta gazete ve dergiler olmak üzere süreli yayınların da işletme

---

[65] Turan, "Tarih araştırmaları için sanal arşiv ve kütüphane kullanımı", 125.

[66] Marc Ferro, *Sinema ve tarih.* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).

[67] Saadet Özen, "Rethinking the Young Turk revolution: Manaki Brothers' still and moving images". (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010).

[68] Ege Berensel, "Çöpü arşivlemek: 8mm arşivi üzerine", *Otonom arşivleme*, ed. Alper Şen, Özge Çelikaslan ve Pelin Tan, (İstanbul: Koza Görsel Kültür ve Sanat Derneği, 2016). 113.

[69] Per H. Hansen, "Writing business history without and archive: Newspapers as sources for business history. Possibilities and limitations." *Markets and Embeddedness: Essays in Honour of*

tarihi yazımına önemli bir açılım getirebilme potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Gazete arşivleri, işletme tarihine ilişkin hem nitel hem de nicel analizlerde kullanılabilmekte ve bu da araştırmacılara gazete arşivlerini hem çalışmalarının ana kaynağı hem de yardımcı kaynağı olarak kullanma olanağı sunmaktadır[70]. Buraya kadar üzerinde durulan resmi arşiv sınırlılığı ve özellikle işletmelerin araştırmacılara kaynak sunmadaki isteksizliği gibi hususlar göz önünde tutulduğunda, başta *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gibi iki köklü gazetenin koleksiyonlarına dijital olarak erişilebilmesi ve dahası bu gazeteler dışında *Tan, Son Posta* ve *Vakit* vb. gazetelerin dijital nüshalarına İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Gazeteden Tarihe Bakış Projesi ile Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi Gazete Koleksiyonu vasıtasıyla erişilebilmesi de oldukça önemli bir boşluğu dolduracak zengin kaynaklara erişebilmeye imkan vermektedir.

Burada zikredilen tüm bu dijital arşiv girişimlerine karşın, ülkemize tarihsel kaynakların dijitalleştirilmesi çalışmalarının hem yavaş ilerlemekte hem de diğer ülkelerde hâkim olan anlayışın aksine açık ve ücretsiz erişime yeterince izin verilmeyecek şekilde ilerlediği belirtilmektedir. Dahası, bu konuda yapılan çalışmaların daha çok tarihsel belge ve kaynakların korunması ve kolay erişim için kataloglanmasını amaçladığı ve fakat özgür erişim yoluyla insanların kullanımına sunumunun ikinci plana atıldığının da altı çizilmektedir[71]. Benzer bir biçimde ve arşiv mantığının tam tersine Fransız Sinematek'inin kurucusu Henri Langlois de bir filmi korumanın en iyi yolunun onun gösterilerek dolaşıma sokulması olduğunu belirtmekte ve arşivin yoğunlaşmaya değil dağılmaya veya saçılmaya dayalı korunabileceğini belirtmektedir[72]. Bu manada, açık erişim arşivsel malzemenin korunup aktarılabilmesi açısından da kritik önemi haizdir.

V. Değerlendirme ve Sonuç

İşletme tarihi yazımı bağlamında resmi/kurumsal arşiv bilgisinin sınırlı ve yetersiz olduğu durumlarda, özel arşivlerin önemi büyük oranda artmakta ve bu arşivlerden derlenen kaynaklar çalışmaların ana kaynağı haline gelmektedir. Söz konusu böyle bir durumda, yerelde yararlanılabilecek muhtemel özel arşiv kaynaklarının kapsam ve içerik olarak tanıtılıp işletme tarihi yazımı bağlamında getirebileceği potansiyel açılımların ele alındığı bu çalışmada, buraya değin tartışılan meseleler bağlamında birkaç husus öne çıkmaktadır.

İlk olarak, işletme arşivlerini içeren özel arşivlerin işletme tarihi alanının ve işletme tarihi yazan araştırmacıların hâkim paradigması olan işletme ve/ya kurum perspektifli bir tarih yazımını açımlayabilecek ve daha aşağıdan bir tarih yazımına imkân sunacak bir birikime sahip olduğu zikredilebilir. İncelenen özel

Ulf Olsson, ed. Carl-Johan Gadd, Staffan Granér, Sverker Jonsson ve Ulf Olsson. (Göteborg: Ekonomisk-Historiska Institutionen Göteborg University, 2004). 99-120.

[70] David Bowie, "Contextual analysis and newspaper archives in management history research". *Journal of Management History*, 25(4) (2019): 516–532.

[71] Turan, "Tarih araştırmaları için sanal arşiv ve kütüphane kullanımı", 129.

[72] Anand, "Arşiv üzerine on tez", 77.

arşivlerdeki birikim, böylesi bir tarih yazımında işletmelerin kurucuları kadar çalışanlarının da yer alabileceğini göstermektedir.

İkincil olarak belirtilmesi gereken husus, aşağıdan bir tarih yazımı yanında bahse konu özel arşivler yoluyla özellikle Türkiye gibi ekonomide devletin büyük ağırlığı olan bir ülkede devletin perspektifi dışında daha 'hususi' bir bakış açısıyla da ülkenin hem iktisadi hem de girişimcilik vb. işletmecilik tarihinin betimlenebileceğidir.

Aşağıdan ve hususi bir bakış açısıyla tarih yazımını mümkün kılacak olan ise, bu arşivlere erişim ve çalışabilmekle mümkün olabilir. Buradan da değinilmesi gereken bir üçüncü husus olarak, özel arşivlerin yararlanma koşulları ile araştırmacılara 'açıklık' durumlarının oldukça kritik bir önem taşıdığı görülmektedir.

Son olarak, bir önceki ile bağlantılı olmakla birlikte, erişim ve açıklık sorunlarını gidermek ve esasında bazı araştırmacıların zikrettikleri gibi kamuya mal olmuş olan böylesi özel arşiv birikimlerinin yönetilmesini sağlayacak kurumsal ve yasal bir altyapının oluşturulması hem işletme tarihi yazımı hem de arşivcilik bağlamında önemli bir gündem olacak gibi gözükmektedir.

Kaynakça

Acun, Fatma, "Tarih kaynakları", *Tarih nasıl yazılır? Tarihyazımı için çağdaş bir metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019).

Ağır, Seven, "Nineteenth-Century female entrepreneurship in Turkey", *Female entrepreneurs in the long nineteenth century*, ed. Jennifer Aston ve Catherine Bishop. (Cham: Palgrave Macmillan, 2020).

Akbaş, Meral ve Özge Kelekçi, "From factory to museum: The obliteration of the history of resistance". *Museums and the working class*, ed. Adele Chynoweth (London: Routledge, 2021).

Aktaş, Necati, "Osmanlı Arşivi'nde yeniden yapılanma ve teknolojik gelişmeler", *Arşiv Dünyası,* (3) (2004): 6.

Alikılıç, Dündar, "Türkiye'de özelleştirilen kurumlara yönelik arşiv politikaları", *Arşiv emektarlarına armağan*, haz. Nizamettin Oğuz ve İshak Keskin, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2013). 13-21.

Ammour, Laurence-Aida ve Lorans Tanatar Baruh, "Çalışan kadından bir kesit (1911-1934): Osmanlı Bankası kadın personeli", *Tarih ve Toplum*, 183, (1999): 15-21.

Anand, Shaina, "Arşiv üzerine on tez", *Otonom arşivleme*, ed. Alper Şen, Özge Çelikaslan ve Pelin Tan, (İstanbul: Koza Görsel Kültür ve Sanat Derneği, 2016).

Aracı Güler, Neslihan, "İstanbul'daki bilgi ve belge merkezlerinde bulunan şahıs arşivleri üzerine bir inceleme", *Bilgi ve belge çalışmaları: özel arşivlerde teori ve uygulama*, ed. Tuba Karatepe, Elif Yılmaz Şentürk ve Varol Saydam, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017).

Aren, Tülin, "Özel arşivler ve kamu arşivleriyle ilişkileri", (I. milli arşiv şurasında sunulan tebliğ, 20-21 Nisan 1998, Ankara, Türkiye).

Arıkan, Zeki, "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi arşivi", (Osmanlı-Türk diplomatiği seminerinde sunulan bildiri, 30-31 Mayıs 1995, İstanbul, Türkiye).

Arıkan, Zeki, *Tariş tarihi*, (İstanbul: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, 1993).

Ayaokur, Alev, "Vehbi Koç Vakfı Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) kütüphanesi ve arşivi", (Kent hafıza merkezleri: Kent kütüphaneleri, kent arşivleri ve kent müzeleri sempozyumunda sunulan bildiri, 26-27 Mart 2010, Kayseri, Türkiye).

Aydın, Suavi, "Otobiyografi nasıl okunur? Biteviye tarihçiliğin açmazlarına dair", *Tarih, otobiyografi ve hakikat: Yüzbaşı Torosyan tartışması ve Türkiye'de tarihyazımı*, ed. Bülent Somay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015).

Bali, Rıfat N., *Safehaven: İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'deki Nazi varlıkları meselesi*, (İstanbul: Libra Kitap, 2018).

Berensel, Ege, "Çöpü arşivlemek: 8mm arşivi üzerine", *Otonom arşivleme*, ed. Alper Şen, Özge Çelikaslan ve Pelin Tan, (İstanbul: Koza Görsel Kültür ve Sanat Derneği, 2016).

Bilici, Faruk, "İş dünyası arşivleri", *Arşivcilik konferansları*, haz. Hamza Kandur, (İstanbul: Librairie de Pera, 1995). 74-83.

Binark, İsmet, "Türk devlet arşivi ve devlet arşiv sitesi", *Türk Kütüphaneciliği*, 26(2) (1977) 74-76.

Birinci, Ali, "Türkiye'de biyografi", (Türkiye'de biyografi açık oturumunda sunulan bildiri, 27 Ocak 2018, İstanbul, Türkiye).

Bowie, David, "Contextual analysis and newspaper archives in management history research". *Journal of Management History*, 25(4) (2019): 516–532.

Çakır, Mustafa, "Sanayi mirasının kültürel dönüşümü bağlamında SEKA kâğıt fabrikası alanı ve kent belleğine etkileri". (Kent hafıza merkezleri: Kent kütüphaneleri, kent arşivleri ve kent müzeleri sempozyumunda sunulan bildiri, 26-27 Mart 2010, Kayseri, Türkiye).

Çataloğlu, Evrim, Eczacıbaşı Topluluğu arşivi arşiv ve dokümantasyon uzmanı Evrim Çataloğlu ile e-posta yazışması. 26 Nisan 2019.

Çolpan, Aslı M. ve Geoffrey Jones. "Business groups, entrepreneurship and the growth of the Koç Group in Turkey", *Business History* 58.1 (2016): 69-88.

Dündar, Can, *Özel arşivinden belgeler ve anılarıyla Vehbi Koç.* (İstanbul: Doğan Kitap, 2006).

Dündar, Can, *Özel arşivinden belgeler ve anılarıyla Vehbi Koç II (1961-1976),* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).

Eldem, Edhem, "Reshuffling nationality and ethnicity. The Ottoman Bank staff from empire to republic". *European banking overseas, 19th-20th century*, ed. Ton de Graaf, Joost Jonker ve Jaap-Jan Mobron, (Amsterdam: ABN AMRO Historical Archives, 2002), 179-211.

Eldem, Edhem, *135 yıllık bir hazine: Osmanlı Bankası arşivinde tarihten izler.* (İstanbul: Osmanlı Bankası, 1997).

Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası tarihi.* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

Ergut, Ferdan, *Tarihin hakikatleri.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).,

Ferro, Marc, *Sinema ve tarih.* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).

Gier, N. Defne, "Modernleşme kuramı perspektifinden Türkiye'deki özel arşivler", (Türkiye'de arşivciliğin bugünü ve yarını, kadınların arşivlerdeki yeri ulusal sempozyumunda sunulan bildiri, 10-11 Nisan 2021, İstanbul, Türkiye).

Hansen, Per H., "Writing business history without and archive: Newspapers as sources for business history. Possibilities and limitations." *Markets and Embeddedness: Essays in Honour of Ulf Olsson*, ed. Carl-Johan Gadd, Staffan Granér, Sverker Jonsson ve Ulf Olsson. (Göteborg: Ekonomisk-Historiska Institutionen Göteborg University, 2004). 99-120.

Hull, Andrew ve Peter Scott, "The 'value' of business archives: assessing the academic importance of corporate archival collections". *Management & Organizational History*, 15(1) (2020): 1-21.

İçimsoy, A. Oğuz, "Özelleştirme uygulamaları ve özelleştirilen kamu kurumlarının arşivleri", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 2 (2000): 71-78.

İçimsoy, Oğuz A., "Unutma özelliği olmayan bellek, yeter ki bilinçli olarak yok edilmesin ya da …" (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri, 20 Ekim 2017, İstanbul, Türkiye).

İleri, Nurçin, "Tarihin suskunluklarının peşinden gitmek: Bir arşiv deneyimi", *Sekme #1: Arşiv-Temas*, (2021).

Kandemir, Ümran, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü", (Kent hafıza merkezleri: Kent kütüphaneleri, kent arşivleri ve kent müzeleri sempozyumunda sunulan bildiri, 26-27 Mart 2010, Kayseri, Türkiye).

Karaman, Osman Serhat, "digitalSSM: Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi'nin koleksiyon ve arşivlerinin dijitalleştirilmesi", (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri, 20 Ekim 2017, İstanbul, Türkiye).

Kartaler, Yeşim, "The SEKA paper museum: Transformation of life into memory, memory into museum and museum into life again", (ICMAH Annual Conference on Corporate Museums, 10-12 Ekim 2018, İstanbul, Türkiye).

Kayabal, Aslı, "Sahaflardan Tarih Vakfı'na sert tepki", *Yeni Yüzyıl*, 10 Şubat 1998.

Kılıçarslan, Ali, "Pazarlama ilkelerine göre görsel-işitsel arşiv malzemelerinin pazarlanması: Yapı Kredi Tarihi Arşiv Müzesi örneği" (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2007). 71-72.

Kırlı, Cengiz ve Nurçin İleri, *Bavullardan kataloglara: Boğaziçi arşivleri'ne doğru.* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2015).

King, Charles, *Pera Palas'ta gece yarısı: Modern İstanbul'un doğuşu.* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016).

Koraltürk, Murat ve Akansel Yalçınkaya, "Kurum ve sektör tarihi, iş insanı ve yönetici hatırat, biyografi ve otobiyografilerinin iktisat ve işletme tarihi kaynağı olarak değeri ve önemi", *Kurum ve sektör tarihi, iş insanı ve yönetici hatırat, biyografi ve otobiyografi kitapları bibliyografyası (1932-2018)*, ed. Rıfat Bali, Murat Koraltürk ve Akansel Yalçınkaya. (İstanbul: Libra Kitap, 2019), 11-34.

Nix, Adam ve Stephanie Decker, "Using digital sources: the future of business history?", *Business History*, 2021: doi.org/10.1080/00076791.2021.1909572.

Okan Sağlam, Ayşegül, "What does a bank do in the museum world?", (ICMAH Annual Conference on Corporate Museums, 10-12 Ekim 2018, İstanbul, Türkiye).

Özel, Oktay, *Dün sancısı: Türkiye'de geçmiş algısı ve akademik tarihçilik.* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).

Özen, Saadet, "Nostalji eleştirisinin eleştirisi", (Arşivden sonra? konferans dizisinde sunulan bildiri, 13 Kasım 2018, İstanbul, Türkiye).

Özen, Saadet, "Rethinking the Young Turk revolution: Manaki Brothers' still and moving images". (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010).

Rukancı, Furkan, Hakan Anameriç ve Yusuf Yalçın, "Türkiye'de özel arşivler", *Bilgi Dünyası*, 17 (2016): 23.

Saka, Erkan, "Akademik çalışmalara katkı bağlamında bir sorunsallaştırma alanı olarak dijital arşiv(cilik)", (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri, 20 Ekim 2017, İstanbul, Türkiye).

Saydam, Varol, "İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan Ahmet Hamdi Tanpınar evrakının sayısallaştırılması", *Bilgi ve belge çalışmaları: özel arşivlerde teori ve uygulama*, ed. Tuba Karatepe, Elif Yılmaz Şentürk ve Varol Saydam, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017).

Silier, Orhan, "Tarihsel mirasın korunması ve arşiv malzemesi", (Osman Hamdi Bey ve dönemi sempozyumunda sunulan bildiri, 17-18 Aralık 1992, İstanbul, Türkiye).

Sülün, Umut, "Ara Güler Arşivi", (VEKAM-AFSAD Fotoğrafı Konuşturmak panelinde yapılan konuşma, 31 Ekim 2019, Ankara, Türkiye).

Tanatar Baruh, Lorans, "Arşivden çıktı: Arşivi kamuya açmak", (Dijital çağda arşivler ve kültürel miras konferansında sunulan bildiri, 20 Ekim 2017, İstanbul, Türkiye).

Tanatar Baruh, Lorans, "SALT Araştırma: Özel arşivleri paylaşıma açmak", (ANKOS akademi webinarında yapılan konuşma, 17 Aralık 2020, İstanbul, Türkiye).

Tanatar Baruh, Lorans, "Türkiye'de özel arşivlerin oluşumu üzerine bazı düşünceler", *İsmet Binark armağanı*, ed. İshak Keskin, Ş. Nihal Somer ve Nizamettin Oğuz, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2015).

Tekeli, İlhan, *Birlikte yazılan ve öğrenilen bir tarihe doğru*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011).

Tekeli, İlhan, *Tarihyazımı üzerine düşünmek*. (Ankara: Dost Kitabevi, 1998).

Turan, İbrahim, "Tarih araştırmaları için sanal arşiv ve kütüphane kullanımı", *Tarih nasıl yazılır? Tarihyazımı için çağdaş bir metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019).

Yalçınkaya, Akansel, "Mütehassıslar, mütercimler ve mümessiller: Erken Cumhuriyet dönemi kamu kurumlarının rasyonalizasyonunda bağlam ve aktörler", (28. ulusal yönetim ve organizasyon kongresinde sunulan bildiri, 3-5 Eylül 2020, Ankara, Türkiye).

Yavuz, Mehmet, Kamu yatırımlarının yönetimi: Müstakil projelerden toplulaştırılmış projelere geçiş. (Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2017).

Yazıcı, Serkan, *Yüzyıllık hikayeler*. (İstanbul: Yüzyıllık Markalar Derneği, 2015).

Yılmaz, Elif, "SALT Galata ve SALT Araştırma", *Bilgi Dünyası*, 15(2), (2014): 463-464.

Öz: Bu çalışmada, Türkiye bağlamında işletme tarihi yazımında arşiv kullanımının imkân(sızlık)ları incelenecektir. Çalışmada, Türkiye'de işletme arşivlerinin kullanımının eleştirel bir değerlendirmesi yapılarak işletme tarihi yazımı bağlamında eleştirel ve analitik bir yaklaşım benimsenmiştir. Türkiye'de işletme arşivlerine dayalı işletme tarihi çalışmalarının oldukça sınırlı olduğu ve işletme arşivleri konusunda akademik bir farkındalığın olmadığı görülmektedir. Çalışmanın bulguları, işletme tarihi yazımı için yararlanılabilecek alternatif arşiv kaynaklarının önemini, kapsamını ve zenginliğini ortaya koymaktadır. Çalışma, özellikle işletme tarihi gibi iktisadi kurumları odağına alan ve özel arşivler ile aile arşivlerine kaynak olarak ihtiyaç duyan bir disiplin bağlamında önem arz etmektedir. Çalışma, işletme tarihi yazımı için özel arşivlerin taşıdığı önemi gösteren ilk girişim olması sebebiyle kıymetlidir.

Anahtar sözcükler: işletme tarihi, tarihyazımı, özel arşivler, dijital arşivler ve koleksiyonlar.

Writing Business History Without a State Archive:
Private Archives and Collections in Turkey

Abstract: The aim of this study is to explore the (im)possibilities of using archives for business history writing in Turkey. This study provides a critical literature review on using sources of the business archives in Turkey and adopts a critical and analytical approach towards writing business history.It is observed that business history analysis based on business archives are quite limited and there is no academic awareness about business related archives in Turkey. The findings of the study reveal the importance, scope and richness of alternative archival sources that can be used for business historiography. The study is of great importance for a discipline as business history that focuses on economic institutions and needs private and family archives as resources. The study is valuable as it is the first attempt to demonstrate the importance of private archives for business historiography.

Keywords: business history, historiography, private archives, digital archives and collections.

Dosya:
Osmanlı Dünyasında
Türkçe Dışı
Süreli Yayınlar - IV
Fransızca
Arapça

LE COURRIER DE SMYRNE,
JOURNAL POLITIQUE, COMMERCIAL ET LITTÉRAIRE.

STAMBOUL
JOURNAL QUOTIDIEN
TELEGRAMMES
REVUE POLITIQUE
EXTÉRIEUR
INTÉRIEUR

Anyo 4 6 Eylül-Septembre 1934 No 7
LA BOZ DE ORIENTE
SIYASI, ILMI, EDEBI AYLIK GAZETE
NUMERO SPECIAL
DEDICADO AL HOSPITAL
LAURA KADOORIE OR-AHAIM
LUNARIO ISRAELITA 5695
FIESTAS RELIGIOSAS JUDIAS

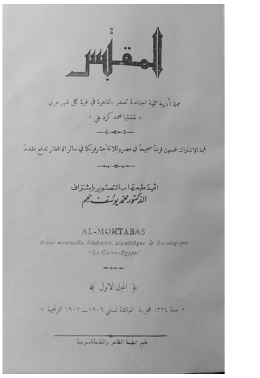

المقتبس
AL-MOKTABAS
Revue mensuelle, littéraire, scientifique & Sociologique
"Le Caire-Egypte"

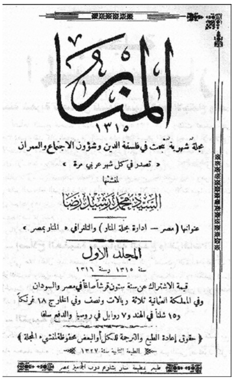

المنار
١٣١٥
مجلة شهرية تبحث في فلسفة الدين وشؤون الاجتماع والعمران
المجلد الاول

Modernitenin Aynası: Osmanlı'da Fransızca Basın

Lorans TANATAR BARUH*

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında ticaretin ve kültürel alışverişlerin yoğun olduğu Doğu Akdeniz liman şehirlerinde Fransızca etkin bir iletişim aracı olarak yerini aldı. Tanzimat'ın ilanından sonra, Fransızca dili okullarda öğretilen, devlet erkânının diplomaside kullandığı, okuma yazması olan sınıfın kendini ifade ettiği, modernleşme idealini benimseyen çeşitli toplulukların buluştuğu dil oldu.[1] İmparatorluğun başkentinde ve Selanik, İzmir, Adana, Beyrut, İskenderiye gibi Batıyla yakın ilişkiler kuran şehirlerde Fransızca, *Journal de Constantinople*'un sahibi Gustave Coutourier'nin yazdığı gibi, "Doğu ile Batı'nın bilgisinin paylaşılabileceği, ortak para birimi misali, nötr bir zemin oluşturuyordu."[2] Bu dil Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra canlılığını kaybetse de İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar etkinliğini korudu. Osmanlı'dan günümüze 700'den fazla gazete ve süreli yayın Fransızca yayımlanarak dolaşıma girdi.[3]

* SALT Araştırma ve Programlar Yardımcı Direktörü / lorans.baruh@saltonline.org
Geliş tarihi: 2 Haziran 2022/ Kabul tarihi: 3 Haziran 2022.
Kebikeç olarak Lorans Tanatar Baruh'a "Fransızca Süreli Yayınlar" bölümü editörü olarak katkıları ve desteği için teşekkür ederiz.

[1] Roderic H. Davison, "The French Language as Vehicle for Ottoman Reform in the Nineteenth Century", *De la révolution française à la Turquie d'Atatürk*, yay. haz. Bacqué-Gramont, E. Eldem, Istanbul, Isis, Varia Turcica XVI, 1990, s. 125-140.

[2] *Journal de Constantinople, Echo de l'Orient,* 5, 01.09.1846, Groc, "Le journal de Constantinople ou l'ambiguïté du cosmopolitisme, 1843-1853", *Presse turque et presse de Turquie: actes des colloques d'Istanbul*, Nathalie Clayer; Alexandre Popovic; Thierry Zarcone, İstanbul, İsis,1992, s. 22.

[3] Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Préface", *La presse française de Turquie de 1795 à nos jours: histoire et catalogue,* yay. haz. Gérard Groc, İbrahim Çağlar, İstanbul, İsis, 1985, s. IX.

1839-1980 yılları arasında tamamı veya kısmen Fransızca dilinde yayımlanan gazete ve dergilerin kapsamlı kataloğunu hazırlayan Gérard Groc ve İbrahim Çağlar'ın oluşturduğu listede 400 kadar başlık Osmanlı dönemine tarihlenir. Bazı güncellemeler gerektirse de[4] hâlen bu alandaki en önemli başvuru kaynağı olan bu yayında, Osmanlı dönemi için kayda geçen gazete ve dergilerin ancak 234'ünün kütüphanelerden erişilebilir olduğu belirtiliyor. Diğerlerinin önemli bir kısmı, malzemenin kırılganlığı ve geçiciliğinden dolayı olsa gerek, dönemin kitap, dergi veya gazete ilanlarında kaldı.[5] Osmanlı coğrafyasının tamamını kapsayan bu çalışmaya, Mısır'da yayımlanan 131 başlık[6], Sultan II. Abdülhamid zamanında sürgünde olan muhalifler ile Jön Türklerin Avrupa'da yayımladıkları gazete ve dergiler de dahil edildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca dilinde ilk gazetelerin İzmir'de yayımlanmasının[7] ardından II. Mahmud'un gerçekleştirdiği reformlar kapsamında Batı'da bir kamuoyu oluşturmak amacıyla *Takvim-i Vekayi*'nin Fransızca versiyonunun *le Moniteur Ottoman* adı altında İstanbul'da yayımlanması ve İzmir'deki yerel basının İstanbul'a taşınmasının anlatımı dönemin yayınlarında bulunabilen bilgilerdi.[8] Ancak Louis Lagarde'ın 1948 ve 1950'de kaleme aldığı makaleler daha sonraki çalışmaların yolunu açtı[9]. Osmanlı'daki Fransızca basının Fransa'da gazetecilik bölümlerinde 1970'lerde yapılan çeşitli tezlere[10] konu olmasının ar-

---

[4] Sara Yontan Musnik'in makalesinde belirttiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca Basın projesinin araştırması esnasında, Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan *Le Messager français pour le Levant* ile Adana'da basılmış *Ferdâ. Siyasî, ʿilmî, edebî ğazete - Ferda. Journal turc politique et littéraire* süreli yayınlarının katalogta yer almadığı tespit edildi.

[5] Gérard Groc, İbrahim Çağlar, *La presse française de Turquie de 1795 à nos jours: histoire et catalogue,* İstanbul, İsis, 1985, s. XIV-XV.

[6] Mısır'da yayımlanan basın için İskenderiye Araştırmaları Merkezi (Centre d'Etudes Alexandrin-CEAlex) 2004'ten beri araştırmalarını sürdürmekte, yayınları korumaya almakta ve dijital erişime sunmaktadır. Géraldine Poels, "Les études sur la presse en langue étrangère: une histoire éclatée des perspectives communes", *Presses allophones de Méditerranée*, yay. haz. Jean-Yves Empereur, Marie-Delphine Martellière. Centre d'Études Alexandrines, p. 344-345. Ayrıca bkz. Marie-Delphine Martellière, "Presse francophone en Egypte", *Bibliothèques d'Orient*, https://heritage.bnf.fr/bibliothequesorient/fr/presse-francophone-en-egypte [Erişim: 29.05.2022].

[7] Fransız Büyükelçiliği'nin 1795-1797 yılları arasında bastığı gazeteler olsa da, Fransız kurumunun vatandaşlarına odaklı yayınladığı bu gazeteleri farklı bir yere koymak gerekir.

[8] M. Belin, "Tableau de la presse périodique et quotidienne à Constantinople en 1864", *Journal Asiatique*, 1865, Paris, s. 170-174. Ubicini, "Journalism in Turkey", *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire, the Reformed Institutions, Army, Navy etc, Part I: Turkey and the Turks*, çeviri: Lady Easthope, John Murray, London, 1856, s. 246-253. Ubicini et Pavet de Courteille, "La presse périodique", *Etat présent de l'Empire ottoman*, Paris, 1876, s. 167-175. Ernest Giraud, "Livres et Journaux", *Revue Commerciale du Levant*, Constantinople, Août 1905, s. 327-340.

[9] L. Lagarde, "Note sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmut II", *Journal Asiatique*, 1948, ss.103-144. L. Lagarde, "Notes sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmud II", *Journal Asiatique*, Paris, 1950, ss. 103-144.

[10] E. Yavuz, "La Presse des Jeunes Turcs en France", Strasburg 3 Üniversitesi Gazetecilik Bölümü, doktora tezi, 1975. K. Alemdar, *İstanbul (1875-1964): Türkiye'de Yayınlanan Fransızca*

dından 1985'te Fransız Anadolu Araştırma Enstitüsü (İFEA) Türkiye'nin Fransızca basın kataloğunu üretti. Gérard Groc'un "Osmanlı Döneminde Fransızca Basın"[11], François Georgeon'un ise "İki Dünya Savaşı Arasında Fransızca Dilinde Basın"[12] makaleleri, kapsayıcı ve katmanlı değerlendirmeleriyle bu alanda araştırma yapacaklar için bir zemin oluşturdu. Devamında IFEA araştırmacıları Marmara Üniversitesi Gazetecilik Bölümü iş birliğiyle konuyu irdeleyen konferanslar gerçekleştirdiler, yeni yayınlar çıkarılmasına ön ayak oldular.[13] Bu toplantıların katılımcılarından matbuat tarihi üzerine sayısız çalışmaları olan Orhan Koloğlu da Fransızca ve Türkçe birçok makaleyle alana katkı sundu.[14] Günümüzde İsis[15] ve Libra[16] yayınevleri bu alandaki araştırmaları yayınlayarak Fransızca basın konusunu çeşitli açılardan gündeme getirmeye devam etmektedir.

Tamamı yalnızca Fransızca dilinde olmayan bu basın Osmanlı Türkçesi, İngilizce, Almanca, Arapça, Ermenice, İbranice dillerinde bölümler de içerebiliyordu. Bu çok dilli süreli yayınlar her zaman Fransa'nın çıkarlarının değil Osmanlı Devleti'nin de sesi olabiliyor, bazen yurtdışında muhalefetin aracı iken bazen de yerelde yeni yükselen bir okuryazar toplumu ile ticari kuruluşların taleplerini dile getiriyordu. Fransızca gazete ve dergiler, ilk zamanlarda yabancılar tarafından yayımlanmış olsalar da Müslüman veya Gayr-i Müslim yayıncıların bu dilde çıkardığı birçok başlık vardı.[17] Levantenlerin etkin rol oynadığı Fransızca basınını her cemaat aynı şekilde sahiplenmedi. Rum ve Ermeni cemaati yükselen milliyetçilik akımlarının etkisiyle kendi dillerinde yayın yapmayı önemsiyordu. Nitekim mütareke yıllarında 9 Aralık 1918 ile 10 Şubat 1920 arasında Dikran Tchayan tarafından yayımlanan *La Renaissance* dışında, Rum ve Ermenilerin Osmanlı dönemi Fransızca süreli yayınına rastlamak olası olmadı. Paris'teki

---

Bir Gazetenin Tarihi, AİTİA Yayını, Ankara, 1978 (2. Baskı 1980, 3. Baskı 2001). 1975'te Strasburg 3 Üniversitesi'nde tamamlanan doktora tezinin yayınlanmış şeklidir.

[11] Groc, "La Presse en français à l'époque ottomane", *La presse française de Turquie…,* s. 3-26.

[12] F. Georgeon, "La Presse de langue française entre les deux guerres mondiales, 1919-1939", *La presse française de Turquie…,* s. 27-40. Ayrıca bkz. Georgeon, "Aperçu sur la presse de langue française en Turquie pendant la période kémaliste (1919-1938)", *la Turquie et la France à l'époque d'Atatürk*, Collection Turcica I, Paris, 1981, s. 199-214.

[13] Clayer; Popovic; Zarcone**,** *Presse turque et presse de Turquie…, 1992.*

[14] Orhan Koloğlu, "Black Bey, précurseur du Tanzimat. Une famille française au service de la Sublime Porte", *Anatolia Moderna,* sayı 1, Istanbul, Isis Yay, 1991, s. 47-114. Koloğlu, "Le premier journal officiel en français à Istanbul et ses répercussions en Europe", *Presse Turque et Presse de Turquie…*, s. 3-13. Koloğlu, "Osmanlı basınının doğuşu ve Blak Bey Ailesi: bir Fransız ailesinin Bâbıâli hizmetinde yüz yılı, 1821-1922", çeviri Erol Üyepazarcı, İstanbul : Müteferrika, 1998.

[15] Luca Zuccolo, *La Presse francophone ottomane et le discours patriotique ottoman*, İstanbul, İsis, 2017.

[16] Rosa Sanchez & Marie-Christine Bornes Varol (eds) *La presse judéo-espagnole, support et vecteur de la modernité*, İstanbul, Libra, 2013. Rıfat Bali, *Le Journal d'Orient Gazetesi ve İstanbullu azınlıkların ve Levantenlerin cemiyet hayatı (1950-1971),* İstanbul, 2018. Leon Kontente, *Les débuts de la presse dans l'Empire Ottoman: Le Spectateur Oriental (1821-1827),* İstanbul, Libra, 2021.

[17] Lorans Tanatar Baruh, "La presse francophone dans l'empire ottoman. Histoire et numérisation", *Presses allophones de Méditerranée*, yay. haz. Jean-Yves Empereur, Marie-Delphine Martellière. Centre d'Études Alexandrines, s. 297-307, 2017.

Nubar Kütüphanesi'nin web sitesinden dijital erişilebilen *La Renaissance* gazetesine teknik sorunlardan dolayı ulaşılamadığı için[18] bu dosya kapsamında incelenemedi. Buna karşın Paris'te ilk çıktığı 1855-1858 yılları arasında Ermeniler hakkında bilgi vermek ve uluslararası kamuoyunu oluşturmak amacıyla, Ressam İvan Ayvazoski'nin kardeşi Kapriyel Ayvazoski'nin editörlerinden olduğu Fransızca-Ermenice yayımlanan ve Osmanlı dünyası ile sıkı bağ kuran *La Colombe du Massis* (1855-1859, 1860-1865) dergisini Aylin Koçunyan "*La Colombe du Massis* veya Ermeni Dünyasının Habercisi" başlığıyla irdeliyor. Derginin içerik analizini yapan Koçunyan, İstanbul'dan birçok abonenin takip ettiği *La Colombe du Massis*'in, Ermeniler arasındaki mezhep çatışmalarının kızıştığı bir dönemde, Katolik ve Protestan misyonerler gibi seslerini daha geniş bir kitleye duyurabilmek için, Fransızcayı çalışma aracı olarak kullandığını belirtiyor.

Diğer cemaatlerden farklı olarak, 1860'lardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli şehirlerinde kurulan Alliance Israélite Universelle okullarının etkisiyle, Fransızca Yahudi toplumunun günlük yaşamına çok daha fazla girdi. Bu dil gerek kendi cemaatleri gerekse genel toplum için çıkardıkları gazete ve dergilerde kullandıkları iletişim araçlarından biri oldu. Yahudi basın tarihi üzerine araştırmaları olan Naim A. Güleryüz[19], bu dosyadaki "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fransızca Yahudi Basın Tarihi" makalesiyle Fransızca dilinin kullanıldığı Yahudi süreli yayınlarını inceliyor, 1957'de sona eren[20] bu basının içeriği ve yayıncıları hakkında bizlere bilgi veriyor.

Sınırların ötesindeki akımlardan ilham alan ve Osmanlı'da kuvvetle hissedilen modernleşme taleplerini ve toplumunun ekonomik, sosyal, kentsel, kültürel dönüşümünü veya direnç noktalarını okumak için gerek Osmanlı gerekse Fransızca basın eşsiz bir kaynak teşkil eder.[21] Dönemin siyasi ikliminin izin verdiği ölçüde çok yönlü fikirlerin ifade edildiği bu kaynaklar, sonuçlara değil süreçlere odaklı araştırmalar için değerli veriler içerir. Ancak Edhem Eldem'in bu dosyadaki makalesinde nedenlerini ortaya koyarak belirttiği üzere bu basın günümüzde yeterince kullanılmamaktadır. Batılılaşma dinamiklerine odaklandığı araştırmalarında bu kaynaklara sıkça başvuran Eldem, "Osmanlı İmparatorluğu'nun son Döneminde Fransızca Basını için Kullanım Kılavuzu" başlıklı makalesinde Fransızca basın ile Osmanlı basınını *Stamboul* ve *Sabah* gazetelerinin birer nüshasını karşılaştırarak nitelik ve nicelik açısından içerik analizini yapıyor ve farklılık-

[18] Yazılımın güncellenmesi yapılamadığından bu yazı hazırlandığında, gazeteye hâlen erişim yoktu. http://www.bnulibrary.org/index.php/fr/periodiques/renaissance-1918-1920 [Erişim: 30.06.2022]

[19] Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını: Süreli Yayınlar*, İstanbul, Gözlem, 2015.

[20] Selim Kaneti, "La Disparition du dernier quotidien de langue française à Istanbul: *le Journal d'Orient*", *Presse turque et presse de Turquie…,* s. 65-68.

[21] Bir örnek vermek gerekirse, 1862'de ilerici fikirleri olan Camondo ile muhafazakar kanadı temsil eden Haham Akriş arasında yaşanan ihtilafın gelişmelerini *Journal de Constantinople* (29.04.1862, 01.05.1862, 02.05.1862) ile *Tasvir-i Efkâr* (12.12.1862, 26.12.1862, 24.01.1863) gazetelerinden takibi yapıldığında olayın tamamı öğrenilebiliyor.

lara değiniyor. Her iki basının dijital yöntemlerle derinlemesine incelenmesinin çok daha kapsayıcı bir tarih yazımını ortaya çıkaracağını vurguluyor.

Kütüphanelerin depolarında korunan ve erişimi zor olan bu gazetelerin dijital ortama aktarılması çoğu zaman boyutları ve kondisyonları nedeniyle zorlu ve maliyetli bir süreç oluşturur. 2009'da, Salt, İBB Atatürk Kitaplığı, Fransa Milli Kütüphanesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsüyle "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca Basın" projesini konuşurken, bu basın, onu yeterince "Fransız" görmeyen Fransa Millî Kütüphanesi'nin ne de Osmanlıca yayınları dijital ortama aktarmayı önceleyen İBB Atatürk Kitaplığı'nın gündemindeydi. Bu gazete ve dergilerin dijital ortamda ilk erişime açıldığı 2011 yılından bugüne bu yayınlara verilen önem arttı. Fransa Millî Kütüphanesi'nin *Paylaşılan Miras* [Patrimoine partagé - Shared Heritage] projesi kapsamında oluşturduğu Doğu Akdeniz'deki kaynakları bir araya getiren ve 2017'de açılan *Doğu Kütüphaneleri* [Bibliothèques d'Orient - Libraries of the Middle East] portalında bu proje bütünlüklü olarak yer aldı[22]. Fransa Milli Kütüphanesi'nin daha önce boyutu ve kondisyonundan dolayı dijital ortama aktarılacaklar listesinden çıkardığı *Stamboul* (1875-1934)[23] gazetesini 2022'de dijital olarak erişime açması projenin devamlılığı açısından önemli bir adım oldu. Fransa Milli Kütüphanesi'nde Türkçe Yayınlar Bölümü'nde çalışmış olan Sara Yontan Musnik proje deneyimini bu dosyada "Fransa Millî Kütüphanesi ve *Gallica*'da Fransızca Osmanlı Süreli Yayınlar" makalesiyle bizlerle paylaşıyor. Bu koleksiyonun nasıl oluştuğuna, kütüphanedeki yerine ve projeye dahil edilen yayınların kriterlerine değinen Yontan Musnik, günümüzde "Türk" koleksiyonlardan sorumlu personelin olmaması nedeniyle ortaya çıkan sorunları aktarıyor.

Doğu Kütüphaneleri projesinin bilimsel komitesinde yer alan Frédéric Hitzel ile uzun yıllardır bu alanda çalışmalarını sürdüren Gérard Groc birer makaleyle dosyaya katkı sağlıyor. Groc "*Le Moniteur Ottoman* ya da Kamuoyunun Dönüm Noktası" ile Hitzel'in "İzmir'den İstanbul'a, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Dilindeki Basının Doğuşu, 1821-1843" yazıları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki imkânları değerlendirerek İzmir'e yerleşen Fransız gazetecilerin çıkardıkları Fransız dilindeki ilk Osmanlı gazeteleri olan *le Smyrnéen* (1824)*, le Spectateur Oriental* (1824-1827)*, le Courrier de Smyrne (1828-1830) et le Journal de Smyrne*'i (1832-1842) konu ediniyor. Gazetelerini İzmir'den İstanbul'a taşımayı başaran Alexandre Blacque Bey (1792-1836) ve Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps'a (1798-1850) odaklanan yazılar, bu iki maceraperest gazetecinin Osmanlı'da Fransızca basınının oluşumdaki rollerini aktarırken, Groc bu basının, 1821-1829 Yunan Bağımsızlık Savaşı süresince ve sonrasında, Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine bir kamuoyu oluşturmadaki öneminin altını çiziyor. Osmanlı basın tarihine dair araştırmaları ile bilinen Özgür Türesay ise Blacque Bey'in çıkardığı ve *Takvim-i Vekayi*'nin Fransızca versiyonu olan *Le Moniteur Ottoman*'ın

[22] Lorans Tanatar Baruh, Sara Yontan Musnik, "Presse francophone dans l'Empire Ottoman", Bibliothèques d'Orient, 2017. https://heritage.bnf.fr/bibliothequesorient/fr/presse-francophone-dans-lempire-ottoman [Erişim: 01.06.2022]

[23] 1934'da *İstanbul* adını alarak 1964'de kadar yayımlanmaya devam eder.

(1831-1843) siyasî söylemini ve derinlemesine irdelediği bir içerik analizini bizlere "Osmanlı Devleti'nin Fransızca Resmî Gazetesi *Le Moniteur Ottoman* (1831-1836)" başlıklı makalesiyle sunuyor. *Le Moniteur Ottoman* gazetesini Osmanlı siyasi kültüründe pastoral iktidardan siyasî paternalizme giden yolun kilometre taşı olarak gören Türesay, 1839 Gülhane Fermanı'na giden süreci bu yayın üzerinden değerlendiriyor.

Kırım Savaşı'ndan sonra gittikçe artan bir İstanbul nüfusuna seslenebilmek için, Fransızcanın dahil edildiği çok dilli basına[24] örnek olabilecek *Levant Herald* (1859-1914) gazetesinin kuruluşunu ve 1859-1878 yılları arasındaki döneminin içerik değerlendirmesini, Murat R. Şiviloğlu "*Levant Herald* Gazetesi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı için [Muhtemel] Önemi" başlıklı makalesinde aktarıyor. Şiviloğlu, Dublinli James Carlile McCoan tarafından kurulan, İngilizce-Fransızca dillerinde yayın yapan ve imparatorluğun en uzun soluklu gazetelerinden biri olan *Levant Herald*'ın[25] uluslararası sirkülasyonu sayesinde, gazetenin Osmanlı Devleti'nin global dünyanın bir parçası olmasına verdiği katkıyı ve Osmanlı tarih yazıcılığı için önemini tartışıyor.

Kebikeç'in yaptırmış olduğu çeviriler sayesinde kapsayıcı olmayı ve Osmanlı'da Fransızca basın ile ilgili Türkçe dilinde sınırlı sayıda ve dağınık şekilde yayımlanan literatüre katkı sunmayı amaçlayan dosya, şimdiye kadar gerçekleşen çalışmaların devamında, bu basının erken döneminin detaylarına girerek aktörlerini ve içeriklerini tartışıyor. Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde veya dışında Fransızca yayımlanan gazete ve dergileri araştırmacıların erişimine sunmak için, Fransa ve Türkiye'den kütüphane ve araştırma merkezlerinin ürettiği dijital projelere ve kısıtlarına değiniyor. Son olarak, Osmanlı tebaası, Fransız vatandaşları veya üçüncü bir ülke vatandaşları tarafından, Osmanlı Devleti lehine veya aleyhine Paris'te, İstanbul'da veya İmparatorluğun başka bir şehrinde yayımlanan ve Fransızcanın Akdeniz Havzası'nın ortak dili olduğu bir zamanın tanığı olan bu basınının araştırmalar için önemini ve sınırlarını değerlendiriyor.

[24] Burhan Çağlar, *Anglophone Press in Constantinople: The Levant Herald & Eastern Express (1859-1878)*, Libra, İstanbul, 2020.
[25] *Levant Herald*'ın 1856'da yayımlandığından bahsedilse de, ilk sayısı 1859 tarihini taşır. Groc ve Çağlar 1856 tarihini kayda alır. Gazete daha sonra *The Constantinople Messenger*, *The Eastern Express*, *Levant Herald and Eastern Express* adlarını alır. Çağlar, *age*, s. 151.

İzmir'den İstanbul'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Dilindeki Basının Doğuşu 1821-1843

Frédéric HITZEL*

Türkiye'deki süreli yayınların tam ve doğru bir listesini vermek, öncelikle kesin bilgi eksikliği, ardından çok sayıda gazetenin yalnızca geçici bir süreye sahip olması ve yayına başladıktan bir iki ay sonra yayınlarını durdurması nedeniyle zordur…

A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*
[Paris, J. Dumaine, 1853, s. 39.]

1843'te yazar Gérard de Nerval, Doğu'ya uzun bir yolculuk yapar. 1 Ocak'ta arkadaşı Joseph de Fonfride ile birlikte Malta'ya gitmekte olan *Mentor* posta vapuruna Marsilya'dan binip, oradan Mısır'a, Lübnan'a, ardından İstanbul'a giderek 20 Temmuz civarında karaya ayak basarlar. Nerval'in Osmanlı başkentinde kalmasının, 25 Ekim'e kadar, üç ay sürmesi beklenmektedir.

Pera'da bir otele yerleşen yazar, daha sonra Ramazan ayının başında, 25 Eylül'de, damak zevkine göre fazla Avrupalı sayılan bu işletmeden ayrılarak eski İstanbul'a gider ve orada İranlı tüccarların ve Ermenilerin ikamet ettiği Yıldız Han[1] kervansarayında "çok hoş bir daire" bulur.

* CNRS-EHESS, Paris / frederic.hitzel@ehess.fr
Geliş tarihi: 28 Şubat 2022 / Kabul tarihi: 6 Haziran 2022.
[1] Gérard de Nerval, *Voyage en Orient*, sunum ve notlar Jacques Huré, Paris, Imprimerie Nationale, 1997, II, s. 214.

Nerval'e tüm seyahatlerinde Osmanlı başkentinde ikamet eden bir Fransız ressam olan Camille Rogier eşlik etmektedir[2]. Onun aracılığıyla, *Journal de Constantinople (İstanbul Gazetesi)'un* müdürü olduğu söylenen Bousquet-Deschamps adında biriyle tanıştırılır. 19 Ağustos'ta babasına yazdığı gibi, kaldığı süre boyunca okumaya devam ettiği "bütün Fransız gazetelerini ona ileten" o olduğu için daha çok takdir ettiği bu entelektüelle birçok kez bir araya gelir. Sekiz yıl sonra yayımlanacak olan[3] *Voyage en Orient (Doğu'ya Yolculuk)* adlı kitabında Nerval, ilk karşılaşmalarından birini anımsattığı bu karaktere geri döner:

> Galata'da ofisleri bulunan İstanbul'daki ana Fransız gazetesinin editörünü görme fikrim vardı. Ziyaretimden büyülenmiş gibi görünüyordu. Bana akşam yemeğine kalmam için ısrar etti ve sonra bana [Naum tiyatrosundaki] locasında bulunma onurunu verdi. Yazarların yetenekleri doğrultusunda onlara iş teklifinde bulunduğu rivayet edilirdi. "Tefrika yazarı olarak eski işinizi unutmadıysanız," dedi bana, "biletler size temin edilecek, siz de bize tiyatro eleştirisi yazacaksınız." Belki de biraz pervasızca kabul ettim…

Journal de Constantinople (İstanbul Gazetesi)'da bugüne kadar Nerval tarafından yazılmış bir tiyatro eleştirisi bulunmadıysa da yazarın bu derginin sütunlarında, 6 Eylül 1843 Çarşamba (no.48) tarihli, "seri" başlığı altında "Nerval'den Théophile Gautier'ye Mektup" adıyla yayın yapmayı kabul edeceğini bilmekteyiz.

Nerval gerçekten de, birkaç hafta öncesinde, 25 Temmuz 1843'te, Paris'in ve Fransa'nın en büyük günlük gazetelerinden biri olarak bilinen ve İngiltere'de *Times* gazetesi ile eşdeğer olan *La Presse (Basın)*'de yayın yapan arkadaşı Gautier'nin "Kahire'deki arkadaşım Gérard de Nerval'e" başlıklı serisine basın aracılığıyla yanıt vermek istedi. Bu yazı, Théophile Gautier'nin yeni kaleme alıp, 17 Temmuz 1843'te Paris'teki Kraliyet Müzik Akademisi'nde sunduğu iki perdelik fantastik bale [4] *La Péri* hakkındaydı. Gautier, *La Presse*'teki yazısında kendisine gizlice yazdığı için arkadaşından özür diledi, ancak "belki ben bu satırları yazarken siz Kahire'den ayrıldınız ve bir devenin hörgüçlerinin arasına tünemiş olarak Beyrut'a ya da Akka'ya doğru seyahat ediyorsunuz" diyerek yazma teşebbüsünü izah etti. "Gazete size bir mektuptan daha kesin bir şekilde ulaşacaktır, çünkü reklam ağacının yaprakları bugün dünyanın her tarafına dağılmış durumda ve şüphesiz *La Presse*'i Avrupa gazetelerinin takip eden ileri görüşlü bir paşanın kanepesinde bulacaksınız"[5].

Bu nedenle İstanbul'a gelişinde bu yazıyı okuyan Nerval'in de buna iki ay sonra yine basın yoluyla yanıt vermesi doğaldır. Bu kısa söyleşi iki şeyin altını çizmektedir: O zamanlar, "seri" yazılarıyla ünlü olan edebiyatçılar arasında, mesajları, izlenimleri, duyguları iletmek için gazetelere başvurmak yaygındı. Basının

---

[2] Camille Rogier (1810-1896), oryantal resimlerini 1843-1848 yılları arasında Salon'da sergileyen Fransız ressam ve illüstratördür. Beyrut'a posta müdürü olarak atanmıştır.

[3] Gérard de Nerval, *Voyage en Orient*, II, s. 217-218; Claude Pichois , "Nerval et le *Journal de Constantinople*", *Littératures*, 13 (1985), s. 41-48.

[4] İki perdeli bale, koreografi Jean Coralli, müzik Friedrich Burgmüller.

[5] *La Presse*, 25 Ağustos 1843.

Akdeniz'in bir ucundan diğer ucuna kolayca dolaştığının ve Kahire, Beyrut veya İstanbul'da *La Presse* gibi bir Paris gazetesi almanın çok kolay olduğunun da altı çizilmekteydi. Aynı zamanda, *Journal de Constantinople'un* Paris'te ve diğer Avrupa başkentlerinde okunabileceğini görmekteyiz. 1840'ların başında, yazılı basının ve daha genel olarak yayıncılığın patladığı bir dönemde, denizcilik bağlantıları zaten bilginin geniş bir şekilde yayılmasına izin veriyordu. 1854'ten itibaren kademeli olarak devreye girecek olan telgrafın gelmesiyle bu durum daha da hızlanacaktı.

Gérard de Nerval'in *Journal de Constantinople'un* Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps (1798-1870) adlı yayın yönetmeniyle görüşmesi, bize, gazetecilik kariyeri henüz çok az bilinen bu şahsın, Türkiye'de Fransızca konuşan basının gelişmesindeki önemli rolünü tekrar hatırlama fırsatını veriyor. Kendisi önce İzmir'de, 1828'den 1843'e kadar, *Courrier de Smyrne (İzmir Postası)* ve *Journal de Smyrne (İzmir Gazetesi*) ile birlikte, daha sonra İstanbul'da kurduğu,1846'da adı *Journal de Constantinople* olacak *Journal de Constantinople et des intérêts orientaux (İstanbul Gazetesi ve Doğu Meseleleri)* ile anılacaktır. *Écho de l'Orient (Doğu'nun Sesi)*'ı ise Türkiye'den ayrılıp Fransa'ya dönmeyi tercih ettiği 1848 yılına kadar yönetmiştir.

I. İmparatorluğun İlk Fransız Gazeteleri[6]

Avrupa'da ilk Fransızca süreli yayınların 18. yüzyılda ortaya çıktığını hatırlamak önemlidir. Sonraki yüzyılın başında da sayıları artmaya devam etmiştir. Bu süreli yayınlar öncelikle İngiltere'de, Orta Avrupa'da ve Rusya'da bulunmaktadırlar[7]ve Fransız dili ve kültürünün etkisine çekilen aydınlanmış seçkinler için tasarlanmışlardır. Fransızca, diplomasinin, ticaretin dili haline gelirken ve o zamana kadar ticari mübadelelerde en yaygın olarak kullanılan dil olan İtalyanca'nın yerini yavaş yavaş alma eğilimindeydi. Bu nedenle, yalnızca büyük Avrupa şehirlerinde değil, İskenderiye, Selanik, Beyrut veya İzmir gibi Doğu Akdeniz limanlarında da Fransızca duymak giderek yaygınlaşmaktaydı. Fransızca, yerel Rum, Ermeni, Yahudi ve Levanten halkların yanı sıra İngiliz, Hollandalı, Rus vb. tüccarlar tarafından da paylaşılan ortak bir dil hâline gelmişti. Bu nedenle, ilk Fransızca gazetenin bir liman kentinde, bu durumda İzmir'de, çıkması şaşırtıcı değildir. Bu şekilde Fransızlar en önemli ve kesin olarak en dinamik yabancı

6 Türkiye'de Fransızca basının gelişimi hakkında, Gérard Groc & İbrahim Çağlar'ın, La *Presse française de Turque de 1795 à nos jours* çalışmalarına atıfta bulunuyoruz. *Tarih ve Katalog*, İstanbul, İsis ed., 1985 (Varia Turcica II); Orhan Koloğlu, "Basın", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, II, s. 69; Luca Zuccolo, *La Presse francophone ottomane et le discours patriotique ottoman*, İstanbul, Isis Press, Les Cahiers du Bosphore, XCIII, 2017. Burada, İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nin 1795'ten itibaren basılan ilk bültenlerini dahil etmeyeceğiz. Daha fazla bilgi için bkz. Louis Lagarde, "Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque révolutionnaire", *Journal asiatique*, cilt. CCXXXVI, 1950, s. 271-276.

7 1820'lerde Almanya'da zaten birçok Fransızca gazete bulunmaktadır (*Gazette du Necker*, *Courrier du Bas-Rhin*, *Gazette de Bremen*, *Gazette d'Augsbourg*, *L'Observateurateur Autrichien, Le Journal de Francfort, Gazette de Nuremberg*), İsviçre ve İngiltere'de, ünlü *Courrier de Londres* ve iki tane Madrid'de olmak üzere (*Le Régulateur*, *La Boussole*), son olarak da Rusya'da (*Journal de Saint-Petersburg*, *Gazette d'Odessa*).

topluluğu oluşturdu. *Le Spectateur Oriental (Doğu'nun Tanığı)*, *Le Smyrnéen (İzmirli)*, *Le Courrier de Smyrne (İzmir Postası)*ve *Le Journal de Smyrne (İzmir Gazetesi)*[8] gibi ilk "Osmanlı" gazetelerinin de doğduğu yer burasıdır.

24 Mart 1821'de, ilk haftalık gazete İzmir'de[9] *Le Spectateur oriental. Feuille littéraire, critique et commerciale (Doğu'nun Tanığı. Edebiyat, Eleştiri ve Ticaret Gazetesi)* başlığıyla yayınlandı. Gazetenin sloganı ise şöyleydi:

> Dalgaların fırtınalı imparatorluğu
>
> Dünyaları boş yere ayırır;
>
> Ticaret onları bir araya getirir.

Editörü Claude-Denis Raffenel (1798-1827), yazılarında kendisini Yakın Doğu (Levant) bölgesindeki Fransız konsolosluklarından birinde, bu durumda İzmir'dekinde, ataşe olarak tanıtır. 1818 senesinde biraz tesadüfi olarak İzmir'e gelmiş bir maceraperesttir. Yunan kültürü aşığı, arkeolojiye düşkün, antik çağa tutkundur. İlk yayınından itibaren *Le Spectateur Oriental*, Yakın Doğu bölgesindeki yerleşik Fransızların hepsi tarafından içtenlikle karşılanır ve hatta başlangıcında, İzmir'in Fransız konsolosu Pierre David'in desteğini alır.

Le Spectateur Oriental, her sayfada iki sütun halinde edebi makaleler, yerel bilgiler, anekdotlar ve gemi kalkış ve varış bildirimleri sunan dört sayfadan oluşmaktadır. Ancak Temmuz 1821'den itibaren, önceliği, henüz patlak veren ve Mart 1821'den itibaren tüm Yunanistan ve adalara yayılan Yunan ayaklanması olayları hakkında değerli bilgiler vermektir. O zamanlar bu ayaklanma henüz "Yunan Bağımsızlık Savaşı" olarak adlandırılmamıştı. Biz de buna "Yunan Ayaklanması" veya "Yunan İsyanı" demeyi tercih etmekteyiz.

Mevzubahis yayın, hızla basit yerel veya bölgesel çerçeveyi aşmıştır. Bu sıcak haber servisi sayesinde, *Le Spectateur Oriental*, çatışmanın haberlerini veren ana kaynaklarından biri haline gelmiş, olayların ayrıcalıklı bir tanığı olmuş ve yabancı gazetelerde yer alan çok sayıda makalesinin de kanıtladığı gibi, Avrupa basını için bir muhabir olarak hizmet etmiştir[10].

---

[8] Louis Lagarde, "Note sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmoud II", *Journal asiatique*, CCXXXVIII, 1950, s. 103-144.

[9] Orhan Koloğlu'nun ileri sürdüğü tarih bu; Koloğlu, "Blak Bey, Tanzimat'ın habercisi. Babıali'nin hizmetinde bir Fransız ailesi (1820-1823)", *Anatolia Moderna – Yeni Anadolu*, I, 1991, s. 47-114, burada s. 55. Daha fazla bilgi için, Selim Nüzhet Gerçek, "*Takvim-i Vekayi*'den Yedi Sene Evvel İzmir'de Çıkan bir Gazete: *Le Spectateur Oriental*", Ankara, Türk Matbuatı (Derleyen: Ali Birinci), 2002.

[10] Bkz. Jean Dimakis, *La guerre d'Indépendance grecque vue par la presse française (période 1821 à 1824). Contribution à l'étude de l'opinion publique et du mouvement philhellénique en France,* Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1968. *Spectateur oriental*'in birçok makalesi Stuttgart menşeili *Gazette d'Augsbourg (Die Augsburger Allgemeine Zeitung)*, Viyana menşeili *Observateur Autrichien (Osterreichischer Beobachter),* Londra menşeili *Morning Post,* Venedik menşeili *Gazetta Privilegiatadi Venezia*ve de *Constitutionnel, Gazette de France, Journal des débats, Moniteur universel, Quotidienne Journal de Paris* vb gibi Fransa menşeili gazetelerde yayımlanmıştır.

Bilgiler daha çok bölgede yerleşik kişilerden, askerlerden, gemi kaptanlarından, tüccarlardan, çoğu zaman tanık oldukları veya işittikleri durumu gazeteye bildiren kişilerden gelmektedir. Bu kişilerin gönderdikleri rapor veya mektuplar, bilgileri doğrulamak için zaman ayırılmadan ivedilikle yayımlanır. Ayrıca Raffenel ihtiyatlı davranarak, makalelerinin önüne "okuduklarımız doğrultusunda", "bu haberler doğruysa...", "…bildiriyoruz", "temenni ederiz ki...", "…olduğu öğrenildi", "…olduğu duyuldu", "…söylentileri yayılıyor", "son günlerde yayılan bir dedikoduya göre...", "sizlere, kefil olamayacağım ancak konuşulan şu habere göre…", "bize gönderilen fikirler doğrultusunda…"vb. gibi formüller koyarak kaynaklarının kökenini belirtmek gibi bir önlem almıştır. Daha kesin unsurların yokluğuyla birlikte gazete, diplomatlar, iş çevreleri ve Batı basını için önemli bir bilgi kaynağı haline gelmiştir.

Bu dönemin basını, kendi fonlarını kendisi tahsis eden bir tüccara ait olan, genellikle bireysel bir şirkettir. Çalışan veya resmi bir ortak olmaksızın çeşitli insanlar yayın sürecine katılmaktadır. Özetle, önemli olan becerikliliktir. İzmir'in muhtemelen birkaç yüz nüsha olan ilk gazetelerinin baskılarını göz ardı etmekteyiz. Gazete, yerli ve yabancı aboneleri sayesinde ayakta kalmaktadır. Ancak o dönemde hem İzmir'de hem de Paris'te aynı gazetenin birkaç kişi tarafından okunması nedeniyle okuyucu sayısının tirajdan çok daha fazla olduğunu vurgulamak gerekir. Aboneliklerin pahalı olması nedeniyle, insanlar gazeteleri kafelerde (kazin veya gazino da denmektedir), okuma salonlarında (kıraathane) ve gazeteleri satın alan kulüplerde okuma alışkanlığı kazanırlar. Okurlar çoğunlukla büyük tüccar ya da eşraf olan zengin, aile reisi erkeklerdir.

1821 sonbaharında Claude-Denis Raffenel mali zorluklarla karşı karşıya kalmıştır; *Le Spectateur Oriental*'i finanse edebilecek İzmir Fransızları, yapacakları ön ödemeye editoryal düzende değişiklik yapılmasını koşul koyar. Koyu bir Yunan kültürü sevdalısı olan Raffenel, boyun eğmeyi reddeder ve Yunanlılar için mücadelesini sürdüreceği Paris'e yerleşmeyi tercih eder[11]. Kendisi ayrıldıktan sonra, gazete, eskiden bir ticaret evinin üyesi olup sonradan öğretmenlik yapmaya başlayan, gazetenin hem sahibi hem yöneticisi hem de editörü olacak olan Charles Tricon[12] tarafından devralınmıştır. 1821 sonbaharından 1824 baharına kadar *Le Spectateur Oriental* gazetesini o yönetecek, Türk-Yunan çatışması gazetenin ana konusu olmaya devam edecektir. Tricon, yabancı editör yazarlarının gazabına uğramamak için mümkün olduğunca tarafsız bir tutum benimsemeye ve herhangi bir yargılamadan kaçınmaya çalışır. Gazeteyi okurken, belirli bir sıra olmadan birbirine bitişik gibi görünen makalelerin uyumsuzluğu okuyucuyu şaşırtır. Gazete, aynı sayı içinde, uzun bir makaleyle Hollanda konsolosunun İzmir'deki ölümünü, cenazesini, törenin gidişatını, cemaatin önde gelen üyeleri

---

[11] Raffenel, Yunan ayaklanması üzerine iki eserin yazarıdır: *L'Histoire des événements de la Grèce*, Paris, Dondey-Dupré, 1822 ve *Histoire complète des événements de la Grèce*, Paris, Dondey-Dupré, 1825, 3 cilt. 1827'de, 30 yaşındayken, Atina'nın savunması sırasında atılan bir Türk top mermisi tarafından trajik bir şekilde öldü.

[12] Bu kişi hakkında daha fazla bilgi edinmek için Leon Kontente, *Les débuts de la presse française dans l'Empire ottoman:* Le Spectateur oriental *(1821-1827)*, İstanbul, Libra Yay., 2021, s. 49-52.

tarafından yapılan çeşitli konuşmaları takiben Çandarlı Körfezi'ndeki Yunan deniz eşkıyalarının baskın haberini ve Burca yakınlarında "korkunç bir sırtlanla" burun buruna gelen bir avcının öyküsünü anlatmaktadır. Sonrasında Yunan asilerin Çeşme açıklarında bir Türk gemisini ele geçirmesi ve ardından Yunanistan'ın Magnezya ilinden Kuşadası-Yeni Liman'a giden cephane yüklü üç deveyi ele geçirmesiyle devam etmektedir[13].

27 Mart 1824'te *Le Spectateur Oriental* gazetesinin basımı*, reisü'l-küttab*, yani Babıali'nin Dışişleri Bakanı'nın[14] talebi üzerine Fransız konsolos Pierre David tarafından askıya alınmıştır. Dört ay sonra, 3 Temmuz tarihinde, varlığı kalıcı olmayacak haftalık yayın[15] *Smyrnéen (İzmirli)* yayın hayatına başlar. Türk yetkililerin bir uzantısı olarak Türk yanlısı kabul edilen bu yayın, Fransız basını tarafından şiddetle eleştirilir. Ancak yayına darbe yine Türk makamlarından gelecektir. 28 Ağustos'ta *Kapudan Paşa*'nın Kuşadası açıklarında, Yunan ve Osmanlı donanmaları arasında çıkan çatışmayı komuta edişini sütunlarında eleştirdiği için Saray, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi General Guilleminot'a gazetenin yayınını durdurması için baskı yapar. Ekim ayında, yalnızca dört aylık faaliyetin ardından gazete süresiz olarak askıya alınır[16].

Smyrnéen'in kapatılmasının bir sonraki günü, *Le Spectateur Oriental* yayın hayatına geri döner. Kendisini mali zorluklar içinde bulan Charles Tricon, birlikte çalıştığı matbaacı Marc-Antoine Vigoureux'nün yardımıyla Marsilyalı bir tüccar olan Simon Roux'ya (1790-1855) başvurur.[17] *Le Spectateur Oriental, Smyrnéen* gazetesinden çok daha üstün kalitede, quarto formatında (dörde dört ölçülerinde), dört sayfadan oluşan haftalık yayın olmaya devam eder. Alexandre Blacque'ın (1792-1836) adı, gazetenin sütunlarında, devamlı ortaklar arasında ilk kez bu sıralarda yer alır. Hukuk eğitimi almış, Parisli bir avukat olan ve 1820'den beri İzmir'de ikamet eden Blacque, İzmir'in Fransız tüccarları tarafından hızla takdir edilmesini sağlamıştır. Ocak 1826'da Milli Ticaret'in ikinci vekili, ertesi sene de ticaret alanında ilk vekil seçilir[18]. Marc-Antoine Vigoureux ile ortaklığını paylaş-

---

[13] *La Gazette de France* , 11 Nisan 1824.

[14] Orhan Koloğlu , "Blak Bey, précurseur du Tanzimat", s. 57.

[15] Louis Lagarde yanlışlıkla, *Smyrnéen*'in Charles Tricon tarafından Ocak 1824'te aynı yılın sonbaharında *Le Spectateur oriental* olmak üzere yayımlanmaya başladığından bahseder. *L. Lagarde, "*Note sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmoud II", s. 104.

[16] 28 Ağustos 1824 tarihli Le *Smyrnéen*'in içeriği, 8 Ekim tarihli *Gazette de France* ve 11 Ekim 1824 tarihli *Journal des Débats*'da kullanılmıştır.

[17] Charles Tricon, Mart 1826'da veba sebepli ani ölümüne kadar gazetenin başında kalır; bkz. Constitutionnel, 17 Nisan 1826; *Gazette de France*, 25 Nisan 1826: "M. Tricon veba sonucu öldü. Altı ay önce, aynı hastalık erkek kardeşini ve özellikle değer verdiği kız kardeşini elinden almıştı. O zamandan beri Bay Tricon bitkin düştü ve dünyevi hayatın sefaletlerinden tamamen kurtulmanın özlemini çekiyor gibiydi. Bütün büyük kasabalarda bulunabilecek birkaç kötü şakacı ve birkaç aptal, Bay Tricon'un kişisel intikam sonucunda kazığa geçirildiğini yayımladılar ve tekrarladılar".

[18] Alexandre Blacque için bkz. Orhan Koloğlu , "Blak Bey, précurseur du Tanzimat "; Münir Aktepe, "Dünkü Fransızlar – Blak Bey ve Oğlu*", Tarih Dergisi* , sayı 33 (1980-81) s. 255-270, burada s. 257.

tığı *Le Spectateur Oriental* gazetesinin sahibi olduktan sonra, Yunanistan'a karşı tutumu nedeniyle zaten gergin olan Fransız Konsolosluğu ile ilişkileri daha da kötüleşecektir. Dünya güçlerinin siyasetine yönelik sayısız sert eleştirileri, sürekli olarak Fransız, Rus, İngiliz, Avusturyalı, Prusyalı ve hatta Sardunyalı temsilcileri meşgul etmektedir. Saray, bu çekişmelere karışmamaya özen göstererek, kapitülasyonlarda sağlanan yabancıların dokunulmazlığına ilişkin taahhütlerinin arkasına sığınmayı tercih eder ve Blacque'ın konumunu savunduğu Türkleri övmesinin yarattığı sorunları Batılıların kendi aralarında çözmesini bekler. Ancak, sayısız şikayetin ardından, 31 Aralık 1827'de Pierre David'in yerine geçen Fransız konsolosu Auguste Castagné, gazetenin askıya alınmasına, matbaaya el konulmasına ve Alexandre Blacque ile Marc-Antoine Vigoureux'nün tutuklanmasına karar verir. Presler sökülür, ekipman Hollanda Başkonsolosluğuna teslim edilir. Blacque, *La Pomona* [19] firkateyninde hapsedilir. Zamanında uyarılan ortağı Vigoureux ise, bir İngiliz gemisi olan *The Cambrian*'a sığınarak iltica eder ve İngiliz koruması altına alınır[20].

Fransız konsolosluk makamlarının bu konudaki tutumu İzmir'deki Avrupalı çevreler tarafından olduğu kadar, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkilerin koptuğu bir dönemde, Osmanlı makamları tarafından da onaylanmaz. 3 Ocak 1828'de Blacque, ikinci vekil olan Joseph Salzani tarafından sağlanan 10.000 frank kefaletle özgürlüğüne kavuşur. Hâlâ kayyumlukta olan eski matbaa ekipmanını kullanmanın imkansızlığına rağmen, Blacque, yeni bir haftalık dergi olan *Le Courrier de Smyrne, journal politique, commercial et littéraire (İzmir Postası, Siyasi, Ticari ve Edebi Gazete)*'i vakit kaybetmeksizin kurar. Böylece,

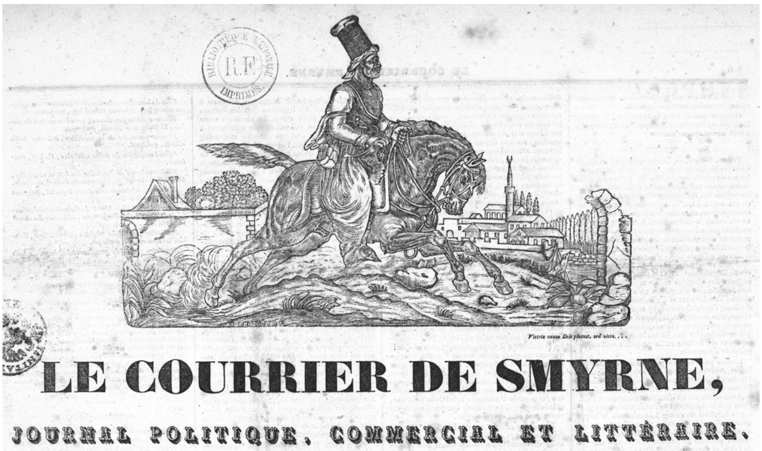
LE COURRIER DE SMYRNE,
JOURNAL POLITIQUE, COMMERCIAL ET LITTÉRAIRE.

Le Courrier de Smyrne (kapaktan ayrıntı) 18 Nisan 1830

---

[19] Bu mesele hakkında bkz. L. Kontente, *Les début de la presse dans l'Empire ottoman*, s. 121-129.
[20] *Pétition de Marc-Antoine Vigoureux, agent de change à Smyrne et l'un des rédacteurs du Spectateur oriental, à Messieurs les députés,* Paris, Migneret matbaası, 1828.

İngiliz gezgin Charles Mac-Farlane'ın belirttiği gibi, 25 Şubat 1828'den itibaren *Le Spectateur Oriental* "Anka kuşu gibi kısa süre içinde küllerinden doğdu."[21] Gazete bu tarih itibariyle İzmir'deki G. Rizzi matbaasında basılmaya başlar. Gazetenin yönetimi, büyük güçleri eleştirmeye devam eden Blacque'ın elindedir. Mac-Farlane durumu, "Gazetesi Türklerin övgüleriyle, İngiltere'ye ve özellikle Rusya'ya karşı süreğen karalamalarla yankılanmakta. İşte Yakın Doğu'dan ayrıldığımda [22] *Le Courrier de Smyrne*'in ruhu böyleydi" olarak açıklar.

Le Courrier de Smyrne piyasaya sürüldüğünde, Vigoureux'nün Fransa'ya gitmesinin ardından, Alexandre Blacque'a genç bir hiciv yazarı olan ve "siyasi fikirlerinin Paris kafelerinde şekillenmesinden kaynaklı kendini yazarcık olarak tanımlayan[23]" Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps yardım eder.

O dönemde Bousquet-Deschamps ismi, *Bulletin de la Société de Géographie* (Coğrafya Derneği Dergisi)'nin Ocak 1827'de yazdığı gibi, edebiyat çevreleri tarafından zaten çok iyi biliniyor ve oldukça takdir ediliyordu : "Bousquet-Deschamps, esprili ve öğretici yayınları sayesinde vakur olarak tanınan genç bir yazardır."[24]

Onunla 1833'te tanışan Alphonse de Lamartine bile ondan çok gurur verici ifadelerle söz eder:

> İtalya'da tanıdığım yetenekli bir genç, İzmir gazetesinin editörü; bize duyarlılık gösterdi; Saint-Simonculuğun kalıntıları İzmir'de fırtına tarafından savrulmuştu; uç noktalara indirgenmiş, ancak teslimiyet ve güçlü bir inancın sabitliği ile ters yüzlere katlanmış; [...] yeni fikirler, yüzyılda uyandırdıkları küçümsemeyle değerlendirilmemelidir; tüm büyük düşünceler bu dünyada yabancı olarak kabul edilir; Saint-Simonizm'in gerçek, büyük ve verimli bir yanı da vardır.[25]

Bousquet-Deschamps'ın Saint-Simon'un bir öğrencisi olduğunu doğrulayacak hiçbir şey olmasa da memleketlisi Alexandre Blacque[26] gibi, Türkiye'de Fransız dilindeki basının gelişimine büyük katkıda bulunacak yetenekli bir gazeteci olduğu kesindir.

II. Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps (1798-1870)

Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps, 1796 veya 1798 senesinde, Fransa, Marmande'da, Lot-et-Garonne bölgesinde doğdu.[27] 22 yaşındayken, XVIII.

---

[21] Charles Mac-Farlane, *Constantinople et la Turquie en 1828*, Paris, Moutardier, 1829, I, s. 232.
[22] *A.g.e.*, I, s. 232.
[23] *A.g.e.*, I, s. 234.
[24] *Bulletin de la Société de Géographie*, n° 45 ve 46, Ocak-Şubat 1827, s. 183.
[25] Alphonse de Lamartine, *Voyage en Orient (1832-1833)*, Paris, 1863, II, s. 317.
[26] Kont Saint-Simon (1760-1825) ve müritleri tarafından geliştirilen, sayıca üstün olanların paylarının iyileştirilmesini ve siyasetin ekonomi lehine ortadan kaldırılmasını öneren ekonomik ve sosyal doktrin.
[27] P. Vaucelles, *Dictionnaire de biographie française*, Paris, 1956, VII, s. 26.

Louis (1814-1824) döneminde, özellikle edebi muhalefet dergileri *Aristarque*- ve *Album*'de yayınlanan makalelerindeki taraflı duruşuyla dikkat çekti. Sivil itaatsizlik ve hükümetin yıkılması çağrısında bulunan ve kendisine yasal işlemler ve mahkumiyetler kazandıran birkaç kışkırtıcı broşürün yazarıdır[28]. Şahsı adına toplamda otuz beş yıl hapis istemi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: *Avisaux citoyens. Evénements du 5 juin* (*Vatandaşlara Duyuru. 5 Haziran Olayları)* için beş yıl hapis ve 4.000 frank para cezası (14 Ocak 1820 tarihli karar); *Réflexions d'un patriote (Bir Vatanseverin Düşünceleri)* için üç ay hapis ve 1.500 frank para cezası (11 Haziran 1820); *Question à l'ordre du jour* (*Gündemdeki Soru)* için bir yıl hapis ve 3.000 frank para cezası (13 Haziran 1820)… Bu sayısız mahkumiyetten kurtulmak için Madrid'e sürgüne gider ve burada ilk Fransız gazeteleri *L'Écho de l'Europe (Avrupa'nın Sesi)* ve *Le Constitutionnel Espagnol (İspanyol Meşrutiyeti)*'un yaratılma sürecine katılır. Daha sonra sarıhumma salgını sırasında cesareti ve hastalara olan bağlılığıyla öne çıktığı Barselona'ya yerleşir[29]. Bir hatıra kalması için, Fransız ressam ve oymacı Achille Devéria, 1823'te litografiyle basılan ve geniş çapta dağıtılan portresini yapar.

Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps

Bu kahramanca davranış sayesinde Fransız doktorlar, kendisine karşı ileri sürülen kişisel mahkumiyetlerin hafifletilmesini ve anavatanına dönmesine izin verilmesini talep ederler[30]. Ancak Fransa'ya döner dönmez Bousquet-Deschamps tutuklanır ve Agen hapishanesinde (25 Mayıs 1822-7 Şubat 1822) bir yıl hapse mahkum edilir. Bu ceza elbette ki alması gereken otuz beş yıldan çok daha az bir cezadır. Serbest bırakıldıktan sonra, önce Fransa ve İtalya ara-

[28] En ünlü broşürleri, *Question à l'ordre du jour*, Paris, chez Corréard , 8 nisan 1820, 18 s.; *Le Temps qui court*, Paris, Corréard, 13 Mayıs 1820, 22 s.; *Pièces politiques*, Paris, Corréard, 16 Mayıs 1820, 18 s.; *Attention !*, Paris, Corréard, 17 Mayıs 1820, 18 s.

[29] Tarihçiler, Barselona'nın 120.000 sakininden yaklaşık 20.000'inin veya nüfusun altıda birinin sarı humma nedeniyle öldüğünü tahmin ediyor.

[30] Bronneraîné, *Le dévouement des médecins français et des sœurs de Sainte-Camille, dans la peste de Barcelone*, Paris, Firmin-Didot, 1822, s. 58.

sında gidip gelmiş, ardından Nisan 1827'de bir gazete kurma umuduyla *La Guerrière* yelkenlisi ile Mısır'a gitmek üzere Marsilya'dan gemiye binmiştir.

Fransızların Mısır seferi ve 1801'de ülkenin Bonaparte'ın birlikleri tarafından boşaltılmasından sonra Bousquet-Deschamps, basılan birkaç Fransız gazetesinin, özellikle de *La Décade Egyptienne (Mısır On Günlüğü)* ve *Le Courrier d'Egypte (Mısır Postası)*'ın yayınlarının tamamen sona erdiğini bilmektedir[31]. Aynı zamanda 1804'ten beri Mısır valisi olan Mehmet Ali'nin, yerel basının gelişimini de ilgilendiren, başta askeri ve idari olmak üzere geniş reformlar yapmaya çalışan bir reformcu olduğunu da bilmektedir. Hatta, Mehmet Ali'den haftalık bir sayfa yayımlamak için çabucak izin alarak gazetesinin ilk işletme masrafları için üç bin talari (15.000 frank)[32] yardım alır. 1827 yazında Bousquet-Deschamps, İskenderiye'de *l'Echo des Pyramides* (*Piramitlerin Sesi)*'ni başlatır. Valiye el yazısıyla yazılmış hâlinin sunulduğu, övgü dolu izahnamede belirtildiği gibi, gazete şunları duyurmaktadır:

> Mısır için yeni bir dönem başladı; güçlü bir ruha sahip, önyargılardan arınmış, büyük ve cömert fikirlerle dolu yetenekli bir lider, hayatını bu bölgelerin yenilenmesine adadı. Birkaç liyakatli adamın yardımıyla, kendisi için belirlediği asil hedefe amansızca ilerliyor ve çabalarının meyvelerini şimdiden toplamaya başlamış. Medeniyet, fetihlerini halkları arasında her geçen gün genişletiyor ve Avrupa'nın görkemi olan birçok faydalı sanat Nil kıyılarında başarıyla yetiştiriliyor.[33]

Ancak, piyasaya sürülmesinden birkaç hafta sonra, Bousquet-Deschamps engellerle karşılaştı. Özellikle Mısır'a yerleşen Avrupalılar, o zamanlar Fransızların sahip olduğu etkiyi gözle görülür bir şekilde kıskanıyor ve bu etkinin gazetenin yayımlanmasında artışa neden olacağını düşünüyorlardı. Bu kişiler, editörü itibarsızlaştırmak ve valinin hükümlerini değiştirmek için her şeyi yapacaktı. Böylece bu gazetenin de ömrü uzun olmamış, dördüncü sayısında "savaş söylentilerinin dolaşması sonucunda Cenova'da tahıl fiyatlarında yeni bir yükseliş yaşandığını" belirttiği için, bu bilginin, Mısır makamları tarafından, toplumun huzurunu bozduğu hükmü verilmiştir. Sadece dört sayıdan sonra (Ekim - Kasım 1827) [34] *Échodes Pyramides*'in kapatılması için bu haber bir bahane olarak hizmet etmiştir.

Yukarıda hatırlatma fırsatı bulduğumuz gibi, *Le Spectateur Oriental'in* Fransa konsolosuyla ciddi sorunlarının olduğu 1827 senesinin sonunda karaya çıkacağı İzmir'e gitmek üzere hemen İskenderiye'den ayrılır. Bousquet-Deschamps'ın İzmir'e yerleşmesinin kesin nedenleri tarafımızca bilinmemektedir. Ancak, bazı

---

[31] Mısır'daki Fransız basını için bkz. Amin Sami Wassef, *L'information et la presse officielle en Égypte*, Kahire, IFAO, 1975.

[32] *Bulletin de la Société de géographie*,1 Ocak1827, n° 51-56, s. 183.

[33] *Journal politique et littéraire de Toulouse et de la Haute-Garonne*, Sayı 131 (XV. yıl), 1 Kasım 1827, s. 4.

[34] Mısır valisinin, ülkesinde basını geliştirme projesinden vazgeçmediğine dikkat edilmelidir. Ertesi yıl ilk Türkçe ve Arapça gazete olan *Vekâyi- i* Mısriyye çıktı. Bkz. Nesimi Yazıcı , "*Vakayı-i Mısriye* Üzerine Birkaç Söz", *OTAM*, Ankara, II (1991), s. 267-278.

Fransız gazetelerinin önerdiği gibi, o sırada yayını askıya alınmış olan *Doğu'nun Tanığı*'nı ele geçirmeye çalışmış olması mümkündür .

Bu fikir Bousquet-Deschamps'ın zihninde filizlenmişse de, hemen rafa kaldırmak zorunda kalmıştır çünkü 3 Ocak 1828'de serbest bırakılır bırakılmaz Alexandre Blacque, gazetecilik faaliyetlerine devam etme konusundaki kesin niyetini açıklayan bir bildiri yayınlamak için acele eder[35]. *Eclaireur de Maestricht (Maastricht Gözcüsü)'in* bildirdiği üzere, Bousquet-Deschamps'ın başka planları varmış gibi görünmektedir:

> İzmir, 29 Aralık [1827]. Bay Bousquet-Deschamps birkaç gündür İzmir'de. İskenderiye'den geldi ve orada uzun süre kalmak onu Mısır hakkında çok kapsamlı fikirler toplayabilecek bir konuma getirdi. Bu genç yazarcık gecikmeden İstanbul'a gitmelidir ve Yakın Doğu'ya yaptığı yolculuğun amacı Yunanistan ve Türkiye meseleleri üzerine bir çalışmayı tamamlamak için malzemelerini tamamlamaktır. Bay Bousquet-Deschamps'ın edebi kariyerinde kanıtladığı olayların önemi, tarafsızlığı ve düşünce bağımsızlığı, bu eserin bir ilgi odağına dönüşeceğinin teminidir.[36]

Bu çalışma, dört yıl sonra, İzmir'de *Deux mots sur l'Egypte, sa politique, ses finances, suivis de neuf notices biographiques.* (Smyrne, Imprimerie du Commerce, 1832) *Mısır Üstüne İki Kelam: politikası, ekonomisi ve takiben dokuz adet kataloglama.* (İzmir, Commerce Basımevi, 1832) isimli kitaba hayat vermiştir. Kitap, Mısır'ı kasıp kavuran sefaletin ve Mehmet Ali'nin önderlik ettiği felaket politikasının korkunç bir resmini çizerken, Mehmet Ali birçok Batılı başbakan tarafından büyük bir reformcu olarak görülmektedir. Bousquet-Deschamps, bu hükümetin kusurlarının ve yıkılmasının başlıca nedenlerinin altını çizmektedir[37]. Şöyle yazar:

> Açlıktan ölen, üzeri paçavralar içinde ya da tamamen çıplak, zavallı kerpiç kulübelerle korunan (…) basit bir hasır bile olmadığı için yerde uyuyan bütün bir nüfus!... Yıkılmış şehirler, terk edilmiş köyler, yıkılmış evler, harap olmuş şehirler, kamusal anıtlar, nihayet en sert köleliğin ezici boyunduruğu altında tükenmiş, her şeyden yoksun, düşkünlüğün tüm dehşetlerine teslim edilmiş ve molozların arasından mezara yürüyen bir nüfus görülüyor! (s. 1-2)

Mehmet Ali'ye yönelik saldırıları kendisine ulaştığında söylenene göre vali: "Bu yazının hiç ortaya çıkmaması için seve seve bir milyon talari verirdim " diye bağırmıştır.

Situation actuelle du commerce de l'Egypte (Mısır Ticaretinin Mevcut Durumu) başlıklı 1834 yılının başında piyasaya sürüleceği açıklanan ve Bousquet-Deschamp'ın en azından 150 abone edinmeyi umduğu ikinci kitap projesi ise gerçekleşememiş

---

[35] 28 Şubat 1828 tarihli *Gazette Nationale ou le Moniteur Universel* şöyle yazıyor: "Birkaç yıl önce İskenderiye'de *Écho des Pyramides* adı altında bir gazete yayımlamak isteyen Bay Bousquet-Deschamps, *Spectateur*'ün yönetimini devralmayı teklif ediyordu", 28 Şubat 1828.
[36] *L'Éclaireur de Maastricht*, 22 Şubat 1828.
[37] *Journal du commerce,* 25 Ağustos 1829.

gibi gözükmektedir.[38] Bu arada ilk Mısır-Osmanlı savaşını sona erdiren Kütahya Barışı (4 Mayıs 1833) imzalanır. Sultan II. Mahmud ile Mısır Valisi Mehmet Ali arasında daha çok rahatlama ve uzlaşma zamanıdır.

Bousquet-Deschamps *Courrier de Smyrne*'in merkezinde değilmiş gibi görünse de basım ve yönetim süreçlerinde iş birliği yapar. Bir bakıma Osmanlı hükümetinin yarı resmi sözcüsü haline gelen gazete, Türk tutumunu desteklemeye ve Yunan davasını desteklemeye devam eden Fransız gazetelerini gidişattan sorumlu tutmaya devam eder. Ayrıca Rusların eylemlerini kınar ve özellikle Mayıs 1826'da İstanbul'da Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra Sultan II. Mahmud tarafından gerçekleştirilen reformların heyecanlı bir destekçisi olarak görülür. *Le Courrier de Smyrne*, tirajı 1828'den itibaren oldukça mütevazi olan Mısır'ın *Vekâyi-i Mısriyye*'si dışında, haftada 600 kopya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun tek basın organı olmaya devam eder.[39]

Buna karşın, Yunan ayaklanması boyunca, yani 1821'den 1828'e kadar, birbirinin ardı ardına basılan İzmir gazeteleri -*Le Spectateur Oriental, Le Smyrnéen* ve *Le Courrier de Smyrne*- bölgenin tek basın temsilcileri olsalar dahi, görüşlerinin 1828'den itibaren Yunanistan'da yayımlanan *l'Abeille grecque*[40] (*Yunan Arısı*) ve *le Courrier d'Orient, journal politique, commercial et littéraire*[41] (*Doğu Postası, siyasi, ticari ve edebi gazete*) başlıklı Frankofon gazeteler tarafından giderek dengelendiği söylenebilir.

Courrier de Smyrne'in Yunan davasına karşı oldukça eleştirel olan konumuna rağmen Bousquet-Deschamps durumu yeni bir gözle analiz etmeye çalışır. Ayrıca *L'Abeille grecque*'in editörleriyle tanışmak ve diyaloğa girmek için Egine'ye doğru bir yolculuğa çıkmaktan da geri durmaz. Bu müdahalesi Yunan gazetesinin tonunun değişmesine neden olur:

> *Courrier de Smyrne*'nin editörleri, selefi *Spectateur Oriental*'in gerçekleri bilmeksizin, onları Yunanistan'ın düşmanlarının etkisi altında bırakan konumları gereği pek çok iftira atmış olduğu bir Ulusun fiziksel, politik ve ahlaki durumunu kendi gözleriyle görme ihtiyacı hissettiler. Editörlerden, tavırlarından insani yönü güçlü ve insan hakları dostu olduğu anlaşılan Bay Bousquet-Deschamps, birkaç gün önce Egine Adası'na geldi.
>
> Bay Bousquet'nin iyi niyetine güvenebilirsek, ki bundan hiç şüphemiz yok, bundan böyle *Courrier de Smyrne*'in artık Helenlerin karakteri ve iç iş-

[38] *Journal de Smyrne,* 5 Ocak 1834.

[39] Orhan Koloğlu, "Le premier journal officiel en Français à Istanbul et ses répercussions en Europe", *Presse Turque et Presse de Turquie*, N. Clayer, A. Popovic et T. Zarcone (ed.), Istanbul-Paris, ed. Isis, 1992, s. 3-13, burada s. 4.

[40] *L'Abeille grecque* 4 Kasım 1827'de yayımlanmaya başlar. Haftada iki kez Fransızca olarak basılan gazete önce Hydra'da ardından Egine'de yayımlanır. 28 Mart 1829'da sona erdiğinden gelip geçici bir gazete olarak bilinir. Bkz. Voir Despina Provata, "La Presse francophone grecque. Revendications nationales et ouverture vers l'Europe", *Pressesallophones de Méditerranée*, Jean-YvesEmpereur & Marie-Delphine Martellière (ed.), Alexandrie, Centre d'études Alexandrines, 2017, s. 281-296.

[41] Egina'da 6 Aralık 1828'den beri Albay Fabvier'in emriyle Yunanlıların yanında savaşan bir Fransız olan Albay Maxime Raybaud tarafından yayımlanan gazete.

leri üzerinde en uğursuz izlenimleri yaratan *Spectateur oriental*'in izinden yürümeyeceğini ve artık bu iğrenç yalanlarla dolmayacağını ummalıyız.[42]

1828 yılında uluslararası dinamikler alt üst olur. Bir Fransız keşif kolu Mora'ya iner, Rusya Osmanlı'ya savaş ilan eder. Bu olayların Blacque ile Bosquet-Deschamps arasında bir takdir farklılığına ve bir anlaşmazlığa yol açmış olması mümkün görünmektedir. Her halükârda bu iki adamın aynı düşünceleri paylaşmadığı kesindir. Görüşleri git gide farklılaşır, öyle ki Bosquet-Deschamps hızlı bir şekilde Le *Courrier de Smryne*'den uzaklaşmaya karar verir. 1828 yılının Eylül ayının ortalarında kendini gazeteye "okuyucularına *Courrier de Smyrne*'deki hissesinden vazgeçtiğini ve bu yayının düzenlenmesiyle ve yayımlanmasıyla herhangi bir ilgisi kalmadığını bildirmek için[43]" bir mektup göndermesi gerektiğini hisseder.

O zamanlar İzmir'de ikamet eden İngiliz gezgin Charles Mac-Farlane bu anlaşmazlıklara tanık olur. "[Bousquet-Deschamps'ın] Bay Blacque'a karşı kötü davrandığını biliyordum; geçen yılın sonbaharında [1828] İstanbul'dan döndüğümde derginin editörlüğünde hiçbir rolü yoktu. İki yayıncı birbirleriyle konuşmayı dahi bırakmıştı." Ve sonuç olarak "İzmir'in ufku böyle parlak iki yıldız için yeterince geniş değildi."[44]

Aslında Bousquet-Deschamps *Courrier de Smyrne* gazetesinin günümüze ulaşan birkaç sayısında hiç görünmez. Blacque ise başyazılarını Avrupalıların ikinci evlerinin bulunduğu İzmir'in eteklerinde küçük bir köyün adından gelen "Bournabat'ın yalnızı" takma adıyla imzalamaya giderek artan bir sıklıkla devam eder. Bundan böyle yalnızdır, Avrupa basınıyla sürekli bir çatışma içindedir, dolayısıyla gerçeklik duygusunu yitirir ve giderek daha çok izole olur. Buna sağlık sorunları, ticaret vekilliği görevini kaybetmesi ve ekonomik sorunlar da eklenir.[45] Böylece haftalık çıkan gazetesinin yayın sıklığını iki ayda bire indirmek zorunda kalır.

Bu noktada, elimizde ekonomik bağlar ile ilgili yeterli kanıt olmadığından, Alexandre Blacque ve Lucien Bousquet-Deschamps'ın aile bağları olduğunu hatırlatmak önemli olacaktır. Blacque 11 Temmuz 1820'de Marianne Rossi (1798-1867), Bousquet-Deschamps ise on yıl sonra Marianne'ın kız kardeşi Marie Irène Rossi (1801-1836) ile evlenir. Bousquet-Deschamps'ın bu birliktelikten Ernestine Hélène (1833-1917) ve Eugène (Léon, Philippe) adında iki çocuğu olacaktır. Eşi ikinci çocuk Eugène'i doğururken 5 Ocak 1836 tarihinde doğum sırasında ölecektir.[46]

---

[42] *L'Abeille grecque*, 12 Nisan 1828.

[43] *Gazette nationale ou le Moniteur universel*, n° 323, 18 Kasım 1828.

[44] Mac-Farlane, *a.g.e.*, I, s. 235.

[45] O. Koloğlu, "Blak Bey, précurseur du Tanzimat ", s. 96.

[46] İkinci evliliğinde, Bousquet-Deschamps 8 Aralık 1838'de İzmir'deki Saint-Polycarpe kilisesinde Fanny Marie Marraccini (1811-1849) ile evlenecek ve bu evliliğinden Lucien Édouard Bousquet-Deschamps (İzmir, 1842 doğumlu), Jules Edmond Bousquet-Deschamps (İzmir, 1843 doğumlu), Charles Georges Alexandre Bousquet-Deschamps (İstanbul, 1844 doğumlu) adında üç erkek ve Marie Victoire Émilie Bousquet-Deschamps (İstabul, 1846 doğumlu) adında bir kız çocuğu olacaktır.

1834.—N° 97. Dimanche 5 Janvier

JOURNAL DE SMYRNE,

COMMERCIAL, POLITIQUE ET LITTÉRAIRE.

EXTÉRIEUR.

FRANCE.

Journal de Smyrne

1831 yılı İzmir şehri için zorlu geçeceğe benzer. Ticaret durgunlaşır ve bazı tüccarlar işsiz kalır. İlkbaharda bir veba salgını nüfusu oldukça sert bir şekilde vurur; Bousquet-Deschamps'ın ailesi de kayınpederin ölümüyle bundan payına düşeni alır. Şimdiye kadar Rusya, Avusturya ve Sardunya büyükelçilerinin yanı sıra Fransa'nın İstanbul büyükelçisi General Guilleminot'un baskılarına direnebilen *Le Courrier de Smyrne*, bu sefer durdurulması zorunlu hale gelir. 9 Temmuz 1831'de *Le Courrier de Smyrne* yayını sonlandırılır. Böylece İzmir'de gazeteciliğin ilk şanlı dönemi sona erer. Alexandre Blacque'ın kariyeri artık İstanbul'da devam edecektir.

Sultan II. Mahmud'un davetiyle Alexandre Blacque başkente yerleşir ve İmparatorluğun ilk resmî gazetesini çıkarır. *Le Moniteur ottoman* ve Türkçe versiyonu *Takvim-i Vekâyi* (Olaylar Takvimi) Kasım 1831'de yayımlanır. Etkileri önemli olacaktır. Bunun üzerine Mısır'ın valisi Mehmet Ali, bir Fransız gazetesi olan *Le Moniteur égyptien*'i (Ağustos 1833) yaratmaya karar verir. Ancak, ya yazımında Blacque'ınki ile karşılaştırılabilir bir kişilik bulmayı başaramadığı için ya da editöre gerçekten böylesine büyük bir kompozisyon özgürlüğü tanımadığı için, *Le Moniteur égyptien* Avrupa'da bir etki yaratmayı başaramaz. Yedi ay sonra varlığı sona erer. Alexandre Blacque, beş yıl sonra, 21 Mayıs 1836'da Ubicini'nin iddia ettiği gibi[47] belki de padişah tarafından gizli bir görev için gönderildiği Malta'ya uğradığı sırada ölecektir. Öldüğünde 43 yaşındadır ve geride bir dul ve beş çocuk bırakmıştır.

1831'de İzmir'den ayrılırken Blacque,*Le Courrier de Smyrne*'i, kayınbiraderi ve gazetenin yeni sahibi Bousquet-Deschamps'a satar. Yeniden adı değişen gazete *Le Journal de Smyrne, commercial, politique et littéraire* olur. Şubat 1832'den itibaren ticari matbaalarda basılır. Bu durumda birinin kaldırılıp diğerinin basılmaya başlanması arasında altı aydan fazla bir süre vardır. *Journal de Smyrne,* her pazar (29 Mart 1834 tarihinden itibaren ise her cumartesi) yayımlanan, dört sayfa olmak üzere her sayfası üç sütundan oluşan haftalık bir dergi olarak sunulur. İzmir'de daha önce yayımlanan gazetelerden farklı olarak sunumu, o dönemin Fransız gazetelerininki gibidir. Ön sayfada özellikle Fransa'nın dış olayları ele alınırken ikinci sayfada iç işler sunulur; üçüncü sayfada İstanbul, İzmir ve Os-

---

47 A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial etc. de l'Empire otoman depuis le Khatti-cherif de Gulkhané (1839)*, Paris, imprimerie J. Dumaine, 1853, s. 246.

manlı'nın Yakın Doğu ya da Kuzey Afrika topraklarından haberler yer alır; dördüncü ve son sayfa ise ticarete ayrılır. Varış tarihine göre teknelerin listesinden, hareket limanlarına, denizdeki gün sayısına, teknenin modeline (Avusturya-İngiltere, Avusturya veya Sardunya teknesi, Yunan yelkenlisi), teknenin ve kaptanın adına, taşınan balyaların sayısı ve içeriğine; hatta İzmir'den kalkacak teknelerin listesine kadar uzanan İzmir limanındaki hareketlere de yer verilir. Yayın İstanbul ve İzmir'deki döviz kurları tablosuyla ve gemilerin bir sonraki hareketlerini, varış yerleriyle birlikte, geminin modelini, geminin adını, kaptanın adını ve "navlun, nakliye ve geçiş için" temas kurulacak kişinin adını bildiren çeşitli duyurularla tamamlanır. Son olarak, makarna fabrikası, piyangolar, çiçekçilerin adresleri, pansiyon, ev kiralama veya satış reklamları düzenli olarak karşımıza çıkar. Abone sayısındaki artışla birlikte çok sayıda reklam, gazetenin maliyetlerinin karşılanmasını, önemli karlar elde edilmesini ve tirajın artmasını sağlar.

Türk dostu ve hükümet yanlısı olarak tanımlanabilecek olan *Journal de Smyrne* kararlı bir şekilde ilericidir. Ancak, *Le Courrier de Smyrne* ile karşılaştırırsak, daha az tehlikeli, yorumları ve analizleri daha az ancak daha temkinli olan bir gazetedir. Olaylar, bölgenin her şeyden önce ekonomik ve sosyal yaşamına etki edebilecek olgular ön plana alınarak, fazla ayrıntıya girmeden zamanında aktarılır.

Journal de Smyrne İzmir'de kısa süre sonra başka bir gazete olan *Echo de l'Orient* ile rekabet etmek zorunda kalır. 1838 yılında Toskana'nın İzmir Başkonsolosu Joseph Bargigli (?-1851) tarafından kurulan bu gazete, birkaç yıl sonra Fransız tüccar Gustave Couturier'in (1813-1899) eline geçer. Bu yeni yayın karşısında *Journal de Smyrne*, kendi yayınına yerel duyuruları ve liman bilgilerini içeren Ticaret Sayfası adlı iki sayfalık bir ek sunacaktır.

1830'larda İzmir'in *Journal de Smyrne* ve *Écho de l'Orient* olmak üzere iki Fransızca gazetesi vardır, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ise Alexandre Blacque'ın sade ve resmi *Moniteur ottoman*'ı ile yetinmek zorundadır. 1842'de İzmir'deki bu iki Fransız gazetesi birleşerek *Écho de l'Orient-Journal de Smyrne* adını alır. 1841'de, Bousquet-Deschamps'ın eski İngiliz ortağı Bay Anthony Edwards (1841-1915), birkaç ay sonra Simon Roux'ya satılacak olan *l'Impartial (Tarafsız)* başlıklı yeni bir haftalık gazete çıkarır.[48] Bütün bu gazeteler, İmparatorluğun dış dünyayla olan ticari bilgilerinde birleştirici bir unsur, Avrupa'nın finans merkezleri ve ticaret odaları ile Yakın Doğu ölçeği arasındaki iş için önemli bir bilgi kaynağını oluşturmaktadır.

İzmir'deki çeşitli topluluklar da sırayla yayıncılık işine girişirler. 1838'de İzmir'deki ilk Yunan gazetesi *Amaltheia* doğar.[49] İki yıl sonra, sıra İzmir'in ilk Ermeni gazetesi olan *Archaloys Arardian*'a (L'Aurore de l'Ararat – Ararat'ın Şafağı), ardından 1846'da Yahudi-İspanyol gazetesi *Chaaré Mizrah ô Puerta del Oriente*'ye (La Porte de l'Orient - Doğu'nun Kapısı) gelecektir. İzmir'deki ilk Türkçe gazete *Aydın*, 1869'a kadar gün yüzüne çıkmaz. 1843'te İzmir gazetelerinin İstanbul'a

[48] *L'Impartial* sonraki dönemde yayın hayatını günlük bir gazete olarak 1912'ye kadar sürdürecektir.
[49] Bu Yunan gazetesi 1922'ye kadar yayın hayatını sürdürecektir.

taşınmasına ve böylece yerel özelliklerini kaybederek doğrudan kaynağından bilgi alabilmelerine tanık oluruz. On yıllık yayın hayatının ardından, Bousquet-Deschamps tarafından yayımlanan *Le Journal de Smyrne*, Ocak 1843'te *le Journal de Constantinople et des intérêts orientaux* olur, böylece yeni bir macera başlar...

III. Bousquet-Deschamps İstanbul'da

1re Année, N° 38. Jeudi 26 Octobre 1843.

JOURNAL DE CONSTANTINOPLE

ET DES INTÉRÊTS ORIENTAUX.

On s'abonne au bureau du Journal, ancien établissement de S.-Georges, près Perchembé-bazar, à Galata; — à Smyrne, au bureau de l'Echo de l'Orient; — en France, aux offices correspondances de Paris, dans toutes les directions des Postes, et dans les Villes du littoral, à l'agence des Paquebots français, au prix de: Pour Constantinople, 1 an, 8 piastres fortes d'Espagne; 6 mois, 4 id. — Pour les Provinces et l'Étranger (voie de mer), 1 an, 9 piastres fortes d'Espagne; 6 mois, 5 id.

Le Journal paraît tous les cinq jours, les 1er, 6, 11, 16, 21 et 26 de chaque mois. — Les abonnemens datent du 1er et du 16 de chaque mois. — Prix des Annonces, la petite ligne, 2 piastres et 1 2 du G. S.; la grande ligne, 3 piastres. — Pour les grandes annonces et celles qui doivent être répétées plusieurs fois, on peut prendre des arrangemens. — Les lettres et paquets destinés à la Direction du journal, doivent lui être adressés franco.

INTÉRIEUR.

CONSTANTINOPLE, 26 Octobre.

Il y a long-temps qu'on l'a dit : l'habitude est une seconde nature, et pour en prouver la puissance, quelques auteurs anciens content qu'une femme de village prit dans ses bras, afin de le caresser, un veau qui venait de naître, et s'y accoutuma si bien, que tout grand bœuf qu'il devint, elle ne cessa point de le porter et de le caresser. Montaigne, le philosophe et l'écrivain le plus naïf qui ait jamais existé, leur vient en aide : « L'accoustumance, dit-il, establit en nous, » peu à peu, à la dérobée, le pied de son auctorité, mais par » ce doulx et humble commencement, l'ayant rassis et planté » avec l'ayde du temps, elle nous découvre tantost un furieux » et tyrannique visage, contre lequel nous n'avons plus la » liberté de hausser seulement les yeux. »

Il y a cent ans et plus qu'une idée extravagante s'est emparée de certaines têtes : on n'a jamais cru, mais on a feint de croire à la possibilité de conquérir la Turquie. On n'y croit point, parce qu'on sait que trop d'intérêts majeurs sont [...]

à combattre tout à la fois l'influence des erreurs passées et l'influence des erreurs que l'opiniâtreté des ennemis continue à répandre. Le temps est un grand maître, et sa puissance est immense; et à la voix de la vérité, qui est sa fille, il dissipe les ténèbres et brise toutes les résistances. En mettant à nu les artifices des ennemis de la Turquie, il anéantit leur œuvre d'iniquité dans le présent et dans l'avenir, et prépare l'avènement du jour qui rendra justice à cette nation.

Il est étrange que l'Europe qui avait tant d'intérêt à connaître les hommes et les choses de l'Orient, ne se soit pas plus tôt aperçue des stratagèmes que l'on a mis si long-temps en œuvre, non seulement pour lui cacher la vérité, mais encore pour lui faire croire le contraire de ce qui était.

A l'extérieur, la Turquie a des ennemis qui roulent dans leur tête des projets d'ambition; elle a en aussi à l'intérieur : l'histoire est pleine d'exemples qui prouvent que les vaincus gardent long-temps rancune aux vainqueurs, et que ce n'est qu'après des siècles que leur fusion peut s'opérer complètement. Les ennemis du dehors exploitent avec une merveilleuse adresse l'inimitié des ennemis du dedans. [...]

erremens ne sont pas complètement abandonnés, cela tient beaucoup plus à la force de l'habitude qui flatte notre amour-propre et s'entend avec lui, au détriment de notre conscience, qu'à un sentiment de malveillance, qui n'existe déjà plus chez les hommes qui ont voulu voir par leurs propres yeux et juger avec leur propre raison. — Et nous espérons avec tous ceux qui ne séparent pas l'avenir de la Turquie des destinées de l'Europe, qu'en ce qui concerne cette nation, le temps triomphera entièrement de ce que Montaigne désigne par la *tyrannique accoustumance*, qui, au grand préjudice des intérêts de l'Empire Ottoman, a mis *le pied de son auctorité* sur la plupart des écrivains qui en parlent, et qui, pour réparer le mal qu'ils ont fait, tiendront sans doute à ne pas ressembler toujours à la femme du village. — Ils comprendront que s'ils ont été excusables, pour nous servir de la métaphore des anciens, d'avoir porté et caressé le veau, ils ne le seraient pas de continuer à le porter et caresser lorsque bœuf il est devenu, c'est-à-dire qu'ils doivent abandonner des erreurs qui n'ont que trop duré et font tâche à leur honnêteté politique.

Journal de Constantinople

30 Haziran 1839 gecesi, 54 yaşındaki Sultan II. Mahmud hayata gözlerini yumar. Saltanatının sonuna Mısır krizinin yeniden başlaması damgasını vurur ve padişahın orduları, hükümdarın ölümünden yalnızca bir hafta önce vasalının orduları tarafından yenilir. Yerine 16 yaşındaki oğlu Abdülmecid geçer. 3 Kasım 1839'da tahta çıkışından ancak dört ay sonra, oldukça ünlü Tanzimat Fermanı'nın ilanı, Abdülmecid'in imparatorluğunun, II. Mahmud'un başlattığı Batı tarzı modernleşme politikasını sürdürmeyi hedeflediğinin kanıtıdır. Fransa-Osmanlı ilişkileri düzelirken, ticareti faaliyetlerdeki artışın da etkisiyle Doğu'ya yerleşen Fransızların sayısı artmaya devam eder.

Bu olaylardan iki yıl sonra Bousquet-Deschamps, *Journal de Smyrne*'in yayınlanmasını durdurmaya ve İstanbul'daki ilk Fransız gazetesi olan *Journal de Constantinople et des Interest Orientales*'i çıkarmaya karar verir. Artık iş dünyasının ve haberlerin merkezinde olmak, bilgilerini en iyi kaynaklardan alabilecek konumda olmak ister. Ayrıca, 11 Ocak 1843 tarihli ilk sayısında yazdığı gibi, *la Porte ottomane (Osmanlı Kapısı)*'ın yarı resmi sözcüsü olmayı arzu eder:

> Majesteleri'nin, İzmir'de yayımladığımız (…) dergiyi Başkent'te sürdürmemize izin vererek bize bahşettiği özel lütuf, önemini ve kapsamını göz ardı etmediğimiz yükümlülükler getiriyor. Ancak, (…) tek amacımız, yararlı hizmetler aracılığıyla böyle bir güven işaretini haklı çıkarmaktır.[50]

Gazeteye Osmanlı hükümeti tarafından yıllık 30.000 kuruşluk bir ödenek verilirken[51], gazetenin satışları yıllar içinde artmaya devam eder. Artık haftalık basit

[50] Gérard Groc, "Le *Journal de Constantinople* ou l'ambiguïté du cosmopolitisme (1843-1853)", *Presse Turque et Presse de Turquie*, N. Clayer, A. Popovic et T. Zarcone (yay.), Istanbul-Paris, éd. Isis, 1992, ss. 15-27, alıntı s. 15.

[51] Ali Birinci, "Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps Nâmı Diğer İzmir Gazetecisi Mösyö Deşan'ın Hikâyesi", *Orhan Koloğlu Armağanı*, İstanbul, 2009, ss. 103-159.

bir gazete olmaktan çıkar; her ayın 1'i, 8'i, 11'i, 16'sı, 21'i ve 26'sı olmak üzere ayda altı kez çıkan bir gazete haline gelir. Derginin amaçları da oldukça açıktır:

> Türkiye'ye her zaman peşin hüküm verildi, buradan hareketle Batı ve Doğu'nun yakınlaşmasını uzunca bir süre geciktiren yanlış anlamalar meydana geldi. Bizim görüşümüze göre dünyanın bu iki yanı arasında, uzlaşmalarını önlemek için ortaya çıkan tüm önyargıları yıkma zamanı geldi. Kardeşlik ruhu uzun zamandır Batı ülkelerine uğramadan geçmiyor; bu ruh aynı şekilde Doğu topraklarını da ziyaret etmelidir; işte o zaman, hep arzu edildiği gibi, tüm çıkarların bir potada eritilmesi olaysız bir şekilde gerçekleşecektir; ruhların esenliği, akılların birliği ve vicdanların özgürlüğü yoluyla adaletin saltanatı, ahlakın, fikirlerin ilerlemesini ve halkın refahının gelişmesini hızlandıracaktır.[52]

Bu editoryal başarı göz önüne alındığında, *Journal de Constantinople et des intérêts orientaux* gazetesinin yayımlanmasından ancak dokuz ay sonra yazar Gérard de Nerval'in bir makale yazmayı kabul etmesi şaşırtıcı değildir. Arkadaşı Théophile Gautier'ye yanıt olarak, 6 Eylül'de yayımlanan "yazı dizisi" bölümünde ona oldukça doğal bir yanıt verir[53]:

> Benimle bir mektupla değil de bir gazeteden yazışman ne büyük mutluluk! Mektup olsa ya artık kalmadığım Grand Cairo'nun ofisinde uyuklar, ya da Levant'ın bir basamağından diğerine, kararsız arkadaşının ayak izlerinin ardından koşardı. Tahmin ettiğin gibi gazete, bulunabileceğim her yere aynı anda gelen gazete, beni tam da bulunduğum yer olan İstanbul'da buluyor. Kaldı ki dünya o kadar küçük, basın o kadar büyük ki, eski dostların lütfuyla emrime verilen, Paris'te en yaygın gazete olan *Bosphore* ile ancak yirmi gün sonra sana cevap verebileceğim. Bu hem harika, hem de gönderilerin akıbeti için endişe verici, öyle değil mi?

Gazete hızla dört sayfayı aşar ve 7 Eylül 1846 tarihli sayısına çok kapsamlı bir ticari ek, hatta 6 Ekim 1846 tarihli bir sağlık bülteni eklenir.

Aynı yıl 1846'da İzmir'de yayımlanan *l'Echo de l'Orient*, İstanbul'a taşınarak *le Journal de Constantinople et des intérêts orientaux* ile birleşir. İki gazetenin birleşmesinden 11 Ağustos 1846'da *le Journal de Constantinople. l'Echo de l'Orient*[54] gazetesi doğar; artık tüccar Gustave Couturier'e ait olan gazetenin editörlüğünü François Noguès yapar.

Bousquet-Deschamps, hisselerini François Noguès'e sattığı 1848 yılına kadar *le Journal de Constantinople. l'Echo de l'Orient*'ı yönetmeye devam eder. 29 Eylül 1859'dan itibaren *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*'ın başlığı *Journal de Constantinople* şeklinde sadeleştirilecek ve pazar günleri dışında her gün yayımlanacak; daha sonra 1866'dan 1895'e kadar yayımlanacak olan *La Turquie (Türkiye)* gazetesine evrilecektir.

---

[52] *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 11 Ağustos 1846.

[53] *Journal de Constantinople et des intérêts orientaux*, 6 Eylül 1843.

[54] A. Ubicini ve A. Pavet de Courteille, *État présent de l'Empire ottoman*, Paris, J. Dumaine, 1876, s. 171.

Avrupa'yı derinden sarsan 1848 devrimlerinin Bousquet-Deschamps'ı belki de siyasi bir rol oynama planıyla Fransa'ya dönmeye teşvik etmiş olması mümkündür. Dönüş kararı, ikinci karısı Fanny Marie Marraccini'nin (1811-1849) erken ölümünün ardından ertesi yılın Ekim ayında kesinleşir. Bakmakla yükümlü olduğu altı çocukla Paris'te yaşaması onun için daha kolaydır, çünkü emekli olduğu tarih olan 1866'ya dek[55] (belki daha da uzun yıllar) değerli hizmetler verdiği Osmanlı Büyükelçiliği'nden düzenli yardım aldığı bilgisi bulunmaktadır. Gazeteler Bousquet-Deschamps'ın Paris'te, 16. bölgede, 4 rue Chaussée de la Muette'deki evinde öldüğünü duyururlar. Öldüğü tarih olan Temmuz 1870'te 73 yaşındadır.[56]

Siyasi hayattan uzun süredir uzak olduğu bu sessiz emeklilik döneminden sonra elimize Doğu'da Fransız dilinin yayılmasına büyük ölçüde katkıda bulunan ve 1830'dan 1850'ye kadar Yakın Doğu'yu Avrupalılara boş yere tanıtmaya çalışan bir gazetecinin değerli tanıklığı, gazeteleri kaldı.

IV. Sonuçlar

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız basını, başkentin kargaşalarından uzak bir taşra kasabası olan İzmir'de doğmuştur. Bu basın, henüz "Osmanlı basını" olarak ifade edebileceğimiz bir kavram olmadığı için, sansürün olmadığı bir zamanda büyük bir ifade özgürlüğüne sahip olmuştur. Fransız dilindeki bu basın, ayrılmaz bir biçimde Fransız makamlarına, dolayısıyla konsolosluk yargı yetkisine bağlıdır; bu durum, ifade özgürlüğüyle ilgili kesin düzenlemelerin olmaması nedeniyle gazeteye müdahale etmeyi zorlaştırır. Bir matbaayı kapatmak şöyle dursun, herhangi bir yayını yasaklayamaz. 1820-1840 yıllarında editörlerin ifade özgürlüğü ve bazı makalelerin içeriği böyle açıklanabilir. Aynı zamanda İstanbul'daki diplomatik birliklerin sayısız tehdit, uyarı ve kınamalarının neden sonuç vermediği de benzer sebeplerle açıklanır. Bu durumda özgürlük kavramları basının gelişimiyle bağlantılı olarak ortaya çıkar.

Dönemin Osmanlı hükümetine gelince, bu yönetimin kendi imajını savunan bu basını takdir ettiği görülmektedir. Ayrıca, 1831'de *Le Moniteur ottoman*'ı yayımlamak üzere, yayıncıların en ünlüsü Alexandre Blacque'ı İstanbul'a getirmekten ve on iki yıl sonra Bousquet-Deschamps'ın *Journal de Constantinople* gazetesini finanse etmekten geri durmamıştır.

Aynı zamanda Fransız dilinin oynadığı önemli rol de dikkate değerdir, söz konusu *lingua franca* kendini, zamanın seçkinlerine dayatma eğilimindeydi. Bu kültür ve iletişim dili, Fransa'nın nüfuzunu genişletmesine izin vermiştir çünkü bu Fransız gazeteleri sadece Avrupa'nın tüm şansölyeliklerinde değil, aynı zamanda diplomatik kolordu ve Osmanlı yetkilileri tarafından da okunmuştur. Bu

[55] Ali Birinci, "Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps Nâmı Diğer İzmir Gazetecisi Mösyö Deşan'ın Hikâyesi", ss. 154-157.

[56] *The Levant Times and Shipping Gazette*, 18 Temmuz 1870, s. 783; *Le Centre gauche*, 25 Temmuz 1870, s. 3.

gazetelerin Türkiye'nin Avrupalılar tarafından tanınmasına katkıda bulundukları apaçık ortadadır.

Son olarak bu ilk gazetecilerin kişiliklerinin altını çizmenin yararlı olduğu görüşündeyiz. Gördüğümüz gibi, Claude Denis Raffenel, Charles Tricon, Alexandre Blacque gibi çoğu maceracı, bazen Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps'ın yaptığı gibi geldikleri toplumla çelişmektedirler. Osmanlı İmparatorluğu dışında yetişen bu aydınlar, mirasçıları oldukları Fransız Devrimi'nin idealleri doğrultusunda İzmir ve İstanbul'a gelmişlerdir. Bu durum, makalelerinin diğer büyük güçlerin temsilcileri tarafından çoğu zaman oldukça kötü algılanan sert, polemik dolu, kasıtlı olarak kışkırtıcı tonunu açıklar. Sözünü ettiğimiz ilk gazetelerde kullanılan Fransızca, modası geçmiş olmasına rağmen, bilgi özgürlüğünün, bir demokrasinin düzgün işleyişinin ana göstergelerinden biri olduğunu düşünen bu ilk editörlerin coşkusunun altını çizmektedir. Böylece, basın tarihinin, ifade özgürlüğünün ortaya çıkışıyla yakından bağlantılı olduğunu görebiliriz.

Çeviri: Beren Şimşek

Kaynakça

Süreli Yayınlar

Bulletin de la Société de Géographie

Gazette Nationale ou le Moniteur Universel

Journal de Constantinople et des intérêts orientaux

Journal de Constantinople. Écho de l'Orient

Journal de Smyrne

Journal du commerce

L'Abeille grecque

L'Éclaireur de Maastricht

La Gazette de France

La Presse

Le Centre gauche

Le Smyrnéen

The Levant Times and Shipping Gazette

İkincil Kaynaklar

Birinci, Ali, "Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps Nâmı Diğer İzmir Gazetecisi Mösyö Deşan'ın Hikâyesi", *Orhan Koloğlu Armağanı*, İstanbul, 2009, ss. 103-159.

Bronneraîné, *Le dévouement des médecins français et des sœurs de Sainte-Camille, dans la peste de Barcelone*, Paris, Firmin-Didot, 1822.

Dimakis, Jean, *La guerre d'Indépendance grecque vue par la presse française (période 1821 à 1824). Contribution à l'étude de l'opinion publique et du mouvement philhellénique en France,* Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1968.

Groc, Gérard, "Le *Journal de Constantinople* ou l'ambiguïté du cosmopolitisme (1843-1853)", *Presse Turque et Presse de Turquie*, N. Clayer, A. Popovic et T. Zarcone (yay.), Istanbul-Paris, éd. Isis, 1992, ss. 15-27.

Koloğlu, Orhan, “Basın”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* , İstanbul, 1994.

Koloğlu, Orhan, “Blak Bey, précurseur du Tanzimat ”; Münir Aktepe, “Dünkü Fransızlar – Blak Bey ve Oğlu*”, Tarih Dergisi* , sayı 33 (1980-81) s. 255-270.

Koloğlu, Orhan, “Le premier journal officiel en Français à Istanbul et ses répercussions en Europe”, *Presse Turque et Presse de Turquie*, N. Clayer, A. Popovic et T. Zarcone (ed.), Istanbul-Paris, ed. Isis, 1992, s. 3-13.

Kontente, Leon, *Les débuts de la presse française dans l'Empire ottoman:* Le Spectateur oriental *(1821-1827)*, İstanbul, Libra Yay., 2021, s. 49-52.

Lagarde, Louis, “Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque révolutionnaire”, *Journal asiatique*, cilt. CCXXXVI, 1950, s. 271-276.

Lamartine, Alphonse (de), *Voyage en Orient (1832-1833)*, Paris, 1863.

Mac-Farlane, Charles, *Constantinople et la Turquie en 1828*, Paris, Moutardier, 1829..

Nerval, Gérard (de), *Voyage en Orient*, II, s. 217-218; Claude Pichois , “Nerval et le *Journal de Constantinople*”, *Littératures*, 13 (1985), s. 41-48.

Nerval, Gérard (de), *Voyage en Orient*, sunum ve notlar Jacques Huré, Paris, Imprimerie Nationale, 1997.

Pétition de Marc-Antoine Vigoureux, agent de change à Smyrne et l'un des rédacteurs du Spectateur oriental, à Messieurs les députés, Paris*,* Migneret matbaası, 1828.

Ubicini, A. ve A. Pavet de Courteille, *État présent de l'Empire ottoman*, Paris, J. Dumaine, 1876.

Ubicini, A., *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial etc. de l'Empire otoman depuis le Khatti-cherif de Gulkhané (1839)*, Paris, imprimerie J. Dumaine, 1853.

Vaucelles, P., *Dictionnaire de biographie française*, Paris, 1956.

Wassef, Amin Sami, *L'information et la presse officielle en Égypte*, Kahire, IFAO, 1975.

Yazıcı, Nesimi, “*Vakayı-i Mısriye* Üzerine Birkaç Söz “, *OTAM*, Ankara, II (1991), s. 267-278.

Zuccolo, Luca, *La Presse francophone ottomane et le discours patriotique ottoman*, İstanbul, Isis Press, Les Cahiers du Bosphore, XCIII, 2017.

Öz: Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız basını 1821'de *Le Spectateur Oriental* (1821-1827) ile İzmir'de doğar, bunu *Le Smyrnéen* (1824), *Le Courrier de Smyrne* (1828-1831), *Journal de Smyrne* (1832- 1842) izler. Fransızca yayımlanan bu ilk haftalık gazeteler, sansürün olmadığı bir dönemde, henüz Osmanlı basını diye bir kavram olmadığı için güçlü bir ifade özgürlüğünden yararlanır. Fransız makamlarına, bu durumda, ifade özgürlüğüyle ilgili kesin düzenlemelerin mevcut olmaması nedeniyle müdahale etmesi oldukça zor olan konsolosluk yargı yetkisine bağlıdırlar. Aynı zamanda, Avrupa basını için de önemlidirler çünkü Yunan ayaklanmasının ortaya çıkışındaki ana bilgi kaynaklarından biridirler.

Bu Fransız dilindeki basın, Alexandre Blacque (1794-1836) ve Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps (1798-1870) gibi iddialı kişilikleri olan editörlerinin ton özgürlüğü ve renkli karakterleri ile harmanlanır. Fransız, Rus ve İngiliz diplomatik birliklerinden gelen birçok tehdit ve uyarı çoğunlukla etkisiz kalır. Özgürlük kavramları, basının gelişmesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkar.

Bu gazeteler sıklıkla el değiştirmiş olsalar bile ilk zamanları haricinde yayın hayatları boyunca Osmanlı çıkarlarıyla aynı doğrultuda ilerlerler. Pek çok Avrupalı okuyucu için Kırım Savaşı'ndan (1854-1856) önce *terrain cognita* (tr. bilinmeyen bölge) olan Doğu'da Frankofoninin öneminin tanıkları olurlar.

Anahtar sözcükler: Fransız dilinde basın, frankofoni, haftalık yayın, İzmir, İstanbul, İskenderiye, Atina, Yunan ayaklanması, Alexandre Blacque, Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps, Mehmet Ali, Sultan Mahmud II.

The Emergence of Press in French in Ottoman Empire from Izmir to Istanbul 1821-1843

Abstract: The French press in Ottoman Empire first saw the light of day in 1821 in Izmir with the publication of *Le Spectateur Oriental* (1821-1827). *Le Smyrnéen* (1824), *Le Courrier de Smyrne* (1828-1831) and *Journal de Smyrne* (1832- 1842) followed it. These weekly newspapers in French got the most out of the freedom of expression, as there was no concept of the "Ottoman press" and thus no censorship. They were subject to French authorities and the French consulate's jurisdiction, which was difficult to intervene in due to the lack of regulations concerning the freedom of expression. These French newspapers in the Ottoman land had importance for the European Press since they were one of the primary sources of information in the emergence of the Greek rebellion against the Ottomans.

The characteristics of this French press in the Ottoman land were, in general, shaped by and merged with their assertive editors', such as Alexandre Blacque (1794-1836) and Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps (1798-1870), free speech and colourful character. Many threats and warnings by the French, Russian and British diplomatic units fell on deaf ears. The concepts concerning freedom of expression developed parallel to the emergence and progress of the press.

These newspapers, except for the early times of their appearance, always were in favour of the Ottoman interests, though they changed hands many times. They served as a witness to the importance of Francophony in the East for many European readerships, for whom the East was a *terra incognita* before the Crimean War.

Keywords: French press, Francohopy, weekly press, Izmir, Istanbul, Alexandria, Athens, the Greek rebellion, Alexandre Blacque, Jacques-Lucien Bousquet-Deschamps, Mehmet Ali, Sultan Mahmud II.

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE R.F. IMPRIMÉS

Victrix causa Diis placuit, sed victa....

LE COURRIER DE SMYRNE,

ACQ. 46.194 LABÉDOYÈRE

JOURNAL POLITIQUE, COMMERCIAL ET LITTÉRAIRE.

VOL. III. SMYRNE, DIMANCHE 14 MARS 1830. NO. 106

TURQUIE.

Constantinople, 8 *mars.* — D'après les nouvelles parvenues ici ces jours derniers, l'ambassadeur ottoman à Pétersbourg, Halil-pacha, a du être reçu par l'Empereur en audience publique vers le milieu de février. L'accueil qui lui fut fait en arrivant a été, assure-t-on, accompagné de la déclaration que s'il venait dans le but de consolider la paix et la bonne amitié établies récemment entre les deux cours, il devait renoncer aux instructions qui lui avaient été données par Pertew-effendi, alors réiss-Effendi. Ces instructions, qui avaient été confidentiellement communiquées aux ministres des cours principales, sans que le public ait pu apprendre si elles avaient été ou non approuvées par eux, tendaient, à ce qu'on croit, à récriminer sur une partie des articles du traité d'Andrinople. Il n'est pas douteux que l'empereur de Russie, après les assurances données solennellement à l'Europe de modération et de désintéressement, ne juge que sa magnanimité est intéressée à accorder une forte diminution de la somme stipulée pour les frais de la guerre; mais il était difficile d'espérer qu'il consentît à revenir sur la contexture entière de ce traité. Aussi Halil-pacha, dont on assure que l'habileté est à la hauteur de sa mission, et qui sans doute avait des pouvoirs étendus fort au delà de ceux qui ont transpiré dans le public, a-t-il pris le parti de mettre de côté les instructions ministérielles et de se conduire d'après des bases plus conformes anx circonstances On espère beaucoup du résultat de son ambassade, surtout sous le rapport d'affermir pour long-temps la paix entre les deux états.

— Le 31 janvier, a été signé à Londres le protocole définitif pour la délimitation et l'organisation politique du nouvel état grec; mais il paraît qu'aucun des ministres des cours alliées ne l'a encore reçu, et on en ignore les dispositions. Ce protocole arrivera sans doute vers la fête du Baïram, et sera à cette époque, pense-t-on, revêtu de la sanction de la Porte. On dit que le prince Léopold de Saxe-Cobourg, prince souverain de la Grèce, s'y rendra accompagné par des ambassadeurs des trois puissances signataires du traité de Londres, destinés à résider près de S. A.

— L'émancipation des Arméniens catholiques se consolide de plus en plus, mais le firman relatif à cette mesure n'a pas encore été publié. Cependant les maisons leur appartenant, situées aux alentours de l'église arménienne au quartier dit Galata-sérail, et qui avaient été achetées à très-bas prix par les schismatiques, vont être rendues à leurs anciens propriétaires.

— On pensait avec raison que les avantages commerciaux obtenus par la Russie deviendraient pour les autres grandes puissances l'objet de réflexions, et les mettraient dans la nécessité de ne pas laisser établir pour leurs sujets une infériorité nuisible à leurs intérêts. Il paraît que l'Angleterre et l'Autriche ont déja entamé des négociations pour des traités de commerce séparés. La Porte, dit-on, est disposée à rendre ees avantages communs au commerce de toutes les nations, parce qu'elle sent qu'elle détruit par là les privilèges qui, en même-temps qu'ils constituent d'une part une prépondérance politique fatigante pour elle-même, cause, de l'autre, des mécontentemens et des réclamations qu'elle doit éviter avec soin. Une parfaite égalité commerciale entre tous les cabinets amis de la Turquie, diminue pour elle ce fait même entièrement disparaître le danger des conditions nouvelles introduites par le dernier traité avec la Russie. C'est d'après ce principe, sans doute, qu'elle vient d'accorder la résiliation des actes synallagmatiques qui n'admettaient à la navigation de la Mer Noire, que sous certaines restrictions importantes, les pavillons d'Espagne, de Suède, de Naples et de Danemarck. Ces quatre puissances vont être affranchies du droit de péage et dégagées des formalités qui retardaient l'expédition des firmans.

— Le taux des ducats de Hollande pour le second payement de 400,000 ducats, a été définitivement fixé à 34 piastres, et ce payement sera effectué sous peu de jours.

SMYRNE, 13 mars.

Discours du roi d'Angleterre à l'ouverture de la session du Parlement.

« Messeigneurs et Messieurs,

» Nous avons reçu l'ordre de S. M. de vous informer qu'elle reçoit de toutes les puissances européennes les assurances de leur désir de maintenir et cultiver les relations les plus amicales avec ce pays.

» S. M. a vu avec satisfaction que la guerre entre la Russie et la Porte ottomane a été amenée à sa fin.

» Les efforts de S. M. pour accomplir les principaux objets du traité du 6 juillet n'ont pas discontinué.

» S. M. ayant concerté récemment avec ses alliés des mesures pour la pacification de la Grèce, a la confiance qu'elle sera en état, à une époque prochaine, de vous communiquer les conditions de cet arrangement et tous les renseignemens qui pourront expliquer la conduite que S. M. a suivie dans tout le cours de ces transactions importantes.

» S. M. éprouve le regret de ne pouvoir vous annoncer qu'il existe aucune perspective de réconciliation entre les princes de la maison de Bragance.

» S. M. n'a pas cru qu'il fût expédient de rétablir sur leur ancien pied ses relations diplomatiques avec le royaume de Portugal; mais les embarras nombreux qui proviennent de l'interruption prolongée de ces relations, augmentent le désir de S. M. de mettre fin à un mal si sérieux.

» Messieurs de la chambre des communes,

» S. M. a ordonné que les estimations de l'année vous soient présentées; elles ont été faites avec la plus grande économie, et il vous sera satisfaisant d'apprendre que S. M. pourra faire une réduction considérable dans le montant des dépenses publiques, sans nuire au service de la marine ou de l'armée.

» S. M. nous ordonne de vous informer que quoique le revenu national pendant la dernière année n'ait pas atteint la somme à laquelle il avait été estimé, la diminution n'est pas de nature à faire craindre pour la prospérité future de notre revenu.

» Milords et Messieurs,

» S. M. nous ordonne de vous informer que sa sollicitude s'est portée depuis quelque temps vers diverses importantes considérations liées à des améliorations dans l'administration générale des lois.

» S. M. a ordonné que des mesures soient soumises à vos délibérations, dont quelques-unes sont propres, d'après l'opihion de S. M., à faciliter et accélérer l'administration de la justice dans les diverses parties du royaume uni, et d'autres paraissent être les préliminaires nécessaires d'une révision des cours supérieures.

» S. M. nous a ordonné de vous assurer qu'elle a la confiance que vous donnerez toute votre attention, et tout votre appui à des mesures d'une si haute importance pour le bien-être de son peuple.

» S. M. nous ordonne de vous informer que les exportations des produits et manufactures britanniques ont surpassé celles de toutes les années précédentes.

» S. M. éprouve du regret que malgré ces indications d'un commerce actif, la détresse existe parmi les classes agricoles et manufacturières dans quelques parties du royaume-uni.

» Il sera bien satisfaisant aux sentimens paternels de S. M. de pouvoir proposer à votre attention des mesures propres à soulager une partie quelconque de ses sujets qui fussent en même-temps compatibles avec les intérets généraux et permanens de son peuple.

» C'est la profonde sollicitude de S. M. pour ces intérêts qui lui fait sentir vivement la nécessité d'agir avec une grande réserve par rapport à ce sujet important.

» S. M. est assurée que vous aurez, ainsi qu'elle, égard à l'effet qu'ont eu des saisons défavorables ainsi que d'autres causes qui sont hors de la portée et du contrôle législatif et auxquelles on ne saurait remédier par ce moyen.

» S. M. est surtout convaincue qu'aucun embarras temporaire ne vous portera à vous relâcher de la détermination que vous avez toujours manifestée de maintenir intact le crédit public, et de soutenir ainsi le haut caractère et le bien-être permanent de ce pays. »

Expédition de la France contre Alger.

La France a résolu de faire la guerre à Alger; les nouvelles de Toulon en date du 16 février, apportées ici par le brick *le Grenadier*, l'annoncent positivement et font connaître que, le 10 de ce mois, des ordres étaient arrivés dans ce port pour commencer les préparatifs de l'expédition. D'après ces nouvelles deux vaisseaux et six frégates allaient être armés en flûte et devaient être prêts à partir de Toulon à la fin d'avril prochain. Brest, Lorient et Cherbourg fourniront un contingent de vaisseaux et de frégates qui seront également armés en flûte. Uu grand nombre de transports affrétés dans les ports du midi pour la même époque, recevront à leur bord l'armée d'expédition qui sera composée en partie de cavalerie et qui s'élèvera, dit-on, a 32 mille hommes. On assure que le vice-roi d'Egypte devra fournir une portion de ces troupes; c'est là le motif que l'on assigne au départ précipité de la corvette *la Diligente* pour Alexandrie où elle conduit un diplomate français, M. Langedorf, porteur de dépêches du ministère.

S'il est vrai que le vice-roi d'Egypte doive fournir un contingent de troupes pour l'armée d'expédition, ce ne pourrait être qu'avec le consentement de la Porte qui verrait sans doute avec plaisir la destruction de la régence d'Alger, et cette partie de la côte d'Afrique rentrer sous sa domination en passant sous le commandement de Méhémét-Ali.

Il paraît certain que le commandement de la flotte sera confié à M. le vice-amiral Duperrey; quant à celui de l'armée, on désignait également, comme devant l'obtenir, M. le duc de Raguse et M. de Bourmont, ministre de la guerre. Des lettres particulières disent qu'il est à présumer que le choix du Roi se portera sur ce dernier.

On a affrété à Marseille tous les bâtimens de commerce disponibles, et plusieurs capitaines de frégate et autres officiers de la marine ont reçu l'ordre de partir pour divers ports de l'Italie où ils vont compléter le nombre des navires marchands destinés à servir de transports.

Tous les officiers de la marine en congé sont rappelés, et tous les congés prêts à être accordes ou en instance sont suspendus.

Deux vaisseaux, quatre frégates, quatre bricks et la bombarde *le Cyclope* étaient depuis deux jours en armement dans le port. Il régnait dans tous les ateliers une extrême activité.

S'il nous est permis d'exprimer une opinion sur les mesures propres à faciliter le succès de l'expédition, nous dirons qu'au lieu d'armer à la hâte des bâtimens qui seront obligés de prendre la mer avec des équipages neufs et au moment où ils viendront à peine d'être réunis à bord, la division du Levant aurait pu fournir un certain nombre de bâtimens armés depuis long-temps, où le service est établi avec un ordre et une discipline qui font le plus grand honneur au chef de cette escadre et aux officiers sous ses ordres, mais ne peuvent s'obtenir qu'après un certain temps. Ces navires auraient rendu des services

Le Moniteur Ottoman ya da Kamuoyunun Dönüm Noktası

Gérard GROC*

1 Kasım 1831'de İstanbul'da türünün ilk örneği ve imparatorluk içinde bir okuyucu kitlesine yönelik ilk resmi yayın organı olan Türkçe gazete *Takvim-i Vekayi* yayımlandı. Bundan beş gün sonra ise çok farklı bir tarzda, dili Fransızca olan, dış kamuoyuna yönelik ve farklı düşünülmüş bir içeriğe sahip *Le Moniteur Ottoman* başlıklı başka bir gazete çıkarıldı.[1] Bu iki yayının hedef kitlesi birbirinden farklı olacaktı, *le Moniteur* daha fazla yankı uyandıracağı ancak daha çabuk kısıtlanacağı yurtdışında daha iyi bilinirken, Türk tarihçileri tarafından daha fazla incelenen *Takvim-i Vekayi*'nin uzun bir ömrü olacak ancak sıkıcı, katı ve resmi bir gazete olarak anılması oldukça hızlı olacaktı. (D'Aubignosc, 1839, s. 230). Yine de önemli birer siyasi eylem ve bariz birer yenilik olan bu iki yayın temelde birbirlerinden ayrılırlar, ancak aynı zamanda yakın ilişkidedirler. Bunlar aynı siyasi dalgalanmanın iki yüzü, aynı zihinsel yolculuğun ve o zamanlar imparatorlukta eşi benzeri görülmemiş, kamuoyu etrafında şekillenen aynı olgunlaşmanın iki birleştirici koludur.

Bu iki yayın aynı zamanda ortak bir girişime zemin hazırlayan iki ayrı yol haritasının vücut bulmuş halleridir. Bunlardan bir tanesi yenilikçi, gecikmiş, bastırılmış, karşı çıkılmış Sultan II. Mahmud'du; kendisi birçok iç ve dış kaynaklı zorluğun ana öznesi ilan edilmiş, siyasi durumun olumsuz bilançosu -yenilgiler, güçsüzlükler ve yetersizlikler- ona mal edilmiş, o da bu deneyimler sonucunda imparatorluğun kurbanı olduğu boğucu baskıların farkına varmıştı. Diğeri ise

* Yrd. Araştırmacı. IREAM/CNRS Aix en Provence / gggroc@wanadoo.fr
Geliş tarihi: 4 Şubat 2022 / Kabul tarihi: 6 Mart 2022.
[1] Tarihe ve tarihçilere göre iki yayının basım tarihleri birbirine karıştırılmıştır. Bu tartışmalar için bkz. Koloğlu 1992/1 s. 7-8.

taşralı bir yayıncı ve özel girişimci olan, 1820 yılından beri Türkiye'de ikamet eden Fransız asıllı Alexandre Blaque idi; "*Courrier de Smyrne*, *journal politique, commercial et littéraire*" başlıklı Şubat 1828'den beri 4 sayfa olarak çıkarılan haftalık bir gazetenin ana kahramanı (sahibi, editörü, muhabiri, yayıncısı ve dağıtıcısı) olan Blaque, ikinci vatanının karşı karşıya olduğu kaderi kabullenemiyordu, uzaktan Osmanlı iktidarı tarafından izlense de, o zamana kadar tamamen bağımsız olmuştu. İki kahramana da 1830/1831 yıllarında Türkiye'nin içinden çıkması gereken bir açmaz olduğu düşüncesi hakimdi. II. Mahmud için ardı ardına gelen yenilgiler ve toprak kayıpları, ülkeyi karşısında çaresiz kalınacak tehlikeli bir savunmasızlığa sürüklüyordu. Fransızlar da dahil olmak üzere çeşitli milletlerden gelen artan baskıya maruz kalan İzmirli gazetecimiz ise yeteneğini daha büyük bir amaç için kullanmış, Türkiye'ye yapacağı hizmeti taşradaki bağımsızlığına tercih etmişti. Bu durumda II. Mahmud yeni bir siyasi araç yarattı, onu bir yabancıya emanet etti ve çevresindekilerin kınamalarına karşın, onu yenileyerek (bi'dat) bir risk göze aldı. Böylece iki yetenek birleşmiş oldu.

İkili, bir siyasetin başarısının farkına varılması konusunda somut bir anlaşmaya varmışlardı; bu durumda reform arzusu ve ondan beklenen toplumsal ve siyasi dönüşüm artık salt tasarımcının ya da karar vericinin sorumluluğunda değil, bir o kadar da yalnızca alıcısı tarafından değil baş aktörü tarafından da anlaşılan bu yeniliğin alıcısında tetiklenmeyi ya da aydınlanmayı sağlayan toplumsal birliğin de sorumluluğundaydı. Kamuoyu bu noktada, bir siyasi girişimin toplumda edindiği, desteklenmesi ya da başarısızlığa uğraması açısından elzem olan sempati veya antipatinin, benimsenmenin ya da reddin kaynağıdır. Bu nedenle burada bir paradigma kayması söz konusudur; yönetimin tek işi artık siyasi karar almak değildi, aynı şekilde kabinenin ve toplantıların da tek işi diplomasi değildi, buraya artık yeni bir aktör eklenmeliydi, üstelik bu aktör olmadan siyasi bir dönüşümün tamamlanması mümkün değildi.

Adı hükümdar olanın yanında iyi ya da kötü başka bir hükümdar daha vardır. En az adı hükümdar olan kadar gerçek olmasının yanı sıra arzu edilen dönüşümün eş tasarımcısı -olmasa bile her halükârda eş-başkanıdır. Bu yeni hükümdarı sorgulamak, ona yeni fikirler aktarmak ve onu evrimle, gelişimle tanıştırmak gazetenin işidir.

Kötü niyetli kamuoyu ortalığı karıştırabilir. İyi niyetli olan ise sağladığı açıklıkla bir dönüm noktasının önemli bir parçası olmak ve yeni kodları kavramak açısından muazzam bir kazanımdır. Osmanlı siyasi otoriteleri, tıpkı Blaque gibi, kamuoyunun bu gücünün zararlı olma potansiyelini tüm Yunan Bağımsızlık Savaşı (1821-1828) boyunca ölçebildiler, çünkü aynı kamuoyu, çoğu zaman düşmanca olmayan kimi yönetimleri Türkiye'nin aleyhine olan şu veya bu kararları almaya zorlamayı başardı. Ancak 1830'da Fransa'da ve Belçika'da gerçekleşen devrimler başka bir görüntü çiziyordu: siyasi muhafazakârlığın tersine çevrilerek bir anayasa ile güvence altına alınan yeni bir yönetimsel sözleşmeyle, bu olaylar sırasında basın ve gazetecilerin sürekli varlığıyla çizilen yeni bir görüntüydü bu. Kamuoyunun bu kavramı ve ortaya çıkardığı gelişmeler Osmanlı'ya tamamen yabancıydı; zira Osmanlı'da böyle bir uygulama yoktu, siyasi uygula-

malar halen devletler ve onların yetkili temsilcileri aracılığıyla, ayrıca dalgalı ittifakların hassas dengelerine göre gerek iç gerekse dış meselelerde farklı taraflarca sebep olunan durumlar sonucu yapılan pazarlıklarla yürütülmekteydi. Artık karar vericiler yalnızca kendi aralarında pazarlık yapamıyorlardı, çünkü halk içinde yayılan söylenti, şu ya da bu olaya duyulan sempati ve coşku, bu pazarlıklardan ayrı bir dinamik oluşturma gücüne sahipti. Bu bilinç padişahın zihnine nasıl yerleşti? Bu farkındalık 1831'in sonunda olağanüstü lojistik, mali, teknik (yeni bir matbaa) ve idari özelliklerle donatılmış bir ikili basın organı oluşturmak için, bariz olarak oldukça kişisel olan bu kararı nasıl doğurdu? (*Takvim-i Vekayi Nezareti*'nin yönetiminin oluşturulması, Yazıcı 1983, s. 19). Bu soruları yanıtlamak için, padişahı bunun gerekliliğine ikna eden olay kadar, başka bir deyişle iradesine ve eylemine ters düşebilecek iletişim yetersizliğinin gözlenmiş olması kadar, Blaque'ın bağımsız girişimini motive eden ve onu başarılı kılanın da araştırılması gerekecektir.

Sözünü ettiğimiz iki yol haritasının kesişimi de iki tanedir. Bunlardan en bariz olanı Kasım 1831'de Blaque'ın *Moniteur Ottoman*'ın Fransızca baskısına resmi editörlük görevine atanmasıyla gerçekleşmiştir. Ancak bizim görüşümüze göre böylesine etkili bir ilk temas gelişigüzel bir buluşmayla gerçekleşmez: Bu daha çok bir hükümdarın, ondan habersiz bir şekilde, otoritesi ve sorumlulukları dışında Kapitülasyonlarla göreve gelmiş yabancı bir gazetecinin ona, reformlarına ve görülmeyen gücüne yönelik gözü pek, Batılı güçleri yermekten geri durmayan, Avrupa'da imparatorluk hakkında yazılıp çizilenlere karşı çıkan ve imparatorluğun imajını düzeltmeye katkıda bulunan savunmalar yaptığını görüp yaptığı dikkatli ama gizli bir gözlemdi. Başka bir deyişle 1828'den sonra ve hatta biraz önce *Courrier de Smyrne*'in tek sahibi olan, hatta öncesinde de *Spectateur Oriental*'in editör kadrosunda ve ortaklığında bulunan Blaque, Avrupa hatta Amerika kamuoyunun pazarlayıcılığına karşı ters yönde bir kamuoyu yaratmak üzere bir haçlı seferine çıkmış, böylece imparatorlukta eşi benzeri görülmemiş güçlü bir direniş örneği sunmuştu. Bu gözlem zamanı esnasında bir padişahtan gelen bildiğimiz tek tepki bir takdirdir, bu tepki içinde tarafsızlık adı verilen yeni bir kavram da taşımaktadır. (14 Mayıs 1831 tarihli *National*'den alıntı, Ko-

LE COURRIER DE SMYRNE,
JOURNAL POLITIQUE, COMMERCIAL ET LITTÉRAIRE.
TURQUIE.

Le Courrier de Smyrne
No 106, 14 Mart 1830
Bibliothèque nationale de France

loğlu, 1992/1 s. 5). Şüphesiz bunun nedeni Blaque'ın kendinde Osmanlı bürokrasisini eleştirme hakkını görmesiydi.

I. Öncül: Yunan Bağımsızlık Savaşı

İzmir'de olduğu kadar İstanbul'da da Yunan Bağımsızlık Savaşı etrafında bir tepki düşüncesi çizilmiş ve şekillenmişti, yeni araç ihtiyacı ve yeni bir girişim taslağı üzerine bir yol belirlenmişti.

A. İstanbul'dan Bakış

Amacımız bu olayların izini sürmek değil, ancak süreci aşamalarıyla gözden geçirmek istiyoruz. Ayrıca padişahın bakış açısına göre bu kurtuluş hareketleri Rusya ile peşi sıra gelen yenilgiler ve toprak kayıplarıyla sonuçlanmış eski ve aralıksız mücadeleler bağlamında incelenmelidir. İmparatorluğun zayıflamasının yarattığı travma 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan bu yana herkesin zihnine yerleşmişti. O zamandan beri çeşitli çatışmalar baskıyı arttırdı. Mahmud'un amcası III. Selim'in 1789'da giriştiği askeri reform denemesi, gidişatı pek de değiştirmemişti.

Yunan Kurtuluş Savaşı yeni bir tür çatışmaydı çünkü imparatorluğun içinden, bir kimlik özelinde, çiçeği burnunda bir özgürlük mücadelesi ortaya koymaktaydı. Bu mücadelenin farklı aşamalarına etkili bir Rus desteği eşlik etse ve bu durum sistematik ve nispeten klasik bir bölgesel yağmacılığa yol açsa da, bir milletin özgürleştirici güdüsünün artık yeni siyasi davalara duyarlı Batı kamuoyunda karşılık bulduğu ve yine aynı kamuoyunun evrim tarafından ötekileştirilmiş eski bir yapı olarak görülen bir imparatorluğun parçalanmasını haklı çıkarmaya hazır olduğu söylenebilir. 1821'de Attika ve Peloponez (Mora) eyaletlerinin, yani Yunan taşrasının içinde çalkantıların hüküm sürmeye başlamış, bağımsızlık bildirilerinin çoğalmasına ve anayasa metinlerinin hazırlanmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı'nın geleneksel olarak savaş yanlısı misillemesi gecikmedi, baskının canlı güçleri artık padişahın değil, Mısırlı vasalı Mısır valisi ve Sudan (1823) ve Yemen (1825)'de Vehhabi ayaklanmasını bastırdığı Arap yarımadasında (1811-1812 ve 1818-1820) Osmanlı otoritesi için giderek daha vazgeçilmez bir yardımcı olan Mehmet Ali'nindi. Avrupa hemen Yunanistan'ı desteklediğini ilan etti. 1821-1822 yılları arasında Almanya ve İsviçre'de Helensever komiteler kuruldu. Kitaplar, broşürler, makaleler, resimler, oyunlar çoğaldı ve tüm Avrupa'da, tıpkı Byron'un 1824'te savaşa katılıp öldüğünde yapıldığı gibi, çağrılar başladı. 1822'den itibaren başkan Monroe'nun önderliğinde Amerika da Yunanistan'ı desteklemeye başladı. Avrupa kamuoyunun seferberliğini besleyecek ve Batı dünyasının Türk barbarlığına karşı yaptığı suçlamaları güçlendirecek bir dizi olay herkesi çok etkilemişti; bunlar önce 1822 Nisan'ında Sakız Adası'nda, ardından Misolonki (Mesalongi) kuşatması (1825-Nisan 1826) sırasında yaşanan katliam sahneleriydi.

Bu durumda Rusya doğrudan çatışmaya girdi ve Batılı güçleri dahil ederek olayların gidişatını değiştirdi. Mart 1826'da Türkiye'ye bir ültimatom göndererek kuzeyde yeni bir cephe açmakla tehdit etti, İstanbul buna Akkerman Antlaşması ile (Ekim 1826) bir dizi ticari ve bölgesel tavizle karşılık verdi. Bu yeni geri çe-

kilmeyi göz önüne alan Avrupalılar yeni Çar Nicolas'ın artan iştahını daha dikkatli gözlemlediler ve bu doğrultuda kendilerini konumlandırmaya çalıştılar. Bunu Rusya'nın baskısıyla benzer yönde hizalanarak, ancak arka planda onu daha iyi kontrol etme ve imparatorluğun daha ciddi şekilde parçalanmasını önleyici bir arabuluculuk içgüdüsüyle yaptılar. Nisan 1826'da İngiltere, başta ticari gerekçelerle, belli bir özerkliğe sahip bir Yunan ulusunun varlığının tanınması lehine St. Petersburg'da gizli bir protokol imzaladı. Şubat 1827'de Fransa, Prusya ve Avusturya sürece dahil oldular. Haziran ayında ise Rusya, Fransa ve İngiltere arasında doğrudan 18 Ekim 1827'de Navarin deniz seferine ve Türk ve Mısır donanmalarının yok edilmesine yol açan bir askeri ittifak (Londra Antlaşması) söz konusu oldu. Belirsizlik büyüktü; Avrupa kamuoyu övünüyor, ancak Fransız ve özellikle İngiliz kabineleri, sorumlu İngiliz amiral E. Codrington'un yaptırım uygulanma noktasına geldiği, filonun imha edilmesi olayından pişmanlık duyuyordu. Bu sırada Mısır birliklerini sınır dışı eden Fransız seferi sayesinde Yunanistan 1828'de kalıcı olarak bağımsızlığını ilan etti, padişah bu kararı 1829'da tanıdı -Misolonki (Mesalongi) bu sırada yeniden fethedildi- ve Şubat 1830'da Londra Antlaşması'nı imzaladı. Bu arada Rusya Türkiye'ye, bir yıl sonra imzalayacağı Edirne Antlaşması ile (Eylül 1829) son bulacak, onu Akdeniz'in eşiğine kadar getirecek yeni bir savaş ilan etti. Kapodistrias Hükümetini elinde tutması Yunanistan'daki tüm kurtuluş düşüncesini ortadan kaldırdı. Yenilgiye uğrayan Türkiye köşesine çekilmiş, az çok samimi ancak karma karışık ittifaklarla karşı karşıya kaldı: Ne diplomatik bir temas kurabilmekte ne düşmanının dilini bilmekte ne Avrupa'nın labirenti andıran karışık hesaplarını ve diplomatik devrelerini anlamaktaydı. Kendini çapraz rekabetleri her an aleyhine dönebilecek dış güçlerin insafına bırakmıştı.

Ancak tehlike yeni ve daha sinsi bir biçim almıştı. Yalnızca askeri alanda değil aynı zamanda idari, ekonomik, teknik ve eğitimsel reformlar konusunda yetenekli olan Mehmet Ali Paşa -1827'de Türkçe-Arapça dillerinde *Vakayi-i Mısriye* (*Les Evénements d'Egypte*) başlıklı resmi bir gazete sahibidir- 1828 yılında desteği ve donanmasının kaybından dolayı kendisine teşekkür edilmemesinden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdi. Peloponez (Mora) artık Osmanlı toprağı değildi ve Girit onun için yeterli değildi, dolayısıyla nesiller boyu süregelmiş paşalık hakkı için kendine Suriye Valiliği'ni layık görürken kibrini Mısır Valisi gibi bir unvanı isteyerek yeniden ortaya koydu, II. Mahmud ise bunu reddediyordu. İstanbul'dan bakıldığında işler rahatsız ediciydi, çünkü Mehmet Ali gerçekleştirilen reformlar sayesinde Fransa'yla, kısmi ve nokta atışı anlaşmalar yaptığı İngiltere ile bağlantılar kurabildi. Bu hassas ilerlemeleri devam ettirmek, gittikçe kendine daha ait gördüğü Mısır ve Arap topraklarında ithalatçı olmak istiyordu. Bağımsızlık arayışı sebebiyle Avrupa'da şüphesiz fırsatçı olan bazı kimselerin sempatisini kazandı. O zamana kadar padişaha sadık kalmışsa da, 1830'da gerilim, Mehmet Ali'nin 1831'in sonunda Suriye'ye bir askeri sefer başlatmaya karar vermesiyle iyice tırmandı. Mısır'ın belirsizliği Türkiye'nin muhataplarının ikiyüzlülüğüyle bir kez daha karşılaştığı bir olay ile birleşti; 1827'den beri süregelen bu olayda Fransızlar tüm kibirleriyle Cezayir'i fethetmek istiyor, ne Türkiye ne Fransa Mehmet Ali'nin yardımla-

rını kabul ediyordu. Fransa, emsalleri tarafından onaylanmama korkusuyla uzun bir süre taahhüdünü askıya aldı. Ancak imparatorluğun zayıf olduğundan emin olunca 1830'da zorlu eşiği neşeyle geçti. 5 Temmuz 1830'da Cezayir'i aldı. Dolayısıyla imparatorluğun sömürge amaçlı parçalanmasının ana hatlarıyla yeni bir tehdit oluşmuştu. Rusya, imparatorluğu parçalamaya çalışıyorsa bile Avrupalı güçler kaynaklara el koyabilmek için bu parçalanmanın perspektifiyle oynuyorlardı; Mehmet Ali'nin bağımsızlık arzusu ise bu parçalanmayı hızlandırabilirdi. İmparatorluk Orta Avrupa'daki Hıristiyan topraklarından kısmen yoksun bırakılmış, Kafkasya'da çiğ çiğ yenilmiş, ayrıca Mısırlı valisi tarafından meydan okunmuş olarak, neredeyse tüm Arap topraklarını kaybetme ve yalnızca Anadolu topraklarına kısılıp kalma sürecindedir, dolayısıyla Rusya için daha kolay bir av niteliğindeydi. Tehlike büyüktü ve bizim görüşümüze göre Mısır'ın Suriye'ye saldırması, Türkiye'nin ivedi kurtarılışını duyurmaktan sorumlu olan Kasım 1831'de gerçekleşecek bu gazetecilik kampanyasını hızlandıracaktı.

B. İzmir'den Bakış

İzmir'den bakıldığında Yunanistan'daki olayları ticaret ve tüccarların çıkarları bağlamında başka bir bakış açısıyla değerlendirebiliriz. 1820'de şehre gelip kök salan Blaque önceleri orada bir avukattı ve yakında ticaret vekili seçilecekti.

İmparatorluğun bu en büyük limanında, aşırı korumacılıklarından dolayı eleştirilen Fransız Restorasyon hükümetleriyle aynı eleştiri oklarına tutulan Marsilya Ticaret Odası ile doğrudan bağlantılı bir Fransız topluluğu yaşıyordu. Çünkü bu topluluk 1740 Kapitülasyonlarının yetki alanına giriyordu ve Fransa'nın ve diplomatik temsilcilerinin doğrudan ve özel yetkisine, ayrıca mühürdarlığının belirlediği oranlara bağlıydı. Ancak bu topluluk yerleşik diğer tüccarlar, yabancı tüccarlar (İngiliz, Hollandalı, Avusturyalı), Rum Levanten tüccarlar, genellikle Hıristiyan Ermeniler ve pazarı paylaşan Türk tüccarlar ile büyük bir uyum içinde çalışıyordu. Topluluğun faaliyetlerine genişleme vizyonu hakimdi, çünkü ihraç edilebilir gıda maddelerinin önemli bir potansiyel tedarikçisi olan Anadolu hinterlandına Ermenistan, İran veya Suriye'den gelen kervan dizisine olduğu kadar güveniliyor, bu da bu limanın Avrupa'nın çok aranan ürünlerini sunarak tüm Doğunun en işlek çıkış noktası olmasını sağlıyordu (Frangakis-Syrett, 2006, s. 22 vd). Sonuç olarak kozmopolit bir şehir portresi ortaya çıkıyordu. Ancak burada büyük bir endişe hüküm sürüyordu, çünkü ticari faaliyetler Ege'de gemileri denetleyen, mürettebatları ele geçiren, özetle deniz ticaretini baltalayan Yunan korsanlar tarafından büyük ölçüde engelleniyordu. Yunan akınları ve yırtıcı korsanların çıkarmaları Türkiye kıyılarında veya yakın adalardaki faaliyetleri tamamen bozuyordu. Fransa, İngiltere, Avusturya, Hollanda dahil tüm donanmalar saldırıya uğramışlardı. Fransız ve İngiliz donanmaları Avrupa'nın özgürlük için verdiği teminatı tamamen kendi lehine çeviren bir Yunan korsanının peşine düşmüşlerdi.

O dönemde İzmir'de hatta Osmanlı İmparatorluğu'nda filizlenen basının en tanınmış yayıncısı olarak tarihe geçen Blaque'ın adı İzmir gazeteciliğin erken dönem girişimlerinde geçmemekteydi. Burada yine bizim için önemli olan, olguların ayrıntıları değil, belirli çıkarlar savunulmadan önce bir sahtekarlığın kınayan, sonra da Avrupa'da oldukça savunulan ilerleme hakkına kavuşmak adına

Türkiye lehinde savunmaya geçen bir yayıncının benimsediği duruştaki aşamalı değişimlerdir. Başlangıçta Yunanların davasına sempatisiyle kayıtlara geçen ve bu yönüyle bu Levanten kendiyle uyum içinde olan *Le Spectateur Oriental*'in ilk sayısı 1821'de basıldı. Ancak 1825'e geldiğimizde ters bir duruş sergileyerek iş çevresinin tamamının onayıyla Yunan düşmanı oldu. "Fransız dilindeki İzmir gazeteleri" (Lagarde, s. 105) üzerine çalışan ve Blaque'ın yazılarından makul alıntılar yapan Lagarde Fransız kolonisinin de o dönemde aşırı derecede monarşist ve Katolik olan Fransız hükümetine karşı kendi iradesiyle isyan ettiğini açıkladı. O sırada X. Charles tahta yeni çıkmıştı.

1826'da İngiltere'nin yeni Rus yanlısı eğilimlerinin damgasını vurduğu Türk-Yunan anlaşmazlığının derinleşmesi ve yeni büyükelçinin İstanbul'a gelmesi, düşmanca bir anlaşmadan doğan bu dengesizliğin hâkim olmasını eleştiren bu basına egemen tonun sertleşmesine neden oldu, bu sırada Fransız devriminden bu yana Akdeniz ticaretinin aktif aktörü haline gelen İngiltere, Levanten tüccarların da bulunduğu liberal bir çizginin ilk örneği oldu. Eleştirilerin yelpazesi genişledi ve Avrupa hükümetlerini daha fazla hedef göstermeye başladı. 1827'ye kadar Fransız yetkililerle yaşanan pek çok anlaşmazlık (iletilen şikayetler, yasaklama tehditleri) bu basın deneyimini süsledi, çünkü kendisine önerilen arabuluculukları tekrar tekrar reddeden bir padişahla karşı karşıya kalan Fransa gizli Rus-İngiliz birliğine yavaş yavaş katıldı.

Şüphesiz bu dönemde Blaque adı gazetede görülmeye başlar. "Düzenli olarak Didier'nin yerine geçen, aslen Marsilyalı, Levant'ta oldukça saygın bir avukat ve Fransız İzmir kolonisine mensup nüfuzlu ticaret vekili olan Alexandre Blaque bu süre zarfında, daha önceden işbirlikçisi olduğu o zamandan beri etkin bir şekilde yönettiği *Spectateur Oriental*'in ortaklığını aldı." (Lagarde, s. 110). Önce Lagarde sonra ise Koloğlu (Koloğlu 1991) Alexandre Blaque'ın izlediği yolu yeniden oluşturmaya çalıştılar. Napolyon'un Avrupa fetihleri sırasında çiğnediği hakların iyileştirilmesi lehine yazdığı birkaç satırdan yola çıkarak Blaque'ın temelde kurtuluş hareketlerine düşman olmadığı varsayılabilir (Lagarde, s. 118). Şüphesiz aydınlanmacı monarşi yanlısı Feuillants partisine yakın olan ve Thermidor döneminde göç etmek zorunda kalan, 1799'da döndüğü Fransa'da hukuk okuyan ve diplomasını alan sıradan bir avukat olan babasına rağmen kendisi de bir Fransız Devrimi çocuğu, 1789'un getirdiği özgürlüklerin destekçisiydi. 1820'de İzmir'e döndü. Ocak 1826'dan itibaren ikinci ticaret vekili olan Blaque, 1827'nin başında birinci vekil oldu. Bu nedenle çalışmamızda konu ettiğimiz dönemde toplu ve yerel çıkarları elbette savundu, ancak esas olarak bölgesel, ulusal ve uluslararası bir boyutu olan çıkarlar ile ilgili olarak resmi temsilci sıfatını kullanarak konuştu.

Tek başına olan Türkiye'ye karşı üç güç askeri bir anlaşmaya varırken Blaque bir sahtekârlığa isyan etti. Çünkü Avrupa'da geçerli olan ve siyasi, yakın bir gelecekte de ortaya çıkacak askeri seçeneklerin gerekçesi olarak okuduğu söylem ona göre sadece yanlış değil, tamamen hayal ürünüydü. Yunan direnişinin hiçbir yönü idealist değildi. Yunan ordugahındaki iç rekabetler kaotik bir durum yaratıyordu. Sivil halka yönelik katliamlar Sakız Adası da dahil olmak üzere iki yönde uygulanmaktaydı. Blaque ise bazı katliamların mazur görülmesini bazılarınınsa

kınanmasını eleştiriyordu. Gözlemlediği olgu özgürlük isteyen bir ulusun inşası değil, ganimet ve yağma peşindeki açgözlü haydutların girişimiydi. Ve eğer Yunan ordusu birkaç zafer elde ettiyse bile bu onların iyi savaşçılığı sayesinde değil, yabancı alay ve generaller (İngiliz Thomas Gordon, Bavyeralı Karl von Heideck) ile Londra'dan gönderilen İngiliz başkomutan Richard Church sayesindedir. Bu nedenle Batılı siyasi çizgileri sorgulamak, diplomatik hareketleri incelemek ve saldırgan ve temelde yağmacı bir Rusya'nın etkisini inceden inceye anlayabilmek için Blaque'ın aydınlık zihninin, vatandaşlık bilincinin ve vekilliğinin hızlıca atabileceği tek bir adım vardı. Eşzamanlı olarak Rusya'nın maddi ve fetih amaçlarını ve Batı'nın, özellikle de intikamcı, saf, korumacı, jeopolitik öngörüden yoksun ancak yalnızca uzaktan duydukları bir kahramanlık hikayesine tutunmuş kamuoyunun hapsindeki monarşistler tarafından yönetilen Fransa'nın taklitçiliğini suçladı. Liman işleriyle uğraşan bu uzmanı dehşete düşüren ve Türkiye'ye yapılan haksızlığa karşı bir iddianame hazırlanmasına sebep olan olay ise korsanlara daha da serbest bir rota oluşmasına sebep olan, Osmanlı donanmasının Navarin'de tamamen yok edilmesi olayıdır. Oldukça sert yergilere neden olan bu olaya misilleme olarak *Spectateur Oriental* gazetesi sonlandırılır, *Courrier de Smyrne*'e geçilir. Bu olay savaşın ilan edildiği, ilişkilerin bozulduğu (8 Aralık 1827) ve Blaque'ın şiddetli bir saldırıya karşı koyamadığı döneme tekabül eder.

> XIX. yüzyılın tüm aydınlanmasının ortasında, uygar Avrupa işte böyleydi, eşzamanlı uyanışları dikkate değer iki halkın da karakterini suistimal etmeye razı olmuştu; özgürlük adı altında halkları en utanç verici aşırılıklara, en derin ahlaki bozulmalara teşvik ediyor, daha iyi bir duruma gelmek için gerçek çabaların hangi tarafta olduğunu, savaşın ve kargaşanın ortasında iki halktan hangisinin gerçek bir zafer kazandığını büyük bir dik kafalılıkla reddediyordu. Kamuoyu aldanmaktan vazgeçmedi, bu aldanma salonlardan kabinelere taşındı [...]. Görünen o ki Avrupa, medeniyetin tüm ışığını bu iki genç milletin üzerine dökmek yerine onların seviyesine inmek ve tek darbeyle birkaç yüzyıl geriye gitmeyi tercih etmişti. (*Spectateur Oriental*, 22 Aralık 1827, alıntılayan Lagarde, s. 116).

İlk başlığın uğradığı yayın yasağını Blaque'ın tutuklanması ve basın yayın faaliyetlerine el konması izledi. Bundan sonra herhangi bir yayın yapmaması için söz vermesi istendi. Son bir baskının "Fransız kabinesinin öngörüsüzlüğünü ve zayıflığını" kınamak için biraz daha zamanı vardı (29 Aralık yayını), Fransız Şansölyeliği kapılarını kapatıyordu. Ancak avukat Blaque buna hemen tepki gösterdi, Temsilciler Meclisi'ne bir şikayet gönderdi (reddedilir) ve Paris'ten bir tazminat talep etti (onaylanır). Görevinden ayrılan büyükelçi Marsilya'ya başka bir yayın organı kurulmasını ister, böylece 25 Şubat 1828'de *Le Courrier de Smyrne*'i piyasaya sürer. Lagarde bu yayının "Yunan düşmanı ya da Rus düşmanı olmaktan çok anlık bir Türk dostu tonu olduğunun inkâr edilemeyeceğini" söylemiştir (s. 122). Dolayısıyla Blaque Kapitülasyonların ardında Babıali'nin -tüm bürokratik yavaşlığıyla- yüz çevirdiği Rusların, İngilizlerin, Sardunyalıların, Avusturyalıların ettiği şikayetlerin hızla yayılmasına neden olan bir sistematik eleştiriye nokta koyma fırsatı buldu. Fransız Büyükelçisi Blaque'ın popülerliği ve

ispatlı görüşleri göz önüne alındığında ancak 1829'un Haziran'ında geri dönebildi. Aslında Rusya'nın, yeni bir savaşın sonunda gözler önüne serilen bu iştahı artık tartışılabilir olmaktan çıkmıştı; iyice zayıflayan Türkiye göz önüne alındığında ortakları daha fazla endişeleniyordu.

Courrier de Smyrne'in tam da bu döneminde Blaque yavaş yavaş gerçek bir gelişim planı gibi görünen bir savunma geliştirdi. Vahşeti ve barbarlığı yalnızca Türklerin tarafına atfetmenin ve ülkeyi olumsuz bir imajla damgalamanın ötesinde, Türkiye'yi zayıflatmak en iyi şartlar altında öngörülen bir geleceği ipotek altına almak demekti. 1826'dan beri Padişah Yeniçerilerin her zaman askeri ya da başka türden yeniliklere karşı çıktığı inatçı direnişi, aynı zamanda amcası III. Selim'in girişimlerini de boşa çıkaran bu direniş çabalarını bastırdı. Padişah reformlara yakın duruyordu ve eğitim, askeri disiplin ve ulusal yapılanma açısından bazı kilometre taşlarını daha o zamandan ortaya koymuştu. Türkiye yalnızca girişimcilerin geliştirme çabasını gerektiren, işletilmemiş bir servet rezerviydi. Avrupa ile verimli bir ticaret ona yalnızca kendi değişim ve dönüşümü için kaynak sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda Batı Avrupa'nın ürettiği ve ihraç ettiği ekipman ve malların da kolayca tedarik edilmesini mümkün kılacaktı. Tüm bunların yanında Blaque, Türkiye'yi nadir niteliklere sahip genç bir ulus olarak görüyordu: Hoşgörülü Türkiye çeşitli kültürleri, inançları, aralarında barışçıl iş birlikleri yapan mesleki potansiyelleri bir araya getiriyordu. Avrupa'da yaşanan toplumsal yaşamı sekteye uğratan ve insanları birbirine düşüren siyasi çalkantıları tanımıyordu. Geçilmesi gereken bir eşik vardı, Türkiye'nin ise bunu yapmaya çok imkânı vardı. Görünüşe göre bunun için siyasi bir yeniden yapılanma, uluslararası düzene saygı, ilerleme ve modernizm yolunu seçiyordu. Evrimi savunan Avrupa dünyasının ise Türkiye'yi görmezden gelmesi daha da büyük bir yanlıştı. Blaque bu hatayı düzeltmek ve Avrupa kamuoyunun görmezden geldiği bir gerçek hakkında onu aydınlatmakla yükümlüydü. Bir sesi kısmak, gelecek vaatlerini yıkmak, üstelik tüm bunları henüz çok kaba, salt bölgesel genişlemeyle meşgul ve mutlakıyet rejimine batmış bir Rusya'nın emirlerine uymak için yapmak bir utanç olurdu. Acaba medeniyet gerçekten onu aradığımız yerde miydi?

II. Yeni Paradigma

1831'de, iki kahramanın Yunan bölümünden ortaklaşa öğrendikleri derslerin ışığında, kamuoyu kavramı neydi? Bu kavram, sadece kamuoyunu oluşturan unsurlar açısından değil, aynı zamanda onu neyin şekillendirdiği, onu şekillendirenler ve nasıl yapıldığı açısından da değerlendirilmesi gereken karmaşık ve değişken bir olgudur. Bu noktada, retoriğe - ve onu besleyen tüm konuşma biçimlerine - olduğu kadar haber seçimi, yazımı ve dağıtımıyla ilgili bir gazetecilik tekniği hakkında da açılan yöntem ve profesyonellik değerlendirmelerine girmekteyiz. Bu, kendisinden beklenebilecek etki ve bu etkinin arzu edilen bir yönde nasıl şekillendirileceği ile ilgili olduğu kadar, ham gerçekle ve yayıncının onunla kurduğu ilişkiyle de ilgili bir süreçtir. Bilgilendirmek, ilgiyi çekmek, farkındalık yaratmak, farklı bir yaklaşım uyandırmak ve dahası, onun değerlerine ikna etmek.

İlk olarak, Blaque, Yunanistan'ın kurtuluşunun Avrupa'yı çevreleyen iklimini, bunu neyi yönlendirdiği ve neyin oluşturduğunu deşifre eder. Avrupa kamuoyunu hareketlendiren Yunan yanlısı coşkuyla ilgili ayrıntılara girdiğimizde hemen yazılar, tiyatro gösterileri, opera librettoları, ziyafetler, belagat yarışmaları, isimler ve başlıklar buluyoruz. Direnişe adadığımız parfümler, likörler, tatlılar yapıyoruz. Takvimler üretiyoruz, Yunan harflerinin yeniden doğuşunu kutladığımız gazeteler yayınlıyoruz. Avrupa burjuvazisinin hanımları, savaşan Yunan kadınlarını yüceltiyor. Aydınlar, aristokratlar, sanayiciler, politikacılar, birçoğu hararetle aktif. Birlikleri finanse ediyoruz, yaralılara yardım ediyoruz, genç öğrencilerle ilgileniyoruz. 1824'te Delacroix'nın*"Scènes des Massacres de Scio"* (Sakız Adası Katliamları Sahneleri)'nin ve ardından 1826'da *"La Grèce sur les ruines de Missolonghi"* (Mesalongi Harabeleri üzerinde Yunanistan)'ın önünde meditasyon yapıyoruz. Chateaubriand okuyoruz. Hugo ile birlikte "Kardeşler, dumanı tüten Mesalongi'nin bize ihtiyacı var..." (*Les Orientales*, 1829) diyoruz. Duyguların, duygulanımların, coşkuların dizginleri, her şey öznel, şekillendirilebilir, değişken, sanal ama destek toplayacak ve bir misyon yaratacak kadar da güçlü. Savaş katliamlarının ötesinde, Avrupalı, burjuva ve kültürlü iyi düşüncenin günümüze ideal olarak taşındığı eski bir uygarlığın - bu durumda kölelik yanlısı - yasını tutuyoruz. Ve bu coşkunun itici güçlerinin Türkiye gerçeğiyle ya da yüzleşmenin gidişatı ile hiçbir ilgisi yok. Daha ziyade, Hıristiyanlığın İslam'a karşı köhnemiş mücadelesini çağrıştırıyorlar; hatıraların ve tamamlanmış bir geçmişin romantizmiyle titreşiyorlar ya da devrimci ve isyancı dürtülerin sürekliliğini şakıyorlar.

Blacque ailesinin Paris'in ünlü Pere Lachaise kabristanındaki aile mezarlığı

Blaque, bu akıl yürütmedeki kusurları tespit eder ve bunları ortaya çıkarır. Çevresinde gelişen olayların görgü tanığıdır ve bu durum da onun avantajınadır. Yerleri, insanları ve zihniyetleri bilmekte, yerli veya evlilik yoluyla gelmiş Yunanlılar arasında yaşamakta, esasen Yunanca konuşulan bir çevreye aşina olup,[2] Sakız Adası da dahil olmak üzere yakındaki adalarla sürekli temas halindedir ve liman topluluğunun çıkarlarını

[2] "Blaque ile sadece Rumların yaşadığı Koukoudja köyünde bir gün geçirdim. (…) Bay Blaque iki yıldır oradaydı, sakindi, tanınıyordu ve herkes tarafından saygı görüyordu. Uzun vadede kişinin neredeyse her zaman önyargıları yenebileceğine ve haksız önyargıların üstesinden gelebileceğine inanıyordu." Michaud, 2 Temmuz 1830 tarihli mektup, s. 159.

bilmektedir. Bu savaş alanına aşinalığı, ona, adına çürütebileceği, çelişebileceği, olgusal olanı hayal edilene, kesin olanı belirsiz olana karşı koyabileceği somut gerçekliğe bir bakış açısı verir. Buradan, Avrupa kamuoyunun cehaletini kolayca çıkarabilir ve Rusya'dan ilham alan bir aldatmacayı kabul etmesine neden olan ve diğer güçler tarafından, anlaşmazlıklarını gösteren titiz bir analiz bile olsa, yavaş yavaş onaylandığını gördüğü bir saflık üzerinde tartışabilir. Düşüncenin tıkanması bu durumda bir adaletsizliğin kaynağı olur.

Blaque'nin tanıklık ettiği nitelikler, en az üç yıl boyunca tutarlılığını gösteren bir çizgiye cüret, kararlılık ve sadakatten oluşan bir bağlılıktır. Yetkililere, yalnızca kendi dürüstlüğü, düşünce özgürlüğü ve basın özgürlüğü güvencesi ile meydan okumaktadır.[3]

Bir başka nitelik de bize onu bir gazete yazarı olarak farklı kılıyor gibi görünmektedir. Görevini tamamlamak için dinleme eylemini göstermektedir. Blaque, eline geçirdiği, incelediği ve terimlerini onları desteklemek veya onlara karşı çıkmak için kullandığı Avrupa gazeteleriyle yakın işbirliği içinde çalışmaktadır. Koloğlu bunları listeler: *Le Constitutionnel*, *le National, Le Journal des Débats, la Augsburger Allgemeine Zeitung*, *Times*, *Giornale Privilegiatadi Venezia*, *La Gazette de Malte*, *L'Abeille Grecque* (Koloğlu 1992, s. 3). Ağustos 1830'da kendisinden alıntı yapıp, kaynak göstermeyen Avrupa gazetelerini eleştirerek, köşe yazılarının uluslararası bir okuyucu kitlesine sahip olduğunu ve onları titizlikle gözden geçirdiğini de göstermiştir. Akıl yürütmesini başkalarının görüşleriyle beslemektedir. Öne sürülen savları göz önünde bulundurarak, onlara daha iyi cevap verebilmek için başka yerlerde dile getirilenlerin nabzını tutmuştur [4]. İşte böyle düzeltmekte, meydan okumaktadır; analiz ve titizlik sayesinde, olayın gizli taraflarını tespit etmekte; bu da onun kişisel bir fikir oluşturmasına ve ardından onu yayınlamasına izin vermektedir. Amacı, bir gerçeği ileri sürmek ya da bir önyargı savurmak değil, olaylara yöneltilen başka bir bakış açısıyla ortaya çıkan öteki bakış açısını duyurmak, ciddi bir şekilde tartışılan, nihayet uzak ve meraklı bir halkın dikkatine sunduğu başka bir durumu sunmaktır. Çünkü o zamanlar yabancı ülkelere gitgide daha çok ilgi duyuluyordu: Asya Cemiyeti 1822'de kuruldu ve *Journal Asiatique* (Asya Gazetesi)'i yayımladı. 1825'ten beri *Revue Britannique*'nin makalelerini takip etmekteyiz. 1829'da ise *Revue des Deux Mondes* (İki Dünya Dergisi) çıktı. Blaque'ın okuyucuya başka bir gerçekliğin olduğunu göstermek ve onu yargılatmak, onun ikna etme ve destek kazanma şeklidir. Bu alıştırmada Blaque, kamuoyunu olduğu gibi ya da bunun neden olduğu dinamiği

---

[3] "As soon as this dire event was known, great agitation prevailed in the Fank circle generally: "la liberté personnelle, la liberté de la presse" were invoqued and prophecies rained from every mouth of the severe penalties that awaited the consul at the "Chambre des Députés" and the tribunals in France" Mac Farlene, 1989, s. 262. (Ç.N: orijinal metinde İngilizce alıntılanmıştır.)

[4] "Eklenmesi gereken, İzmir dergisinin en az Fransa ve İngiltere'deki dergilerimizin çoğu kadar iyi düzenlenmiş olmasıdır. Orada temsili devletlerin kürsülerinde söylenenleri, kabinelerde yapılanları gözden geçiriyoruz; Mora'daki tüm olaylardan daha çok bahseder ve abartılar dışında, *Courrier de Smyrne*, tarihin bahsedeceği gibi yeniden canlanan Yunanistan'dan bahseden tek gazetedir." M. Michaud'dan 24 Haziran 1830 tarihli mektup XI. s. 130.

kınamaz, çünkü ikincisi, uzlaşmaz bir tarafgirlik dışında, temelde olumlu bir yanı olması gereken bir değiş tokuştur. Başka yerlerde meydana gelen, bilgiyi getiren, bilimin getirdiği ilerlemeyi, erişebildiğimiz keşifleri, icat ettiğimiz veya geliştirdiğimiz yeni teknikleri gösteren evrimle ilişkilendiren de odur. Ortam veya arayüz, yansıma için bir araçtır.

1830/1831 yıllarının, açıkça ifade özgürlüğüne dayanan ve gazetecilerin öncü bir rol oynadığı burjuva devrimleri yılları olduğunu hatırlamakta fayda var. X. Charles'ın devrilmesi, öncelikle sansürün eski hâlindeki varlığını sürdürmesi[5] ve insanların diğer özgürlüklerden mahrum bırakılmasıyla tetiklenen bir ayaklanma patlamasının sonucuydu. Bu ayaklanmaların koşulları ve o zaman hüküm süren atmosfer üzerinde biraz duralım. Blaque, Koloğlu'nun kendisinin entelektüel konumuna ilişkin değerlendirmesinde (Koloğlu, 1991), söz konusu olanla tamamen uyumlu olduğunu gösterir. Çünkü devrim, kelimenin tam anlamıyla ve mecazi olarak mektuplaştığı gazeteler ve yayıncılar tarafından pazarlanan liberal fikirlerin mayalanmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye hakkındaki bazı iddiaları reddetse bile, bahsettiği Fransız gazeteleri, ilerlemenin daha iyi yayılması ve üreten bir toplumun tüm katmanlarına fayda sağlaması için özgürlüğe, eğitime, kitaplara ve gazetelere ihtiyaç duyduğunu anlamayan Restorasyonun eskiyen monarşizminin geriliğini eleştiren ilerici muhalefet gazeteleridir. Bu düzyazının ünlü kalemleri -Blanqui, Thiers, Guizot, Leroux, Darimont (Mollier 1999, s. 106 vd.)- Blaque gibi, Napolyon'un düşüşünün damgasını vurduğu, edebi kültüre meraklı, 1789 ilkelerinden beslenen, ancak devrim şevkinden yoksun, yüksek okul mezunu, yetenek ve yetenek sahibi olma liyakatini kazanmış, imparatorluk liselerinden gelen burjuva kişilerdir. Kanıları vardır ve kitaplar ile eğitimin reformun büyük silahları olduğuna inanmaktadırlar. Temmuz 1830'da 44 gazeteci, kendilerini barikatlara yürütecek olan Polignac bakanlığına karşı yasal direnişi savunan resmi bir protesto düzenlemiştir. Üç gün içinde -Şanlı Üçler (*Les Trois Glorieuses*)- tarihin mahkûm ettiği bir aşırı kralcılığı devirmeye yetecek kadar çileden çıkmış bir kamuoyunun aydınlanmış harekete geçiricileri olmuşlardır. Onun yerine, eski bir geleneği bozarak kendisini İngiltere'nin dostu ilan etmeye cüret eden bir burjuva kralını tahta çıkaracak bir anayasal rejimle değiştireceklerdir. Gazetecilerin ayaklanmanın hareketlendiricisi ve yeni anayasanın yazarı olacağı Belçika'da senaryo biraz daha yavaş olsa da (Eylül ayaklanmaları ve Ekim 1830'da bağımsızlık) aynıdır.

1830'da Blaque, büyükelçiyle olan konumunu haklı çıkararak girişiminin kapsamını şu şekilde ölçer:

---

[5] "[İmparatorluk matbaasının] müdürüyle son birkaç yılda Avrupa'da matbaa sanatının kaydettiği ilerleme hakkında konuştum [...] Her sabah Londra ya da Paris sokaklarında otuz bin sayfayı bulan bir gazetenin nasıl dağıtıldığını kesinlikle anlayamıyordu. Paris'teki son devrimin gazeteler tarafından yapıldığını söylediğimi duyduğunda duyduğu şaşkınlığı size anlatamam. Bana "ülkenizin gazetecileri o hâlde sanıyorum ki Yeniçeri?" dedi. Bizim zavallı müdür daha fazlasını bilmiyordu." Michaud, 1830 tarihli mektup, s. 82.

Yedi sekiz yıl bu fanatik sarhoşluğun ardından, bu ülkelerde yaşanan gerçek durumun bilgisi kamuoyunu değiştirdi ya da en azından düzenledi. Bu değişimin bir kısmında hak talep edebileceğime inanıyorum ve ne kadar çok yazarsam, gazetemi daha fazla yayarak ve sahip olduğu itibarı artırarak bu mutlu etkiyi o kadar artırabilirim. İşte Rusya'nın kırmak istediği gidişat budur. […] Fransa, bu ustaca birleştirilmiş planın meyvelerini vermesini kayıtsızlıkla izleyebilir mi? (Büyükelçi Guilleminot'ya Mektup, 3 Şubat 1830. Lagarde s. 126).

Blaque, bağlılığına ve profesyonelliğine, kanaatlerinin pozitivizminin gücünü eklemektedir. Nitekim padişaha gönderdiği olumlu bir mesajdır. Her yerde Türkiye'nin gerilemeye mahkûm olduğu söylenirken, Osmanlı iktidarı kendisini yenilgilerinin ve zayıflamasının tutsağı olarak bulurken, ülkeyi ilerleme ve çağdaşlık yoluna sokması için düşünce biçimini değiştirmesi, açılım ve takas için karar vermesi, fikirlerin, bilginin, malların dolaşımını teşvik etmesi yeterlidir. Devletin çatısı altında kimse bireysel olamaz. Bu noktadan itibaren herkes bir karşılıklı bağımlılığın parçasıdır ve etkileşime tabidir. Tasarruf planı, yenilikçi üçlü olan liberalizme, zenginliğin sömürülmesine ve ıslahatçılığa dayanmaktadır. Onu eyleminin desteği haline getirmek siyasi tercihe bağlıdır. Takas, uygarlığın gelecekteki çerçevesidir, hâlâ savaşçı fetihlere, fikirlerin muhafazakârlığına ve ülkelerle halkların mutlakiyetçi hükümet biçimlerine perçinlenmiş eski bir rejimin çok ötesindedir. Gazete, bu değişimi gerçekleştirmek ve derinleştirmek için ideal bir aracıdır. Eylemlerin itibar kazanması veya inkar edilmesi onun sayesindedir. Yenilemenin şartlarını belirler ve zihinleri onları karşılamaya hazırlar. *Courrier de Smyrne* (İzmir Habercisi) bu planın kuluçka makinesiyse, *Takvim-i Vekayi* ve *Moniteur Ottoman*'ın çifte yayını da bunun habercisi olmalıdır.

(2e ÉDITION.)

LE MONITEUR OTTOMAN

Ire ANNÉE. CONSTANTINOPLE, SAMEDI 5 NOVEMBRE 1831. NO. 1

Le Moniteur Ottoman, no. 1, 5 Kasım 1831
Hülya Eraslan, Ankara Üniversitesi, DTCF, Ermeni Dili ve Kültürü Bölümü.

III. Fikir Kaldıracı

1830'da, hileler ve yoldan sapmalar pahasına, *Courrier de Smyrne* kendini korumayı başarmaktadır. Fransız çıkarlarının, kapitülasyonların ve gazetedeki gecikmelerin arkasına saklanmaktadır. Ancak Edirne Antlaşması'nın dayattığı dikta

nedeniyle güçlü olan Rusya, daha da talepkâr hâle gelmekteydi. *Courrier de Smyrne'nin* son sayısı 1831 yazına aittir. Padişahın Blaque'i davet edip etmediği veya hizmetlerini kendisinin teklif edip etmediği bilinmemektedir. Ağustos 1831'de Fransız diplomatik yazışmaları, İstanbul'da bir gazete yaratma projesinin olduğunu ve bunun "Sieur Blaque"den geldiğini teyit etmektedir (Lagarde, s. 137). Fikir Divan'da biraz isteksizlikle karşılanmış, ancak padişahın iradesi geçerli olmuştur. 8 Ekim'de -1 Kasım'da Londra *Times* tarafından yeniden basılan (Koloğlu, 1992, s. 9)- işlevi padişahın neyi başarıp, neyi gerçekleştirmek istediğini halkın bilgisine sunmak olan yeni bir yayının duyurusu (*Mukkadime*) çıkmıştır. Zira halk, yaşadığı dönemin gerçeklerini öğrenmediği için olaylar yanlış yorumlanmakta ve bu da devlete zarar vermektedir. Gazete, bundan kaçınmak amacıyla, iç ve dış olaylar hakkında bilgi vermek için yayımlanmıştır. Yabancı devletlere imparatorluğun yansımaları sunulacaktır. Bu gazete gerçeğin yansıması olma isteğindedir. (Yazıcı, 1983, Ek).

İzmir deneyimiyle aradaki farkı burada ölçmekteyiz. *Courrier de Smyrne*'in başka bir Türkiye imajı önerdiği ve bunu kabul ettirecek kadar inandırıcı olduğunu gösterdiği noktada, yeni gazetenin ikili projesi ilk hamlede daha yönlendiricidir. Gazete, biri yabancı olmak üzere iki farklı hedef kitleye hitap ederek, yorum hatalarını düzeltmek ve devlet hizmetine giriyormuş gibi görünen bir mesajı düzeltmek için orada bulunmaktadır. Bununla birlikte, bir önceki makalenin gazetecilik ruhunu, bize göre projeyi oluşturan iç ve dış arasındaki geçişte hâlâ bulmaktayız: Bilginin akışkanlığından kaynaklanan bir değiş tokuşun kalıcılığı. Türkçe bir ilk baskı, vilayetlere hükümet bildirileri vermekte, yenilikleri duyurmakta, reform bağlamını tanımlamakta ve hükümdarın iradesinin anlaşılma isteğini vermektedir. Ayrıca, Fransa ve diğer milletlerden kitap ve gazetelerin çevirileriyle Avrupa olayları hakkında Osmanlı konusuna, sanat ve bilimdeki gelişmeler hakkında bilgilere ve her şeyden önce savaş sanatı olmak üzere öğrenme arzunu arttıracak konulara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Olguların doğruluğunu ve gerçeğin kesinliğini yansıtmalıdır. Türkçe baskı valiler, idareciler ve mahalle imamları gibi eğitimli kişiler tarafından toplanma yerlerinde halka açık okuma ve yorumlar için tasarlanmıştır. Gazete daha sonra kamusal yaşamın ritmini belirleyecek şekilde haftalık ve hatta haftada iki kez yayımlanacaktır. Türkçe baskı, devlet erkânının da girişime katılmak için seferber edildiğini gösteren, bakanların, ordunun ve padişahın seçimine bırakılan gayri resmî bir bölüm de içermektedir (Yazıcı, s. 78-81, Blaque, 1991 s. 98 vd.: Türkçe versiyonunda bulunan ve Blaque'a atfedilen not). Fransızca versiyonun kendi adına resmî bir kısmı vardır, ancak resmî olmayan kısım çok daha çeşitlidir, burada resmî mesaj yorumlar ve özel görüşlerle zenginleştirilmiştir. Buradaki fikir, padişahın iyi niyetini, reform arzusunu sergilemek ve aynı zamanda somut girişimlerini ilan etmek, uluslararası uygulamaların farkında olduğunu ve sınırların çizilmesi ile ulusların bağımsızlığı gibi taahhütlerine saygı duyduğunu göstermek ve hükümetinin barışçıl bir şekilde ilerlemeye niyetli olduğunu göstermektir. Türkçe versiyonu tamamen Osmanlı'nın, hatta tam olarak resmî tarihçi Esat Efendi'nin sorumluluğundadır.

Editörünün, şansölyelerin ve Avrupa bilişsel kodlarının dili olan Fransızca versiyonunda ise Blaque'ın yazıda mutlak bir özgürlüğü vardır.

Bu notu okurken, iki yayının farklı kalitede ve hatta kapasitede izleyicilere yönelik olduğu açıktır. İyi bilgi, Batılı okuyucuyu ikna etmeyi başarırsa -bilginin tutarlı, yerinde ve güvenilir olması gerekli ve yeterlidir- amacına ulaşabilmektedir. Osmanlı kamuoyuna gelince aşılması gereken engelleri hemen ölçeriz: az sayıda doğrudan okuyucu, yorum için olduğu kadar yaymak için de aracılara zorunlu başvuru, yeniliğe müdahale, yurtdışına referans yapma ve etraflı bir muhafazakârlığa hizmet edilmesi gerektiğini dikkate alma gereksinimi. Türesay, ilk beş sayıdan itibaren ele alınan konuların çokluğunun şaşırtıcı olduğunu söylüyor: içişleri, askeri temalar, dış ilişkiler, bilim ve sanat, dini mülahazalar, ticaret ve üretim (Türesay 2020, s. 45). Zihinsel devinim yalnızca bilgilendirici değil, aynı zamanda oldukça eğitici ve hatta doğrudan teşvik edicidir. Görünen o ki, iş sadece bir fikre ulaşmak değil, onu yaratmak, daha önce benzeri olmayan duyurular yapmak ve onun faaliyete geçmesini ve böylece tabanın, yani halkın, yukarıdakilerin talebine cevap verebilmesini sağlamaktır. Sorun sadece kültürel değil, aynı zamanda sosyolojiktir. Burada N. Berkes'in Türkiye'de laikliğin gelişimi üzerine yaptığı çalışmada yaptığı değerlendirmeye katılmaktayız (Berkes, s. 93 vd.). Mahmud'un başlattığı reform dönemi, yeni bir toplum anlayışını ima etmektedir. III. Selim'den 1826'ya kadar, reform girişimleri ilahiyatçılar, alimler ve halka mal olmuş kişiler tarafından engellenmiştir. Sebebi ise reform olgusunun *Kuran* hukuku veya dini uygulamalarda bir karşılığının olmayışıdır. Bu nedenle yenilik yapmak, zorunlu olarak henüz var olmayan yeni bir kamuoyunu harekete geçirmeyi içermektedir. Akla dayalı olağandışı düşünce kalıplarını benimseyebilecek yeni toplumsal tabakaları talep etmek, onları dönüşüme dahil etmek ve onları aktarıcı, hatta aktör haline getirmek gerekir. Reformlar inandırıcı ve gerekli oldukları için arzu edilir hâle getirilmelidir. Berkes, imparatorlukta tanınan üç hukuk kavramı olan Şeriat, Kanun ve Adalet'ten II. Mahmud'un çoğunlukla üçüncüsünü, kurduğu birçok kuruma referans olarak kullandığını söylemektedir. Bu noktada, ırk, itiraf, sosyal konum ve kanun önünde eşitlik fikri kadar kanunla yönetim fikrinin ortaya çıktığını tespit ettiğini de eklemek gerekir. Bireyden ve onun özgür iradesinden söz edecek kadar ileri gidebilir miyiz? Nüfustan destek beklemek, bir özerklik kapasitesini tanımak demektir.[6] Mahmud'un yurt içinde, Ocak 1830'da Tekirdağ'da, Haziran 1831'de Çanakkale Boğazı'nda ve Edirne'de, 1837'de Anadolu'da halkın nabzını tutmak için yaptığı geziler pek az yorumlanmıştır. *Takvim-i Vekayi*'nin 49. sayısında (Özcan 1991) bildirildiğine göre, Padişah'ın sorgulanmak için kendini oralarda gösterdiği söylenmektedir. Şüphesiz ki, gazetecilik kurumu eğitimli olmasa bile en azından eğitilebilir yeni bir halk aramaktadır.

Koloğlu'nun aktardığı Avusturya kaynaklı bir alıntı, gerçeği söylemek isteyen bu gazeteciliğin niyetini açıkça göstermektedir: "*La Porte* adlı yayının doğru

[6] Charles X'a, devrilmesinden kısa bir süre önce hitaben yapılan bir parlamento protestosu, ülkenin kamu çıkarlarının müzakeresine müdahalesini bir hak olarak belirtti. 16 Mart 1830 tarihli "Adresse des 221 députés".

ölçüyü nasıl koruyacağını bilmediğini, millete ve Avrupa kamuoyuna ne söyleyip ne söylemeyeceğini bilemediğini, nihayet onu fikrin yerine reklam koymaya çalışarak onları görmezden geldiğini ve halkı giderek daha talepkâr olmaya alıştırdığını açıkça görüyoruz." (Koloğlu 1991, s. 101). Bu ifade aynı zamanda yarattığı endişenin de göstergesidir. Proje, Fransız Maslahatgüzarının bize söylediğine göre (*Correspondances politiques* (Siyasi yazışmalar), Lagarde eki), "kendilerini periyodik olarak genellikle kötü niyetli bir tanığın sözlerine maruz bırakmaktan memnuniyetsizlik" duyan güçleri başından beri utandırmaktadır. Rusya, reklamın Türkiye'nin kaybı olacağını Divan'a göstermek için Reis Efendi'ye pek çok not vermekte (*Sémaphore de Marseille*, 11 Haziran 1834, aktaran Koloğlu 1992, s. 7) ve Fransız diplomat, gazetenin elçilik için bir utanç kaynağı olacağından endişe duymaktadır. Blaque'ın durumu bir sorun teşkil etmektedir: içeriğinden ne ölçüde sorumlu olarak kabul edilebilir? Her hâlükârda, deneyimin uzun ömürlülüğüne çok az bahis yapılır.

Bir yayına verilen aydınlatma rolü Türkiye'de bir ilk değildir ve 1793 senesinde reformcu olarak bilinen zamanın padişahı III. Selim'i ikna etmek amacıyla İstanbul'a gelmiş Fransızların, cumhuriyetçi bir Fransa ile aralarında askeri bir ittifakı sonuca bağlama girişimlerine her köşeden saldırılmıştır. Onu ve çevresini daha iyi ikna etmek için, dünyada olup biten ve kendilerinin de habersiz oldukları açık olan gelişmelerden onları haberdar etmek düşünülmüş ve bunun için, ilk sayısı Kasım 1793'te yalnızca devrimin askeri zaferlerini duyurmak için değil, aynı zamanda yeni ilkeler ve özgür katılım üzerine kurulu bir yeniden doğuşun temellerini ifşa etmek için çıkan bir *Bulletin de Nouvelles* (Haber Bülteni) hayal edilmiştir. Bu yayın, Kasım 1796'dan Mayıs 1797'ye kadar çıkan *Gazette Française de Constantinople* (Konstantinapol/İstanbul Fransız Gazetesi) ismini almasıyla resmiyet kazanmıştır (Groc 1997, s. 343). 1831 tarihli iki yayınla birlikte ortaya çıkan büyük fark, aktardığı eğitim içeriğiyle ilgilidir. Promosyon, pedagoji, propaganda? Burada üç kavram örtüşüyor gibi görünüyor...

Proje iyi yürüdü mü? Büyük bir kaynağa sahip olduğunu biliyoruz: 5.000 abonelik anında alındı. Türkçe versiyonun imparatorluğun Arapça, Farsça, Yunanca, Ermenice ve daha sonra Bulgarca dillerindeki versiyonlarla tamamlanması gerektiğini bilmekteyiz. Ayrıca, Fransızca versiyonun, Bab-ı Âli'nin ruh halinin değerli bir göstergesi olarak hızla kanıksandığını da bilmekteyiz. Blaque'ın analizleri yerinde kabul edilmektedir. Padişahın kendisinin dahi makale yazdığı rivayet edilmekte, ya da en azından öyle varsayılmaktadır. Resmi olanla hâlâ tartışılanı birbirinden ayırmak için iki versiyon, benzerlikleri ve farklılıkları titizlikle incelenmektedir. Ancak proje, Mehmet Ali ile II. Mahmud arasında çıkan, 1833'e kadar süren ve gazetenin göstermeye çalıştığının aksine sona eren çatışma nedeniyle hızla yok oldu: Mısır birliklerinin önlenemez ilerleyişi ile karşı karşıya kalan ve Fransa ile İngiltere'nin Mısır paşasına verdiği sessiz desteğinden şüphelenen padişah, Rusya'nın kendisini kurtarması için Rusya'ya güvenir; bu, Rusya'nın donanmasını İstanbul'a çıkarma fırsatını kaçırmayacağı bir durum olacaktır. Ancak kamuoyunu dikkate alma hikayesi burada bitmemektedir. Bize öyle geliyor ki, başka ortamlarda, başka olaylar aracılığıyla ve başka düzeylere

yayılmak suretiyle yazılmaya devam etmektedir. Aynı damar, hatta aynı felsefe, *Tercüme Odası* (1833)'nın yeniden itibar kazanmasını, 1834'te daimi elçiliklerin kurulmasını ve 1836'da diplomasinin yeniden düzenlenmesini yönetmektedir. Bu ayrıca, 1837'de nazır olmadan önce, Paris'e büyükelçi olarak atandığında kendisine "Avrupa basınına II. Mahmud'un yaptığı reformlar ve başarılı ilerlemeler konusunda bilgi vermesi için görevlendirilen" (Davison, 1995, s. 594) ama o sırada görevdeyken, daha sonra Avrupa'daki salonlarda konuyu açabilmesi için *Moniteur*'e şu veya bu konuyu işlemesini öneren ve böylece bilimsel çevrelerin merakına cevap vererek sempatisini kazanmaya çalışmış (Kodaman s. 112) Mustafa Reşit Efendi'nin biyografisinde de okunmaktadır. Bu, hiç şüphesiz, Londra ile 1838 tarihinde imzalanan ticari anlaşmanın (Baltalimanı Anlaşması) şartlarında da bulunmaktadır. Anlaşmayı hazırlayanlardan biri olan David Urquhart (1831, 1834) Blaque ile samimi bir ilişki içindeydi ve ona *Le Moniteur*'de yayınlanması için ticari projesinin en iyi kesitlerini vermişti ve aynı kamuoyu bize, Gülhane Hatt-ı Şerif'inin de odak noktası olarak gözükmektedir. Gerçekten de, burada açıkça yeni bir kavram ortaya konulmuştur, yani iyi yönetimin koşullarından birinin, insanların - tebaanın - yaşamlarını, onurlarını ve servetlerini garanti altına almaktan duydukları tatmine dayanması gerektiğidir. "Şu da bir gerçektir ki, malından emin olan kimse, kendi işiyle uğraşır, geçim çevresini genişletmeye çalışır ve kendinde ger gün devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisi artar."[7]

Çeviri: Simay Turan

Kaynakça

D'Aubignosc, *La Turquie Nouvelle*, Paris 1839.

Berkes, Niyazi, *The Developpment of Secularism in Turkey*, Montreal: Mc Gill U. 1964.

Davison, Roderic, "Ottoman Public Relationsship in the Nineteenth Century: How the Sublime Porte tried to influence European Public Opinion", Daniel Panzac (ed.), *Histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman (1326-1960)* 593-605. Paris: Peters 1995.

Fragakis-Syrett, Elena, "Le Développement d'un port méditerranéen d'importance internationale, Smyrne 1700-1912", Marie Carmen Smyrnelis (ed.), "Smyrne, la villeoubliée, 1830-1930", *Autrement* HS n°21, 2006.

Groc, Gérard, "La traduction, clef de la diplomatie révolutionnaire à Constantinople", Fédéric Hitzel (ed.), *Istanbul et leslangues orientales*, *Varia Turcica* 31. Paris: L'Harmattan 1997.

Groc Gérard, İbrahim Çağlar, *La Presse française de Turquie de 1795 à nos jours, Histoire et Catalogue*, *Varia Turcica* II. Istanbul : Isis Yay. 1985.

Koloğlu, Orhan, *Takvim-i Vekayi.* Ankara, 1981.

Koloğlu, Orhan, "Alexandre Blaque défenseur de l'État ottoman par amour des libertés", *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France*, 179-195, *Varia Turcica* III. Istanbul: 1986.

Koloğlu, Orhan, "Blak Bey, précurseur du Tanzimat. Une famille française au service de la Sublime Porte (1820-1923)", 47-114, *Anatolia Moderna* N°1. Istanbul: Isis Yay, 1991.

[7] "… emval ve emlakinden emniyyet-i kamilesi olduğu halde dahi hemen kendü işi ile tevsi-i daire-i taayyüşle uğraşıb ve kendüsinde gün be gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden azadedir."

Koloğlu, Orhan, "Le premier journal officiel en français à Istanbul et ses répercussions en Europe", N. Clayer, A. Popoviç, T. Zarcone (ed.), *Presse Turque et Presse de Turquie*, 3-13, Varia Turcica XXIII, Istanbul: Isis Yay., 1992.

Kodaman, Bayram. *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris.* Ankara, TTK, 1991.

Lagarde, L, "Note sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmut II", *Journal Asiatique*, , T. 238. Paris 1950, 103-144.

Mac Farlene, Charles, *Constantinople in 1828, a Residence of Sixteen Months in the Turkish capital and in provinces,* London: 1989.

Michaud et Poujoulat, *Correspondance d'Orient 1830-1831*, T 1. Bruxelles: 1841.

Mollier, Jean-Yves. *Louis Hachette, 1800-1864, le Fondateur d'un empire*, Paris: Fayard, 1999.

Özcan, Abdükadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *XI T. Tarih Kongresi*, 1994, s. 1599-1605.

Türesay, Özgür, "The Political Langage of the Takvim-i Vekayi, the Discours and Temporality of Ottoman Reforms, 1831-1834", *EJTS* No 31, 2020.

Yazıcı, Nesimi, "Takvim-i Vakayi", *Belgeler*, Ankara, Gazi Ü. Yay. No 32. Ankara: 1983.

Öz: 1831 yılı sonunda, İstanbul'da, biri Türkçe diğeri Fransızca olmak üzere iki gazete çıkarılır. Bu iki gazete aslında aynı siyasal uyanışın iki farklı boyutunu temsil eder. Bu siyasal uyanış; bir politikanın başarısının, bu durumda bir reform arzusunun, artık yalnızca karar vericiye değil, bu karar vericinin devreye sokmasını bildiği toplumsal katılıma bağlı olduğunun anlaşılmasıdır. Kamuoyu, böyle bir reformun benimsenmesinde veya başarısızlığında kısa zamanda önemli bir aktör haline gelecektir. Bu yeni aktörün dikkatini çekmek, yeni fikirleri ona aktarmak ve davalarına kazanmak gazetenin elindedir. İmparatorlukta emsali olmayan yeni bir kavrama dair farkındalık, Yunanistan'ın kurtuluş savaşından kaynaklanmaktadır. Yunanistan'ın kurtuluş savaşında zaferin koşullarından biri, Avrupa'da Türk barbarlığına karşı yürütülen karalama kampanyasında yatar. Bu karalama kampanyası en nihayetinde aslında Türkiye'ye düşman olması gerekemeyen hükümetlerin bile İstanbul'un aleyhine bir askerî müdahalesiyle sonuçlanır Bir Fransız yayıncı, İzmir menşeli gazetesinin başında üç yıl boyunca bu fenomeni tek başına kınar. Padişah tarafından fark edildiğinde, yeni bir siyasi araç olarak tasarlanan 1831 tarihli çifte yayının yaratılmasında baş yardımcı olmuştur.

Anahtar sözcükler: Yayıncı, savunma metni, kamuoyu, eğitim, reform, sosyal katılım.

Le Moniteur Ottoman or the Shift in Public Opinion

Abstract: At the end of 1831, in Istanbul, two newspapers started their publishing life, one in Turkish and the other in French. They are the two faces of the same political awakening. The realization was that the success of a policy, in this case a will for reform, no longer depends on the decision-makers alone but the social participation that they know how to trigger. It appears public opinion is an actor who will soon be indispensable to adoption or failure of this will for reform. It is up to the newspaper to call out this new actor, convey the new ideas and win this new actor over to their cause. This awareness of a new concept, unheard of in the empire, is due to the war of liberation of Greece where one of the conditions of its victory lies in the campaign of denigration carried out in Europe against the Turkish barbarism, which led governments not necessarily hostile to Turkey to military intervention against Constantinople. A French publicist denounced the phenomenon alone for three years, at the head of his Smyrnian newspaper. Noticed by the sultan, he became the main figure in the creation of these publications of 1831 as new political tools.

Key words: journalist, defence speech, public opinion, education, reform, social participation.

Osmanlı Devleti'nin Fransızca Resmî Gazetesi: *Le Moniteur Ottoman* (1831-1836)

Özgür TÜRESAY*

II. Mahmud döneminin en önemli siyasî icatlarından olan *Takvîm-i vekayi* yasaların yayımlanmasından ibaret bir içeriğe sahip kuru metinlerden müteşekkil bir resmî gazete sanılmasından dolayı tarihçiler tarafından hak ettiği ilgiyi, birkaç istisna dışında, bugüne kadar göremedi[1]. Böyle olunca, resmî gazetenin Fransızca versiyonu olan ve *Takvîm-i vekayi*'den sadece birkaç gün sonra çıkmaya başlayan *Le Moniteur Ottoman* üzerine neredeyse hiçbir çalışma olmaması pek de şaşırtıcı olmasa gerek. Bu makalede, *Le Moniteur Ottoman* üzerine var olan ikincil kaynakları kısaca tanıttıktan sonra gazetenin içeriğini incelemeyi amaçlıyorum. Başka bir deyişle, gazetenin ilk 106 sayısı tarihçi gözüyle okunduğunda öne çıkan izlekleri belirtip, bazılarını yorumlamaya çalışacağım.

Takvim-i vekayi'nin içeriğine zaman zaman göndermelerde bulunacaksam da bunu sistematik bir şekilde resmî gazetenin Türkçe ve Fransızca iki nüshasını karşılaştırmak biçiminde yapmayacağım. Bu iki dilin ciddi oranda farklı kelime dağarcığı ve sözdizimine sahip olmasının yanısıra, her türlü ve özellikle de siyasî düşüncenin oluşturulma ve ifade edilmesi sürecinde önemli bir rol oynayan mecazların da etkisiyle hayli farklı iki siyasî kültürden beslenen bu iki dilde, bir-

* École pratique des hautes études, PSL, Paris / turesayozgur@gmail.com
Bu makalenin yazım sürecindeki yardımları için Ceyda Akaş Kabadayı, Ahmet Kuyaş ve Stéphanie Prévost'ya teşekkür borçluyum.
Geliş tarihi: 13 Mart 2022 / Kabul tarihi: 14 Nisan 2022.
[1] *Takvîm-i vekayi* üzerine var olan az sayıda çalışmanın kısa bir sunum ve eleştirisi için bkz. Özgür Türesay, "The Political Language of *Takvîm-i vekayi*: the Discourse and Temporality of Ottoman 'Reform' (1831-1834)", *European Journal of Turkish Studies*, 31, 2020, s. 54-98 (özellikle, s. 55-56), https://journals.openeditions.org/ejts/6874

birinden belli oranlarda farklı anlam alanları oluştuğu olgusunu göz ardı edemeyiz. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesinin iki dildeki nüshalarının birbirinin birebir çevirisi şeklinde okunması yöntemsel açıdan ciddi sorunlara gebe bir yaklaşım olur. Unutmayalım ki her çeviri bir kültürel aktarım faaliyeti çerçevesinde çokboyutlu yeniden yorumlama ve yeniden anlam yükleme süreçleri içerir[2]. Bu iki gazeteyi paralel okuma sürecinden bir tarihçi olarak çıkardığım temel sonuç, bu tür bir karşılaştırmalı okumanın iki gazetenin içeriğinin doğru yorumlanabilmesine belli yerlerde yardımcı olacağı aşikârsa da, son kertede sözkonusu olanın, iki farklı dilde vücut bulan birbirinden bir yere kadar ayrılan iki siyasî düşünce, dolayısıyla iki farklı siyasî tasavvur ve söylem olarak ele alınmasının daha doğru olduğudur. Önemli olan bu iki siyasî dil ve söylemin birisinin hakikî ve aslî diğerininse sunî ve tâlî olduğu gibi bir yanılgıya düşmemek. Uzun lafın kısası, devletin resmî gazetesi olan *Le Moniteur Ottoman* da *Takvîm-i vekayi* kadar Osmanlı siyasî düşüncesinin ifadesi olarak kabul edilmelidir.

Burada, elbette, bu iki gazetenin yazar kadrosu üzerinde düşünülmesi ve çalışılması gereken bir mesele olarak ortaya çıkıyor. Gazetenin yazarları ve çevirmenleri üzerine zümre biyografisi yaklaşımıyla yürütülecek bir araştırma muhtemelen ilginç bulgulara ulaşmayı ve bunlardan yola çıkarak bu gazetelerdeki fikirlerin doğuş sürecine dair birtakım yorumları derinleştirmeyi, keskinleştirmeyi ve hatta teyid etmeyi sağlayabilir. Bu yola girmeyeceğim çünkü bu iki gazetenin düşünsel, dilsel ve söylemsel içeriğinin sadece ve hatta esas olarak yazar ve çevirmenlere atfedilmesinin doğru olmadığı kanaatindeyim. Bu aktörlerin rolünü küçümsememek ve yok saymamakla beraber, nihayetinde resmî siyasî söylemin inşa ve kamuya ifade edildiği metinsel platform olan *Takvîm-i vekayi* ve *Le Moniteur Ottoman*'da haklarında birtakım bilgilere sahip olduğumuz vakanüvis Mehmed Esad Efendi ve Alexandre Blacque Bey dışında konu seçimi, müsveddelerin hazırlanması, okunması, düzeltilmesi ve çıkacak yazıların onaylanması sürecinde dönemin Osmanlı devlet ricalinin bir kısmının ve kimi zaman bizzat sultanın müdahil olduğu da bir gerçek.

Başka bir deyişle, bu makalede *Le Moniteur Ottoman*'ı, *Takvîm-i vekayi* için başka bir yazımda yaptığım gibi[3], dönemin Osmanlı siyasî düşüncesinin kolektif bir ifadesi olarak ele alacağım. Bu minvalde, bu iki gazetenin de ayrı ayrı birer metin olarak, bütüncül bir yaklaşımla okunması gerektiğini düşünüyorum. Bu gazetelerdeki farklı metinlerin tek tek, satır satır, kullanılan kelimelere dikkat ederek, kavramlara odaklanarak ve hatta satır aralarına eğilen bir bakışla okunmasının yöntemsel olarak faydalı olup kavram tarihi alanında verimli sonuçlar verebileceği aşikâr. Bununla beraber, siyasî düşünce, dil ve söylemin, ancak bütüncül bir okumayla, söylenenler kadar söylenmeyen, söylenemeyenler üzerine de kafa yoran bir yaklaşımla, söylemsel temeldeki sabitler kadar tutarsızlıklar ve karşıtlıkları da yakalamanın peşinde koşarak anlaşılabileceği kanısındayım.

---

[2] Michel Espagne, "La notion du transfert culturel", *Revue Sciences/Lettres*, 1, 2013, s. 1-8.
[3] Özgür Türesay, *a.g.m.*

5 Kasım 1831'de çıkmaya başlayan ve 1836 ortasına kadar görece düzenli, sonrasında da 1850'lerin başına kadar düzensiz bir şekilde çıktığı anlaşılan[4] *Le Moniteur Ottoman*'ın 1831 ile 1836 arasında Alexandre Blacque Bey yönetimindeki dört buçuk yıllık ilk dönemine tekabül eden ilk 106 sayısı, bazı eksiklerle, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi koleksiyonunda bulunuyor. Bu koleksiyonun bir fotokopisine IRCICA kütüphanesinde ulaşmak da mümkün[5]. Bu koleksiyonda toplam 10 sayı (3-5 ve 27-33) eksik. Bunun dışında, Washington Kongre Kütüphanesi'nde 1841 ve 1843 yıllarına ait birkaç sayı mevcut[6]. Ben yazımda, IRCICA kütüphanesindeki koleksiyonu kullandığımdan sadece 5 Kasım 1831 ile 18 Haziran 1836 arasına tekabül eden ve elimizde mevcut olan 96 sayıyı ele alacağım.

I. *Le Moniteur Ottoman* Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nin Fransızca resmî gazetesi üzerine bugüne kadar gerçekleştirilmiş çalışmaların sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Kronolojik sırayla gidecek olursak, Selim Nüzhet Gerçek'in 1930 ve 1940'ların başında *Le Moniteur Ottoman* ve müdürü Alexandre Blacque üzerine yazdığı birkaç kısa gaze-

(2e ÉDITION.)

LE MONITEUR OTTOMAN

1re ANNÉE. CONSTANTINOPLE, SAMEDI 5 NOVEMBRE 1831. NO. 1

Le Moniteur Ottoman'ın 5 Kasım 1831 tarihinde yayınlanan ilk sayısının kapak sayfası

[4] Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi. Belgeler*, Ankara, Gazi Üniversitesi, 1983, s. 58.

[5] 2016'da bu koleksiyona ulaşmamda yardımcı olan IRCICA kütüphanesinden Aybüke Yurdürün'e burada tekrar teşekkürü borç bilirim.

[6] Gérard Groc, İbrahim Çağlar, *La presse française de Turquie de 1795 à nos jours*, İstanbul, İSİS, 1985, s. 138.

te yazısından[7] sonra konuya ciddi olarak eğilen ilk ve tek kişi Osmanlı basın tarihinin duayeni Orhan Koloğlu olur[8]. Orhan Koloğlu'nun Alexandre Blacque'a odaklanan, diplomatik kaynaklar ve soykütüğü araştırmalarından faydalanan, ister istemez yer yer kendini tekrarlayan çalışmaları gazetenin müdürü ve başyazarı olan bu ilginç şahıs hakkında önemli ve zengin bilgiler içeriyor.

Le Moniteur Ottoman'ın diplomatik çevrelerde nasıl karşılandığı ve Avrupa kamuoyunda nasıl bir etki yaptığı üzerine değerli yorumlar barındıran ve biri Türkçeye çevrilip kitap[9] olarak da yayımlanmış olan bu makalelerde ne yazık ki gazetenin içeriğine dair pek bir bilgi bulunmuyor. Bunun nedeni, Orhan Koloğlu'nun bu araştırmasını yürüttüğü dönemde gazetenin sadece İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan koleksiyonuna, kütüphanenin taşınması sırasında geçici bir süre ortadan kaybolması yüzünden ulaşamamış olması[10]. Dolayısıyla *Le Moniteur Ottoman* üzerine çalışırken gazetenin kendisini göremeyen Koloğlu birkaç makaleyi dönemin Avrupa basınında aktarıldığı haliyle ya da 1836'da yayımlanan bir derleme kitaptaki İngilizce çevirilerinden okuyabilmiştir[11]. Bu konudaki makaleleri yayımlandıktan sonra Orhan Koloğlu onlarca sene boyunca basın tarihi alanında çalışmalarına devam etmiş ve pek çok kitap ve makale ile basın tarihine önemli katkılarda bulunmuş olmasına rağmen *Le Moniteur Ottoman* konusuna tekrar eğilip gazetenin içeriğine dair bir eser vermemiştir.

Tuhaf ama *Le Moniteur Ottoman* üzerine başka bir çalışma bulunmamakta. Orhan Koloğlu'nun *Takvîm-i vekayî*'yi ele alan eserinde resmî gazetenin Fransızca versiyonuna değindiği birkaç sayfa[12], Koloğlu'nun da çalışmalarında yararlandığı 1820'lerde İzmir'de çıkan Fransızca gazetelere dair diplomatik yazışmaları kullanan Louis Lagarde'ın doğal olarak Alexandre Blacque'ın İzmir'deki gazetecilik günlerinden de kısaca bahsettiği ve özellikle sonunda verdiği Fransız arşiv belgeleri nedeniyle çok değerli bilgiler içeren 1950'de yayımlanmış bir makale[13],

---

[7] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbuatı* (yay. Ali Birinci), İstanbul, Gezgin Kitabevi, [1941-1945], tarihsiz, s. 101-112.

[8] Orhan Koloğlu, "Alexandre Blacque. Défenseur de l'État ottoman par amour des libertés", Hâmit Batu, Jean-Louis Bacqué-Grammont (der.), *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France*, İstanbul, Éditions Isis, 1986 içinde s. 179-195; "Blak Bey, précurseur du Tanzimat. Une famille française au service de la Sublime Porte (1820-1923)", *Anatolia Moderna*, 1, 1991, s. 47-114; "Le premier journal officiel en français à Istanbul et ses répercussions en Europe", Nathalie Clayer, Alexander Popovic, Thierry Zarcone (der.), *Presse turque et presse de la Turquie*, İstanbul, Éditions Isis, 1992 içinde s. 3-13.

[9] Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi", İstanbul, *Müteferrika*, 1998. Bu kitap, 1991'de yayımladığı uzun makalenin Erol Üyepazarcı tarafından yapılmış Türkçe çevirisidir.

[10] *A.y.*, s. 70 dipnot 138.

[11] David Ross (der.), *Opinions of the European Press on the Eastern Question. Translated and Extracted from Turkish, German, French and English Papers and Reviews*, Londra, James Ridgway and Sons, Piccadilly, 1836.

[12] Orhan Koloğlu, *Takvimi Vekayi. Türk Basınında 150 Yıl, 1831-1981*, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, [1981], s. 35-37.

[13] Louis Lagarde, "Note sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmoud II", *Journal asiatique*, 238, 1950, s. 103-144.

yakın dönemde Osmanlı basın tarihi üzerine gerçekleştirilmiş bir doktora tezinin kitap olarak yayımlanmış halinde dönemin Avrupa basınına dayanarak yapılmış birkaç yorum[14], Alexandre Blacque'ın içinde gazeteciliğe başladığı ve giderek daha çok mesai hasrettiği *Le Spectateur Oriental* gazetesi üzerine bir kitap[15] ve Alexandre Blacque'ın o dönem zehirlendiği söylentilerine yol açmış olan ani vefatının ardından gazetenin idaresini üstlenip kendisi de kısa bir süre sonra bir salgın sırasında vefat eden dönemin önemli Müslüman aydınlarından Trablusgarplı Hassuna al-Daghîs üzerine Ian Coller'in gerçekleştirdiği iki biyografik çalışmayı da eklersem makalemin bu kısmını tamamlamış olurum[16].

Son iki makale *Le Moniteur Ottoman* ve Alexandre Blacque'ı sadece zikretmekle yetinseler de Hassuna al-Daghîs'in biyografisinden yola çıkarak 1830'ların başında Akdeniz havzası ile Batı Avrupa arasındaki siyasî fikir dolaşımının yoğunluğuna ve bu bağlamda ilk bakışta şaşırtıcı gelebilecek kişisel bağlantılara dikkat çekip, iktisadî liberalizm ve özellikle serbest ticaret taraftarlarının gittikçe artan düşünsel etkisi üzerine ufuk açıcı saptamalarda bulunarak *Le Moniteur Ottoman*'da öne çıkan bazı izleklerin daha küresel bir bağlama oturtulması gerektiğini hatırlattıkları için çok değerli çalışmalar. Bana öyle geliyor ki, Ian Coller *Le Moniteur Ottoman*'ı okuma fırsatı bulsaydı, çapraz tarih yaklaşımı ile bütüncül bir zaviyeden ele aldığı tarihî olgunun Osmanlı Devleti'nin çıkardığı resmî gazetenin Fransızca versiyonunda vücut bulduğunu görecekti. Aşağıda bu iddiamı destekleyecek birtakım olguları sunacağım.

II. *Le Moniteur Ottoman*'ın Bölümleri

Takvîm-i vekayi gibi *Le Moniteur Ottoman*'ın da genelde her sayısı dört sayfa. Gazete sırasıyla iç siyasî haberlere hasredilmiş 1) resmî kısım ile 2) dış haberler, 3) İstanbul'a ulaşan temel gıda maddeleri, 4) ticaret, 5) mütenevvia ve 6) ilanlar olarak altı bölümden müteşekkil.

İlk iki bölüm genelde *Takvîm-i vekayi*'de yayımlanmış Türkçe metinlerin Fransızcaya aktarılmasını içeriyor. Burada, "çeviri" yerine bilerek "aktarılma" fiilini kullanıyorum çünkü *Le Moniteur Ottoman*'da bu iki bölümde yer alan metinler bir anlamda çeviri olsalar da daha çok ciddi bir kültürel aktarım faaliyetine işaret etmekte. Dönemin idarî ve siyasî dilinin, Osmanlıcanın, ağdalı, söz oyunlarıyla örülmüş, yer yer seci sanatının kullanıldığı, yazarların hepsinin aynı zamanda şair olmasından dolayı aruz vezni etkisinin düzyazıda da açıkça hissedildiği süslü, zarif ve zengin üslûbunu ve çok katmanlı anlam yapısını dönemin

---

[14] Erol A. F. Baykal, *The Ottoman Press (1908-1923)*, Leiden, Brill, 2019, s. 19 ve 23.

[15] Leon Kontente, *Les débuts de la presse dans l'Empire ottoman:* Le Spectateur Oriental *(1821-1827)*, İstanbul, Libra, 2021.

[16] Ian Coller, "Ottomans on the Move: Hassuna D'Ghies and the 'New Ottomanism' of the 1830s", Maurizio Isabelle, Konstantina Zanou (der.), *Mediterranean Diasporas. Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Bloomsbury, 2015 içinde s. 97-115 ve "African Liberalism in the Age of Empire? Hassuna D'Ghies and Liberal Constitutionalism in North Africa, 1822-1835", *Modern Intellectual History*, 12/3, 2015, s. 529-553.

neredeyse hiçbir şiirsel simgesellik barındırmayan, Aydınlanma ve devrim sürecinden geçip, ussallaşıp nesnelleşerek gelen Fransız siyasî diline aktarmak hayli çetin, neredeyse imkânsız bir iş. İlginç olan şu ki, *Le Moniteur Ottoman*'ın ilk iki kısmının çevirmen-yazarları bu işin altından hakkıyla kalkıyorlar. Bunu yaparken de gerçek bir editoryal müdahalede bulunup Osmanlıca metinleri Fransızcaya çevirmeyip, hemen hepsini Fransızca olarak yeniden yazıyorlar. Dolayısıyla Osmanlıcada üslûp alışkanlıklarıyla bolca kullanılan terkipler ile bürokratik dilin sabit deyimlerinin Fransızcada esamisi okunmadığı gibi kimi metinlerde kırk bin dereden su getirilerek ifade edilen bazı olgular da editoryal süzgeçten geçirilerek ana fikrin aktarımı ilkesine göre kısaltılarak veriliyor. Bunun sonucunda, Fransızca metinler Osmanlıca metinlere göre çok daha kısa ve nesnel olurken kurulan cümlelerde farklı yorumlara yol açabilecek hiçbir muğlaklık bulunmuyor. Bu çerçevede, o dönemdeki Osmanlı idarî, siyasî ve edebî kültürüne vakıf olmayanların anlamakta güçlük çekebileceği düşünülen kimi terim, kavram ya da olguların yalapşap çevrilmesinden de ya imtina edildiği ya da bir dipnot verilerek bunların açıklandığı görülüyor[17]. Uzun lafın kısası, *Le Moniteur Ottoman*'ın ilk iki kısmındaki metinler bize on dokuzuncu yüzyılın ilk sülüsünde İstanbul'da Osmanlı bürokrasisi içinde dönemin Avrupa siyasî kültürüne ve Fransız diline tamamen vakıf, muhtemelen az sayıda genç memurdan ibaret bir zümrenin varlığını gösteriyor.

Tahmin edilebileceği gibi, dış haberler kısmında bahsi geçen bu kültürel aktarım faaliyeti ters yönde işliyor. *Takvîm-i vekayi*'de, *Le Moniteur Ottoman*'da yer alan yabancı basından seçkilerin bir kısmının hiçbir sansür fikri gözetilmeden çevrildiğini görüyoruz. *Le Moniteur Ottoman*'da dış haberlere ayrılan yerin iç gündeme dair metinlerin boyutuna göre değişmekle birlikte genel olarak çok büyük olduğu söylenebilir. Burada bazen sayfaları doldurma isteğinin de belli bir rol oynadığı düşünülebilir. Bununla beraber, *Le Moniteur Ottoman*'da dış haberlerin çok geniş bir yer bulmasının temel nedeni gazetenin daha geniş kesimlere ulaşma kaygısı ve dolayısıyla kamuoyu oluşturmada daha önemli bir rol oynama iddiası olmalıdır. Başka bir deyişle, *Le Moniteur Ottoman* dönemin Fransız basınındaki bütün gazetelere benzer bir şekilde sayfalarının yarısına yakınını bir basın taraması, diğer basın organlarından seçkiler olarak tasarlama yoluyla daha fazla okura ulaşmayı hedefleyerek bu sayede resmî kısımlarını da o okurların dikkatine sunma arzusundadır. Bu dış haber seçkileri bir yerde okur avlamak için kullanılan bir yem gibi görünüyor. Bununla beraber, birazdan görüleceği gibi bu başlık altında yayımlanan haberler okuyanlara hem Avrupa siyasetinin güncel meselelerini hem de modern siyasî kurumların işleyişini takip etme imkânını sunmaktadır.

Burada önce ilk kısmı bazı izlekleri öne çıkararak ayrıntılı bir şekilde inceleyecek, ardından sırasıyla dış haberler, limana indirilen temel gıda maddeleri, ticaret, mütenevvia ve ilan bölümlerini hızlıca tanıtacak, son olarak da gazetede

[17] Mesela, "hanedan" terimi Fransızcada aynen kullanılıp dipnotla açıklanıyor, bkz. *Le Moniteur Ottoman*, 91, 28 Şubat 1835, s. 2.

mütenevvia kısmında geniş bir yer ayrılan siyasî iktisat ve uluslararası siyaset alanındaki yazılara değineceğim.

A. Resmî Kısım

Le Moniteur Ottoman'ın bütün sayılarının ilk sütunları ya da sayfaları *Takvîm-i vekayi*'deki resmî açıklama ve haberlerin çevirilerine ayrılmış. Burada betimleyici bir yaklaşımla ne tür haberler olduğunu aktarmak yerine gazetenin dört buçuk yıllık yayın süresinde öne çıkan izleklerin altını çizip bazıları hakkında kısa yorumlarda bulunacağım.

Gazetede her şeyden önce sultan öne çıkarılıyor. II. Mahmud'un İstanbul'daki günlük hareketlerine (hemen her sayıda), imparatorluk içindeki seyahatlerine (1, 10, 73)[18], yaptığı yardımlara (1, 12, 15, 22, 42-43, 47, 72, 91, 97), idarî reformlarına (hemen her sayıda), askerlere gösterdiği ilgiye (9, 10, 15, 36, 38, 47, 48-49, 56, 70, 73, 74, 76, 85, 97, 98, 99, 100), askerî birlikleri ziyaret ve teftişlerine (1, 2, 14, 15, 36, 38, 40, 48-49, 50, 51, 52, 72, 90, 91, 92, 94, 97, 98, 99, 100), halkın arasına karıştığı anlara (1, 6, 10, 12, 14, 15, 18, 24, 26, 39, 72, 73, 79, 81, 83, 84, 85, 90, 91, 95, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 106), bendegânına (6, 7, 11, 13, 22, 26, 35, 41, 55, 66, 71, 91, 100, 104), ulemaya (27, 79) ve tarikat şeyhlerine (75, 85, 90, 92, 99, 101, 102)[19] gösterdiği özel ilgiye, gayrimüslim cemaat ve bireylere karşı takındığı olumlu tavra (1, 7, 9, 10, 11, 12, 22, 65, 70, 80, 87, 88, 91) büyük bir yer ayrılıyor. Gazetenin resmî kısımları esasen sultanın her yaptığını en ince ayrıntısıyla anlatıp eşi benzeri görülmemiş bir hükümdar imgesi çizilmesine hasrediliyor desem hiç de abartmış olmam. Bu yüzden, birazdan bu imgenin bazı yönlerini ayrıntılı bir şekilde yorumlayacağım.

Resmî gazetede sultandan başka konulara da değiniliyor. Hemen her sayıdaki resmî içerikli yazı ve açıklamalardan, bürokrasideki atamalar ve aziller, terfiler, kurumsal değişiklikler gibi idarî meseleler ya da askerî birliklerin hareketleri, askerî hastanelerdeki hastaların sayısı ve durumu[20] hakkında pek çok olgusal bilgi edinmek mümkün. Diğer öne çıkan konu başlıkları arasında, özellikle Balkanlar'da çıkan isyanlar[21] (1, 2, 6, 9, 11, 19, 26, 39, 83, 93, 97, 100, 101); tekke,

---

[18] Makaleyi dipnotlara boğmamak için *Le Moniteur Ottoman*'ın ilgili sayılarını parantez içinde belirtiyorum.

[19] Burada, özellikle 1826'dan itibaren tarikatlar ve tekkeleri üzerinde devletin malî ve idarî kontrolünün giderek arttığı, tarikatların devlete değil, devletin tarikatlara her geçen gün daha fazla nüfuz ettiği bir dönemin başladığının altını çizmek yerinde olabilir. Bkz. Muharrem Varol, *Islahat Siyaset Tarikat. Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866). Yanya, Edirne ve Selanik Tatbikatı*, İstanbul, Dergâh, 2013.

[20] 1831'den itibaren dünyanın büyük bir kolera salgınına sahne olduğunu ve salgının Osmanlı İmparatorluğu'nu da ciddi bir biçimde etkilediğini burada belirtmeliyim. Bu konuda bkz. Nuran Yıldırım, "İstanbul'un Kolera İle Tanışması: 1831 Salgını", *Toplumsal Tarih*, 316, 2020, s. 62-66.

[21] Bu isyanlar arasında en geniş yer ayrılanı 1830'da başlayıp 1831'de bastırılabilen İşkodralı Mustafa Buşatlı Paşa isyanıdır. Bütün Arnavutluk, Bosna, Makedonya ve Bulgaristan'a yayı-

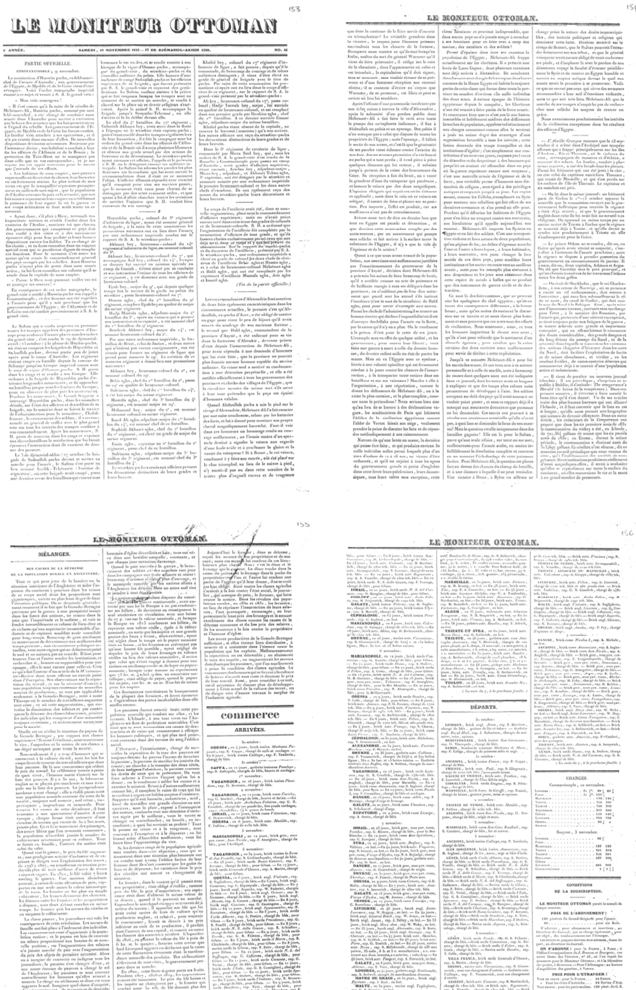

Le Moniteur Ottoman'ın 10 Kasım 1832 tarihinde yayınlanan 51. sayısının sayfaları ve bölümleri

lan bu isyan dönemin Avrupa basını tarafından da ciddi bir biçimde takip edilmiştir, bkz. Frederick F. Anscombe, *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, New York, Cambridge University Press, 2014, s. 80-84; Özgür Türesay, "Être ottoman, c'est obéir au sultan. Un manifeste de pédagogie politique extrait du *Takvim-i vekayi* (20 novembre 1831)", Elisabetta Borromeo, Nicolas Vatin (der.), *Les Ottomans par eux-mêmes*, Les Belles Lettres, Paris, 2020 içinde s. 267-274 ve
Özgür Türesay, "1830-1832: l'Albanie se soulève contre le sultan"
https://www.retronews.fr/conflits-et-relations-internationales/chronique/2020/06/02/lalbanie-se-souleve-contre-le-sultan

cami, çeşme, köprü gibi kamusal niteliği haiz yapı ve binaların tamiri (2, 13, 14, 85, 89, 90, 92, 99, 101), şehzadelerin dinî eğitime başlamaları, sünnet düğünleri ve Saliha Sultan'ın düğünü gibi kamusal boyutu olan birtakım hadiseler (1, 38, 70, 73, 78, 81, 83, 84, 85, 97, 103, 104, 106), görevini ihmal eden ya da güç istismarında bulunan memurların cezalandırılması üzerine (19, 38, 42-43, 56, 57-58, 72, 73, 74, 81, 83, 90, 94, 101) ve elbette, ahşap konutların payitahtı İstanbul'un kaderi olan yangınlara dair haberler sayılabilir.

1. Medeniyet ve Terakki Terazisinde Asi Vali ve Sultan

Tahmin edilebileceği gibi, gazetenin ilk sayısından en azından 1833 ortasına kadar adından sultan kadar olmasa da sıkça bahsedilen diğer bir kişi Mısır valisi Mehmed Ali Paşa. Gazetenin ilk iki senesi neredeyse bu iki figürün karşılaştırılmasına ayrılmış denebilir. Mısır Sorunu'na dair yazılar hemen her sayıda bulunduğu için bunları tek tek saymaya imkân yoksa da gazetede özellikle Mehmed Ali'yi açıkça suçlayan metinlerin de mevcut olduğunu belirtmeli (42-43, 44, 46, 47, 51, 53, 55, 56, 65, 77, 96). Gazete, kamuoyuna başlangıçta iki vali, Sayda valisi Abdullah Paşa ile Mısır valisi Mehmed Ali Paşa arasında bir çekişme olarak sunduğu sorunu, Mehmed Ali anlaşmaya yanaşmayınca yavaş yavaş suçlayıcı bir tona bürünen yazılarla bambaşka bir biçimde ele almaya başlıyor. Burada *Le Moniteur Ottoman*'ın genel olarak, Orhan Koloğlu'nun bu mesele özelinde ayrıntılı bir biçimde incelediği *Takvîm-i vekayi*'deki söylemi[22] Fransızcaya çevirdiği söylenebilir.

Bununla birlikte, *Le Moniteur Ottoman* bu meseleyi ele alırken *Takvîm-i vekayi*'de çok geri planda kalan, sadece birkaç kez şöyle bir dile getirilen bir izleğe kuvvetle vurgu yapar: Mısır valisi ile sultan arasındaki mücadele bir halkın bağımsızlık savaşı değildir, tersine, hırslı, gözü doymaz, sadece kendi çıkarını düşünen bir valinin umumun çıkarını düşünen hükümdarına karşı başkaldırmasıdır (iyi bir örnek için bkz. sayı 42-43). Bu tür bir söylemin İşkodralı Mustafa Buşatlı Paşa isyanına dair metinlerde de bulunduğunu ve dönemin liberal Avrupa basınında bu iki isyana yer yer millî bağımsızlık savaşı gözüyle bakılmasına karşı dile getirildiğini söyleyebilirim. Bu bağlamda, pek çok sayıda (36, 40, 54, 79, 87), Mehmed Ali'nin ordusundan kaçıp Osmanlı tarafına geçen subay ve askerlere dair haberler yer alır, subaylar arasında sultanın huzuruna çıkma şansına mazhar olanların Mehmed Ali tarafından aldatıldıkları, sultana karşı bir harekata katıldıklarını geç de olsa anladıkları anda kaçıp geldikleri ve af diledikleri belirtilir. Aldatılma ve af, sultanın imgesine eğildiğimde üzerinde duracağım izlekler arasında olduğundan, burada Mehmed Ali'ye dair özellikle ilginç bulduğum birkaç metne hızlıca değinmek istiyorum.

15 Eylül 1832 tarihli 42-43. sayıda Alexandre Blacque, *Journal de Commerce*'te çıkan ve özetle Mehmed Ali'nin asi bir vali değil fethedilmiş ve mazlum bir halkın önderi olarak görülmesi gerektiğini iddia eden uzun bir yazıyı hedef alır.

---

[22] Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik. Vekayi-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi İle Tartışması*, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, 1989.

"Mısır'daki İsyan Üzerine" başlığı altındaki yorumunda Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle birlikte bağımsız bir ülkeden bahsedilemeyeceği için bu iddianın abes kaçtığını ve Mısır halkını mazlum edenin ağır vergiler altında ezen, Mısır'ı, köylüsünü otuz sene evvelkine oranla medeniyetten çok daha uzak bir seviyeye indiren kişinin Mehmed Ali olduğunu yazar[23]. Buradaki "ağır vergi" izleği resmî gazetenin iki versiyonunda da sıkça başvurulan bir suçlama. 44. sayıda gazetenin ilk iki sayfasını kaplayan "Mısır'ın İç Durumuna Bir Bakış" başlıklı çok uzun bir yazıda Mehmed Ali'nin çıkarttığı bu savaşın finansmanını da yine Arap köylüleri ezerek sağlayacağını, tekel sistemi yüzünden zaten tüccarların fakirleştiğini, asi valinin fellahların sırtından sopayı eksik etmediğini, Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerin halklarına yabancılaşmış olarak geri dönüp karar alıcı konumlara atanmaları vesilesiyle halkın daha da fazla sömürüldüğünü ve bunları yaparken de Avrupa kamuoyunda kendi lehine olumlu bir hava yaratmak amacıyla "hiçbir fedakârlıktan kaçınmadı"ğını yazıyor.

Blacque'ın son ithamının arkasında Fransa'da tam da bu yıllarda özellikle Saint-Simoncular gibi bazı "ilerlemeci" çevrelerde Mehmed Ali'nin çok olumlu bir imgesinin dolaşımda olduğu gerçeği yatıyor. Bu çevreler için bu "reformcu paşa" bir tür "Doğulu, sanayici Bonapart"'tır. Bu olumlu imge, 1811 Memluk emirleri katliamından beri var olan ve 1830'ların başında hâlâ yürürlükte olan acımasız despot imgesini kısa bir zamanda gölgede bırakmıştır. 1840'a gelindiğinde Mehmet Ali'nin Fransa kamuoyundaki imgesi tamamen olumludur. Yine de bazı "çatlak" sesler çıkmaya devam etmektedir. Bunların da hepsi fellahların maruz kaldıkları kötü muameleden, angaryadan, Mısır'da olup bitenlerin "insanî maliyeti"nden dem vururlar[24]. Bu eleştirilere rağmen son derece olumlu bir "Mısır'a medeniyeti getiren reformcu hükümdar" imgesinin Fransız ve İngiliz kamuoylarında hakimiyet kazanması Mehmed Ali'nin danışmanı doktor Clot-Bey vasıtasıyla yürüttüğü kamu diplomasisinin başarıya ulaşmış olmasındandır[25]. Alexandre Blacque'ın 1832'de yaptığı da bu "insanî maliyeti" dile getirmek ve bir yandan aşağıda göreceğimiz gibi benzer bir şekilde son derece olumlu bir sultan Mahmud imgesi çizmeye gayret etmektir.

Aynı eleştirinin *Takvîm-i vekayi*'de de defalarca dile getirilmiş olması şüphesiz o dönemin siyasî söylemini belirleyen temel mecazlardan biri olan pastoral iktidar tasavvuru ile de ilintilidir. Bu meseleye II. Mahmud imgesini ele alırken

---

[23] Yazımda "medeniyet" ve "terakki" kelimelerine *Le Moniteur Ottoman*'da yayımlanmış özgün ya da çeviri metinlerde dönemin Avrupa'da en önemli kavram-kelimelerinden olan *civilisation* ve *progrès* kullanıldığında bunu özellikle belirtmek için başvuracağım. Bu iki terim-kavram üzerine yetkin iki çalışma için bkz. Bertrand Binoche, "Civilisation: le mot, le schème et le maître-mot", Bertrand Binoche (der.), *Les équivoques de la civilisation*, Seyssel, Champ Vallon, 2005 içinde s. 9-30 ve Pierre-André Taguieff, *Le sens du progrès. Une approche historique et philosophique*, Paris, Flammarion, 2004.

[24] Sarga Moussa, "Méhémet-Ali au miroir des voyageurs français en Egypte", *Romantisme*, 120, 2003, s. 15-25.

[25] Jean-François Figeac, "Pour en finir avec le despotisme. L'image de Méhémet-Ali dans l'opinion publique franco-britannique", *Revue historique*, 694/2, 2020, s. 105-133.

ayrıntılı bir biçimde değineceğim için, burada Alexandre Blacque'ın Mehmed Ali'ye karşı getirdiği eleştirilere dönmek istiyorum.

46. sayıda Blacque tekrar aynı konuya değinir ve bu sefer de savaş nedeniyle Mehmed Ali'nin içine düştüğü malî zorluklardan dem vurduktan sonra son askere alınan fellahların 12-16 yaşları arasında olduğunu iddia edip birkaç hafta önceki imâlı suçlamalarını somutlaştırarak Mehmed Ali'yi bir yandan Fransa'da dönemin kanaat önderlerini (*académiciens*) satın almakla bir yandan da Arnavutluk, Bosna ve Lübnan'da ayaklanmalar çıkartmakla itham eder. 13 Ekim 1832 tarihli sonraki sayı da ilk iki sayfasını tamamıyla Mehmed Ali eleştirisine ayırır. Mehmed Ali'nin yükselişini Fransız işgalinin yarattığı kaos ve ardından II. Mahmud'un imparatorluğun geri kalanında yaptığı gibi mütegallibe yaftası vurarak feodal ayrıcalıklar edinmiş zümreleri bertaraf edip idarî merkezîleşme ile halkın refahını arttırma siyasetine borçlu olduğunu belirtir. Yönetiminde bulduğu zengin ülke ve halkı fazlasıyla sömürerek Mısır'ın nüfusunun ciddi bir biçimde azalmasına yol açmış, tesis ettiği tekeller ile ticareti öldürmüş, Arap köylülerden zanaatkar ve fabrika işçisi yaratmaya çalışmak gibi saçma bir işe kalkışmıştır[26].

Blacque 51 ve 53. sayılarda da benzer eleştirileri tekrarlar. 8 Aralık 1832 tarihli 55. sayıda sultanın bozulan, çürümüş eski düzenin yerine fakir kesimleri gözetecek yeni müesseseler ortaya çıkarmaya yönelik ihyâ hareketini (*mouvement de régénération*) engellemek isteyen diğer muhalifler gibi Mehmed Ali ve oğlu İbrahim'in de ayrıcalıklarını kaybetmek istemeyen, herkesin tâbi olacağı kanunların hükmüne girmeyi reddeden, geçmişin, ayrıcalıkların, ataletin temsilcileri ve yönettiklerini köle olarak gören kişiler olduğunu, buna karşı II. Mahmud'un geleceği ve terakkiyi savunduğu, fukaranın yanında olduğu ve onları aynı hükümdarın tebaası olan özgür insanlar olarak gördüğünü yazıyor ve soruyor: "Soylu ve cesur akıl, yürek ve medeniyet kimin tarafını tutmalı?". Bu akıl yürütmedeki ikili hiyerarşiler ve özellikle de terakki ve özgürlük kavramları ile reayadan tebaaya geçiş sürecine yapılan vurgu dikkat çekici. Bütün bu yoğun Mehmed Ali karşıtı kampanya 1832 Aralığı'nın son günlerinde gerçekleşecek olan Konya muharebesinden iki ay önce başlayıp, 15 Aralık 1832 tarihli 56. sayı ile doruk noktasına ulaşır. Muharebeyi Osmanlı ordusunun trajikomik bir komuta hatasıyla neredeyse savaşamadan kaybetmesi sonrasında *Le Moniteur Ottoman*'ın Mehmed Ali takıntısı birden kesilir ve Mısır'ın asi valisinin gazete sayfalarında tekrar görünmesi için Hünkâr İskelesi Antlaşması öncesinde Mayıs 1833 sonunda çıkacak olan 65. sayıyı beklemek gerekir.

Konya muharebesinden iki hafta önce yayımlanan 56. sayıda konuya hasredilmiş olan makalenin başlığı manidâr: "Medeniyet Meselesi". Blacque'a göre yakın zamana kadar medeniyet denince bir toplumun kendi değerler manzumesini bir diğerine katliam ve şiddetle zorla benimsetmesi anlaşılıyordu, *Le Consti-*

[26] Bu akıl yürütme biçiminin ilk bakışta ırkçı gibi görünmekle birlikte yazımın sonlarına doğru gazetenin ve müdürünün siyasî iktisat anlayışına eğildiğimde daha ayrıntılı bir biçimde açıklayacağım gibi Alexandre Blacque'ın Adam Smith ve Ricardo çizgisinden gelen liberalizm ve serbest ticaret kuramlarındaki uluslararası işbölümü ve karşılaştırmalı avantajlar ilkesine duyduğu inancın bir izdüşümü olarak okunmasının daha doğru olacağı kanısındayım.

tutionnel gazetesi bu düşüncenin en nadide örneğiydi[27]. Neyse ki, bu yanlış anlayışın ömrü kısa olmuş ve medeniyet olması gerektiği şeye dönüşmeye başlamıştır: Kurumlar ile örf ve âdetler arasında dengeyi ikna ve örnek olma yoluyla yaymak. Medeniyet vurmak, yıkmak, zorla benimsetmek değil, kendisine gelip fennini, ilkelerini, kanunlarını öğrenmek isteyeni desteklemek, cesaretlendirmek ve korumak değil midir? Bu gelenler arasında devasa bir imparatorluğa yeni bir ivme kazandırmak ve yeni bir yola sokmak için bir zanaatkâr gibi işe koyulan bir hükümdar varsa ona destek olmak değil midir medeniyet? Bu hükümdarın reformları için zamana ve barışa ihtiyacı varken ona karşı çıkanları desteklemek medeniyetle nasıl bağdaşabilir? Blacque aynı minvalde devam edip planlanan ama çıkan isyanlar nedeniyle sürekli ertelenmek zorunda kalınan reformların bir listesini veriyor: "Serbest ticaret, devletin sınırları içerisinde seyahat özgürlüğü, sabit ve genel gümrük tarifeleri, bütün eyaletlerde uygulanacak tektip kanunlar, zaten var olan yerel idarî özerkliklerin daha da genişletilip kuvvetlendirilmesi, fakir sınıfların çıkarını gözetecek, tarım ve sanayiyi teşvik edecek yeni bir vergilendirme sistemi". Medenî Avrupa'nın parası, cesaret vermesi, koruması ile yedi sene süren Yunan isyanı, Navarin faciası, 1828-1829 savaşı, Bağdat ve Arnavutluk isyanları, bugün de Mısır'ın isyanı… Bunlar yüzünden "her türlü terakki fikri askıda kalıyor"dur. Bazıları Mehmed Ali'de yeni bir Napolyon görmektedir, halbuki "sadece kendi keyfi için bir vasıta olarak gördüğü tekeller, kölelik, köleleştirme, insanın sömürülmesi ile Mehmed Ali medeniyete karşı savaşmaktadır". Sultansa fellahları kölelikten ve sömürüden, Mısır'ı ve serbest ticareti Mehmed Ali'nin tekellerinden kurtarmak, medeniyetin yeni kurumlarını ülkesinde tesis etmek için savaşmaktadır. Mehmed Ali'nin gözünü o kadar hırs bürümüştür ki, Mısır kadınlarının ırzını bile kerhâne iltizamıyla satıp, fuhuş gelirini tekeline almaktan çekinmemektedir[28].

Bu uzun alıntıları yapmamın nedeni Blacque'ın Osmanlı Devleti ve II. Mahmud savunusunda medeniyetçi ve terakkici söylemin ağırlığına dikkat çekme isteğim ve açıklanan reform programının son yıllarda Tanzimat tarihyazımına sıkça yöneltilen erekselci bakış eleştirisini yeniden değerlendirme fırsatı verdiğini düşünmem. Tutarlı, planlı, başından sonu belli bir reform hikayesi olarak

[27] Alexandre Blacque *Le Moniteur Ottoman*'da *Le Constitutionnel*'i pek çok kez eleştirecektir. Bunda gazetenin Osmanlı Devleti aleyhindeki yayın politikası kadar Blacque'ın siyasî görüşüne karşıt cephede yer almasının da belli bir rol oynadığı düşünülebilir. *Le Constitutionnel* 1832'de Fransa'da iktidarda olan koalisyonun en muhafazakâr kanadının gazetelerindendir, bkz. Christophe Charle, *Le siècle de la presse (1813-1939)*, Paris, Seuil, 2005, s. 49. Bununla beraber, Alexandre Blacque'ın daha İzmir'deki gazetecilik döneminde *Le Constitutionnel* tarafından Osmanlı yanlısı makaleleri nedeniyle müstehzî eleştirilere konu olduğunu da bilmekte fayda var, bkz. Leon Kontente, *a.g.e.*, s. 110, 138-139.

[28] Bu ilginç suçlama birkaç ay önce *Takvîm-i vekayi*'nin 28 Mayıs 1832 tarihli 27. sayısında daha ayrıntılı bir biçimde dile getirilmiştir. Bu iltizamı Mehmed Ali'nin mi ihdas ettiği belli olmasa da 1834'te buna son vermiş olması 1832'deki suçlamanın gerçek bir olguya tekabül ettiğini kanıtlıyor. Bkz. Khaled Fahmy, "Prostitution in Nineteenth Century Egypt", Eugene Rogan (der.), *Outside In. On the Margins of the Modern Middle East*, Londra, I. B. Tauris, 2002 içinde s. 77-103.

kurula gelen Tanzimat anlatısının yanlış ve eksiklerini gösteren pek çok önemli katkı yapıldı son yıllarda[29]. Bu eleştiriler sayesinde Osmanlı reformlarının uygulamaya kondukları mekân ve zamana göre değişken doğasını, denemeci-yanılmacı yöntemle geliştirilmiş olduklarını bugün iyi biliyoruz. Bununla beraber, bu alıntının da açıkça gösterdiği gibi, bu erekselci bakış dönemin merkezdeki siyasî aktörlerinin kendi algılarında da en azından Alexandre Blacque'ta, zaten var olan bir olgu. Bu yüzden bu erekselci anlatıyı tamamen yanlış bir yanılsama olarak çöpe atmadan eleştirmenin de zamanının geldiği kanısındayım. Bu tür erekselci anlatıların o dönemde de dile getirilmesi, dönemin merkezdeki siyasî aktörlerinin kendileri ve yapmakta oldukları iş üzerinde düşünmeleri, içinde bulundukları süreci anlamlandırmaları ve adlandırmalarında ne denli etkili olmuştur sorusu, en azından sorulmayı ve aklımızın bir köşesinde tutulmayı hak ediyor.

2. Resmî Kısımda Hükümdar İmgesi: Gönüllerin Sultanı, Gönül Adamı II. Mahmud

Artık *Le Moniteur Ottoman*'da II. Mahmud'un nasıl resmedildiğine gelebiliriz. Önce, karşımıza çıkan imgenin, *Takvîm-i vekayi*'dekine çok benzediğini belirteyim. Bununla beraber, burada yine *Le Moniteur Ottoman*'da kullanılan kelimeleri, kavramları, ifadeleri bugünkü Türkçeye çevirmek ve yorumlamakla yetineceğim. Amacım 1830'ların başındaki Osmanlı siyasî düşüncesi ve dilinin o dönemde Fransızcada nasıl vücut bulduğunu, Osmanlı siyasî kültürüne vakıf olmayan bir çağdaş okurun gazeteyi okuduğunda nasıl bir sultan imgesine ulaşacağını göstermek. Sonuçta, gazetenin hedefi esasen İstanbul'daki diplomatik çevreler vasıtasıyla Avrupa kamuoyunu etkilemek. Gazetenin iki versiyonunda aynı konular ya da olaylar üzerine kaleme alınmış metinlerde kullanılan terim ve kavramların birbirlerini ne oranda karşıladığı, bu çerçevede cereyan eden çeviri ve kültürel aktarma süreçlerinde ne tür anlam kaymaları ve alışverişler, diyaloglar, sorgulamalar, dönüşümler yaşandığı tarihsel anlambilim açısından ciddi bir araştırma konusu olmayı hak eden bir mesele olsa da bu makalenin amacı ve konusunu aşmakta.

Le Moniteur Ottoman'da "Kafkas dağlarından Fas'tan Tunus'a uzanan Atlas dağlarına, Epir'den Hindistan'ın en uzak köşelerine uzanan" bir coğrafyadaki bütün Müslümanların halifesi[30] olduğu belirtilen II. Mahmud her yerde hazır ve

[29] Bunlar arasında özellikle bkz. Marc Aymes, "*Un grand progrès – sur le papier". Histoire provinciale des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Louvain, Peeters, 2010 ve Marc Aymes, "Tanzimat", François Georgeon, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein (der.), *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 2015 içinde s. 1125-1128.

[30] 8. sayıda Alexandre Blacque'ın kaleminden çıkan ve çevrilip *Takvîm-i vekayi*'nin de 8. sayısında yayımlanan uzun bir yazı imparatorluğu bir arada tutan iksirin sultanın halifeliği olduğunu iddia edip, hilafetinin zikredilen coğrafyadaki bütün Müslümanlar üzerinde derin bir etkiye sahip olduğunu ileri sürer. Bu, 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'na eklenen bir maddeyle başlayan, Osmanlı hanedanı tarafından hilafetin yeniden değerlendirilip bir uluslararası ilişkiler kozu olarak kullanılma düşüncesinin gelişimindeki bugüne kadar bilinmeyen önemli bir kilometre taşıdır. 1830'ların başında resmî gazetenin iki versiyonunda, özellikle *Takvîm-i vekayi*'de, Mehmed Ali'ye karşı girişilen mücadele bağlamında sultanın halifeliğine de

nazır, her şeyle ilgilenen, her şeyi gören, her şeyi bilen, hayırsever, halkın ya da askerin arasında girdiğinde duygusallaşan, memurlarının hizmetlerini değerlendirir ve ödüllendirirken liyakatı (*mérite*) öne çıkarsa da sadakati (*loyauté*, *fidélité*) ve geçmiş hizmetleri ya da memurun ailesinin geçmişini de unutmayan, cezalandırmak kadar affetmeyi de bilen bir hükümdardır. Sürekli bendegânını ve halkını mutlu (*heureux*) etmeyi düşünen, şahsî çıkarları (*intérêts personnels*) gözetmek için değil umumun, kamunun çıkarı (*intérêt public*) için çalışan, bu uğurda yani medeniyet ve terakki yolunda her şeyi göze alan, bu bağlamda bazı gelenek ve göreneklere saygı göstermeye devam edip bir kısmına da bir şekilde tahammül etmekteyse de bütün mesaisini yeni kurumlar (*nouvelles institutions*) ihdas etmeye vakfeden bir sultan, imparatorluğundaki gayrimüslimleri özel bir ilgiyle kucaklayan çobanların başı (*premier pasteur*)[31] (10), askerlerini evladı olarak gören, kalbi sadece tebaası için atan bir babadır.

Böyle bir sultan karşısındakilerden toplumsal konumuna göre farklı tavır ve hareketler, bendegânından sadakat ve ubudiyet (*dévouement*), tebaasından[32] sadece itaat ve inkıyad (*obéissance*) değil yeni yönetim paradigmasının izdüşümü olarak kendisine karşı muhabbet (*affection*, *amour*), onlar için yaptıklarından memnuniyet (*contentement*), genel olarak ve özellikle kamusal kutlamalarda mutluluk (*bonheur*) ve neşe (*joie*, *réjouissance*) beklemektedir. Yine bendegânından ve özellikle yeni ordunun askerlerinden gayret ve hamiyet (*zèle*, *émulation*), şevk (*enthousiasme*),

---

zaman zaman atıfta bulunulur. Bu, sultanın reformlarını meşrulaştırma ve onlara karşı muhalefeti azaltma ve her türlü direnişi kırma amacıyla yaptırdığı dinî propagandadan farklı bir husustur. Sözkonusu propaganda üzerine bkz. Frederick F. Anscombe, "Islam and the Age of Ottoman Reform", *Past & Present*, 209, 2010, s. 159-189; Seyfettin Erşahin, "Islamic Support on the Westernization Policy in the Ottoman Empire: Making Mahmud II a Reformer Caliph-Sultan by Islamic Virtue Tradition", *Journal of Religious Culture*, 78, 2005, s. 1-17 ve Abdullah Taha İmamoğlu, Veli Karataş, "İrâde-i Seniyyeyi Hadislerle Desteklemek: II. Mahmud Dönemi Şeyhülislamlarından Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi ve *Hulâsatu'l-Burhan fî İtaati's- Sultan* Adlı Risalesi", *Artuklu Akademi*, 3/1, 2016, s. 21-54.

[31] Resmî gazetenin siyasî söylemine içkin pastoral iktidar mecazını aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alacağım.

[32] Burada "tebaa" ve "bendegân" ayrımını bilinçli bir şekilde yapıyorum. 1830'ların başında inşa edilmekte olan siyasî tasavvurun temel kavramlarından olan "tebaa" dinî ve toplumsal ayrımların üzerinde ve ötesinde tektipleşen bir siyasî bağ ve kimlik ile hükümdara bağlanmayı ifade eder. Bu kavramın siyasî söyleme 1830'ların sonundan itibaren egemen olması öncesinde sultan halkını oluşturan insanları Müslüman ve gayrimüslim ile farklı toplumsal tasnîfler ekseninde birbirinden ayırmaktaydı. 1830'ların başındaki kullanımı itibariyle bendegân, yani sultan ve devlete hizmet edenler, halkın dışındadır. Bu nedenle, tebaa kavramı kullanıldığında bendegânın dışarıda tutulduğu hissediliyor. Bununla beraber, ciddi anlam kaymalarının, yeniden tanımlama ve anlamlandırmaların yaşandığı bir dönemde, siyasî dilin yenilenme süreci içerisinde bulunulduğu unutulmamalı. Dönemin siyasî dilinde muğlak öğeler her daim mevcuttur. Bu konuda bkz. Özgür Türesay, "Un nouveau type de sujets ottomans: l'apparition des *tebaa* au début du XIXe siècle", Yann Lignereux, Annick Peters-Custot, Jérôme Wilgaux, Alain Messaoudi (der.), *Ethno-géopolitique des empires. De l'Antiquité au monde contemporain*, n° 70 Collection *Enquêtes et documents*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2021 içinde s. 181-202.

muhabbet, memnuniyet, tatmin (*satisfaction*), ilgi (*intérêt*) ve heyecan (*émotion*) beklemektedir[33]. Beklediğini de en azından *Le Moniteur Ottoman*'da bulmaktadır!

Ünlem işaretinden yola çıkarak resmî gazetenin bizatihi varlığının, sultan ve çevresindeki bürokratların bir kısmının siyasî dilin ve söylemin performatifliğine olan inançlarından kaynaklandığını hatırlatmak istiyorum. Gazetenin kurduğu ve yaydığı siyasî söylemin amacı içeride de dışarıda da kamuoyuna etki etmek kadar içeride olması gerekeni tekrar tekrar dile getirerek istenilenin, arzu ve hayal edilenin gerçekleşebilme ihtimaline biraz da olsa katkıda bulunmaktır. Bu nokta, özellikle sultanın tebaa ve bendegânından beklentilerini yorumlarken akılda tutulmalı. Başka bir deyişle, gazetenin bu konudaki söyleminde, kırk kere söyleyerek olmasını umma yönünün de bulunduğu göz ardı edilmemeli. Aynı zamanda, bu söylemi tebaa ve özellikle bendegâna yönelik bir tür talimatname, sultana nasıl bakmaları, sultana karşı ne tür hisler beslemeleri, hükümdarlarına karşı nasıl bir tavır takınmaları gerektiğine dair bir rehber olarak da okumak yanlış olmayacaktır. Bir örnek vermek gerekirse, Saliha Sultan'ın evlenmesi vesilesiyle "baba kalbini kaplayan mutluluğu yönetiminde yaşayan bütün tebaasıyla paylaşma arzusu"ndan bahseden 81. sayıdaki metinde düğün ve kutlamaların ayrıntılarının "zât-i âlîlerinin bütün tebaasının bunları okuyarak hükümdarlarının mutluluğuna ortak olabilmesi" için gazetede yayımlanacağını belirtiyor. Dilin performatifliğinden kastım esasen bu.

Bununla beraber, sultanın eylemleri, hareketleri, söylemleri söz konusu olduğunda, duruma farklı bir şekilde yaklaşmak daha yerinde olur. Resmî gazetenin iki versiyonunda da sultanın şu ya da bu gün, şurada burada, şu ya da bu saatte neler yaptığı ve dediğine dair o kadar çok anlatı, o kadar çok metin ve bunlarda o kadar ince ayrıntılar var ki, bunların hepsinin değil hatırı sayılır bir kısmının bile uydurulmuş olması pek muhtemel görünmüyor. Arşiv belgeleriyle çalışanların iyi bildikleri gibi, bazen resmî bir belgede o kadar çok somut veri bulunur ki, bunların en azından bir kısmının kabaca da olsa gerçekte olup bitene tekabül ettiği aşikâr olur. Bu yüzden, aşağıda vereceğim örneklerde anlatılan sultanın eylem, tavır ve söylemlerinin en azından belli bir oranda gerçeği yansıttığını düşünmek yanlış olmaz. Burada *belli bir oranda*nın altını çizmek istiyorum. Elbette, her anlatı gibi, resmî gazetedekiler de bilinçli ve bilinçsiz bir şekilde gerçekte olan bitenlerin bir kısmının unutulup, bir kısmının öne çıkarılıp, bazı şeylerin uydurulup eklenmesiyle bir şekilde tasvîr edilmesinden ibarettir, gerçekle anlatı arasında her zaman belli bir mesafe vardır[34].

---

[33] Resmî gazetenin iki versiyonundaki sultan imgesinin duyguların tarihi perspektifinden ele alınması başka bir makalemin konusu olacağı için burada bu terim ve kavramları zikretmekle yetiniyorum. Bu konuda erken modern dönem üzerine yapılmış ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Nil Tekgül, "Early Modern Ottoman Politics of Emotion: What Has Love Got to Do With It?", *Turkish Historical Review*, 10, 2019, s. 132-154.

[34] Resmî gazetenin iki versiyonunda birbirinden bazı noktalarda farklılaşan iki anlatıya konu olmuş bir resepsiyonun diplomatik kaynaklarda nasıl aktarıldığına ve bu üç anlatı arasındaki farklara odaklanan bir örnek için bkz. Edhem Eldem, "*In Vino Modernitas*: une fête à Kâğıthane en 1833", *Turcica*, 52, 2021, s. 545-589 (özellikle s. 555-557 ve 571-586).

Resmî gazetenin sultanı II. Mahmud, yerinde duramayan, sarayında oturamayan, tarihçilerin daha önce saptadıkları gibi gerek bizzat fiziken gerekse portreleriyle kamusal alanda sürekli "görünmeyi" çok seven bir hükümdar[35]. Sadece ilk sayıya dikkatle bakılması bile daha sonraki sayılarda tekrar tekrar işlenecek izlekleri bir arada görmemize yeter. Osmanlı Devleti'nde hükümdarın ülke içinde resmî seyahatler yapması olgusunun da mucidi olan II. Mahmud, halka ve özellikle askere kelimenin her iki anlamında "karışmadan" duramayan bir sultan. İlk sayıda anlatılan Edirne seyahatinde[36] "hiçbir dinî fark gözetmeksizin" kendisini görmeye gelen herkese ihsanda bulunur, "tebaasının içine girer, halka karışır". Birkaç gün sonra dönüş yolunda Yeşilköy'de kendisini karşılamaya gelmiş askerî birlikleri memnun etmek için birkaç saat durup, oradan buharlı gemisiyle başkente geri döndüğünde İstanbul halkı kendisini Yedikule'den Sarayburnu'na, Üsküdar'dan Beylerbeyi'ne kadar sahil boyunu dolduran bir kalabalık, devasa bir kitle (*foule*) halinde beklemektedir. Sultan görünür görünmez halkın bir ağızdan sevinç çığlıklarına her dilde dualar eşlik eder, olan biten sultanı da pek heyecanlandırır, hislendirir(1).

Aynı sayıda, şehzade Abdülmecid'in Kuran okumaya başlaması törenine de yer ayrılmıştır. Önce bu törenin "yeni kurumlar"ın ruhuna uygun bir şekilde düzenlendiği belirtilir. Bu sefer, sultan kendisi için hazırlanmış köşkten "sessiz sedasız, yanında sadece birkaç görevliyle birlikte çıkıp"[37] göründüğünde törene konu olan eylemin içeriği nedeniyle sadece Müslüman çocukların "Padişahım çok yaşa!" çığlıkları duyulur. Sultan "devasa seyirci kitlesini mültefit ve memnun bir edayla süzdükten sonra" tahtına oturur. Sonra bendegân, askerler ve bütün halk ziyafet-i şahaneye davet edilir. Anlatının sonundaki bir pasaj dönemin ve II. Mahmud'un değişen yönetim paradigmasının özünü çok güzel bir biçimde

---

[35]Edhem Eldem, "Pouvoir, modernité et visibilité: l'évolution de l'iconographie sultanienne à l'époque moderne", Omar Carlier, Raphaëlle Nollez-Goldbach (der.), *Le corps du leader. Construction et représentation dans les pays du Sud*, Paris, L'Harmattan, 2008 içinde s. 171-202; Darin Stephanov, "Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 1/1-2, 2014, s. 129-148. "Tasvîr-i hümayun" yani sultanın portrelerinin siyasî iktidarın simgesel temsilinde giderek genişleyen bir kamusal alanda kullanımının son derece ayrıntılı ve derin bir tahlîli için bkz. Alison Paige Terndrup, *The Sultan's Gaze: Power and Ceremony in the Imperial Portraiture Campaign of Sultan Mahmud II (r. 1808-1839)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boston University, 2021.

[36] II. Mahmud'un seyahatleri üzerine Darin Stephanov'un zikredilen makalesi dışında bkz. Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991 içinde s. 362-378 ve Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati: Mehmed Daniş Bey ve Eserleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1994.

[37] Resmî gazetenin iki versiyonunda da görülen ancak *Le Moniteur Ottoman*'da biraz daha baskın olduğunu söyleyebileceğim bu mütevazı, yönetilenlere yakın, sade hükümdar imgesi onsekizinci yüzyıldan itibaren pek çok Avrupa monarşisinde hükümdar imgesinde görülen bir değişimi hatırlatıyor. Bu konuda bkz. Richard Wortman, "The Russian Imperial Family as Symbol", Richard Wortman, *Russian Monarchy: Representation and Rule. Collected Articles*, Brighton, Academic Studies Press, 2013 içinde s. 106-134 (özellikle s. 113-114).

ifade ettiği için burada tamamıyla alıntılanmayı hak ediyor: "Şimdiye kadar sadece şeyhülislam ve iki kazaskerin katılımıyla gerçekleştirilen bu dinî tören, şehzadenin dinî eğitiminin ilk gününe askerî birlikler ve halkı da katmak konusundaki güzel fikirle bambaşka, çok daha tantanalı bir merasim haline dönmüş oldu".

Söz konusu olan kamusal alanın sultanın arzusuyla belli günlerde genişletilmesi, siyasî iktidarın temessül ettiği sultan vasıtasıyla geniş kitlelerin önünde sergilenmesi olgusudur. Resmî gazetenin iki versiyonunda sıklıkla rastlanan bir izlek bu[38]. Burada, anlatının zamansallığına da dikkat çekmek istiyorum. Anlatıda sadece kamusal alanın genişlemesinden bahsedilmiyor, bu genişlemenin şimdiye kadarki uygulamalardan bir kopuş anlamına geldiği de ifade ediliyor. Bu yenilik vurgusu, resmî gazetenin iki versiyonundaki pek çok metne damgasını vuran bir unsur. Kamusal alanın sultanın denetiminde genişlemesine başka bir örnek vermek gerekirse, sultanın bayram ziyareti kurallarını değiştirip töreni bu sefer halka değilse de bendegânı arasında çok daha geniş bir kesime açmasından bahseden 29 Mart 1834 tarihli 79. sayıyı zikredebiliriz. Aynı sayıda sultanın Ramazan'da pek çok camiye tebdîl-i kıyafet gidip dinî vecibelerini "halka karışarak" (*confondue avec le peuple*) yerine getirdiği de belirtiliyor.

Sultanın halkın arasına karıştığı anlatılar o kadar çok ki, değil hepsini sadece birkaçını bile burada ayrıntılı bir biçimde ele almak imkânsız olduğundan, kalabalığın içinde tebdîl-i kıyafet namaz kılıp sonra yaya[39] dolaşıp sadaka dağıttığını anlatan 12. sayı; yine tebdîl-i kıyafet camide namaz kıldıktan sonra çıkışta sadaka dağıtıp rastgele bir dükkâna girip yediği ekmeğin gramajı, fiyatı ve kalitesiyle ilgilendiğini anlatan 15. sayı; İzmit ve Gemlik ziyaretinde toplanan "devasa kalabalık" ve sultanın kendisini görmeye gelenlere dağıttığı hediyeleri anlatan 72. sayı; peygamberin doğum günü vesilesiyle Sultanahmet camiine gittiğinde yolun etrafında kümelenen müthiş kalabalığı resmeden ve Saliha Sultan'ın düğünü için onbir gün süren kutlamalar sırasında her gün toplanan "devasa kalabalığa" vurgu yapıp "sultanın mutluluğuna bütün tebaasını ortak etmesi"ni öven 85. sayı; şehzade Abdülaziz'in Kuran okumaya başlaması vesilesiyle düzenlenen törene içinde kadın ve çocukların ağırlıklı olduğu yüz binden fazla meraklı seyircinin katıldığını belirten 96. sayı; Mihrimah Sultan'ın düğününde "sultanın umumun keyfini tatmin için hiçbir fırsatı kaçırmadığı"nı belirten 103. ya da yine aynı düğün vesilesiyle Sultanahmet'te "sultanın mutluluğunu temenni ederek meydanı,

---

[38] Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde kamusal alanın genişlemesi üzerine yapılmış en önemli çalışmalar şunlardır: Murat Remzi Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion. State and Society in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2018; Cengiz Kırlı, *Sultan ve Kamuoyu. Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008; Cengiz Kırlı, *The Struggle Over Space: Coffehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, 2000.

[39] Sultanın ata binmeyip yürüyerek dolaşmasının (*toujours à pied*) altının açıkça çizildiğini belirtmek yerinde olur.

sokakları, pencereleri, dükkânları, evlerin çatılarını dolduran meraklı erkek, kadın, çocuklar"dan bahseden 104. sayıyı zikretmekle yetineyim[40].

II. Mahmud'un üst düzey bürokratlara ziyaretlerine yanında sıklıkla şehzade Abdülmecid ile, bir keresinde henüz çok küçük olmasına rağmen üç buçuk yaşındaki şehzade Abdülaziz'i de katarak (73) gitmesi resmî gazetenin iki versiyonunda da pek çok metinde altı çizilerek dile getirilir. Şehzadelerin 1837'de mevlîd-i nebevî törenine de katıldıkları biliniyor[41]. Bu olguyu bütün bu hanedan düğünlerinin kitlesel törenselliği ve bunun resmî gazetede anlatılışı ile beraber düşündüğümüzde, sultanın Romanov hanedanının on sekizinci yüzyıl sonundan itibaren izlemeye başlayıp özellikle I. Nikolay döneminde geliştirdiği stratejiye benzeyen bir uygulama içinde olduğu söylenebilir[42].

Le Moniteur Ottoman'a dönecek olursam, elimizde bulunan son sayısında Abdülmecid ve Abdülaziz'in sünnet düğünlerine dair uzun bir metinden kısa bir alıntıyla devam etmek istiyorum: "Bütün kalpleri çarptıran heyecan ve duyguları tasvîr etmek o kadar zor ki. Şükranlar, istimdatlar, övgüler, kutsamalar ve duaların birbirine karıştığı bir uğultu göğe yükseliyordu. Hepsi de bir yandan atalarının dinine bağlılığını diğer yandan da bütün tebaasına duyduğu muhabbeti (*amour*) olabildiğince gösteren sultan içindi" (106). Benzer bir şekilde, sultanın İzmit ve Gemlik ziyareti Bursa'da duyulduğunda, "ehl-i müslim ve gayrimüslim bütün tebaası kendi şehirlerini de teşrif edeceği ümidini beslemekle birlikte endişeli bir bekleyiş içine girdiğinden sultanın birkaç ay sonra ilkbaharda onları da ziyaret edeceği haberi kendilerine ulaştığında genel bir şenlik havası yaratmış ve sultanın tebaasına olan bu teveccühü bütün duaların konusu olmuştur. Müslüman, Rum ve Ermeni milletlerinin, milel-i selâsenin özel teşekkürleri kendisine iletildiğinde sultan, halklarının dostu olan bir hükümdarın duyabileceği en tatlı hislerle keyiflenmiştir" (73).

Sultanla tebaası arasındaki aşk ilişkisine değindiğim bu bölümü, bu izlek üzerine biraz daha ileri gidip erotizm sahillerinde seyreden bir metinden biraz daha uzun bir alıntıyla bitirmek yerinde olur:

> Sultan Ramazan boyunca hemen her gün Eski saray mahallesine geldi. Hükümdarın varlığı mahalleyi büyük bir kalabalığın gündelik buluşma yeri haline getirdi. Kalabalık Beyazıt ve havalisindeki geniş sokaklarda kaygısızca dolaşıyordu. Zât-i âlîleri her gün oradaki üç dükkândan birini seçip oturuyor, orada şehrin durumu, gıda maddelerinin fiyatları, pazardaki bolluk hakkında bilgi ediniyor, kısacası halkı ve özellikle de fakir kesimi yakından ilgilendiren her şeyi bizzat öğreniyordu. Sultan yanında muha-

[40] Bahsedilen iki düğün örneğinden yola çıkarak II. Mahmud döneminde hanedan mensuplarının düğünlerinin siyasî iktidarın performatifliği açısından kurgulanıp kullanılmasını inceleyen yetkin bir çalışma için bkz. Yeliz Çavuş, *State Power as Performance: Royal Wedding Festivities and the Ottoman Spectacular State during the Period of Mahmud II*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2006.

[41] Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, s. 206.

[42] Richard Wortman, "The Russian Imperial Family as Symbol", *a.g.m.*

> fızları olmaksızın, yalnızca birkaç memurla geziniyordu. Harikulade bir Arap atını hayran olunacak bir kolaylıkla sürerek bu küçük grubun en önünde gidiyordu. Çevresini silahlı muhafızlarla sarmayan, halkının ortasında güvenli bir şekilde dolaşan, halkın da oturduğu bir zanaatkârın dükkânına giriveren reformcu, bu tavrıyla yaptıklarına duyduğu güveni ve yaptığı iyiliklere inancını gösteriyordu.
>
> Sultan mahalleye gelmeden, bahsedilen üç dükkânın önündeki sokakta içinde kadınlar bulunan faytonlar uzun kuyruklar oluşturuyordu. Bu faytonlar düzenli bir şekilde yavaşça geçerek içlerindeki kadınların hayallerini süsleyen cesur ve kararlı adamın çehresine sırayla ve hayranlıkla bakabilmelerini sağlıyorlardı. Her bir kadın ona saygıyla karışık bir arzuyla, heves ve utangaçlık karışımı bir tavırla bakıyordu.
>
> Ramazan sonuna doğru, sultan kendisini görmeye her gün aynı şevkle koşup gelen bu halkın arasında uzun uzun kalmak istedi. Akşam saat onda tütün dükkânının alçak penceresinin arkasına oturdu. Aydınlatma da her zamankinden daha kuvvetliydi. Ahali de sultanın niyetini anlamış olacak ki bir şenlik havası esiyordu. Muhafız alayının bandosu senfoniler çalıyordu. Hava buz gibi olmasına rağmen[43], zât-i âlîlerinin bulunduğu pencere açık duruyordu. Müthiş bir kalabalık dört bir yana gidip geliyordu. Bu diyarlarda sessizlik soğukluğun değil saygının göstergesidir. Eğer bu anlayışa karşı çıkmak mümkün olsaydı, ehl-i müslim olsun gayrimüslim (*rayas*) olsun caddeleri dolduran bütün halkın şevkle sultanın başlarından eksik olmaması için bağıracakları çok açıktı. Halk sultanı seviyor, o da bunu bildiğinden etrafını dalga dalga saran kalabalığa zevk ve ilgiyle bakıyordu. Sarayına dönmek için gecenin ancak ikisinde ayrıldı.
>
> Bu anlatılanların hiçbir resmî yanı yoktur. Bunlar, gazetede görevli Avrupalıların tarafsız bir biçimde gözlemledikleri olguların tamı tamına anlatıya dökülmesinden ibarettir (18).

Artık, sultanı halkının arasından bir süreliğine alıp askerine karıştırmanın vakti geldi. Halkla askerin kolkola bulunduğu anlatılara nadiren rastlansa da (72), *Le Moniteur Ottoman*'ın bütün sayıları okunduğunda edinilen his sultan ve askerlerinin arasına kimsenin giremeyeceği. II. Mahmud kimi zaman yaralanan askerleri bizzat ziyaret eder (9), kimi zaman harp malulü askerlerden bir grubu huzuruna kabul edip hepsiyle tek tek ilgilenir ve onlara birer emekli maaşı tahsis eder (36). Ağustos ortasında bir askerî manevrayı seyretmeye gittiğinde öğle sıcağında askerlerin güneş altında kalmasını doğru bulmayarak kışlalarına dönmelerini emreder (40). Bir askerî hastaneyi ziyaret edip orada gördüğü bir grup harp malulüne yeni giysiler diktirtip huzuruna kabul eder ve hepsiyle tek tek konuşup ihsanlarda bulunur (70), sefere çıkan birlikleri ziyaret edip onlarla beraber dua eder (38), birliklerle belli bir mesafeye kadar yürür (36), bir birliği ziyaret edip beraber namaz kıldıktan sonra gözünden rahatsız olan bir askeri fark edip yanına gidip durumuyla bizzat ilgilenir (48-49), donanmayı ziyaret edip

[43] Anlatılanlar 1832 Martı başında geçiyor.

bir gemiye portresini astırdığını öğrenip aynı ihsana mazhar olmak için sabırsızlanan (*impatience*) muhafız alayını da hemen ziyaret eder (73), askerî hastaneyi ziyaret edip hastalarla tek tek ilgilenir (74), Beykoz'da demirlemiş savaş gemilerini ziyaret edip askerlerle tek tek ilgilenir, hasta olanların karaya çıkarılmasını emreder (85). Bu tür anlatılara birçok sayıda rastlamak mümkün.

3. Gönül Adamlığından Müfettişliğe

Bu ilgi sadece askerlerine duyduğu sevgiden kaynaklanmaz. *Le Moniteur Ottoman*'a göre II. Mahmud zamanının hatırı sayılır bir kısmını yeni ordunun birliklerini teftiş etmeye hasreder. Kendisini kâh Tophane'de yeni üretilen topların denemesine katılıp seyretmesi için zâtına ayrılan alandan ayrılıp aşağı inerek topları tek tek inceleyip onaylarken (15), kâh Taksim Topçu Kışlası'nı teftişe giderken buluruz (36). Başka bir sefer, Ayastefanos'taki birlikleri teftişe bütün bir gününü ayırır ya da İzmit ve Gemlik'teki birlikleri teftiş ederken "birlikler varlığından elektrik çarpmışa döner" (*troupes électrisées par sa présence*) (72). Yine Ayastafenos'ta birkaç sene arayla iki kere baruthaneyi teftiş eder (1, 90). Günü gelir, topçu birliklerini elçilerin katılımıyla teftişte (74), piyade birliklerini teftiş ederek "dikkatle incelemekte" (74), süvari birliklerini (74) ya da askerî hastanenin eczanesini teftiştedir (74).

Üniformalı Sultan II. Mahmud'u Selimiye kışlasını teftiş ettiği sırada muhafız alayının subay ve askerlerine sözlü sınav yaparken (92), yine bir Selimiye kışlası ziyaretinde yenilenen mutfakları teftiş ederken (100) görmek de şaşırtıcı olmaz. Bu tür teftişlerden üçüne yakından bakmakta fayda var.

İlk sayıdaki bir metne göre sultan 29 Ekim 1831'de Üsküdar'da muhafız alayını teftiş edip "disiplin ve eğitim düzeylerini bizzat kendisi görmek" ister. Askerlerin manevralarını izlerken gösterdiği memnuniyet "askerlerin kalplerini hoşnut eder". Askerlerin üniforma, silah ve teçhizatını inceledikten sonra her bir alaya yeni yayımlanmış olan alay kitapçığının bir bölümündeki manevrayı gerçekleştirmesini emreder ve "manevralar sırasında herhangi bir askerin konumlanması ya da silahını taşıma seklindeki hiçbir hatalı hareket gözünden kaçmaz". Hepsinin hatalarını tek tek iyilikle anlatır. Buradan 3. Alayı teftişe yönelir. Metnin gerisini tamamen alıntılamak istiyorum:

> Her bir askeri en ince ayrıntısına kadar inceledi. Rahat komutu verildiği sırada, kendisine yakın bir yerde duran bir nöbetçinin, sultanın varlığından duyduğu heyecandan olsa gerek, silahını nöbetçi bir askerin tutmaması gereken bir konumda tuttuğunu gören sultan bulunduğu yerden hemen inip o askerin yanına kadar gitti. Kendisine sabırla ve tatlı bir dille vücudunu dimdik ve silahını da gerektiği gibi tutmanın bütün avantajlarını bizzat kendisi göstererek açıkladı.
>
> Sultan bundan sonra askerlerin yediği çorba, et ve pilavdan getirtip yemeğin kalitesinden emin olmak için hepsinden yedi (1).

Temmuz 1835'te sultan Rami kışlasını ziyaretinde burada inşası yeni biten askerlere yönelik ilkokul binasını gezer, dikkatle inceler, genel olarak beğendiği

noktaları belirtip memnuniyetini ifade ettikten sonra somut bir eleştiride bulunur: "Öğretmene ayrılan yer onun bütün öğrencileri görebileceği, onların da onun sesini duyabileceği bir şekilde hesaplanarak yapılmamıştır". Oradan atına atlayıp Karaağaç'taki çamaşırhaneyi teftişe gider, oradaki incelemesinden de memnun ayrılır (98).

Mekteb-i Harbiye'yi 1835 Ağustosu'ndaki bir ziyaretinde kütüphane ve hastane kısmını teftiş edip hastaların hal ve hatırını sorduktan, görevlileri her yerin temiz olmasından dolayı tebrik ettikten sonra hızını alamayıp birinci sınıfa girer, çalışmakta olan öğrencilerin yazdıklarına bakıp onaylar, yazılarının güzelliğine iltifat edip hocaları tebrik edip ikinci sınıf öğrencilerinin bulunduğu mekâna yönelir. Kendisini "yüzlerinde kaygılı bir ifadeyle" (*l'anxiété se peignait sur leur visage*) bekleyen öğrencilerin önünde hocaların kendisine gösterdiği defter, resim, harita, istihkam planlarını inceler. Dikkatini çeken çalışmaların sahibi olan öğrencilerin adını sanını sorar. Öğrencilerin oturduğu yere göre yukarıda bulunan hocanın kürsüsüne koşar adım çıkıp bir güzel yerleşir (*le Grand-Seigneur monta rapidement les degrés, prit possession de la chaire*), öğrencilere aritmetik, coğrafya, Arapça, Farsça ve Türkçe dilbilgisi konularında yüksek sesle sorular sorarak sözlü sınav yapar. Neyse ki, bütün endişelerine rağmen, öğrenciler heyecanlarına yenik düşmeyip bütün sorulara tatmin edici cevaplar verir de sultan memnuniyetini belirtmek için hepsine ateşli bir nutuk çekip "Evlatlarım! Şahsımda her zaman yumuşak ve cömert bir baba bulacaksınız" sözleriyle bitirir. Bu nutuk öğrencileri iyice heyecanlandırır (*profondément émus*) (99).

II. Mahmud'un müfettişlik merakı sadece askerî kurumlara mahsus değildir. Tersane'yi teftişe gittiğinde ameleler gayrete (*émulation*) gelir (14), İzmit'e yakın feshaneyi (72), peksimethaneyi ve askerî ahırları ziyaret ve teftiş eder (74), Toptaşı Hastanesi'ni ziyaret edip hasta ve hastabakıcılara hediyeler dağıtır (92), Tersane'yi ziyaret edip yeni hidrolik makineyi ve üretilen yelkenleri dikkatle inceleyip beğenisini ifade ederek "yerli üretimi arttırmalı" der (99), İstanbul'daki farklı fırınlardan ekmek getirtip dener, beğenmez, gereğinin yapılmasını emreder (102).

Yukarıda kısaca değindiğim nedenlerle bu teftiş örneklerinin hepsinin aşağı yukarı gerçeği yansıttığı kanısındayım. II. Mahmud'un her şeyi denetleme takıntısı olan bir ruh hali içinde olduğu aşikâr. Osmanlı Devleti'nin ondokuzuncu yüzyılın geri kalanındaki, Türkiye'nin yirminci ve yirmibirinci yüzyıldaki siyasî tarihinde bu tür hükümdar tipinin hiç de istisnaî olmadığı düşünüldüğünde meselenin kişisel bir takıntıdan çok bütün dönüşümlerine rağmen siyasî kültürde sabit kalan birtakım unsurlar ve siyasî kurumlardaki yapısal bazı sorunların benzer sonuçları yeniden üretmesinden kaynaklandığı geliyor akla. II. Mahmud'un müfettişlik eğilimine dönecek olursak, kendisinin Yeniçeriler yok edildikten sonra yeni ordunun talimlerine defalarca bizzat katıldığı biliniyor. Bu konuda onsekizinci yüzyılda merkezî ordu kuran Avrupalı pek çok hükümdarın yolunu izlemektedir[44].

[44] Gültekin Yıldız, "Üniformalı Padişah Sultan II. Mahmud", Coşkun Yılmaz (der.), *II. Mahmud. Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 2010 içinde s. 103-129 (burada s. 109 ve 112).

Sultanın bendegân ve tebaası ile arasındaki aşk ilişkisi ise, hem resmî gazetedeki anlatılış biçimi ve bu yolda kullanılan dille hem de sultanın ülke içinde yaptığı resmî seyahatler ile Rus Çarı I. Aleksandr'ın etrafında bir hükümdar kültü yaratılması ve geliştirip yayılması süreciyle büyük benzerlikler içeriyor[45]. Burada II. Mahmud'un onsekizinci yüzyılın kimi Avrupalı hükümdarları ya da I. Aleksandr'dan etkilendiği gibi bir imada bulunmuyorum. Niyetim yalnızca yukarıda ele aldığım hükümdar imgesinin çok da tuhaf ya da ayrıksı olmadığını hatırlatmak. Ancak, II. Mahmud'un saltanatının 1826'dan sonraki dönüşümü, Richard Wortman'ın klasikleşmiş bir makalesinde "duygularla yönetme" diye tanımladığı yeni bir yönetim paradigmasının[46] muhtemelen küresel ölçekte doğuşuna tanıklık eden erken bir örnek olarak da görülebilir. II. Mahmud'un bu imgesini ve arkasında yatan gerçek eylemlerini bu bağlamda okumak yerinde olur.

4. Pastoral İktidar ve Siyasî Paternalizm ya da Çoban ve Babanın Gözünden Kaçamayanlar

Peki bu "duygularla yönetme" tam olarak neye tekabül ediyor? Resmî gazetenin iki versiyonunda da arka planda pastoral iktidar mecazı ile yeni bir siyasî paternalizm bulunmakta (bu izleğin çok belirgin olduğu sayılar: 2, 10, 11, 12, 15, 18, 21, 23, 24, 36, 41, 42-43, 50, 81, 99, 104). Pastoral iktidardan kastım, hükümdarın çoban, yönetilenlerin de bu çobanın sorumluluğu altındaki sürü olarak tasavvur edildiği bir siyasî mecaz. Arapçadaki *raiyyet*, Osmanlıcada kullanılan *reâyâ* kelimesinin anlamının da "sürü" olduğunu burada hatırlatayım. *Le Moniteur Ottoman*'da isyanlar ve görevi ihmal ya da istismara dair metinlerde en çok kullanılan kelime doğru yoldan ayrılma/çıkma anlamındaki *égarer*'dir. Bir çoban olarak sultan, aldatılıp kandırıldığı için veya kendi hatasıyla yoldan çıkan koyununa, yani tebaa ya da reayasına doğru yola, sadakat ve ubudiyete geri dönme nasihati verip, gerekirse onu zorla geri getirmeli, bunu yaptıktan sonra da onu affetmelidir. Nitekim, gazete af haberleriyle doludur (1, 2, 7, 8, 11, 67, 83, 90, 100)[47].

Kökeni eski Mısır'a dayanan, eski Mezopotamya krallıkları, Yahudilik, eski Yunan ve Roma siyasî kültürünün önemli bir parçası olup, Hristiyanlıkla birlikte tam teşekküllü bir siyasî mecaza dönüşen pastoral iktidar, Fars kültürü vasıtasıyla sünnî siyasî düşünceye de sirayet etmiştir. İslam tarihi boyunca hep yürürlükte kalan, bugün de Müslüman toplumlarda siyasî alanı düşünürken en çok başvurulan mecazlardan biridir. Doğal olarak, Osmanlı tarihinde de farklı kullanımlara

[45] Darin Stephanov, "A personality cult against one's will? Traits and trajectories of popular veneration of Empereror Alexander I (r. 1801-1825)", Kirill Postoutenko, Darin Stephanov (der.), *Ruler Personality Cults from Empires to Nation-States and Beyond*, Londra ve New York, Routledge, 2021 içinde s. 64-78.

[46] Richard Wortman, "Rule by Sentiment: Alexander II's Journeys through the Russian Empire", *The American Historical Review*, 95/3, 1990, s. 745-771.

[47] Gazetede haklarında katillerinin vacip olduğuna dair fetva çıkarılana kadar uzun süre Mehmed Ali ve oğluna da af dilemeleri çağrısında bulunulduğunu burada belirteyim. Fetva 5 Mayıs 1832 tarihli 25. sayıda yayımlanır.

konu olmuştur[48]. Siyasî paternalizm ilk bakışta pastoral iktidarı andırmakla birlikte, sürüden ayrılan, yanlış yola giren koyunları kurtaran, geri getiren çoban figürü yerine evlatlarıyla ilgilenen, onları seven ve karşılığında da sevilmeyi bekleyen, çocuklarını korumakla yükümlü bir baba figürü etrafında şekillenen bir siyasî iktidar tahayyülüdür. Bu tahayyül, yönetilenler açısından öncekine göre daha ahlakçı öğeler içerir. Sürüden ayrılan koyun babasına ihanet eden evlada göre masumdur. Yönetenin sorumluluğu açısından pastoral iktidar Michel Foucault'nun özellikle Hristiyan siyasî kültüründeki yansımalarını ayrıntılı ve derin bir biçimde incelediği çok farklı yorumlara konu olduğundan, kesin bir yargıya varmak mümkün değildir[49]. Özetlemek gerekirse, pastoral iktidar hükümdarı çoban olarak hayal ederken siyasî paternalizmde bu, babaya biçilen bir roldür; birinci mecazda yönetilenler koyun olduklarından akılları hiçbir şeye ermez, sadece çobana kör bir şekilde itaatle yükümlüdürler. Siyasî paternalizmde yönetilenler babanın çocukları olduğundan aradaki ilişki farklıdır. Hem karşılıklı sevgi yükümlülüğü vardır, başka bir deyişle bir tarafın sadece koruması diğer tarafında da sadece itaat etmesi artık yeterli değildir, hem de çocuklar bazı şeyleri anlayabilecek yetide oldukları için, baba onlara kendilerini korumak için yaptıklarını yaşlarına uygun bir biçimde açıklamakla da yükümlüdür.

Burada siyasî paternalizmin çağdaş bir gelişme olduğunu ima ettiğim sanılmasın: Osmanlı hane yapısı ve büyük hanelerin korumacı ve adam kayırmacı yapısı, modern siyasî paternalizmi önceleyen ve Osmanlı toplumsal ve siyasî yapısını büyük ölçüde belirleyen bir tarihî olgu[50]. Resmî gazetenin sadece varlığı bile bize II. Mahmud'un saltanatının bu yıllarında Osmanlı siyasî kültüründe ciddi bir dönüşümün yaşanmakta olduğunu, pastoral iktidar tasavvurunun yanında siyasî paternalizmin bu sefer sultan figürü etrafında kurgulanıp yeni ortaya çıkmakta olan siyasî kavramsallaştırmayla bütün tebaayı kapsayacak bir şekilde genişletilerek gittikçe daha fazla tedavüle sokulduğunu gösteriyor. II. Mahmud'un her şeye ve herkese durmadan "karışma"sını bu çerçevede de okumakta fayda var.

II. Mahmud "ordudaki her bir neferi evladı mertebesinde görür"(10), "bütün tebaasını babası olduğu ailenin birer ferdi olarak kabul eder" (11), Sakız adasının Rum ahalisinin büyük çoğunluğunun 1822'de yağma amacıyla katledilmesi ve bir şekilde kurtulabilenlerin köleleştirilmesinden yıllar sonra 1831'de müsadere edilen mülklerin hayatta kalanlara geri verilmesine karar verdiğinde "doğru yoldan sapmış reayasını affeden bir babanın hisleriyle" hareket eder (12), Akka kalesi Mehmed Ali'nin birlikleri tarafından kuşatıldığında "yoldan çıkmış valide, cömert kalpli bir hükümdar olarak tövbe edip ubudiyete dönmesini umduğu

[48] Bu konuyu şu makalemde ayrıntılı bir biçimde ele aldım: Özgür Türesay, "Variations sur le thème pastoral. Usages d'une métaphore dans la culture politique ottomane (1832-1918)", Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, Benjamin Lellouch (der.), *Déchiffrer le passé d'un Empire. Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*, Louvain, Peeters, 2022 içinde s. 337-360.

[49] Michel Foucault, *Sécurité, Territoire, Population. Cours au Collège de France. 1977-1978*, Paris, Seuil-Gallimard, 2004.

[50] Marlene Kurz, "Gracious Sultan, Grateful Subjects: Spreading Ottoman Imperial "Ideology" throughout the Empire", *Studia Islamica*, 3, 2012, s. 119-148.

kulunu görmektedir" (18). Askerlerine, Mısır ordularıyla çarpışmalarda ölü ya da diri ele geçirilecek "Mısırlı askerleri aldatılmış, kandırılmış kardeşleriniz olarak görün ve kafalarını kesmeyin" emrini verir (23).

Çoban ve baba olarak her şeyi görmek, düşünmek, sorunları öngörmek yükümlülüğü taşır. Görevlerini gereğince yerine getirememiş subayların yargılanması için bir harp konseyi kurulması ve hiçbir subayın sadece komutanının emriyle cezalandırılmaması gerektiği fikrini kendi bulmuş olan sultan "aldığı her kararda sadece ve sadece halkın çıkarlarını ve fakirlerin korunmasını düşünür" (21). Bir gün Beşiktaş'tan Ortaköy'e doğru giderken Yahya Efendi mevkiinde yolda yaralı bir gayrimüslim gördüğünde durur, durumuna bakıp kendisini hemen askerî hastaneye sevk ettirir (22). Başka bir gün Okmeydanı'nda gezinirken gözüne çarpan iki yüz kadar Tatar ailesinin yanına bir subay gönderip durumlarını sordurur ve son savaşta memleketlerini terk edip buralara kaçan Dobruca Tatarlarından olup memleketlerine geri dönmeye karar verdiklerini öğrenince kendilerine maddî yardımda bulunulmasını emreder (42-43). Donanmaya alınan askerlerin kışlık giysilerinin masrafının bahriyelilerin kendileri tarafından ya da gemilerin kışı geçirdikleri yerlerin ahalisi tarafından karşılanması uygulamasını doğru bulmayıp bu masrafları hükümetin karşılaması emrini verir (56). Bir gün yine bir teftişten dönerken yolda ağlayan bir kadının sesini duyar, yanına gider, derdini öğrenir ve sorununu çözdürür (74). Beykoz'da demirlemiş gemilerdeki askerleri ziyaretinde hastaların indirilmesini ve diğerlerinin de her gün karada gezmelerine izin verilmesini emreder, asker kumanyasından yiyip aşçıları tebrik eder (85). Sadece teftişlerde ve hastanede, kışlada, tophanede, savaş gemisinde, yolda, meydanda, camide olan biten her şeyi görmekle kalmaz, tersanede yapımı bitirilen yeni gemi denize indirilirken meydana gelen bir kazada ayağı kırılan Hasan'ı da duyar ve yardım bağlatır (97). Sultanın "tetikte duran, her yere giren gözü"nden (*l'oeil vigilant pénètre partout*) arzuhalcilerin çok çalışıp az kazanıyor olması bile kaçmaz, onların durumlarının hemen iyileştirilmesini emreder (97). Maliye reformu üzerine bir yazıda "hükümdarın gözünün mürûr-i zamanla bozulmuş bu esrarlı makinenin içine de nüfuz" (*l'oeil du prince pénétrera dans cette machine mystérieuse engravée par les effets du temps*) ettiğini okuruz (102).

5. Orduda ve Toplumda Düzen ve Disiplin

Her şeyi kontrol etmek, duymak, görmek, bilmek isteyen sultan için en önemli değerlerden biri disiplindir. Elbette, önce orduda. Gazetede düzenli birliklerin disiplini (*Takvîm-i vekayi*'de *rabıta* ve özellikle *nizâm* ve türevleri ile ifade edilir) her fırsatta övülür (10, 24, 26, 50, 53, 100). Yerel yetkililerin yolladıkları haberlere göre "yeni ordunun birlikleri Kütahya'dan geçerken düzen ve disiplinleriyle kendilerini gören ahaliyi memnun etmiştir". O kadar ki, herkes geçmişte hiç de böyle olmadığını hatırlayıp "memleketin çıkarına olan bu kadar faydalı bir kurumun niçin otuz sene önce ortaya çıkamadığı" sorusuyla meşgul olmuştur. Bu yüzden halk, "bu büyük reform saltanatına nasip olan (*destiné*) sultana dualar ediyor, kararlılığı sayesinde gerçekleştirdiği bu yararlı kurum gibi daha nice yenilikler yapabilmesi için uzun seneler başımızdan eksik olmasın"

demektedir (10). Başka bir sayıda, sefere çıkan düzenli ordu birliklerinin yürüyüş sırasında gösterdikleri disiplinin "yeni askerî reformların faydalarını sultanın en uzak vilayetlerdeki tebaasına da kanıtlayacak" olmasının altı özellikle çizilir (24). Yeni ordunun yürüyüşü eskisine hiç benzememektedir. Eskiden "ordunun geçtiği yerlerdeki şehir ve köylerin ahalisi askerlerin disiplinsiz hareket ve fiillerinden büyük mağduriyetler yaşardı". Halbuki Mısır ordularına karşı sefere çıkan yeni ordu "geçtiği her yerde önceden yollara dökülen büyük bir kalabalık tarafından sevgiyle, memnuniyetle, alkışlarla karşılanmış", bütün memurlar "halkın genel memnuniyetini gözlemlemiş", askerler de "mazhar oldukları bu sıcak karşılamadan duydukları tatmini aralarında konuşmaya devam etmiş"tir. Bütün bunları aktaran raporlar sultanın önüne konduğundaki sonuç tahmin edilebilir: "Zât-i âlîlerini hiçbir şey, birliklerinin disipline bu derece riayet etmesi ve bu durum sayesinde onlarla vilayetlerdeki ahali arasında ortaya çıkan mesut uyum (*l'heureux accord*) kadar mutlu edemezdi" (26). Balkanlar'dan toplanıp Anadolu'ya doğru harekete geçen birliklerin Edirne'de kaldıkları sırada asayişi bozan bazı durumlar ortaya çıkmışsa da, "cezalar gecikmeyince disiplin geri gelmiş ve büyük kısmı heybetli adamlardan oluşan bu birliklerin güzelliği genelde hayranlıkla karşılanmıştır" (50). Üç aylık bir sürede Edirne'den geçen toplam kırk bin askerin "disiplini hayranlık uyandırmıştır" (53). Edirne'de ayrıca sürekli olarak birçok birlik bulunmakta, ancak varlıkları şehirde hiçbir sorun çıkarmamaktadır: "Bu birliklerde olabilecek en sıkı disiplin hâkim. Sokaklarda ve çarşıda kalabalık halinde gezinen askerlere dair tek bir şikâyet duyulmuyor. Bu birlikler ile şehir ahalisi (*bourgeois*) arasında var olan mükemmel uyum, komutanları Davud Paşa'yı övgülere mazhar ediyor" (72).

Ancak disiplin sadece askerlere gerekli bir erdem değildir. 77 ve 83. sayılarda serasker yani dönemin İstanbul emniyet amirinin yayımladığı iki genelge bulunuyor. Birincisi Ramazan münasebetiyle Rum, Ermeni, Katolik patrikleriyle hahambaşına yönelik. Genelge bütün zimmîlerin Ramazan'da kendi cemaatlerinin kılık kıyafet nizamına uygun giyinmeleri, Müslümanlar gibi giyinmemeleri gerektiğini hatırlatıyor ve evlerin, dükkânların önünün ve sokakların her zamankinden daha fazla temiz tutulmasının bir zorunluluk olduğunu belirtiyor. Sultan Ramazan boyunca pek çok kez camiye gideceği için geçeceği yolların ve oralardaki dükkânların içinin ve önünün tertemiz ve düzenli olmasının iyi olacağını söylüyor. Bundan sonra ilginç bir uyarı geliyor. Olur da, sultan bir camiye giderken ya da bir camiden diğerine geçerken ya da oralarda bir dükkânda otururken gayrimüslimin biri ona rastlarsa, kesinlikle korkup kaçmamalı, saygıda kusur etmeyerek yoluna devam etmelidir. Öbür türlü davranışlar en büyük keyfi zimmîlerin de mutlu olduğunu bilmek olan bir hükümdarın saltanatında yakışık almaz. Ayrıca eğer davetli değilse, Ramazan boyunca, hiçbir gayrimüslim Müslüman mahallelerinde dolaşmamalı, gayrimüslim dilenciler camilerde, çarşıda dolaşıp bu kutsal ayda Müslümanların cömertliğini istismar etmemelidir. Yardıma muhtaç olan zimmîler Ramazan'da cemaat hastanelerinde ya da başka cemaat kurumlarında tutulmalıdır. İşsiz güçsüz zimmîlerin hepsi yine cemaat yönetimlerinin sorumluluğu altındadır. Bu kutsal ay boyunca gayrimüslim dilencilerin kimseyi rahatsız etmemesi için

cemaatler önceden örgütlenip yardımları toplamalı ve dağıtmalıdır. Bu genelge cemaat yetkilileri tarafından cemaatlerine ilan edilecektir.

Benzer bir ilan 12 Temmuz 1834 tarihli 83. sayıda bu kez Saliha Sultan'ın düğünü öncesinde yayımlanır. Serasker düğün vesilesiyle düzenlenecek kutlamaların on üç gün süreceğini ve sultanın bütün tebaasının tüm eğlencelere davetli olduğunu belirtip açık bir uyarıda bulunur: "Herkes nizâm ve asayişe uygun davranmakla yükümlüdür". Bu genel hatırlatmadan sonra serasker düğün alayının güzergâhını ayrıntılı bir biçimde açıklar. Dolmabahçe'den yola çıkacak olan alay sırasıyla Maçka, Nişantaşı, Ihlamur, Balmumcu'dan geçip Yıldız Köşkü'ne varacak, oradan Ortaköy'e inecek, derenin üzerindeki köprüden geçerek köyün hamamının sağından ilerleyerek Defterdarburnu'ndaki Neşatabat sarayına ulaşacaktır. Sahilden doğrudan gitmek varken bu uzun ve meşakkatli yolun seçilmesinin bir nedeni vardır:

> Sultan Ahmet'in saltanatından beri böyle bir tören gerçekleşmemişti. Hanedandan bir sultanın evlenmesine dair mutluluk sadece hükümdar ve çevresindeki sadık ve ona aşkla bağlı kullarına hasredilmişti. Halbuki şimdi herkes sultanın mutluluğunu paylaşmak ve kutlamaları taçlandıracak olan etkileyici alayı kendi gözleriyle görmek arzusunda. Bu konudaki genel temenniyi karşılamak amacıyla, hükümet sultanların ve maiyetlerinin rahatça yürüyebileceği bir güzergâh seçerken alayı görmeye gelecek kalabalığın da rahatsız olmaması ilkesini gözetti. Alayın izleyeceği güzergâh geniş ova ve kırlardan müteşekkil olduğundan, bütün bu yürüyüş kimse rahatsız olmadan ve hiçbir kazaya mahal vermeden gerçekleşebilecek. Seyretmek isteyen herkes işte buralara gelmeli. Tebaasını böylesine seven bir hükümdarın saltanatının devamı için sevgili kızını gördüklerinde bir ağızdan dualarla Hakk-i Teâlâ'dan nasıl niyazda bulunacaklarına şüphe yoktur.
>
> Bu kutlamalar bütün ahaliye kamu düzenine her zamankinden daha fazla riayet etme sorumluluğu yüklemekte. Kamu düzenini bozmak, bu keyif ve neşe dolu saatleri bozup işkenceye çevirmek anlamına gelecektir. Herkes bu hakikati aklında tutsun. Alayın geçişi sırasında toplanılacak yer olarak belirlenen alan gayet geniştir; devasa bir seyirci kalabalığı orada istediği gibi hareket edebilecektir. Dolayısıyla, alayın geçeceği yola girmek, alayın yürüyüşüne engel olacak bir konumda bulunarak kazalara yol açmak gibi hareketlerin hiçbir mazereti olamaz.
>
> Eyyy İstanbul ahalisi! Bu zevk ü sefaya ayrılmış günlerden düzeni bozmadan, adabıyla keyif almayı bilin. Sultanımız efendimiz hazretlerinin başkentinin halkını sadece ve sadece mutluluk içinde görmek istediği böyle günlerde birilerini cezalandırmayı düşünmek bile hoş değil. Bu tavsiyemizi unutmayın, her yerde adabı elden bırakmadan, kamu düzenine riayet ederek davranın. Sadık ve itaatkâr tebaadan beklenen budur.

Bu uyarılar üzerine düşünüldüğünde, söylemdeki performatif vurgunun dekoratif olmadığı ve bütün bu talimatnamenin aslında sadece törenin güvenli bir biçimde gerçekleştirilmesi amacına hizmet etmeye yönelik değil, aynı zamanda

katılanlara sultanın ve hanedanın vücûdunda siyasî iktidara karşı kamusal alanda nasıl davranmaları gerektiğini göstermek için de kaleme alınmış pedagojik bir metin olduğu söylenebilir[51]. Başka bir deyişle, bu kamusal törenlerin düzenlenme nedenleri arasında, siyasî iktidarın ve hanedanın propagandasının yapılması dışında, inşa edilmekte olan yeni siyasî ve toplumsal düzende iktidarın tahayyülünde reayadan tebaaya dönüşmekte olan insanlardan kamusal alanda ne tür davranışlar beklenildiğinin ilan edilmesi ve öğretilmesi de bulunmaktadır. Peki bu yeni düzen ve ona yönelik ortaya çıkarılan yeni kurumlar gazetede nasıl tanımlanmaktadırlar?

6. Sultan ve Reformları: Düzen, Tasarruf, Tek Tipleşme, Türdeşleşme, Merkezîleşme

1838'den beri Tanzimat olarak adlandırılagelen idarî ve siyasî reformlar *Takvîm-i vekayi*'de çoğunlukla "nizâm" ve türevlerini içeren farklı terkiplerle ifade edilir[52]. *Le Moniteur Ottoman*'da bu tür bir terimsel değişkenlik ve akışkanlık görülmeyip genelde reform (*réformes*) ve yeni kurumlardan (*nouvelles institutions*) bahsedilse de, II. Mahmud'un 1826'dan itibaren giriştiği çok yönlü idarî düzenlemelerin nasıl tanımlandığına yakından bakmak yine de ilginç olabilir.

Sultanın amacı "idarenin tüm kollarını basit bir sisteme dönüştürmektir" (2). Birkaç sene sonra başka bir yazıda "bütün idarî sistemi ilk kurulduğundaki basit hâline geri döndürmek"ten bahsedilir (87). "II. Mahmud'un yerleştirmeye çalıştığı sistem düzen ve öngörüye dayanır" (11). Sultan, kızlarağası ve birtakım üst düzey bürokratın kıyafetlerini Cuma namazını kıldıkları camiye götürmekle yükümlü olan Közbekçiler'in ilgası şu şekilde ilan edilir: "Sultanın yeni genel sistemine uygun olmayan kurumlar birer birer yeni düzenlemelere tâbi tutulurken, bazılarının işlevsizlikleri o kadar aşikâr oluyor ki, resmî bir emir verilmeden önce fiilî olarak ortadan kaldırılabiliyorlar" (39). Hemen hemen aynı cümleler silahtarlığın ilgası için de kullanılır: "Zât-i âlîlerinin yürürlüğe koyduğu yeni sistemin esas amacı basitlik ve tasarruf olduğundan artık pek bir yararı olmadığı şüphe götürmeyen birtakım eski kadrolar kaldırılıyor" (68). Başka yazılarda benzer bir şekilde reformun esasının "devlet işlerinde düzen ve harcamalarda tasarruf" (77), "sunulan hizmetlerde düzen, harcamalarda tasarruf" (88), "kamu hizmetlerinin her alanına düzen ve istikrarın girmesi" (78), "kamu hizmetlerinin

---

[51] Tam bu konuda onsekizinci yüzyılda Paris'teki kutlamalarda polisin aldığı önlemler ve yayımladığı uyarılar üzerine ilham verici bir karşılaştırma fırsatı sunan bir çalışma için bkz. Pauline Valade, *Le goût de la joie. Réjouissances monarchiques et joie publique à Paris au XVIIIe siècle*, Paris, Champ Vallon, 2021, s. 117-153.

[52] Özgür Türesay, "The Political Language of *Takvîm-i vekayi*", *a.g.m.* Kullanılan terim ve terkipler şunlardır: *Nizâm*, *nizâmât*, *nizâmât-ı müstahsene*, *nizâmât-ı behiye*, *nizâmât-ı hayriye*, *ıslâh-ı umûr-ı mülk ve ibâd*, *nizâmât-ı seniye ve ıslâhât-ı mülkiye*, *mesâlih-i mülkiye-i cihândârîlerinin vech-i hüsn ve nesak-ı müstahsen üzere tanzîmi*, *nizâmât-i müstahsene-i mülkdârî-raiyyet-perverî*, *hüsn-i nizâm ve usûl-i tedâbîr-i hasene-i mülkiye*, *el-yevm cârî olan usûl-i adâlet ve nizâm*, *ân-be-ân icrâsına muvâfık oldukları usûl-i hayriye*, *nev-be-nev icrâ buyurmakta oldukları usûl-i hayriye ve niyyât-ı müşfikâne*, *usûl-i müstahsene-i nizâmiye*, *usûl-i nizâm-ı dâhilî*, *usûl-i müstahsene-i adl ü dâd*, *usûl-i nizâmiye*, *nizâm-ı müstahsene-i seniye.*

bilimsel ilkelere göre düzenlenmesi" (80) olduğu belirtiliyor. Burada cümleleri kurarken özneyi çoğu zaman belirsizleştirdim. *Le Moniteur Ottoman*'da bu anlatılan her şeyi yapan tek fail II. Mahmud'dur. Bu "düzen ve istikrar" vurgusunu çağrıştıran ve yine resmî gazetenin iki versiyonunda da öne çıkan başka bir izlek, eskisinden farklı bir gelişme olarak sıkça altı çizilen devlet memuriyetinde liyakatin önemidir (1, 11, 12, 18, 19, 25, 26, 76, 77, 81, 85, 101). Başka bir deyişle, reformun, memurların atanma ve yükselmesindeki ölçütler için de geçerli olduğu sürekli verilen örneklerle hatırlatılır.

II. Mahmud'un kafasındaki esas fikir "yetkilerin geri alınabildiği, geleneksel ayrıcalık olarak görülmediği tektip bir yönetim biçiminin imparatorluğun her köşesinde geçerli olmasıdır" (47). Osmanlı Devleti'nde görülen reformlar rastgele girişilen, kervan yolda düzülür mantığıyla deneye-yanıla kotarılan, gündelik siyasetin dalgalanmalarına bağımlı düzenlemeler değildir: "Böyle bir imparatorlukta yepyeni bir sistem kurmak öyle şartlara göre değişen bir süreç değildir. Reform Sultan Mahmud'un kafasında yirmi sene olgunlaştıktan sonra hayata geçirilmeye başlandığı için bu kadar kuvvetli ve engellenemez bir şekilde ilerliyor. Üstünde bu kadar uzun süre kafa yorulmuş ve sarsılmaz bir iradenin meyvesi olan bu reformun geleceği öyle şu paşanın bu vezirin şu hareketi bu tavrıyla falan alakalı değildir" (52). Planlı programlı bir reform düşüncesidir söz konusu olan: "Serbest ticaret, devletin sınırları içerisinde seyahat özgürlüğü, sabit ve genel gümrük tarifeleri, bütün eyaletlerde uygulanacak tektip kanunlar, zaten var olan yerel idarî özerkliklerin daha da genişletilip kuvvetlendirilmesi, fakir sınıfların çıkarını gözetecek, tarım ve sanayiyi teşvik edecek yeni bir vergilendirme sistemi" (56). Sisam adasının yeni statüsünü savunan bir makalede Alexandre Blacque reformun adını açıkça koyar: "Merkezîleşme" (*centralisation*) (60). Bir süre sonra daha ileri gidip daha ince bir tanımlamaya başvurarak yapılmakta olanın "idari gelenek ve kurumların düzleştirilmesi ve törpülenmesi" (*nivellement dans les moeurs et les institutions gouvernementales*) olduğunu yazar (69). Burada "düzleştirme ve törpüleme" olarak çevirdiğim "nivellement" kelimesinin Osmanlıcası "tesviye" *Takvîm-i vekayi*'de reformlarla ilgili bazı somut kararlar için zaman zaman kullanılan bir terim. Tesviyeden müsâvâta giden yolun çizgisel ve kaçınılmaz olduğunu, bu iki kelimenin Arapça aynı kökten geldiğini burada hatırlatıp, yukarıda tebaa kavramının yeni siyasî tasavvurdaki merkezî yerine dair yorumuma bunu da ekleyerek Alexandre Blacque'a dönecek olursam, reformların ayrıntılı bir bilançosunu çıkardığı bir yazıda bu sefer idarenin türdeşliği (*homogénéité*) ve bir yerde toplanmasından (*concentration*) bahseder (88). Vakıflar idaresinde gerçekleştirilen "radikal bir reform"dur (95). Örnekleri daha fazla çoğaltmaya gerek yok. Bütün bu ifadeler ve reformun gazetede sürekli dile getirilmesinin yönetici sınıfın 1838'den sonra Tanzimat kelime-kavramında vücut bulacak olan reformcu söyleminin inşasında ve sabitleşmesinde belli bir rol oynamış olduğu düşünülebilir.

Burada bütün bu reform üzerine söylemin medeniyet, terakki, gelişme (*amélioration*) ve mükemmelleşme (*perfectionnement*) gibi dönemin Avrupa düşüncesine hâkim olan kelime-kavramlarla bezendiğini (özellikle 1, 9, 14, 19, 20-21, 39, 45,

47, 53, 55, 56, 71, 72, 81, 82, 87, 90, 95, 98, 101, 105) de belirtmeliyim[53]. Bütün reformlar "devlet başkanının terakkiye olan meylinden" kaynaklanır (95). Bu medeniyetçi söylemin, gazetede nadiren olsa da imparatorluğun Arnavutlar (100) ve Kürtler (103) gibi bazı halklarına karşı sömürgeci ve oryantalist tonlarda ifadelere yol açabildiğini de ekleyeyim.

Bu faslı kapatmadan gazetenin II. Mahmud'un reformlarına dair söyleminde son derece baskın olan son bir izleğe eğilmek istiyorum. Sözkonusu olan ilk kez Mehmed Ali'yi eleştirirken kullanılan bir izlek. Buna göre, Mehmed Ali ya da reformlarına ve iktidarına karşı çıkan herkesin aksine, sultan kendi kişisel, özel çıkarlarını (*intérêt personnel/particulier*) değil, genel çıkarı (*intérêt général*), kamu yararını (*utilité publique*), bütün halkın çıkarını (*l'intérêt d'une population entière*) düşünmektedir (15, 22, 23, 95). Bir keresinde Blacque yine Mehmed Ali'ye karşı bir eleştirisinde sultan için "büyük çoğunluğun çıkarı onun yanındadır" (*l'intérêt du plus grand nombre*) yazar (22), başka bir sefer, Mehmed Ali ile II. Mahmud arasındaki mücadelenin aslında "bireysel çıkar ile büyük çoğunluğun çıkarı" (*l'intérêt individuel et l'intérêt du plus grand nombre*) arasındaki mücadele olduğunu belirtir (24). Redif birliklerinin kurulma sürecini açıklayan bir yazıda, bu yeni kurumun gerekliliğini tartışmak için birçok meclis toplandığını, bu meclislerin kararlarını "devletin her zümresinden aklına güvenilen adamların fikirlerini paylaşmaları vasıtasıyla" ve "özel çıkarlarla millî çıkarları uyuşturma amacı gözetilerek" alındığı belirtilir (86). Bu son alıntıdaki aydınlanmacı izleğin de altını çizmekle yetinip, kamu yararı ve genel çıkar vurgusuna ve özellikle de "büyük çoğunluğun çıkarı" ibaresine dair bir saptamada bulunmak istiyorum. Bütün bu ifadeler aşağıda ele alacağım *Le Moniteur Ottoman*'ın mütenevvia bölümündeki pek çok metin ile siyasî iktisada dair yazılarda açık bir etkisi görünen İngiliz felsefeci Jeremy Bentham'ın düşüncesinin temel eksenini oluşturan "büyük çoğunluğun mutluluğu" ilkesini çağrıştırıyor[54].

Burada akla hemen mutluluk ve siyaset arasındaki bu tür bir bağlantının İslamî kökenlere sahip olup olamayacağı sorusu geliyor. Müslüman siyaset felsefesinin "saadet" ve "tedbîr" kavramsallaştırmaları üzerinden buna benzer bir mesele hakkında zengin bir literatür oluşturduğu ve Taşköprizâde ve Kınalızâde gibi Osmanlı siyasî düşüncesinin en önemli isimlerinin de bu izlekler ve özellikle de "saadet" kavramı üzerine de yazdıkları bir gerçek olmakla beraber[55], bu gele-

[53] Alexandre Blacque 10 Mayıs 1834 tarihli 82. sayıda Lamartine'i eleştirdiği bir yazısında François Guizot'nun Collège de France'taki etkili derslerinin kitap olarak 1828'de yayımlanmış olan hâline (*Histoire générale de la civilisation en Europe*) de doğrudan gönderme yapar.

[54] Nathalie Sigot, "Richesse et bonheur dans l'utilitarisme de Bentham", *L'Economie politique*, 71, 2016, s. 27-39.

[55] Selim Karlıtekin, *'Tadbir' Before Politics: Formation of the Avicennean Episteme in the Ottoman Empire*, Yüksek Lisans Tezi, Colombia University, 2014; Miklós Maróth (der.), *Muslim Political Theory: A Comparative Terminological Investigation*, Piliscsaba, The Avicenna Institue of Middle Eastern Studies, 2010, s. 48-52; Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined. The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Oxford, Princeton University Press, 2018,s. 152-155; Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Leiden-Boston, Brill, 2019, s. 96 ve 484.

nek sonuç itibariyle *Le Moniteur Ottoman*'da karşımıza çıkan izlekten farklı mecralara yönelmiştir[56]. Kaldı ki, *Takvîm-i vekayi*'de tebaanın refahının sağlanması ve asayişin korunması izleği sıkça karşımıza çıksa da "saadet" ve "tedbîr" kavramlarının hiç kullanılmadığı görülür. Bentham'ın bu alandaki etkisi meselesine makalemin sonuç kısmında tekrar değineceğim. Burada kısaca Alexandre Blacque'ın II. Mahmud'un reformlarından bahsettiği yazılarında bunların İslam'la ilişkisine nasıl değindiğine dair birkaç örnek üzerinde durmak istiyorum.

7. Medeniyet ve İslam

Hepsi Alexandre Blacque'ın kaleminden çıktığı düşünülebilecek bir grup yazıda İslam'ın Avrupa'daki medeniyetle hiç çelişmeyen bir din olduğu, tam tersine ne derece uyumlu olduğu anlatılır. Bu tür bir izleğin Fransız ve Avrupa kamuoyuna yönelik olarak işlenmesi elbette gazetenin yayımlandığı dönemin siyasî ve düşünsel iklimiyle doğrudan ilintili. Yunan isyanıyla birlikte Avrupa'nın liberal ve Hristiyan kamuoyunda tırmanışa geçen Türk/Müslüman düşmanlığının diplomatik ve askerî alandaki olumsuz sonuçlarını birkaç seneden beri bizzat yaşamış olan imparatorluğun yönetici zümresi bir de Fransa'nın Cezayir'i işgalinin[57] devam ettiği bu yıllarda imparatorluklarıyla özdeşleştirilen İslam dinini bir tür savunma ihtiyacı hissetmekte, Alexandre Blacque da bu yolda çaba sarf etmektedir.

Birkaç somut örnek vereyim. Fransız diplomatı Bois Lecomte ve mimar ve mühendis Goury Edirne'de Selimiye camiini ziyaret ederler. Goury iki gün boyunca caminin içinde çizim yapar, namaz saatlerinde de ara vermez, buna rağmen en ufak bir tepkiyle karşılaşmaz: "Müslüman halkın fikir ve alışkanlıklarındaki değişim gerçekten akılalır gibi değil! Hristiyanlara ve fenlerine bakışta nasıl bir dönüşüm söz konusu olan! Bu ülkede büyümüş olan Frenkler burada her gün örnekleri görülen birlikte yaşam fikrinin terakkisine inanmakta güçlük çekiyorlar" (72). İslam tarihinin başında beri Müslüman toplumlarda siyasî özgürlük eksikliğini gideren büyük bir özel alan özgürlüğü vardır (*liberté domestique*). Dünyada hiçbir devlette bir hükümetin cezalandırıcı işlevi Osmanlı Devleti'ndeki kadar az olmamıştır. Altıyüz bin nüfuslu koskoca İstanbul şehri kırk kişilik bir kolluk kuvvetiyle yaşamaktadır. Bireysel özgürlük örf ve adetlere o derece içkindir ki burada sekiz günlük bir hapis cezası akla gelebilecek en ağır cezadır (82).

13 Haziran 1835 tarihli 96. sayıda *Courrier* adlı İngiliz gazetesinde yayımlanan Osmanlı Devleti aleyhine sert bir yazıya neredeyse iki sayfalık çok uzun bir cevap verilir. Bu makaleyi kaleme almış olması pek muhtemel olan Blacque, Yeniçerilerin kaldırılması sürecinde siyasî iktidarla dinin işbirliği yaptıklarını belirterek, terakkinin önünde duran engelin İslam olmadığını savunur. Tam tersine, Türklerin dindarlığı o kadar temiz ve kuvvetlidir ki, Allah korkusu onları erdemli olmaya itmektedir. Müslümanlar ile Hristiyanları ayıran budur. Hristiyanlar kilise ve ruhban sınıfından korkarlar, Müslümanlar ise Allah'tan. Bu, terakkiye

[56] Karine Michel, "L'art politique et sa visée téléologique. Le bonheur chez Farabi, Miskawayh et le pseudo al-'Âmiri", *Archives de Philosophie*, 82/4, 2019, s. 701-718.
[57] Cezayir'in işgaline resmî gazetenin iki versiyonunda da tek bir gönderme yapılmaz.

meyletmek için itici bir güçtür. Osmanlı Devleti ve toplumunun yaşadığı sorunlar dinlerinden değil, bitmek bilmeyen savaşlarla yıpranmış olmalarından kaynaklanır.

18 Temmuz 1835'te yayımlanan 98. sayıda yine *Courrier* eleştirisine hasredilmiş bir yazıda bu sefer İslam'ın siyasî anlayışının eşitlik ve halkın herkesin çıkarına uygun olarak yönetilmesi ilkelerine dayandığı savunulur. Hızını alamayan Blacque, Müslüman Osmanlıların artık fetihçi bir ruhla hareket etmeyip tarıma yöneldikleri ve dinlerinin temel ilkelerinden ortaya çıkan kurumlarının doğrudan vergilendirme, ticarette tam serbestlik, yerel ve dinî cemaatlere özerklik ile siyasî düzlemde eşitlik olduğunu ileri sürer. Bu eşitlikçilik çok önemlidir: Başka devletlerde medeniyete yönelik girişimlerde bulunmadan önce farklı toplumsal sınıfların çıkarlarını uyuşturmaya çabalamak gerekirken, "Osmanlı toplumu sınıfsız" olduğu için "bir halk içinde iki halk", "büyükler ve küçükler" bulunmamakta dolayısıyla sultanın reformlarının önünde sınıfsal hiçbir engel bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki gibi ayrıcalıklı bir sınıfın ortaya çıkmasına yol açan bir feodal sistemin hiçbir zaman var olmamasının sebebi de yine İslam'ın bu eşitlikçi anlayışıdır.

B. Dış Haberler: Avrupa Diplomasisinin Gündemi ve Modern Siyasî Kurumlar

"Extérieur" başlığı altında Avrupa basınından genellikle Osmanlı Devleti'yle doğrudan ilgisi olmayan seçme haberler yer alıyor. Doğrudan alıntı yapılan Avrupa basın organları şunlar: *L'Observateur Autrichien*, *Le Constitutionnel*, *La Gazette de Prusse*, *Le National*, *Le Journal des débats*, *Diario di Roma*, *La Gazette de Milan*, *Nieuw Amsterdamsche*, *Le Journal de Francfort*, *Le Courant*, *La Gazette de Venise*, *La Gazette d'Augsbourg*, *Le Globe*, *Le Courrier Anglais*, *The Albion*, *La Gazette d'Etat de Prusse*, *The Times*, *The Standard*, *Le Journal de Saint-Pétersbourg*, *L'Helvétie*, *La Gazette de France*, *La Gazette Universelle*, *Le Temps*, *The Guardian*, *La Quotidienne*, *La Gazette de Gènes*, *The Morning Herald*, *Le National de Genève*, *La Gazette de Madrid*. Amerika'dan *The Boston Gazette*, Yunanistan'dan *L'Abeille Grecque* ve Osmanlı gazetesi *Le Journal de Smyrne* de bu listeye eklenmeli[58].

Elbette, öncelik, güncel diplomatik meselelerin. 1830'ların başında Avrupalı diplomatları meşgul eden en önemli iki mesele olan Belçika'nın bağımsızlık ilanı ve Hollanda Krallığı'nın buna verdiği tepkiler ile Rus ordusu tarafından bastırılan Varşova isyanı sonrasında özerkliğini kaybeden Polonya hakkında Rus çarının açıklamaları ve kararları, Polonya'nın yeni anayasal statüsü, Avrupa'da çeşitli ülkelere kaçan siyasî mülteci Polonyalıların durumu *Le Moniteur Ottoman*'da düzenli olarak geniş yer buluyor. Bu haberlerin *Takvîm-i vekayi*'de de aslına sadık ve yetkin bir biçimde çevrilmesiyle Fransızca bilmeyen ricâl ve orta düzey bürokratlar da milliyetçiliğin diliyle düzenli olarak temasta olma, başka bir deyişle,

[58] Hemen hemen aynı dönemde Mehmed Ali Paşa yönetimindeki Mısır'ın resmî gazetesinde de dış haberlere çok geniş yer verildiği ancak kullanılan kaynaklar açısından Osmanlı resmî gazetesinden farklı olarak İtalyan gazetelerinden iktibasların sayısının da hayli yüksek olduğu görülmekte, bkz. Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik*, *a.g.e.*, s. 54-56.

Avrupa siyasetini dönemin Osmanlı Türkçesiyle düşünme, değerlendirme imkânına kavuşmuştur.

Benzer bir şekilde, resmî gazetenin iki versiyonunda da - *Takvîm-i vekayi*'de *Le Moniteur Ottoman*'a göre daha az olsa da - Fransa ve İngiltere'nin parlamenter kurumlarının celseleri dönemin basınından düzenli bir şekilde aktarılıyor. Mebus ve senatörlerin isyanlar, vergi sistemi, temsilî rejimdeki değişiklik önerileri, güçler ayrılığına ya da bütçe görüşmelerine dair meseleler üzerine konuşmaları özetlenmeden ya gazetelerden ya da zabıt ceridelerinden çevriliyor ya da aktarılıyor. Bu bağlamda, en ilginç metinlerden bazılarını Hollanda ve özellikle İngiltere ve Fransa krallarının, Amerikan başkanının meclise ve senatoya hitaben yasama yılının başlangıcı münasebetiyle hazırladıkları nutuklar ve onlara mebus ve senatörlerin verdikleri yanıtlar oluşturuyor. Bütün bu metinleri okuyan bir kişinin temsilî rejimin ve kurumlarının temel ilkeleri ve işleyiş prosedürleri hakkında ciddi bir eğitim sürecinden geçmiş olacağı kesin[59]. İngiltere ve Galler'de seçim sistemini değiştirip sanayi devrimiyle nüfusları artmış olan şehirlerin meclisteki temsil oranını genişleten anayasal reform süreci (1832 Reform Senedi) ve İrlanda meselesi, Fransa'daki bitmek bilmeyen toplumsal isyanlar ve cumhuriyetçi kalkışmalar da yine gazetenin iki versiyonunda ayrıntılı bir biçimde aktarılmakta. *Le Moniteur Ottoman*'da Almanya'nın birleşme sürecine dair gelişmeler, Prusya, İtalya, Portekiz, İsviçre, İspanya, İrlanda, Amerika Birleşik Devletleri üzerine de haberler okumak mümkün. Yine de özetlemek gerekirse, dış haberler bölümünde aslan payını Belçika ve Polonya meselesi ile İngiltere ve Fransa'daki iç gelişmeler yani toplumsal çatışmalar ve bunların ifade biçimleri alıyor.

C. Ticaret, İstanbul'a Gelen Gıda Maddeleri ve İlanlar

"İstanbul'a Gelen Gıda Maddeleri" olarak günümüz Türkçesine çevirdiğim Es'âr (*Comestibles*) bölümü resmî gazetenin iki versiyonunda da yer alıyor. Burada İstanbul'a deniz yoluyla varan gıda maddelerinin haftalık miktarı, nereden ne tür gemilerle, kime (*Takvîm-i vekayi*'de *ehl-i müslim*, *reâyâ* ve *müstemîn* tasnîfiyle) ait gemilerle taşındığı ve pazardaki fiyatları veriliyor. Bu bilgilendirmenin pazardaki malların şeffaflığını arttırarak fiyatlar üzerinde spekülasyon ihtimalini azaltmaya yönelik olduğu düşünülebilir. İktidar belki de başkente gelen ürünlerin çeşitliliğini düzenli olarak ilan ederek bir anlamda kamuoyunda olumlu bir hava yaratmaya çabalıyor olabilir. Bu sayfalar her halükârda iktisat tarihçileri için yararlı bilgilerin bulunabileceği bir kaynak olarak görülebilir.

Ticaret (*Commerce*) ve ilanlar (*Annonces*) kısımları *Takvîm-i vekayi*'de bulunmayan, *Le Moniteur Ottoman*'a has bölümler. "Ticaret" başlığı 5 Mayıs 1832 tarihli 25. sayıdan itibaren düzenli olarak gazetenin en az bir sayfasını dolduruyor. Bu başlık altında bir hafta boyunca İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan yola çıkan ticarî gemilerin türü, bandırası, geliş ve gidiş tarihleri, varan gemilerin kaç günlük bir

---

[59] Bu makalede prosopografik ya da biyografik bir yaklaşım benimsememiş olsam da ileride imparatorluğun idaresinde en üst mevkilere ulaşacak olan Ali ve Safvet Beylerin de Tercüme Odası'nda çalışmaya bu dönemde başladıklarını belirteyim, bkz. *Le Moniteur Ottoman*, 67, 5 Ekim 1833.

seyahat gerçekleştirdikleri ile sahiplerinin isimleri ve özellikle taşıdıkları yük hakkında nitelik ve nicelik açısından ayrıntılı bilgiler veriliyor[60]. Bu bölüm, 1830'ların başında İstanbul'un içinde bulunduğu deniz ticaret ağına dair zengin ve ilginç veriler barındırıyor. Bu açıdan, gemilerin geliş yerlerini burada belirtmek yerinde olur. İstanbul'un iaşesinde tartışmasız en önemli liman olarak açık ara öne çıkan Odesa'yı bir kenara ayırdıktan sonra bunları şöyle sıralayabiliriz: Çanakkale, Selanik, Siros, Patras, Sifnos, Santorini, Anabolu (Mora), Çamlıcalar (İdra adası), Navarin, Nakşa adası (Naxos), Midilli, Sakız, İzmir, Urla, Ayvalık, Çeşme, Sisam, Kefalonya, Korfu, Zante, Beyrut, Hanya, İthaka adası, Kea adası, Volos, Andros, Patmos, Bodrum, Rodos, Lagos,Trabzon, Kerç (Kırım), Gözleve (Kırım), İbrailov, Mariupol (Ukrayna), Varna, Kalas (Romanya), Taganrog, Sinop, Sivastopol, Kadıkale, Cezayir, Malta, Nice, Marsilya, Lorient, Tunus, Venedik, Cenova, Messina, Orfano, Korcula (Hırvatistan), Ragusa, Spezzia, Trapani, Trieste, Livorno, İskenderiye, Liverpool, Cardiff, Londra, Emden (Almanya), Antverp… Haiti! İstanbul'dan kalkan gemilerin büyük bir kısmı bu yerlere giderken bazıları da Tomarova, Newcastle, Oran ve Amsterdam'a ürün taşımaktadırlar. Mehmed Ali Paşa yönetimindeki Mısır'ın resmî gazetesi *Vekayi-i Mısriye*'de 1829'da yayımlanmış benzer başlık altındaki yerlere bakıldığında *Le Moniteur Ottoman*'daki listenin Karadeniz, Ege, İyonya ve Siklad Adaları ve Adriyatik ağırlıklı yapısı ile Mısır ticaretinin Oniki Adalar, Suriye limanları, Girit, Kıbrıs ve özellikle Anadolu'nun Akdeniz sahilleri ağırlıklı bir ağa sahip olduğu ve iki haritanın kesişme noktasının esas olarak Batı Akdeniz olduğu görülüyor[61].

İlanlar kısmından fazla yorumlamadan birkaç örnek vermekle yetineceğim. Bu ilanlar dönemin seçkin kesimlerinin tüketim kültürüne dair birtakım ipuçları içermekte. Bunlar arasında yeni bulunan ilaçlar ve birtakım tedavi yöntemleri ile özel ders ilanları çoğunluğu oluşturuyor: Doktor Freind'in salgından koruyan ilacı (6), Seltz sodası (34, 35, 37), Mösyö Le Molt'un elektrikle tedavi yöntemi (64), sağırlık tedavisinde yeni bir yöntem (65, 90), eklem ağrıları ve başka gizli hastalıkları tedavi eden bir bitki özütü (68, 69, 91), bünyeyi sağlamlaştıran bir tür güç iksiri (91), Saint-Benoît okulunda büro açmış olan bir avukatın ilanı (37, 38), İstanbul'da düzenlenen bir piyango (39) ve açık arttırma (50), Fener Rumlarına Latince, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Almanca, İngilizce, Rusça özel ders ilanı (70, 73), İstanbul'a yerleşmiş İngiliz terziler (79), İtalyan mimardan özel matematik ve resim dersi (85), İstanbul'a getirilmiş garip mahluk ("canavar") teşhiri (84), bir illüzyonistin gösterisi (84). Verilen adreslerden ilanların büyük bir kısmının Pera'daki Avrupalı ve Levanten nüfusa yönelik olduğu anlaşılıyor.

---

60 Buna benzer bir bölüm Mehmed Ali Paşa'nın yönetimi altındaki Girit'te çıkardığı *Vekayi-i Giridiye*'de de bulunur. Bkz. Seçil Yılmaz, Panagiotis Krokidas "Living in a modernizing misery: discipline and state beneficence in Crete under the rule of Mehmet Ali, 1831–1834", *ΠεπραγμέναΙ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1–8 Οκτωβρίου 2006). Τόμος Γ1. Νεοελληνικήπερίοδος (Κρητικήιστορία 1821–1913)*, Eratosthenis G. Kapsomenos Chania Philological Society, 2011 içinde s.71-89 (burada s. 80).

61 Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik, a.g.e.*, s. 50-54.

D. Mütenevvia

"Mélanges" başlığı altında *Bulletin de la Société de Géographie*, *Journal asiatique*, *Revue Britannique*, *L'Européen. Journal des sciences morales et économiques*, *Journal des connaissances usuelles*, *Journal de Commerce*, *Journal des Enfans*, *Westminster Review*, *Annales maritimes et coloniales*, *The Metropolitan Magazine*, *Gazette des Tribunaux*, *Edinburgh Review* adlı dönemin önde gelen bilimsel, siyasî, ansiklopedik ve popüler dergilerinden seçilen metinler yayımlanıyor. İlk bakışta bu kısmın da dış haberler gibi hem sayfa doldurmak hem de bir tür basın bülteni işlevi görerek okur kazanmak isteğiyle gazeteye eklendiği düşünülebilirse de dergilerin içeriğine ve siyasî ve düşünsel yönelimlerine dikkat edildiğinde, ortada Alexandre Blacque'ın düşünsel ve siyasî eğilimlerini gösteren bir seçki olduğu anlaşılıyor. Bu dergilerin büyük bir kısmı Avrupa basın ve düşünce tarihinde çok önemli bir yere sahipler. Üç farklı alanda faaliyet gösteren süreli yayınlar göze çarpıyor: bilim, popüler kültür, siyasî reformculuk. Aşağıda, önce bu dergilerden bazılarını tanıtacak sonra da aktarılan yazılarda öne çıkan kimi izleklere daha yakından bakacağım.

Bulletin de la Société de Géographie, 1821'de Paris'te kurulan coğrafya araştırmaları cemiyetinin modern coğrafyanın bilimsel bir disiplin olarak kurulmasında başat bir rol oynamış, 1825-1899 arasında faaliyette bulunmuş yayın organıdır[62]. Bu cemiyet ve yayın organı 1864'e kadar modern sömürgecilik öncesi dönemin bilimsel üretim kurumlarının en önemli örneklerinden biri olarak sömürgeci coğrafyacılık yaklaşımına uzun süre direnmiştir[63]. *Journal asiatique*, 1821'de kurulan şarkiyatçılık derneği *Société asiatique*'in 1822'de yayımlanmaya başlayan, bugünde yayınına devam eden, ondokuzuncu yüzyılın dünya çapında tartışmasız en önemli şarkiyat bilimleri dergisidir[64].

Revue Britannique İngiliz basınından seçmeleri Fransızcaya çevirip yayımlayan, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında kültürel küreselleşmede ciddi bir rol oynamış popüler bir dergidir[65]. *Journal des connaissances usuelles* Fransız yayıncılığında müthiş tirajlara ulaşarak (1832 başında 40.000, 1833'te 133.000 abone) malî olarak büyük başarı kazanan ilk popüler dergi olarak kitle basınının yolunu açan bir kilometre taşıdır[66]. 1831'de yayımlanmaya başlayan *The Metropolitan Magazine* de dönemin önde gelen edebî dergilerindendir.

---

[62] Laura Péaud, "Faire discipline: la géographie à la Société de Géographie de Paris entre 1800 et 1850", *Carnets de géographes*, 11, 2018, s. 1-19.

[63] Dominique Lejeune, "Les membres des Sociétés de géographie au XIXe siècle", *Communications*, 54, 1992, p. 161-174 (özellikle s. 163).

[64] Şaşırtıcı bir şekilde *Journal asiatique* üzerine kapsamlı bir araştırma bulunmuyor. *Journal asiatique*'in ilk elli senesinde yayımlanan Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışmaların bir listesi için bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, "L'Empire ottoman dans les parutions des cinquante premières années du Journal asiatique", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 154/4, 2010, s. 1655-1674.

[65] Kathleen Jones, *La Revue Britannique, son histoire et son action littéraire (1825-1840)*, Paris, E. Droz, 1939.

[66] Pierre Albert, "Le *Journal des connaissances utiles* de Girardin (1831-1836…) ou la première réussite de la presse à bon marché", *Revue du Nord*, 261-262, 1984, s. 733-744.

Whiglerin yayın organı olan *Edinburgh Review* ondokuzuncu yüzyıl İngiliz siyasî düşüncesinin en önemli dergilerinden biridir. Bu dergi ondokuzuncu yüzyılda bilgi üretim süreçlerinde çığır açıcı bir rol oynayarak bilginin üniversite ve amatör dernekler dışında da üretilip kitlelere yayılmasına büyük katkıda bulunmuş, bir yandan da iktisadî ve toplumsal reformun gerekliliği, boyutu ve yöntemi tartışmasını gündemin merkezine oturtmuştur[67]. Muhafazakârların yayın organı *The Quarterly Review*'le girdiği polemiklerle 1820 ve 1830'larda kölelik karşıtı tartışmanın büyümesi ve yayılmasında da merkezî bir rol oynamıştır.[68]

Siyasî olarak Whiglere de muhafazakârlara da mesafeli duran, faydacılık düşüncesinin kurucusu olan felsefeci Jeremy Bentham (1748-1832) tarafından 1824'te çıkarılmaya başlayan, 1831'den sonra Thomas Perronet Thompson yönetiminde gittikçe radikalleşen[69] *Westminster Review* ise bilginin orta ve alt-orta sınıflara yayılarak demokratikleştirilmesi için çabalamış, genel oy hakkının savunusunu yapmış ve faydacılık düşüncesinin İngiliz kamuoyunda yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Bu dergi İngiltere'de soylu sınıfının ayrıcalıklarına ve krallık rejimine karşı eleştiriler getirip siyasî demokratikleşmeyi savunurken, Whigleri de yerden yere vurmuş, iktisadî açıdan serbest ticaret, idarî açıdan da merkezîleşme taraftarlığı yapmıştır[70]. *Le Moniteur Ottoman*'da bu iki dergiden bolca metin aktarılması başlı başına önemlidir ama onların siyasî ve felsefî olarak rakibi konumunda bulunan muhafazakarların 1809'da kurdukları *The Quarterly Review*'den tek bir metin bile aktarılmamış olması daha da anlamlıdır[71]. Bu konuya *Le Moniteur Ottoman*'daki siyasî iktisat yazılarını ele alırken tekrar döneceğim.

Bu fikirlere görece yakın bir Fransız dergisinde yayımlanan makaleler de *Le Moniteur Ottoman*'da sıkça yer buluyor. 1831 sonunda yayımlanmaya başlayan *L'Européen. Journal des sciences morales et économiques* dönemin önemli siyasî düşünür ve aktivistlerinden Philippe Buchez'in Saint-Simoncu düşünceden ayrılma ve Hristiyanlığa dönme sürecinde fikirlerini yaymak için kurmuş olduğu ve düşünce tarihinde toplumcu Katoliklik akımı ve hareketinin doğuşunda önemli bir rol oynamış bir süreli yayın. Philippe Buchez sanayi toplumunun neden olduğu

---

[67] William Christie, "The Modern Athenians: the Edinburgh Review in the Knowledge Economy of the Early Nineteenth Century", *Studies in Scottish Literature*, 39/1, 2013, s. 115-138; Diana Cooper-Richet, "Les grandes revues littéraires et politiques – *The Edinburgh Review* and *The Quarterly Review* – dans la formation des élites britanniques de la première moitié du XIXe siècle", *Synergies*, 1, 2008, s. 57-72; Peter France, "Looking Abroad: Two Edinburgh Journals in the Early Nineteenth Century", *Forum for Modern Language Studies*, 46/1, 2009, s. 2-15; Biancamaria Fontana, *Rethinking the Politics of Commercial Society. The Edinburgh Review, 1802-1832*, Cambridge University Press, 1985.

[68] Paula E. Dumas, "The *Edinburgh Review*, *The Quarterly Review*, and the contributions of the periodical to the slavery debates", *Slavery & Abolition*, 38/3, 2017, s. 559-576.

[69] Michael J. Turner, "Radical Opinion in an Age of Reform: Thomas Perronet Thompson and the *Westminster Review*", *The Historical Association*, 2001, s. 18-40 (özellikle s. 24 ve devamı).

[70]Odile Boucher-Rivalain, "La *Westminster Review* comme outil de transmission et de démocratisation de culture savante, 1824-1857", *Cahiers victoriens et édouardiens*, 71, 2010, s. 388-402.

[71] Joanne Shattock, *Politics and Reviewers: the Edinburgh and the Quarterly in the Early Victorian Age*, Londres, Leicester & New York, Leicester University Press, 1989.

toplumsal ve ahlakî sorunların siyasî iktisat alanındaki müdahalelerle çözülebileceği fikrinden yola çıkarak bir yandan bu alanda ufuk açıcı yazılar kaleme almış bir yandan da geniş kitlelerin çıkarı ve refahı izleğini işlemiştir. Hristiyanlığa dönüşü de bu çerçevede Katolikliği temelinde eşitlikçilik olan bir din olarak yeniden yorumlama çabasının sonucudur. Bu süreçte Buchez toplumcu, halkçı ve cumhuriyetçi bir siyasî rejim fikrini geliştirip ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında sanayi toplumunu eleştiren toplumsal reformcular arasında kendine has bir yer edinmiştir. Bu anlamda, toplumsal mühendislik düşüncesinin öncülerinden biri olarak kabul edilir[72].

Bu çerçevede, siyasî iktisat konusuna hasredilmiş eleştirel yazılardan birkaçı üzerinde kısaca durmak istiyorum. Burada, gazeteden örnekler vermeye başlamadan önce, ondokuzuncu yüzyılda siyasî iktisattan anlaşılanın zenginlik, mutluluk ve toplumsal sorunlar arasındaki ilişkiyi iktisadî kuramların dışına çıkarıp daha çok ahlak felsefesi alanında tartışmak olduğunun altını çizmeliyim[73].

Le Moniteur Ottoman'ın 7 Nisan 1832 tarihli 21. sayısında mütenevvia kısmında yer alan imzasız bir yazı Baron de Morogues (1776-1840)'un 1832 başında Paris Bilimler Akademisi'ne sunduğu, 1832 ve 1833'te 24 sayfalık bir risale olarak *De l'utilité des machines, de leurs inconvénients et des moyens d'y rémedier en assurant l'extension et les progrès de notre agriculture* yani "Makinelerin Fayda ve Sakıncaları ve Tarımımızı Koruyup Geliştirerek Bu Sakıncaları Gidermenin Yolları" başlığı altında iki kere basılacak olan raporunu ele alıp özetleyerek inceliyor. Bu imzasız yazının sahipleri Fransız matematikçi ve mühendis Pierre-Simon Girard (1765-1836) ve bizzat pek çok makinenin mucidi mekanikçi Claude-Pierre Molard (1759-1837). Bu iki önemli bilim adamı, Morogues'un vardığı sonuçları ve çözüm önerilerini ayrıntısıyla inceleyerek kendisine katıldıklarını belirten bir rapor hazırlıyorlar. Bu rapor Fransız Kraliyet Bilimler Akademisi'nde okunduktan birkaç hafta sonra da *Le Moniteur Ottoman* bu ikinci teyit raporunun özetini yayımlıyor. Her halükârda, iki raporun ortak içeriği Osmanlı iktisadî ve toplumsal reform düşüncesi tarihi açısından burada kısaca aktarılmayı hak ediyor.

Morogues tarım sektöründe makine kullanımının artmasıyla fakirleşme ve suç işleme oranlarına dair çeşitli istatistikî bilgiler ışığında İngiltere ve Fransa toplumlarını karşılaştırıp Fransa'nın kendisinden önce sanayileşmeye başlamış olan İngiltere'de ortaya çıkan toplumsal dengesizlik ve sorunları aynı yoğunlukta yaşamak istemiyorsa muhakkak ciddi bir toprak reformu gerçekleştirip büyük toprak sahipliğinin hakimiyetini kırıp 500.000 fakir köylüyü toprak sahibi yapması gerektiğini ileri sürüyor. Söz konusu dönemde makine karşıtlığı üzerine

---

[72] Ludovic Frobert, "Christianisme, socialisme et économie politique Ballanche-Buchez-Ott", Laurent Loty, Jean-Louis Perrault, Ramón Tortajada (der.), *Vers une économie 'humaine'? Desroche, Lebret, Lefebvre, Mounier, Perroux, au prisme de notre temps*, Paris, Hermann, 2014 içinde s. 129-148 ve Ludovic Frobert, Marie Luricella, "Naissance de l'association de production. *L'Européen* de Buchez", Thomas Bouchet, Vincent Bourdeau, Edward Castleton, Ludovic Frobert, François Jarrige (der.), *Quand les socialistes inventaient l'avenir, 1825-1860*, Paris, La Découverte, 2015 içinde s. 75-83.

[73] Nathalie Sigot, *a.g.m.*

çalışan yetkin bir tarihçinin makine karşıtı gelenekçi düşüncenin bir örneği olarak tanımladığı bu rapor[74] dikkatle okunduğunda aslında makine karşıtlığından çok ortaya çıkması ya da derinleşmesi İngiltere örneğinden kuvvetle muhtemel görünen bazı toplumsal sorunların planlama ve siyasî iktisat önlemleri sayesinde bertaraf edilmesine yönelik bir toplumsal reform düşüncesine tekabül ettiği ve bu programın Buchez'in dile getirdiği kimi çözüm önerilerinin dinî bir yönelimden yoksun benzer bir ifadesi olarak da anlaşılabileceği görülür.

10 Kasım 1832 tarihli 51. sayının üçüncü sayfasının neredeyse tamamı İngiltere'de kırsal kesimin içinde bulunduğu kötü durumun nedenleri üzerine bir yazıya ayrılmış. Metnin çok daha uzun olan özgün hali önce 1832'de *Westminster Review*'da, ardından da *Revue Britannique*'in 1832 tarihli 41. Cildinde yayımlanmıştır. *Le Moniteur Ottoman* bu metnin Buchez'in dergisi *L'Européen. Journal des sciences morales et économiques*'ten iktibas edildiğini belirtiyor. Yazının girişindeki muhtemelen Alexandre Blacque'ın kaleminden çıkan uzun bir paragraf İngiltere'de işçi sayısının durmadan artmasıyla büyüyen fakirlik ve yükselen toplumsal gerginliğin tüm toplumu tehdit eder bir boyuta ulaştığı tespitini yapıyor. Yazının kendisi gayet ince bir sosyolojik tahlille sanayi devrimiyle ortaya çıkan iktisadî mekanizmaların son dönemdeki dönüşümü ile gittikçe daha geniş kesimlerin fakirleşmesine yol açan bir kısır döngü yarattığı tespitini yapıp çözüm önerisi olarak din adamları ve toprak sahiplerinin refah ve zenginliğini güvenceye alan vergi sisteminin değiştirilmesi, bir tür toprak reformu ile fakir köylülere toprak dağıtılması ve tarımdan edinilen artı değerin bir bölümünün tasvîr edilen yozlaşmış toplumsal düzeni değiştirmek için yatırımlara yöneltilmesi gerektiği fikrini ileri sürüyor. Uzun lafın kısası, bir kez daha ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında siyasî tartışmalara damga vuran toplumsal reformcu düşüncenin ifadesi bir metinle karşı karşıyayız.

11 Mart 1833 tarihli 64. sayıda 2. ve 3. sayfaların büyük bir kısmı "İngiltere'de Gazetecilik ve Arkasında Saklı Olan Sistem" ("Du journalisme en Angleterre et de ses ressorts secrets") başlıklı bir yazıya ayrılmış. İlk olarak *The Metropolitan* dergisinde yayımlandıktan sonra *Revue Britannique* (1833, 1) seçkisinde yer bulan ve *Le Moniteur Ottoman*'ın da oradan iktibas ettiği makalenin ilk yarısı bazı temel toplumsal meselelerde *The Times* gazetesinin kamuoyu oluşturmak, kitleleri aydınlatmak ve onlara rehberlik etmek yerine var olan kamuoyunu tartıp ona uyan bir tavır takındığını ve bu şekilde aslında bir nevi popülizm yaptığını çeşitli örneklerle destekleyerek iddia edip, 1830'larda gazeteciliğin artık toplumu tehdit eden tiranların icra ettiği bir şarlatanlık hâline dönüştüğü fikrini savunuyor. Yazının bu kısmı, 1830'ların başında Avrupa kamuoyunda hâkim olan bir hissiyatı ve kanaati ifade ediyor. Bu hissiyatı Honoré de Balzac birkaç sene sonra, 1837 ile 1843 arasında yayımladığı, Türkçeye *Sönmüş Hayaller* olarak çevrilen *Illusions perdues*'de sanatının tüm gücüyle tasvir edip acı bir şekilde eleştirecektir: Malî çıkar peşinde koşan, kalemini nüfuz sahiplerine satan ya da kiralayan gazeteci

[74] François Jarrige, "Se prémunir contre les préjugés ouvriers. L'économie politique des machines entre l'Angleterre et la France (1800-1850)", *Documents pour l'histoire des techniques*, 19, 2010, s. 269-276 (burada s. 272).

figürü etrafındaki tamamıyla yozlaşmış bir kurum olarak betimlenen gazetecilik izleğini *Le Moniteur Ottoman*'ın yayımladığı bu metinde de buluyoruz. Yazının ikinci yarısında başka gazete ve dergilerden örnekler verilip gazetecilikteki diğer sorunlara değiniliyor. Bunların başında kalem erbabının malî bağımlılık nedeniyle gazete patronları karşısında hiçbir özerklik ve hakkının olmaması ile birçok basın organında birbiriyle çelişen fikirler içeren yazıların bir arada sunulması, yani ideolojik muğlaklık, ilkesizlik geliyor. Başka bir deyişle, hem gazetecilerin mesleklerini idealist bir şekilde icra etmelerine imkân tanımayan sorunlu malî yapıyı eleştiren hem de gazeteciliği sadece fikir gazeteciliği olarak gören ve bunun ötesinde gazetenin çoğulcu değil tek bir ideolojik yaklaşımın sözcüsü, bir nevi dava gazetesi olması gerektiği fikrini savunan bir bakışla karşı karşıyayız.

Bu yaklaşım *Le Moniteur Ottoman*'da kendilerinden sıkça makale aktarılan ve hepsi de toplumsal reformcu düşüncenin birbirine görece yakın ama farklı birer siyasî ve felsefî hareketinin sözcüsü olan *L'Européen. Journal des sciences morales et économiques*, *Westminster Review* ve *Edinburgh Review*'in toplumsal sorumluluk duygusunu öne çıkaran militan gazetecilik anlayışına tekabül ediyor. Bütün bu gazetelerin Fransa'da gerçek bir burjuva toplumu inşasına girişen Temmuz Monarşisi'nin ilk yıllarında faaliyet gösterdikleri, Temmuz 1830 ayaklanmasının başarıya ulaşmasıyla ortaya çıkan parlamenter monarşinin seçmen sayısını orta sınıfların temsiline yönelik olarak arttıran kararlarının daha geniş bir demokratikleşme taraftarı olan cumhuriyetçi kesimlerin bir kısmını radikalleşmeye ittiği, bir yandan da işçi kitlelerinin Lyon başta olmak üzere çıkardıkları isyanların siyasî gündemi belirlediği bir dönemde faaliyet gösterdiklerini unutmayalım.

Aynı yıllarda İngiltere'de de benzer gelişmeler cereyan ediyordu: 1832 Reform Senedi'nin (*Reform Bill*) kısıtlı bir demokratikleşmeyle yetinmesi, İrlanda sorunu ve özellikle 1834'te Fakirlere Yardım Kanunu'nda yapılan değişikliklerle ortaya çıkan yeni yasal düzenlemede (*Poor Law Amendment Act*) bu yardıma hak kazanmanın ciddi biçimde zorlaştırılması siyasî reform talep eden işçilerin Çartizm hareketi etrafında toplanıp ciddi bir toplumsal muhalefete başlamalarına yol açmıştır. Örneğin, 1832 Reform Senedi'nden duyulan hayal kırıklığı *Westminster Review*'in radikalleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yukarıda değindiğim toplumsal reformcu düşünce ve sözcüsü gazeteler ve Alexandre Blacque'ın onlara olan ilgisi bu bağlamda okunmalı. *Le Moniteur Ottoman*'da yukarıda bahsettiğim bütün gelişmeler ve isyanların dış haberler bölümünde Avrupa basınından yapılan aktarmalarla geniş yer bulduğunu da burada hatırlatayım.

Mütenevvia başlığı altında yayımlanan metinlerin hepsi de ideolojik olarak radikalizm ve toplumcu düşünceye yakın, doğrudan siyasî içerikli değiller. Bazıları da edebî eserler: Yeni bir edebî tür icat eden Samuel Warren'in "Gizemli olaylar dedektifi" Doktor Dudleigh'inin maceralarından seçmeler (6); Balzac'ın İspanya savaşı üzerine yeni yayımlanmış olan kısa bir öyküsü (37, yazar adı belir-

tilmeden), Edward John Trelawny'nin[75] *Bir Oğlanın Maceraları* adlı anlatısı (47, 48-49), Sainte-Beuve'den Sir Walter Scott'ın vefatı (50), Basil Hall'ın *Bir Denizcinin Hayatından Kesitler*'i (57-58, yazar ismi belirtmeden).

Başlığın kapsayıcılığına uygun olarak *Le Moniteur Ottoman*'da ev ekonomisine (7) ve kırsal yaşama dair pratik tavsiyeler (38, 39), mesleğini kırsal kesimde icra eden bir öğretmenin gözlemleri (42-43), sıcaklığın bir tedavi yöntemi olarak kullanılması (16), olağanüstü bir katalepsi vakası ve bir monomani vakası başlıklarıyla 1780'lerden beri Avrupa'da popüler olan manyetizmacılığa[76] dair iki ayrı yazı (71) görmek pek de şaşırtıcı olmuyor. Güncel bilimsel gelişmeler alanında jeolojiye (11), artezyen kuyularına (15), kuyruklu yıldızlara (18) dair metinler ya da yeni bir buhar makinesi üzerine Paris Krallık Bilimler Akademisi'nde okunan bir rapor (20), denizaltında seyahatten gözlemler (45), buharlı gemiyle Akdeniz'de seyahat notları (54) gibi metinler *Le Moniteur Ottoman*'da yer buluyor.

Yine mütenevvia kısmında coğrafî, arkeolojik ve zoolojik keşifler alanında pek çok yazıya rastlamak mümkün: Persepolis (8), Pasifik okyanusunda seyahat (9), Sisam'daki arkeolojik bulgular (10), Afrikalıların toplumsal yapısına dair gözlemler (14), Amerikalı kuşbilimci John James Audubon'un seyahatleri (17), Fas'a seyahat (19, 40), İngiltere'nin ceza sömürgelerindeki demografik ve iktisadî durum (22, 26), Niagara şelalelerine seyahat (23), Tahiti meclisinin bir celsesi (24), Kahire tımarhanesi (25), Hindistan'daki İngiliz sömürgeleri (34), fil avı (35), Paraguay'ın ilk diktatörü doktor Francia (36), Kırgızistan'da altı hafta (46), Eskimolar (56), avcılık (66), Cadix'e seyahat (68), Hindistan'da bir raca (75), Keşmir'de şal üretimi ve ticareti (77).

Modern toplumsal ve iktisadî kurumlar ve yapıya dair gözlemler de ansiklopedik bir yaklaşımın göstergesi olarak kendilerine gazetede yer bulabiliyor: Londra borsasının örf ve adetinin tasvîri (12, 13), İngiltere Bankası (41), İngiltere'de sanayinin durumu (48-49), Londra üzerine coğrafi ve istatistikî bilgiler (53), Avrupa'da nüfus artışının nedenleri (59), suç yıllıkları (70), Fransa ve İngiltere'de posta sistemi (74).

Bu gruba soktuğum yazıların bazılarında sömürgecilikle kolkola giden medeniyetçi bir söyleme rastlamak da şaşırtıcı olmuyor. Örneğin, 4 Şubat 1832 tarihli 14. sayıda Afrika toplumlarının yapısına dair gözlemler şu şekilde ifade ediliyor: "Afrika halklarının pek çoğunda, erkeğin hayat arkadaşının hakkettiği saygıyı medeniyet sayesinde henüz elde edemediği her yerde olduğu gibi, kadınlar bütün işleri üstlenmektedirler". 14 Temmuz 1832 tarihli 34. sayıda, *L'Européen. Journal des sciences morales et économiques*'ten aktarılan ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin tekelinin iktisadî açıdan İngiliz halkının geniş kitlelerine zararlı bir ayrıcalık olduğunun savunulduğu uzun yazıda bu şirketin ayrıcalıklarının kaldı-

[75] Edward John Trelawny'nin Lord Byron'la beraber Yunan Bağımsızlık Savaşı'na katıldığı ve 1830'dan sonra Jeremy Bentham'dan esinlenen felsefî radikallerin bir üyesi olduğunu burada belirteyim.

[76] Manyetizma üzerine bkz. Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Cambridge-Massachusetts-London, Harvard University Press, 1968.

rılmasının ayrıca insanlık için bir medeniyet meselesi olduğu yorumunda bulunulup son yıllarda Hindistan'da bir konuda önemli bir terakki olduğunu belirtiliyor. Bu terakki, 1828-1835 arasında Hindistan valisi olan Lord William Bentinck'in aldığı bir karar sayesindedir: Bentinck, Doğu Hindistan Şirketi'nin Hintlilerin bütün dinî hurafelerine riayet edilmediği takdirde İngiliz tahakkümünün tehlikeye düşeceği iddiasıyla karşı çıkmasına rağmen her yıl Sangor adasında gerçekleştirilen geleneksel çocuk kurban edilmesi adak törenini yasaklamıştır. Bu, insanlık için büyük bir terakkidir.

Medeniyet ve onun yaveri olan terakki *Le Moniteur Ottoman*'a hâkim olan siyasî söylemdeki başat kavramlardan olduğundan bu konuyu gazetenin resmî kısmındaki yazıları incelerken ayrıntılı bir biçimde ele almıştım. Burada, yukarıdaki paragrafta temas ettiğim izlek bağlamında, mütenevvia başlığı altında yayımlanmış, sadece biri Alexandre Blacque'ın imzasını taşımakla beraber üslûp ve dil açısından değerlendirildiğinde muhtemelen ikisi de onun kaleminden çıkmış olan "Bir Yaz Günü Boğaz" (38) ve "Türk Hamamı" (69) başlıklı metinlere de kısaca değinmek istiyorum.

11 Ağustos 1832 tarihli *Le Moniteur Ottoman*'da yayımlanan "Le Bosphore un jour d'été" başlıklı, gazetenin toplam üç sütununu kaplayan uzun yazı son derece edebî ve şiirsel bir üslûpla kaleme alınmış oryantalist izlekli bir metin. Anlatıcı, Osman adında bir kayıkçı ile Bahçekapısı'ndan yola çıkıp Sarayburnu'ndan dönerek Boğaz'a doğru yönelip seyir halindeyken şehre bakıp izlenimlerini aktarıyor. Metnin içeriği ve üslubundan kayıkçının isminin rastgele seçilmediği, bu hikâyenin mecaz yoluyla Osmanlı Devleti'nin Doğu'dan Medeniyet'e yolculuğunun tasvîrini amaçladığı anlaşılıyor. Anlatıcı yolda kâh Topkapı Sarayı'na bakıp "ah… burası II. Mahmud isyankâr bir milisi yok etmeye girişip de muzaffer olup bu sayede ortaya askerin disiplini ve tahtın serbestliğini çıkarana kadar sultanların eviydi. O günden beri müceddid[77] sultan, kendisine atalarının zafiyet ve kölelik zamanlarını hatırlatan bu muhteşem sarayına bir daha girmedi" der, kâh "Doğu'nun ağır küreği"nden dem vurur, kâh Üsküdar'a yeni düzenli ordunun birliklerini teftişe giden Serasker Hüsrev Mehmet Paşa'nın kayığına rastlayıp ihtiyarlığında tüm vaktini modern askerliği öğrenip gençlere aktarmaya vakfeden II. Mahmud'un sağ kolunu Seneca ile karşılaştırır. Kuruçeşme'de inip, birkaç saatliğine, "Rum cemaatinin başı" olarak tanımladığı Stefanos Vogoridis'e konuk olur. Kayığına binip karşı yakaya yönelmesini söyler ve bir süre sonra II. Mahmud'un Beylerbeyi'nde yaptırdığı ahşap konağa, yazlık saraya, yaklaşır: "O da ne? Sultan. Pencerenin önünde, oğluyla sohbet etmekte. Hiç şüphesiz, kendisinin erdemli Selim'den aldığı tavsiyeleri bu genç yüreğe aktarmakla meşgul: 'Geçip giden halkı görüyor musun? Onların kaderi bir gün senin elinde olacak. Takdîr-i ilahîyle onlar senin sorumluluğunda, ileride hesap günü olacak, unutma. Halkı sev, sev ki onlar da gösterdiğin sevginin, mutluluklarına gösterdiğin ilginin yüz katını göstersin sana. Seni tahta çıkmak için yaratan talih,

[77] Yazarın "sultan régénérateur" terkibini çevirmek için en uygun terim *Takvîm-i vekayi*'de sıkça kullanılan ve İslamî reformcu düşüncenin temel kavramlarından biri olan "müceddid"dir, bkz. Özgür Türesay, "The Political Language of *Takvîm-i vekayi*", *a.g.m.*

seni bütün bu fukaranın inim inim inlediği sınıfa da koyabilirdi. Hep onları düşün, yönetiminin iyilikleri zorlu hayatlarının tesellisi olsun, imparatorluğunda fakirlerin sesi sadece adını kutsamak için yükselsin"'.

19 Ekim 1833 tarihli 69. sayıda da "Şark Âdetleri. Türk Hamamı" başlıklı yazıda Alexandre Blacque önce Avrupalı okura bir hamamın nasıl işlediğini, binanın mimarî yapısını, medeniyetten, medenî yaşamın zorluklarından yorulan, bıkan, yılan insanın vücudu ve halet-i rûhiyesi üzerindeki iyileştirici etkilerini uzun uzun anlattıktan sonra hamamdan çıkarken gark olduğu düşünceleri paylaşıyor: "Modern medeniyetin hüküm sürdüğü toplumlarda, hayatın zevkleri söz konusu olduğunda, zenginle fakir arasında aşılmaz bir sınır oluyor. Şark'ta bu ayrım hiçbir zaman o kadar keskin ve ebedî olmuyor. Burada pek çok zevk sadece fakirin de tadabileceği kadar ucuz olduğundan değil, ayrıca fakir Garp'ta hiç görülmeyen genel bir ilgiye hatta bir tür saygıya mazhar olduğundan… Hamam bize Osmanlı toplumunda var olan bu toplumsal nezaketi gösteriyor". Yazı bu minvalde devam ediyor.

"Mélanges" başlığı 18 Ekim 1833'te çıkan 69. sayıdan itibaren yine mütenevvia olarak çevrilebilecek "Variétés"'ye dönüşüyor. İçerik açısından da bir değişiklik sözkonusu. Artık Osmanlı Devleti ve toplumu üzerine eserler ve görüşlerin aktarıldığını ve bunların bazıları hakkında Alexandre Blacque'ın yorumlarını görüyoruz. Bunların David Urquhart'ın kitabı üzerine olanlarına aşağıda ayrıntılı bir şekilde değineceğim. Burada diğer önemli makaleleri kısaca belirtmek istiyorum.

Bu başlık altında Louis Viardot'nun *L'Essai sur l'histoire des Arabes et les Mores d'Espagne*'ından bazı bölümler (83, 87, 89, 90) ile Joseph Hammer Purgstall'in Osmanlı İmparatorluğu tarihinin *Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours* başlığıyla 1835-1836'da yapılan yeni Fransızca çevirisinin ilk bölümleri de yayımlanır (81, 91, 105, 106). 105. sayıdaki değerlendirmesinde Blacque, Purgstall'in eserinin ne kadar önemli olduğunun altını retorik nedenlerle çizmekle beraber kitabının girişinde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini genişleme/büyüme (*croissance*), kemâle erme (*de la force*) ve zayıflama/küçülme (*décroissance*) olarak üç döneme ayırdığını belirtip, burada bu büyük tarihçiye içine girdiği ideolojik yaklaşımı yakıştıramadığını, Osmanlı Devleti'nin "sözde çöküş" (*prétendue décadence*) içinde bulunduğu iddiasının Avrupa kamuoyundaki yanlış ve taraflı bir görüşün bilimsel kanıtlara dayanmadan tekrarından ibaret olduğunu ve bu yanlış fikrin bütün kitaba sindiğini yazar. 2 Ağustos 1834 tarihli 84. sayıda Mehmed Esad Efendi'nin Yeniçeriliğin kaldırılışının ardından kaleme aldığı *Üss-i zafer*'in meşhur şarkiyatçı Armand-Pierre Caussin de Perceval tarafından yapılıp 1833'te yayımlanmış olan Fransızca çevirisi *Précis historique de la destruction du corps des Janissaires par le sultan Mahmoud, en 1826* üzerine büyük şarkiyatçı ve sözlükbilimci T. X. Bianchi tarafından *Journal asiatique*'te yayımlanmış uzun ve ayrıntılı değerlendirme yazısı aktarılır. Alexandre Blacque'ın Şemseddin Sami'nin sözlük çalışmalarına kadar en yetkin ve kapsamlı Türkçe-Fransızca sözlük olarak kalacak olan ve yayımlandığı dönemde Fransız şarkiyatçılığının en önemli eserlerinden biri olarak tarihe geçen Kieffer ve Bianchi sözlüğünü tanıttığı iki uzun

ilmî değerlendirme yazısı da (67, 101) genel anlamda kültür ve şarkiyatçılık tarihi alanında iki önemli kaynaktır.

Özellikle Rus ve İspanyol edebiyatından çevirileriyle tanınan bir edebiyatçı olan Louis Viardot (1800-1883)'nun sözkonusu eseri İspanya'da Arap hakimiyetini olumlu bir şekilde ele almaya çalışan ilk çalışmalardandır. Muhtemelen bu nedenle, yaklaşık otuz sene sonra Ziya Paşa bu eseri *Endülüs tarihi* başlığıyla Türkçeye çevirecektir[78]. İlginç diğer bir nokta, Viardot'nun siyasî düşünce anlamında Saint-Simonculuk'tan kopan arkadaşı Pierre Leroux ve çevresindeki gruba yakın durmasıdır. Bu grup hakkında Sainte-Beuve 1832'de "siyasî iktisat ve işçilerin örgütlenmesi çevresinde ortaya çıkan yeni sistemlerle vatandaşların özgürlükleri ve Devrim'in geri alınamayacak kazanımlarını barıştırmaya yönelik" bir çaba içinde olduklarını yazar[79]. Başka bir deyişle, sanayi toplumunun getirdiği sorunlara eleştirel yaklaşan, demokratikleşme yanlısı bir toplumsal ve siyasî reform düşüncesini alt-sınıfların toplumsal ve iktisadî hakları ve Fransız Devrimi'nin siyasî kazanımlarının korunması ekseninde geliştirmeye çalışmakta, dönemin liberalizminin ana kollarının toplumsal ve iktisadî haklar mücadelesine karşı körlüğüne tepki duymaktadırlar. Burada, İngiltere'de Jeremy Bentham ve müridi radikaller ile Fransa'da Philippe Buchez çevresinde gelişmekte olan ve *Le Moniteur Ottoman*'da sıkça yer bulan toplumsal reformcu düşüncenin daha da sol eğilimli bir koluyla karşı karşıyayız. *Le Moniteur Ottoman*'ın siyasî iktisat alanındaki konumlanmasını değerlendirirken Alexandre Blacque'ın serbest ticaret ilkesi ve liberalizm ile bir tür toplumsal mühendislik düşüncesinin nüvelerini barındıran ön-sosyalist fikirler arasında salındığını aklımızda tutmalıyız.

III. Osmanlı Devleti'ne Siyasî İktisat ve Serbest Ticaret Merceğinden Bakmak

Le Moniteur Ottoman'ın bütün sayıları ardı ardına okunduğunda gazetenin başyazarının en büyük ilgi odaklarından birinin siyasî iktisat ve bu alanda en önemli gördüğü ilkenin de serbest ticaret olduğu izlenimi ediniliyor. Alexandre Blacque iktisadî alanda her türlü ayrıcalık ve tekelin eleştirisini yaparken bir yandan da Osmanlı Devleti'nin serbest ticaret açısından bir cennet olduğunun altını çiziyor. Makalelerin bir kısmı doğrudan Fransız ticaret siyasetini hedef alıyor. Birkaç örnek vermek gerekirse, Fransız hükümetinin Cezayir'den gelen gemilerin karantina süreci için Marsilya'nın sahip olduğu tekeli kaldırmasını övüp Fransa'ya bu kararı Doğu Akdeniz'den gelen bütün gemilere yönelik olarak genişletmesi çağrısında bulunuyor (34); Marsilya'da çıkan bir gazetenin Osmanlı Devleti'nin gümrük tarifelerinin düşüklüğünü övdüğü bir makaleyi aktarıp "bu anlattıklarını biz 45. sayımızda yazmıştık, demek ki okunuyoruz" deyip, ticarî ve iktisadî nedenlerle Fransa'nın Mısır'ı desteklemeyi kesip Osmanlı Devleti'ne yaklaşması gerektiğini dile

[78] Ziya Paşa, *Endülüs tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Takvîmhane-i âmîre 1276 (1859) / Tercümân-ı ahvâl matbaası 1280 (1864). Bu uyarlama-çeviri üzerine bkz. Edhem Eldem, *L'Alhambra. À la croisée des histoires*, Paris, Les Belles Lettres, 2021, s. 151-154.

[79] Paul Bénichou, *Le temps des prophètes*, Paris, Gallimard-Quarto, 2004, s. 769.

getiriyor (57-58); Fransa'nın Osmanlı ürünleri üzerine koyduğu yasakları iktisadî, toplumsal ve ahlakî açıdan yerden yere vuruyor (69); Marsilya'nın Fransa'nın Akdeniz ticaretindeki tekeli yüzünden Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticaret hacminin küçülmesini eleştiriyor (88). Kimi yazılar doğrudan güncel iktisadî teşebbüslere ya da meselelere ayrılmış: İngiliz bir müteşebbisin İstanbul havalisinde boş duran arazileri tarıma yönelik kullanma girişimi (70); Osmanlı Devleti'nde paranın değerini sabitlemeye yönelik alınan karar uyarınca yürürlüğe konan uygulamalar (72); Bursa yakınlarındaki boş arazilerin tarıma açılması yönündeki bir teşebbüs ve İstanbul'da üretime başlayan feshane örneğinden yola çıkarak Osmanlı sanayisinin gelişimi için düşünülen diğer projeler (84). Bu örneklerin bazılarına biraz daha yakından bakmakta fayda var.

29 Eylül 1832 tarihli 45. sayıda başlıksız ve imzasız yayımlanmakla birlikte Alexandre Blacque'ın kaleminden çıktığı kesin olan uzun bir makale *Le Moniteur Ottoman*'da yukarıda saydığımız pek çok yazıda görülen bazı temel ve sabit fikirleri bir arada sunduğu için burada özetlenmeyi hak ediyor. Ticaret serbestliği medeniyetin yayılmasını sağlayan alışverişlerin artmasının ön şartı olduğundan gümrük duvarlarının tedricî olarak indirilmesi ve nihaî olarak yok edilmesi Avrupa'da bütün hükümetlerin temel gündemidir. Üzerinde tartışılan, bunun yapılıp yapılmamasına karar vermek değil, hemen herkesin gerekliliği üzerinde mutabık kaldığı bu dönüşümden kimi iktisadî sektörlerin kısa vadede olumsuz etkilenmemesi için ne tür düzenlemelere gidilmesi gerektiğidir. Avrupa'da âlimlerin ve devlet adamlarının uzun süren tartışmalar sonrasında vardıkları bu sonuç Osmanlı Devleti'nde, kapitülasyonların varlığının da gösterdiği gibi, ezelden beri geçerli olan iktisadî yaklaşımdır. Ticaret, Osmanlı Devleti'nde tamamen serbesttir, gümrük tarifeleri son derece düşüktür. Buradaki iktisadî akılda ödemeler dengesi gibi ucube (*chimère*) bir kavrama yer yoktur. Kapitülasyonlar sayesinde bu özgürlükçü anlayış üstelik bir de her cemaatin kendi hukuku içinde yaşayabilmesine de olanak tanımıştır. Böyle bir misafirperverlik ne Antik Yunan'da ne de Roma'da bulunabilir.

Alexandre Blacque'ın yeri geldiğinde kapitülasyonların kötüye kullanılmasını eleştirmekten kaçınmadığını da burada belirtelim. Örneğin, 54. sayıda, 1832 sonunda İzmir'de Fransız uyruklu bir kişinin Müslüman bir çocuğu döverek yaralaması üzerine gözaltına alınmasını sert bir dille eleştiren *Le Journal de Smyrne*'e verdiği cevapta söz konusu kişinin elçiliğin müdahalesi ve işlediği fiilin gerektirdiği tazminatın ödenmesi sonrasında bir gün içerisinde hiçbir kötü muameleye maruz kalmadan serbest kaldığını belirtip şöyle yazar "Rolleri değiştirelim: Bir Müslüman bir Frenk'i sopayla döverek yaralamış olsun. Bütün gazetelerde ne çığlıklar atılırdı acaba? Osmanlı yetkililerinden hangi tazminatlar ne tür bir tavırla talep edilirdi? *Journal de Smyrne* neler yazardı öyle bir durumda?... Burada gayet mübalağalı olarak nitelendirilebilecek ayrıcalıklardan istifade eden Frenkler, bunları kamu düzenini bozacak fiillere kalkışmak için kullanmaktan imtina etmelidirler" (54).

19 Ekim 1833 tarihli, daha önce başka bir yazı vesilesiyle de değindiğimiz 69. sayıda yine Alexandre Blacque'ın kaleminden çıktığı kesin olan "Osmanlı Devleti'ne Karşı Konulan Ticarî Yasaklar" başlıklı bir makalede Fransa'nın Osmanlı ürünlerine karşı uyguladığı korumacılık siyasetini sert bir şekilde eleştiriyor.

Alexandre Blacque'ın zarif ve müstehzî üslûbunun güzel bir örneği oldukları için burada birkaç alıntı vermek istiyorum:

> Yasaklar hakkındaki hüküm sabit. Bunlar, çoğunluğun değil de az sayıda insanın çıkarını gözettiklerinden dolayı ahlakî açıdan kabul edilemez; halklar arasındaki ilişkilere karşı çıkarak medeniyetin yayılmasını geciktirerek içgüdüsel nefretleri besleyip devamına katkıda bulunduklarından dolayı toplumcu bir düşüncenin tersidirler; malî açıdan devletin kasasını kimseye zerre kadar zarar vermeden dolduracak bir tüketim artışının önüne geçtiklerinden dolayı tamamen hatalıdırlar.

Osmanlı Devleti'ndeki iktisadî düşünce bunun tam tersi yöndedir: "Hükümdarlarının misafirperverliği ve açık fikirliliği insaniyetin her yerde serbest ticarete nasıl muhtaç olduğunu anladığından, Osmanlı İmparatorluğu ezelden beri tüccar milletlerin ortak pazarı olmuştur". Osmanlı halıları Fransa dışında her yerde rağbet görmektedir. Nitekim bu alanda son derece gelişmiş bir sanayiye sahip İngiltere'ye bile her sene külliyatlı miktarda halı ihraç etmektedir Osmanlılar. Gel gör ki, "Şark'tan dönen bir seyyah yanında bir tane halı getirip de Toulon ve Marsilya sahiline yaklaşmaya görsün, Provence'taki bütün gümrük memurlarının paçaları tutuşur. Öyle ya, Fransa'da yaşayan zavallılardan biri Aubusson ya da başka bir şarlatanlık fabrikasında bütün kesesini boşaltmadan odasında sıcak ve yumuşak bir şey üzerinde dolaşırsa Fransa nasıl fakirleşecektir; binlerce insan evlerinin soğuk ve rutubetli tabanının bir bölümünü mütevazı bir ücret mukabilinde dayanıklı bir yün parçasıyla örterse, şanlı milletin Louvre'da mutlu mesut hayranlıkla senede bir gün bakabildiği şahane ürünleri yaratan bir avuç üretici mahzun olacaktır. Olacak şey mi?".

Alexandre Blacque benzer bir akıl yürütmeyi, 28 Şubat 1835'te yayımlanan 91. sayıdaki "Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde Vergi Rejimi" başlıklı dört sütûnu kaplayan uzun yazıda bu sefer tütün ticareti için sunuyor. Uzun lafın kısası, akil olanların anladıkları üzere iktisadî açıdan büyük bir yanlış olan korumacılık insaniyetin ve medeniyetin düşmanıdır. Yol yakınken, aklın yolu bir olduğundan, herkesin iyiliği için hatadan dönülmelidir.

18 Temmuz 1835 tarihli 98. sayı neredeyse bir iktisat özel dosyası içeriyor. Alexandre Blacque önce "Fransa ve Doğu Akdeniz Limanları Arasında Buharlı Gemiler" başlıklı bir yazıda Fransa'daki yeni bir kanun tasarısını eleştiriyor. Bu tasarıya göre 1836'dan itibaren Doğu Akdeniz limanlarıyla Fransa arasında düzenli yolcu ve posta gemisi seferleri başlaması ve bu gemilere kaptan olarak deniz subaylarının atanması kararlaştırılmıştır. Ticaret ve askerliğin doğalarının uyuşturulamaz olduğunu iddia eden Blacque bu karardan dönülmesini talep ederken bir yandan da kanun tasarısında Fransa'nın Doğu Akdeniz ticareti tekelini elinde bulunduran Marsilya limanının mağdur olmaması için bu gemilerle yük taşınmasının yasaklanmasının öngörülmesini eleştiriyor. Buna göre, böyle bir kanun muhakkak ki Marsilyalı birkaç armatörün yararına ama Doğu Akdeniz'de yerleşmiş olan bütün Fransız tüccarlarının da zararına olacaktır. Bu sayının ikinci uzun makalesi Alexandre Blacque'a göre Osmanlı Devleti'ne savaş açmış olan İngiliz gazetesi *Courrier*'yi hedef alıyor. Gazeteyi çeşitli yönlerden eleştiren Blacque Osmanlı Devleti'ni serbest ticaret

ilkesi ve doğrudan vergilendirme rejimi üzerine kurulu Osmanlı iktisadî zihniyetinin altını çizerek övüyor. Bu zihniyetin ortaya çıkardığı iktisadî yapı sayesinde Osmanlılarda sınıf farkı olmadığını iddia ederek, Avrupa toplumlarının önünde çözülmesi gereken en büyük sorun olarak duran sınıf çatışmasının imparatorlukta esamisinin bile okunmadığını ileri sürüyor.

Bu ilk bakışta tuhaf gelen iddiayı sanayileşmiş ve sanayileşmekte olan gelişmiş Avrupa toplumlarında iktisadî eşitsizliklerin insanlık tarihinde hiç görülmemiş bir seviyede bir iki kuşak içinde gittikçe hızlanarak keskinleştiği, Eski Rejim'in dinî hayırseverlik kurumlarının ve soylu sınıfının üstlendikleri birtakım işlevlerin ya tedavülden kalktıkları ya da bu yeni toplumsal-iktisadî dönüşüme ayak uydurmakta güçlük çektikleri ve modern refah devletinin öncülü toplumsal yardımlaşma ve servetin yeniden dağıtımı mekanizmalarının henüz düşünce aşamasında, bir nevi çocukluk evresinde oldukları bir dönemde dile getirildiğini düşünerek değerlendirmek gerekir. Alexandre Blacque'ın yirmili yaşlarına kadar Marsilya'da bizzat görerek, sonrasında da Avrupa basınının kimi organları vasıtasıyla vâkıf olduğu bu manzarayla Osmanlı toplumunun henüz tarımın ticarileşmesinin başlarında bulunan yapısını karşılaştırarak ortaya bu fazlasıyla idealize edilmiş resmi çıkarması çok da şaşırtıcı olmasa gerek. Blacque yazının devamında Osmanlı sanayisinin *Courrier*'nin iddia ettiği gibi tamamen yok olmadığını, Avrupa sanayisinin ucuza ürettiği malların iç pazarı doldurmasıyla zor günler geçirdiği doğruysa da bunun birkaç üreticiyi korumaktansa tüketici kitleleri kollamak adına yapılmış bilinçli bir seçim olduğunu ileri sürüyor. Osmanlı iktisadî tarihi açısından üzerinde düşünülmeye değer bu iddiadan sonra da imparatorluğun iktisadî kurtuluşunun sanayileşerek Avrupa ile rekabet etmekten değil verimli topraklarını tarıma yönelik değerlendirmekten geçtiğini söylüyor.

Alexandre Blacque'ın 69. sayıda yayımlanan yukarıda değindiğim makalesinde verdiği halı ve tütün örnekleri üzerinden savunduğu serbest ticaretin iktisadî açıdan herkese faydalı olduğu ilkesinin İngiliz liberalizminin kurucu düşünürlerinden Adam Smith ve David Ricardo çizgisinde uluslararası iş bölümü ve karşılaştırmalı avantaj kuramlarının izlerini taşıdığı aşikâr. Bununla beraber, bu kuramların o dönemde İngiltere'de de Fransa'da da eleştirildiği, kuramsal itirazlar ve yeni önermeler ile geliştirildiği unutulmamalı. Adam Smith-Jeremy Bentham-John Stuart Mill ekseninde kendisi zaten hiç de düz ve tektip olmayan liberal düşünce çizgisinin *Le Moniteur Ottoman*'da İngiliz basınından aktarılan metinler ve makalemin başlarında gazetenin resmî kısımlarındaki sultan imgesini ele aldığım sırada belirttiğim gibi "çoğunluğun mutluluğu" kavramı vasıtasıyla belli bir etkisi olduğunu düşünmek pek de yanlış olmasa da, Alexandre Blacque ve resmî gazetenin iktisadî düşüncesinin melez kökenlere sahip olma ihtimalinin yüksek olduğu da bir gerçek. Aynı dönemde, 1830 ortalarında kaleme alındığı tahmin edilen, Osmanlıca ilk iktisat eseri olarak kabul edilen ve Jean-Baptiste Say'in 1828-1829'da yayımlanmış *Cours complet d'économie politique pratique* (Pratik Siyasî İktisat Dersleri) kitabından hayli esinlendiği ve Adam Smith'in klasik eseri *Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme*'den de faydalandığı belli olan bir risale yazılmış, *Takvîm-i vekayi*'de de bazı iktisadî metinler yayımlanmış-

tır[80]. *Le Moniteur Ottoman*'da iktisadî ve ticarî meselelere bu denli önem ve yer verilmesini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Alexandre Blacque'ın *Le Moniteur Ottoman*'da dile getirdiği iktisadî fikirlerin sözkonusu risale ve yazarı üzerinde ne derece etkili olduğunun henüz bilinmediğini belirterek, yine bu izleğe yakın bir konuya, David Urquhart'ın döneme damga vuran eserinin Fransızca çevirisinin gazetede yayımlanan kısımlarına ve Alexandre Blacque'ın bu metinlerin sonuna eklediği yorumlara değinmek istiyorum.

IV. Türk Hamamında Uluslararası Siyaset: *Le Moniteur Ottoman* ve David Urquhart

Le Moniteur Ottoman 78, 79, 80, 81 ve 86. sayılarının hatırı sayılır bir kısmını dönemin en önemli diplomatik şahsiyetlerinden biri olan David Urquhart'ın Osmanlı devlet ve toplumu üzerine İngilizce yayımladığı etkili bir kitabın Fransızca tercümesinden pasajlara ve Alexandre Blacque'ın bunlar üzerine getirdiği yorumlara ayırıyor. Urquhart üzerine ciddi çalışmalar mevcut. 1827-1834 arasında zamanının çoğunu Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda geçiren David Urquhart, bu dönemde İngiliz diplomasisinde kendisini Doğu Sorunu uzmanı olarak kabul ettirmiş, İngiltere'de Rus korkusunun doğmasında başat bir rol oynamıştır[81]. Urquhart 1830'lu yılların başından itibaren Osmanlı devlet erkânını ve II. Mahmud'u imparatorluğun geleceği ve uluslararası düzendeki yerinin iktisadî yapısında kökten bir değişime gidilmesiyle yakından bağlantılı olduğuna ikna etmeye çalışırken bir yandan da Osmanlı toplumsal ve iktisadî düzeni üzerine yaptığı etkili yayınlarda çizdiği son derece olumlu manzara ile ülkesinin Osmanlı Devleti'yle gittikçe daha fazla yakınlaşmasını sağlamıştır[82]. Karl Marx 1853'te yayımladığı bir makalede Urquhart'ın "delicesine Türk dostu ve Rus düşmanı" olduğunu ve bu yüzden İstanbul'da İngiliz Büyükelçiliği'nde sekreterlik yaptığı sırada Rusların kendisini zehirlemeye yönelik girişimlerde bulunduğuna dair ciddi işaretler olduğunu ileri sürer[83]. Gerçekten de kendisi, 1833'ten Kırım Savaşı'ndaki ittifaka giden yolun taşlarını ören en önemli aktörlerden biridir. Bu yüzden, *Le Moniteur Ottoman*'da yazılarının geniş yer bulması ve

[80] Deniz T. Kılınçoğlu, *İslâm, İktisat, Ordu ve Reform. Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî)*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

[81] Margaret Lamb, "The Making of a Russophobe: David Urquhart – The Formative Years, 1825-1835", *The International History Review*, 3/3, 1981, s. 330-357. Türkçede David Urquhart'a değinen bir çalışma için bkz. Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İstanbul, İmge Kitabevi, 1996 (2. baskı), s. 147-150 ve 181-194. Urquhart ve çevresi 1860'ların sonunda Genç Osmanlılar'la da yakın bir ilişki kuracak ve Urquhart'ın görüşlerini içeren yazılar *Muhbir* ve *Hürriyet*'te yayımlanacaktır, bkz. Nazan Çiçek, *The Young Ottomans. Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*, London, I. B. Tauris, 2010, s. 50-69.

[82] Bu konuda ayrıntılı bir tahlil için bkz. Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e)*, İstanbul, Ötüken, 2009 (4. baskı), s. 188-209.

[83] Karl Marx, "David Urquhart", *Die Reform*, 19 Aralık 1853 https://marxists.architexturez.net/archive/marx/works/1853/11/20.htm

yorumlanması pek de şaşırtıcı değil. Kaldı ki, David Urquhart ve Alexandre Blacque'ın siyasî görüşleri ve bunların siyasî iktisat ve Doğu Sorunu eksenindeki yansımaları birbiriyle tamamen örtüşüyor.

Bu düşünsel bağlantının ötesinde ilginç olan, Urquhart'ın, kurmuş olduğu *Westminster Review*'den *Le Moniteur Ottoman*'a pek çok metin aktarıldığını yazımın başında belirttiğim felsefeci Jeremy Bentham'a da çok yakın olmasıdır. Urquhart 1833 Temmuzu'nda yani tam da Osmanlı Devleti'ni bir tür Rus protektorası hâline getiren Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalandığı günlerde *Turkey and Its Resources* adlı büyük ilgi uyandıran kitabını yayımladığında, *Le Moniteur Ottoman*'da sıkça iktibas yapılan Whiglerin yayın organı *Edinburgh Review*'in Urquhart'ı Osmanlı Devleti üzerine en önemli uzman olarak tanıttığını da burada belirteyim[84]. Urquhart'ın İngiliz kamuoyunu Osmanlı Devleti lehine çevirmek amacında olan kitabını alelacele yazarak yayımlamasında bu diplomatik aciliyetin ve İngiliz dışişlerindeki Rusya karşıtı bir grubun örgütlenip harekete geçmesinin büyük payı vardır: Urquhart'ın kitabı zaten İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Palmerston'un talebi üzerine kaleme aldığı uzun bir rapora dayanmaktadır[85].

Kurulabilecek bağlantılar burada da bitmiyor. Urquhart, Alexandre Blacque'ın ardından *Le Moniteur Ottoman*'ın başına geçen Hassuna al-Daghîs'in de yakın dostudur. Hassuna al-Daghîs'in de Jeremy Bentham'a yakın olduğunu yukarıda belirtmiştim. Dolayısıyla ortada bir ilişki ağı bulunduğu aşikâr. Üstelik, bu yönde biraz daha ileri gitmek de mümkün. Stratford Canning 1831'de İstanbul'a ikinci kez İngiltere büyükelçisi olarak atandığında Urquhart'ı da ekibine katar. Stratford Canning'in İstanbul'da Osmanlı hükümeti ile gizli görüşme kanalı Stefanos Vogoridis'tir[86]. Yukarıda ele aldığımız 11 Ağustos 1832 tarihli *Le Moniteur Ottoman*'da yayımlanan "Le Bosphore un jour d'été" başlıklı Alexandre Blacque'ın kaleminden çıkmış olması pek muhtemel olan yazıda anlatıcının Boğaz'da kayıkla gezerek birkaç saatliğine ziyarete gittiği Kuruçeşme'de oturan Stefanos Vogoridis'ten başkası değildir bu. Kendi ifadesine göre, Stefanos Vogoridis o yıllarda Alexandre Blacque'ın yakın dostudur[87]. Nitekim, birkaç ay sonra, Şubat 1833'te Mehmed Ali Paşa'ya karşı ilk Rus savaş gemileri İstanbul'a vardığında, bir süre sonra Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanacak olan Rusya'ya zorunlu olarak yakınlaşma siyasetini dengeleyebilmek amacıyla Fransız diplomasisini Osmanlı Devleti lehine döndürmeye çalışan, bu amaçla İstanbul'daki Fransız diplomat ve üst düzey subaylarıyla görüşen Blacque'ın yanında Vogoridis de vardır[88]. *Le Moniteur Ottoman*'da Sisam adasının yeni statüsü üzerine pek çok yazı çıktığını ve II. Mahmud'un en güvendiği devlet erkânından Stefanos Vogoridis'in 1833'te Sisam Prensi olarak atandığını da burada belirtelim.

---

[84] Margaret Lamb, *a.g.m.*, s. 351.

[85] Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement, 1826-1853*, Cambridge, Harvard University Press, 1942, s. 162 dipnot 114.

[86] Margaret Lamb, *a.g.m.*, s. 346.

[87]Christine Philliou, *Biography of an Empire. Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Berkeley, University of California Press, 2011, s. 128.

[88] *A.y.*, s. 123.

Bu bağlantı çemberini ilk bakışta tuhaf gelecek bir şekilde Türk hamamıyla kapatacağım. Yukarıda, *Le Moniteur Ottoman*'ın 19 Ekim 1833 tarihli 69. sayısında Alexandre Blacque'ın gazetede imzasıyla çıkan nadir yazılardan olan "Şark Âdetleri. Türk Hamamı""ndan bahsetmiştim. David Urquhart da önce 1856 sonra da 1865'te Türk hamamı üzerine iki kitap yayımlayıp Türk hamamını İngiltere'de popülerleştirecektir[89]. Üstelik sadece bu kitapları yayımlamakla kalmayacak, kendi şirketini kurup İngiltere'de kırka yakın hamam açtıracaktır[90]. Alexandre Blacque'ın "Türk Hamamı" makalesindeki Osmanlı toplumundaki sınıfsal eşitlik vurgusu David Urquhart'ın da Türk hamamı üzerine yazılarında sıkça işlediği temel bir izlektir[91].

Bu iki kalem adamının da Avrupa'daki toplumsal reform düşüncesine duydukları ilgi ve liberal siyasete yakınlıklarının yanısıra, 1830'ların başında Doğu Sorunu'na, Osmanlı Devleti ve toplumuna, İslam dinine bakışlarını, siyasî iktisadı önemsediklerini, serbest ticareti savunduklarını, Türk hamamına duydukları ilgi ve hayranlıklarını, İngiliz ve Fransız devletlerinin birinin Rusya'ya diğerinin Mısır'a karşı tavır alarak Osmanlı Devleti yanlısı bir uluslararası siyaset izlemesi gerektiğini üstüne basa basa basın yoluyla söylediklerini bir yana bırakalım. Aralarındaki Stefanos Vogoridis bağlantısı olmasaydı da Alexandre Blacque ile David Urquhart'ın 1830'ların başında İstanbul'da karşılaşmış, tanışmış ve yakınlaşmış olduklarını biliyoruz. 1833'te kitabı yayımlandıktan birkaç ay sonra Urquhart İstanbul'a gelir. Alexandre Blacque kendisini ziyaret eder ve kitabının tamamını resmî gazetede yayımlayıp Urquhart'ı sultanla tanıştırmayı teklif eder[92].

Bütün bu düşünsel ve kişisel bağlantıları hatırlattıktan sonra artık *Le Moniteur Ottoman*'da David Urquhart'ın kitabından yapılan iktibaslara ve Blacque'ın yorumlarına biraz daha yakından bakabiliriz. Önce Urquhart'ın 1833'te İngilizce yayımlanan kitabının Fransızcaya çevrilip basılmasının 1836'yı bulacağını dolayısıyla *Le Moniteur Ottoman*'da 1834'te yayımlanan çevirinin öncü olduğunu ve Alexandre Blacque'ın yorumlarının kitaptan alıntılar kadar yer kapladığını belirteyim.

78. sayıda kitabı tanıtmaya başlayan Blacque "müceddid" (*régénérateur*) olarak tanımladığı sultanın kararlı reformları sayesinde imparatorluğu parlak bir geleceğin beklediğini belirtip, Osmanlı Devleti hakkında Avrupa'da genel geçer akçe olan yanlış ve sabit fikirlerin düzeltilmesinin bu yüzden çok önemli olduğunu ve sözkonusu eserin tam zamanında çıkmış olduğunu belirtiyor. Blacque, Urquhart'ın temel savlarını ve vardığı sonuçları, hepsine katıldığını belirterek, özetliyor: Avrupa'da bugün yönetim bilimlerinin ve halkın arzusunun gerekliliğinde mutabık kaldıkları üç unsurun, yani serbest ticaret, doğrudan vergilendirme ve yerel iktidarların özerkliğine dayanan bir idarî yapının Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri

[89] Doğan Gürpınar, "The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39/3, 2012, s. 346-371 (burada s. 353).
[90] Charles King, "Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism", *The Russian Review*, 66/2, 2007, s. 238-255 (özellikle s. 245 ve devamı).
[91] *A.y.*, s. 248.
[92] G. H. Bolsover, "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, 8/4, 1936, s. 444-467 (burada s. 448).

işleyişine içkin olan ilkeler olduğunu bütün Avrupa'nın bir an önce görmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine dair tasavvurları kökten değiştirecektir. Osmanlı Devleti'nde Avrupa devletlerindeki gibi bir idarî merkezîleşme olmadığından, İslam dininin siyasî iktidara bakışından kaynaklanan bu durum sayesinde toplum gayet serbest olup iktidar çok az alana müdahalede bulunuyordu. Askerî bir oligarşinin haksız bir biçimde edindiği konumunu istismar etmesi yüzünden sistem bozulup işlemez hale gelmişti, ancak sultan bu sorunu bir süre önce çözmüştür. Ama Yeniçeriler ortadan kalkınca elbette büyük bir boşluk doğmuştur, bunun doldurulması zaman isteyen bir iştir, neyse ki terakkiye meyleden sultan sayesinde bu yolda ilerlenmektedir. Urquhart'a göre Osmanlıların kesinlikle kaçınması gereken "medenî Avrupa"yı (*l'Europe civilisée*) sorgusuz sualsiz her şeyde taklit etmektir. Askerî açıdan oradan öğrenecekleri çoktur, toplumsal düzen ve idarî bilimler açısındansa oradan hiç esinlenmemelidirler. Bu son iki unsur birbirine derinden bağlıdır: Köylerde, kasabalarda, dinî cemaatler kendi önderlerini şeklen esnek, son derece katılımcı geleneklerle seçmekte, seçilenlerin üzerinde de bütün cemaatin kanaati sürekli denetleyici bir kuvvet olarak durmaktadır. Sistem Avrupa'dakinin tersine son derece şeffaf, basit ve etkindir.

Blacque 79. sayıda kaldığı yerden devam eder. Oniki ve onüçüncü yüzyıllarda din için yapılan Haçlı Seferleri gibi ondokuzuncu yüzyılın başındaki medeniyet için yapılan Haçlı Seferi de Müslümanlara karşı duyulan kör bir nefretle başlamış, ama ilk seferlerin aksine, bu sefer iki yüzyıl beklemek gerekmemiştir. On küsur senede, kör nefretten, tanıma arzusuna geçilmiştir. Urquhart'ın kitabı da bu ikinci dönemi müjdeleyen bir kilometre taşıdır. Eserine hâkim olan ana fikir her siyasî meselenin kökeninde iktisadî bir mesele yattığı ve en soyut görünen tartışmaların aslında hep somut tek bir nokta üzerinde cereyan ettiğidir: En kalabalık kitlelerin maddî çıkarı ve refahı. Bunu sağlamanın en garantili yolu üzerine yıllardır kafa yoran Avrupalılar sonunda kesin bir sonuç üzerinde mutabık kalamamışlardır: "*Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler* doktrini iktisatçılar tarafından kitlelerin ihtiyaçlarının olabildiğince geniş ve daimî bir şekilde karşılanmasının en kesin ve en basit yolu olarak tavsiye edilmiştir. Ancak, bir süredir, bu ilkeye yönelik birtakım eleştiriler de var. Denetimsiz bir rekabetin düzenli bir şekilde doğurduğu ticarî dalgalanmalar ne olacak? Akil adamlar böylesine feci sonuçlara yol açabilecek bir rekabetin yaratacağı sorunları ne tür düzenlemelerle çözebiliriz diye kafa yordular. Henüz kimse tatmin edici bir cevaba ulaşamadı, muhtemelen de daha çok uzun süre böyle devam edecek. Belki de aslında sorunları yaratan her yerde sorunları önlemek için uygulanan farklı düzenlemelerdir, sorun ilkeden kaynaklanmıyordur, kim bilir? Öyle ya, doğruya doğru, bahsi geçen ilke Avrupa'da hiçbir ülkede olduğu gibi, eğilip bükülmeden uygulanmadı ki! Aslına bakılırsa, bu ilkenin hiç allem kallem etmeden uygulandığı tek bir ülke var, o da Osmanlı Devleti". Alexandre Blacque Urquhart'ı yorumlarken dönemin tanınmış İngiliz tarihçilerinden Sharon Turner (1768-1847)'ın *History of Anglo-Saxons* adlı eserine; Rus iktisatçı Henri Storch (1766-1835)'un *Cours d'économie politique*'ine göndermelerde bulunuyor.

80. sayı Urquhart'ın fikirlerinden bir diğerine, merkantilizm eleştirisine ayrılmış. Avrupa hükümetlerinin serbest ticaretin karşısına çıkardıkları binbir engel sayılıp döküldükten sonra laf yine Osmanlı Devleti'nde doğrudan vergi sistemi ile ticaretin tamamen serbest olması ilkesinin yürürlükte olduğunun hatırlatılmasına geliyor. Doğrudan vergi sisteminin, yerel özerklikler ve bunun dinî cemaat örgütlenmelerine yansımasıyla içiçe geçmiş olduğu ileri sürülüp, bu sayede Osmanlı toplumunda görece küçük bir devlet aygıtının etkin bir şekilde vergi toplayabildiği, yerel ve dinî özgürlüklerin tanınabildiği sonucuna varılıyor: "Halkın çıkarlarını hükümetinkilerle en yumuşak ve en doğal bağlarla birleştirmenin gerekliliğinin anlaşıldığı, ticaretin kolaylaştırılıp yükümlülüklerin adil bir biçimde dağıtılmak istenildiği her yerde vergi işi yerel yetkililere bırakılmıştır" (81). Urquhart'a göre bu sistem sayesinde Osmanlılarda Avrupa'da görülen en büyük sorun olan sınıf çatışması yoktur. Blacque 86. sayıda da Urquhart ve kitabını uzun alıntılar vasıtasıyla yorumlayıp övüyor.

Özetlemek gerekirse, Urquhart'a göre Osmanlı Devleti ticareti tamamen serbest bırakan iktisadî düşünce geleneği ve adem-i merkeziyetçi vergi sistemi nedeniyle Avrupa'da cereyan eden siyasî iktisat tartışmalarında ilham alınması gereken bir örnektir. Urquhart'ın dönemin Osmanlı Devleti ve iktisadî yapısına dair söylediklerini eleştirel bir şekilde incelemenin çok da anlamlı olduğu kanısında değilim. Algısını değerlendirir ve yazdıklarını okurken kişisel siyasî kariyerini Doğu Sorunu uzmanı olarak inşa etmekte oluşu, kişisel bağlantıları vasıtasıyla kariyerindeki bu yönelimin İngiltere iç siyasetindeki karmaşık mücadeleler içinde nereye oturduğu[93], o dönemin siyasî tartışmalarında siyasî iktisat düşüncesinin ne kadar başat bir rol oynadığı gibi unsurlar akılda tutulmalı. İleri sürdüğü fikirler ve yaptığı saptamalardaki basmakalıp, oryantalist, romantik ve tarihî gerçeklerin karmaşıklığını basite indirgeyen unsurlar bu çerçevede düşünülmeli. Bununla beraber, bu makalenin konusu açısından önemli olan, Alexandre Blacque ve David Urquhart arasındaki düşünsel bağlantıların İngiliz radikal felsefecileri ve bunların Fransa'daki izdüşümlerine, kişisel bağlantıların Stefanos Vogoridis üzerinden bir yandan Osmanlı hükümetine bir yandan da İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne uzanması ve *Le Moniteur Ottoman*'da Urquhart'ın eserinin yayımlanması, yorumlanması ve gazetenin uluslararası siyasette bir rol oynama iddiasıdır.

V. Sonuç Yerine

Le Moniteur Ottoman'ın Osmanlı siyasî düşünce tarihi açısından ne kadar ilginç ve zengin bir kaynak olduğunu biraz olsun gösterebildiğimi zannediyorum. Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesinin Fransızca versiyonunda hem yer sorunundan değinemediğim hem de kişisel ilgilerimin sınırları nedeniyle göremediğim başka izlekler de bulunduğuna eminim. Üstelik, başta belirttiğim gibi, gazetenin çevirmen kadrosu ve hatta müdürü Alexandre Blacque'a da pek değinmedim. Blacque hakkında yayımlanmış olan ve Orhan Koloğlu'nun kullandığı Fransız konsolosluk yazışmalarındaki bilgilerden, kendisi üzerine özellikle Rus

[93] Bu konuda bkz. Frank Edgar Bailey, *a.g.e.*

diplomatik arşivlerinde ayrıntılı yorumlar bulunması muhtemel görünüyor. İzmir'deki Fransız cemaatinin 1820'li yıllardaki siyasî, ticarî ve toplumsal tarihi üzerine odaklanarak yapılacak bir araştırmanın Blacque'ın Osmanlı Devleti'ndeki hayatının ilk yıllarına dair çok değerli bilgilere ulaşmayı sağlayacağı kesin. Ben, burada, *Le Moniteur Ottoman*'ın sadece içeriği ve siyasî söylemine yoğunlaşmayı tercih ettim. Bu ilk çalışmanın *Le Moniteur Ottoman*, müdürü ve Osmanlı siyasî hayatına etkileri üzerine başka araştırmalara ilham vermesini umuyorum.

Yukarıda değindiğim David Urquhart bağlantısının gösterdiği gibi *Le Moniteur Ottoman* Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti lehine bir hava yaratma görevini üstlenen bir kurum. Bu görev bir anlamda başarıya ulaşmış gibi görünüyor. Bunu düşündürten özellikle Rus diplomasisinin gazetenin çıkışına gösterdiği olumsuz tepkiler, İstanbul'daki Avrupalı diplomatların gazetenin nüshalarını düzenli olarak dışişleri bakanlıklarına gönderdiklerini gösteren yazışmalar ve en çok da Avrupa basınında gazete hakkında çıkan haberler ile yayımladığı makalelere karşı getirilen eleştiriler. 1836'da David Urquhart'ın yakın dostu David Ross of Bladensburg'un İngiltere'de yayımladığı Doğu Sorunu üzerine seçilmiş makale çevirileri başlıklı 484 sayfalık kitapta ilk 130 sayfa *Le Moniteur Ottoman*'dan toplam dokuz makaleye ayrılmıştır. Bu derleme ve çeviri temelli eser Urquhart'ın kitaplarıyla birlikte İngiliz kamuoyunu Osmanlı Devleti lehine ve Rusya aleyhine döndürmekte büyük bir rol oynamışa benziyor[94].

Bu diplomatik alanda oynadığı rol dışında gazetenin siyasî iktisat alanındaki yazılarıyla Osmanlı iktisadî düşüncesinin gelişmesine de bir oranda katkıda bulunduğunu tahmin etmek sanırım pek de yanlış olmaz. Benzer bir şekilde, gazetede düzenli bir şekilde aktarılan parlamenter rejimin temel kurumlarındaki gelişmeler de Osmanlı siyasî düşüncesine siyaset erbabının en azından Fransızca bilenlerinin bu kurumlar hakkındaki bilgisini derinleştirme ve güncel tutma fırsatı sağlayarak katkıda bulunmuş olmalıdır. Buna özellikle mütenevvia kısmında aktarılan ve sanayi toplumundaki güncel sorunların iktisadî kökenlerine dair radikal reformcu düşünceden izler taşıyan metinleri de eklemek yerinde olur.

Jeremy Bentham'ın düşüncesinin temel eksenini oluşturan "büyük çoğunluğun mutluluğu" ilkesi *Le Moniteur Ottoman*'da sıkça işlenen bir izlek. Bu ilkenin herhangi bir popülizmle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Bentham özel çıkarlar ile kamu çıkarı ve genel çıkar arasındaki denkleme ciddi bir biçimde kafa yormuş, bunu yaparken doğal olarak "halk" ve "çoğunluk" kavramsallaştırmalarını geliştirmiş ve toplumun iyiliği için en akılcı siyasî rejim şekli üzerine düşünmüş çok önemli bir hukukçu ve felsefeci. Bu çerçevede, Bentham, demokrasiyi, "halkın siyasî hakları"nın teslîm edilmesine yönelik bir siyasî rejimden çok "büyük çoğunluğun düşünceleri"nin kamu yararına yönelmesini, bireylerin kişisel çıkar hesaplarını yaparken doğrudan kamu yararına meyletmesini koşullayan siyasî rejim olarak kurgulamış ve bir anlamda, siyaset felsefesi alanında ulusal egemenlikten halk egemenliğine geçişin yolunu döşemiştir. Bu siyasî düşünce

[94] A. L. MacFie, "Opinions of the European Press on the Eastern Question, 1836", *Middle Eastern Studies*, 27/1, 1991, s. 131-139.

sisteminde "kamuoyu mahkemesi" yönetilenlerin yönetenleri doğrudan ve sürekli denetlemesini sağlayan en temel kurumlardan biridir. Bentham'ın bu felsefî temeller üzerine inşa edilmiş iktisadî düşüncesi de tekelleri ve dolayısıyla sömürgeciliği akılcı ve yararlı olmadığı için reddeder[95].

Le Moniteur Ottoman'daki serbest ticaret savunusu da yine bu bağlamda değerlendirilmeli: Serbest ticaret ülke içinde de uluslararası düzlemde de hem karşılaştırmalı avantaj kuramı uyarınca uluslararası işbölümü çerçevesinde üretim fiyatlarını düşürerek tüketicilerin ucuza tatmin olabilmesini sağlayan hem de mal alışverişi yoluyla medeniyetin her yere yayılmasını hızlandırarak büyük çoğunluğun çıkarını gözeten bir siyasî iktisat ilkesidir. Alexandre Blacque'ın bu fikrin geliştirilme sürecinde sanayi devriminin doğurduğu birtakım sorunlar yüzünden İngiliz ekonomisinin yaşadığı tıkanma ve geçirmekte olduğu buhranın oynadığı rolü anladığına dair bir belirti yoksa da bu makalenin konusu açısından önemli olan Blacque ve Urquhart'ın bu ilkeye sarsılmaz bir inançla bağlı olduklarının şüphe götürecek bir yanı olmadığıdır.

Bentham'ın özgürlük liberalizminden mutluluk liberalizmine geçişi muştulayan liberalizminin büyük çoğunluğun çıkarı ve dolayısıyla kamu yararı için müdahaleci ve merkeziyetçi bir devlet düşüncesiyle tamamen barışık olduğunu ve aydınlanmış despot figürüne de bu bağlamda anlamlı ve önemli bir tarihî rol biçildiğini[96] düşünürsek, üstüne bir de yazımda sultanın müfettişliği başlığı altında değindiğim metinlerdeki II. Mahmud'un her şeyi gören, her yere nüfuz eden gözüne yapılan atıfları ekleyip Michel Foucault'nun Jeremy Bentham'ın panoptikonu üzerine yorumlarını aklımıza getirirsek[97], *Le Moniteur Ottoman*'daki II. Mahmud imgesi ve gerçekleştirdiği reformların niteliği üzerine ileri sürülen fikirlerin gayet tutarlı bir söylem oluşturduğu ve bu söylem üzerinde Bentham düşüncesinin bariz bir etkisi olduğu söylenebilir. Alexandre Blacque'ın Avrupa basınından yaptığı seçkilerin bir kısmı, David Urquhart'ın Benthamcı düşünceye aşinalığı ve radikal reformcu çevrelere yakınlığı, üstelik Bentham'la Blacque'ın ani vefatının ardından yerine geçecek olan Hassuna al-Daghîs tarafından tanıştırıldığı da düşünülürse[98], ortada *Le Moniteur Ottoman*'ın siyasî söylemindeki bu Benthamcı öğeleri destekleyen pek çok tarihî veri olduğu aşikâr.

Gazetedeki baskın iki siyasî tasavvurun pastoral iktidar ve siyasî paternalizm olması, II. Mahmud'un imgesinin bu iki mecaz arasında salınması Osmanlı si-

[95] Armand Guillot, "La question du peuple dans la philosophie de Jeremy Bentham", *Archives de Philosophie*, 78/2, 2015, s. 259-274.
[96] Emmanuelle de Champs, "Utilitarisme et liberté: la pensée politique de Jeremy Bentham", *Archives de Philosophie*, 78/2, 2015, s. 221-228. David Urquhart ve dönemin İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Palmerston da benzer bir şekilde Osmanlı Devleti'nde parlamenter bir rejime geçilmesinin çok zararlı olacağını düşünmektedirler, bkz. Frank Edgar Bailey, *a.g.e.*, s. 154-155.
[97] Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, 1975, s. 228-264 ve Anna Brunon-Ernst, "Le gouvernement des normes. Jeremy Bentham et les instruments de régulation post-moderne", *Archives de Philosophie*, 78/2, 2015, s. 309-322 (özellikle s. 315-318).
[98] Ian Coller, "African Liberalism in the Age of Empire", s. 542-547.

yasî kültür ve geleneğinin bir nevi devamı olarak okunabileceği gibi bu konjonktürel ve düşünsel çerçevede de değerlendirilebilir. Bentham'dan esinlenen radikal reformcu düşünürlerin ve onların Fransa'daki toplumcu ya da toplumcu Katolik muadillerinin tahayyülündeki devlet, topluma siyasî iktisat yoluyla müdahale etmesi beklenen ve istenen bir yapı. Bu yapının başına da aydınlanmış bir hükümdar gerekiyor. Gazetede görülen siyasî paternalizmdeki ilginç bir unsur, II. Mahmud'un kamusal imgesinin "duygularla yönetme" arzusunu yansıtan bir biçimde muhabbet, aşk, duygusal bağlılık, heyecan, neşe, gayret, şevk gibi kavramlar kullanılarak çizilmesidir. Bu vurgunun ne kadar yenilik alâmeti olduğu ciddi bir biçimde tartışılması gereken bir mesele, hele de Kuran'da ümmetin üyeleri arasındaki, onlarla hükümdar ve hükümdarla Allah arasındaki muhabbetin başat bir izlek olduğu ve pastoral iktidar mecazının Müslüman geleneğindeki yorumlarında muhabbetin bir kerteriz noktası olduğu düşünülürse[99]. Bu anlamda, *Le Moniteur Ottoman* Osmanlı siyasî kültüründe pastoral iktidardan siyasî paternalizme giden yol üzerindeki kilometre taşlarından biri gibi görünüyor.

Yine bu söylemde son derece hâkim olan medeniyet ve terakki vurgusunun dönemin Avrupa düşünce ikliminin doğrudan yansıması olduğu aşikârsa da bu kavramların ve ait oldukları anlam alanının *Le Moniteur Ottoman*'da 1830'ların başında bu derece yoğun bir biçimde işlenmesi, reformların baştan çizilmiş sonu belli bir yolun aşamaları olarak erekselci bir biçimde tasvîr edilmesi iki farklı soruyu akla getiriyor. İlk olarak, 1839'un, Gülhâne Fermânı'nın, bir başlangıç değil de uzun bir sürecin bir sonucu, bir nevi zirvesi hatta sonu olarak görülmesinin daha doğru olup olmayacağı. İkinci olarak da bütün bu erekselci ve çizgisel anlatının Osmanlı yönetici sınıfının kendilerini ve yapmakta oldukları işi anlamlandırmalarında ne tür bir etkisi olduğu. Bu iki soru ekseninde *Takvîm-i vekayi* ve *Le Moniteur Ottoman* dikkat ve sabırla okunduğunda, Gülhâne Fermânı'nın içeriği ve dilini esasen İslâmî kökenler[100] ya da daha çok Avrupa siyasî liberalizminin Mustafa Reşid Paşa'nın üzerindeki etkisi[101] ile açıklayan savların açtıkları yolda ilerlediğimizde, Gülhâne'ye giden yolun İngiltere'den Fransa ve Kuzey Afrika'ya uzanıp Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine alan çok geniş bir coğrafyada cereyan eden çok yönlü fikrî etkilenmeler ve alışverişlerle dolu, uzun ve dolambaçlı bir siyasî düşünce serüveni olduğu, üstelik bu serüvenin baş rol oyuncularının devletler, dinler, toplumlar, diller ve kültürler arasında sınır tanımaksızın yeni toplum tasavvurları geliştirerek dolaştıkları izlenimi doğuyor. *Le Moniteur Ottoman* bize, onların dünyasının bugün içinde yaşadığımız dünyadan daha az geçirgen ve akışkan olduğu düşüncesinin iler tutar bir tarafı olmadığını gösteriyor.

---

[99] Anoush Ganjipour, *L'ambivalence politique de l'islam. Pasteur ou Léviathan?*, Paris, Seuil, 2021, s. 103-120.

[100] Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34, 1994, s. 173-203.

[101] Edhem Eldem, "L'édit des *Tanzimat* (1839): une relecture", *Turcica*, 52, 2021, s. 201-307.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Le Moniteur Ottoman, 1-2, 6-26, 34-106, 5 Kasım 1831-18 Haziran 1836.

Ross, David (der.), *Opinions of the European Press on the Eastern Question. Translated and Extracted from Turkish, German, French and English Papers and Reviews*, Londra, James Ridgway and Sons, Piccadilly, 1836.

Ziya Paşa, *Endülüs tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Takvîmhane-i âmîre 1276 (1859) / Tercümân-ı ahvâl matbaası 1280 (1864).

İkincil Kaynaklar

Abu-Manneh, Butrus, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34, 1994, s. 173-203.

Albert, Pierre, "Le *Journal des connaissances utiles* de Girardin (1831-1836…) ou la première réussite de la presse à bon marché", *Revue du Nord*, 261-262, 1984, s. 733-744.

Anscombe, Frederick F., *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, New York, Cambridge University Press, 2014.

Anscombe, Frederick F., "Islam and the Age of Ottoman Reform", *Past & Present*, 209, 2010, s. 159-189.

Aymes, Marc, "Tanzimat", François Georgeon, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein (der.), *Dictionnaire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 2015 içinde s. 1125-1128.

Aymes, Marc, "*Un grand progrès - sur le papier". Histoire provinciale des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Louvain, Peeters, 2010.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, "L'Empire ottoman dans les parutions des cinquante premières années du Journal asiatique", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 154/4, 2010, s. 1655-1674.

Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement, 1826-1853*, Cambridge, Harvard University Press, 1942.

Baykal, Erol A. F., *The Ottoman Press (1908-1923)*, Leiden, Brill, 2019.

Bénichou, Paul, *Le temps des prophètes*, Paris, Gallimard-Quarto, 2004.

Binoche, Bertrand, "Civilisation: le mot, le schème et le maître-mot", Bertrand Binoche (der.), *Les équivoques de la civilisation*, Seyssel, Champ Vallon, 2005 içinde s. 9-30.

Bolsover, G. H., "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, 8/4, 1936, s. 444-467.

Boucher-Rivalain, Odile, "La *Westminster Review* comme outil de transmission et de démocratisation de culture savante, 1824-1857", *Cahiers victoriens et édouardiens*, 71, 2010, s. 388-402.

Brunon-Ernst, Anna, "Le gouvernement des normes. Jeremy Bentham et les instruments de régulation post-moderne", *Archives de Philosophie*, 78/2, 2015, s. 309-322.

Champs, Emmanuelle de, "Utilitarisme et liberté: la pensée politique de Jeremy Bentham", *Archives de Philosophie*, 78/2, 2015, s. 221-228.

Charle, Christophe, *Le siècle de la presse (1813-1939)*, Paris, Seuil, 2005.

Christie, William, "The Modern Athenians: the Edinburgh Review in the Knowledge Economy of the Early Nineteenth Century", *Studies in Scottish Literature*, 39/1, 2013, s. 115-138.

Coller, Ian, "Ottomans on the Move: Hassuna D'Ghies and the 'New Ottomanism' of the 1830s", Maurizio Isabelle, Konstantina Zanou (der.), *Mediterranean Diasporas. Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Bloomsbury, 2015 içinde s. 97-115.

Coller, Ian, "African Liberalism in the Age of Empire? Hassuna D'Ghies and Liberal Constitutionalism in North Africa, 1822-1835", *Modern Intellectual History*, 12/3, 2015, s. 529-553.

Cooper-Richet, Diana, "Les grandes revues littéraires et politiques -*The Edinburgh Review and The Quarterly Review* - dans la formation des élites britanniques de la première moitié du XIXe siècle", *Synergies*, 1, 2008, s. 57-72.

Çavuş, Yeliz, *State Power as Performance: Royal Wedding Festivities and the Ottoman Spectacular State during the Period of Mahmud II*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2006.

Çiçek, Nazan, *The Young Ottomans. Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*, London, I. B. Tauris, 2010.

Darnton, Robert, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Cambridge-Massachusetts-London, Harvard University Press, 1968.

Dumas, Paula E., "The *Edinburgh Review*, *The Quarterly Review*, and the contributions of the periodical to the slavery debates", *Slavery & Abolition*, 38/3, 2017, s. 559-576.

Eldem, Edhem, *L'Alhambra. À la croisée des histoires*, Paris, Les Belles Lettres, 2021.

Eldem, Edhem, "*In Vino Modernitas*: une fête à Kâğıthane en 1833", *Turcica*, 52, 2021, s. 545-589.

Eldem, Edhem, "L'édit des *Tanzimat* (1839): une relecture", *Turcica*, 52, 2021, s. 201-307.

Eldem, Edhem, "Pouvoir, modernité et visibilité: l'évolution de l'iconographie sultanienne à l'époque moderne", Omar Carlier, Raphaëlle Nollez-Goldbach (der.), *Le corps du leader. Construction et représentation dans les pays du Sud*, Paris, L'Harmattan, 2008 içinde s. 171-202.

Erşahin, Seyfettin, "Islamic Support on the Westernization Policy in the Ottoman Empire: Making Mahmud II a Reformer Caliph-Sultan by Islamic Virtue Tradition", *Journal of Religious Culture*, 78, 2005, s. 1-17.

Espagne, Michel, "La notion du transfert culturel", *Revue Sciences/Lettres*, 1, 2013, s. 1-8.

Fahmy, Khaled, "Prostitution in Nineteenth Century Egypt", Eugene Rogan (der.), *Outside In. On the Margins of the Modern Middle East*, Londra, I. B. Tauris, 2002 içinde s. 77-103.

Figeac, Jean-François, "Pour en finir avec le despotisme. L'image de Méhémet-Ali dans l'opinion publique franco-britannique", *Revue historique*, 694/2, 2020, s. 105-133.

Fontana, Biancamaria, *Rethinking the Politics of Commercial Society. The Edinburgh Review, 1802-1832*, Cambridge University Press, 1985.

Foucault, Michel, *Sécurité, Territoire, Population. Cours au Collège de France. 1977-1978*, Paris, Seuil-Gallimard, 2004.

Foucault, Michel, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, 1975.

France, Peter, "Looking Abroad: Two Edinburgh Journals in the Early Nineteenth Century", *Forum for Modern Language Studies*, 46/1, 2009, s. 2-15.

Frobert, Ludovic, "Christianisme, socialisme et économie politique Ballanche-Buchez-Ott", Laurent Loty, Jean-Louis Perrault, Ramón Tortajada (der.), *Vers une économie 'humaine'? Desroche, Lebret, Lefebvre, Mounier, Perroux, au prisme de notre temps*, Paris, Hermann, 2014 içinde s. 129-148.

Frobert, Ludovic; Luricella, Marie, "Naissance de l'association de production. *L'Européen* de Buchez", Thomas Bouchet, Vincent Bourdeau, Edward Castleton, Ludovic Frobert, François Jarrige (der.), *Quand les socialistes inventaient l'avenir, 1825-1860*, Paris, La Découverte, 2015 içinde s. 75-83.

Ganjipour, Anoush, *L'ambivalence politique de l'islam. Pasteur ou Léviathan?*, Paris, Seuil, 2021.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbuatı* (yay. Ali Birinci), İstanbul, Gezgin Kitabevi, [1941-1945], tarihsiz.

Groc, Gérard, Çağlar, İbrahim, *La presse française de Turquie de 1795 à nos jours*, İstanbul, İSİS, 1985.

Guillot, Armand, "La question du peuple dans la philosophie de Jeremy Bentham", *Archives de Philosophie*, 78/2, 2015, s. 259-274.

Gürpınar, Doğan, "The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39/3, 2012, s. 346-371.

İmamoğlu, Abdullah Taha, Karataş, Veli, "İrâde-i Seniyyeyi Hadislerle Desteklemek: II. Mahmud Dönemi Şeyhülislamlarından Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi ve *Hulâsatu'l-Burhan fî İtaati's-Sultan* Adlı Risalesi", *Artuklu Akademi*, 3/1, 2016, s. 21-54.

Jarrige, François, “Se prémunir contre les préjugés ouvriers. L’économie politique des machines entre l’Angleterre et la France (1800-1850)”, *Documents pour l’histoire des techniques*, 19, 2010, s. 269-276.

Jones, Kathleen, *La Revue Britannique, son histoire et son action littéraire (1825-1840)*, Paris, E. Droz, 1939.

Karateke, Hakan, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

Karlıtekin, Selim, *‘Tadbir’ Before Politics: Formation of the Avicennean Episteme in the Ottoman Empire*, Yüksek Lisans Tezi, Colombia University, 2014.

Kılınçoğlu, Deniz T., *İslâm, İktisat, Ordu ve Reform. Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî)*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Kırlı, Cengiz, *Sultan ve Kamuoyu. Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri” (1840-1844)*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Kırlı, Cengiz, *The Struggle Over Space: Coffehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, 2000.

King, Charles, “Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism”, *The Russian Review*, 66/2, 2007, s. 238-255.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, İstanbul, Müteferrika, 1998.

Koloğlu, Orhan, *Takvimi Vekayi. Türk Basınında 150 Yıl, 1831-1981*, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, [1981].

Koloğlu, Orhan, *İlk Gazete İlk Polemik. Vekayi-i Mısriye’nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi İle Tartışması*, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, 1989.

Koloğlu, Orhan, “Alexandre Blacque. Défenseur de l’État ottoman par amour des libertés”, Hâmit Batu, Jean-Louis Bacqué-Grammont (der.), *L’Empire ottoman, la République de Turquie et la France*, İstanbul, Éditions İsis, 1986 içinde s. 179-195.

Koloğlu, Orhan, “Blak Bey, précurseur du Tanzimat. Une famille française au service de la Sublime Porte (1820-1923)”, *Anatolia Moderna*, 1, 1991, s. 47-114.

Koloğlu, Orhan, “Le premier journal officiel en français à Istanbul et ses répercussions en Europe”, Nathalie Clayer, Alexander Popovic, Thierry Zarcone (der.), *Presse turque et presse de la Turquie*, İstanbul, Éditions İsis, 1992 içinde s. 3-13.

Kontente, Leon, *Les débuts de la presse dans l’Empire ottoman:* Le Spectateur Oriental *(1821-1827)*, İstanbul, Libra, 2021.

Kurz, Marlene, “Gracious Sultan, Grateful Subjects: Spreading Ottoman Imperial “Ideology” throughout the Empire”, *Studia Islamica*, 3, 2012, s. 119-148.

Lagarde, Louis, “Note sur les journaux français de Smyrne à l’époque de Mahmoud II”, *Journal asiatique*, 238, 1950, s. 103-144.

Lamb, Margaret, “The Making of a Russophobe: David Urquhart - The Formative Years, 1825-1835”, *The International History Review*, 3/3, 1981, s. 330-357.

Lejeune, Dominique, “Les membres des Sociétés de géographie au XIXe siècle”, *Communications*, 54, 1992, p. 161-174.

MacFie, A. L., “Opinions of the European Press on the Eastern Question, 1836”, *Middle Eastern Studies*, 27/1, 1991, s. 131-139.

Marx, Karl, “David Urquhart”, *Die Reform*, 19 Aralık 1853 https://marxists.architexturez.net/archive/marx/works/1853/11/20.htm

Michel, Karine, “L’art politique et sa visée téléologique. Le bonheur chez Farabi, Miskawayh et le pseudo al-‘Âmiri”, *Archives de Philosophie*, 82/4, 2019, s. 701-718.

Moussa, Sarga, “Méhémet-Ali au miroir des voyageurs français en Egypte”, *Romantisme*, 120, 2003, s. 15-25.

Mutlu, Şamil, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud’un Edirne Seyahati: Mehmed Daniş Bey ve Eserleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1994.

Özcan, Abdülkadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991 içinde s. 362-378.

Péaud, Laura, "Faire discipline: la géographie à la Société de Géographie de Paris entre 1800 et 1850", *Carnets de géographes*, 11, 2018, s. 1-19.

Philliou, Christine, *Biography of an Empire. Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Berkeley, University of California Press, 2011.

Sariyannis, Marinos, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Leiden-Boston, Brill, 2019.

Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e)*, İstanbul, Ötüken, 2009 (4. baskı).

Shattock, Joanne, *Politics and Reviewers: the Edinburgh and the Quarterly in the Early Victorian Age*, Londres, Leicester & New York, Leicester University Press, 1989.

Sigot, Nathalie, "Richesse et bonheur dans l'utilitarisme de Bentham", *L'Economie politique*, 71, 2016, s. 27-39.

Stephanov, Darin, "A personality cult against one's will? Traits and trajectories of popular veneration of Empereror Alexander I (r. 1801-1825)", Kirill Postoutenko, Darin Stephanov (der.), *Ruler Personality Cults from Empires to Nation-States and Beyond*, Londra ve New York, Routledge, 2021 içinde s. 64-78.

Stephanov, Darin, "Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 1/1-2, 2014, s. 129-148.

Şiviloğlu, Murat Remzi, *The Emergence of Public Opinion. State and Society in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2018.

Taguieff, Pierre-André, *Le sens du progrès. Une approche historique et philosophique*, Paris, Flammarion, 2004.

Tekgül, Nil, "Early Modern Ottoman Politics of Emotion: What Has Love Got to Do With It?", *Turkish Historical Review*, 10, 2019, s. 132-154.

Terndrup, Alison Paige, *The Sultan's Gaze: Power and Ceremony in the Imperial Portraiture Campaign of Sultan Mahmud II (r. 1808-1839)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boston University, 2021.

Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İstanbul, İmge Kitabevi, 1996 (2. baskı).

Turner, Michael J., "Radical Opinion in an Age of Reform: Thomas Perronet Thompson and the *Westminster Review*", *The Historical Association*, 2001, s. 18-40.

Türesay, Özgür, "Variations sur le thème pastoral. Usages d'une métaphore dans la culture politique ottomane (1832-1918)", Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, Benjamin Lellouch (der.), *Déchiffrer le passé d'un Empire. Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*, Louvain, Peeters, 2022 içinde s. 337-360.

Türesay, Özgür, "Un nouveau type de sujets ottomans: l'apparition des *tebaa* au début du XIXe siècle", Yann Lignereux, Annick Peters-Custot, Jérôme Wilgaux, Alain Messaoudi (der.), *Ethno-géopolitique des empires. De l'Antiquité au monde contemporain*, n70 Collection *Enquêtes et documents*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2021 içinde s. 181-202.

Türesay, Özgür, "The Political Language of *Takvîm-i vekayi*: the Discourse and Temporality of Ottoman 'Reform' (1831-1834)", *European Journal of Turkish Studies*, 31, 2020, s. 54-98, https://journals.openeditions.org/ejts/6874

Türesay, Özgür, "Être ottoman, c'est obéir au sultan. Un manifeste de pédagogie politique extrait du *Takvim-i vekayi* (20 novembre 1831)", Elisabetta Borromeo, Nicolas Vatin (der.), *Les Ottomans par eux-mêmes*, Les Belles Lettres, Paris, 2020 içinde s. 267-274.

Türesay, Özgür, "1830-1832: l'Albanie se soulève contre le sultan", https://www.retronews.fr/conflits-et-relations-internationales/chronique/2020/06/02/lalbanie-se-souleve-contre-le-sultan

Valade, Pauline, *Le goût de la joie. Réjouissances monarchiques et joie publique à Paris au XVIIIe siècle*, Paris, Champ Vallon, 2021.

Varol, Muharrem, *Islahat Siyaset Tarikat. Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866). Yanya, Edirne ve Selanik Tatbikatı*, İstanbul, Dergâh, 2013.

Wortman, Richard, "The Russian Imperial Family as Symbol", Richard Wortman, *Russian Monarchy: Representation and Rule. Collected Articles*, Brighton, Academic Studies Press, 2013 içinde s. 106-134.

Wortman, Richard, "Rule by Sentiment: Alexander II's Journeys through the Russian Empire", *The American Historical Review*, 95/3, 1990, s. 745-771.

Yazıcı, Nesimi, *Takvim-i Vekayi. Belgeler*, Ankara, Gazi Üniversitesi, 1983.

Yıldırım, Nuran, "İstanbul'un Kolera İle Tanışması: 1831 Salgını", *Toplumsal Tarih*, 316, 2020, s. 62-66.

Yıldız, Gültekin, "Üniformalı Padişah Sultan II. Mahmud", Coşkun Yılmaz (der.), *II. Mahmud. Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 2010 içinde s. 103-129.

Yılmaz, Hüseyin, *Caliphate Redefined. The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Oxford, Princeton University Press, 2018.

Yılmaz, Seçil, Krokidas, Panagiotis, "Living in a modernizing misery: discipline and state beneficence in Crete under the rule of Mehmet Ali, 1831-1834", *ΠεπραγμέναΙ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006). Τόμος Γ1. Νεοελληνικήπερίοδος (Κρητικήιστορία 1821-1913)*, Eratosthenis G. Kapsomenos Chania Philological Society, 2011 içinde s. 71-89.

Öz: Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesinin Fransızca versiyonu olan *Le Moniteur Ottoman* aslen Fransız bir avukat olup 1820'lerin başında İzmir'de gazeteciliğe başlayan Alexandre Blacque yönetiminde 1831 sonunda çıkmaya başlar. Müdürü ve başyazarı hakkında birkaç çalışma gerçekleştirildiyse de, mevcut olan tek koleksiyona ulaşmanın zorluğundan gazetenin içeriği hiçbir araştırmaya konu olmamıştır. Bu makale gazetenin ilk beş yıldaki sayılarının içeriğine odaklanıp, bunları dönemin siyasî, düşünsel ve diplomatik bağlamına oturtarak değerlendirmek amacındadır. Gazetede ifade edilen siyasî ve iktisadî fikirler ile inşa edilen siyasî söylem incelendiğinde *Le Moniteur Ottoman*'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun 1830'lardaki siyasî ve düşünsel tarihi açısından son derece değerli bir birincil kaynak olduğu görülür.

Anahtar sözcükler: *Le Moniteur Ottoman*, resmî gazete, II. Mahmud, Alexandre Blacque, Osmanlı İmparatorluğu

The French Edition of the Official Gazette of the Ottoman Empire: *Le Moniteur Ottoman* (1831-1836)

Abstract: *Le Moniteur Ottoman*, the French edition of the official gazette of the Ottoman Empire was launched at the end of 1831, under the direction of a French lawyer who had converted to journalism in Smyrna in the early 1820s. Although its director and editor-in-chief, Alexandre Blacque had been the subject of some studies, the content of the *Le Moniteur Ottoman* was never studied because the unique collection was almost inaccessible. This article therefore focuses on the content of the first five years of the gazette by inserting it into the political, intellectual and diplomatic context of the time. The analysis of the political and economic ideas expressed in this gazette as well as of the political discourse constructed there suggests that *Le Moniteur Ottoman* is a very rich primary source for the political and intellectual history of the Ottoman Empire of the 1830s.

Keywords: *Le Moniteur Ottoman*, official gazette, Mahmud II, Alexandre Blacque, Ottoman Empirez

Levant Herald Gazetesi ve Osmanlı Tarihyazıcılığı İçin [Muhtemel] Önemi

Murat R. ŞİVİLOĞLU*

I. Giriş

1826'da Yeniçeri kazanının II. Mahmud tarafından devrilip, meşhur *ocağı* söndürmesiyle,[1] Osmanlı İmparatorluğu, belki de tarihindeki en büyük sosyal ve siyasi dönüşümlerinden birini yaşadı. Bu kadim kurumun siyaset sahnesinden silinmesiyle on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı'yla entegrasyonu konusundaki son engel de ortadan kalkmış ve "mahalle bakkalından başka gavur görmemiş" İstanbul ahalisi, birdenbire kendilerini kozmopolit bir başkentin mensupları olarak bulmuşlardır.[2] Dönemin Osmanlı İmparatorluğu, Britanyalı diplomat Andrew Paton'ın da belirttiği gibi, "beş dakika içinde tabur talimi, hastane hizmeti ya da askeri batarya yapımını üstlenebilecek" Avrupalı maceracılarla dolup taşmıştır.[3]

Bu yıllarda İstanbul'a gelen yabancılarla ilgili prosopografik bir çalışma şüphesiz ki yararlı olacaktır. Her ne kadar İtalyan, Polonyalı veya Fransız maceracı-

* Trinity College Dublin / muratsivil@gmail.com
Geliş tarihi: 12 Nisan 2022 / Kabul tarihi: 16 Mayıs 2022.

1 "*Tecemmü' eyledi meydân-ı lahme/ İdüb küfrân-ı ni'met nice bâğî/ Koyup kaldırmada ikide birde/ Kazan devrildi söndürdü ocağı* (1241)." Keçeçizade İzzet Molla, *Keçeci-zade İzzet Molla'nın Divanları: Bahar-ı Efkar ve Hazan-ı Asar* ed. Ebubekir Sıddık Şahin (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2004), 748.

2 Şânî-zâde Mehmed Ata'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, trans. Ziya Yılmazer, II vols., vol. I (İstanbul: Çamlıca Yayınlar, 2008), 56.

3 Andrew Archibald Paton, *The Modern Syrians; or Native Society in Damascus, Aleppo, and the Mountains of the Druses, from Notes Made in Those Parts during the Years 1841-2-3* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1844), 261.

lar ile ilgili ciddi bir bilgi birikimimiz olsa da örneğin İrlandalıların o zamanın İstanbul'unda nasıl bir ağ (*network*) oluşturdukları ve/veya ne gibi motivasyonlarla bu şehre geldikleri hususunda neredeyse hiçbir bilgimiz yok denilebilir.[4] İstanbul'un o dönemde birçok Anglo-İrlandalıya ev sahipliği yaptığını biliyoruz. Bunlardan bazıları Osmanlı toplumunun sosyal ve entelektüel hayatında mühim roller de oynamışlardır. Mesela İmparatorluğun ve daha sonra Türkiye'nin en uzun soluklu Fransızca gazetesi olacak olan *Stamboul*, 1875 yılında John Laffan Hanly adında bir İrlandalı tarafından kurulmuştur.[5] Uzun zaman İstanbul'da yaşayan ve yine bu şehirde ölen İrlandalı Doktor John Glascott, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ameliyat esnasında genel anestezik olarak eter kullanan ilk tıp insanı olarak tarihe geçmiştir.[6] Onun kardeşi Adam Glascott, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgelerinin 1830lu yıllardaki harita çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.[7] Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'a gelen başka bir İrlandalı olan, J. C. McCoanise bu yazının da konusu olan *Levant Herald* gazetesini 1859 yılında kurarak Osmanlı tarihine ismini yazdırmayı başarmıştır.

James Carlile McCoan (ö. 1904) daha sonra siyasete atılıp İrlanda'daki *Home Rule* hareketinde önemli rol oynayacak, dönem kaynaklarında ismi sıklıkla geçen mühim bir şahsiyet.[8] İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili birkaç kitap da kaleme alıyor.[9] Kendisi hukuk eğitimi almış olsa da ilk gençlik yıllarından itibaren o zamanın yükselen mesleği gazetecilik ile ilgilenmeye başlamış.[10] Kırım Harbi (1853-1856) esnasında Charles Dickens'ın yönetimindeki *Daily News* gazetesi için savaş muhabirliği yapmış mesela.[11] Rusya'nın yenilgisinden sonra da İngiliz büyükelçiliğinde vazifeli olarak İstanbul'a yerleşmiş. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti o yılarda Cevdet Paşa'nın *servet-i*

---

[4] Bu dönemde Osmanlı ve İrlanda ilişkileri ile ilgili olarak, bakınız Murat R. Şiviloğlu, "The Ottoman Empire and the emergence of its 'Irish Question'," *Middle Eastern Studies* (2022): 1-19.

[5] Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964): Türkiye'de yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi* (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1978), 17.

[6] Anonymous, "Chloroform Employed at Constantinople," *The Medical Times* XVII, no. 446 (15 Nisan 1848): 484.

[7] James Brant and A. G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838," *The Journal of the Royal Geographical Society of London* 10, no. [1] (1840): 341-434.

[8] Fergus Campbell, *The Irish Establishment 1879-1914* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 161.

[9] J. C. McCoan, *Egypt as it is* (New York: Henry Holt, 1877); J.C. McCoan, *Our New Protectorate. Turkey in Asia, Its Geography, Races, Resources, and Government* (London: Chapman and Hall, 1879); J.C. McCoan, *Egypt Under Ismail: A Romance of History* (London: Chapman and Hall, 1889).

[10] Middle Temple'da beraber hukuk stajı yaptığı, yine İrlandalı olan arkadaşı Edwin Lawrence Godkin (ö. 1902) de önemli bir gazeteci olacaktır. William M. Armstrong, *E. L. Godkin: A Biography* (New York: State University of New York Press, 1978), 13.

[11] O dönemde McCoan'ın başından geçen enteresan maceralar için, W. S. Tyler, *Memoir of Rev. Henry Lobdell, M.D.: Late Missionary of the American Board at Mosul: Including the Early History of the Assyrian Mission* (Boston: American Tract Society, 1859), 353.

kâzibe yani yalancı servet dediği bir sahte refah çağından geçmekteydi.[12] McCoan şehirde bir potansiyel sezmiş olmalı ki harbin bitişiyle birlikte gerekli prosedürleri işleme koymuş ve İmparatorluğun en uzun soluklu gazetelerinden biri olacak *Levant Herald*'ı yayınlamak için gerekli izinleri almayı başarmış.

Levant Herald'ın toplamda elli yılı aşan bir yayın hayatı var. Bu uzun süreyi, gazetenin sahiplerine veya gazetenin kullandığı farklı isimlere göre, çeşitli devirlere ayırmak mümkün. Bu makalede özellikle ilk dönemi olarak adlandırılabilecek 1859 ve 1878 yılları arasındaki on dokuz senelik periyodu inceleyeceğiz. Her ne kadar gazete bu tarihten sonra yayın hayatına devam etmiş olsa da, 1878 senesinde Abdülhamid rejimi tarafından kapatılması ve sonrasında yaşadığı ilk isim değişikliği bize en azından doğal bir bitiş noktası sağlıyor. Bu bağlamda ilk önce gazetenin kuruluş dönemi veyayın hayatına başladığı yıllardaki siyasal atmosferi kısaca tasvir edeceğiz. Daha sonra ise *Levant Herald*'ın Osmanlı yönetimi ile olan sorunlu ilişkisi üzerine yoğunlaşılacak. Gazetenin, McCoan yönetiminde ve onun halefi Edgar Whitaker idaresinde Babıali ile ne gibi problemler yaşadığı çeşitli örneklerle gösterdikten sonra, *Levant Herald*'ın Osmanlı tarihi yazıcılığı için ne gibi bir önemi olabileceği mevzuu üzerinde duracağız. Burada özellikle gazetenin ekonomik, siyasi ve sosyal tarih açısından kıymetini, yayınlanan çeşitli makalelerle okuyuculara göstermeye çalışacağız.

Şüphesiz ki bir gazetenin külliyatını incelemek için on dokuz yıl bile oldukça uzun bir süre. Bu zaman içerisinde *Levant Herald*, Fransızca ve İngilizce olarak

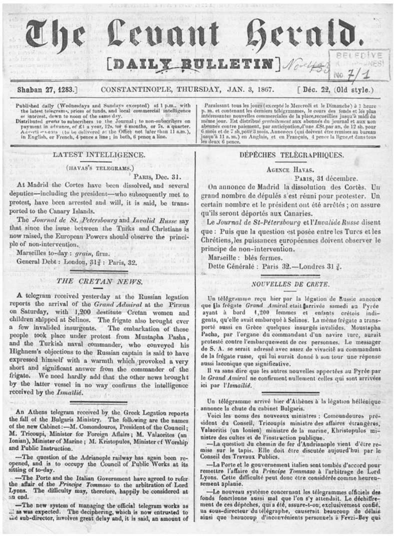

The Levant Herald.

[DAILY BULLETIN]

Shaban 27, 1283.] CONSTANTINOPLE, THURSDAY, JAN. 3, 1867. [Déc. 22, (Old style.)

Published daily (Wednesdays and Sundays excepted) at 1 p.m., with the latest telegrams, prices of funds, and local commercial intelligence of interest, down to noon of the same day.
Distributed *gratis* to subscribers to the Journal; to non-subscribers on payment in advance, of £1 a year, 12s. for 6 months, or 7s. a quarter. Advertisements (to be delivered at the Office not later than 11 a.m.), in English, or French, 4 pence a line; in both, 6 pence a line.

Paraissant tous les jours (excepté le Mercredi et le Dimanche) à 1 heure p. m. et contenant les derniers télégrammes, le cours des fonds et les plus intéressantes nouvelles commerciales de la place, recueillies jusqu'à midi du même jour. Est distribué *gratuitement* aux abonnés du journal et aux non abonnés contre paiement, par anticipation, d'une £St. par an, de 12 sh. pour 6 mois et de 7 sh, pour 3 mois. Annonces (qui doivent être remises au bureau jusqu'à 11 a. m.) en Anglais, et en Français, 4 pence la ligne, et dans tous les deux 6 pence.

LATEST INTELLIGENCE.

(HAVAS'S TELEGRAMS.)

PARIS, Dec. 31.

At Madrid the Cortes have been dissolved, and several deputies—including the president—who subsequently met to protest, have been arrested and will, it is said, be transported to the Canary Islands.

The *Journal de St. Petersbourg* and *Invalid Russe* say that since the issue between the Turks and Christians is now raised, the European Powers should observe the principle of non-intervention.

Marseilles to-day: *grain*, firm.

General Debt: London, 31¾: Paris, 32.

THE CRETAN NEWS.

A telegram received yesterday at the Russian legation reports the arrival of the *Grand Admiral* at the Piræus on Saturday, with 1,200 destitute Cretan women and children shipped at Selinos. The frigate also brought over a few invalided insurgents. The embarkation of these people took place under protest from Mustapha Pasha, and the Turkish naval commander, who conveyed his Highness's objections to the Russian captain is said to have expressed himself with a warmth which provoked a very short and significant answer from the commander of the frigate. We need hardly add that the other news brought by the latter vessel in no way confirms the intelligence received by the *Ismaïlié*.

An Athens telegram received by the Greek Legation reports the fall of the Bulgaris Ministry. The following are the names of the new Cabinet:—M. Comondouros, President of the Council; M. Tricoupi, Minister for Foreign Affairs; M. Valaorites (an Ionian), Minister of Marine; M. Kristopulos, Minister of Worship and Public Instruction.

—The question of the Adrianople railway has again been re-opened, and is to occupy the Council of Public Works at its sitting of to-day.

—The Porte and the Italian Government have agreed to refer the affair of the *Principe Tommaso* to the arbitration of Lord Lyons. The difficulty may, therefore, happily be considered at an end.

—The new system of managing the official telegram works as ill as was expected. The deciphering, which is now entrusted to the sub-director, involves great delay and, it is said, an amount of

DÉPÊCHES TÉLÉGRAPHIQUES.

AGENCE HAVAS.

PARIS, 31 décembre.

On annonce de Madrid la dissolution des Cortès. Un grand nombre de députés s'est réuni pour protester. Un certain nombre et le président ont été arrêtés; on assure qu'ils seront déportés aux Canaries.

Le *Journal de St-Pétersbourg* et l'*Invalide Russe* disent que: Puis que la question est posée entre les Turcs et les Chrétiens, les puissances européennes doivent observer le principe de non-intervention.

Marseille: blés fermes.

Dette Générale: Paris 32.—Londres 31¾.

NOUVELLES DE CRETE.

Un télégramme reçu hier par la légation de Russie annonce que la frégate *Grand Amiral* etait arrivée samedi au Pyrée ayant à bord 1,200 femmes et enfants crétois indigents, qu'elle avait embarqué à Selinos. La même frégate a transporté aussi en Grèce quelques insurgés invalides. Moustapha Pacha, par l'organe du commandant d'un navire turc, aurait protesté contre l'embarquement de ces personnes. Le messager de S. A. se serait adressé avec assez de vivacité au commandant de la frégate russe, qui lui aurait donné à son tour une réponse aussi laconique que significative.

Il va sans dire que les autres nouvelles apportées au Pyrée par le *Grand Amiral* ne confirment nullement celles qui sont arrivées ici par l'*Ismaïlié*.

Un télégramme arrivé hier d'Athènes à la légation héllénique annonce la chute du cabinet Bulgaris.

Voici les noms des nouveaux ministres: Comoundouros président du Conseil, Tricoupis ministre des affaires étrangères, Valaoritis (un Ionien) ministre de la marine, Khristopulos ministre des cultes et de l'instruction publique.

—La question du chemin de fer d'Andrianople vient d'être remise sur le tapis. Elle doit être discutée aujourd'hui par le Conseil des Travaux Publics.

—La Porte et le gouvernement italien sont tombés d'accord pour remettre l'affaire du *Principe Tommaso* à l'arbitrage de Lord Lyons. Cette difficulté peut donc être considérée comme heureusement aplanie.

—Le nouveau système concernant les télégrammes officiels des fonds fonctionne aussi mal que l'on s'y attendait. Le déchiffrement de ces dépêches, qui a été, assure-t-on, exclusivement confié, au sous-directeur du télégraphe, causerait beaucoup de délais ainsi que beaucoup d'inconvénients personnels à Fevzi-Bey qui

The Levant Herald.

Vol. VIII. No. 49.] CONSTANTINOPLE, WEDNESDAY, JAN. 2, 1867. [Price 8d.

Levant Herald'ın solda günlük sağda ise haftalık yayınlanan nüshalarından kapak sayfaları

[12] Cevdet Paşa, *Tezâkir 1 — 12*, ed. Cavid Baysun, IV vols., vol. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 20.

yayınlandığı günlük bültenleri (*Daily Bulletin*) ve sadece İngilizce olan basılan haftalık sayıları ile (*Weekly Edition)* çok büyük bir yekûn oluşturuyor.[13] Bu sebeple ister istemez gazete yazılarından "keyfi" denilebilecek bir seçme yapmak durumunda kalındı.[14] Ancak okuyucular bu seçmenin keyfi olmasından rastgele olduğu sonucunu da çıkarmamalı. Yazılar seçilirken çeşitli motivasyonlar belirleyici oldu. Bunlar devamlılık ve bağıntılılık gibi iki ana başlık altında toplanabilirler. Devamlılık da bugünün perspektifinden manalı olabilecek, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye arasındaki kimi ekonomik ve sosyal meselelerdeki dikkat çekici süreklilik örnekleri ortaya koyuldu. Bağıntılılıkta ise gazetenin hâlihazırda bir kaynak olarak ne anlama geldiğinin ve bize ne gibi fırsatlar sağladığının altı çizilmeye çalışıldı.

II. *Levant Herald*'ın Kuruluşu

Son yıllarda yapılan çalışmalar sayesinde *Levant Herald*'ın yayın hayatı hakkında ciddi bir bilgi birikimimiz oluştu.[15] Ancak yine de gazetenin ilk yıllarına hâlâ bir sis bulutu ardından bakıyor gibiyiz. Gazetenin kuruluş tarihi hususunda bile kesin bir fikir birliğine varılmış değil. Burhan Çağlar, Ubicini'nin meşhur mektuplarının 1856 yılındaki İngilizce çevirisine referansla, gazetenin bu yıl yayın hayatına başladığını iddia ediyorsa da ne Ubicini'de ne diğer dönem kaynaklarında *Levant Herald*'a dair 1856 yılından bir referans bulmak mümkün değil.[16] Öte taraftan *Levant Herald*'ın da Avrupa ve Amerika'da verdiği kimi ilanlarda gazetenin ilk çıkış yılı olarak 1856'yı işaret ettiğini görüyoruz.[17] Belki McCoan'ın Kırım Harbi esnasında yaptığı gazetecilik faaliyetleri *Levant Herald*'ın da başlangıcı olarak düşünülmüş olabilir.

---

[13] Belki de Fransızca yayınların İngilizce olan haftalık bültenden daha çok takip edilmesi sebebiyle Ahmet Emin Yalman, *Levant Herald*'dan bahsederken gazeteyi Fransızca matbuat arasında sayar. "*The publications in non-Turkish languages were as follows: French, six dailies (Levant Herald, Levant Times- these partly in English, Phare du Bosphore, Esprit, La Turquie, Courrier d'Orient*)." Ahmed Emin [Yalman], *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press* (New York: Colombia University, 1914), 41.

[14] Gazetedeki İngilizce ve Fransızca haberler kimi zaman birbirlerinin harf-be-harf çevirilerden oluşurken bazen bu iki dil arasında içerik açısından önemli farklar görmek de mümkündür. Hatta okuyucu kitlesini göze alarak kimi zaman birbirine muhalif fikirleri aynı sayfada bu iki farklı dilde yayınlamaktan da çekinmemişlerdir. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010), 35.

[15] Özellikle Burhan Çağlar'ın bu konuda büyük bir emeği olduğunu belirtmek lazım. Burhan Çağlar, *Anglophone Press in Constantinople: The Levant Herald & Eastern Express (1859-1878)* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2021); Burhan Çağlar, "Edgar Whitaker," *Media History* (2022): 1-20.

[16] Çağlar, *Anglophone Press in Constantinople*, 51; A. Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire* (Londra: John Murray, 1856), 250-52.

[17] H. P. Hubbard, *Hubbard's Newspaper and Bank Directory of the World with Gazetteer and Atlas Combined)* (New Haven: H.P. Hubbard, 1882), 912.

1857 yılına geldiğimizde ayağımız daha sağlam bir tarihsel zemine oturuyor. Bu senenin sonlarına doğru Britanya'da basılan İngilizce gazetelerde, İstanbul'da Anglosakson basını temsil edecek bir yayın organı kurulacağından bahsedilmeye başlanıyor.[18] Osmanlı arşivlerindeki *Levant Herald* ile ilgili ilk belgeler ise Ocak 1859 yılından. Bunlardan birincisi oldukça kısa ve "*İngilizce lisanı üzerine tab' olunmak ve beher hafta çıkmak üzere Levant Herald yani Muhabir-i Şarkiye namında bir gazetenin tab' ve neşri için Mösyö Şarl, Goçava ve Makkom nam kimesnelere mezuniyet*" verildiğinden bahsediliyor.[19]

Arşivlerdeki *Levant Herald* hakkındaki ikinci doküman ise elimizde ancak Fransızca çevirisi ile mevcut. İçerisinde 5 Ocak'ta 1859'da ilk sayının çıkacağından bahsedildiğinden hareketle, "*prospectus du Levant Herald*" başlıklı bu belgenin1858 yılının sonunda yazılmış olduğunu tahmin edebiliriz. *İlerleme*, *özgürlük, aydınlanma* gibi kelimelerin dikkatli bir şekilde serpiştirildiği bu metin, Kırım Savaşı sonrasında hüküm süren iyimser havayı göstermesi açısından değerli bir doküman. Yazarın neredeyse naif denilebilecek özgüveni bütün yazıya sirayet etmiş durumda. Belgeyi kaleme alan kişi mesela gazetenin, Osmanlı politikası (*politique turque*) ile ilgili makaleler yayınlayacağı ve böylece hükümetin reformlarını destekleyeceğinden bahsediyor.[20] Hükümetin bu destek hakkında ne düşüneceği konusunda pek tefekkür edilmiş gibi gözükmüyor. *Levant Herald*'dan sadece üç yıl sonra okuyucularla buluşacak olan *Mecmûa-ı Fünûn*'u çıkaran kadroların daha ilk sayısında *diyânet ve zaman-ı hal politikası* ile ilgili yayınlar yapmaktan özellikle kaçınacaklarını belirtme ihtiyacı duyduklarını burada hatırlatmak yararlı olabilir.[21]

Tahmin edileceği üzere kuruluş esnasındaki bu iyimser hava sadece birkaç ay sürüyor ve Musa Safvetî Paşa'nın ekonomi yönetimi ile ilgili yayınlanan bir makale sebebiyle, 1859 yılının Mart ayında *Levant Herald* ilk resmi uyarısını alıyor.[22] Bu olaydan sadece dört ay sonra, III. Napolyon ile ilgili yazılmış ve hakaret içerdiği düşünülen başka bir yazı yüzünden ise ikinci bir uyarı geliyor.[23] Çok

---

[18] Anonim, "[In Constantinople a number of shareholders]," *Freemans Journal*, 27 Kasım 1857, 2.

[19] Makkom tabii ki McCoan olmalı. Goçava belki daha sonraki yıllarda *Levant Herald* Matbaasının yöneticisi olarak ismi geçen Fortuné Giubega olabilir. Bakınız, Raphaël C. Cervati, *Annuaire oriental (ancien Indicateur oriental) du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature* (Constantinople: J. Pallamary, 1891), 295. Şarl ise tabii çok jenerik bir isim. Gazetede düzeltmen olarak çalışan Charles Sswençner bir ihtimal olarak bahsedilebilir. Cervati, *Annuaire oriental*, 434.

[20] "*La Presse libre et eclairée.*" Osmanlı Arşivleri (bundan sonra BOA), HR.SYS. 1826/1 (6 Haziran 1830). Yüzden fazla dokümandan oluşan ve Osmanlı basını ile ilgili önemli belgelere haiz bu dosyada, *prospectus du Levant Herald* 47 belge numarası ile tasnif edilmiş.

[21] Münif Efendi, "Mukaddime," *Mecmûa-ı Fünûn* I, no. 1 (1279/1862): 19.

[22] Anonim, "Turkey," *Belfast Newsletter*, 11 Mart 1859, 2. Gazetenin uyarılması gibi, editörün cesur tavrı da Avrupa ve hatta Amerika basınında geniş yer buldu. Mesela Boston'da yayınlanan *the Congregationalist* gazetesi "Korkusuz Bir Editör" başlığıyla kaleme aldıkları yazıda McCoan'dan övgü ile bahsediyor. Anonim, "A Fearless Editor," *the Congregationalist*, 22 Haziran 1859, 2.

[23] Anonim, "[The Levant Herald has received an official warning - the second]," *Irish Examiner*, 11 Haziran 1859, 3.

geçmeden, Ekim ayının ortasında ise gazetenin yayınlarının durdurulduğu haberinin Avrupa'ya ulaşıyor.[24] Kuleli tertibinin ortaya çıkmasından sonra oluşan tedirgin atmosferde, *Levant Herald*'ın bu meseleyi batılı ülkelere duyurmuş olması yönetici eliti haliyle rahatsız etmişti.[25] Bu ilk "tatil" ancak İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'ın müdahalesi ile ortadan kalkacaktı.[26] Bu fırtınalı başlangıç daha sonraki yıllarda gelecek olan sorunlu ilişkinin de bir anlamda habercisi olarak düşünülebilir. *Muhabir-i Şarkiye* ile Babıali'nin yıldızı bir türlü barışmayacaktı.

Bundan sonraki senelerde gazetenin uyarılması veya belli bir süre ile tatil edilmesi İstanbul halkı için vâka-i adiye denilebilecek bir hal alıyor. Mesela 1861 Temmuz'unda, Fransız sefaretinin bir şikâyeti sebebiyle *Levant Herald*'ın yayınları iki ay süre ile durdurulduğunu görüyoruz.[27] Bu meselede İstanbul'dan Avrupa gazetelerine gönderilen ve olayın arka planını bildiğini iddia eden bir mektup yazarı, Fransız sefaretinin sadece bir kılıf olarak ileri sürüldüğünü ve gazetenin son zamanlarda Serasker Rıza Paşa ile ilgili yolsuzluk iddialarını içeren yayınları yüzünden tatil edildiğini aktarıyor.[28] Kimliğini bilmediğimiz yazar, Henry Bulwer'in konuya bu sefer müdahale edememesi için kararın *Levant Herald*'a tebliğ edildiği an resmî gazetede de yayınlandığını öne sürmekte. [29] Bu, *Levant Herald* ve Babıali arasındaki çetrefil güç ilişkilerini göstermesi açısından kıymetli bir detay. İleride de bahsedileceği gibi gazetenin Rıza Paşa'ya özel bir ilgisi olduğu ise çok açık.

Levant Herald'ın bütün çabalarına rağmen Babıali ile olan inişli çıkışlı ilişki 1860'lı yıllar boyunca devam ediyor.[30] 1867 yılında Girit İsyanı sırasında yaptığı haberler yüzünden bir ay süre ile satışları durdurulan McCoan için "devenin

---

[24] Anonim, "[The Publication of Levant Herald and the Press d'orient has been prohibited]," *Irish Examiner*, 14 Ekim 1859, 3.

[25] Anonim, "The Conspiracy against the Sultan," *The Cork Examiner*, 15 Ekim 1859, 3. Kuleli Kalkışması ile ilgili olarak, bakınız Burak Onaran, *Détrôner le sultan: deux conjurations à l'époque des réformes ottomanes : Kuleli (1859) et Meslek (1867)* (Paris: Peeters, 2013). Türkçesi var?

[26] Anonim, "[Through the Influence of Sir Henry Bulwer]," *Belfast Newsletter*, 1 Kasım 1859, 2.

[27] Anonim, "[A despatch recieved here from Constantinople]," *Freemans Journal* 27 Temmuz 1861, 3, 3. Anonim, "Turkey," *Irish Examiner*, 3 Kasım 1860, 3.

[28] Anonim, "The Turkish Government and the Press," *Cork Examiner*, 5 Ağustos 1861, 3.

[29] Burada kastedilen herhalde resmi bir emir gönderilmesi, zira Temmuz 1861'de çıkan *Takvim-i Vekayi*'de bu konuda verilmiş bir bilgi gözükmüyor.

[30] Mesela Gazete, Saray bütçesi ile ilgili yaptığı haberler yüzünden 1863 Eylül'ünde başka bir uyarı daha alıyor. Anonim, "Turkey," *Irish Examiner*, 21 Eylül 1863, 3.Ancak *Levant Herald*'ın dönem dönem yönetim ile yakınlaşmaya çalıştığı da açık. Bu durum hatta Namık Kemal'in gazeteye sert bir dille saldırmasına da sebep oluyor:

> *İstanbul'da İngiliz lisanı üzere tab' olunan Levant Herald gazetesinde bu kere veraset-i Saltanat-ı Seniyye'nin tebdiline ve ol bâbda tab-nümâ-ı zuhur olan risâlede kimi mütâlaâta dair bazı itirazât görülmeğle maa'teessüf birkaç kelime iradına mecbur olduk. Bu gazetenin müellifi bilinmez bir sebeple bir zamandan beri tebdil-i efkâr ederek, mukaddema aleyhinde feryad ettiği idare-i hâzıraya bugün dalkavukluk etmek istiyor. Ve buna dahi kâni olmayıp o idareden nâ-hoşnud olmaları dahi bir söz söylememeleri arzusunda bulunuyor.* [Namık Kemal, "İstanbul'dan Mektup," *Hürriyet*, 31 Ağustos 1868, s. 4.]

sırtını kıran son saman çöpü" ise 1870 yılının Kasım ayında geliyor.[31] O tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi olan Blacque Bey, McCoan'a açtığı hakaret davası sonucu 2,000 sterlin tazminat kazanıyor.[32] Bu gerçekten o devir için çok büyük bir meblağ.[33] Bunun neticesinde McCoan gazeteyi bir bankaya satmak zorunda kalıyor.[34] McCoan'ın çeşitli Avrupa gazetelerine verdiği ilanlardan bir süre daha İstanbul'da avukat olarak ikamet ettiğini anlıyoruz.[35] Yazarlık kariyerine Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır üzerine yazdığı kitaplarla devam eden McCoan'ın *Levant Herald* editörü olarak kazandığı saygın rol hem ileride politika hayatında hem de entelektüel çalışmalarında kendisine büyük bir avantaj sağlayacağını da belirtelim.[36]

Levant Herald'ın McCoan'dan sonraki sahibi olan Edgar Whitaker yönetiminde de gazetenin saray ve hükümet ile olan çalkantılı ilişkisi devam ediyor.[37] Özellikle Sultan Aziz'in tahttan indirilip, sonunda Abdülhamid'in padişah olduğu o buhranlı aylarda gazetenin yayınları hükümet tarafından büyük bir dikkatle takip ediliyordu.[38] Her ne kadar Abdülhamid çeşitli fraksiyonları birbirine karşı oynayarak tahtı ele geçirmeyi başarmış olsa da özellikle ilk aylarda saltanatının son derece hassas bir denge üzerinde oturduğunun farkındaydı. Ancak Sultan bu krizi fırsata çevirmeyi bilmiş ve gazeteler üzerine, daha sonraki yıllarda alameti farikası olacak, baskı rejimini ihdas etmeye başlamıştı.

İşte bu ortamda, Ali Suavi'nin başarısız Çırağan Baskını'ndan hemen sonra, Whitaker'a, kendisini telaşa düşürdüğünü tahmin etmesi güç olmayan bir mektup ulaşıyor. Fransızca olarak kaleme alınmış olan mektupta, Abdülhamid tahtı haksız olarak ele geçirmekle (*usurpateur*) ve ülkeyi uçuruma sürükleme ile suçlanıyordu. Whitaker'ın mektubu yayınlayıp yayınlamak konusunda kararsız kaldığı anlaşılmakta. Sonunda bu meselede fikrini sorduğu İngiliz Said Paşa'nın da cesaretlendirmesiyle mektup, 1 Haziran 1878 tarihinde gazetede yayınlanıyor.[39]

---

[31] Anonim, "[The Turks are profiting from their intercourse with civilization]," *Freemans Journal*, 31 Ocak 1867, 4.

[32] Anonim, "[A Press trial has been decided at the Porte]," *Nenagh Guardian*, 9 Kasım 1870, 4.

[33] 2021 yılı için emek-değer karşılığı mesela, 1,225,000.00 sterlin. Lawrence H. Officer and Samuel H. Williamson, "Purchasing Power of British Pounds from 1245 to Present," in *Measuring Worth* (2011).

[34] Anonim, *Report of the Commissioner of Education for the year 1872* (Washington: U.S. Govt. Print. Off., 1873), 534.

[35] Anonim, "Advertisements & Notices," *Hampshire Telegraph, and Sussex Chronicle*, 22 Şubat 1875, 5.

[36] Alexander Charles Ewald, *The Right Hon. Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield, K.G., and His Times*, II vols., vol. II (London: W. Mackenzie, 1883), 372.

[37] BOA, HR.SFR.3... 182/80 (29 Mayıs 1872), BOA, HR.MKT. 799/32 4 Receb 1290 (28 Ağustos 1873).

[38] Önemli bulunan haberlerin Osmanlıcaya tercüme edilip, kayıt altında tutulduğunu görüyoruz. BOA, HR.TO.517/64 (8 Ocak 1877).

[39] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın tedavisine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar, 1876-1905," *Belleten* 38 (1946): 320, dn. 6.

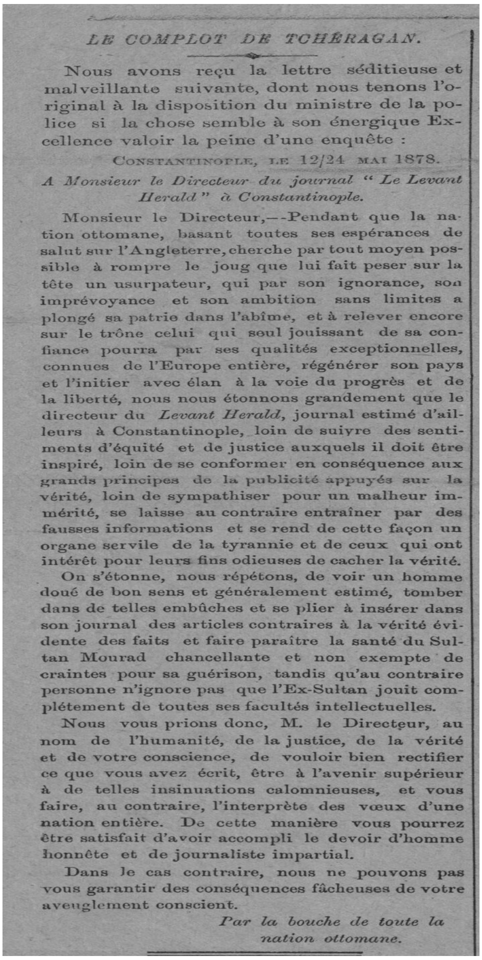

LE COMPLOT DE TCHÉRAGAN.

Nous avons reçu la lettre séditieuse et malveillante suivante, dont nous tenons l'original à la disposition du ministre de la police si la chose semble à son énergique Excellence valoir la peine d'une enquête :

CONSTANTINOPLE, LE 12/24 MAI 1878.

A Monsieur le Directeur du journal "Le Levant Herald" à Constantinople.

Monsieur le Directeur,—-Pendant que la nation ottomane, basant toutes ses espérances de salut sur l'Angleterre, cherche par tout moyen possible à rompre le joug que lui fait peser sur la tête un usurpateur, qui par son ignorance, son imprévoyance et son ambition sans limites a plongé sa patrie dans l'abîme, et à relever encore sur le trône celui qui seul jouissant de sa confiance pourra par ses qualités exceptionnelles, connues de l'Europe entière, régénérer son pays et l'initier avec élan à la voie du progrès et de la liberté, nous nous étonnons grandement que le directeur du *Levant Herald*, journal estimé d'ailleurs à Constantinople, loin de suivre des sentiments d'équité et de justice auxquels il doit être inspiré, loin de se conformer en conséquence aux grands principes de la publicité appuyés sur la vérité, loin de sympathiser pour un malheur immérité, se laisse au contraire entraîner par des fausses informations et se rend de cette façon un organe servile de la tyrannie et de ceux qui ont intérêt pour leurs fins odieuses de cacher la vérité.

On s'étonne, nous répétons, de voir un homme doué de bon sens et généralement estimé, tomber dans de telles embûches et se plier à insérer dans son journal des articles contraires à la vérité évidente des faits et faire paraître la santé du Sultan Mourad chancellante et non exempte de craintes pour sa guérison, tandis qu'au contraire personne n'ignore pas que l'Ex-Sultan jouit complétement de toutes ses facultés intellectuelles.

Nous vous prions donc, M. le Directeur, au nom de l'humanité, de la justice, de la vérité et de votre conscience, de vouloir bien rectifier ce que vous avez écrit, être à l'avenir supérieur à de telles insinuations calomnieuses, et vous faire, au contraire, l'interprète des vœux d'une nation entière. De cette manière vous pourrez être satisfait d'avoir accompli le devoir d'homme honnête et de journaliste impartial.

Dans le cas contraire, nous ne pouvons pas vous garantir des conséquences fâcheuses de votre aveuglement conscient.

Par la bouche de toute la nation ottomane.

Abdülhamid'i tahtı gasp etmekle suçlayan ve Levant Herald'ın kapatılmasına sebep olacak mektup.

Yazının yarattığı büyük sansasyonu tahmin etmek güç değil. Eğer Whitaker mektubu yayınlaması için açık bir şekilde tehdit edilmemiş olsaydı herhalde asla böyle bir işe girişmezdi. Mektubun basılmasının hemen ardından gazeteye yayın yasağı getiriliyor ve matbaasına el konuluyor. Bugün arşivlerde 1 Haziran'da yayınlanan sayının hiçbir kopyası olmadığını belirtirsek Sultan'ın öfkesi herhalde daha iyi anlaşılacaktır.[40] Whitaker'dan iki gün içerisinde ülkeyi terk etmesi isteniyor ve hapse girmekten ancak İngiliz Konsolosu Henry Fawcet'in Tarabya'daki evinde saklanarak kurtuluyor.[41] *Levant Herald* bir kez daha Osmanlı yönetiminin öfkesini uyandırmıştı. Ama gazete bu krizi basit bir tatil ile savuşturamayacak ve İngiliz Büyükelçiliğinin bütün çabalarına rağmen *Levant Herald* ismi ile yayın hayatına son vermek zorunda kalacaktı.[42]

[40] Bu yazının bugüne kadar kayıp olduğu düşünülmüş ve ona yapılan atıflar genellikle Avrupa'daki "reprint"ler üzerinden yapılmıştır. Çağlar, *Anglophone Press in Constantinople*, 92. Ancak Osmanlı arşivlerinde yaptığım çalışmalar esnasında mektubun gazetede yayınlanmış halini bir dosya arasında tespit edebildim. BOA, HR.İD. 1428/10 (2 Haziran 1878).

[41] Anonim, "Uneasiness in Constantinople," *The Freeman's Journal*, 11 Haziran 1878, 3.

[42] Onun halefi olan *Constantinople Messenger* (1878-1882) ve *Eastern Express* (1882-1886) gibi gazetelerle bu sorunlu ilişki devam edecek ve en sonunda ittihatçılardan nefret eden Maltalı Avukat Lewis Mizzi yönetiminde *Levant Herald and Eastern Express* ismiyle 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı'na başlamadan hemen önce yayın hayatına son verecekti. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Strory* (New York: Doubleday, 1919), 257. Diana Cooper-Richet, "The English Language Press in Continental Europe," in *Edinburgh History of the British and Irish Press: Expansion and Evolution, 1800-1900*, ed. D. Finkelstein (Edinburgh University Press, 2020), 235.

III. *Levant Herald* ve Ekonomi

Daha önce de belirtildiği üzere on dokuz yıl sürecek olan bu ilk döneminde, *Levant Herald* çok ciddi bir yayın külliyatı meydana getirmeyi başarmıştır. Her ne kadar Fransızca ve İngilizce yayın yapmış olsa da, *Levant Herald* herşeyden önce Anglosakson gazete geleneğinin bir parçasıydı. Bu gerçeği yayınlarının içeriğinde ve yayın dilinde kolaylıkla hissetmek mümkün. Britanya İmparatorluğu'nun dünyada ekonomik egemenliğini kurduğu o günlerde *Levant Herald* da adeta bir ekonomi gazetesi gibi işlev görmekteydi. Haftalık İngilizce versiyonun birinci sayfası tamamen reklamlara ayrılmıştı. Daha sonraki sayfalarda da Galata Borsası, döviz kurları, gümrük problemleri, dış borçlanma ve vergi artırımları ile ilgili ayrıntılar okuyucularla paylaşılmaktaydı. Bu bilgiler güvenilirliği nedeniyle sıklıkla Osmanlıca yayın yapan gazeteler tarafından da paylaşılıyordu.[43]

Gazetede tartışılan kimi iktisadi problemler bugünün okuyucusuna oldukça tanıdık gelecektir. Alınan kredilerin plansız harcamalarla ekonomiye döndürülememesi ve bunun sonucunda oluşan hayat pahalılığı üzerine yazılan yazıları birkaç isim değişikliği ile bugün köşe yazısı olarak yayınlamak mümkün.[44] Ekonomi makalelerinde Osmanlı imparatorluğu sıklıkla bütün servetini tüketen bir mirasyediye benzetiliyordu.[45] Özellikle modern anlamı ile bütçe sistemine geçilmesi Osmanlı devletinin finansal durumunun en ince ayrıntısına kadar masaya yatırılmasına fırsat vermişti. Bütçe üzerine yapılan tartışmalara elimizde *Levant Herald*'ın mevcut olduğu bütün yıllarda sıklıkla rastlıyoruz. Bu anlamda *Levant Herald* bize eşsiz bir iktisat tarihi kaynağı sağlar.[46] Her yıl devletin gelir-giderleri ayrıntılı olarak okuyucularla paylaşılmış ve bu bilgiler uzun analizlerle zenginleştirilmiştir. Burada dikkat çekici ve belki de *Levant Herald*'ın kıymetini gösteren noktalardan biri gazetede kullanılan tonun giderek karamsar bir hal alıyor olmasıdır. Özellikle 1870lerden sonra *Levant Herald* yönetimi, Osmanlı ekonominin toparlanacağını dair inancını yavaş yavaş yitirmiş gibi gözükmekte.[47] Kısacası gazetenin sadık okuyucuları için 1875 yılında gelen iflasın hiç de sürpriz bir gelişme olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.[48]

---

43 "*Levant Herald nam İngiliz gazetesinden bu defa derç olunmuş bir kıta lâhiyanın hulâsa- i meâlinden istinbat kılınmıştır.*" Anonim, "[Halep Geçen Seksen Senesi Ticaretince Gayet Müsait Olub]," *Takvim-i Ticaret*, 23 Haziran 1866, 47.

44 "*Everything, in consequence, becomes dearer, except labour.*" Anonim, "Turkish Finance," *Levant Herald*, 14 Ekim 1874, 318.

45 Anonim, "Turkish Finance," *Levant Herald*, 1 Şubat 1865, 2.

46 Osmanlıca gazetelerde de bütçe üzerine tartışmalar yok değildi tabii ki. Özellikle Namık Kemal gibi isimler sıklıkla yıllık mali muvazene eleştirilerini köşe yazılarına taşımaktaydılar. Namık Kemal, "Muvazene-i Maliye," *Hürriyet*, 30 Ağustos 1869, 1-4; Namık Kemal, "Matbaa-i Amire," *Hadîka*, 15 Şevval/16 Aralık 1289/1872, 1. Ama bu yazıların hiçbirinde *Levant Herald*'da bulduğumuz süreklilik ve konsantrasyon ile karşılaşmayız.

47 "*Is there time yet or is it toolate?*" Anonim, "Letters on Turkish Finance," *Levant Herald* 1873, 340.

48 "*Hükümet Avrupa'dan borç almaya ederse devlet iflas edecek, eğer borç almayı bırakırsa ülke ticareti iflas edecek. Türk devlet adamlarının uğraşmak zorunda olduğu ikilem budur.*" Anonim, "Galata, Tuesday Evening: Money Market," *Levant Herald*, 25 Kasım 1874, 375.

Ekonomik problemler gibi sunulan çözüm önerilerinden bazıları da yine günümüz okuyucularına bir "aşinalık" hissi verebilir. Yap-işlet-devret sistemi ile hayata geçirilmesi planlanan görkemli köprüler gibi "mega projelerden" zaman zaman *Levant Herald*'a atıfla Osmanlı gazetelerinde bahsedildiğini görüyoruz.[49] Yine aynı şekilde şehirdeki geniş vakıf arazilerinin o senelerde Avrupa ile olan yakın ilişkiler sebebi ile yatırımcıların iştahını kabartmış olduğu anlaşılıyor.[50] İstanbul'daki ev yapımına uygun alanların vakıfların yönetiminden kurtarılıp, ekonomiye kazandırılması hususundaki argümanlar hepimizin çok iyi bildiği tartışmalar aslında. *Levant Herald*'ın genel olarak vakıflara karşı kullandığı dilde gazetenin Osmanlı toplumundaki gerilimlerin ne kadar da farkında olduğunu gösteriyor bize.[51]

Aynı bütçede olduğu gibi, *Levant Herald*'ın vakıf problemi olarak adlandırdıkları meseleye de yıllar içinde birçok kez atıfta bulunduğuna şahit oluyoruz.[52] İlginç bir şekilde *Levant Herald* yazarları, vakıf kurumunu Osmanlının sekülerleşmesinin önündeki en büyük engellerden biri olarak algılıyorlar.[53] Burada Osmanlı tarihçileri için belki de şaşırtıcı olabilecek bir nokta gazetenin sıklıkla Osmanlı'da din ve devlet işlerinin ayrılması meselesini o çağda İtalya ve İspanya'da

---

49 Mesela "*Galata Kulesi zemininden Sultan Beyazid Camii Şerifi pişgahına kadar*" havadan bir köprü inşası ile igili çalışmalar olduğundan bahsediliyor. *Hakâyık-ülVakâyi*'nin aktardığına göre:

> … *mezkûr köprü temur teller ile imal olunarak gâyet cesîm sütunlar ile ta'lik olunacağı, ve üzerinden tramvay ve sâir arabalar ve yükler geçebileceği ve bazı mahallerde iskeleler bulunup müşterilerin makine ile yukarı çıkacağı ve mezkûr mühendisler elli sene köprü parası kendilerine ait olmak ve ba'dehu köprü devlete kalmak şartıyla inşâsına talip oldukları (Levant Herald) da muharrerdir.*" [Anonim, "[Galata Kulesi zemininden]," *Hakâyık-ül Vakâyi*, 13 Zilhicce/11 Şubat 1289/1873, 1.]

Konu ile ilgili *Levant Herald*'ın haftalık sayısında çıkan haber için, Anonim, "Suspension Bridge from Pera to Stamboul," *Levant Herald*, 12 Şubat 1873, 53.

50 "*Burada Konstantinopolis'te, yalnızca ev yapımına uygun bir milyon Sterlin değerinde geniş ve verimli bir alan var; ancak, Haliç'in her iki yakasındaki arazi yarı yarıya Evkaf'a ait olduğu için, Floransa ve Milano'yu - çok daha az kârla - genişleten ve güzelleştiren spekülatif girişimin burada da gerçekleşmesi şu ana kadar mümkün olmadı. Zira ne Şirket (Company) ne de özel müteşebbis hiç güvenli olmayan böyle bir alan için tabii ki tek bir şilin bile riske atmak istemediler. Bununla birlikte, tek tip ve güvenli bir toprak yönetiminin yaratılmasıyla, kentsel ilerlemenin önündeki engellerin dörtte üçü ortadan kalkacaktır: tamamen ortadan kaldırmak için ise, adil mali ve güvenlik koşulları altında, yabancılara mülkiyet hakkının verilmesi gerekecektir. Bu yatırımcılara mükemmel getiri sağlarken, yarım nesilde şehrin tüm yüzünü değiştirecek harcamaları teşvik edecek ve Avrupa'nın en görkemli olması gereken yerini bu gülünç atalet halinden kurtaracaktır.*" Anonim, "[We believe we may report that]," *Levant Herald*, 18 Ekim 1865, 300.

51 Mesela *Crown-law of Turkey* olarak adlandırdıkları örfi hukukun aslında nasıl şerri hukuku kimi alanlarda tadil etme imkânı olduğundan ve bu iki farklı hukuk sistemi arasındaki gerilimden uzun uzun bahsediyorlar. Yıllar içinde Osmanlı tarih yazımının mühim tartışmalarından birini oluşturacak olan bu ikili hukuki yapının bu kadar sofistike bir şekilde ele alınmasını yine o yılların Osmanlıca kaynaklarda rastlamadığımızı da burada yine belirtmek gerekir. Anonim, " [We believe we may report that]," 300.

52 Mesela bakınız, Anonim, "Turkey and Her Finances," *Levant Herald*, 19 Eylül 1866, 259.

53 Anonim, "The Dardanelles Vacouf lands – an argument in favour of secularisation," *Levant Herals*, 7 Aralık 1874, 6.

olan sekülerleşme hareketleri ile karşılaştırılması olacaktır.[54] Gazete yazarları, İspanyol ve İtalyan siyasasının kilise karşısında gerçekleştirdikleri başarılı laiklik politikasının Osmanlılar tarafından da muvaffakiyet ile uygulanacağından emin gibi gözükmekteler.[55] Bu analoji o dokuzuncu asır Osmanlı tarihçilerinin bu zamana kadar pek bakmayı düşünmedikleri son derece verimli olabilecek bir sahayı da bizlere gösteriyor olabilir.

IV. *Levant Herald* ve Dış Dünya

Levant Herald sayfalarında karşılaştığımız dış siyaset ile ilgili haberler üç ana başlıkta toplayabiliriz. Bunlardan birincisi bilinen dünyanın sınırlarında, Osmanlı İmparatorluğu için ancak uzak diyarlar anlamına gelebilecek yerlerle ilgili "enteresan gelişmeler" kategorisindeki havadislerdir. Tokyo'da inşa edilmesi planlanan demiryolları,[56] ya da Çin'de keşfedilen yeni güzergahlar gibi bilgilerin verildiği sütunlar bu sınıfta değerlendirilebilir.[57] Bu haberler haliyle gazetede çok az yer kaplarlar.

İkinci olarak ise İngiliz ve Osmanlı dünyalarının alakalarının kesiştiği, bir nevi ortak ilgi alanları diyebileceğimiz mevzularda yazılan makalelerin olduğu bir orta kategori vardır. Bağdat Valisi Namık Paşa'nın Bombay Vali Vekili ile gerçekleştirdiği telgraf görüşmesi bu mahalde bir örnek olarak gösterilebilir.[58] Zaman zaman buna benzer bahislerde orijinal ve ayrıntılı haberler okumak mümkündür. Üçüncü ve son kategoride ise *Levant Herald*'ın özel alakası olan ve Osmanlı dünyasında tartışılması için çaba harcadığı haberleri görürüz. *Levant Herald* bu meselelerde diğer haberlerde bulunmayan ölçüde bir fikr-i takip politikası uygular. Bu kategoriye iyi bir örnek Çarlık Rusyası'nın Hive Seferi ile ilgili yapılan yayınlar olacaktır.

Hive bilindiği üzere Buhara ve Hokand Hanlıkları ile beraber bugünün Özbekistan coğrafyasındaki en büyük siyasi merkezlerden biriydi.[59] Ondokuzuncu yüzyılda Rusya'nın Orta Asya'ya ilerlemeye başlaması ile İstanbul ve bu küçük hanlıklar arasında bir yakınlaşmanın başladığı anlaşılmakta. Mesela 1873 yılında Buhara Hanlığı Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin himayesine girmek için Sultan Abdülaziz'e elçi göndermişti.[60] Bu devirde son Osmanlı Rus savaşının, yani Kırım Har-

---

[54] Bu süreç ile ilgili olarak, bkz. Rudolf Schlögl, *Religion and Society at the Dawn of Modern Europe: Christianity Transformed, 1750-1850*, trans. Helen Imhoff (Londra: Bloomsbury Publishing, 2020), 69-70.

[55] Anonim, "The Vacouf Conversion," *Levant Herald*, 15 Kasım 1865, 330; Anonim, "The Secularisation of Vacouf Property," *Levant Herald*, 4 Ağustos 1875, 279; Anonim, "Vacouf Propery," *Levant Herald*, 5 Ocak 1876, 6.

[56] Anonim, "[The project for a railway to Yedo (Japan) is said to have been revived]," *Levant Herald*, 26 Ocak 1870, 403.

[57] Anonim, "[A new route across China is announced]," *Levant Herald*, 17 Kasım 1875, 400.

[58] Anonim, "The Opening of the Indo-Ottoman Telegraph," *Levant Herald*, 1 Şubat 1865, 5.

[59] Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924* (Londra: Taylor & Francis, 2004).

[60] Sultan Aziz ise her ne halife olarak (*Vicar of Muhammad)* kendisine gösterilen iltifattan hoşnut olsa da Buhara'nın çok uzak, ancak sevgili dostu Çar'ın ise çok yakın olduğunu düşü-

bi'nin galiplerinden biri olarak İstanbul'un prestiji Müslüman ülkeler nezdinde oldukça yüksekti. Sumatra'nın Açe bölgesinden,[61] Kaşgar'daki Uygur Hanlıklarına kadar zor durumdaki birçok devlet bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiler kurmaya çalışıyordu.[62] *Levant Herald* bu haberlere özel bir ilgi göstererek, İstanbul hükümetinin İslam Dünyasındaki yerini sıklıkla vurguluyordu.[63]

Bu ortamda Çarlık Rusyası'nın Hive'ye bir sefer hazırlığında olduğuna dair istihbaratlar 1865 yılından itibaren *Levant Herald* sayfalarında yayınlanmaya başladı.[64] Rusların Orta Asya üzerinde ilerlemesi ve bu bölgedeki çeşitli hanlıklara karşı olan mücadelesi sık sık okurlarla duyuruluyordu.[65] Siyasi ve askeri yazıların yanı sıra Arminius Vámbéry (ö. 1913) gibi isimlerin Hive, Buhara ve Herat coğrafyasında yaptığı geziler ya da Hive'de esir olarak yaşayan Rus askerlerinin anıları da gazete sayfalarında iktibas ediliyordu.[66] Bu şekilde *Levant Herald*, Osmanlı dünyası için bölge ile ilgili hem siyasi hem de kültürel bilgiler sağlamaya çalışıyordu.[67]

nerek bu teklifi reddetmek zorunda kalmış. Anonim, "Bokhara and Turkey," *Levant Herald*, 12 Şubat 1873, 50.

61 O sırada savaştıkları Hollandalılara karşı Osmanlı toprağı sayılmak isteyen Açe'den gelen heyet Sultan Aziz tarafından kabul edilmemiş, ancak Büyükelçi Seyyid Abdulrahman, şerif olması hasebiyle ikinci derece Osmanlı nişanına layık görülmüştü. Anonim, "Departure of the Atchinese Envoy " *Levant Herald*, 24 Aralık 1873, 381.

62 Osmanlı Devleti ile ilişkileri yakınlaştırmak için Kaşgar Hükümdarı Atalık Gazi de 1873 yılında çeşitli hediyelerle Sultan Abdülaziz'e bir heyet göndermiş. Anonim, "Visit of the Envoy of from Kashgaria," *Levant Herald* 1873, 117.

63 Bu konuda yazılmış çok ilginç bir makale için, Anonim, "The Revived Khalifate," *Levant Herald*, 11 Haziran 1873, 186.

64 Mesela, bkz. Hive seferi için Rus ordusunun çölde yaptığı hazırlıklarla ilgili olarak, Anonim, "Russia and Bokhara," *Levant Herald*, 27 Eylül 1865, 275.

65 Anonim, "Russian Progress in Central Asia," *Levant Herald*, 24 Ekim 1866, 299.

66 Anonim, "Vambery in Central Asia," *Levant Herald*, 10 Mart 1869, 34; Anonim, "Khiva and the Khirgises: A Russian Prisoner's Tale," *Levant Herald*, 18 Kasım 1872, 100.

67 *Levant Herald*'ın 1871 yılında yaptıkları haberlerde Rusya saldırısının artık kaçınılmaz kabul edildiğini anlıyoruz. Bu esnada mevzuu artık Osmanlıca okuyan kamuoyunun da ciddi anlamında gündemindeydi. Her ne kadar 1871 yılında beklenen seferin bir kez daha ertelendiği istihbaratı İstanbul'a ulaşmış olsa da bunun Hive'ye çok uzun bir vakit kazandırmayacağının hemen hemen herkes farkındaydı. "Anonim, "Russia (From Our Correspondent)," *Levant Herald*, 11 Ekim 1871, 287. 1872 senesinde aynı şekilde Hive seferi ile ilgili hazırlıkların duyurulması ile geçti. Anonim, "Russian Progress in Asia," *Levant Herald*, 1 Mayıs 1872, 106. Bu yıl içerisinde, yakında Hive'ye yeniden bir sefer düzenleneceği ve bunun Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesine büyük bir zarar vereceği uzun ve ayrıntılı istihbarat raporlarıyla gazete sayfalarında sıklıkla kendilerine yer buluyordu. Anonim, "Russia in Central Asia," *Levant Herald*, 30 Ekim 1872, 66. 1873 Mart ayında ise artık beklenen seferin başladığı haberi *Levant Herald* vasıtasıyla İstanbul'daki okuyuculara ulaştı. Anonim, "Russia: The Khiva Expedition," *Levant Herald*, 26 Mart 1873, 100. Bu tarihten sonra kimi zaman sefer ile ilgili dedikodular kimi zaman Hive'deki hazırlıkları anlatan bilgilerin sıklıkla aktarılıyor. Anonim, "The Khiva Expedition," *Levant Herald*, 30 Nisan 1873, 140. Haziran ayında da Hive'nin Rusların eline düştüğü haberi sonunda *Levant Herald* tarafından okuyucularına duyuruluyor. Anonim, "Russia: The Fall of Khiva," *Levant Herald*, 2 Haziran 1873, 212.

Levant Herald'ın Türki coğrafyaya yoğun ilgisinin arkasında yine o yıllardaki İngiliz siyasetinin etkisini fark etmek tabii ki mümkün.[68] Zaten çoğunlukla Rusya'nın Orta Asya'ya doğru ilerlemesinin Britanya Hindistan'ı meselesinde nasıl bir etkisi olabileceğini tartıştıklarını şahit oluyoruz.[69] Yine de Orta Asya konusunun Osmanlı entelektüelleri için bir mesele haline gelmesinde *Levant Herald*'ın çok ama çok büyük bir payı vardır. Çarlık Rusyası'nın bu bölgeye dönük politikalarını yansıtan haberler, gazetenin kurulduğu 1859 yılından itibaren sürekli olarak verilmeye başlamıştır.[70] Garip bir şekilde Osmanlı imparatorluğunda *Levant Herald*, Orta Asya sorununu gündeme taşıyana kadar bu husus neredeyse hiç tartışılmamıştır bile. Namık Kemal gibi isimler Hive'den bahsetmezler. Tanzimat elitinin, Mustafa Reşid Paşa gibi birkaç istisnai figür dışında Orta Asya'da olan bitenlere kayıtsız tavrı gerçekten son derece şaşırtıcıdır.[71] Ancak *Levant Herald*'ın bu bahisteki ısrarlı yazıları sonucu mevzuu giderek Osmanlı basının de gündemine girmiş, *Basiret* gibi çok okunan yayın organları kimi zaman direkt olarak *Levant Herald*'a, kimi zaman da muğlak bir biçimde İngilizce basına referans vererek Rusya'nın Hive ve Orta Asya seferlerini okurlarına duyurmaya başlamışlardır.[72] Netice itibariyle gazete bu ısrarlı yayınları sonucu, İstanbul'da Orta Asya Müslümanları mevzuunda ciddi bir kamuoyu oluşturmayı başarmıştır.[73]

V. *Levant Herald* ve Sosyal Hayat

Levant Herald'ın ekonomik ve siyasi konular dışında belki bayındırlık başlığı altında toplanabilecek telgraf, tarım, demiryolu, belediyecilik gibi meselelerde de

---

68 Mesela, bu çağdaki Rusya ve Britanya arasındaki rekabet için bakınız Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895* (London: Taylor & Francis, 2012).

69 Anonim, "Russia in Central Asia," *Levant Herald*, 12 Haziran 1867, 130; Anonim, "Russia and India," *Levant Herald*, 16 Mart 1870, 52.

70 Mesela, bkz. Anonim, "Russia and the East," *Levant Herald*, 15 Haziran 1859, 162; Anonim, "Russian Progress in Asia," *Levant Herald*, 19 Ekim 1859, 298.

71 '*Lord Clarendon ile Paris'deki İngiliz elçisi ve murahhas-ı sani olan zat hufyeten söyleşip ba'dehu dışarı çıkarken Âli Paşa'ya işaret etmekle o dahi beraber çıktıkta Sefir-i müşârünileyh "Biz Kafkas memalikinin bir başka şekle konulmasını der-miyan edeceğiz. Fakat yalnız bizimle olmaz ve bunun asıl menafi'i Devlet-i aliyye'ye âiddir. Siz dahi muâvenet etmelisiniz" demiş. Âli Paşa ise buna cevaben "Bizce oraların o kadar ehemmiyeti olmayıp bizim Çürüksu tarafında biraz müna'zalı yerlerimiz var. Oralarını kurtarmakla iktifa eyleriz, deyu cevab vermekle İngiliz murahhasları hayret ile sükûta mecbur olmuşlar ve Rusyalu'ya müsâade sureti gösterilmiş deyu İngilizler tarafından Clarendon'a itiraz olundukta "Ben bir Türkten daha ziyade Türk olamam" deyu Âli Paşa'ya ta'riz eylemiş olduğu dahi mesmu'dur.*' Cevdet Paşa, *Tezâkir 1 — 12*, I, 101.

72 Anonim, "Moskova'dan 5 Teşrin-i Evvel-i Efrenci Tarihiyle Levant Herald'a Yazılan Tahrirattandır," *Basiret*, 29 Receb/14 Ekim 1288 [1871], 3. "İngilizce gazetelerden naklen…" Anonim, "[Rusyalıların Bundan Mukaddem]," *Basiret*, 15 Rabiulevvel/23 Mayıs 1289 [1872], 1.

73 Bu mevzuu ile en çok meşgul olmuş isim herhalde Ali Suavi'dir. Suavi Hive'nin işgali ile ilgili 1873 yılında yayınlanmış Osmanlıca ve Fransızca olmak üzere iki adet kitabı vardır. Ali Suâvi, *Hîve fî Muharrem 1290* (İstanbul: [yayl.y.], [1290-1873/1874]); Ali Suavi, *Le Khiva en mars 1873* (Paris: Maisonneuve, 1873). Osmanlıca gazeteler içinde *Basiret*'in bu konuda özellikle ciddi bir yayın politikası takip ettiklerini görüyoruz. Hatta *Basiret* matbaasından bu konuda bir çeviri kitap bile yayınlanıyor. I. A. MacGahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarih-i Musavver*, trans. Kolağası Ahmed (İstanbul: Basiret Matbaası, 1292-1873/1874).

çok mühim bir kaynak arz ettiğinin altını önemle çizmek gerekmekte. Menemen'de pamuk ekiminde kullanılan Amerikan tohumları,[74] ya da Terkos Gölü suları ile ilgili yapılan kimyasal analiz raporları gibi başka yerde bulunması imkânsız değilse de çok zor olabilecek birçok bilgiyi *Levant Herald*'ın sayfalarında okumak mümkündür.[75] Ancak belki de *Levant Herald*'ın bugün için en büyük kıymeti, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunun dinamiklerini anlamak için eşsiz bir sosyal tarih kaynağı olmasında yatar. Bu sosyal ve kültürel bahislerden bazıları bugünün okuruna, aynı ekonomik ve siyasal konularda olduğu gibi son derece tanıdık gelecektir. İstanbul'daki sahipsiz köpek sorunu,[76] araçlarını dikkatsiz kullanan şoförler,[77] veya kahveye karıştırılan nohut tozu[78] gibi haberlerin, günümüz toplumunda hemen hemen aynı şekilde yaşanıyor olması, bu kaçınılmaz "tanıdıklık" hissi, neredeyse rahatsız edici bir derecededir. İstanbul'da günde yüzlerce kişinin öldüğü 1865 kolera salgını ile bugünlerde yaşamakta olduğumuz COVID-19 pandemisi arasında bulunabilecek birçok ortak nokta, tarihçiyi "güneşin altında yeni bir şey yok" hükmünü vermeye sevk edebilecek kadar hayret verici olabilir. [79]

Ancak araştırmacılar için benzerlikler ve devamlılıklar kadar, farklılıklar ve kopuşlar da şüphesiz ki önemlidir. Bugün *Levant Herald*'ın sayfalarında gezinirken o yıllarda iki farklı İstanbul varmış gibi hissetmemek neredeyse mümkün değil. Bir yanda Hasköy'de kriket oynanan,[80] Mason balolarında şehrin ileri gelenlerinin bir araya geldiği,[81] resim sergilerinin organize edildiği,[82] tersane işçilerin greve gittiği Avrupai bir İstanbul.[83] Diğer yanda ise artık kaybolmak üzere olan, hâlâ kadınlarının tek başına alışveriş yapmasına izin verilmeyen,[84] dilenci loncalarının süslediği,

---

[74] Anonim, "Cotton Cultivation in Turkey," *Levant Herald*, 7 Haziran 1874, 150.
[75] Anonim, "The Water Question," *Levant Herald*, 12 Ağustos 1874, 249-50.
[76] Mesela 1874 yılında yazılan bir yazıda köpeklere bir çeşit vergi getirilmesini ve bu verginin ödeme kaydının tasmalarına iliştirilmesini, böyle bir kaydı olmayan köpeklerinde toplanıp itlaf edilmesi öneriliyor. Gazetenin müstehzi bir şekilde karşıladığı bu önerinin yazarı, bu işlemi de belli bir ücret mukabilinde şirkete verilerek, köpeklerin deri ve kemiklerinden yararlanılabileceğini öne sürüyor. O yıllarda sadece İstanbul'da yüz bin sokak köpeği olduğunun iddia edildiği yazı akıllara Şinasi'nin *efkâr-ı amme*, yani kamuoyu tabirini ilk kez kullandığı meşhur makaleyi getirebilir. Anonim, "Constantinople Dogs," *Levant Herald*, 22 Ekim 1873, [309]. Şinasi'nin yazısı için, İbrahim Şinasi, "Bend-i Mahsus: İstanbul Sokakları Tenvir ve Tathiri Hakkındadır," *Tasvir-i Efkar*, 28 Zilkade/5 Mayıs 1280/1864, 1-2. Yine aynı konu ile ilgili, başka bir makale için bkz Anonim, "The Dog Nuisance," *Levant Herald*, 12 Kasım 1873, 334.
[77] Anonim, "Reckless Driving," *Levant Herald*, 29 Nisan 1874, 134.
[78] Anonim, "Municipal Regulations," *Levant Herald*, 20 Mayıs 1874, 158.
[79] Anonim, "Local: The Cholera," *Levant Herald*, 2 Ağustos 1865, 213.
[80] Anonim, "[A cricket match took place on Saturday last]," *Levant Herald*, 14 Haziran 1865, 155.
[81] Anonim, "[Masonic Ball under the distinguished Patronage of His Excellency]," *Levant Herald*, 9 Ocak 1861, 1034.
[82] Şeker Ahmet Paşa'nın Paris'ten geldikten sonra açtığı sergi için, bkz Anonim, "A Picture Gallery at Stamboul," *Levant Herald*, 2 Nisan 1873, 109-10.
[83] Anonim, "The Native Strike at the Arsenal," *Levant Herald*, 29 Ocak 1873, 37-38.
[84] Anonim, "The "Shopping" of Turkish Ladies," *Levant Herald*, 30 Temmuz 1873, 245.

[85] çok eski, anakronistik bir İstanbul. Bu İstanbul hâlâ tulumbacıların ayaktakımı, Yahudilerin toptancı, Müslümanların şekerci olduğu,[86] erken modern döneme ait diyebileceğimiz birçok olgunun ve klişenin yaşatıldığı, zihnimizdeki Tanzimat devri ile çok bağdaştıramayacağımız, klasik Osmanlı devlet yapısının izlerini taşır. *Levant Herald*'ın sıklıkla belirttiği gibi, *Binbir Gece Masalları*ndan çıkmış bir sahne gibidir adeta. Burada Yahudiler hâlâ "Kan İftirası" ile suçlanabilir, [87] veya Hıristiyanların Müslüman mahallelerinde, belli bölgelerde yaşamalarına izin verilmez.[88] Tanzimat ile ortadan kalktığını düşündüğümüz bu eski İstanbul'un izleri *Levant Herald* ile tekrar karşımıza çıkar ve bu hiç şüphesiz ki kent yaşamını anlamaya çalışan araştırmacılar için büyük bir fırsattır.

Dahası o yıllardaki Osmanlı eliti diyebileceğimiz sosyal tabaka ile ilgili çok farklı bir pencere de sunar bize *Levant Herald.* Osmanlıca basının asla yazmaya cesaret edemeyeceği haberleri yine Osmanlı gazetelerinde asla karşılaşamayacağımız ayrıntılarla*, Levant Herald*'ın sayfalarında okuyabiliriz. Rıfat Bey ile Mehmet Ali Paşa'nın kızı arasındaki nişanın bozulmasından tutun da,[89] Sadrazamın sinirsel sebeplerle yaşadığı uykusuzluk problemine kadar *Levant Herald*'ın ilgilenmeyeceği bir cemiyet haberi yok gibidir.[90] Bu havadislerin kimileri detaylı anlatım ve içerik zenginliği ile belki ancak arşiv belgeleriyle karşılaştırılabilir. Dönemin hemen hemen bütün gazetelerinde Padişahın yazlık Çırağan Sarayı'na taşındığı haberini okumak mümkündür. Ancak *Levant Herald* okuyucularına, teferruatlı anlatımı ile neredeyse tören alayının bir resmini sunar.[91] Burada *Levant Herald*'ın sosyal tarih yazımı için önemine bir örnek olarak Serasker Rıza Paşa'nın Nisan 1865 yılında, başına gelenler gazeteden uzunca bir iktibas ile gösterilebilir:

"Eski Harbiye Nazırı Rıza Paşa ve ailesinin birden fazla ferdi geçen hafta zehirlenmekten kıl payı kurtuldu. Grand Champs'da (Taksim) Paşa'ya ait olan Bella Vista kafesini işleten Ermeni, geçen yıllarda olduğu gibi, Paskalya vesilesiyle, Ekselanslarına renkli Paskalya yumurtaları hediye etti. Paşa bunlardan birkaçını kendine ayırdı – ve büyük bir şans eseri o anda yemeyerek– kalan düzineyi çocuklarına dağıttı. Çocuklar ise kendi paylarını Paşa'nın evini sıklıkla ziyaret

[85] Metinde Müslüman dilencilerin Mehmed Ağa'ya, Hristiyan dilencilerinde Zafiri'ye bağlı olduklarından bahsediliyor. Bu iki isim dilenci "değnekçi"si olarak adlandırılmış. Anonim, "Medicity in the Sixt Circle," *Levant Herald*, 31 Aralık 1873, 390. Konu ile alakalı olarak, bkz. Zeynel Özlü, "19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Değnekçilik Mesleği," *Vakıflar Dergisi*, no. 34 (2010): 99-112.

[86] Anonim, "The Municipalities of Turkey (II. Civic)," *Levant Herald*, 25 Ocak 1865, 408.

[87] Anonim, "Death of a Greek Child – Conflict between Greeks and Jews," *Levant Herald*, 8 Temmuz 1874, 209.

[88] Anonim, "Christians in Turkish Quarters," *Levant Herald*, 16 Eylül 1874, 289.

[89] Anonim, "[The Marriage of Rifaat Bey, son of Kiani Pasha]," *Levant Herald*, 6 Aralık 1865, 357.

[90] Anonim, "Health of the Grand Vizier," *Levant Herald*, 15 Ocak 1873, 21.

[91] "*Bacaklarından bağlanmış, seçme koçlar Çırağan'ın o görkemli kapılarının altında uzanmış beklerken, Sultanın arabası kemerli geçidin arasından süzüldü. İmamların keskin bıçakları koçların boğazına indi ve kızıl bir dere beyaz mermer kaldırımın üzerinden akarken, Padişah'ın yazlık ikametinde kaldığı süre boyunca onun şahsına ilahi kutsamayı yakaran duaların sesleri duyulmaya başlandı.*" [Anonim, "The Removal of the Court to the Tcheragan," *Levant Herald*, 23 Nisan 1873, 133.]

eden yaşlı bir Türk Hanıma verdiler. O da Gümüşsuyu'nda, sarayın arkasındaki mahalledeki evine dönerken, yumurtaları komşularının çocuklarını verdi. Sonuçta, bu çocuklardan ikisi öldü ve diğerleri ise ciddi bir şekilde rahatsızlandılar. Polis olay yerine çağrıldığında yumurtaların izini yaşlı kadına kadar sürmek zor olmadı. Yaşlı kadın hemen yumurtaları nereden aldığını görevlilere bildirdi. Paşa'nın bu hususta bilgisine başvuran polisler "kahveciyi" ivedilikle tutukladılar. O da yumurtaları şekerleme satan pastaneci Anesti'den satın aldığını söyledi. Tutuklanan Anesti, yumurtaların zararsız olduğunu iddia ederek, bu ifadesinin kanıtı olarak polislerin huzurunda bir adet yumurta yedi. Birkaç dakika içinde, zehirlenme belirtileri göstermeye başladı ve ancak hemen uygulanan güçlü bir emetik sayesinde hayatı kurtarıldı. Kendine geldiğinde boyayı, şekerleme kimyasallarıyla uğraşan bir Yahudi'den satın aldığını söyledi. Bu kişi de hemen tutuklandı ve şu anda Zaptiye'de tutuluyor. O zamandan beri, Emniyet Genel Tıbbi Müfettişi Dr. Sava ve Bay Dellasuda, zararlı maddelerin bir kısmının analizini yaptı ve bu testler neticesinde hatırı sayılır miktarda bakır asetat bulundu. Rıza Paşa'nın, kendisinin ve çocuklarının kurtuluşuna minnettarlığının bir nişanesi olarak, yalısına yakın olan Çengelköy'deki eski camiyi yeniden inşa ettirmek[92] ve Şeyhülislam'ın idaresindeki Yetimler Vakfı'na büyük bir bağış yapmak niyetinde olduğu söylenmektedir. Ekselansları, yine söylendiğine göre, yarın İskenderiye'ye yola çıkarak, daha önce ifa etmediği hac vazifesini gerçekleştirmek üzere Mekke'ye gidiyor. Sonunda, netice olarak, Yahudi'nin yumurtalarından mükemmel tavuklar çıktı."[93]

Tarihçiler veya meraklı okuyucular sadece bu pasajda bile birçok ilgi çekici nokta bulacaktır. Dindarlığı ile bilinen ve Cihan Seraskeri ismiyle nam salmış Rıza Paşa'nın şehirde bir kafe sahibi olması,[94] *Bella Vista* isimli bu mekânın işletmecisi olan Ermeni'nin Paskalya'da, Paşa'ya yumurta verecek kadar yakın bir ilişkisi kurması ve tabii ki şehirdeki ilginç alım satım ağı: zehirli yumurta yiyerek masumiyetini kanıtlamaya çalışan pastaneci Anesti'den, sonunda meselenin üzerine kaldığı, kimyasalları satan şansız Yahudi'ye kadar uzanan ve 1865 yılında Osmanlı ticaret hayatının girift yapısını bize gösteren büyüleyici bir kesit.

---

92 Bu camii, 2020 yılındaki yangında maalesef büyük hasar alan Vanî Mehmed Efendi Camii olmalı. Mayıs 1887'de yazılan Evkaf tamir yazışmalarında Rıza Paşa'nın ismi geçmiyor. BOA, İ..ŞD..86/ 5109, 26 Şaban 1304 (20 Mayıs 1887).

93 Anonim, "[Riza Pasha, the ex-Minister of War]," *Levant Herald*, 26 Nisan 1865, 107.

94 *Bella Vista Café*'den dönem kaynaklarında muhteşem manzarasıyla zaman zaman bahsediliyor. Félix Bourquelot, *Constantinople en 1861: fragment d'un journal de voyage* (Meaux: J. Caroo, 1867), 35-36. *Bella Vista*'nın Rıza Paşa'ya ait olduğunu 1864 yılında basılan Almanca bir kitapta da bahsedilmiş. Burada mekân ile ilgili ayrıntılı bilgiler de veriliyor.

> *Yaz akşamları, Bella Vista Kafe Batılı müzisyenlerin verdiği konserlere katılanlarlalar ile Pera'nın seçkin dünyasını kendisinde topluyor. Bu kafe, bu sıralar mutlu bir şekilde mazul olan Harbiye Nazırı Rıza Paşa tarafından çok yüksek bir meblağa, kirli görünümlü bir Rum'a kiralanmıştır. Mekânın pek rahat ve temiz olduğu söylenemez: sefil hasır sandalyeler ve küçük, süslenmemiş binadaki bahçede rahatsız küçük masalarıyla, ani bir yağmur misafirleri içeri girmeye zorlarsa elli kişinin ancak sığabileceği bir yer.* [Theodor Schuchardt, *Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen* (Leipzig: Leiner, 1864), 302.]

Ölümcül maddelerin analizini yapan isimler de yinebir o kadar önemli ve dikkat çekici. *Levant Herald*'ın Bay Dellasuda diyerek biraz üstünkörü bir şekilde bahsettiği kişi Osmanlı İmparatorluğu'nda eczacılığın öncülerinde Faik Paşa (Francesco Della Suda) olmalı.[95] Zaptiye doktoru olarak ismi geçen Sava ise daha sonraki yıllarda çeşitli valilik vazifelerinde de bulunacak olan meşhur Sava Paşa'dan başkası değil.[96] Belki de buradaki en önemli nokta bu son derece enteresan haberin o çağın en mühim ve en çok okunan Osmanlıca yayın organı olan *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde kendisine yer bulamamış olmasıdır. Bu durumun özellikle altının çizilmesi gerektiğini düşünüyorum. Haberin doğru olduğundan neredeyse kesinlikle emin olabiliriz.[97] Peki bu durumda Osmanlıca gazeteler bu olaydan neden bahsetmemiş olabilir? Yani Rıza Paşa'nın başından geçen bu macerayı *Levant Herald*'ın sayfalarında okuyabiliyor olmamız bugün neden önemli ve bize neyi gösteriyor?

Tanzimat yıllarında Türkçe basının kimi kaygılarla cinayet, intihar gibi "tatsız" sayılabilecek konuları ele almaktan çekindikleri anlaşılıyor.[98] Mesela şu an üzerine çalışmakta olduğum, 1860 yılında meydana gelen Ferik İbrahim Paşa cinayeti bu bahiste iyi bir örnek olacaktır.[99] Cinayetin hemen ertesi günü *Levant Herald* ve diğer yabancı gazeteler bu sansasyonel olayı hemen okuyucularına duyururken, *Ceride-i Havadis* gibi Türkçe yayın organlarında olaydan uzun bir süre bahsedilmediğini görüyoruz. Dahası arşiv belgeleriyle yapılan karşılaştırmalardan anlaşıldığı üzere, istintak kayıtları ve mazbata gibi belgelere ulaşarak, *Levant Herald,* Paşa'nın eşi Emine ile cinayetin diğer sanığı kâhya Hüseyin'in ifadelerinien ince ayrıntılarıyla okuyucularına duyuruyor. İkilinin idamı da yine

---

95 Rengin Dramur, *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık* (İstanbul: Aya Kitap, 2008), 323.

96 Arşiv belgelerinde de Sava Efendi'nin ismi *Zaptiye Tabib-i Evveli* olarak geçiyor. Mahmut Akpınar, "Bir Osmanlıcılık Örneği Olarak Sava Paşa," *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6, no. 11 (2016): 153, dn 34. 1863 yılında *Lancet*'te yayınlanan bir yazı Sava'nın aynı zamanda Yunan Tıp Cemiyeti'nin de başında olduğunu aktarıyor. Anonim, "Constantinople (From Our Own Correspondent)," *The Lancet* 82, no. 2091 (1863): 376.

97 Daha önce belirtildiği üzere *Levant Herald*'ın Rıza Paşa'ya karşı özel bir ilgisi olduğu anlaşılıyor. Kendisi ile ilgili yaptıkları yolsuzluklar haberleri ilk ciddi kapanışlarına sebep olmuştu. Bu konudaki haberi ancak Avrupa basını vasıtasıyla bulabildim. Anonim, "Turkey-The Fall of Riza Pacha," *Irish Examiner*, 15 Temmuz 1861, 102. *Levant Herald,* Paskalya Vakası'ndan bir süre sonra Paşa'nın İstanbul'daki *Sanak Tekkesi*'nde (Ayasofya yakınındaki Sancaktar Tekkesi olması muhtemel) derviş olarak yaşamaya başladığına dair, iki hafta sonra düzeltmek zorunda kalacakları bir haber yayınlıyorlar. 14 Haziran 1865'te yayımlanan tashih metni son derece dikkat çekici: "Rıza Paşa bize gönderdiği tahriratta kendisinin derviş olacağı konusundaki haberlerin tamamen asılsız olduğunu deklare etmiştir" şeklinde basılmış. Yani Rıza Paşa aynı hassasiyeti Paskalya yumurtası meselesinde göstermediğinden, bahsi geçen olayın doğru olduğunu kabul edebiliriz. Anonim, "[Riza Pasha has just enrolled himself as a dervish in the Sanak-Tekkesi in Stamboul]," *Levant Herald*, 31 Mayıs 1865, 141. Anonim, "[Riza Pasha has forwarded to us a communication]," *Levant Herald*, 14 Haziran 1865, 155.

98 Mesela Abdülhamid devrinde cinayetten bahseden tiyatro oyunlarının yasaklı olduğunu biliyoruz. C. Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977), 75.

99 Bu enteresan olay ile ilgili bir kitap çalışmam şu an sürmekte.

en ufak teferruatıyla (Emine giydiği ayakkabının renginden, Hüseyin'i kıyafetine kadar) *Levant Herald* tarafından aktarılmış.

Kraliçe Viktorya'nın İngiltere'sinde cinayet bugün anlaşılması güç bir popülerliğe sahipti.[100] Katiller ve masum kurbanlarla ilgili yapılan haberler okuyucular tarafından büyük bir hevesle takip ediliyor ve gazete satışlarını ciddi ölçüde etkiliyordu. Bu konuda öncü çalışmalardan birini yapmış olan Richard Altick, cinayete olan bu merakın bir çeşit "sosyal tesviye" vazifesi gördüğünü ileri sürmüştür. Altick'e göre üst sınıf mensupları ile orta tabaka halk gazetelerdeki kanlı hikayelerde ortak bir ilgi alanı bulabilmişler ve bu durum "toplumdaki sosyal gerilimleri hafifletmeye yardımcı olmuştur."[101] *Levant Herald*'ın da Britanya gazetelerindeki bu hassasiyeti takip ettiği aşikâr. Gazete sadece dünyadaki sansasyonel haberleri değil,[102] aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda işlenen cinayetleri, intiharları ve zehirlenme vakalarını ayrıntılı bir şekilde okuyucuları ile paylaşarak bugün bizim için çok önemli bir sosyal tarih kaynağı oluşturmuştur. *Levant Herald* satırlarında Üsküdar'da sahibinin hanımını öldüren Arap köleden,[103] konağa davet ettiği arkadaşları tarafından namaz esnasında katledilen Ali Efendi'ye,[104] boğazını keserek intihar eden Saray Müneccim-i sânisi Ahmed Efendi'den,[105] oğlu tarafından öldürülen Üsküdarlı doktora kadar uzanan ürkütücü bir dünyanın da izlerini bulmak yine mümkündür.[106] Bu bilgiler özellikle arşiv belgeleri ile birleştirdiğinde bize yine Osmanlıca kaynaklarda bulamayacağımız müthiş bir narrative (anlatı) kaynak sağlamakta.

VI. Sonuç

Bugün Osmanlı gazeteleri düşünüldüğünde *Levant Herald*, *Journal de Constantinople* gibi yayınlar pek aklımıza gelmezler. İlk önce *Tasvîr-i Efkâr*'ı veya *İkdam*'ı

100 Judith Flanders, *The Invention of Murder: How the Victorians Revelled in Death and Detection and Created Modern Crime* (Londra: HarperCollins, 2011).

101 Richard D. Altick, *Victorian Studies in Scarlet: Murders and Manners in the Age of Victoria* (New York: Norton, 1970), 42.

102 Anonim, "Horrible Murder in London," *Levant Herald*, 24 Eylül 1873, 274.

103 Bu son derece ilginç hikâyede, azat edilmeye söz verilen köle, bu sözün tutulmaması sonucu, Üsküdar'daki Ahmet Efendi'nin eşini boğarak öldürüyor ve gelen polislere de cinayet emrinin Ahmet Efendi tarafından verildiğini söylüyor. Anonim, "[The House of Ahmet Efendi]," *Levant Herald*, 8 Mart 1865, 45.

104 Anonim, "Murder and Suicide in Stamboul," *Levant Herald*, 8 Nisan 1874, 100.

105 Anonim, "[On Thursday evening, Ahmed Effendi, second astrologer to the Palace]," *Levant Herald*, 28 Şubat 1866, 29. O dönemdeki Müneccimbaşının 1865 yılında, koleranın yakın zamanda etkisini yitireceği kehanetinde bulunduktan sonra, koleradan öldüğünü yine *Levant Herald*'dan öğreniyoruz. Anonim, "[Among the deaths of the week is to be mentioned that of the chief astrolger]," *Levant Herald*, 16 Ağustos 1865, 230. Osmanlı'da müneccimlik konusunda yazılmış son derece ayrıntılı bir makalede Ahmed Efendi'nin intiharından bahsedilmediğini de yine belirtelim. "Son müneccimbaşılardan Ahmed Tahir Efendi'nin yerine müneccim-i sâni olan Şehzade Camii muvakkati Ahmed Efendi'nin müneccimbaşı olmadığı bilinmekle birlikte, ondan sonra kimin müneccim-i sâni olduğu tespit edilememektedir."Saim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," *Belleten* 70, no. 257 (2006): 181.

106 Anonim, "Patricide at Scutari," *Levant Herald*, 8 Ekim 1873, 294.

düşünürüz. Ancak dönem kaynaklarına baktığımızda *Levant Herald*'ın da Türkçe yayın yapan diğer gazeteler gibi Osmanlı efkâr-ı umumiyesini oluşturan o büyük bütünün önemli bir parçası olduğunu görebiliyoruz. *Diyojen* gibi popüler yayın organları sıklıkla *Levant Herald*'dan ve sahibi McCoan'dan, belki biraz müstehzi bir ifadeyle, ama kesinlikle Osmanlı kamusal alanın önemli bir bileşeni olarak bahsediyorlardı.[107] Nasıl *Basiret* gazetesinin Alman yanlısı olduğu kabul edilmiş ise,[108] *Levant Herald*'ın da İngiliz politikalarını desteklediği kabul edilmişti. Ancak bu durum *Hadîka*'nın *Levant Herald*'dan refikimiz diye bahsetmesine engel değildi.[109] Hatta *Bosna* gazetesi bulunduğu "dehlizden" dost sohbetine karışan bir eda ile yazılar yazıp, *Levant Herald*'ı eleştirildiğinde, yine savunmasına Türkçe yayın yapan gazeteler geleceklerdi.[110] *Levant Herald*'ı belki İstanbul gazeteleri eleştirebilirdi, eleştiriyorlardı da. Ama onlar "mülkün ta öbür ucundan" yayın yapan bir taşra gazetesinin tenkitlerine de göz yumamazlardı. Bugün bizim için anlaması güç olsa da *Levant Herald* o yıllarda yaşayanlar için bir Osmanlı gazetesiydi.

Britanya'nın *Levant Herald*'a karşı olan açık koruma politikası onun Türkçe yayın yapan gazetelere kıyasla daha serbest bir yayın çizgisi takip edebilmesine yardımcı olmuştur. Bu kritik tavrın gazeteyi özellikle muhalefet için kıymetli bir hale getirdiğinden şüphe yok. Maalesef Osmanlı'daki gazetelerin nasıl bir tiraja sahip olduğunu bugün tam olarak bilmek mümkün değil.[111] Tabii ki *Levant Herald*'ın Fransızca ve İngilizce yayın yapması hasebiyle Osmanlı dünyasında hiçbir zaman bir *İkdam* veya *Basiret* gibi yüksek satış miktarlarına ulaşmış olması da beklenemez. Ama gazeteye verilen referanslardan, *Levant Herald*'ın en azından gazete sahipleri ve yazarlar tarafından çok büyük bir dikkatle takip edildiğini görebiliyoruz. Yani başka bir deyişle *Levant Herald*, gazetecilerin okuduğu gazeteydi.[112] Burada içeri-

---

[107] '*Levant Times sahibi Mösyö Hanly "Paris alınmaz. Alınırsa ben başımı keserim" demiş. Levant Herald sahibi Mösyö McCoan da zıddını iddiâ ederek "Paris alınmazsa ben kendimi asarım" diye yemîn etmiş imiş. Bu hâldeşu iki zırzobun birinden kurtulduk demek. Ama gönülMösyö Giampietri'nin de gayret-i vataniyyesi tutarak Mösyö Hanly gibi bir kerâmet satmasını isterdi!*' [Anonim, "İstifade Olunur Bir Keramet," *Diyojen*, 23 Kanunusani/4 Şubat 1286 /1871, 3.] Hanly, daha önce de bahsedilen John Laffan Hanly. Giampietri (ya da Jean Pietri) ise *Le Courrier d'Orient* (1860–1870) gazetesinin sahibi ve Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın yakın arkadaşıdır. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, ed. Ahmet Kuyaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 277.

[108] Basiretçi Ali'nin Prusya desteği öyle bir boyuta varmıştır ki 1870 Prusya-Fransa Savaşı'ndaki yazıları sebebiyle Bismarck tarafından Almanya'ya davet edilmiş ve son teknoloji bir matbaa makinesi dahil birçok hediye ile taltif edilmiştir. [Basiretçi] Ali, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vakayi-i Mühimme* (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Enver, 1325/1909), 14-24.

[109] Anonim, "[Rüfekâmızdan Biri]," *Hadîka*, 22 Ramazan/23 Kasım 1289/1872, 2.

[110] "*Bosna Gazetesi (dehlizden sohbet-i sadra karışmak gibi) ta mülkün müntehasından Levant Herald'ı tekdire kalkışmış!!*" Anonim, "[Bosna Gazetesi]," *Hadîka*, 27 Zilkade/26 Ocak 1289/1873, 2.

[111] Bu konu ile ilgili olarak, bkz. Murat R. Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 186-87.

[112] '*Geçen günler dahi demiş idim ki bu yakınlarda Levant Herald'a bir şey oldu. Yalnız âna değil İngilizlere bir şey olmuş idiğünü şimdi anlamaya başladık. Salı günkü nüshasında Londra'nın Times Gazetesi'nde okuduğu bir bend üzerine binâ eylediği uzun bir bend-i mahsûsta yine neler söylemiş neler. Okusanız da görseniz. Ama diyeceksiniz ki sen tercüme et de okuyalım. Yağma yok beyim. Levant Herald İngiliz olduğu hâlde "Times'in bendini derç edemem Matbuât Müdirliği'nden korkarım" diyor. Ben Matbuât*

ğindeki muhalif tavrın yanı sıra *Levant Herald*'ın o devirde artık neredeyse iki asırlık olan İngiliz gazete geleneğinin bir parçası olmasının da önemli bir rolü vardır. Daha önce de belirtildiği üzere Türkçe yayın yapan Osmanlı basını, *Levant Herald*'ın ilk yayımlandığı yıllarda hâlâ emekleme dönemindeydi. Dolayısıyla *Levant Herald* ilanları, istatistiki bilgileri ve siyasi konulardaki makaleleri ile Osmanlı dünyasında matbuat konusunda önemli bir model olmuştur.

Levant Herald, o yıllarda İstanbul'un merkezinde yaşayan okuryazar sınıfın Osmanlı Devleti'ne nasıl baktığını, bir anlamda onların zihnindeki imparatorluğun mental haritasını da sunar bizlere. Gazetenin sayfalarında, Konya, Ankara gibi şehirlerin isimleri ancak kıtlık ve kuraklık haberleri içinde yer alırlar.[113] Bursa ve Edirne gibi İmparatorluğa payitaht olmuş kentlerden bile çok sık bahsedilmez. Hayat, Çanakkale, Gelibolu, İzmir ve İstanbul arasındaki bir üçgene sıkışmış gibidir. Bununla beraber çok nadir de olsa, mesela Sivas gibi uzak eyaletlerden gelen okuyucu mektupları ile, *Levant Herald* Osmanlı taşrasındaki hayat ile ilgili önemli ipuçları da sağlar.[114]

Levant Herald'ın Tanzimat dönemindeki en önemli rollerinden biri de Osmanlı Devleti'ni global dünyanın bir parçası haline gelmesine yardımcı olmasıdır. Haliyle Türkçe yayın yapan gazetelerin, Avrupa'daki neşriyat için bir kaynak olması düşünülemez. Ancak *Levant Herald*'ın uluslararası sirkülasyonu sayesinde, İrlanda'nın Kerry gibi küçük bölgelerindeki yerel gazetelere bile Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili ilk elden bilgiler ulaşabilmiştir.[115] Bu sayede İstanbul, Osmanlı hanedanı ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın çeşitli şehirlerindeki kültürel hayatın bilinen ve tanınan parçaları haline gelmişlerdir. Kâmil Paşa'nın *Télémaque* çevirisinden,[116] Sultan Aziz'in İstanbul'da *Iltrovatore* operasını seyretmesine,[117] III. Selim'in 130 yaşında ölen dördüncü hanımından,[118] İstanbul'daki dini toleransa kadar birçok haber ve gelişme *Levant Herald* sayesinde dünyanın dört bir yanına duyurulmaktaydı.[119] Bu önerme sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, aynı zamanda bir ölçüye kadar İran için de doğrudur. Kahire ve İstanbul kadar yoğun bir batılılaşma yaşamayan Tahran ve Kaçar Hanedanı ile ilgili haberler de yine *Levant Herald* sayesinde batılı okuyucularla buluştu-

İdâre-i Behiyyesi'nden korkmaz mıyım?'Pek serbest bent yazmak yani istediğini doğrudan doğruya söylemek Avrupa gazetelerine mahsustur. Bizde ise istediğini eğriden eğriye söylemek ecnebi lisanı üzerine basılan gazetelere mahsus olup Türkçe gazetelere ise hiçbir şey söylememek mahsustur. Binâberin Levant Herald'ın ne yazmış olduğunu anlamak ister iseniz Fransızca öğreniniz? Onu okuyunuz.']Anonim, "[Geçen günler dahi demiş idim ki]," *Diyojen*, 23 Kanunuevvel/4 Ocak 1289/1873, 1.]

113 Mesela, bkz. Anonim, "The Famine," *Levant Herald*, 13 Mayıs 1874, 150.

114 Antranque Aivasian, "A Strange Story (to the Editor of Levant Herald)," *Levant Herald*, 8 Temmuz 1874, 210.

115 Anonim, "Melting Their Medals," *Kerry Evening Post*, 6 Haziran 1863, 4.

116 Anonim, "[In the Levant Herald of (Constantinople) we read]," *Freemans Journal*, 10 Ekim 1862, 3.

117 Anonim, "The Sultan at a Theatre," *Westmeath Independent*, 9 Ocak 1864, 8.

118 Anonim, "[The Levant Herald of the 23rd]," *Nation*, 9 Kasım 1867, 15.

119 Anonim, "Religious Toleration in Turkey," *Nenagh Guardian*, 24 Haziran 1863, 1.

lar.[120] Bu durumda yine Ondokuzuncu yüzyıl çalışan tarihçiler için *Levant Herald*'ın kıymetini arttıran başka bir husustur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

HR.İD (Hariciye Nezareti İdare)
HR.MKT (Hariciye NezaretiMektubi Kalemi)
HR.SFR.3 (Hariciye Nezareti Londra Sefareti)
HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi)
HR.TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası)
İ..ŞD (İrade Şûrâ-yı Devlet)

Birincil Kaynaklar

Aivasian, Antranque. "A Strange Story (to the Editor of Levant Herald)." *Levant Herald*, 8 Temmuz 1874, 210.

Ali Suavi. *Le Khiva en mars 1873*. Paris: Maisonneuve, 1873.

Ali Suâvi. *Hîve fî Muharrem 1290*. İstanbul: [yayl.y.], [1290-1873/1874].

Anonim. "Advertisements & Notices." *Hampshire Telegraph, and Sussex Chronicle*, 22 Şubat 1875, 5.

Anonim. "[Among the deaths of the week is to be mentioned that of the chief astrolger]." *Levant Herald*, 16 Ağustos 1865, 230.

Anonim. "Bokhara and Turkey." *Levant Herald*, 12 Şubat 1873, 50.

Anonim. "[Bosna Gazetesi]." *Hadîka*, 27 Zilkade/26 Ocak 1289/1873, 2.

Anonim. "Chloroform Employed at Constantinople." *The Medical Times* XVII, no. 446 (15 Nisan 1848): 484.

Anonim. "The Cholera in Persia." *Dundalk Democrat*, 16 Eylül 1871, 3.

Anonim. "Christians in Turkish Quarters." *Levant Herald*, 16 Eylül 1874, 289.

Anonim. "The Conspiracy against the Sultan." *The Cork Examiner*, 15 Ekim 1859, 3.

Anonim. "Constantinople (From Our Own Correspondent)." *The Lancet* 82, no. 2091 (1863): 376.

Anonim. "Constantinople Dogs." *Levant Herald*, 22 Ekim 1873, [309].

Anonim. "Cotton Cultivation in Turkey." *Levant Herald*, 7 Haziran 1874, 150.

Anonim. "[A cricket match took place on Saturday last]." *Levant Herald*, 14 Haziran 1865, 155.

Anonim. "The Dardanelles Vacouf lands – an argument in favour of secularisation." *Levant Herals*, 7 Aralık 1874.

Anonim. "Death of a Greek Child – Conflict between Greeks and Jews." *Levant Herald*, 8 Temmuz 1874, 209.

Anonim. "Departure of the Atchinese Envoy " *Levant Herald*, 24 Aralık 1873, 381.

Anonim. "[A despatch recieved here from Constantinople]." *Freemans Journal* 27 Temmuz 1861, 3, 3.

Anonim. "The Dog Nuisance." *Levant Herald*, 12 Kasım 1873, 334.

Anonim. "The Famine." *Levant Herald*, 13 Mayıs 1874, 150.

[120] Anonim, "Life in Persia," *Westmeath Independent*, 3 Ekim 1863, 3; Anonim, "The Cholera in Persia," *Dundalk Democrat*, 16 Eylül 1871, 3; Anonim, "Famine and Insurrection in Persia," *Drogheda Conservative*, 21 Ekim 1871, 3.

Anonim. "Famine and Insurrection in Persia." *Drogheda Conservative*, 21 Ekim 1871, 3.
Anonim. "A Fearless Editor." *the Congregationalist*, 22 Haziran 1859, 2.
Anonim. "[Galata Kulesi zemininden]." *Hakâyık-ül Vakâyi*, 13 Zilhicce/11 Şubat 1289/1873, 1.
Anonim. "Galata, Tuesday Evening: Money Market." *Levant Herald*, 25 Kasım 1874, 375.
Anonim. "[Geçen günler dahi demiş idim ki]." *Diyojen*, 23 Kanunuevvel/4 Ocak 1289/1873, 1.
Anonim. "[Halep Geçen Seksen Senesi Ticaretince Gayet Müsait Olub]." *Takvim-i Ticaret*, 23 Haziran 1866, 47.
Anonim. "Health of the Grand Vizier." *Levant Herald*, 15 Ocak 1873, 21.
Anonim. "Horrible Murder in London." *Levant Herald*, 24 Eylül 1873, 274.
Anonim. "[The House of Ahmet Efendi]." *Levant Herald*, 8 Mart 1865, 45.
Anonim. "[In Constantinople a number of shareholders]." *Freemans Journal*, 27 Kasım 1857, 2.
Anonim. "[In the Levant Herald of (Constantinople) we read]." *Freemans Journal*, 10 Ekim 1862, 3.
Anonim. "İstifade Olunur Bir Keramet." *Diyojen*, 23 Kanunusani/4 Şubat 1286 /1871, 3.
Anonim. "Khiva and the Khirgises: A Russian Prisoner's Tale." *Levant Herald*, 18 Kasım 1872, 100.
Anonim. "The Khiva Expedition." *Levant Herald*, 30 Nisan 1873, 140.
Anonim. "Letters on Turkish Finance." *Levant Herald*, 1873, 340.
Anonim. "[The Levant Herald has received an official warning - the second]." *Irish Examiner*, 11 Haziran 1859, 3.
Anonim. "[The Levant Herald of the 23rd]." *Nation*, 9 Kasım 1867, 15.
Anonim. "Life in Persia." *Westmeath Independent*, 3 Ekim 1863, 3.
Anonim. "Local: The Cholera." *Levant Herald*, 2 Ağustos 1865, 213-14.
Anonim. "[The Marriage of Rifaat Bey, son of Kiani Pasha]." *Levant Herald*, 6 Aralık 1865, 357.
Anonim. "[Masonic Ball under the distinguished Patronage of His Excellency]." *Levant Herald*, 9 Ocak 1861, 1034.
Anonim. "Medicity in the Sixt Circle." *Levant Herald*, 31 Aralık 1873, 390.
Anonim. "Melting Their Medals." *Kerry Evening Post*, 6 Haziran 1863, 4.
Anonim. "Moskova'dan 5 Teşrin-i Evvel-i Efrenci Tarihiyle Levant Herald'a Yazılan Tahrirattandır." *Basiret*, 29 Receb/14 Ekim 1288 [1871], 3.
Anonim. "Municipal Regulations." *Levant Herald*, 20 Mayıs 1874, 158.
Anonim. "The Municipalities of Turkey (II. Civic)." *Levant Herald*, 25 Ocak 1865, 408.
Anonim. "Murder and Suicide in Stamboul." *Levant Herald*, 8 Nisan 1874, 100.
Anonim. "The Native Strike at the Arsenal." *Levant Herald*, 29 Ocak 1873, 37-38.
Anonim. "[A new route across China is announced]." *Levant Herald*, 17 Kasım 1875, 400.
Anonim. "[On Thursday evening, Ahmed Effendi, second astrologer to the Palace]." *Levant Herald*, 28 Şubat 1866, 29.
Anonim. "The Opening of the Indo-Ottoman Telegraph." *Levant Herald*, 1 Şubat 1865, 5.
Anonim. "Patricide at Scutari." *Levant Herald*, 8 Ekim 1873, 294.
Anonim. "A Picture Gallery at Stamboul." *Levant Herald*, 2 Nisan 1873, 109-10.
Anonim. "[A Press trial has been decided at the Porte]." *Nenagh Guardian*, 9 Kasım 1870, 4.
Anonim. "[The project for a railway to Yedo (Japan) is said to have been revived]." *Levant Herald*, 26 Ocak 1870, 403.

Anonim. "[The Publication of Levant Herald and the Press d'orient has been prohibited]." *Irish Examiner*, 14 Ekim 1859, 3.

Anonim. "Reckless Driving." *Levant Herald*, 29 Nisan 1874, 134.

Anonim. "Religious Toleration in Turkey." *Nenagh Guardian*, 24 Haziran 1863, 1.

Anonim. "The Removal of the Court to the Tcheragan." *Levant Herald*, 23 Nisan 1873, 133.

Anonim. *Report of the Commissioner of Education for the year 1872*. Washington: U.S. Govt. Print. Off., 1873.

Anonim. "The Revived Khalifate." *Levant Herald*, 11 Haziran 1873, 186.

Anonim. "[Riza Pasha has forwarded to us a communication]." *Levant Herald*, 14 Haziran 1865, 155.

Anonim. "[Riza Pasha has just enrolled himself as a dervish in the Sanak-Tekkesi in Stamboul]." *Levant Herald*, 31 Mayıs 1865, 141.

Anonim. "[Riza Pasha, the ex-Minister of War]." *Levant Herald*, 26 Nisan 1865, 107.

Anonim. "[Rüfekâmızdan Biri]." *Hadîka*, 22 Ramazan/23 Kasım 1289/1872.

Anonim. "Russia (From Our Correspondent)." *Levant Herald*, 11 Ekim 1871, 287.

Anonim. "Russia and Bokhara." *Levant Herald*, 27 Eylül 1865, 274-75.

Anonim. "Russia and India." *Levant Herald*, 16 Mart 1870, 52.

Anonim. "Russia and the East." *Levant Herald*, 15 Haziran 1859, 162.

Anonim. "Russia in Central Asia." *Levant Herald*, 30 Ekim 1872, 66.

Anonim. "Russia in Central Asia." *Levant Herald*, 12 Haziran 1867, 130.

Anonim. "Russia: The Fall of Khiva." *Levant Herald*, 2 Haziran 1873, 212.

Anonim. "Russia: The Khiva Expedition." *Levant Herald*, 26 Mart 1873, 100.

Anonim. "Russian Progress in Asia." *Levant Herald*, 19 Ekim 1859, 298.

Anonim. "Russian Progress in Asia." *Levant Herald*, 1 Mayıs 1872, 106.

Anonim. "Russian Progress in Central Asia." *Levant Herald*, 24 Ekim 1866, 299.

Anonim. "[Rusyalıların Bundan Mukaddem]." *Basiret*, 15 Rabiulevvel/23 Mayıs 1289 [1872], 1.

Anonim. "The Secularisation of Vacouf Property." *Levant Herald*, 4 Ağustos 1875, 279.

Anonim. "The "Shopping" of Turkish Ladies." *Levant Herald*, 30 Temmuz 1873, 245.

Anonim. "The Sultan at a Theatre." *Westmeath Independent*, 9 Ocak 1864, 8.

Anonim. "Suspension Bridge from Pera to Stamboul." *Levant Herald*, 12 Şubat 1873, 53.

Anonim. "[Through the Influence of Sir Henry Bulwer]." *Belfast Newsletter*, 1 Kasım 1859, 2.

Anonim. "Turkey." *Irish Examiner*, 3 Kasım 1860, 3.

Anonim. "Turkey." *Belfast Newsletter*, 11 Mart 1859, 2.

Anonim. "Turkey." *Irish Examiner*, 21 Eylül 1863, 3.

Anonim. "Turkey and Her Finances." *Levant Herald*, 19 Eylül 1866, 258-59.

Anonim. "Turkey-The Fall of Riza Pacha." *Irish Examiner*, 15 Temmuz 1861, 102.

Anonim. "Turkish Finance." *Levant Herald*, 14 Ekim 1874, 318.

Anonim. "Turkish Finance." *Levant Herald*, 1 Şubat 1865, 2.

Anonim. "The Turkish Government and the Press." *Cork Examiner*, 5 Ağustos 1861, 3.

Anonim. "[The Turks are profiting from their intercourse with civilization]." *Freemans Journal*, 31 Ocak 1867, 4.

Anonim. "Uneasiness in Constantinople." *The Freeman's Journal*, 11 Haziran 1878, 3.

Anonim. "The Vacouf Conversion." *Levant Herald*, 15 Kasım 1865, 330.

Anonim. "Vacouf Propery." *Levant Herald*, 5 Ocak 1876, 6.

Anonim. "Vambery in Central Asia." *Levant Herald*, 10 Mart 1869, 34.

Anonim. "Visit of the Envoy of from Kashgaria." *Levant Herald*, 1873, 117.

Anonim. "The Water Question." *Levant Herald*, 12 Ağustos 1874, 249-60.

Anonim. "[We believe we may report that]." *Levant Herald*, 18 Ekim 1865, 300.

[Basiretçi]Ali. *İstanbul'da Yarım Asırlık Vakayi-i Mühimme.* İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Enver, 1325/1909.

Bourquelot, Félix. *Constantinople en 1861: fragment d'un journal de voyage.* Meaux: J. Caroo, 1867.

Brant, James, and A. G. Glascott. "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838." *The Journal of the Royal Geographical Society of London* 10, no. [1] (1840): 341-434.

Cevdet Paşa. *Tezâkir 1 — 12.* Edited by Cavid Baysun. IV cilt. Cilt. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Cervati, Raphaël C. *Annuaire oriental (ancien Indicateur oriental) du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature.* Constantinople: J. Pallamary, 1891.

Ewald, Alexander Charles. *The Right Hon. Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield, K.G., and His Times.* II cilt. Cilt II, London: W. Mackenzie, 1883.

Hubbard, H.P. *Hubbard's Newspaper and Bank Directory of the World with Gazetteer and Atlas Combined).* New Haven: H.P. Hubbard, 1882.

İbrahim Şinasi. "Bend-i Mahsus: İstanbul Sokakları Tenvir ve Tathiri Hakkındadır." *Tasvîr-i Efkâr*, 28 Zilkade/5 Mayıs 1280/1864, 1-2.

Keçeçizade İzzetMolla. *Keçeci-zade İzzet Molla'nın Divanları: Bahar-ı Efkar ve Hazan-ı Asar* Edited by Ebubekir Sıddık Şahin. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2004.

MacGahan, I. A. *Hive Seyahatnamesi ve Tarih-i Musavver.* Translated by Kolağası Ahmed. İstanbul: Basiret Matbaası, 1292-1873/1874.

McCoan, J.C. *Egypt as it is.* New York: Henry Holt, 1877.

McCoan, J.C. *Egypt Under Ismail: A Romance of History.* London: Chapman and Hall, 1889.

McCoan, J.C. *Our New Protectorate. Turkey in Asia, Its Geography, Races, Resources, and Government.* London: Chapman and Hall, 1879.

Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Strory.* New York: Doubleday, 1919.

MünifEfendi. "Mukaddime." *Mecmua-ı Fünun* I, no. 1 (1279/1862): 18-21.

NamıkKemal. "İstanbul'dan Mektup." *Hürriyet*, 31 Ağustos 1868, 3-4.

NamıkKemal. "Matbaa-i Amire." *Hadîka*, 15 Şevval/16 Aralık 1289/1872, 1-2.

NamıkKemal. "Muvazene-i Maliye." *Hürriyet*, 30 Ağustos 1869.

Paton, Andrew Archibald *The Modern Syrians; or Native Society in Damascus, Aleppo, and the Mountains of the Druses, from Notes Made in Those Parts during the Years 1841-2-3.* London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1844.

Schuchardt, Theodor. *Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen.* Leipzig: Leiner, 1864.

Şânî-zâde Mehmed Ata'ullah Efendi. *Şânî-zâde Târîhi.* Translated by Ziya Yılmazer. II cilt. Cilt I, İstanbul: Çamlıca Yayınlar, 2008.

Tyler, W.S. *Memoir of Rev. Henry Lobdell, M.D.: Late Missionary of the American Board at Mosul: Including the Early History of the Assyrian Mission.* Boston: American Tract Society, 1859.

Ubicini, A. *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire.* Londra: John Murray, 1856.

[Yalman], Ahmed Emin. *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press.* New York: Colombia University, 1914.

İkincil Kaynaklar

Akpınar, Mahmut. "Bir Osmanlıcılık Örneği Olarak Sava Paşa." *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6, no. 11 (2016): 147-84.

Alemdar, Korkmaz. *İstanbul (1875-1964): Türkiye'de yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi.* Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1978.

Altick, Richard D. *Victorian Studies in Scarlet: Murders and Manners in the Age of Victoria.* New York: Norton, 1970.

Armstrong, William M. *E. L. Godkin: A Biography.* New York: State University of New York Press, 1978.

Aydüz, Saim. "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi." *Belleten* 70, no. 257 (2006): 167-264.

Becker, Seymour. *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924.* Londra: Taylor & Francis, 2004.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* Edited by Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Çağlar, Burhan. *Anglophone Press in Constantinople: The Levant Herald & Eastern Express (1859-1878).* İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2021.

Çağlar, Burhan. "Edgar Whitaker." *Media History* (2022): 1-20.

Campbell, Fergus. *The Irish Establishment 1879-1914.* Oxford: Oxford University Press, 2009.

Cooper-Richet, Diana. "The English Language Press in Continental Europe." In *Edinburgh History of the British and Irish Press: Expansion and Evolution, 1800-1900*, edited by D. Finkelstein, 221-39: Edinburgh University Press, 2020.

Dramur, Rengin. *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık.* İstanbul: Aya Kitap, 2008.

Flanders, Judith. *The Invention of Murder: How the Victorians Revelled in Death and Detection and Created Modern Crime.* Londra: HarperCollins, 2011.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.

Kudret, C. *Abdülhamit Devrinde Sansür.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977.

Morgan, Gerald. *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895.* London: Taylor & Francis, 2012.

Officer, Lawrence H., and Samuel H. Williamson. "Purchasing Power of British Pounds from 1245 to Present." In *MeasuringWorth*, 2022.

Onaran, Burak. *Détrôner le sultan: deux conjurations à l'époque des réformes ottomanes : Kuleli (1859) et Meslek (1867).* Paris: Peeters, 2013.

Özlü, Zeynel. "19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Değnekçilik Mesleği." *Vakıflar Dergisi*, no. 34 (2010): 99-112.

Schlögl, Rudolf. *Religion and Society at the Dawn of Modern Europe: Christianity Transformed, 1750-1850.* Translated by Helen Imhoff. Londra: Bloomsbury Publishing, 2020.

Şiviloğlu, Murat R. *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Şiviloğlu, Murat R. "The Ottoman Empire and the emergence of its 'Irish Question'." *Middle Eastern Studies* (2022): 1-19.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Beşinci Sultan Murad'ın tedavisine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar, 1876-1905." *Belleten* 38 (1946): 317-67.

Öz: *Levant Herald*, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ve en uzun ömürlü gazetelerinden birisidir. 1856'dan 1914'e kadar, neredeyse altmış yıllık bir süre boyunca kesintili olarak yayınlanmıştır. Bu makale, gazetenin kuruluşundan Abdülhamid rejimi (1876-1909) tarafından kapatıldığı 1878 yılına kadarki ilk aşamasına odaklanmaktadır. Öncelikle, gazetenin kurulduğu dönemdeki siyasi atmosfer kısaca anlatıldıktan sonra, *Levant Herald* ile Osmanlı yönetimi arasındaki sorunlu ilişki ayrıntılarıyla ortaya konulmakta ve gazetenin, ilk sahibi James McCoan ve onun halefi Edgar Whitaker yönetiminde, Babıali ile yaşadığı sorunların altı çizilmektedir. Daha sonraki kısımda ise *Levant Herald*'ın Osmanlı tarihçiliği için önemi tartışılmaktadır. Burada özellikle gazetede yayınlanan çeşitli makalelere ve haberlere atıfta bulunularak, *Levant Herald*'ın ekonomik, siyasi ve sosyal tarih açısından kıymetinin ve okuyuculara ne gibi fırsatlar sağladığının altı çizilmektedir.

Anahtar Sözcükler: *Levant Herald*, Ottoman Tarihyazımı, Tanzimat, James McCoan, Edgar Whitaker, Serasker Rıza Paşa.

The *Levant Herald* and Its [Potantial] Importance for Ottoman Historiography

Abstract: *Levant Herald* was one of the most important and long-lasting newspapers of the Ottoman Empire. It was published intermittently over a period of almost sixty years from 1856 to 1914. This article focuses on its first phase from its foundation until 1878 when *Levant Herald* was shut down by the Hamidian regime (1876-1909). First, after briefly describing the political atmosphere in which the newspaper was established, this article concentrates on the troubled relationship between *Levant Herald* and the Ottoman administration. Next it details the problems the newspaper had with the Sublime Porte under the management of James McCoan, its first owner, and his successor Edgar Whitaker. While underlying *Levant Herald*'s significance for Ottoman historiography, it pays particular attention to the value of the newspaper for economic, political and social history by referring to various articles published in the newspaper.

Key words: *Levant Herald*, Ottoman historiography, Tanzimat, James McCoan, Edgar Whitaker, Serasker Rıza Paşa.

La Colombe du Massis veya Ermeni Dünyasının Habercisi

Aylin KOÇUNYAN*

Fransızca başlığı ile *La Colombe du Massis: Messager de l'Arménie* veya Ermenice adıyla *Masyats Aghavni: Avedaper Hayasdanyats* (Türkçe çevirisiyle Ağrı Dağı Güvercini: Ermenilerin Habercisi), diaspora mensupları tarafından bugüne dek pek çok süreli yayının Batı Ermenicesi ile yayımlandığı Fransa'da, Fransız Ermeni basınının yapı taşlarından ilki sayılsa da Osmanlı dünyası ile kurduğu sıkı bağ yadsınamaz. Bu çalışma, *La Colombe du Massis*'in Paris'te Ermenice-Fransızca olarak yayımlandığı 1855-1858 yıllarına odaklanarak, bu süreli yayının dünyanın pek çok yerinde ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ve Rusya topraklarında yaşayan Ermenileri ortak dil, din, tarih yazımı ve kültürel miras temaları üzerinden nasıl birbirleriyle yakınlaştırdığı ve ülke sınırlarını aşan kapsayıcı bir Ermeni kimliği inşa etmeye çalıştığını aktarmaktadır. Diğer yandan da derginin dönemin evrensel dili Fransızcayı kullanarak dünya Ermenilerinin gündemini oluşturan konularda nasıl bir uluslararası kamuoyu yaratmayı amaçladığına da dikkat çekmektedir.

Aylık bir dergi olarak yayın hayatına Ocak 1855'te Paris'te başlayan *La Colombe du Massis*, Kapriyel Ayvazovski imzası taşıyan programını ilk sayısında duyurur. Derginin büyük bir kısmını oluşturan Ermenice sayfalar, Avrupa medeniyetinin üzerine kurulduğu temelleri yani ahlaki, bilimsel, sanatsal ve mesleki ilkeleri Ermeni dünyasına aktarmayı amaçlar. Fransızca bölümler ise, uluslararası okurlara, Ermeniler ve tarihî mirasları konusunda aydınlatıcı bilgi sunmayı ve yabancıların onlar hakkında taşıdıkları yanlış kanıları düzeltmeyi hedefler. Der-

---

* İstanbul Bilgi Üniversitesi Genel Eğitim Bölümü / akocunyan@gmail.com
Geliş tarihi: 26 Ocak 2022 / Kabul tarihi: 25 Mayıs 2022.

ginin genel bakış açısıyla, tarih boyunca yaşamış oldukları pek çok felaket sonrasında, Osmanlı'nın ve Avrupa devletlerinin iyi niyeti dünya Ermenilerinin geleceği için bir teselli kaynağıdır. Programa göre, her ay sonunda basılacak yayında beş ana bölüm bulunur: "Yararlı Bilgiler", "Avrupa'dan Manzaralar", liyakat sahibi "Kişi Portreleri", "Ermeni Müzesi", "Aylık Kronik" veya "Paris Postası". "Yararlı Bilgiler" bölümü, Ermenilerin ahlaki ve zihinsel gelişimini sağlayacak ve aralarında birlik ruhu yaratacak tarihî, bilimsel ve edebî bilgileri okura aktaracaktır. "Avrupa'dan Manzaralar"da, Avrupa'daki uluslara dair coğrafi, istatistiki, bilimsel, sanatsal, geleneksel ve kurumsal veriler bir araya getirilmeye çalışılacaktır. Liyakat sahibi kişilere ayrılmış "Kişi Portreleri", Ermeni halkına veya insanlığa hizmet etmiş şahsiyetleri tanıtacaktır. "Ermeni Müzesi" ise, Ermenilerin eski ve çağdaş tarihine ilişkin ayrıntı sunacaktır. Son olarak, "Aylık Kronik" veya "Paris Postası"nda, bir önceki ayın en ilginç olayları derginin sayfalarına taşınacaktır. Modern Batı Ermenicesi ile kaleme alınan *La Colombe du Massis*, bu bölümlerde yabancı okurları Ermeniler konusunda aydınlatmayı amaçladığında, yazılar Fransızca çevirileri ile de yayımlanacaktır.[1] İlginç gravürlerin metinlere eşlik ettiği dergide, Louis Dujardin (1808-1859), Henri Valentin (1820-1855), Hercule Louis Catenacci (1816-1884) gibi mesleğinde tanınan Fransız desinatör ve gravür sanatçılarının çizimleri göze çarpar. Derginin Aralık 1855 sayısında, "Avrupa'dan Manzaralar" kısmında İstanbul şehrine Alphonse de Lamartine'in (1790-1869) *Doğu Seyahati*'nden pasajlar eşliğinde yer verilmesi de ilgi çekicidir. Boğaziçi'nin güzelliklerine vurgu yapan yazardan yapılan Fransızca alıntılar, Ermenice çevirisi ile okura aktarılır.[2]

Derginin editör kadrosunda, deniz konulu tablolarıyla tanınmış, İstanbul'a değişik tarihlerde gelerek padişah huzuruna çıkmış ve şehri de resmetmiş Ermeni asıllı Rus ressam İvan Ayvazovski'nin (1817-1900) büyük kardeşi Başpiskopos Kapriyel Ayvazovski (1812-1879) ile Paris'teki Haygazyan Mektebi'nin kurucularından rahip Ambrosios Kalfayan (1826-1906) yer alır. Rus Ermenileri üdebasından sayılan Kapriyel Ayvazovski, 1841 yılında yayımlanmış iki ciltlik bir *Osmanlı Tarihi* kaleme almış ve 1857 Mayıs'ında İstanbul'u ziyaret etmiştir.[3] *La Colombe du Massis*, Fransızca-Ermenice sayfalarında, 1855'teki Umumî Sergi'de İvan Ayvazovski tablolarının büyük bir beğeniye mazhar olduğuna ve sanatçının Légion d'Honneur Nişanı'na layık görüldüğüne vurgu yapar, kendisinden büyük övgüyle bahseden Fransız gazetelerine ve yorumlarına yer verir. Ayrıca Paris'te yaptığı otuz tablodan yedisinin bu dünya fuarında sergilendiğini, geri kalanının da yüksek fiyatlara satılarak Fransız başkentindeki pek çok seçkin sınıf evlerinin duvarlarını süslediğini yazar.[4] Diğer editör Rahip Kalfayan ise, Fransa'daki Société asiatique, Institut historique, Société orientale de France gibi kurumların

[1] *La Colombe du Massis*, Ocak 1855, s. 1-6.
[2] *La Colombe du Massis*, Aralık 1855, s. 266-274.
[3] Biyografiler için bkz. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, yayına hazırlayan: Osman Köker (İstanbul: Aras Yayınları, 2003), s. 58-61, 259.
[4] *La Colombe du Massis*, Kasım 1858, s. 254-258.

Ermenice sayfalarda "Avrupa'dan Manzaralar" başlığı altında yayımlanan, Panthéon, Notre-Dame Katedrali, Eglise des Soldats, Institut de France, Saint-Jacques Kulesi, Saint-Sulpice ve Madeleine kiliseleri, Vendôme ve Temmuz sütunları, Luksor Dikilitaşı, Louvois Çeşmesi, Concorde Meydanı çeşmeleri, Saint-Denis ve Saint-Martin kapıları, Zafer Takı gibi Paris'teki belli başlı mimarî yapıların yer aldığı gravür (La Colombe du Massis, Şubat 1855, s. 32).

[Her iki görsel de Ermenistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi (Fiziksel yer) & Ermenistan Millî Kütüphanesi, Süreli Yayınlar Sayısal Koleksiyonu'nda yer almaktadır.]

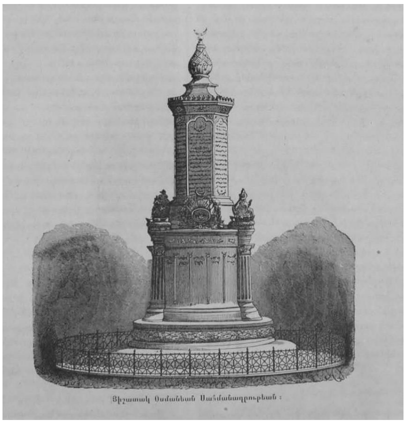

Bu kez Fransızca ve Ermenice kaleme alınan ve 1855'te Paris'te düzenlenen Umumî Sergi'deki Osmanlı Pavyonu'na Fransızca gazetelerden alıntılar aracılığıyla büyük övgüyle yer veren "Avrupa'dan Manzaralar" bölümünde, dergi, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'na "charte constitutionnelle" (anayasal bildirge) olarak atıfta bulunur ve genç Ermeni mimar Bilezikçiyan'ın fermanın ilanı anısına bu dünya fuarında sergilenmek üzere yaptığı anıtsal bir yapının gravürüne yer verir. Bu anıt, Tanzimat Fermanı metninin bütününü ihtiva eder (La Colombe du Massis, Temmuz 1855, s. 174-178).

üyesidir.[5] Bu bağlamda dergide katkıları yayımlanan Edouard Dulaurier (1807-1881), Victor Langlois (1829-1869) gibi Fransız oryantalistlerle bağları Ambrosios Kalfayan'ın kurduğu düşünülebilir. Bu editör grubuna sonradan yine İstanbul doğumlu ve Ambrosios'un kardeşi Khoren Kalfayan (1832-1892) da katılır. Kardeşi gibi Mekhitarist Kongregasyonu'nun üyesi olan rahip Khoren, Paris'e yerleştikten sonra Fransız şair Alphonse de Lamartine ile tanışarak onun *Harmonies politiques et religieuses* adlı eserini ve Victor Hugo'dan birkaç şiiri Ermeniceye çevirir. Nar Bey lakabıyla da tanınan Khoren Kalfayan, 1857'de bir anlaşmazlık sonucu Mekhitarist Kongregasyonu'ndan kardeşi Ambrosios ve Kapriyel

[5] Kalfayan'ın bu bağlantıları Sultan Abdülaziz onuruna hazırladığı bir sözlükte zikredilir. Ayrıntılar için bkz. A. Calfa, *Dictionnaire de poche français-turc* (Paris, Hachette, 1865).

Ayvazovski gibi ayrılarak Ermeni Apostolik Kilisesi'ne geri döner.[6] *La Colombe du Massis*, *Harmonies politiques et religieuses*'ün Kalfayan tarafından Ermeniceye çevrildiğini, hiçbir ulusun eserin tamamını bugüne dek kendi diline tercüme etmediği vurgusuyla okuyucularına duyurur ve hem Fransızca hem de Ermenice çeviriden bölümleri "Ermeni Müzesi" sayfalarında yayımlar.[7]

Tarihçi Anahide Ter Minassian'ın (1929-2019) da aktardığı gibi, Paris'in yeni Ermeni elitlerin oluşumundaki etkisi, Fransa'nın İkinci İmparatorluk döneminde daha fazla hissedilir. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı'daki Ermeni modernleşmesini şekillendiren aydınlar için Paris, vazgeçilmez bir esin kaynağıdır. Osmanlı'daki Ermeni Aydınlanması'nın önemli temsilcilerinden Krikor Odyan (1834-1887), 6 Haziran 1882'de kaleme aldığı bir mektupta, sevgili Paris'in dünya şehri, yüce Londra'nın ise dünyanın başkenti; Paris'in zarafet, Londra'nın ise daha büyük ölçekli bir çekim merkezi; Paris'in coşkulu ve uyanık, Londra'nın daha derin; Paris'in mizahsı, Londra'nın saygıya değer; Paris'in eşitlik kenti, Londra'nın ise özgürlükler şehri olduğunu yazar.[8] Yönetimini Venedik'teki Mekhitaristlerin üstlendiği ve ismini Hindistanlı Ermeni hayırsever Samuel Mourad'dan alan Mouradian Koleji, 1846'da Padova'dan Paris'e taşınır. Mekhitaristlerden ayrılan Kapriyel Ayvazovski, Fransız başkentinde ömrü iki yıl sürecek Haygazyan Mektebi'ni (1856-1858) kurar. Yeni rakip okul, İran, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Ermeni öğrencilere eğitim hizmeti sunar. Paris'teki Ermeni basını da yine İkinci İmparatorluk döneminde şekillenir. Canik Aramyan 1846'da burada bir matbaa kurar.[9] *La Colombe du Massis*'in ilk sayıları Paris'teki Remquet Matbaası, Mayıs 1855-1858 yılları arasındaki sayıları ise işte bu Aramyan Matbaası tarafından basılır. 1855 ve 1856 yıllarına ait sayılarında, derginin Londralı tüccar Edouard Raphaël Gharamian'ın himayesinde yayımlandığı bilgisi dikkat çeker.[10] O dönemde Paris'te Michelet ve Auguste Comte'un öğrencisi olmuş ve İtalya'daki *Risorgimento*[11] hareketinden etkilenmiş StepanVoskan'ın (1825-1901) eş zamanlı yayımladığı *Arevelk* (1855-1856) ve *Arevmudk* (1859, 1864-1865) gibi Osmanlı politikalarına ve Ermeni dinî çevrelere sert eleştirilerin yöneltildiği daha siyasi içerikli süreli yayınlara oranla, *La Colombe du Massis* daha ılımlı bir çizgi izler.[12] Voskan aynı zamanda 1870'lerde İzmir'de Fransızca *La Réforme* gazetesini yayımlar.[13]

---

[6] Agop J. Hacikyan et al., *The Heritage of the Armenian Literature*, cilt 3 (Detroit: Wayne State University Press, 2005), s. 336-338.

[7] *La Colombe du Massis*, Haziran 1858, s. 121-128.

[8] Mikael Gazmararyan, *Krikor Odyani Koharneri*, cilt 2 (İstanbul: Der Sahakyan Matbaası, 1931), s. 56-57.

[9] Anahide Ter Minassian, *Histoires croisées: Diaspora arménienne, Transcaucasie, 1880-1990* (Marseille: Editions Parenthèses, 1997), s. 53.

[10] *La Colombe du Massis*, Şubat 1855, s. 44.

[11] İtalyanca "yeniden doğuş" anlamına gelen *Risorgimento*, aynı zamanda İtalya'nın birleşmesini öngören siyasi bir harekettir.

[12] Claire Mouradian & Anouche Kunth, *Les Arméniens en France, du Chaos à la Reconnaissance* (Toulouse: Editions de l'Attribut, 2010), s. 13.

[13] Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 376.

La Colombe du Massis ile 1852'de İstanbul'da yayın hayatına başlayan Ermenice günlük gazete *Masis* (Ağrı Dağı) arasında siyasi duruş ve işlenen konular açısından önemli paralellikler vardır. Bu paralellikler, *La Colombe du Massis*'i Osmanlı okuruna yakınlaştırır. İlk yıllarda İstanbul'dan abone olmak isteyenler için derginin arka kapağında yer alan irtibat adresi, *Masis* gazetesi kurucusu ve editörü Garabed Ütüciyan'dır (1823-1904). Diğer yandan da *La Colombe du Massis*, Ermenicenin yanı sıra Fransızcayı da yayın dili olarak kullanarak yabancı okurlara da hitap etmeyi amaçlar ve böylelikle *Masis* gazetesinin üstlendiği yerel misyonu daha evrensel bir boyuta taşır. Başlangıçta abonelik noktaları Paris, İstanbul, İzmir, İskenderiye ve Yaş ile sınırlıyken, daha sonra bu şehirlere İzmit, Viyana, St. Petersburg ve Tiflis de eklenir. Ayrıca derginin ön ve arka sayfalarında yer alan liste incelendiğinde, abonelerinin büyük bir kısmının İstanbul'dan olduğu göze çarpar. Bunlar arasında Balyan, Dadyan, Mühendisyan, Noradunkyan gibi Ermeni elit aileleri de yer alır. Ayrıca Paris'teki abone isimleri, sayıları az da olsa Fransız başkentinde yavaş yavaş oluşmaya başlayan Ermeni diasporasına işaret eder.[14] Bu grubun büyük çoğunluğunu, üniversite eğitimi almak üzere Fransa'ya gelen ve 1830 ile 1848 devrimlerini deneyimleyen Ermeni öğrenci kafileleri oluşturur.

1859 yılında yayına ara veren *La Colombe du Massis*, 1860-1865 yılları arasında Ermenice olarak Feodosya'da Khalibyan Koleji Matbaası'nda basılır. 1861 yılından itibaren Nar Bey, Kahalibyan Koleji'nde ders vermeye başlar.[15] Ermenice başlık, *Masiats Aghavni yev Dziadzan Hayasdanyats* (Ağrı Dağı Güvercini ve Ermenilerin Gökkuşağı) olarak değişir. Aralarında en yüksek dinî rütbeyi temsilen Ermeni patrikleri ve tek tük de olsa hanımların bulunduğu İstanbul aboneleri listede önemli bir yer tutmaya devam eder. Ancak dergi, dönemin evrensel dili sayılabilecek Fransızcadan feragat ederek yabancı okuyucu kitlesine hitap etme özelliğinden de vazgeçmiş olur. İçeriğine taşıdığı gündemle, değişik coğrafyalara dağılmış Ermeni dünyası mensuplarını birbirine yakınlaştırmayı; derginin ilk sayıdaki ifadesiyle, onları "ortak bir ruh, duygu ve çabada birleştirmeyi"; uluslararası bağlamın gelişmeleri ile dünya tarihinin önemli olaylarını okurlarına aktararak evrensel bir bilgi kaynağı olmayı amaçlar. Bu dönemde, sayıları çok az da olsa, aboneler arasında, Ermenice bildiklerini varsayabileceğimiz yabancı okurlar da göze çarpar. Derginin Fransızca-Ermenice basıldığı yıllarda, Lamartine ve Langlois da bu aboneler arasında yer almıştır.

Dergide dine yönelik konuların işlendiği sütunlarda mezhep tartışmaları sık gündeme gelir. 19. yüzyılda Osmanlı Ermenileri farklı mezheplere bölünürler. Katolik Ermeniler, Sultan II. Mahmud (1785-1839) döneminde 1831'de Apostolik Ermenilerden ayrı bir cemaat olarak tanınır. 1850 yılında ise Osmanlı Devleti Protestanlara ayrı bir millet statüsü verir. Bu tartışmalar Fransızca çevirisi olmaksızın büyük çoğunlukla Ermenice sayfalara yansır. Bu bağlamda dergi, her vesileyle Ulusal Ermeni Kilisesi'ne sadakatini ve bağlılığını vurgular. Ermeni

[14] Ter Minassian, s. 53.
[15] Hacikyan et al., s. 336-338.

tarihinin bir parçası olarak geleneksel kilise hiyerarşisi okuyucuya bilgi amaçlı aktarılır.[16] Satır aralarında Ermeni Kilisesi'nin tarihi boyunca, papayı patrik ve katolikosların üzerinde evrensel bir dinî otorite olarak kabul etmediği ifade edilir;[17] geleneksel Ermeni Kilisesi'nden ayrılanlar eleştirilir.[18] Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Polonya, Macaristan ve Eflak-Boğdan topraklarında yaşayan Katolik Ermeniler hakkında istatistiki verilerle birlikte mezhebin nasıl yayıldığına dair yorumlar sunulur.[19] Sadece Ermenice kaleme alınan makalelerde milliyet ve din ilişkisi irdelenir. Bu yazılara göre, milliyet; dil, inanç ve anane birliğinin bir ürünüdür. Derginin tespitlerine göre, Ermeniler; İran, Gürcistan, Lehistan, Macaristan, Boğdan, İtalya, Hollanda, Rusya ve Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Ancak en çok Lehistan ve Macaristan'da kendi kimliklerini kaybetmişler; çünkü geleneksel inançlarını korumayarak Katolik olmuşlardır. *La Colombe du Massis* bunu milliyet kaybı olarak niteler.[20]

Dergide kaleme alınan yazılara göre, milliyet ve inanç veya dindarlık başka şeylerdi: Aynı millet içinde farklı inançlara sahip kişiler olabilirdi. Bu farklılık, bireylerin milletlerine olan aidiyetlerini gölgede bırakmıyordu. İnsanlar tabii ki milliyetlerini değiştirmeden inançlarını değiştirebilirdi. Ancak dergideki baskın kanı, bu anlayışın Doğulu milletlere ve özellikle de Osmanlı Ermenilerine tatbik edilmesinin büyük bir ihtiyatsızlık olacağı ve toplumun bütünlüğüne zarar vereceği hususuydu; çünkü Ermeni toplumunda yaygın bir dil birliği yoktu. Ayrıca Osmanlı; halkları, milliyetlerine göre ayırmak yerine inançlarına göre düzenlemiş ve her birinin başına dinî bir lider tayin etmişti. Bu nedenle, Ermeni halkı arasında birliği sağlayacak yegâne unsur dinî ritüellerdi.[21] Yine derginin tespitlerine göre, Ermenilerin inanç anlamında diğer Hıristiyan halklardan fazla bir farkı bulunmuyordu. Ancak ritüeller açısından büyük farklılıklar vardı. *La Colombe du Massis* için, Ermeni kimliğini kabul etmek, peşinen Ermeni Kilisesi'nin evladı olduğunu kabullenmek demekti. Ermeni dünyası üç büyük güç elinde paylaşıldığından, onların kurallarıyla yönetiliyor ve dil her yerde aynı ölçüde konuşulmuyordu. Ayrıca *La Colombe du Massis* şu soruyu da gündeme getiriyordu: 1856 Islahat Fermanı din ve vicdan özgürlüğü bağlamında Apostolik, Protestan ve Katolik Ermenileri kendi ruhani liderlerinin otoritesi altında toplasa bile ve bu topluluk din ve inanç açısından bölünmüş olsa da, bu farklı mezhepler siyasi meseleler için ortak çıkarlar doğrultusunda birleşebilir miydi? Bir başka deyişle, dergi, Ermeni milletinin inanç farklılıklarına rağmen ortak bir siyaset üretip üretemeyeceğini sorguluyordu.[22] Benzer sorgulamaları *La Colombe du Massis*'in İstanbul'daki muadili sayılabilecek *Masis* gazetesi de dile getirir. Okuyucuya aktardığı pek çok haber arasında Katolik ve Apostolik Ermenilerin ortaklaşa

[16] *La Colombe du Massis*, Ekim 1856, s. 271-276.
[17] *La Colombe du Massis*, Kasım 1856, s. 278-289.
[18] *La Colombe du Massis*, Aralık 1856, s. 313-318.
[19] *La Colombe du Massis*, Kasım 1856, s. 301-304.
[20] *La Colombe du Massis*, Ocak 1857, s. 3-8
[21] *La Colombe du Massis*, Nisan 1856, s. 81-83.
[22] *La Colombe du Massis*, Haziran 1856, s. 137-141.

kurdukları bir derneği gündeme getirir. *Masis* gazetesinde aktarıldığına göre derneğin amacı, üyelerinin ait oldukları mezhep dikkate alınmaksızın, yoksul ve taşrada sahipsiz bırakılan çocuklara tarım ve ticaret eğitimi verecek bir okul kurmaktır. Dernek, basına verdiği demeçte, bu çocukların her şeyden önce Ermeni oldukları gerçeğini benimsediklerini, dinin Tanrı ile birey arasındaki bir mesele olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Ermeni toplumu içindeki bölünmelerin Kilise dışındaki kamusal alanın bir sorunu olmadığı ve olanaksız birleşmeleri tartışmanın yersiz olduğu da bu demeçte bir şekilde vurgulanmıştır. Dernek, gazetede "Aydınlanma", "medeniyet" ve "ilerleme" alanında bir aşama olarak görülür ve İstanbul Ermeni patriğinin de ziyaretine mazhar olur.[23]

Makaleler genel anlamda Hıristiyan Kilisesi etrafında şekillendiğinde veya bu bağlamda Ermeni Kilisesi'ni konumlandırmak veya Batı dünyasına bir cevap vermek söz konusu olduğunda, derginin duruşu hem Fransızca hem de Ermenice aktarılır. Konular, tarihî ve kronolojik perspektifle okuyucuya sunulur. Bir yandan Rum Ortodoks ve Latin Kiliseleri ile ayrışmaların nasıl tezahür ettiği anlatılır;[24] diğer yandan da Batılı misyonerlerin Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderleri, yani katolikos, patrik veya piskoposların heterodoks veya ayrılıkçı ("schismatique") oldukları yönündeki suçlamalarına makaleler boyunca belli bir savunma geliştirilir.[25] Dergide bu alandaki en hararetli tartışma Protestan misyoner H. G. O. Dwight'ın "19. Yüzyılda Türkiye'de Hıristiyanlık" konulu eserine verilen cevapta yaşanır.[26] Dergi, dine duydukları sevgi ve saygı nedeniyle dinî konularda tartışmaya girmekten kaçındığını ancak eserde gerçek ve adalete karşı yapılmış bir saldırı söz konusu olduğundan, konuya uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmek istediğini belirtir. Burada derginin bir başka misyonu ortaya çıkar: Yabancı yazar veya gözlemcilerin Ermeniler hakkında söylediklerini takip etme ve eğer hatalar varsa bunları düzeltme. *La Colombe du Massis*, Dwight'ın 25 yıldan fazla bir süredir Ermeni halkı ile iç içe yaşadığını ve her rütbeden insanla iletişim hâlinde bulunduğunu, kitaptaki hataların istem dışı bir cehaletten ziyade kasıtlı bir boyut taşıdığını vurgular. Dwight'ın kökenlerinin belirsizliklerle dolu olduğu savına karşı, Ermenilerin çok sayıdaki Avrupalı yazar sayesinde İbrani halkından sonra Asya toplumları arasında başlangıç tarihleri hakkında en çok ayrıntıya sahip olunan uluslar arasında yer aldıklarını ifade eder. Dergi; yine Dwight'ın Ermeni inanç ve ritüellerinin yanlışlarla dolu olduğu, Ermeni Kilisesi'nin kurucuları arasında iyi Hıristiyanlardan ziyade pek çok kötü unsur barındırdığı, teoloji ve litürji kitaplarının hatalardan oluştuğu, kilisenin tüm doktrinleri Roma Katolik Kilisesi'nden ödünç aldığı ve bunları genel bir konsile danışmadan ürettiği, başından beri kötü tanımlanmış bir Hıristiyanlık üzerinden yol aldığı için çökmeye başladığı, formalizm içinde tıkanıp kaldığı ve bu yüzden

[23] *Masis*, 6 Ekim; 27 Ekim; 3 Kasım; 17 Kasım 1860.

[24] *La Colombe du Massis*, Temmuz 1856, s. 182-186.

[25] *La Colombe du Massis*, Mayıs 1856, s. 110-123.

[26] H. G. O. Dwight, *Le Christianisme en Turquie au XIXe siècle, ou exposé de la reformation protestante s'accomplissant dans l'Eglise arménienne, ouvrage traduit de l'anglais* (Paris: Grassart, 1855).

reforma ihtiyacı olduğu kanılarını Protestanlık propagandasına bağlar ve bu gülünç suçlamaların Protestan misyonerlerin ağırlığıyla bağdaşmadığını yazar.[27]

Dergide gündeme gelen bir diğer hararetli tartışma ise, Fransız coğrafyacı, harita uzmanı ve Institut de France üyesi Barbié du Bocage'ın (1760-1825) "De l'introduction des Arméniens catholiques en Algérie" (Katolik Ermenilerin Cezayir'e Getirilmesi)[28] başlığıyla kaleme aldığı önerisine yoğunlaşır. Dergi, Fransız siyasetçi, edebiyatçı ve Institut de France üyesi Saint-Marc Girardin'in (1801-1873) *Journal des Débats* gazetesinin 16 Aralık 1855 tarihli sayısında bu öneriye verdiği cevaba yer verir. Konuya uluslararası kamuoyunun ilgisi çekilmek istendiğinden bu bölüm Ermenice-Fransızca olarak hazırlanmıştır. Marc Girardin'e göre, Barbié du Bocage, Cezayir'in Fransız sömürgesi hâline getirilmesi sürecini zihninde hızlandırmak istemiş ve bu sürece hangi halkların katkıda bulunabileceğini sorgulamıştır. Bu amaçla, ikliminden en az etkilenecek, dindar, girişimci, tarımdan anlayan ve ülkesinden ayrılmak için kuvvetli sebepleri olabilecek ve Cezayir'e yerleşebilecek bir halk arayışına girer. Ardından Bocage tüm bu unsurların Katolik Ermenilerde toplandığına kanaat getirir. Ona göre, Katolik Ermeniler, Doğulu bir toplum olduklarından Cezayir'in iklimine kolaylıkla uyum sağlayabilirler. Dindar yönleriyle de Arapların saygısını kazanacaklardır. Ayrıca Doğu ticaretinin büyük bir kısmını Katolik Ermeniler gerçekleştirmektedir. Girişimci özellikleri ve tarımdaki becerileri ile de ön plana çıkmaktadırlar. Bunlara karşın, Osmanlı hükûmetinden ektiklerinin meyvesini almayı talep etseler de, Doğu onlara bu güvenli ortamı sunamamaktadır. Oysa Cezayir'de bu güvenliğe sahip olacaklardır. Ayrıca ülkeleri Osmanlılar, Ruslar ve İranlılar arasında paylaşıldığı için yaşadıkları coğrafyayı terk etmek için kuvvetli sebeplere sahiptirler. Girardin de, Bocage gibi, Katolik Ermenilerin Cezayir'in sömürgeleşme sürecine katkıda bulunmaya yatkın bir halk olduğunu kabul eder. Ancak Ermenilerin ülkelerini terk etmelerinin Doğu için bir talihsizlik olacağını savunur. Doğu'nun, geleceğini inşa edebilmek için Ermeniler gibi aktif ve çalışkan halklara ihtiyacı vardır ve onun geleceği Avrupa için önemli bir meseledir.[29] Ardından, yerel bir figür olarak o dönemde Apostolik Ermeniler arasında reform taraftarı olan Altun Dürri Efendi'nin Girardin'in yazısını destekleyici düşüncelerine ve Bocage'ın bakış açısını tashih eden nitelikteki cevabına yer verilir.[30] Dürri Efendi, Bocage'ı hem Ermeni tarihini hem de hemşehrilerinin duygularını yeterince bilmemekle suçlar. Ermenilerin Osmanlı hükûmetinden mutsuz oldukları tespitine çok şaşırdığını, bu tespitin hiçbir temele dayanmadığını belirtir ve Bocage'ın cömert Fransız ulusunun birkaç yıldan beri Doğu medeni-

---

[27] *La Colombe du Massis*, Şubat 1856, s. 43-50; Mart 1856, s. 67-73.

[28] Victor-Amédée Barbié du Bocage, *De l'introduction des Arméniens catholiques en Algérie* (Paris: Amyot, 1855).

[29] *La Colombe du Massis*, Ocak 1856, s. 13-15.

[30] *La Colombe du Massis*, Ocak 1856, s. 15-17. Altun Dürri Efendi ile ilgili ayrıntılar için bkz. Aylin Beşiryan (Koçunyan), "Hopes of Secularization in the Ottoman Empire: The Armenian National Constitution and the Newspaper *Masis*, 1856-1863", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007, s. 56, 147.

yeti için harcadığı çaba ve nüfuzunu görmezden geldiğine vurgu yapar. Pek çok Fransız ve İngilizin Doğu'da bulunarak farklı milliyetlerden oluşan halklar ile sıkı bir iletişimde bulunduklarına, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hakkında bilgi sahibi oldukları ve gerçeğe daha yakın değerlendirmeler yaptıklarına değinir. Ermeni halkının aydın kesimi, medeniyet konusunda Fransız ve İngilizlerden esinlenmesi gerektiğini de bilmektedir. Burada gündem Katolik Ermenilerken, konunun ve cevapların birdenbire Apostolik Ermeniler etrafında şekillenmesi de ilginçtir. Aslında dergide üstü kapalı olarak söylenmek istenen, Ermenilerden konu açıldığında hâkim kesimin Apostolik Ermeniler olduğu ve onların da Osmanlı'ya son derece sadık olduklarıdır.

Dinin yanı sıra, Ermeni dili de *La Colombe du Massis*'in gündemindeki konulardan bir diğeridir. 1850'li yıllar, Ermeni basınının da şekillenmesiyle dil reformunun da hız kazandığı bir dönemdir. Ermeni elitleri; ortak bir ulusal dil ve gramer normlarının bireyler arasında yakınlaşma ve birlik ruhu yaratacağına, *krapar* (klasik Ermenice) yerine *aşkharhapan*ın (modern Ermenice) yaygınlaşmasıyla toplumsal ayrışmanın son bulacağına inanıyorlardı.[31] *La Colombe du Massis* her ne kadar Ermenileri birbirlerine bağlayan unsurun din olduğunun altını çizse de, Ermenice yayımlanmış sayfalarda dilde yaşanan gelişmelere yer verir ve İstanbul Ermenicesinin önemine vurgu yapmayı ihmal etmez. Ermeni dilinde bir devrim yaşandığını kabullenir; sadece *krapar*ı kabul edip *aşkharhapan*ı reddedenleri eleştirir. Tutulan yollar farklı olsa da genel ilkeler üzerinde birlik sağlandığının ve bu birliğin Ermeni aydınlanması için yeni ve basit bir dile ihtiyaç duyulduğu ortak görüşüne dayandığının altını çizer. Dergi, Ermenicenin farklı coğrafyalarda farklı lehçelerle konuşulduğuna dikkat çeker ve bunlar arasında İstanbul Ermenicesini ön plana çıkarır. Belki İstanbul Ermenicesi diğer coğrafyalarda konuşulan Ermeniceye oranla daha fazla yabancı kelime içeriyordu. Ancak derginin tespitlerine göre Ermeniler toplu hâlde İstanbul'da yaşadıklarından, İstanbul Ermenicesi halkın büyük çoğunluğunu dili hâline geliyordu. Ayrıca taşraya kıyasla başkent dili her zaman daha kolay yayılabilirdi. Taşradan insanlar kalabalıklar hâlinde başkente akın ediyor; ticari veya mesleki sebeplerle burada uzun zaman geçiriyor ve dönüşlerinde buradaki dili beraberlerinde götürüyorlardı. Bu konuda herkes aynı görüşü paylaşmasa da, 40-50 yıldır Ermeni halkı tarafından klasik Ermenice ile ne yayımlanmışsa, neredeyse tamamı İstanbul'da yayımlanmıştı. Bu temeller üzerine kurulu bir dil, tabii ki yayılma anlamında daha fazla başarı gösterebilirdi.[32]

La Colombe du Masis, İstanbul'daki muadili gibi Ermeni kimliğinde belli bir prototip yaratma kaygısı taşır. Bu kimlik kurgusu, bir yandan Ermenilerin yaşadıkları coğrafyaya sadakati esas alırken, diğer yandan tarih boyunca yarattıkları kültürel mirasın gururunu taşır. Ahlaki ve dinî düzlemde Ermeni geleneklerine

[31] Ayrıca bkz. Aylin Koçunyan, "Les Contours juridiques et sociaux des Arméniens apostoliques dans l'Empire ottoman, 1856-1923," içinde Valérie Assan, Bernard Heyberge & Jacob Vogel, *Minorités en Méditerranée au XIXe siècle: Identités, identifications, circulations* (Rennes: PUR, 2019), s. 201.

[32] *La colombe du Massis*, Şubat 1856, s. 25-33.

sahip çıkarken, Aydınlanma ile maddi ve fikrî ilerlemede Batı'yı kaynak gösterir. Bu kültürel mirasın aktarımında Ermeni tarih yazımı ve edebiyat belli bir yer kaplasa da, en önemli göstergeler Anadolu topraklarında yer alan mimarî kalıntılardır. Bunlara Ermeni dünyasının olduğu kadar uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmek önemli olduğundan, bu konudaki yazılar hem Ermenice hem de Fransızca yayımlanır. Bu bağlamda Edouard Dulaurier'nin kronoloji, hüküm süren farklı hanedanlar ve farklı halklarla (Araplar, Sasaniler, Selçuklular, Moğollar vb.) kurulan ilişkiler çerçevesinde aktardığı Ermeni tarihi, derginin sayfalarında yerini bulur.[33] Önemli oryantalistlerden Société asiatique üyesi ve Alman oryantalist Julius von Mohl (1800-1876), Ermeni edebiyatı hakkında bilgiler verir.[34] Armenolog ve arkeolog Victor Langlois'nın *Journal asiatique*'te yayımlanmış seyahatnamesi "Voyage à Sis", Ortaçağ'da hüküm sürmüş Kilikya Ermeni Krallığı'nın (1198-1375) başkenti Sis'e (Kozan) yaptığı ziyaretten izlenimler paylaşır.[35] Geçmişle içinde yaşanılan Osmanlı dönemini birlikte aktaran bu seyahatname, Toros Dağları eteklerinde yaşayan Ermeni toplulukların Kürt ve Türkmen beyleri ve Kozanoğlu aşireti ile ilişkilerine değinir.[36] Bir yandan eski döneme ait mimarî kalıntılara yer verirken, diğer yandan Kürt ve Türkmenler arasında yaşayan Ermenilerin yaşam koşullarını okuyucularla paylaşır.[37] Langlois'nın bu seyahatnamesine Rus oryantalist Nicolas de Khanikoff'un (1819-1878) Ani Harabeleri'ne ziyareti eklenir. Khanikoff'un kaleme aldığı bu inceleme yazısı, Ermeni Bagratuni Krallığı'nın (880-1045) başkenti Ani üzerine yoğunlaşır. Bu antik kent üzerinde çalışmış uzmanların tespitlerine ve görüşlerine yer verir. Ayrıca tarihî Ani şehrindeki katedralin ayrıntılı çizimlerini aktarır.[38] Bu yazılardan Ermeni tarihine ilgi duyan Fransız ve yabancı araştırmacıların ve Ermeni tarih yazımının 19. yüzyıldaki gelişiminin izini sürmek mümkündür.

La Colombe du Massis, Ermeni kimliği tahayyülünde başlıca iki coğrafyaya sürekli vurgu yapar. Bunlardan biri Osmanlı İmparatorluğu diğeri ise yine Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Rusya'dır. Bu iki coğrafyada yaşayan komşu Ermenileri birbirlerine yakınlaştırma kaygısı da taşır. Rusya'daki genç Ermeni yazarların eserlerinin İstanbul Ermenileri tarafından fazla bilinmediğinden yakınır. Bunda uzaklık bir sebep olsa da, esas neden Rusya Ermenilerinin kullandıkları modern Ermenice lehçesinin İstanbul'da tam anlaşılmamasıdır. Bu sebeple olsa gerek, dergi, Rusya Ermenileri tarafından Ermeni kültürüne dair kaleme alınan bazı eser ve yazarları hem Ermenice hem de Fransızca tanıtır. Tiflis Ermenisi doktor Kevork Akhverdof'un 1852'de Moskova'da basılan ve 18. yüzyıl Ermeni şair ve âşık Sayat Nova'nın (1712-1795) yaşamını konu alan eseri bunla-

[33] *La Colombe du Massis*, Nisan 1856, s. 98-106.
[34] *La Colombe du Massis*, Eylül 1856, s. 241-244.
[35] Victor Langlois, "Voyage à Sis, Capitale de l'Arménie au MoyenÂge," *Journal asiatique*, no. 3, 1855.
[36] *La Colombe du Massis*, Ocak 1856, s. 18-22.
[37] *La Colombe du Massis*, Haziran 1856, s. 147-158; Ağustos 1856, s. 203-210.
[38] *La Colombe du Massis*, Ocak 1857, s. 8-13; Nisan 1857, s. 81-87; Haziran 1857, s. 126-130; Temmuz 1857, s. 149-153.

ra örnek gösterilebilir.[39] Yine benzer şekilde *La Colombe du Massis*, Moskova'da Doğu dilleri üzerine ihtisaslaşan Lazaryan Enstitüsü'nün Rusya devlet arşivlerinden hareketle Ermeni tarihine ilişkin katkılarına iki dilde vurgu yapar.[40] Enstitünün tarihiyle birlikte, Doğu dillerinde uzman kişilerin Osmanlı, İran ve Avrupa'nın diğer yerlerinden bu enstitüye çağrıldığından, 1834'te Rus çarının emriyle kurumun 2. sınıf eğitim kurumu derecesine yükseltildiğinden ve eğitimci ve memurlarına devlet memurlarının sahip oldukları ayrıcalıkların tanındığından bahseder. Ayrıca enstitünün Ermeni halkının ahlaki ve zihinsel gelişimi üzerinde büyük rol oynadığına ve modern bilimin ışığıyla Ermeni din adamlarının eğitimi için kuruma ayrı bir bölüm eklendiğine dikkat çeker.[41]

La Colombe du Massis Ermenice bölümlerde Osmanlı ve Rus tarihinin önemli dönüm noktalarına vurgu yapar. Bir yandan Büyük Petro'nun (1672-1725) Rusya'nın gelişimindeki rolünü irdelerken,[42] Sultan Süleyman'ın (1494-1566) yabancı devletler tarafından "muhteşem" unvanına, kendi tebaasından da "Kanûnî" unvanına layık görüldüğünden bahseder; Osmanlı ülkesinde "vebayı ortadan kaldıran", "medeniyet ışığını söndüren Yeniçerileri bastırarak kendi tebaasına huzur ve mutluluk bahşeden Sultan II. Mahmud"a yer verir. Oğlu Abdülmecid'in (1823-1861) 1856'da ilan ettiği Islahat Fermanı'ndan ve medeniyeti onun üzerine tesis edişinden büyük övgüyle bahseder.[43]

Islahat Fermanı'nın önemi, bir yandan etnik ve dinî kimliklerinden bağımsız tüm Osmanlı tebaasının kanun önündeki eşitliğini tanımasında diğer yandan da o döneme dek ucu açık ve informel yollarla müzakere edilen gayrimüslim cemaatlerin yönetimlerinin Babıali'nin denetimi altında yazılı kurallara bağlanmasında yatar. Böylelikle Ortodoks Rum, Apostolik Ermeni ve Musevi cemaatler sırasıyla 1862, 1863 ve 1865 yıllarında imtiyazlarını güvence altına alan nizamnameleri ilan ederler ve bu hukuki metinler, *idare-i nizamat-i müteferrikat* başlığı altında düstura dâhil edilerek Osmanlı kanunlarının bir parçası hâline gelirler.[44] 1856 yılından Ermeni Patrikliği Nizamatı'nın ilan edildiği 1863 yılına dek İstanbul'da yayımlanan *Masis* gazetesi sayfaları incelendiğinde, Osmanlı Ermenilerinin kendi cemaat yönetimleri için ideal bir metin arayışında oldukları göze çarpar. Nizamnameyi kaleme alanlar arasında bulunan Garabed Ütüciyan, sayfalarında sürekli olarak çoğunluğun sesinin temsil edilebilmesi için cemaatin yazılı kanunlarla yönetilmesi gerektiği fikrini gündeme getirir.[45] *La Colombe du Massis* ise sadece Ermenice kaleme alınan bir bölümde medeniyetin en önemli göstergesinin akılcı yasalarla yönetilmek olduğunu dile getirir. Bir ulus eğer başkalarından daha akılcı yasalarla yönetiliyorsa medenidir ve içinde birlik ruhu taşır.[46] Bu tartışmaların

[39] *La Colombe du Massis*, Şubat 1856, s. 37-42; Temmuz 1856, s. 176-182.
[40] *La Colombe du Massis*, Mayıs 1856, s. 125-133.
[41] *La Colombe du Massis*, Ağustos 1856, s. 197-203.
[42] *La Colombe du Massis*, Şubat 1856, s. 34-36.
[43] *La Colombe du Massis*, Şubat 1856, s. 43-50.
[44] Bkz. *Düstur*, birinci tertib, cüz-i sani, (İstanbul: Matbaa-iAmire, 1289 [1872]), s. 938-961.
[45] Bkz. *Masis*, 11 Ocak 1861.
[46] *La Colombe du Massis*, Şubat 1857, s. 29-31.

alevlendiği yıllarda yine dergi Ermenice sayfalarında Rusya'daki Ermeni Kilisesi'nin hukuki statüsünü belirleyen ve 1836 yılında ilan edilen *Bolojenyaya* (Rusça, "nizamname") yer verir.[47] Lazaryan Matbaası'nda basılan bu metinden bahisle, dergi Rusya'daki Ermeni Kilisesi yönetiminin nasıl düzenlendiği, tüm dünya Ermenilerinin ruhani lideri konumundaki katolikos seçimlerinin nasıl yapıldığı ve otoritesinin sınırlarının nereye uzandığı gibi konulara ışık tutar. Kendi cemaat yönetimleri için hukuki metin arayışındaki Osmanlı Ermenileri için *Bolojenya*'ya ilişkin bu bilgilerin İstanbul'da merak uyandırmış olması muhtemeldir. 1863 yılında ilan edilen Ermeni Patrikliği Nizamatı, dünya Ermenileri üzerinde yaratacağı etki düşünülerek Rusya'da endişeye neden olur. Katolikosun evrensel otoritesini dikkate alarak, Rus Devleti Rusya, Osmanlı, İran ve Hindistan'dan katılacak Ermeni temsilcilerle özel bir komisyon kurmayı ve 1836 metnini gözden geçirmeyi dikkate alır.[48]

Kırım Savaşı'nı sonlandıran ve 1856'da imzalandığında Osmanlı'nın da taraf olduğu Paris Antlaşması, bir yandan imparatorluktaki gayrimüslimler üzerinden azınlıklara eşit muamele sorununu gündeme getirirken,[49] diğer yandan da Eflak ve Boğdan prenslikleri ile Sırbistan'ın durumu, Karadeniz, boğazlar, Tuna nehri gibi pek çok konuda belirleyici maddeler içeriyordu. Eflak ve Boğdan prensliklerinin sahip oldukları imtiyazlar, Osmanlı egemenliği altında ve antlaşmaya taraf güçlerin teminatı altında devam edecekti. Prensliklerde Osmanlı hâkimiyeti devam ederken, özerk bir yönetim tanınmış oluyor ve Babıali'nin, iç işlerine müdahalesi engelleniyordu.[50] Bu süreçte taraf devletlerden Fransa, 1815'teki Viyana Kongresi'nde kaybettiği prestiji geri kazanmak ve uluslararası politikada milliyetler ilkesini savunmak adına bu sürecin Romanya'nın doğuşuna dönüşmesi için çaba harcar.[51] Bu arada *La Colombe du Massis*'te hem egemen güç Osmanlı Devleti'ne hem de uluslararası kamuoyuna çağrı niteliğinde bir yazı hem Fransızca hem de Ermenice olarak yayımlanır. Yazı, İstanbul'daki Fransızca basının parçası *Presse d'Orient*'da yayımlanan "Les Arméniens de la Moldavie" başlıklı bir mektuptan alıntıdır ve Boğdan'daki Ermenilerin genel durumu hakkında bilgiler verir. Ermenilerin Boğdan'a ilk göçünün 11. yüzyılda gerçekleştiğine, ticaret, endüstri ve tarıma yatkınlıklarıyla ülkenin refahına ve kalkınmasına katkıda bulunduklarına, bu nedenle yerel halktan sayıldıklarına ve mülkiyet hakkı ile sivil ve siyasi nitelikteki tüm haklara sahip olduklarına, prenslikteki yasalara

---

[47] *La Colombe du Massis*, Mart 1857, s. 52-56; Nisan 1857, s. 78-81; Ağustos 1857, s. 172-174; Ekim 1857, s. 225-228.

[48] Paul W. Werth, *The Tsar's Foreign Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia* (Oxford: Oxford University Press, 2014), s. 137.

[49] Bkz. Jacques-Alain de Sédouy, "Les Chrétiens d'Orient et le Congrès de Paris," içinde Gilbert Ameil, Isabelle Nathan & Georges-Henri Soutou (dir.), *Le Congrès de Paris (1856): un événement fondateur* (Bruxelles: Peter Lang, 2009), s. 82.

[50] Ayrıntılar için bkz. Emre Öktem, "Le Traité de Paris de 1856 revisité: A son 150e anniversaire: quelques aspects juridiques internationaux," içinde Ameil, Nathan & Soutou, s. 151-170.

[51] Ayrıntılar için bkz. Florin Platon, "Le Congrès de Paris et le début de la modernité politique roumaine," içinde Ameil, Nathan & Soutou, s. 123-132.

göre bu haklardan yararlanma koşulunun Hıristiyan olmaktan geçtiğine vurgu yapar. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Boğdan'daki yerel halkın bir parçası olmadıkları hâlde, Rus tebası olan Rum Ortodoks veya yabancı ailelerin bu haklara sahip olduklarına ve Ermenilerin giderek devre dışı bırakıldıklarına dikkat çeker. Oysa Ermeniler, sermaye, endüstri, hayırseverlik ve medeniyete yaptıkları katkılarla Osmanlı, Fransa ve Avusturya'da sivil ve siyasi haklar ile mülkiyet hakkına sahip olabilmişlerdir. Osmanlı hükûmeti tebaasının rahatı ve refahını gözeten bir politika izlemiş ve Avrupa ile kendi halklarının sempatisini kazanmıştır.[52]

Paris Antlaşması sadece *La Colombe du Massis*'in Fransızca bölümlerinde değil genel anlamda Ermenice sayfalarda da geniş yer tutar. Dergi, Avrupa'daki dengenin korunmasında Osmanlı Devleti'nin kilit bir konumda olduğu söyleminin uzak görüşlü siyasetçilerin ağzından düşmediğini dile getirir.[53] Osmanlı Devleti'ni temsilen Paris Kongresi müzakerelerine katılan Âli Paşa ve dönemin Paris büyükelçisi Cemil Paşa, bu sürece dâhil olan diğer Avrupalı diplomatlarla birlikte, kısa biyografileri ve gravürleri ile dergi sayfalarındaki yerlerini alırlar.[54] Ocak 1856'daki "Paris Postası" ise, ayın ilk günlerinde Kırım Savaşı'ndan dönen Fransız imparatorluk güçlerinin kente görkemli girişlerinden bahseder. Bu kısa kronik, bir yandan kaybedilen insan gücünün yarattığı üzüntüyü diğer yandan da savaş boyunca Osmanlı Devleti'ne destek olan Fransız ordusunun kazandığı zaferin gururunu taşır. Başkente geri dönüş vesilesiyle Fransız İmparatoru'nun Bastille Meydanı'nda yaptığı konuşmanın Ermenice metnini yayımlar, Tuileries Bahçeleri'nde yapılan askerî törenlerden bahseder.[55] Mart 1856'daki "Paris Postası" ise Kırım Savaşı'nı sonlandıran Paris Antlaşması'ndan, 30 Mart'ta imzalan bu antlaşmanın hem Osmanlı'ya hem de Avrupa'ya barış getirdiğinden bahseder. İmparator Napolyon'un yeni doğan oğlunun Avrupa'da tesis edilen barışı müjdeler gibi dünyaya geldiğini ifade eder.[56]

Masis gazetesi için olduğu gibi, *La Colombe du Massis* için de eğitim Ermeni kimliğinin oluşumunda önemli bir yapı taşıdır. Bu bağlamda, derginin ilk sayıları, Mouradian Koleji'nin tarihçesini aktarır ve Ermeni tarihindeki önemine vurgu yapar.[57] O dönemin ruhunda olduğu gibi dergide de eğitimin mutluluğun anahtarı olduğu fikri egemendir.[58] Ancak sayılar ilerledikçe derginin aslında Mouradian Koleji'ne alternatif olarak Paris'te kurulan başka bir okulun reklamını yaptığı göze çarpar: Ermenice adıyla Arevelyan Pazmalezu Varjaran (Çok Dilli Doğu Mektebi) veya Haygazyan Mektebi. Dergide verilen bilgiye göre, öğrencilerin ulaşımını kolaylaştırmak amacıyla, Paris'in tüm ilçelerine eşit uzaklıkta bulunan Grenelle semtinde, Violet Sokağı 60 numarada bu okula mekân

---

[52] *La Colombe du Massis*, Mart 1856, s. 55-59; Mayıs 1857, s. 97-103.
[53] *La Colombe du Massis*, Şubat 1856, s. 43-50.
[54] *La Colombe du Massis*, Mart 1856, s. 62-64.
[55] *La Colombe du Massis*, Ocak 1856, s. 22-24.
[56] *La Colombe du Massis*, Mart 1856, s. 77-79.
[57] *La Colombe du Massis*, Mayıs 1856, s. 109-110.
[58] *La Colombe du Massis*, Ocak 1856, s. 1-3.

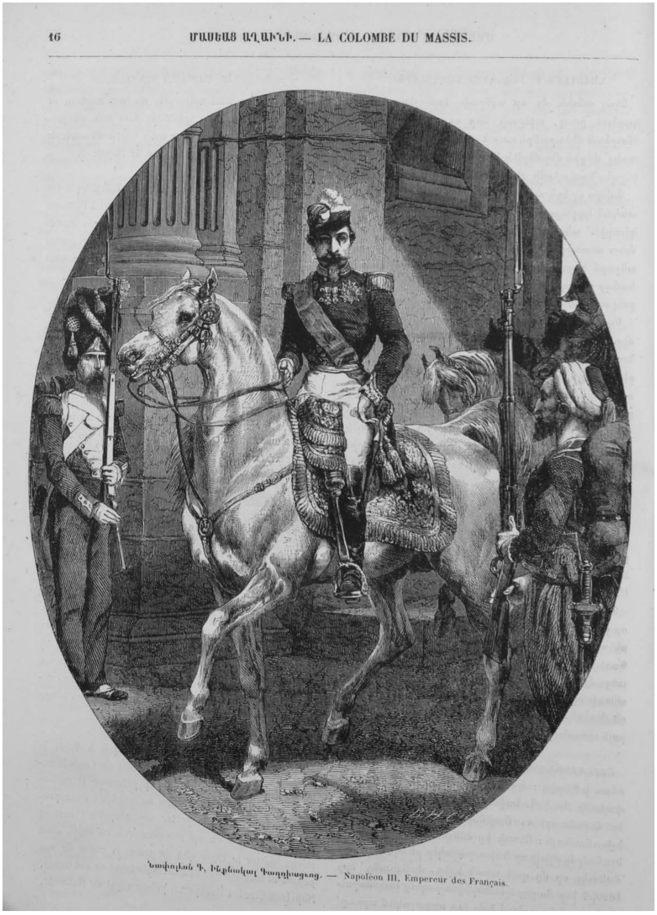

Fransa İmparator III. Napolyon'un gravürü [La Colombe du Massis, Ocak 1858]

tahsis etmek amacıyla bahçeli bir ev kiralanır. 1855 yılının sonuna doğru okulun açılma süreci başarıyla işler. İstanbul'daki bazı Ermeni hayırseverler fakir öğrencilerin burada eğitim alabilmesi için burs imkânları sunar. Dergi, Ocak 1856 sayısında öğrenci mevcudunun 24'e ulaştığını ve okulun iki sınıf açtığını duyurur.[59] Ermeni öğrencilerin ülke vatandaşlarıyla kaynaşmasını kolaylaştırmak ve onları daha fazla Fransızca konuşmaya teşvik etmek amacıyla, okul Fransız öğrenci de kabul eder. Hem millî hem de Avrupai eğitimi hedefleyen okul müfredatı, Ermenice, Osmanlıca, Fransızca, İngilizce, Almanca, Latince, fizik, kimya, matematik, geometri, cebir, resim ve orantı, müzik, piyano gibi geniş bir ders yelpazesi sunar.[60] Kuruluş ilkeleri arasında yer alan Ermeni Ulusal Kilisesi'nin inanç ve ritüellerini ayakta tutmak ve bunları öğrencilere aktarmak, Avrupai

[59] *La Colombe du Massis*, Ocak 1856, s. 4-8; Eylül 1857, s. 193-201.
[60] *La Colombe du Massis*, Ağustos 1856, s. 216-219.

bilgiye ulaşmak kadar önem taşır.[61] Bir başka deyişle, tedrisatın genel anlamda Fransızca olduğu okulda, eğitim-öğretim bir yandan Avrupai üslup ve kurallar ile Aydınlanma ilkeleriyle gelişirken diğer yandan din, dil edebiyat gibi millî unsurları koruma ve Batılı uluslara özgü kusurların geleneksel değerlerin yerini almasına engel olma endişesi göze çarpar.[62] *La Colombe du Massis* bir yandan Mouradian Okulu'nun Katolik eğilimine atıfta bulunurken diğer yandan Haygazyan Mektebi'nin farklı inançlara sahip gençleri bir araya getirerek dinî açıdan daha tarafsız bir politika benimsediğini söylese de, Ermeni Ulusal Kilisesi temel inanç ve prensiplerinin bu mektebin tedrisatının yapı taşlarından biri olduğunu da her vesileyle vurgular. Osmanlı Devleti'nin izni ve siyasi desteğiyle kurulan bu okul için Ermeni Patrikhanesi'nde bir kurul oluşturulmuştur. Bu kurul hem Osmanlı'dan hem de imparatorluk dışındaki coğrafyalardan bu okula gönderilecek Ermeni öğrencilerin seçiminde etkili olacaktır.[63]

Benedict Anderson, 18. yüzyıl Avrupası'nda gazetenin hayalî bir topluluk olan ulusu temsil etmede bir "tahayyül şekli" ve "teknik bir araç" olduğundan bahseder.[64] 19. yüzyıldaki pek çok dinî cemaat gazetesi, günlük akışındaki haberlerle farklı coğrafyalara dağılmış diaspora mensuplarını bir zincirin halkaları gibi

Dünyadan önemli şahsiyetlerin tanıtıldığı bölümde, hem Ermenice hem de Fransızca olarak Paris'e gelişi vesilesiyle Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya (1814-1868) yer verilir ve Haygazyan Mektebi'ne verdiği destek için ona şükran duyguları ifade edilir (La Colombe du Massis, Temmuz 1858, s. 160-162).

Haygazyan Mektebi'nden bir görüntüyü yansıtan gravür (La Colombe du Massis, Ekim 1856, s. 258).

[Her iki görsel de Ermenistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi (Fiziksel yer) & Ermenistan Millî Kütüphanesi, Süreli Yayınlar Sayısal Koleksiyonu'nda yer almaktadır.]

[61] *La Colombe du Massis*, Eylül 1856, s. 221-231.
[62] *La Colombe du Massis*, Ekim 1856, s. 254-258.
[63] *La Colombe du Masis*, Eylül 1857, s. 193-201.
[64] Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1991), s. 25–35. Türkçe çevirisi için bkz. Benedict Anderson, *Hayalî Cemaatler*, çeviren İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2020).

birbirine bağlayarak sınırları aşan bir ulus tahayyülü yaratır. Rekabet hâlindeki pek çok imparatorluk, kendi şemsiyesi altında ortak dinî topluluklar barındırır. Bu grupların inanç özgürlükleri ve yaşam alanlarına dair üretilen siyasetlerin gelişmişlik düzeyi, uluslararası düzlemde bir medeniyet göstergesi olduğu kadar imparatorlukların karşılıklı rekabet ortamında kendilerini inşa etme süreçlerinin bir parçasıdır. 19. yüzyıl boyunca gelişen kitle iletişim araçlarını kullanan dinî gruplar, farklı coğrafyalarda farklı siyaset ve hukuka tabi soydaşlarının durumuna dair karşılaştırmalı aktarımlarla bir yandan medeniyet söylemini içselleştirir diğer yandan da imparatorluklar arası rekabeti kızıştırır. Ayrıca sınırları aşan bu çok merkezli kimlik tahayyülünde etnik ve dinî topluluklar, tabi oldukları hukuki ve toplumsal koşulların gelişmişlik düzeyine göre kendi aralarında bir hiyerarşi yaratarak evrensel liderlik için rekabet eder ve farkında olarak veya olmayarak imparatorlukların inşa süreçlerinin bir parçası hâline gelirler.[65] Bu liderlik, dolaylı olarak ait oldukları imparatorluğun imajını güçlendirir ve diğer imparatorlukların aynı dinî ve etnik azınlıklara eşit muamele politikaları geliştirmeleri konusunda bir kamuoyu oluşturur. Süreli yayının dili evrensel olduğu ölçüde kamuoyu yaratma potansiyeli de artar.

La Colombe du Massis'in yayın hayatı Fransa, Osmanlı ve Rusya ekseninde imparatorlukların dinî gruplar üzerinden rekabet ettikleri ve birbirlerine nüfuz etmeye çalıştıkları bir döneme rastlar. Bu bağlamda, İkinci İmparatorluk Dönemi'nde Katolik Fransa'nın daha önce Kapitülasyonlar ile himayesi altına aldığı dindaşlarının ötesine geçerek, Aydınlanma ve Fransız İhtilali'nin yarattıkları idealler ile Fransızcanın edebî cazibesi üzerinden hareketle tüm Doğu Hıristiyanlarına nüfuz etmeyi deneyip denemediği sorusu da akla getirilebilir. Dergide ilginç bir şekilde Ermenice olarak Paris kenti ile ilgili bazı istatistikî bilgiler, Fransız ekonomist Armand Husson'un (1809-1874) yazdığı kitap *Les Consommations de Paris* üzerinden sunulur. Özellikle tüketim kalıpları üzerine bilgilerin aktarıldığı bu bölümde Paris'teki öğrenci sayısının çoğalması, Fransa taşrası ile yabancı ülkelerden öğrenci kabul etmesine bağlanır.[66] Fransız başkentinin öğrenci kabul ettiği yabancı ülkelerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Dergide Fransa'nın bilimi diğer uluslara dağıtan cömert bir anne gibi tahayyül edilmesi dikkat çekicidir.[67] Biri Rusya diğer ikisi Osmanlı'da doğan editörler, Mekhitaristler üzerinden Avrupa'ya açılarak Fransa'nın "mission civilisatrice" (medeniyet misyonu) vurgusunu içselleştirseler de dönüş yaptıkları Apostolik Ermeni Kilisesi'ne bağlı kalarak kurguladıkları kimliğin dil, din ve tarih açısından kökleri Osmanlı ve Rusya'dadır. O yüzden dergide Fransa İmparatoru III. Napolyon'un

---

[65] Bu konuda daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. Jane Burbank, "An Imperial Rights Regime: Law and Citizenship in the Russian Empire," içinde *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, cilt 7, sayı 3, Yaz 2006 (Yeni Seri): 397-431; Robert Crews, "Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia," *American Historical Review*, cilt 108, no. 1 (February 2003): 50-83. Aylin Koçunyan, "The Millet System and the Challenge of Other Confessional Models, 1856-1865," *Ab Imperio*, 1/2017: 59-85.
[66] *La Colombe du Massis*, Eylül 1856, s. 233-34.
[67] *La Colombe du Massis*, Ağustos 1856, s. 216-219.

gravürleri kadar Osmanlı padişahları ve Rus çarları bu kimliğin inşasını mümkün kılan "siyasi figürler" olarak varlık gösterir. Dergi editörleri oldukça diplomatik bir düzlemde kalarak üç imparatorluğun Ermeni dünyasındaki ağırlığına dengeli bir pay biçerler. Derginin aktardığı çok merkezli Ermeni dünyasında, Osmanlı Ermenileri Tanzimat reformları sayesinde umut vaat eden siyasi bir bağlama konumlandırılır. Diğer yandan *La Colombe du Massis,* Ermeniler arasında mezhep kavgalarının kızıştığı bir dönemde Katolik ve Protestan misyonerler gibi seslerini daha geniş bir kitleye duyurabilmek için Ermenice ile birlikte daha evrensel bir dil olan Fransızcayı yayın aracı olarak kullanır. Yine 1855 yılında bu kez İstanbul'da Amerikan Misyoner Cemiyeti tarafından Ermeni harfleriyle Türkçe olarak teoloji, pedagoji, aile ve politika dergisi olarak basılmaya başlanan *Avedaper* gazetesi düşünüldüğünde, iki süreli yayının birbirlerine gönderme yapar gibi *avedaper* (haberci) kelimesini başlıklarında kullanmaları ilginçtir.

Kaynakça

Ameil, Gilbert; Nathan, Isabelle & Soutou, Georges-Henri (dir.). *Le Congrès de Paris (1856): un événement fondateur*. Bruxelles: Peter Lang, 2009.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.

Bocage, Victor-Amédée Barbiédu. *De l'introduction des Arméniens catholiques en Algérie*. Paris: Amyot, 1855.

Burbank, Jane. "An Imperial Rights Regime: Law and Citizenship in the Russian Empire." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, cilt 7, no. 3, Yaz 2006: 397-431.

Calfa, Ambroïse. *Dictionnaire de poche français-turc*. Paris, Hachette, 1865.

-----. *La Colombe du Massis*, 1855-1865.

Crews, Robert. "Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia." *American Historical Review*, cilt 108, no. 1 (February 2003): 50-83.

Düstur, birinci tertib, cüz-i sani. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289 [1872]: 938-961.

Dwight, H. G. O. *Le Christianisme en Turquie au XIXe siècle, ou exposé de la reformation protestante s'accomplissant dans l'Eglise arménienne, ouvrage traduit de l'anglais*. Paris: Grassart, 1855.

Gazmararyan, Mikael. *Krikor Odyani Koharneri*, cilt 2. İstanbul: Der Sahakyan Matbaası, 1931.

Hacikyan, Agop et al. *The Heritage of the Armenian Literature*, cilt 3. Detroit: Wayne State University Press, 2005.

Koçunyan, Aylin. "The Millet System and the Challenge of Other Confessional Models, 1856-1865." *Ab Imperio*, 1/2017: 59-85.

Koçunyan (Beşiryan), Aylin. "Hopes of Secularization in the Ottoman Empire: The Armenian National Constitution and the Newspaper *Masis*, 1856-1863." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Langlois, Victor. "Voyage à Sis, Capitale de l'Arménieau Moyen Âge." *Journal asiatique*, no. 3, 1855.

Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar, 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayınları, 2014.

Mouradian, Claire & Kunth, Anouche. *Les Arméniens en France, du Chaos à la Reconnaissance*. Toulouse: Editions de l'Attribut, 2010.

Pamukciyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*, yayına hazırlayan: Osman Köker. İstanbul: Aras Yayınları, 2003.

Ter Minasyan, Anahide. *Histoires croisées: Diaspora arménienne, Transcaucasie, 1880-1990*. Marseille: Editions Parenthèses, 1997.

Werth, Paul W. *The Tsar's Foreign Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Öz: Bu çalışma, 1855-1865 yılları arasında sırasıyla Paris ve Feodosya'da, Fransızca *La Colombe du Massis*, Ermenice ise *Masyats Aghavni* (Türkçe çevirisiyle Ağrı Dağı Güvercini) başlığıyla yayımlanan derginin, Paris'te Ermenice-Fransızca olarak basıldığı 1855-1858 yıllarına odaklanır. Derginin dönemin evrensel dili Fransızcayı da kullanarak Ermeniler hakkında uluslararası bir kamuoyu ile ve ortak dil, din, tarih yazımı ve kültürel miras üzerinden Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları imparatorlukların sınırlarını aşan kapsayıcı bir Ermeni kimliği yaratma çabalarına dikkat çeker.

Anahtar Sözcükler: *La Colombe du Massis*, 1855-1865; *Masyats Aghavni*, 1855-1865; Fransız Ermeni basını.

La Colombe du Massis or the Messenger of the Armenian World

Abstract: This study investigates the extent to which the French Armenian periodical entitled *La Colombe du Massis* in French and *Masyats Aghavni* in Armenian creates an efficient public opinion about Armenians by adopting the *ligua franca* of the period as a tool of addressing a larger audience and the extent to which it forges a transnational Armenian identity on the basis of a common religion, language, historical writing and cultural heritage beyond the empires in which Armenians were part of the general population with a particular attention to the issues printed from 1855 to 1858 in Paris both in French and Armenian while later issues appeared from 1860 to 1860 in Theodosia.

Keywords: *La Colombe du Massis*, 1855-1865; *Masyats Aghavni*, 1855-1865; French Armenian press,

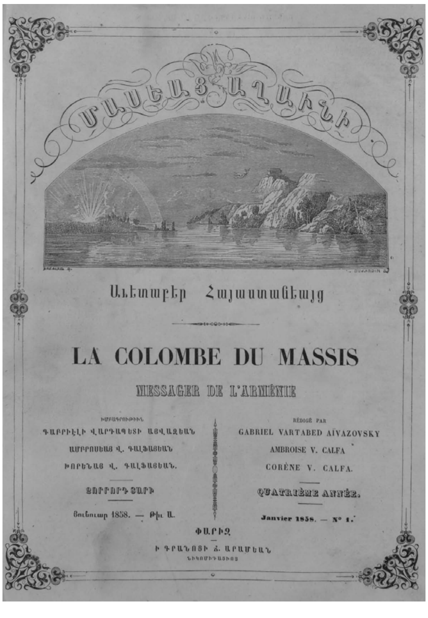

La Colombe du Massis'in 1858 yılı ilk sayısının kapağı

Osmanlıdan Cumhuriyete Fransızca Yahudi Basını

Naim A. GÜLERYÜZ*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan ilk gazeteler, Fransa'nın III. Selim nezdinde özel temsilcisi olan Raymond Verninhac tarafından Beyoğlu-İstanbul'daki Fransız Elçiliği (Palais de France) Matbaası'nda on beş günde bir 6-8 sayfa olarak basılan *Bulletin de Nouvelles* (1795-96) ve onu izleyen *Gazette Française de Constantinople* (1796-97) olarak bilinir. Ancak, yurdumuzda Fransızca basının asıl doğumunu 1820'li yıllarda İzmir'de kabul etmek daha anlamlıdır. Önce yayımcılığa heves edip daha sonra başyazarlığa kadar yükselen Fransız Avukat Alexandre Blacque'ıngirişimi *Spectateur Oriental* ve daha sonraki adıyla *Courrier de Smyrne* ile onu izleyen yayınlar, yerel haberlerin yanısıra siyasi ve iktisadi yorumlarıyla gerek yurt içinde gerek Osmanlı hakkında bilgi edinmek isteyen dış çevrelerde ilgiyle karşılandılar.[1]

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk matbaanın 15. yüzyılın sonunda İspanyol göçmeni Sefarad Yahudileri tarafından kurulduğu bilinmektedir. İlk kitap, Toledolu din bilgini Jakob ben Asher'in (Yakub ben Aşer) kısaca *Arba'ah Turim* olarak anılan eseri David ve Samuel ibn Nahmias Kardeşler tarafından İstanbul'da kuru-

* Araştırmacı-Yazar / gulavi960@gmail.com
Geliş tarihi: 31 Aralık 2021 / Kabul tarihi: 8 Nisan 2022.

[1] G[érard] Groc ve İ[brahim] Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours*, (İstanbul, İsis Yayınevi, 1985), 6; Hülya Baykal, *Türk Basın Tarihi 1831-1923 .Tanzimat - Meşrutiyet - Millî Mücadele Dönemleri* (İstanbul, Afa Matbaacılk, 1990), 43; Alpay Kabacalı, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii*, (İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık San. A.Ş. 1998), 47.

lan matbaada 1493 (veya İbrani alfabesinin her harfine atfedilen nümerik değer esas alınarak hesaplanmasında [gematria] bir anlaşmazlık yüzünden bazı kaynaklara göre 1503) yılında, Sultan II. Bayezid'in hükümranlığı döneminde basıldı.[2]

İlk Ermeni matbaası 1567'de, ilk Rum matbaası ise 1627'de faaliyete geçinceye kadar matbaacılık bir Yahudi mesleği olarak sürdü. İlk Osmanlı matbaası ise değişik nedenlerden dolayı ancak 1727 yılında tesis edildi.

Osmanlıca ilk gazete yenilikçi hükümdar II. Mahmud'un buyruğuyla vakanüvis [tarihçi] Esat Efendi yönetiminde Üsküdar'da Takvimhane-i Amire matbaasında 25 Cemaziyülevvel 1247 (1 Kasım 1831) tarihinden itibaren haftalık olarak basılarak yayımlanan *Takvim-i Vekayi*'dir. "Halkı eğitmek ve devlet kararlarını duyurmak" amacıyla öngörülen bu gazetenin Fransızca çevirisi ise 5 Kasım 1831'den itibaren *Le Moniteur Ottoman* adıyla yayımlanmaya başlandı.[3]

Osmanlı'da ilk basımevinin Yahudiler tarafından daha 15.yüzyılın sonunda kurulmuş olmasına ve İstanbul'un 18. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa'da Yahudi matbaacılığın önemli merkezlerinden biri olma konumunu korumasına rağmen Osmanlı Yahudileri, gazetecilik alanında aynı öncülüğü sergileyemediler.

Bu gecikmenin değişik nedenleri olmakla beraber en önemlisi, Osmanlı hükümranlığında yaşayan Sefarad Yahudilerinin, 17. yüzyıl sonlarında cereyan eden Sabetay Sevi olayının yarattığı şoku henüz tamamen atlatamamış, ardında bıraktığı bölünmeler ve umutsuzluk kaosunda varlıklarını korumak için bir pasif korunma psikozu altında kendi içlerine kapanmış olmalarıdır. Diğer taraftan Batıdan yeni göçler olmadığı gibi İspanya ve Portekiz'den getirilen kültür birikimi de artık yitirilmiş, yıllardır yerine kayda değer yeni bir şey konamamıştır. Böylece Avrupa'nın Reform ve Rönesans dönemlerine fiilen tanık olmadıkları gibi manevi ve maddi gelişmelerinden de uzak kaldılar.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Yahudileri o denli kara taassup ve cehalet içinde idiler ki, dil-din ayırımı yapamıyor, bir yabancı dil öğrenimini başka bir dini kabul etmiş gibi görüyorlardı. Isidore Loeb 1854'te İstanbul'u ziyaretinden sonra durumu şöyle özetliyordu: İstanbul Yahudi Cemaati eski haşmetini kaybetmiştir. Yahudiler günden güne fakirleşmekte, bir zamanlar sahip oldukları mevkiler artık Rumlar ve Ermeniler tarafından ele geçirilmektedir. Bu çöküş kültür yoksunluğundan ve kültür seviyesini yükseltmek için gerekli önlemleri alıp tüm cemaat mensuplarına kabul ettirecek bir merkezi otoritenin boşluğundan kaynaklanmaktadır. Halen hiçbir ciddi kuruma sahip olmayan rehbersiz Yahudi Cemaati tam bir harabeye dönüşmekten ancak eski teşkilatı sayesinde kurtulabilmektedir.[4]

Gabay, Karmona ve Aciman gibi liderlerin ölümünden sonra bir süre öndersiz kalan İstanbul Yahudi Cemaati'nin başına 1830'larda geçen Avram Kamon-

---

[2] Adri K. Offenberg, "13 December 1493 The first printed book produced at Constantinople" *A Choice of Corals, Facets of Fifteenth Century Hebrew Printing* (Nieuwkoop, De Graff Publishers. 1992), 102-132 (Bibliotheca Humanistica & Reformatorica 52).

[3] Kabacalı, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii*, 48-52

[4] Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie,* C. 1 (İstanbul, İsis Yayımcılık Ltd, 1988),146-148 [Isidore Loeb, *Biographie d'Albert Cohen*, (Paris, 1878) 53'e atıfla].

do'nun 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan reform hareketlerinden de cesaret alarak ortaya attığı Türkçe, Fransızca ve İbranicenin okutulacağı modern bir ilkokul fikri aydınların desteğiyle gerçekleştirilip 23 Kasım 1854'te Hasköy'de Piri Paşa'da öğretime başladı. Ancak *La Eskuela* olarak anılan bu kurum bazı tutucu hahamlar tarafından "çocuklarımız Hıristiyanlaştırılıyor", "din elden gidiyor", feryadı ile karşılandı ve engellendi.[5] Toplumun kültür seviyesinin ve okur-yazar sayısının düşük oluşu gazete okuyucusunun kısıtlı sayıda kalmasına neden olmakta, dolayısıyla mali sorunlar yaratmaktaydı.

Türkiye'de Yahudi-İspanyolcası (Judeo-Espanyol veya Cudezmo veya günümüzde daha genel deyimiyle Ladino) dilinde ilk gazete girişimi Rafael Uziel'in İbrani takvimine göre 13 Sivan 5602 (22 Mayıs 1842) Pazar günü İzmir'de yayımlanacağı ilan edilen *La Buena Esperansa* [İyi Umut]'dır. Birçok yazar bu gazetenin ilk nüshasının fiilen basıldığını ifade etmişse de yeni belge ve verilerden anlaşılacağı üzere hiç yayınlanmamıştır. Bir Alman gazetesi ise, cemaatin dinî bütünlüğünün bozulması tehlikesini ileri süren İzmir Hahamlarının bu yayıma şiddetle muhalefet ettikleri görüşündedir.[6] İlk Türk Yahudi gazetesinin fiili yayımı için üç yıl daha beklemek gerekti. Girişim yine Rafael Uziel'den geldi ve *Sha'arey Mizrah* [Doğu'nun Kapıları] İbrani takvimine göre 30 Kislev 5606 (29 Aralık 1845) Pazartesi günü yayımlanmaya başladı.[7]

Osmanlı Yahudi Basınında kullanılan dil dönemine ve de hitap etmeyi öngördüğü okuyucu kitlesine göre toplumun sosyolojik yapısı doğrultusunda farklılık arz etmişse de hâkim dil Yahudi-İspanyolcası olup diğerleri sırasıyla Fransızca, Osmanlı-Türkçe ve az da olsa İbranice'dir.

İlk yayınlar genelde Yahudi-İspanyolcası dilinde ve Raşi[8] hurufatla düzenlenmiştir. Kaldı ki Osmanlı Yahudi Basınında Yahudi İspanyolcasının kullanımında dahi yıllar boyunca bir tekdüzeliğe varılamamıştır. Her dönemde, kırma

[5] M[oise] Franco, *Essai sur l'Histoire des Israélites de L'Empire Ottoman Depuis Les Oriigines Jusqu'à Nos Jours* (Paris, Librairie A. Durlacher,1897), 245-248; Kemal Salih Sel, Türk Masonluk Tarihine ait 3 etüt, İstanbul, 1973; Nora Şeniet Sophie Le Tarnec, Les Camondo ou l'Eclipse d'une Fortune, Actes Sud, Paris, 1997; Naim A. Güleryüz, "Doğu'nun Rotschild'i: Kamondo Ailesi", *Tarih ve Toplum, (*İstanbul, Sayı 232, Nisan 2003, 51 ve d.; Naim A. Güleryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri* (İstanbul, Gözlem, 2012),151-152.

[6] Moshe David Gaon, "El Periodismo Judio en Turquia. Sha'arey Mizrah o Puertas del Oriente: El Primer Journal Judio en Ladino", *La Boz de Türkiye*, 93, 15 Ağustos 1943, 22; Dov Cohen, "Un Bien Conocido Negociante i Luchador Comunal: Muevas Noticiassovre Rafael Uziel (1816-1881) Precursor de la Prensa en Djudeoespagnol", *La Presse JudéoEspagnole: Support et Vecteur de la Modernité*, Rosa Sanchez - Marie-Christine Bornes Varol, (İstanbul, Libra, 2014), 238-240.

[7] Rafael Uziel hakkında ayrıntılı bilgi: Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını 'Süreli Yayınlar' Tarihi*, (İstanbul, Gözlem, 2015), 28-31.

[8] 11. yüzyılda Fransa'da yaşamış ünlü din bilgini ve Tevrat ile Talmud yorumcusu Rabbi Shlomo Yitzhaki "Rashi (Raşi)" akronimiyle anılır. Yorumların "Lashon ha-Kodeş" [Kutsal Dil] olarak anılan İbraniceden farklı bir yazımla sunulabilmesi için Sefarad Yahudileri İbranicede bulunmayan bazı sesler için kimi harflerin değiştirildiği özel bir alfabe geliştirmeyi yeğlemiş, matbaanın icadından sonra hurufat da bu çizgide şekillendirilmiştir. Bu özel alfabe, Raşi tarafından bizzat kullanılmamışsa da, onuruna, kendi adıyla anılmaktadır.

veya karma bir dil[veya bazılarınca lehçe]olarak addedilen Yahudi-İspanyolcası'nı küçümseyip yerine gerçek İspanyolcanın kullanılmasını yeğleyen yazarlar olmuşsa da toplumsal çoğunluğun eğilimiyle Yahudi-İspanyolcası kaybolmayıp Ladino adıyla da olsa varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

Osmanlı Yahudi basınında İbranice'nin yeri, sanıldığının aksine, pek fazla olmayıp genelde başka bir dildeki yayında yer alan makaleler ve yorumlar olarak rastlanmaktadır. İkinci Meşrutiyet'in ilanını takiben yayımlanan İstanbul'da *Hamevesser* [Haberci] (1909) ile kısa bir süre sonra Yahudi İspanyolcasına dönüştürülen *El Cudio* [Yahudi] (1909) ve İzmir'de ancak 15 sayı dayanabilen *Haverenu* [Arkadaşım] (1921) gazeteleri ana yayın dili İbranice olan örneklerdir.

Hahambaşı Kaymakamı (Locum Tenens) Moşe Levi'nin 1840 yılında "Türkçe Öğrenin" konulu genelgesi, Zeki Albala, Moiz Bey Dalmediko, David Fresko, Avram Galante, Jak Mandil, Jak Samanon, İbrahim Nom (Avram Naon), İsak Ferera, Munis Tekinalp (Moiz Kohen) ve sair bir çok Yahudi yazar ve düşünürün kurduğu veya sonradan katıldıkları *Ta'mim-i Lisân-ı Osmânî* ve *Türkçe Konuşma Birliği* gibi kurumlar Türkçe'nin öğretilmesi, öğrenilmesi ve de konuşulması görüşünü sürekli desteklemişlerdir. Buna rağmen Osmanlı döneminde Osmanlıca-Türkçe ancak *Meserret* gazetesiyle (1897) *Şarkiyye* (1866), *Ceride-i Tercüman* (1876), *Üstad* (1889) ve *Ceride-i Lisan* (1897) gibi nispeten kısa ömürlü birkaç istisna veya Yahudi camiasından ziyade geniş topluma hitap eden bazı yayımlarda rastlanmaktadır. Yahudi basınında Türkçenin kullanımı özellikle Millî Eğitim düzeninde yetişen Cumhuriyet kuşağı Türk Yahudi gençlerinin katkısıyla 1950'lı yıllardan sonra yaygınlaştı.

Osmanlı-Türk Yahudi basınında sıkça rastlanan bir dil Fransızca'dır.

I. Bölüm - Fransızcanın Osmanlıya Nüfuzu

1789-99 Fransız Devrimi sosyal ve siyasi sonuçlarını tüm Batıda hissettirmiştir. Tarihe "Islahatçı" (Il Riformatore) olarak geçen Sultan II. Mahmud (Hükümdarlık: 1808-1839) Batılı ülkelerle geliştirmeye çalıştığı temas ve müzakerelerin sağlıklı gelişimi için o dillerin hakkıyla bilinmesi gerektiğini anlamış, 19. yüzyılın ilk yarısında özellikle dönemin egemen dili ve iletişim ortamı durumuna gelen Fransızca başta olmak üzere yabancı dil öğrenimini teşvik etmiştir Yurt dışına gönderilerek yabancı dili ilerletenleri ödüllendirmiş, Bâbıâli'de bir Tercüme Odası açtırmıştır. Mühendishâne, Harbiye ve yeni açılan Tıphâne gibi kurumlarda da Fransızca eğitim dili olarak ağırlık kazanmıştır.[9]

Bu arada aynı dönemde cereyan eden iki gelişmeyi de anımsatmak gerekir. Sefere çıkmak dışında yurt dışına seyahat eden ilk ve tek Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'dir. 27 Haziran 1867 tarihinde başlayıp Paris - Londra - Brüksel - Koblenz - Viyana güzergâhı üzerinden 7 Ağustos 1867 günü sonuçlanan bu

[9] Kemal Beydilli "II. Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt 17 (Ankara, 2003), 352-353.

seyahatin ilk durağı Fransa Kralı III. Napolyon tarafından Uluslararası Paris Sergisi'nin açılışına davet edildiği Paris'tir.[10]

Ülkede mevcut yabancı kökenli okulların paralelinde Devletin egemen olacağı bir eğitim kurumu yaratmak amacıyla 1 Eylül 1868 tarihinde Sultan Abdülaziz'in katıldığı bir törenle faaliyete geçen *Mekteb-i Sultanî*'de (Galatasaray Lisesi) Fransa'daki lise eğitimine denk bir program geliştirilmiştir.[11]

Bazı Türkçe gazetelerin İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra (*İkdam*, 1909; *Akcham*, 1919) veya Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda (*Milliett*, 1924; *La République*, 1927) Fransızca nüshalarını da yayımlamaları toplumun o günler bu dile yakınlığının ve ilgisinin açık bir belirtisidir.

II. Bölüm - Osmanlı Yahudileri ve Fransızca

19. yüzyıla girerken İzmir ve Ege Yahudileri17. yüzyılın sonunda yaşadıkları olayların şokundan silkinme ve kendilerine çeki düzen verme çabası içinde idiler. Kapitülasyonlardan yararlanarak bu liman kentine yerleşen yabancılar ve Levantenler ile yakın iş temasında olan İzmir Yahudileri Avrupa kültürü ve gelişmelerinden nispeten daha erken ve kolay etkilendiler. İlk Osmanlı Yahudi gazete girişiminin (1842, *La Buena Esperansa*), fiili yayınının (1845, *Sha'arey Mizrah*) ve ilk Fransızca Yahudi gazetesinin (1891, *Le Nouvelliste*) İzmir'de gerçekleşmesi tesadüf değildir.

19. yüzyılın ikinci yarısında yurtdışında gelişen bir girişim Osmanlı Yahudileri üzerinde birkaç nesil iz bırakan boyutlara erişti. 1840 yılında Şam ve Rodos'ta yaşanan "kan iftirası" olaylarının yarattığı heyecan sonucu özellikle Fransız ve Alman Yahudileri arasında, "dinî inançlarından dolayı ayırımcılığa maruz kalan Yahudileri -nerede olursa olsunlar- korumak" amacıyla bir teşkilat kurulması fikri gelişti. Isidore Cahan'in 1858 yılındaki önerisi 1860'ta Fransız yazar Simon Bloch tarafından tekrar kamuoyu gündemine getirildi ve nihayet Mayıs 1860'ta Paris'te, aralarında Isidore Cahan, Narsisse Leven, Charles Netter, Eugène Manuel'in de bulunduğu bir grup Fransız Yahudi düşünür ve yazar tarafından "Alliance Israélite Universelle" (AIU) [Evrensel Yahudi Birliği] adlı bir dernek kuruldu. Haziran ayında yayımlanan bildiride amaç "Yahudilerin Yahudi oldukları için maruz kaldıkları önyargı ve zulüm ile mücadele, tüm dünyaya yayılmış dindaşlarının eğitim ve kültür seviyelerine yükseltme, antisemitizmden zarar gören Yahudilere yardım ve bu gayelere hizmet eden yayınları destekleme..." olarak belirtildi. Üye sayısı 1866'da 4610'a ulaşan kurum, "dünyanın neresinde olursa olsunlar Yahudilerin karanlık, cehalet ve fakirlikten kurtulabilmelerinin ancak dil, müspet ilim ve teknik bilgi temellerine dayalı çağdaş bir eğitim sistemi uygulanarak mümkün olabileceği" esasından hareket etti. AIU yöneticileri arasında, bu amaca ulaşabilmek için "her toplumun, yaşamını sürdürdüğü ülkenin ana dilinde eğitilmesi gerektiğinin yararlarını" savunanlara karşın "en uygun dilin

[10] https://www.millisaraylar.gov.tr/blog/avrupaya-seyahat-eden-ilk-padisah-sultan-abdulaziz
[11] https://www.galatasaray.org/s/galatasaray-lisesi-tarihi/22

Fransızca (Mısır ve Mezopotamya bölgesinde biraz da İngilizce) olduğu" görüşünde olanlar çoğunlukta idi.[12]

AIU'in kurduğu okullar zincirinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk halkaları Bağdat ve Şam'da görüldü. Bu okullar daha sonra Osmanlı coğrafyasında Üsküp'ten Kudüs'e, Manastır'dan Basra'ya çeşitli yerleşim merkezlerinde kuruldu. Ev işleri ve aile bilgisi (dikiş, nakış, yemek, bakım vs.) ağırlıklı kız okullarının yanında erkek okulları, meslek okulları ve Seminer (Ruhban Okulu) açıldı. Günümüz Türkiye coğrafyasında ilki 20 Ekim 1867 günü Edirne'de görkemli bir törenle açılan okulu peyderpey İzmir, Çanakkale, Bergama, Bursa, Kırklareli, Manisa, Aydın Ankara, Tire, Kasaba (Turgutlu), Tekirdağ, Akhisar, Gelibolu, Çorlu, Milas ve Menemen izledi. İstanbul'da ise ilk Alliance erkek okulu 1875'te Dağhamam semtinde öğretime başladı. Bu ilki kısa zamanda kentin değişik semtlerinde (Balat, Hasköy, Kuzguncuk, Galata) erkek, kız ve meslek okulları takip etti.

Bir çok kentte sayısı birden fazla (erkek-kız-karma-sanat) olan bu okulların bir kısmı idari ve mali açıdan doğrudan AIU-Paris merkezine bağlı iken diğerleri yerel Alliance komiteleri tarafından yöneltilmekle beraber mali portesinin büyük payı AIU-Paris fonlarından kısmen de yerel cemaat yönetimlerinin ve durumu müsait olan öğrencilerin katkılarından sağlanıyordu.[13]

Alliance okullarının Türk Yahudilerini eğitme ve kültür seviyelerini yükseltme konularındaki başarıları tartışılmaz. Bu okullara aralarında Celâl Bayar[14] ve Rıza Tevfik'in[15] de bulunduğu Yahudi olmayan birçok öğrenci devam ettiği gibi Talat Paşa da Edirne Alliance okulunda Türkçe öğretmenliği yapmıştır.[16] Ne var ki Fransızcanın gelişim dili olarak addedilmesi sonucu Osmanlı Yahudilerinin Türkçeyi öğrenmeyi geciktirmeleri yanı sıra İspanya göçünden beri korudukları Yahudi-İspanyolcasının dahi Fransızcadan türetilmeye çalışılan bazı kırma sözcüklerle yozlaşmasına ve hatta bir süre ihmal edilmesine sebep oldu.

Bölüm III - Osmanlı Dönemi Yahudi Basınında Fransızca Gazete ve Dergiler

1845 ile Osmanlı döneminin sonu olarak kabul ettiğimiz 1922 yılı arasında Osmanlı Yahudi Basınında saptayabildiğimiz 70 yayının dil analizini yaptığımız-

---

[12] Paul Dumont, "Une source pour l'étude des Communautés Juives de Turquie: les Archives de l'Alliance Israelite Universelle", *Journal Asiatique*, Cilt 267 (Paris, 1979), 101-135.
[13] AIU'in Türkiye'deki faaliyetleri ve başarıları hakkında ayrıntılı bilgi: Aron Rodrigue, *French Jews Turkish Jews, (*Indiana University Press,1990) veya aynı eserin Türkçe çevirisi: Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, çev. İbrahim Yıldız (Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997).
[14] "*Britannica*" https://www.britannica.com/biography/Celâl-Bayar (Erişim: 27 Eylül 2021)
[15] Thierry Zarcone, *Mystiques, philosophes, et francs-maçons en Islam: Rıza Tevfik, penseur Ottoman (1868-1949), du souflsme à la confrérie* (Paris, Institut Français d'études Anatoliennes d'Istanbul, Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, Jean Maisonneuve successeur, 1993), 338.
[16] M. Şükrü Hanioğlu "Talat Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39 (İstanbul, 2010), 502.

da tümüyle Fransızca basılanların sayısı, geniş topluma hitap eden *Le Jeune Turc* ve *Le Journal d'Orient* dahil, 10'u aşmamaktadır.

A. Tümü Fransızca Olan Yayınlar

1. *Le Nouvelliste - El Novelista*

Geniş kültürlü, Batı edebiyatına vakıf ve mücadeleci bir kişiliğe sahip Yaakov Algranti Batı kültürünün kapılarını açarak dindaşlarının evrimini sağlamak amacıyla 1891 (1890?) yılında İzmir'de Fransızca dilinde haftalık *Le Nouvelliste* gazetesini yayımlamaya başladı. Ancak bu dilde okuyucu azlığı karşısında yaklaşık bir yıl sonra adını *El Nuvelista* olarak değiştirerek önce Fransızcanın yanı sıra kısmen, bir süre sonra da hemen hemen tamamen Yahudi-İspanyolcası diline dönüştürdü. Fransızca, gazetenin son sayfasında bir köşe oarak kaldı. Önce Salı ve Cuma günleri, daha sonra düzensiz aralıklarla haftada bazen iki, bazen üç, hatta bazen beş kez yayımlanan *El Nuvelista*[17] Raşi hurufatla basılıyor, sayfa adedi de sahibinin durumuna göre 4 ila 8 arasında değişiyordu.[18] Siyasi, tarihi, ilmi, edebi, zirai konuları işleyen gazete, sahip ve başyazarı Yaakov Algranti'nin düzensiz kişisel yaşamı yüzünden birkaç kez yayımına ara vermek zorunda kaldı. Yahudi-İspanyolcası dilinde *El konsultor o panleksiko*, *vokabularyo del jerigonza judeo-espagnol* [Yahudi İspanyolcası jargonu] sözlüğünün yazarı olan ve 'Nedip' müstear adını kullanan Nissim de Yehuda Pardo (1859-1913) Algranti hakkında "kaleminin kuyruğu ile tersten yazdığını" söyler, Aydın Alliance Okulu Müdürü Nissim Karduzo (Cardoso) da "Yako Maniako" diye takılırdı.[19]

Gazete 1902-1906 yılları arasında, Milaslı Avukat Gad Franko ve kuzeni Hizkiya Franko tarafından kiralandı. [Bazı kaynaklarda ikisinden 'kardeş' olarak bahsedilmesi yanlıştır. Bizzat Hizkiya M. Franco Gad için "*mi primo hermano*" yani "kuzenim" demektedir. Kardeş olan, Gad Franko'nun babası Hahambaşı Hayim Franko ile Hizkiya'nın babası Haham Yehuda Moiz Franko'dur.[20]] Bu dönemde gazetede Fransızca yazıların da yer aldığıve de arttığı görülür. Kira anlaşması sonunda, Frankolar kendi gazeteleri *El Komersiyal*'ı kurmak üzere ayrılınca *El Nuvelista* tekrar eski Yahudi-İspanyolcası formatına döndü. Alexander Benghiat'ın Türkçe ve Yahudi-İspanyolcası olarak yayımladığı *Meserret* gazetesinin kolay anlaşılabilir üslubu ve geniş içeriğiyle rekabet edemeyen *El Nuvelista*

[17] Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie.*, Cilt 3,(İstanbul, İsis Yayımcılık, 1986), 75.

[18] A. Astorga, "De buena tinta … ladina", 3. [*La Luz de Israel* gazetesi] www.abc.es/20121015/cultura/abci-buena-tinta-ladina-201210112115.html (Erişim Tarihi: 24 Ağustos 2014).

[19] Hizkiya M. Franco, "Periodicos y Periodistas de mi tiempo", *La Boz de Türkiye*, 190 (29 Ekim 1947,10).

[20] Julia Phillips Cohen.. "El Nuvelista", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World:* Executive Editor Norman A. Stillman. Brill Online, 2014. Reference Demir Avigdor. 14 December 2014. <http://referenceworks. brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/el-nuvelista-SIM 000191 (Erişim tarihi: 14 Aralık 2014).

1915 yılında müdürü Rabeno Kuriyel [Couriel] tarafından satın alındı[21] ve 1922 yılında da yayımına son verdi.[22]

El Nuvelista gazetesi yayınlarında, öğrencilerine Osmanlıca, Arapça ve Farsça öğreten Keter Tora okulunu sert bir dille eleştirmekteydi.[23] Cemaat konularında zaman zaman lehte de olsa genelde tenkitleriyle aleyhte tavır takınan gazete bir ara İzmir Hahambaşısı Hayim Palaçi ve bazı İzmir hahamlarının ağır muhalefetiyle, hatta Algranti 1896 yılında herem[24] tehlikesiyle karşılaştı.[25]

Groc ve Çağlar, anılan eserlerinin 165 sıra numarasında 1897 yılında İzmir'de yayıma giren İspanyolca-Fransızca *El Novel* (*Oreon*) gazetesi ve yayımcısı Yako Elkarniti'yi belirtmektedir. Galante dahil başka bir kaynakta rastlamadığımız bu yayının referansı olarak verdiği Salname yılları (1887,1899, 1900-1904,1906-1908) ve isim benzerliği dikkate alındığında ayrı bir yayın olmayıp *El Nuvelista* ile bağdaşması kuvvetle muhtemeldir.[26]

2. *L'Aurore*

18. yüzyılda, Avrupa'da antisemitizmin yükselmesi ve Rusya Çarlığı'nda birbirlerini izleyen pogromların artışı üzerine ortaya çıkan Hasidik hareket, Doğu Avrupa Yahudileri için bir umut ışığı oldu. Yahudilerin, "Mesih'in gelmesini beklemeden Kudüs etrafında toparlanmalarını" öngören bu yaklaşım sonucu, Hasid Yahudiler arasında Kutsal Topraklar'a göç hızlandı.[27] 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında, Avrupa'da artarak devam eden baskı ve zulümden canlarını kurtarmak için kaçan aileler de Filistin'e yerleşmeye başladı ve "Kutsal Topraklar'da bir Yahudi vatanı kurma" fikri olgunlaşıp gelişti. Fransa'da patlayan Dreyfus Olayı (1894), Avusturya-Macaristanlı gazeteci Theodor Herzl'in 1897 yılında yayımladığı *Der Judenstaat* (Yahudi Devleti) kitabında işlediği yeni ideoloji ve aynı yıl Basel'de toplanan Kongre sonuçları olayı uluslararası siyasi platforma taşıdı.

Doğu Avrupa ve Rusya Yahudilerinin 19. yüzyılda sarıldığı siyonizm, Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde genelde huzur içinde yaşamakta olan Sefarad Yahudileri arasında pek rağbet görmedi. Esther Benbassa'nın naklettiği gibi, Osmanlı Parlamentosu'nda yer alan Yahudi milletvekilleri ne Yahudiliğin ne de siyonizmin savunuculuğunu üstlendiler.[28] Alliance mensupları ve taraftarları,

---

[21] Cohen. "El Nuvelista", Yazar, söz konusu Kuriyel'in 1908 yılında *El Pregonero* gazetesini yayınlayan kişi olması olasılığını işaret etmektedir.
[22] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, Cilt 9, (İstanbul, İsis Yayımcılık, 1986), 221.
[23] Siren Bora "İzmir Yahudi Basınının Oluşumu, İlk Yahudi Gazetesi: Üstad", *Tarih ve Toplum,* 127, (Temmuz 1994), 18-19.
[24] Herem: Bir Yahudi'nin, Ruhani Kurul (Bet Din) kararıyla cemaatinden dışlanması, kendisiyle temas edilmesinin veyasöylediklerinin işitilmesinin yasaklanması cezası.
[25] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* Cilt 3, 75; Cohen Julia Philips, "El Novelista".
[26] Gérard Groc ve İbrahim Çağlar,, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours*, (İsis Yayınevi, İstanbul, 1985) , 99.
[27] Ali Arslan, *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü,*(İstanbul, Truva Yayınları, 2006) 36-39.
[28] Esther Benbassa, *20. Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğunda Siyonizm*, çev: Natali Medina, *Tarih Toplum*,82 (Ekim 1990), 35.

Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi ve daha sonra Hahambaşı Haim Nahum Efendi, Osmanlı Yahudi cemaat liderleri ve Osmanlı Yahudi Basını'nın büyük çoğunluğu olaya sıcak bakmadığı gibi şiddetle karşı koydular. Buna rağmen, siyonist eğilimli bazı gazeteler yayın yaşamına girdiyse de hedefledikleri ilgiyi göremedikleri için çoğunun ömürleri pek uzun olmadı veya ileriki yıllarda görüş değişimine uğradı.

L'Aurore [Şafak] gazetesi Lucien Sciuto[29] tarafından 25 Temmuz 1908 tarihinde yayımlanmaya başladı. Sciuto'nun gazetenin başlığının altına slogan olarak eklediği Herzl'in şu sözleri aynı zamanda gazetenin amacını da özetlemekte idi: "Bu gazete bir Yahudi gazetesidir. Bazıları için hakaret ifade eden bu sıfatı kabul ediyor ve bir övünç vesilesi yapıyoruz."

Künyesinde, Başyazarı Nesim Behar, yönetim adresi de Taksim Meydanı No.8 olarak gözüken 30x50 cm boyutunda bu haftalık gazete, 1912 yılından sonra iki haftada bir yayımlanmaya başladı.[30]

Selanik'te doğup bir süre gazetecilik ve edebiyatla uğraştıktan sonra 1899'da İstanbul'a yerleşen Sciuto, 1908 yılına kadar Fransızca *Moniteur Oriental* gazetesini de başarı ile yürüttü. Kayıtlarda rastladığımız Sciuto'nun 1908-1909 yılları arasında *Travail* adında bir gazete girişimi hakkında ayrıntılara ulaşamadık. Sciuto, Meşrutiyet'in yarattığı coşku havası içinde Yahudi sorunları ile ilgilenecek bir gazete kurmayı tasarladı. "Cebimdeki son 10 kuruşu, yeni haftalık gazetenin ruhsatını almak için harcadım" derdi.[31] Amacı, yeşermeye başlayan siyonist hareketin anlamını anlatabilmekti. Gazetede yer alan yazılarda Nahum Sokolov, Dr İsrael Auerbach, Abraham Elmaleh, M. Ussichkin, Victor Jacobson, Vladimir Jabotinsky, David Florentin gibi imzalara sıkça rastlanmaktadır. Ortadoğu'nun tek Fransızca siyonist gazetesi *L'Aurore*, bir süre sonra tutumunu değiştirerek cemaatin gelenekçi muhafazakâr kanadına yanaştı.

1909 ila 1911 yılları arasında, *L'Aurore* ile Alliance taraftarı (ve Bölge Komitesi Üyesi) David Fresko'nun *El Tiempo* gazeteleri arasında hemen hemen her gün süren polemikler David Fresko'nun, kişiliğine hakaret ettiği iddiasıyla Lucien Sciuto aleyhine dava açmasıyla sonuçlandı.[32]

L'Aurore, Balkan Savaşı'ndan ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ciddi mali zorluklarla karşılaştı. Gazete 1920'de, Sciuto'nun deyimiyle "genel ekonomik krizin kurbanı" olarak yayımına son verdi. Avram Elmaleh bu gerekçede mütereddit ise de[33] Galante bu savı doğrulamaktadır.[34] Bazı kaynaklar ise gazetenin İngiliz sermayesi tarafından satın alınarak İngiliz eğilimli, 'Bağımsız

[29] "Lucien Sciuto se murio", *La Boz de Türki*ye, S. 174,1 Mart 1947 199.

[30] Grocve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours*,68.

[31] Avram Galante, "Comment fut fondée l'Aurore", *La Boz de Türkiye,* 15 Haziran 1947, S. 181, 297.

[32] Rodrigue, *French Jews Turkish Jews, The Alliance İsraélite Universelle and the Politics of Jewish Scholarship in Turkey (1860-1925),* (Bloomington, Indiana University Press,1990), 127.

[33] Abraham Elmaleh, "Lucien Sciuto", *La Boz de Türkiye,* 15 Mayıs 1947, S. 179,. 262.

[34] Avram Galante, "Comment fut fondée l'Aurore", *La Boz de Türkiye,* 15 Haziran 1947, S. 181,. 298.

Siyasi ve Edebi Gazete' halini aldığını ifade etmektedir.[35] Orhan Koloğlu ise, Dünya Siyonist Kongresi'nin gazeteye bir ödenek ayırdığı görüşündedir.[36]

Bu arada, "Carnet d'un Sire-concis*"* [Bir Sünnetlinin Not Defteri] adını verdiği mizahi köşede veya Habakuk imzalı hicivli yazılarda cemaat yöneticilerini iğneleyerek eleştirmekten geri kalmayan[37] Sciuto, daha sonra Mısır'a geçerek *L'Aurore*'u orada yayımlamaya başladı.

3. *Les Annales*

Avukat Pertev Lévy'nin kızı ve İzmir'de *El Meserret, El Mazalozo. El Soytarı* gazetelerinin sahibi, başyazarı ve yayımlayıcısı şair-yazar Alexander Benghiat'ın ikinci eşi Graziella Benghiat 1914 yılında İzmir'de Fransızca *Les Annales* [Yıllıklar] dergisini yayımlamaya başladı. Bu haftalık yayının ömrü ancak 6 ay sürdü.[38]

Alliance Israélite Universelle mezunu Graziella'nın eşinden boşandıktan sonra oğlu Alexis (Sancho) ile beraber gittiği Paris'te eğitim görüp diş hekimi olarak yaşadığı bilinmektedir.[39]

4. *La Nation*

Kendini Doğu Siyonist Federasyonu resmi organı olarak tanıtan, Fransızca ve genelde haftada bir 4 sayfa olarak yayımlanan *La Nation* gazetesinin ilk sayısı 24 Ekim 1919 tarihini taşır.

La Nation, Sahibi veya Başyazarının kaprislerine bağlı olmaksızın doğrudan doğruya kendi sesini duyurabileceği özerk bir organ olarak öngörülmüştü. Gazetenin başyazarlığı, Alliance Okulları eski öğretmenlerinden, Fransızca dilinin inceliklerine tam olarak vakıf Jacques (Jak) Loria'ya emanet edildi.[40]

Bir Aşkenaz Haham olan Salomon Loria ile eşi Estreya'nın oğlu Jak 25 Kasım 1860 tarihinde İstanbul'da doğdu. Eğitimini Alliance ve daha sonra ENIO (Paris)'te tamamlayarak Tatar-Pazarcık ve Filibe'deki Alliance okullarında öğretmenliğe başladı. Bulgar Sefarad kızı Roza Geron ile evlendi ve altı oğlu oldu. 1930'lu yıllarda göç ettiği Buenos Aires'de 1948 yılında öldü. Yahudi-İspanyolcası dilinde kaleme aldığı *La Sangre de la Matsa* [Hamursuz ekmeğindeki

---

[35] François Georgeon, "Aperçu sur la Presse de Langue Française en Turquie pendant la periode Kemaliste, 1919-1938", Paul Dumont et Jean-Louis Bacque-Grammont: *La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk*, Paris, 1981, 203-204.
[36] Orhan Koloğlu, "Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağı", *Tarih ve Toplum,* S. 108, Aralık 1992, 47.
[37] Elmaleh, "Lucien Sciuto", 262.
[38] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* Cilt 3, 77.
[39] J. P., Cohen, & S. A. Stein, *Sephardi Lives: A Documentary History, 1700–1950.* Stanford: Stanford University Press, 2014; http://benghiat.org/benghiat-smyrne.html (Erişim tarihi: 20 Eylül 2021).
[40] Paul Dumont, "Un Organe Sioniste à Istanbul: La Nation. 1919-1920", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.3342, Basım-Yayın Yüksek Okulu Yayınları: 2, İstanbul, 1985, 189-224.

kan] (1910), *Don İsak Abravanel* ve *Dreyfus* piyeslerinin; Türkçe *Feth-i Konstantini*, *Alemdar Paşa*, *Asker kaçağı* ve Fransızca *La Fuite d'Abdul Hamid*, *Les Mystères de Péra* romanlarının yazarıdır.[41]

La Nation, Alliance yandaşı olan ve her zaman vatanlarına bağlı ve sadık kalmış olan Türk Yahudileri'nin dış kaynaklı cereyanlara itibar etmeyeceklerini savunan Hahambaşı Haim Nahum Efendi'ye karşı cephe aldı. Ancak 1920 yılı başında "hayalden gerçeğe geçerek" tutumunu tamamen değiştirdi ve "atalarımızı İspanya'da engizisyon yobazlığından kurtaran Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler ve Yahudilerin 400 yılı aşkın ahenkli beraberliğini" vurgulamaya başladı.[42] *La Nation* İzmir'in kurtuluşundan bir hafta sonra 17 Eylül 1922 tarihinde kapandı.[43]

5. *L'Echo du Bosphore*

Groc ve Çağlar'ın eserinin 157. Sırasında da, Fuat Süreyya Oral'dan naklen belirtilen bu yayınla ilgili kısıtlı bilgimiz 1918 yılı Haziran ayında İtzak [İzak?] Frako [Franko?] adında bir kişi tarafından yayımlandığıdır.[44]

6. *Le Jeune Turc*

İstanbul'da 1909 ila 1915 yılları arasında yayımlanmış olan bu Fransızca gündelik gazeteye, Türk-Yahudi basını yelpazesinde doğrudan yer almamakla beraber içeriği ve konumu ile ilintisi açısından Orhan Koloğlu'nun ilgili incelemesine dayanarak özetle değinmeyi yararlı gördük.

İstanbul'da *Le Courrier d'Orient* gazetesi sahibi Ebüzziya Tevfik ile sorumlu müdürü Celal Nuri (İleri) arasında, Celal Nuri'nin 'Yahudi Cemaati ile ilgili haberlere sıkça yer vermesi ve onları desteklemesi sebebiyle' anlaşmazlık çıkar. Celal Nuri'nin Türkiye ve İtalya başlıklı bir yazısına İtalyan Büyükelçisinden gelen şikâyet üzerine gazetenin yayını askıya alınır. Celal Nuri, Aralık 1910 ile Eylül 1911 arasında yayımlanmayan[45] gazeteyi 1914 yılında devralır ve Sami (Sammy) Hochberg'i ortak alıp[46] gazetenin adını *Le Jeune Turc* olarak değiştirir. Bu arada yıllık bir ödenek karşılığında, nerede olursa olsun yayınlanabilecek antisiyonist yazıları çürütüp reddetmeyi kabullenir. Ancak, yazı işleri müdürlüğünü üstlenen Vladimir Jabotinsky, Filistin'de bağımsız bir Yahudi Devleti fikrinin

---

[41] www.proyectos.cchs.csic.es/sefardiweb/node/2765 (Erişim tarihi 09 Ekim 2014).

[42] Dumont, "Un Organe Sioniste à Istanbul: La Nation. 1919-1920", 217 vd.

[43] Groc ve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours,* 139.

[44] Groc ve Çağlar 95.

[45] Groc ve Çağlar, 119; D. Gershon Lewental, "Le Jeune Turc", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World:* Executive Editor Norman A. Stillman. Brill Online, 2014. Reference Demir Avigdor. 19 December 2014.
<http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/le-jeune-turc-SIM 00135301> (Erişim: 19 Aralık 2014).

[46] Ortaklık mukavelesi metni için: Koloğlu,"Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağı", 48.

gerek Osmanlı yöneticileri gerek Osmanlı Yahudileri arasında olumlu karşılanmayacağını anlayınca Siyonizm'i Osmanlıyla tam bir entegrasyonu, bütünleşmeyi kabullenen bir akım olarak sunmayı kararlaştırır. Üst düzey haberciliği ve makaleleriyle kısa zamanda ünlenen gazete gerek Avrupa'da gerek İstanbul'daki diplomatlar tarafından izlenmeye başlanır. İç politikada da İttihat ve Terakki çizgisinde Osmanlı bütünlüğünü savunan gazete 1915 yılında yayınına son verdi. Koloğlu, erişebildiği malzeme oranında yaptığı derinliğine araştırmanın sonucunu "… *Jeune Turc* bir Siyonizm organı olmamış, Yahudilerin haklarını savunan bir yayın olmaktan ileri gitmemiştir" yorumu ile ifade etmektedir.[47]

7. Özgün Bir Gazete: *Le Journal d'Orient*[48]

Gazetenin kurucusu 1885 yılında Selanik'te doğan ve daha sonra ailesiyle brlikte İstanbul'a göç eden Albert Carasso (soyadı kanununu takiben 1936'dan itibaren Karasu)'dur. 16 yaşındayken gittiği Paris'te, kendi anlatımına göre Ecole des Sciences Politiques, Section Diplomatique [Siyaset İlimleri Okulu, Diploması Bölümü]'den 1914 yılında mezun oldu[49] ve 1918 yılında İstanbul'a gelerek *Le Journal d'Orient* [Doğunun Gazetesi] gazetesini kurdu. Gazetenin bu ilk dönemi 1926'yılına kadar sürdü. Sağlıklı bir yayın için yeni mali imkânların sağlanmasını teminen 1924'ten beri yayımlanmakta olan *La Gazette* adlı günlük gazetenin sahibi Albert Gattegno ile birleşme kararı alınınca *Le Journal d'Orient*'ın yeni dönemi başladı. Kısa zamanda Türk Yahudi camiasının Alliance okullarında yetişmiş bireyleri dâhil Fransız diline ve kültürüne yakın olanların yeğlediği günlük gazete olan *Le Journal d'Orient*'da dünya, kent ve cemaat haberleri tamamen Fransızca olarak yer alırdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne ve Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı ile İstiklal Mücadelesi'ne yakinen tanık olan Karasu Lozan Barış müzakerelerini de yerinde izledi.

Uluslararası siyaset uzmanı olarak dış siyasetle ilgili, Devlet yetkilerince de dikkatle izlenen dengeli analiz ve yorumlarını, nadir istisnalar dışında her gün gazetenin ikinci sayfasındaki "La Situation" başlıklı köşesinde yayımlardı.

Gazetenin ikinci önemli yazarı, eşi Angele Loreley[50] idi. İkinci sayfada "Croquis" başlıklı köşesinde, zaman zaman tartışmalara ve hatta bazen davalara dahi konu olan yazıları merakla beklenir ve okunurdu. Yazı ailesinin diğer belirgin imzaları arasında Jean de Peyrat, Willy Sperco ve Sara Geron, yazı işleri sekreteri Primi, mizah yazılarını STYX rumuzu ile imzalayan Anmegyan'ı belirtmek gerekir.

---

[47] Koloğlu, ,"Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağı", 46-48.

[48] David Benbassat, *La Lettre Sépharade,* No.4, Aralık 1992, (Gordes-Fransa) 10.

[49] Rifat N. Bali, *Le Journal d'Orient Gazetesi ve İstanbullu Azınlıkların ve Levcantenlerin Cemiyet Hayatı (1950-1971)* İstanbul, Libra Kitap, 2018, 35-36.

[50] Loreley müstear bir isim olup asıl soyadı kimine göre Matalon (Çela Yuna, "Le Journal d'Orient ve Salamon Gattenyo", *Şalom*, 15 Ekim 2003,2), kimine göre de Angèle Ruta (Livio Missir, *La Lettre Sépharade,* No. 4, Aralık 1992, Gordes-Fransa, 11) idi.

Eylül 1940[51] dayedi gün ve 3 Mayıs 1943[52] te de bir gün kapatma cezası alan gazetenin idare müdürü görevi uzun yıllar boyunca, Selanik göçmeni ve İspanya'nın Mersin Fahri Konsolosu Bienveniste Gatenyo'nun oğlu Albert Gattegno tarafından yürütüldü. Gattegno Karasu ile bir anlaşmazlığından ötürü 1956 yılında görevden ayrıldığında yerini Romanya doğumlu Adolphe Abramovici aldı.

1918-1924 ve 1926-1971 yılları arasında yayınlanan gazete her gün 40x57 cm boyutunda 6, bazı özel durumlarda 8 sayfa olarak basılırdı. Formatı bu uzun süre boyunca hiç değişmedi.

Gazetenin idarehanesi ilkin Beyoğlu'nda Bağdat Han'da iken 1960'da Bankalar Caddesi Güven Han'a, 1969'da İstiklal Caddesi Beyoğlu Deva Çıkmazı No. 1 adresine nakledildi.

Millî Eğitim okullarında yetişen yeni neslin Türkçe diline hâkimiyeti, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizce'nin egemen yabancı dil olarak peydepey Fransızca'nın yerine yerleşmesi, Türkçe Basının süratli gelişmesi ve bu arada gazete kadrosunun yaş ve redaksyon stili açısından kendini yeni akımlara ayarlayıp güncelleşememesi sonucu 1950'lı yılların sonundan itibaren tirajının düşmesine ve ilanların azalmasına, dolayısıyla mali sorunların doğmasına sebep oldu. Bu durum karşısında 86 yaşındaki duayen Albert Karasu 25 Ağustos 1971'de gazetenin 53 yıllık yayın hayatına son vermek zorunda kaldı. 97 yaşında vefat eden Basın Şeref Kartı sahibi Albert Karasu 7 Şubat 1982 günü toprağa verildi.

B. Fransızca Yazılar da İçeren Süreli Yayınlar

1. *La Revue d'Orient*

Bu dönemde, Galante'nin eserlerinde rastlanmamakla beraber Groc'da adı geçen bir yayın da Rafael [Raphael] Amato Efendi'nin *La Revue d'Orient* dergisi girişimidir.

Rafael Amato 1883'te Milâs'ta doğdu. Geleneksel Talmud Tora eğitiminden sonra devam ettiği Rodos İdadisi'nden mezun oldu. Gelibolu Okulu'nda müdür ve Manisa Türk okulunda Fransızca öğretmeni görevinde bulundu. Bu arada hazırlandığı sınavları başarıyla geçerek İstanbul Darülfünu'nu Hukuk Okulu'ndan diplomasını aldı. Paris'e giderek iki yıl okudu ve Avukat lisansını aldı. İzmir İdadisi'nde Fransızca öğretmenliği yaparken kentteki Türkçe ve Fransızca basınında çalıştı ve Fransızca *Levant* gazetesinin müdürü oldu. Yazılarında devamlı olarak Türk tezini savunduğu için Yunan işgal makamlarınca hapsedildi.[53]1936 yılında, Soyadı Kanunu ile Sevilen soyadını aldı. Türkçe *İkrar Tecezzi Kabul Etmez* [İtiraf bölünme kabul etmez] (İzmir, Suhulet Basımevi, 1936) ve Fransızca *Empêchement d'hériter pour cause de divergence de nationalité* [Milliyet farkından dolayı mirasta engelleme] eserleri yayımlandı. İkisi kız beş çocuk babası Rafael Amato Sevilen İzmir'de vefat etti.

---

51 BCA 30.18.1.2.92.94.13 21 Eylül 1940 Sayı 14453.

52 BCA 30.18.1.2.101.331 8 Mayıs 1943 Sayı 19895.

53 Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* Cilt. 4, 138.

Dergi hakkında bildiğimiz iseAydın'da Temmuz 1908 - Mayıs 1909 döneminde iki ayda bir yayımlanıp Fransızca ve kısmen İbranice [?] dilinde yazılar içerdiğidir.[54]

Dr. Hülya Baykal, *Türk Basın Tarihi* adlı eserinde, İzmir'de 1871 yılında yayımlanmış ve *Revue d'Orient* adını taşıyan bir yayını belirtmektedir.[55] Amato'nun doğum tarihi (1883) dikkate alındığında aynı yayın olmadığı aşikârdır. Kaldı ki, Groc'un eserinde 1908-1913 yılları arasında yayımlanan ve aynı adı taşıyan, ancak Yahudi basınıyla ilgisi olmayan iki diğer yayın dayer almaktadır.[56]

2. *El Guion - Le Trait d'Union*

Mois Adut, Rafael Krespin ve Jak Taranto tarafından yayımlanan *El Guion* dergisi 1910 yılında İzmir'de basın kervanına eklendi.

Alliance Okulları Eski Öğrencileri ve Mezunları Birliği'nin organı olan bu aylık derginin yazı işleri sekreteri Mois Adut, müdürü H. Kuriel ve yöneticisi Nesim Kori idi. Dergi, sonraları Frankos adını alan Nouvelliste matbaasında basılıyordu. Yazılarının büyük kısmı Fransızca, gerisi Raşi harflerle Yahudi-İspanyolcası dilinde olan bu yayında, Yahudi dünyasından haberlere, cemaat kurumları ve özellikle Alliance ile ilgili aktüalite ve bilgilere yer veriliyordu. Derginin Mayıs (?) - Haziran 1910 tarihli nüshasında, Alliance'ın kuruluşunun 50. yıldönümü vesilesiyle İzmir'de düzenlenen kutlama programı hakkında geniş bilgi mevcuttur. 1913 yılına kadar yayımlanan dergi itinalı sunumu, sayfa süslemeleri ve kâğıdının kalitesiyle dikkat çekiyordu.[57]

3. *L'Echo d'Andrinople - La Boz d'Edirne*

Nesim Behar'ın 1921-1922 yılları arasında, Latin harflerle Yahudi-İspanyolcası ve Fransızca dillerinde yayımladığı haftalık gazete *L'Echo d'Andrinople* [Edirne'ni Sesi] Razon Matbaası'nda basılmakta ve "Siyasi, Toplumsal, Ekonomik" haber ve yorumlar içermekteydi.[58]

C. Genel Topluma Yönelik Mesleki Dergiler

Osmanlı döneminde doğrudan Yahudi toplumuna hitap etmemekle beraber yayıncıları Osmanlı Yahudisi olduklarından, içeriği kısmen Fransızca dilinde olan aşağıdaki üç mesleki yayını, özetleyerek de olsa, belirtmek isteriz. Bu yayınlar bir bakıma Fransızcanın o dönemde toplum nazarında öneminin tanıklarıdır.

[54] Groc ve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours* 161.
[55] Baykal, *Türk Basın Tarihi 1831-1923 .Tanzimat - Meşrutiyet - Millî Mücadele Dönemleri* 47.
[56] Groc ve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours* 161.
[57] Olga Boroyava, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres and Theatre in the Late Ottoman Empire*, (Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2012), 220; Astorga, "De buena tinta … ladina", 33.
[58] Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, (New York University Press, New York, 1991),184; Groc ve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours*, 93.

1. *Houkouk*

Tahsilini Paris'te tamamlamış, ticaret ve ekonomi alanında uzman, bu konuda konferanslar verip kurslar düzenleyen ve 1907 yılında *El Komersio* başlıklı bir kitap yayımlayan Avukat Albert Tarica[59] Temmuz 1908 ile Mayıs 1909 arasında Türkçe ve Fransızca *Houkouk* dergisini yayımlamıştır.[60]

2. *İktisadia Medjmouassi* (*İktisadiyat Mecmuası*)

Munis Tekinalp (Moiz Kohen)'in "Millî İktisat" fikrini yaymak için Celal Sahir'in iştiraki ve İttihat ve Terakki Umumi Merkezi'nin maddi ve manevi desteğiyle 1916-18 yılları arasında Türkçe, Fransızca ve Almanca olarak *İktisadiat Medjmouassi* namı altında haftalık bir mecmua neşretmiştir.[61]

3. *Türkiye Ticaret Mecmuası - Journal du Commerce de Turquie*

M. Revah tarafından Türkçe-Fransızca olarak yayımlanan ve günlük ekonomi haberleri içeren bu dergiye 1919-1923 döneminde rastlanmaktadır.[62]

Bölüm IV - Cumhuriyetten Sonra Fransızca Türk Yahudi Basını

Cumhuriyet'in ilanı ve millî bir eğitim sisteminin yerleşmesi üzerine Haziran 1924'te Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı), Yahudi okullarından, "tedrisata (öğretime) Türkçe veya ana dillerinde devam etme" konusunda tercihlerini bildirmelerini istedi. Ana dil seçenekleri arasında Yahudi-İspanyolcası olmayıp İbranice'ye yer verilmişti. Dönemin Türk Yahudi Toplumu temsilcileri Türkçe eğitimi seçince Fransa'daki genel merkezle bağları sona eren Alliance okulları doğrudan doğruya Millî Eğitim sistemi içinde yer aldı.[63]

Cumhuriyetin dönemi Türk Yahudi basınında Fransızca, istisnai bazı makaleler dışında, ancak belirgin birkaç yayında kullanılmıştır: yayımı Osmanlı döneminde başlayan *Journal d'Orient* dışında tamamı Fransızca dilinde tek bir gazete (*L'Etoile du Levant*), çoğunluğu Fransızca tek bir dergi (*Hamenora*), zaman zaman Fransızca makaleler de içeren ikidergi (*La Boz de Oriente* ve *La Boz de Türkiye*).

---

[59] Dina Danon *The Jews of Ottoman İzmir: a Modern History*, (Stanford California, Stanford University Press, 2020), 85-86.
[60] Groc ve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours*, 111.
[61] J. M. Landau, *Tekinalp, Turkish Patriot (1883-1961*) (Leiden, Nederlands Institut voor het Nabije Oosten, 1984),245.
[62] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* Cilt 2, 96; Groc ve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours.*, 180.
[63] Rodrigue, *French Jews Turkish Jews, The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Scholarship in Turkey (1860-1925),*163-166.AIU'nın tarihi hakkında ayrıntılı bilgi: André Kaspi (sous la directionde), *Histoirede l'Alliance Israélite Universelle de 1860 à nos jours*, (Paris, Armand Colin, 2010).

A. İçeriği Fransızca Olan Süreli Yayınlar

1. *Hamenora*

1843 yılında New York'ta kurulan ve adını Tevrat'ta belirtilen Tanrı ile İbrahim Peygamber arasındaki Ahit'ten esinlenerek "Ahit Oğulları" anlamında B'nai B'rith (Bene Berit) adını alan kurum Avrupa'da da süratle yayılmaya başladı. İlkelerini Yardımseverlik, Kardeşlik Sevgisi ve Ahenk olarak saptayan kurum simge olarak Tevrat'ın Çıkış kitabında (ayet-25:31-32) belirtilen yedi kollu şamdanın adı olan "Menora"yı seçmişti. Bu kandil Musevi inanç sembollerinin en eski ve yaygınlarından biri olup Mucize'yi, Daimî Işık'ı, Yaratılış'ın yedi gününü, Antik dönemin yedi ana bilim dalını simgeler.

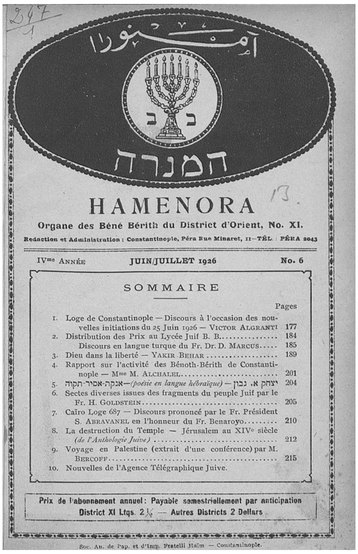

המנרה

HAMENORA

Organe des Béné Bérith du District d'Orient, No. XI.

Redaction et Administration : Constantinople, Péra Rue Minaret, 11—TÉL. : PÉRA 2043

IVme Année — JUIN/JUILLET 1926 — No. 6

SOMMAIRE

		Pages
1.	Loge de Constantinople — Discours à l'occasion des nouvelles initiations du 25 Juin 1926 — Victor Algranti	177
2.	Distribution des Prix au Lycée Juif B. B.	184
	Discours en langue turque du Fr. Dr. D. Marcus	185
3.	Dieu dans la liberté — Yakir Behar	189
4.	Rapport sur l'activité des Bénoth-Bérith de Constantinople — Mme M. Alchalel	201
5.	אנקת-אסיר-תקוה—(poésie en langue hébraïque) — יצחק א. נבון	204
6.	Sectes diverses issues des fragments du peuple Juif par le Fr. H. Goldstein	205
7.	Caïro Loge 687 — Discours prononcé par le Fr. Président S. Abravanel en l'honneur du Fr. Benaroyo	210
8.	La destruction du Temple — Jérusalem au XIVe siècle (de l'Anthologie Juive)	212
9.	Voyage en Palestine (extrait d'une conférence) par M. Bercoff	215
10.	Nouvelles de l'Agence Télégraphique Juive.	

Prix de l'abonnement annuel : Payable semestriellement par anticipation
District XI Ltqs. 2½ — Autres Districts 2 Dollars

Soc. An. de Pap. et d'Imp. Fratelli Haïm — Constantinople.

Hamenora
Haziran-Temmuz 1926 sayısı
[SALT Araştırma Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Basın İBB Atatürk Kitaplıığı izniyle]

Bu arada Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde de art arda Bene Berit locaları, 1911 yılında da merkezi İstanbul olmak üzere Balkanlar'ı ve Orta Doğu'yu kapsayan Bölge Büyük Locası kuruldu. Derneğin16 Haziran 1914 tarihli ilk genel kurul toplantısında aylık bir dergi yayımlanması ve adının *Hamenora* olması kararlaştırıldı.[64]

Hazırlıkları uzun süren derginin ilk sayısı ancak Mart 1923 ayında yayımlanabildi. 1925 yılına kadar *Hamenora*, Jozef Niego, Dr. David Markus, Aron Elhalel, Jak Şaki ve Dr. Yakim Behar'dan oluşan bir yayın kurulu tarafından nefti renkte kapak içinde, 28x20 cm boyutunda, kâh 3 ayda bir kâh aylık olarak basıldı. 1926 yılında, Yakim Behar'ın Milano'ya yerleşmesi sonrası Dr. David Markus'ün tüm sorumluluğunu yüklendiği dergi sarı renkli kapak içinde, 23x15 cm boyutunda düzenlendi ve genelde aylık yayımlandı. Kapağında adı Osmanlıca, İbranice ve Latin harflerle yazılı olan derginin esas yayım dili Fransızca olmakla beraber zaman zaman Yahudi-İspanyolcası veya nadir de olsa İbranice yazılara rastlanmaktadır. *Hamenora* sürekli olarak yayımlandığı 16 yıl boyunca, genel Yahudilik ve bölgesel faaliyet haberlerinin yanında özellikle Doğu Yahudiliği üzerine yoğunlaşmıştır.

[64] Y[akim] B[ehar], "Le District d'Orient et sa Revue mensuelle", *Hamenora*, Ocak-Şubat-Mart 1923, 1.

Bene Berit Locası, 28 Haziran 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nun 10. maddesine dayanarak kendini feshedince, *Hamenora*'nın yayımı da Haziran 1938 sayısıyla sona erdi.[65]

Dr. David Feivel Şragl Markus 1870 yılında Polonya-Prusya sınırındaki Novgorod köyünde doğdu. Yeşiva[din okulu, din akademisi]tahsilini takiben eğitimine devam ederek Bonn Üniversitesi'nde psikoloji, pedagoji ve felsefe okudu ve Rabbi olabilme icazetini aldı. Hem Aşkenaz toplumunun dinî başkanı hem de Goldschmidt okulu müdürü olması için davet edilen Dr. Markus 30 Aralık 1900 günü İstanbul'a vardı. Bir süre sonra, Avusturya kökenli Aşkenaz Yahudilerin uygulamak istedikleri bazı değişikliklere şiddetle karşı koyarak görevinden ayrıldı ve kendini Aşkenaz gençliğinin kültür seviyesini artırma çalışmalarına vakfetti. 1914'te Musevi Lisesi'nin kurulmasına da değerli katkısı oldu. 1916-17 döneminde Musevi Lisesi'nin Fahri Müdürlüğünü yürüttü, 1922-1923 ders yılından emekliye ayrıldığı 1940 yılına kadar müdürlük görevini sürdürdü. 1926 yılından yayımına son verdiği 1938 yılına kadar *Hamenora* dergisinin mesul müdürlüğünü yürüttü.

Osmanlıcadan başka Yidiş, Almanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, İbranice, Rusça, Lehçe, Felemenkçe, Eski Yunanca, Latince ve Esperanto lisanlarına vakıf olan ve birçok eseri yayımlanmış olan Dr. Markus 3 Ocak 1944 sabahı yaşama veda etti.[66]

2. *L'Etoile du Levant*

Türk Stenografisinin kurucusu Albert Benaroya'nın 24 Temmuz 1948 tarihinde yayımlamaya başladığı *L'Etoile du Levant* [Doğunun Yıldızı] tamamen Fransızca içeriği ile Cumhuriyet Türk-Yahudi basınının değişik bir sayfasını oluşturur. Tasarladığı gazetenin ismini ilk önce *Israel* olarak öngören Benaroya, bu arada İsrail Devleti resmen kurulunca bir yanlış anlamaya yer vermemek için kararından dönüp *L'Etoile du Levant* adını benimsedi.

L'ETOILE DU LEVANT

Le message du Président Ben-Tsvi à l'occasion de Roch-Achana

AU GRAND RABBIN POUR LA FÊTE ROCH ACHANA

NOUVELLE DECISION AU SUJET DE LA VENTE DES MITSVOT

A travers la presse turque

L'Etoile du Levant
14 Eylül 1956

Albert Benaroya 1888 yılında Edirne'de doğdu. Daha önce Ticaret Mektebi stenografi öğretmenliğinde bulunan ve Türkiye Büyük Millet Meclisinde ilk stenografi bölümünü oluşturan, *La Presse du Soir, Stamboul, Le Journal d'Orient* gibi Fransızca

[65] *Hamenora* hakkında ayrıntılı bilgi: Rıfat N. Bali, "Bir Yahudi Dayanışma ve Yardımlaşma Kurumu: B'nai B'rith XI. Bölge Büyük Locası Tarihçesi ve Yayın Organı Hamenora Dergisi", *Müteferrika*, 8-9, (İstanbul, 1996), 52 vd.

[66] Dr. Markus'un yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi: Moşe Grosman, *Dr. Markus 1870-1944 Osmanlıdan Cumhuriyete Geçişte Türk Yahudilerinden Görünümler*, (İstanbul, 1992), 9-114 ve 565-613.

günlük gazetelerde yazıları zevkle okunan Benaroya'nın 20 Haziran 1955 tarihinde vefatından sonra İsak Kohen gazeteyi iki yıl daha devam ettirdi.[67]

B. Kısmen Fransızca Makaleler de İçeren Süreli Yayınlar

1. *La Boz de Oriente*

Kültürlülüğü ve bilgeliği ile bilinen din adamı İsak Algazi,[68] 1930 yılında kapanan *El Tiempo* gazetesinin yarattığı boşluğu kısmen de olsa gidermek amacıyla, 1 Nisan 1931 tarihinde *La Boz de Oriente* [Doğunun Sesi] gazetesini kurdu ve mesul müdürlüğünü yüklendi. Kendini 'Siyasi, Edebi, İlmi Gazete' olarak tanıtan bu yayını, İsak Algazi'nin 1933 yılında Paris'e göç etmesinden sonra, imtiyaz sahibi sıfatı ile Leon İsrael devam ettirdi ve başyazarlığını uzun yıllar Moiz Dalmediko yüklendi. Gazetenin 1937 yılı sayılarında genel yayın müdürü olarak Dr. Abdülvehap Berkem[69] görülmektedir. Yönetmenliğini ise, Yahudi-İspanyolcası yazılarını Avi-Mah müstear adıyla yayımlayan Albert Kohen[70] üstlenmişti. Gazete esas itibariyle Yahudi-İspanyolcası dilinde yayınlanıyorsa da Türkçe ve Fransızca yazılara da yer veriliyor, saygılı bir üslupla da olsa, cemaat faaliyetlerini eleştirmekten de geri kalınmıyordu.

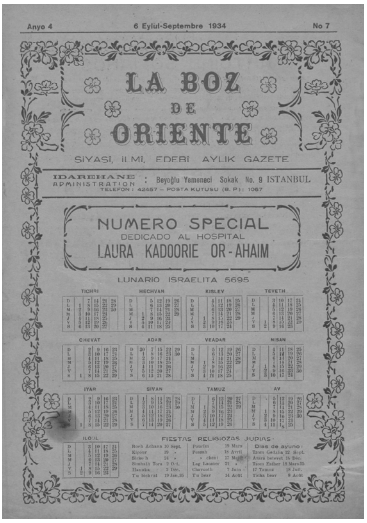
Anyo 4 — 6 Eylul-Septembre 1934 — No 7

LA BOZ DE ORIENTE

SIYASÎ, ILMÎ, EDEBÎ AYLIK GAZETE

IDAREHANE / ADMINISTRATION : Beyoğlu Yemeneci Sokak No. 9 ISTANBUL
TELEFON : 42457 – POSTA KUTUSU (B. P.): 1067

NUMERO SPECIAL
DEDICADO AL HOSPITAL
LAURA KADOORIE OR-AHAIM

LUNARIO ISRAELITA 5695

TICHRI · HECHVAN · KISLEV · TEVETH · CHEVAT · ADAR · VEADAR · NISAN · IYAR · SIVAN · TAMUZ · AV · ILOUL

FIESTAS RELIGIOZAS JUDIAS:

Roch Achana	10 Sept.	Pourim	19 Mars	Dias de ayuno:	
Kipour	19 »	Pessah	18 Avril	Tzom Gedalia	12 Sept.
Sirko h	24 »	» cheni	17 Mai	Asara betevet	16 Déc.
Simhath Tora	2 Oct.	Lag Laomer	21 »	Tzom Esther	18 Mars 35
Hanuka	2 Déc.	Chavuoth	7 Juin	17 Tamuz	18 Juil.
Tu bichvat	19 Jan. 35	Tu beav	14 Août	Ticha beav	8 Août

La Boz De Oriente
לה בוז די אוריינטי

Una partida en karakteres turkos

Siyasi, Edebi ve Ilmi Gazete
Sahip ve muharriri Isak Algazi
Galata, Eski Posta Han No. 12
Tel. B.O. 877 Telgr. "Labozdor" İstanbul
P. K. 67 Galata

Journal Politique et Littéraire
Directeur-propriétaire Isaac S. Algazi
Galata, Eski Posta Han No. 12
Tél. B.O. 877 Télégr. "Labozdor" İstanbul
B. P. 67 Galata

Solda: *La Boz de Oriente* (Dergi), 6 Eylül 1924 sayısı [Salt]
Sağda: *La Boz de Oriente* (Gazete) 18 İyar 5691 - 5 Mayıs 1931

[67] İsak Misistrano, "La Prensa Turka-Judia desde el 1947 al 1955", (İsrail'de yayımlanan) *La Luz de Turkiya,* 21 Aralık 1955.
[68] İsak Algazi biyografisi için : Güleryüz,*Türk Yahudi Basını 'Süreli Yayınlar' Tarihi*,135.
[69] İstanbul'da *Parlez-vous Français?* ve *Do You Speak English?* gazetelerini yayınlamakta olan Dr. Abdülvehap Berkem, dönemin basın yayın mevzuatına göre yabancı basının ve azınlık gazetelerinin bulundurması zorunlu genel yayın müdürü sıfatını taşıyordu.
[70] Ünlü gazeteci rahmetli Sami Kohen'in babası.

La Boz de Oriente 1933 yılı sonuna kadar haftalık, 1934'ten kapanışına kadar ise aylık olarak yayınlandı. İçerik ve format bakımından *El Tiempo*'yu andıran ve normal olarak 41x28 cm boyutunda basılan gazete 29 Ekim 1933 Pazar günü 56x40 cm boyutunda özel bir sayı olarak hazırlandı.[71] İlk sayfada, "Cumhuriyetimizin Onuncu Yıldönümü Münasebeti ile" başlığı altında (orijinal alıntıları ile) Cumhur reisimiz Gazi Mustafa Kemal Paşa Hz., Başvekil İsmet Paşa Hz., Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa Hz.'nin büyük boy fotoğrafları ve Avukat Avram Naon (İbrahim Nom) ile Avukat Marko Nahum'un günün anlamını ve Türk Yahudileri için özel önemini coşkun vatanseverlik ifadeleriyle vurgulayan makaleleri yer alıyordu. Aynı sayıda, Faruk Nafiz ve Behçet Kemal imzası altında 'Onuncu Yıl Marşı'nın metni birinci sayfada, Yeşua Elnekave'nin aynı konuda bir yazısı ve şiiri ile kutlama törenleri hakkında Yahudi-İspanyolcası haberler içeriğini tamamlıyordu.

İdare yeri önce Galata, Eski Posta Han No.12'de iken, daha sonra Beyoğlu, Yemenici Sok. No.9'a nakledildi. Önceleri Galata'da E. Dakus matbaasında gazete formatında basılan *La Boz de Oriente*, ileri yıllarda M. Babok Matbaası'nda 32 sayfalık bir dergi formatında yayınlanmaya başlandı ve 1939 yılında yayınına son verdi.

2. *La Boz de Türkiye*

La Boz de Oriente'nin yerini doldurmak amacıyla Albert Kohen, tüm dünyada savaş bulutlarının koyulaştığı bir dönemde yeni bir dergi hazırlığı içindedir. Kendini 'İçtimai, Bilimsel ve Edebi dergi' olarak tanıtan *La Boz de Türkiye*'nin [Türkiye'nin Sesi] ilk sayısı, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına tam bir ay kala 1 Ağustos 1939 günü yayınlandı. On beş günde bir çıkan bu derginin en önemli amaçlarından birini, kurucusu Albert Kohen ilk sayısındaki başyazısında şu şekilde özetlemektedir [imlâ aynen alınmıştır]:

> … yurdun selâmet ve inkişafına [gelişmesine] hizmet edecek mes'elelerde en samimi fikirleri ve en vicdani münakaşeleri kendisine hedef ittihaz eyleyecektir [kabul edecektir]. Türkiye'de Türk müseviliğinin kültür ve yurda bağlılık bahsında [konusunda] mühtaç olduğu [gereksinim duyduğu] bütün millî ve içtimaî [sosyal] inkişafları [gelişmeleri] en samimî bir ruhun irşadı [en objektif bir] altında yetiştirmeğe gayret edecektir… ve bilhassa Türkiyede Türk Museviliğinin derecei refahe seadetine [refah ve mutluluk seviyesine] bütün kalbimizle şehadet [tanıklık] ve işaret eylemektir.

La Boz de Türkiye'de Türkçe, Fransızca ve Yahudi-İspanyolcası yazılara rastlanmaktadır. İlk sayısından itibaren Türk Yahudileri'nin Türk Dilini öğrenmesi ve kullanması yönünde geniş bir kampanya açan *La Boz de Türkiye*'nin ana konularından biri, doğal olarak, Türk Yahudileri ile ilgili cemaat, Hahambaşılık ve Hayır Kurumları haber ve yorumlarıdır. Bu nedenle Yahudi İspanyolcası makale ve yorumlara ve özellikle ünlü tarihçi Avram Galante'nin Fransızca tarihi, ilmi

[71] *La Boz d'Oriente*, Yıl 4 Sayı 5. Gazete 500.Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesinde sergilenmektedir.

veya edebi araştırmalarına yer verilmiştir. Zaman süreci içinde Fransızca yazılar azalmış, Türkçe yazıların oranı -özellikle yeni kuşak yazarların da katkılarıyla- belirgin bir şekilde artmıştır.

Albert Kohen'in etrafına topladığı güçlü yazı kadrosunda (o günkü deyimiyle Tahrir Heyeti'nde) Prof. Avram Galante, Avukat ve ünlü şair İbrahim Nom (Avram Naon), Abraham Elmaleh, İzmir'in deneyimli gazetecisi Yakup (Bensignor) Bensinyor, Hahambaşılık Sekreteri Samuel Altabev, Jozef Niego, David Pardo, düzgün ve veciz Türkçesi ile Moiz Parali gibi dönemin ünlü isimleri bulunmakta, sütunlarında ayrıca Nesim İsak Bovetes (Bursa muhabiri), Marsel Şalom, Yakim Bahar, Berta Bensusen, Jak Beja ve gazete sahibinin oğlu Sami Kohen gibi genç imzalara da yer vermektedir.

15 Ekim 1946 tarihli 167. sayısından itibaren "yeni Basın Kanunu'nun ışığında "Siyasi, İlmi ve Edebi Dergi" olarak yayınlanmaya başlayan *La Boz de Türkiye*, Avram Kohen'in kısa bir hastalık döneminden sonra 14 Haziran 1949 tarihinde vefatı üzerine 226 numaralı sayısı ile 1 Haziran 1949 tarihinde kapandı. [72]

3. Fransızca-Rusça Bir Dergi: *Pout*

Adı Rusça 'yol' anlamına gelen bu dergiye bazen *Le Pide* veya bazı kaynaklarda *Pout* olarak rastlanmaktadır.

Erişebildiğimiz sınırlı bilgiye göre bu haftalık 'Siyasi, Sosyal ve İktisadi' dergi, Cumhuriyetin ilanını izleyen aylarda, A. Gurland ve J. Neumann adlı kişiler tarafından Rusça ve Fransızca olarak yayınlanmış olup muhtemelen Rusya'dan Yahudi muhaceret [göçler] sorunlarıyla ilgilenmekteydi.[73]

C. Genel Topluma Yönelik Bazı Yayınlar

Cumhuriyetin ilanından sonra bazı Türk Yahudileri tarafından değişik alanlarda geniş topluma hitap eden tamamen veya kısmen Fransızca dilinde birkaç süreli yayına rastlanmaktadır. Avukat Milaslı Gad Franko 1926'da yayınına başladığı Türkçe ve Fransızca içerikli *Hukuki Bilgiler Mecmuası-Revue des Sciences Juridiques* adlı mesleki dergiyi Varlık Vergisi'nin yürürlüğe girdiği ve Aşkale'ye gönderildiği 1942 yılında kapatmak zorunluğunda kalmıştır.

Kapanan *La Turquie* gazetesinden doğan boşluğu doldurmak amacıyla [Moris[Süleyman Şalom tarafından Aralık 1946 da yayımlanmasına başlanan günlük *La Presse* gazetesi ise malîn edenlerle ancak üç ay dayanabilmiş, Mart 1947'de kapanmıştır.[74]

---

[72] *La Boz de Türkiye* ve yayımcısı Albert Kohen hakkında ayrıntılı bilgi: Güleryüz, *Türk Yahudi Basını 'Süreli Yayınlar' Tarihi*, (İstanbul, Gözlem, 2015), 89-94 ve 176-177.

[73] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* Cilt 2, 98; Groc ve Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours*, 151.

[74] Güleryüz*, Türk Yahudi Basını 'Süreli Yayınlar' Tarihi,* 195.

Sonuç

Resmen tanınmış bir Hahambaşısı bile olmayan Osmanlı Yahudi Toplumu 17. yüzyılın ikinci yarısında başlayan sosyal ve dolayısıyla kültürel gerilemesi karşısında bazı hahamların koyu bağnazlığı ortamında öndersiz ve lidersizdir. 1830'larda bir aydın azınlığın başlatmak istediği eğitim reformu da aynı tutucu kesimin şiddetli muhalefetiyle engellenmiştir.

Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) başlattığı ve Sultan Abdülmecid (1839-1861) ile Sultan Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde yaşanan (Gülhane Hatt-ı Hümayunu-1839, Islahat Fermanı-1856, 1293 Kanun-i Esasisi - 1876) ile bu arada Hahambaşılık makamının tanınması (1835), Hahamhane Nizamnamesinin kabulu ve ilanı (1865) gibi doğrudan ilintili gelişmeler Osmanlı Yahudi toplumunda sosyal ve kültürel açıdan yeni beklentiler doğurmuştur.

Islahatçı sıfatıyla anılan II. Mahmud'un ülkede başlattığı yabancı dil ve özellikle Fransızca eğitim hamlesi Yahudi toplumuna da aksetmiş, özellikle merkezi Paris'te olan Alliance İsraélite Universelle kurumunun tesis ettiği ve/veya desteklediği Alliance okulları sayesinde Batı kültürüne açık bir frankofon nesil yetişmeye başlamıştır. Yeni filizlenmeye başlayan Osmanlı Yahudi Basını da bu gelişmeden nasibini alarak dönemin egemen lisanı "lingua franca" Fransızca dilinde süreli yayın girişimlerine kapı açılmıştır.

Cumhuriyuetin ilanını takiben Alliance okullarının kapanması, millî eğitim okullarında yetişen genç kuşakların Türkçe'ye hâkimiyeti, ulusal basım sanayiinin modernleşmesi, Türkçe gazete ve dergiciliğin gelişmesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Fransızcanın uluslararası bir dil olarak önemini yitirmesi gibi nedenlerle Fransızca okuyucu kitlesini de peyderpey azaltmıştır. Haftalık *L'Etoile du Levant* gazetesinin 1957 yılında, genel topluma hitap eden günlük *Le Journal d'Orient* gazetesinin de 1971'de kapanmasıyla Türk-Yahudi Basınında Fransızca dönemi fiilen sona ermiştir.

Araştırmamızda bahsi geçen yayınlardan bazıları, Bibliotheque Nationale de France, Paris (BnF), L'Institut Français d'Etudes Anatolienes-İstanbul (İFEA), İBB Atatürk Kitaplığı ve SALT Araştırma arasında 2010 yılında varılan bir anlaşmayla kurumlarında bulunan Fransızca dilinde Osmanlı süreli yayınlarını sayısallaştırarak (dijitalleştirerek) toplumun yararına açılması projesi kapsamında erişimdedir.[75]

[75] Lorans Tanatar Baruh. "La presse francophone dans l'Empire ottoman. Histoire et numérisation" *La Presse allophone de Méditerranée,* ed. By Jean-Yves Empereur et Marie-Delphine Martellière, (Alexandrie: Centre d'Études Alexandrines, 2017), 297-307.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA 30.18.1.2.92.94.13 21 Eylül 1940 Sayı 14453

BCA 30.18.1.2.101.331 8 Mayıs 1943 Sayı 19895

Süreli Yayınlar

Hamenora Dergisi

Journal Asiatique (Fransa)

La Boz de Türkiye Dergisi

La Lettre Sépharade (Fransa)

La Luz de İsrael Gazetesi (İsrail)

Müteferrika Dergisi

Şalom Gazetesi

Tarih ve Toplum Dergisi

Kitaplar ve Makaleler

----- "Lucien Sciuto se murio", *La Boz de Türki*ye, 174 (1 Mart 1947).

Arslan, Ali. *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü,* (İstanbul, Truva Yayınları, 2006).

Astorga, A. "De buena tinta ladina", 3 [*La Luz de İsrael* gazetesi] http://www.abc.es/20121015/cultura/abci-buena-tinta-ladina-201210112115.html (Erişim: 24 Ağustos 2014).

Bali, Rıfat N. "Bir Yahudi Dayanışma ve Yardımlaşma Kurumu: B'nai B'rith XI. Bölge Büyük Locası Tarihçesi ve Yayın Organı Hamenora Dergisi", *Müteferrika*, 8-9, (İstanbul,1996), 52 ve devamı.

-----, *Le Journal d'Orient Gazetesi ve İstanbullu Azınlıkların ve Levcantenlerin Cemiyet Hayatı (1950-1971* (İstanbul, Libra Kitap, 2018).

Baruh, Lorans Tanatar. "La presse francophone dans l'Empire ottoman. Histoire et numérisation" *La Presse allophone de Méditerranée,* ed. by Jean-Yves Empereur et Marie-Delphine Martellière, (Alexandrie: Centre d'Études Alexandrines, 2017) , 297-307.

Baykal, Hülya. *Türk Basın Tarihi 1831-1923. Tanzimat - Meşrutiyet - Milli Mücadele Dönemleri* (İstanbul, Afa Matbaacılık, 1990).

B[ehar], Y[akim]. "Le District d'Orient et sa Revue mensuelle", *Hamenora*, Ocak-Şubat-Mart 1923, 1.

Benbassa, Esther. "20. Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğunda Siyonizm" çev: Natali Medina, *Tarih ve Toplum*, 82 (Ekim 1990), 35.

Benbassat, David. *La Lettre Sépharade,* No. 4, Aralık 1992, Gordes-Fransa. 10.

Bora, Siren. "İzmir Yahudi Basınının Oluşumu, İlk Yahudi Gazetesi: Üstad", *Tarih ve Toplum,* 127 (Temmuz 1994). 18-19.

Boroyava, Olga. *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres and Theatre in the Late Ottoman Empire*, (Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press,2012).

Cohen, Dov. "Un Bien Conocido Negociante i Luchador Comunal: Muevas Noticiassovre Rafael Uziel (1816-1881) Precursor de la Prensa en Djudeoespagnol", *La Presse Judéo Espagnole: Support et Vecteur de la Modernité*, Rosa Sanchez - Marie-Christine Bornes Varol, (İstanbul, Libra, 2014), 238-240.

Cohen, J. P., & Stein, S. A. *Sephardi Lives: A Documentary History, 1700-1950.* (Stanford: Stanford University Press, 2014).

Danon, Dina. *The Jews of Ottoman İzmir: a Modern History*, (Stanford California, Stanford University Press, 1981)

Dumont, Paul. "Une source pour Ιétude des Communautés Juives de Turquie: les Archives de l'Alliance Israelite Universelle", *Journal Asiatique*, Cilt 267 (Paris, 1979), 101-135.

Dumont, Paul ve Jean-Louis Bacque-Grammont.*La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk*, (Paris, 1981).

Dumont, Paul. "Un Organe Sioniste à Istanbul: La Nation. 1919-1920", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.3342 (İstanbul, Basım-Yayın Yüksek Okulu Yayınları: 2, 1985) 189-224.

Elmaleh. Abraham. "Lucien Sciuto", *La Boz de Türkiye,* 179 (15 Mayıs 1947), 262.

Franco, Hizkiya M. "Periodicos y Periodistas de mi tiempo", *La Boz de Türkiye*, 190 (29 Ekim 1947), 10.

Franco, M[oise]. *Essai sur l'Histoire des Israélites de L'Empire Ottoman Depuis Les Origines Jusqu'à Nos Jours* (Paris, Librairie A. Durlacher, 1897).

Galante, Avram. "Comment fut fondée l'Aurore", *La Boz de Türkiye,* 181(15 Haziran 1947), 297.

-----, *Histoire des Juifs de Turquie,* Cilt 1, 2, 3, 4 ve 9. (İstanbul, İsis Yayımcılık Ltd, 1986)

Gaon, Moshe David. "El Periodismo Judio en Turquia. Sha'arey Mizrah o Puertas del Oriente: El Primer Journal Judio en Ladino", *La Boz de Türkiye*, 93 (15 Ağustos 1943), 22.

Georgeon François. "Aperçu sur la Presse de Langue Française en Turquie pendant la periode Kemaliste, 1919-1938", Paul Dumont et Jean-Louis Bacque-Grammont: *La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk*, (Paris, 1981) 203-204.

Groc, G[érard] ve İ[brahim] Çağlar, *La Presse Française de Turquie: de 1795 à nos Jours*, (İsis Yayınevi, İstanbul, 1985).

Grosman, Moşe. *Dr. Markus. 1870-1944 Osmanlıdan Cumhuriyete Geçişte Türk Yahudilerinden Görünümler*, (İstanbul,1992).

Güleryüz, Naim A. "Doğu'nun Rotschild'i: Kamondo Ailesi", *Tarih ve Toplum, 232, (*Nisan 2003).

-----, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri,* (İstanbul, Gözlem, 2012).

-----, *Türk Yahudi Basını'Süreli Yayınlar' Tarihi*, (İstanbul, Gözlem, 2015).

Kabacalı, Alpay. *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii*, (İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık 1998).

Kaspi, André. (sous la direction de),*Histoire de l'Alliance Israélite Universelle de 1860 à nos jours*, (Paris, Armand Colin, 2010)

Koloğlu, Orhan. "Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağı", *Tarih ve Toplum* 108 (Aralık 1992), 46-48.

Landau, J. M. *Tekinalp Turkish Patriot (1883-1961)* (Leiden, Nederlands Institut voor het Nabije Oosten, 1984).

Misistrano, İsak. "La Prensa Turka-Judia desde el 1947 al 1955", *La Luz de Turkiya* (21 Aralık 1955).

Missir, Livio. *La Lettre Sépharade,* No.4, (Gordes-Fransa.Aralık 1992),11.

Offenberg, Adri K. "13 December 1493 The first printed book produced at Constantinople" *A Choice of Corals, Facets of Fifteenth Century Hebrew Printing* (Nieuwkoop, De Graff Publishers, 1992), 102-132. Bibliotheca Humanistica & Reformatorica.

Rodrigue, Aron. *French Jews Turkish Jews, The Alliance İsraélite Universelle and the Politics of Jewish Scholarship in Turkey (1860-1925),* (Bloomington, Indiana University Press,1990).

Sanchez, Rosa ve Marie-Christine Bornes Varol, *La Presse Judéo Espagnole: Support et Vecteur de la Modernité*, (İstanbul, Libra, 2014).

Sel, Kemal Salih. *Türk Masonluk Tarihine ait 3 etüt* (İstanbul, 1973).

Shaw, Stanford J. *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, (New York University Press, New York, 1991).

Şeni, Nora ve Le Tarnec, Sophie. *Les Camondo ou l'Eclipse d'une Fortune,* (Paris, ActesSud, 1997).

Yuna, Çela. "Le Journal d'Orient ve Salamon Gattenyo", *Şalom*, 15 Ekim 2003,2.

Zarcone, Thierry, *Mystiques, philosophes, et francs-maçons en Islam: Rıza Tevfik, penseur Ottoman (1868-1949), du souflsme à la confrérie* (Paris, Institut Français d'études Anatoliennes d'Istanbul, Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, Jean Maisonneuve successeur, 1993).

Ansiklopediler

Beydilli, Kemal. "II. Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt 17 (Ankara, 2003).352-353.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Talat Paşa",*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt 39 (İstanbul, 2010), 502.

Cohen, Julia Phillips. "El Nuvelista", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World:* Executive Editor Norman A. Stillman. Brill Online, 2014.Reference Demir Avigdor. 14 December 2014.

<http://referenceworks. brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/el-nuvelista-SIM 000191> (Erişim tarihi: 14 Aralık 2014).

Lewental, D. Gershon "Le Jeune Turc", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World:* Executive Editor Norman A. Stillman. Brill Online, 2014. Reference Demir Avigdor. 19 December 2014. <http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/le-jeune-turc-SIM 00135301>(Erişim: 19 Aralık 2014)

Dijital Kaynaklar

www. benghiat.org/benghiat-smyrne.html (Erişim: 20 Eylül 2021)

www.britannica.com/biography/Celâl-Bayar (Erişim: 27 Eylül 2021)

www.galatasaray.org/s/galatasaray-lisesi-tarihi/22 (Erişim: 4 Ekim 2021)

www.millisaraylar.gov.tr/blog/avrupaya-seyahat-eden-ilk-padisah-sultan-abdulaziz (Erişim: 4 Ekim 2021)

www.proyectos.cchs.csic.es/sefardiweb/node/2765 (Erişim: 09 Ekim 2014).

Öz: Bu araştırmanın Osmanlı Yahudi Basınının Kurtuluş Savaşı'nın sona erdiği 1922 yılına sonuna kadar serüveninde Fransızca dilinin Yahudi toplumunda yerini ve önemini irdelemektir. Erişebildiğimiz - kısıtlı da olsa - kaynak ve incelemeler ışığında Fransızcanın tamamen veya kısmen uygulandığı süreli yayınlar ve bazı yayımcıları hakkında toplu bir bilgi aktarmaya çalıştık. Konunun Cumhuriyetin ilanından sonraki süreci hakkında genel bir fikir vermek amacıyla günümüze dek gelişmeleri de ayrı bir bölümde özetlemekte yarar gördük.

"Yahudi Basını" deyiminden Osmanlı Yahudileri tarafından Yahudi toplumuna hitap etmek üzere günümüz Türkiye sınırları içinde (Aydın, Edirne, İstanbul ve İzmir) yayımlanan süreli yayınları (gazete ve dergiler) kastediyoruz. Diğer taraftan, genel topluma hitap etmek üzere de olsa yayımcısı ve/veya başyazarı Osmanlı Yahudisi olup Yahudi toplumu tarafından da ilgiyle izlenen bazı süreli yayınları özet bir bilgi notu olarak çalışmamızda yer verdik.

Gazete yayımlamak için gerekli resmi izin ve ruhsat alma yöntem ve işlemlerini, sansür ve matbuat mevzuatı ve ilgili konuları ise, Fransızca dilinde yayınlara özgü olmayıp tüm basınla ilgili genel kurallar olmaları sebebiyle bu makalemizin kısıtlı kapsamı dışında tuttuk.

Anahtar Sözcükler: Basın, Süreli Yayın, Fransızca, Türkçe, Osmanlı, Yahudi

Jewish Press in French During Ottoman Period

Abstract: This article examines the place and significance of the French language in the development of Ottoman Jewish press before the end of the War of Independence in 1922. To this end, in light of the sources available, we have tried to give general information about the periodicals published solely or partially in French and their publishers. We also provided a panaroma of developments after the proclamation of the republic in an sub-section.

The term "Jewish Press" implies the periodicals (newspapers and magazines) published by Ottoman Jews within the borders of today's Turkey (Aydın, Edirne, Istanbul and Izmir) intended to address the Jewish community. In addition, we have included some periodicals aimed at the general readership into our study. The publishers and/or editors of these periodicals were Ottoman Jews, and the French-speaking Jewish community of the Ottoman state followed these publications with great interest.

However, we have not included the procedures required to obtain official permits and licences for publishing a periodical into our study. We also had to leave the issues related to censorship and press legislation out, since they were not specific to publications in French, but were general rules applied to all Ottoman press. Therefore, we believe these issues should be the subject of another study.

Keywords: French, Turkish, Jewish, Ottoman, Press, Periodical

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Fransızca Basını İçin Kullanım Kılavuzu

Edhem ELDEM*

Fransızca gazete ve dergilerinin Osmanlı topraklarında basın tarihinin ne kadar önemli bir unsurunu oluşturduğunu herhalde hatırlatmaya gerek yoktur. Her şeyden önce, söz konusu basının, başta Türkçe olmak üzere yerli lisanlarda çıkmış olan ilk gazetelerden çok önce başlamış olması dikkat çekicidir. Bu türden yayınların ilkinin Kasım 1831'de neşre başlayan *Takvim-i Vekayi* olduğu düşünülürse, Fransızca gazetelerin ilk örneklerinin çok önce ortaya çıkmış olduğu göze çarpmaktadır: *Smyrnéen* (1824), *Spectateur oriental* (1824) ve *Courrier de Smyrne* (1828). Fransız sefaretinin 1795-1797 arasında çıkarmış olduğu gazeteleri bu tarihçeye katarsak fark otuz seneyi aşacaktır, ama bu gazetelerin hem çok kısa ömürlü hem de bir Fransız kurumu tarafından ağırlıklı olarak Fransız okuyucular için tasarlandığı düşünülürse, bunları kronolojinin dışında tutmak herhalde daha doğru olacaktır. Ne var İzmir'in Fransız(ca) gazetelerinin farkını daha da manidar kılan bir noktayı da hatırlamak gerekir: *Takvim-i Vekayi*'i 1831'de kurmuş olan kişi, *Spectateur oriental* ve *Courrier de Smyrne*'i yönetmiş olan Alexandre Blacque (1792-1836) adındaki Fransız vatandaşından başkası değildi. Üstelik Blacque'ın *Takvim-i Vekayi*'i kurduğu anda ilk işlerinden biri bu resmi gazetenin Fransızcasını *Moniteur ottoman* adı altında yayınlamak olmuştu. Bu anlamda, Fransızca gazetelerin en başından itibaren Osmanlı basın tarihinde merkezi bir rol oynadığı inkâr edilemeyecek bir gerçektir.[1]

* Boğaziçi Üniversitesi / eldem@boun.edu.tr
Geliş tarihi: 16 Mayıs 2022 / Kabul tarihi: 30 Mayıs 2022.

[1] Bu konuda temel kaynak ve referans niteliğini kaybetmemiş bir çalışma için bkz. Gérard Groc ve İbrahim Çağlar, *La Presse française de Turquie de 1795 à nosjours* (İstanbul: Isis, 1985).

Bu tespiti tabii ki sadece basının doğuşu ve gelişmesiyle sınırlı tutmamak gerekir. Osmanlı basının doğuşunun Fransız(ca) gazetelerle olan bağlantısı aslında çok daha genel anlamda Fransa'nın önemli bir devlet olarak oynadığı rol ve sahip olduğu etkiyle, Fransız kültürünün -siyasetten sanata, bilimden edebiyata- sahip olduğu itibarla ve Fransızcanın dönemin en yaygın şekilde kullanılan lisanı konumunda olmasıyla birlikte ele alınmalıdır. *Takvim-i Vekayi*'in diğer öncülü ve ilham kaynağının 1828'de Mısır'da neşredilmeye başlayan *Vekayi-i Mısriye* olmuş olması da Mehmed Ali Paşa'nın vilayetinin ıslah ve modernleşmesi için büyük ölçüde Fransa'yı örnek almış olmasından bağımsız düşünülmemelidir. Tanzimat döneminin kurucu belgesi olarak değerlendirilen Gülhane hatt-ı hümayununun 3 Kasım 1839 günü ilan edildikten hemen sonra Fransızca tercümesinin devlet tarafından bastırılıp sefaretlere dağıtılması da aynı durumun farklı bir göstergesini oluşturmaktadır.[2]

Bütün bu bilgilerin ışığında Fransızca gazetelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılının tarihiyle ilgilenen araştırmacıların büyük bir kısmının başvurabileceği, hatta başvurması gereken bir kaynak oluşturduğuna şüphe yoktur. Oysa bu fırsatın ne dereceye kadar yaygın ve düzgün bir şekilde kullanıldığı konusu tartışmaya açıktır. Bu kaynağın kullanımının önünde yükselen başlıca üç engel olduğu söylenebilir. Bunun ilki pratik nitelikte olup söz konusu gazetelere erişim imkânlarıyla ilgilidir. Her şeyden önce günümüz Türkiye'sinde lisan önemli bir sınırlama oluşturmaktadır. Bundan elli veya yetmiş sene öncesine nazaran Fransızcanın önemli ölçüde etkinliğini kaybettiği, bu durumun ise tarih araştırma ve yazımına yansıdığı açıktır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'yle ilgili Türkçe dışında üretilen bilimsel veya yarı bilimsel çalışmaların neredeyse tamamı Fransızcayı kullanırken, bugün durum çok ciddi bir şekilde dünyanın yeni *lingua franca*'sı haline gelen İngilizcenin lehine değişmiştir. Dolayısıyla Türkiye üniversitelerinde araştırma yapan tarihçi ve tarihçi adaylarının neredeyse tamamı İngilizce kaynaklara ulaşıp bunları iyi kötü kullanabilirken, Fransızca kaynaklar ciddi bir şekilde ikincil bir konuma düşmüş bulunmaktadır. Buna bir de söz ettiğimiz kaynakların birkaç kütüphane dışında bulunamadığını, bulunanların ise çoğu zaman eksik seriler oluşturduğunu ekleyecek olursak, durumun vahameti rahatlıkla anlaşılacaktır.

Gerçi bu engelin maddi ve lojistik zorlukları, bir zamanlar Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi olarak kurulup bugün SALT Araştırma adıyla faaliyet gösteren kurumun gayretleriyle büyük ölçüde aşılmıştır. Başta İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Atatürk Kitaplığı olmak üzere Türkiye'nin muhtelif kütüphanelerinde bulunan Fransızca gazeteleri Fransız Milli Kütüphanesi'nin (Bibliothèque nationale de France) koleksiyonlarıyla sanal ortamda bir araya getiren proje, mevcudiyeti bilinen Fransızca gazete ve dergilerinin büyük çoğunluğuna erişimi mümkün kılmayı başarmıştır. Bu projeyi daha da etkin hale getirmenin önünde kalan iki engel ise, bir taraftan yukarıda bahsettiğim Fransızcanın Türkiye'deki ikincil konuma düşmüş olması, diğer taraftan ise projenin herhangi bir optik karakter tanıma (*optical character recognition*, OCR) sistemine uyarlanmamış olmasıdır.

[2] Edhem Eldem, "L'édit des *Tanzimat*: une relecture", *Turcica*, 52 (2021), s. 216-218.

Fransızca gazetelerin gerektiği kadar kullanılmamasının ikinci nedeni, Türkiye'de her konuda ama tarihte özellikle etkin olan ideolojik etkenlerle ilgilidir. Tarihin milliyetçilik ve "biz-merkezcilik" düşüncelerine sistemli bir şekilde feda edilebildiği ülkemizde yabancı olarak yaftalanan ve damgalanan bir kaynağın meşruiyet kazanmasının çok zor - hatta imkânsız - olduğu açıktır. Dışarıdan düvel-i muazzama tarafından, içeriden onların "beşinci kolu" olarak görülen Gayrimüslimler ve yerleşik yabancılar tarafından sömürüldüğü iddialarının merkezi bir yer tuttuğu geç dönem Osmanlı tarihçiliğimizde genellikle yabancılar tarafından yabancı bir lisanda neşredilen gazetelerin güvenilir ve nesnel bir kaynak olarak kullanılabileceği düşüncesinin yerleşmesini beklemek abestir. Onun yerine Türkçe yayınlandığı ve Türkçe bir isim taşıdığı için "yerli ve milli" addedilen gazeteler, sansür ve kişisel çıkarların etkisi adeta unutularak, çok daha meşru sayılmakta ve o nispette de kullanılmaktadır.

Bu basının düzgün kullanımının önünde duran üçüncü engel ise aslında bir önceki paragrafta tarif ettiğim milliyetçi argümanların -her zaman olduğu gibi- tamamen yanlış olmadığına bağlıdır. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu şartlar içinde İstanbul, İzmir veya Selanik gibi liman kentlerinde yerleşik yabancılar tarafından Fransızca neşredilen herhangi bir gazetenin, amacı, kapsamı ve okuyucu kitlesi göz önünde bulundurularak çok dikkatli ele alınması gerektiği bir gerçektir. *Journal de Constantinople* veya *Stamboul* gibi dönemin en uzun soluklu Fransızca gazetelerini örnek alacak olursak, bu yayınların sayfalarında yer alan bilgilerin yoğunlaştığı konular ve gösterdikleri eğilimler açısından çok belirgin bazı özellikler sergilediği hemen göze çarpmaktadır. Bunları çok kabaca sıralayacak olursak ortaya şu kategoriler ortaya çıkmaktadır: 1) Avrupa - ve ağırlıklı olarak Fransa - ağırlıklı haber ve yorumlar; 2) Osmanlı hükümeti ve siyasetini merkeze alan haber ve yorumlar; 3) İstanbul ve ikincil olarak başlıca liman kentlerindeki olay ve gelişmeleri konu alan haber ve yorumlar; 4) Genellikle İstanbul veya başlıca liman kentlerinde sakin yabancı veya Batılılaşmış okuyucuları ilgilendirdiği kadarıyla taşradan aktarılan haberler; 5) Aynı ortamlarda ticaretle ve tüketimle ilgili olan kişilerin ilgisini çekecek türden piyasa haberleri ve reklamlar.

Saydığım bu kategorilerin epeyce geniş bir alanı kapsadığını iddia etmek mümkünse de Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, toplumsal, iktisadi ve kültürel çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda bu kapsamın dışında kalan olguların ne kadar çok olduğunu da görmezden gelmek mümkün değildir. Aslında burada zikrettiğim sorunun sadece Fransızca basına ait olduğu yanılgısına da düşmemek gerekir. Dönemin Türkçe basınına baktığımızda da benzer sınırlamaların söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. *Tercüman-ı Hakikat* veya *Sabah* gibi İstanbul'un önde gelen Türkçe gazetelerine de bakıldığında payitahtın, merkezi hükümetin, Türk-İslam değerleriyle kültürünün baskın bir şekilde temsil edildiğini, bunların dışında kalan olgu ve olayların ise tamamen atlanmaya kadar varabilen ölçüde ikincil plana itildiğini görmek mümkündür.

Aslında söz konusu olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun karmaşık yapısının bir yansımasından başka bir şey değildir. Dil, din, kültür farklarına bir de çok geniş coğrafi konumun getirdiği çeşitlilik eklenecek olursa, Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nun tamamını az çok homojen bir şekilde temsil edebilecek bir basının varlığı eşyanın tabiatına aykırıdır. Bu yüzdendir ki bu karmaşık halin doğrudan ve doğal sonucu olarak Osmanlı basınının kendisi de son derecede parçalı bir yapı sergilemektedir. İstanbul'da Yunanca yayınlanan *Vizantis* ile Bağdat'ta okunan *Zevra*, payitahtta Ermenice çıkan *Masis* ile Beyrut'un *Hadikatü'l-Ahbar*'ı birbirlerinden farklı oldukları kadar İstanbul'un başlıca Türkçe gazeteleri ile çok az ortak noktaya sahiptir. Bu hal, dönemin Avrupa'sına -özellikle Fransa'ya- hakim olan durumdan mukayese kabul etmeyecek kadar farklıydı. Fransa ve diğer ulus devletlerde "ana akım" denebilecek ulusal basının parçası olan gazeteler birbirlerinden dil, din, hatta kültür üzerinden değil, esas itibariyle siyasi eğilim açısından farklılaşıyordu. Liberal, monarşist, komünist, Bonapartist, sosyalist, Katolik gazetelerin içerikleri haberlerden çok yorum üzerinden ayrışmakta, içerik bakımından asıl büyük ayırım ise merkezi basının önem vermediği yerel bilgileri ön plana taşıyan taşra gazeteleriyle oluşmaktaydı.

İşin ilginç tarafı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu karmaşık ve parçalı ortamında belki de "ana akım" mefhumuna en yakın sayılabilecek gazete kümesi, başkentin Türkçe ve Fransızca gazetelerinden oluşmaktaydı. Gerçekten de bütün lisan ve siyasi farklarına rağmen, bu iki grubun İstanbul merkezli olmaktan ve biri Osmanlı siyaseti üzerinden, diğeriyse uluslararası düzen üzerinden oluşan kapsayıcılık iddialarından doğan bir ortaklığı söz konusuydu. Hükümetin uyguladığı baskı ve sansür ise bu ortak zemini daha da belirgin hale getiriyordu. Zaten bu iki grubun birbirini mütemadiyen dinliyor olduğu sayfalarında yer alan karşılıklı yorum ve atışmalardan rahatlıkla anlaşılmaktadır. Fakat bu ortak zeminin üzerinde çok ciddi farklar içeren bir "üstyapı" oturuyordu. Fransızca basın her ne kadar -sansürün de yardımıyla- Osmanlı menfaatlerini daima korumaya çalıştığını iddia etse de asıl kültürel, siyasi, ideolojik ve pek tabii ki iktisadi referanslarını "medeni" dünyadan aldığını ve bağlılığının esas itibariyle Batı düzenine olduğunu gösteren bir retorik kullanmaktaydı. Türkçe basın ise her ne kadar -sansürün de yardımıyla- hiçbir zaman Avrupa'ya karşı cephe almamaya özen gösteriyorduysa da tam tersine İslami ve Osmanlı/Türk değerleri üzerine sıkı sıkıya oturtulmuş bir söylem oluşturmaktaydı.

Fransızca basının bu özelliğinden dolayı "kolonyal" bir tavrın ortaya çıkması kaçınılmazdır. Haberlerden reklamlara, şehir dedikodularından yurtdışı siyaset tartışmalarına kadar bu gazetelerde yer alan her satır bilgi ve yorum, Fransız sömürgelerinde -mesela Cezayir veya Tunus'ta- çıkan gazeteleri büyük ölçüde hatırlatan bir "ses tonu" taşımaktadır. Buna şaşırmamak gerekir: Aslında bu gazeteler Osmanlı İmparatorluğu'nda hakim olan fiili bir sömürgeleşme sürecinin en belirgin yansımaları arasında yer almaktadır. Bunu belki de en iyi yansıtan unsur, İstanbul ile ilgili gündelik haber ve yorumların gazeteye yansımalarıdır. Her şeyden önce Fransızca gazetelerde şehir aslında Beyoğlu ve Galata ile varoşlarından ibarettir. Artık "eski" veya "tarihi" damgası yemeye yüz tutan sur içi İstanbul ise hemen hemen konu edilmemektedir. Belediye işlerini, sokak çalışmalarını, hırsızlıkları, gösteri ve konserleri, şiddet olaylarını, cürüm ve cinayetleri, ölümleri konu alan uzun veya kısa yazı ve haberlerin neredeyse tamamı Gala-

ta'dan Şişli'ye uzanan bir bölgeyi ilgilendirmektedir. Bunun tam aksine Türkçe gazetelerde yer alan bu tür haberlerin büyük çoğunluğu İstanbul, Eyüp, Üsküdar bölgelerinde yoğunlaşıp "Frenk" nüfus ve alafranga yaşamla özdeşleştirilen Haliç'in kuzeyine ancak nadiren taşmaktadır.[3] Bu tezat, haberlerin ötesinde yorumlarda, okuyucu mektuplarında, tefrikalarda, reklamlarda, kısacası gazete sayfalarının hemen hemen her yerinde ortaya çıkmakta, okuyucu adeta iki ayrı dünyanın değerleriyle bezenmiş iki farklı zihniyetle karşı karşıya kalmaktadır.

Ne var ki milliyetçi tarihçilik anlayışımızın önerdiğinin aksine, Fransızca gazetelerin neredeyse kolonyal bir bakış açısı sergilemesi, gayrimeşru ve kullanılmaması gereken bir kaynak oldukları manasına gelmemektedir. Gerçek bağlamına oturtulduğu ve sınırlarıyla sorunlarının farkına varıldığı sürece her kaynağı kullanmak mümkündür. Bizi ilgilendiren çerçevede Fransızca basının en kötü ihtimalle tam da bu yarı kolonyal durumu tanımlamak ve anlamak için mükemmel bir araç olduğunu hatırlatmak gerekir. Fakat bunu düzgün bir şekilde yapabilmek için incelenen gazeteleri sadece doğrudan bilgi kaynağı olarak kullanmanın ötesine geçebilmek ve metin ile söylem analizine tabi tutabilmek gerekir. Bunun ise başlı başına çok yoğunve zahmetli bir iş olduğunu hatırlatmak isterim. Kimisi on yıllar boyunca yayın hayatına devam etmiş olan bu gazetelerin ayrıntılı bir şekilde okunması, yorum ve haberlerde serdedilen görüşlerin sistematik bir şekilde incelenmesi, aynı dönemlere ait başka gazetelerin içerikleriyle karşılaştırılması, yazarların kimlik ve duruşlarının araştırılması gibi süreçlerden geçilmedikçe malzemenin sağlayacağı faydalar eksik kalacaktır.

Bu yüzdendir ki bugüne kadar çalışmaların çoğunda bu yayınlar ancak yüzeysel bir şekilde, doğrudan olgusal bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır. Nur Akın'ın Galata ve Beyoğlu hakkındaki çalışması bunun öncül örneklerindendir.[4] Amaç İstanbul'un başlıca "alafranga" bölgesinin dokusunu ayrıntılı bir şekilde tasvir etmek olduğuna göre dönemin Fransızca gazeteleri pek tabii olarak bu tür somut bilgileri rahatlıkla sağlamaktadır. Ben de seneler önce aynı bölgedeki etnik dokuyla işyeri/ikametgâh dağılımını incelemeye kalkışmış, günlük gazeteleri değilse de dönemin Fransızca olarak yayınlanan ticaret rehberlerini (*Annuaire oriental*) benzer bir yöntemle kullanmıştım.[5] Daha sonra Murat Güvenç de aynı kaynağı daha gelişmiş yöntemlerle genişletilmiş bir alan ve süreye uyarlayarak bölgenin toplumsal ve ekonomik dokusunun ortaya çıkarılmasına ciddi katkılarda bulunmuştur.[6] Bu tür çalışmalara atfettiğim yüzeysellik bir eleştiri olarak değil, sadece bir tespit ve tanım olarak anlaşılmalıdır. Kent tarihinde önemli bir yer tutan ve Türkiye'de eksikliği hissedilen bu tür mekâna dayalı tespitlerde bu

---

[3] Bunun nispeten kolay bir sağlamasını "Basiretçi" Ali Efendi'nin *Basiret* gazetesinde çıkmış olan "şehir mektupları"nın toplandığı çalışmada görmek mümkündür: Basiretçi Ali Efendi, *Bir Zamanlar İstanbul: Şehir Mektupları* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2008).

[4] Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* (İstanbul: Literatür, 1998).

[5] Eldem, "Galata'nın Etnik Yapısı", *İstanbul*, 1 (1992), s. 58-63.

[6] Murat Güvenç, "Galata ve Pera'nın Toplumsal Coğrafyasındaki Değişme: 1910-1922 Doğu Yıllıkları Üzerinde Çözümlemeler", Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde sunum, 12 Kasım 2003.

tarzda kaynak kullanımı meşru olduğu kadar kaçınılmazdır. Burada vurgulamak istediğim, söz konusu süreli yayınların gerçekte temsil ettiği araştırma potansiyelinin sadece bir kısmının kullanılmış olduğu, tabir caizse kaymağının alınıp bambaşka amaçlara hizmet edilebilecek derinliğinin bir kenara bırakıldığıdır.

Gerçi bu tür çalışmaların doğrudan olmasa da zımnen yarattıkları bir yanılsama ve dolaylı olarak verdikleri bir zarardan da bahsetmek mümkündür. Dikkat edilirse kent dokusu, toplumsal topografya, şehir hayatı gibi konularda yapılan bu tür çalışmalar neredeyse istisnasız bir şekilde "beyaz" İstanbul olarak nitelendirilebilecek bölgeyle, yani Galata ile Beyoğlu ve yakın çevresiyle sınırlı kalmaktadır. Benzer çalışmalara Haliç'in diğer yakasında uzanan İstanbul ile ilgili olarak rastlanmaması aslında bir tesadüf değildir. Biraz önce Fransızca ve Türkçe gazetelerin kapsam ve odaklarının büyük ölçüde ilki için "modern", ikincisi için ise "geleneksel" kentle sınırlı olmasından bahsetmiştim; ne var ki bu "iş bölümü" her iki grup gazetenin "kendi" bölgeleriyle ilgili aynı tür ve nitelikte bilgi verdikleri manasına gelmemektedir. Yukarıda zikrettiğim *Annuaire oriental* isimli rehberler, Kapalıçarşı ve Sirkeci dışında İstanbul'un hiçbir semtini kapsamamaktadır. Zaten belediyecilik ve modern kentleşmenin temel olguları arasında yer alan sokak isimleri ve numaraları gibi yeniliklerin esas itibariyle Galata ve Beyoğlu'nda ortaya çıktığı, payitahtın diğer bölgelerindeyse çok daha ağır ve aksak bir şekilde geliştiğini biliyoruz. Keza, kent dokusunu belirgin hale getiren görünür unsurların çoğu -dükkân, devlet dairesi, iş yeriyle ikametgâh ayırımı, otel, lokanta…- Beyoğlu ve Galata'da mevcutken bahçeli müstakil evlerin hakim olup işlevleriyle tanımlanan kamu mekânlarının ancak birkaç bölgede toplandığı İstanbul'un aynı muameleyi görmesi neredeyse imkânsızdır.[7]

Bu farkın özde bir sorun teşkil ettiğini düşünmemek gerekirse de dolaylı olarak bir sakınca doğurması kaçınılmazdır. O da kent araştırmalarının ister istemez İstanbul'un "alafranga" yakasına doğru çekilmesi ve daha da önemlisi, bu süreçte oluşan dengesizliğin fark edilmeyerek kentin tamamının kapsandığı yanılgısına düşülmesidir. Gerçekten de Fransızca basın ve süreli yayınlarındaki en temel bilgilerin mevcut olması ve nispeten kolay ulaşılır olması kaçınılmaz olarak bu yayınların kapsadıkları konu ve alanlara doğru bir çekim yaratmakta, bunun neticesinde de kent tarihçiliğine yönelen araştırmacılar İstanbul'un "geleneksel" mahalle ve semtlerinden çok daha fazla bu yayınlarda takip edilebilen "modern" bölgelere ilgi göstermektedirler. Son zamanlarda kent dokusu, altyapısı, mekân kullanımı, sosyal topografya, gündelik hayat gibi konulara ilişkin yapılmış olan çalışmaların Çarşamba veya Samatya değil de Beyoğlu ve Galata'ya odaklanmış olması bunun tabii bir neticesidir. Bu durumun esas itibariyle bir zararı yoksa da iki konuda ihtiyatlı davranmak gerekir. Birincisi, bu çalışmaların ister istemez "yarı kolonyal" diye nitelediğim bir çevreyi öne çıkararak aslında kentin çoğunluğunu oluşturan diğer mekânların kapsanmadığının bazen unutulması ve ikincisi, söz konusu "diğer" mekânların hak edecekleri ilgiyi "mo-

[7] Bu yüzdendir ki sur içi İstanbul'la ilgili ayrıntılı çalışmalar az olduğu gibi fiziki dokuyu ikinci plana atmak zorundadır. İyi bir örnek için bkz. Cem Behar, *Bir mahallenin doğumu ve ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014).

dern" kentin kaynaklarının cazibe ve kolaylığı karşısında kaybetmeleridir. Kolaylık sözünü bilinçli olarak kullandım, zira Fransızcaya olan hakimiyet eskisi kadar olmasa da kent yaşamı veya yapısıyla ilgili bilgileri *Journal de Constantinople* veya *La Turquie*'de aramanın onlarca cilt İstanbul kadı sicillerini didik didik etmekten daha kolay olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.[8]

Kaynak ile konu arasındaki bu ilişki aslında iki katmanlıdır. Mesele sadece Fransızca yayınların Beyoğlu ve Galata'yı daha iyi tarif etmesinden, Türkçe yayınların ise şehrin geri kalan taraflarını kapsamasından ibaret değildir. Fransızca kaynaklar, formatları ve içerikleri açısından da bugünkü kullanım beklentilerimize daha uygun bir hal almaktadır. Başka bir deyişle Fransızca gazeteler hem şekil hem muhteva açısından günümüz araştırmacısına daha "dostane" (*userfriendly*) bir kaynak oluşturmaktadır. Ne var ki bu durum, bu malzemenin yeterli olduğu manasına gelmemektedir. Yıllarca bu yayınları kullanmış ve kullanmaya devam eden bir tarihçi olarak bu sorunu yakından gözlemledim, çözmeye çalıştım, bazen de etrafından dolandım. Ne de olsa kariyerimin başından beri İstanbul merkezli ve Batılılaşma dinamikleri etrafında odaklanan konularda yoğunlaşmış olmam daima işimi kolaylaştırmıştır. Osmanlı Bankası konusunda çalışırken, bu kurumun faaliyeti olduğu kadar müşteri ve personeliyle ilgili araştırmalarımda İstanbul'un Fransızca gazetelerinden topladığım bilgiler pekâlâ yetiyordu, zira bankanın idaresinin, müşteri kitlesinin, çalışanlarının ortalama profili zaten bu gazetelerin etki ve ilgi alanıyla büyük ölçüde örtüşüyordu. Keza Osman Hamdi Bey kadar "beyaz" bir Osmanlı'nın hayatı ve kariyerini incelerken ya da arkeoloji ve sanat dallarındaki gelişmeleri araştırırken Fransızca basının yeterli, Türkçe basının ise tam tersine daha az verimli olduğu ortaya çıkıyordu. Çalışmalarımın bu odak noktalarından dolayıdır ki birkaç kez bu kaynağın etkisi ve teşvikiyle bazı araştırma projelerine girişme ihtiyacı duydum. Yukarıda bahsettiğim ve *Annuaire oriental*'i temel alan kent -yani Galata ve Beyoğlu- dokusunu ele alan çalışmam bunun en iyi örneğidir. Yerleşik bir yabancının gözünden İstanbul'u ele alan ve Fransız Ticaret Odası'nın aylık bülteninde Ernest Giraud tarafından kaleme alınan tefrikaya dayanan -ve bir türlü son noktayı koyamadığım- diğer bir proje de aynı şekilde Fransız bir süreli yayının cazibesinden doğmuştur.

Fakat bu durumdan istifade etmekle beraber basının "Türk" tarafının eksikliğinin ciddi bir dengesizlik oluşturduğunun da daima farkında olduğumdan elimden geldiğince "öteki yakaya" da göz atmaya gayret ettim. Bazı yeni projeler ise bunu zorunlu hale getirdi. Özellikle V. Murad'ın oğlu Şehzade Selahaddin Efendi'nin anı ve yazılarını yayınlamaya başlamamla birlikte Türkçe basına olan ihtiyacım arttığından dönemin gazetelerini daha yakından takip etmeye başladım.[9] Böylece Haliç'in iki yakasındaki basını beraber ele almaya, aralarındaki farklar olduğu kadar benzerlik ve bağlantıları incelemeye fırsat doğmuş oldu. Farkları daha önce kabaca ortaya

[8] Ondokuzuncu yüzyılın başından imparatorluğun sonuna kadar uzanan süre için sadece İstanbul kadı sicilleri yaklaşık iki yüz ciltlik bir seri oluşturmaktadır (ktp.isam.org.tr).

[9] Eldem, *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, I, *V. Murad ile Cléanthi Scalieri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019); *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, II, *Mukayyet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021).

koymaya çalıştım; önemli bazı bağlantı ve ortak noktalarında mevcut olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Her şeyden önce, saraydan çıkan haberler -genellikle tayin ve onurlandırmalar- her iki tarafta da benzer şekilde ele alınmaktadır. Keza dahili ve harici haberlerin en önemlilerinde bazı farklar olmakla beraber birçok örtüşme mevcuttur. Bu konuya daha somut bir boyut kazandırmak için basit bir deney gerçekleştirmek mümkündür: 1890'ların her iki taraftaki başlıca gazeteleri sayılabilecek *Stamboul* ile *Sabah* gazetelerinin rastgele seçilmiş bir tarihteki nüshalarını ele alıp içeriklerini hem nitelik hem nicelik açısından karşılaştırmak (Tablo I).[10]

Tablo I: 12 Ocak 1894 tarihli *Stamboul* ve *Sabah* gazetelerinin düzen ve içerik karşılaştırması

Başlık	**İçerik**	**Oran**	**Başlık**	**İçerik**	**Oran**
Télégrammes	Kısa dış haberler	%1,3	*Tevcihat*	Görevlendirmeler	%6,0
Revue politique	Fransa-İngiltere ilişkileri	%7,0	*Tebligat-ı resmiye*	Resmi bildiriler	%2,0
Gazette officielle	Görevlendirmeler	%0,3	*İcmal*	Dış haberler	%3,6
Choléra	Kolera verileri	%1,2	*Kolera vukuatı*	Kolera verileri	%5,0
Intérieur	Saray, hükümet, şehir, taşra haberleri	%6,0	*Dahiliye*	İç Haberler	%29,2
Théâtres	Marsilya'da Febvre	%1,9	*Muhakeme*	Mahkeme haberleri	%8,0
[Avis]	İlanlar	%2,0	*Avrupa posta çantası*	Dış haberler	%3,4
Extérieur	Dış haberler	%5,2	*Telgraf*	Kısa dış haberler	%1,6
L'affaire du Haut-Niger	Afrika'da Fransız ve İngiliz orduları	%3,5	*Hariciye*	Dış haberler	%4,5
Une lettre de Léon XIII	Papa'nın mektubu	%2,7	*Mütenevvia*	İlginç olaylar	%7,0
Les travaux de la Chambre française	Fransız parlamentosundan haberler	%1,5	*New York'lu Mösyö Barn yahut Korsikalı bir kızın muaşakası*	Tefrika roman (anonim)	%8,0
Le séjour des étrangers en France	Yabancıların Fransa'da ikameti	%1,9	*İlanat*	İlan ve reklamlar	%22,1
L'ouverture du canal de Manchester	Manchester kanalının açılışı	%2,7			
Les Russes dans l'océan Atlantique	Atlas Okyanusu'nda Ruslar	%2,2			
Le crime des airelles	Tefrika roman (Jules Breynat)	%8,6			
La défense des côtes françaises	Fransız sahillerinin korunması	%3,4			

[10] Tabloyu oluşturmak üzere bu iki gazetenin 12 Ocak tarihli nüshalarında yer alan bütün bölümlerinin başlıkları sıralanmış (Başlık), her bir başlık altında konu edilenlerin niteliği belirtilmiş (İçerik) ve her bir bölümün her bir gazetenin dört sayfalık toplamına olan oranını tespit etmek için içeriğinin gazete kapladığı alan hesaplanmıştır (Oran).

Une lettre de M. Lombroso	İtalyan fizyolojist Lombroso'nun görüşleri	%1,7			
À propos du fusil à répétition	Tüfek teknolojisi	%1,0			
L'incendie de la rue Richter	Paris'te yangın	%2,0			
Bulletin financier	İngiltere Bankası bilançosu	%0,6			
Gazette des hôtels	Otel misafirleri listesi	%1,5			
Annonces	İlan ve reklamlar, demiryolu ve vapur tarifeleri	%40,0			

Bu tabloyu ve içerdiği "bilimselimsi" rakamları tabii ki fazla ciddiye almamak gerekir. Başlık ve konuların dağılımıyla gazetenin toplam metnine oranlarının nüshadan nüshaya değişeceği aşikâr olduğundan buradaki başlık, içerik ve oranların sadece yaklaşık bir fikir verdiğini bilmek gerekir. Fakat diğer taraftan da bu değer ve kategorilerde değişiklikler ve oynamalar olması kaçınılmazsa da bunların bir şekilde bir ortalamayı temsil edeceğine de kaniyim.

Her iki gazete nüshasının içeriğini karşılaştıracak olursak ilk göze çarpan, iç/dış kaynaklı ve konulu haberler konusundaki bariz denge farkıdır. *Sabah*'ta yer alan yazıların yarısı ülkede olup bitenle ilgiliyken bu oran *Stamboul*'da %9'a kadar düşmektedir. Bu farkın ise hem niceliksel hem niteliksel olduğu dikkat çekmektedir. Türkçe gazetede *Stamboul*'da hiç yer almayan birçok haber mevcuttur: Örnek vermek gerekirse, *Sabah*'ta yer alan "Tevcihat" yani onurlandırma ve görevlendirmeler iki sütun boyunca ordudaki ikinci mülazımlarının birinciliğe terfiine varıncaya kadar uzamaktayken, *Stamboul*'da İstanbul polis müdüriyetine yapılan tek bir tayin yer almaktadır. *Sabah*'ta yer alıp *Stamboul*'da gözükmeyen başlıca haber türüyse taşra haberleridir. Geri kalan malzemede adet olarak bir örtüşme varsa da içeriğin zenginliği çok fark etmektedir. Çarpıcı bir örnek, *Stamboul*'da "Tribunaux", *Sabah*'taysa "Muhakeme" başlığı altında yer alan ve verdiği ilaçlarla Arnavutköy'de Zaharya adında bir kadının ölümüne neden olmakla suçlanan Tanaşaki adındaki eczacının davasıdır. *Stamboul*'da bir sütunun beşte birini işgal eden bu haber *Sabah*'ta neredeyse iki sütunu doldurmaktadır. Fark, Türkçe makalede mahkemenin reisinin sözlerine, sunulan belgelerin metnine ve benzer ayrıntılara yer verilirken Fransızca nüshada sadece olayın özetlenmesinden kaynaklanmaktadır. Buna benzer bir durum, o sıralar şehirde etkili olduğu anlaşılan kolera haberlerinde gözlemlenmektedir. *Stamboul*'da sadece vaka ve ölüm adediyle taşradan bildirilen rakamlar yer alırken *Sabah*'taki tabloda hasta ve ölen her bir kişinin adı, mesleği, adresi ve hastalığın ne zaman ve nerede bulaştığı konusundaki bilgilere yer verilmektedir. Aynı türden ama ters yöndeki bir fark ise her iki gazetenin sonundaki ilan ve reklam kısmında yer alan Galata borsası bilgilerinde yer almaktadır. *Sabah*'ta sadece yerli hisse ve tahvillerle madeni paraların kurlarına rastlanırken *Stamboul*'da bu bilgilerin dışında Paris,

STAMBOUL

JOURNAL QUOTIDIEN

TELEGRAMMES

REVUE POLITIQUE

LE CHOLERA

INTÉRIEUR

EXTÉRIEUR

Londra, Berlin ve Viyana borsalarında Doğu dünyasına ait başlıca menkul değerlerin de kurları sıralanmıştır. Buna bir de sadece *Stamboul*'da yer alan ve Beyoğlu'ndaki otellerde kalan kişilerin isimlerinin verildiği listeyi eklemek gerekir. Aslında ilan ve reklamlar kısmına toptan baktığımızda da ilginç farklar göze çarpmaktadır. Her şeyden önce *Stamboul*'da bu bölüm gazetenin tamamının %40'ını temsil ederken *Sabah*'ta bu oran %22'ye düşmektedir. Fakat belki de daha da önemlisi, Osmanlı Bankası veya Düyun-ı Umumiye gibi resmi kuruluşların tebligatıyla borsa kurları dışında kalan diğer ilan ve reklamlarda iki gazete arasında hiçbir örtüşme mevcut değildir. *Stamboul*'un son sayfasını neredeyse tamamen dolduran gemi, demiryolu ve sigorta şirketlerinin çizelge ve reklamlarının hiçbiri *Sabah*'ta gözükmemekte, geriye kalan ilanlar ise konu açısından bazı örtüşmeler göstermekle beraber -giyim, ilaç, hekim, vs.- bu ilan veya reklamları veren kişi ve kurumlar tamamen farklı gözükmektedir.

İki gazete arasında yerel bilgi ve haberler konusunda gözlemlenen fark, pek tabii olarak dış kaynaklı haber ve yazılarda da söz konusudur. Her iki gazetede yer alan ve en son dünya haberlerini içeren kısımlar arasında belli bir örtüşme söz konusuysa da *Stamboul*'da dış kaynaklı yazıların toplamının *Sabah*'ın iki mislini bulması çok ciddi bir ayırıma işaret etmektedir. Bu ayırım ise, Fransızca gazetenin ortalama Osmanlı okurunun ilgi alanının dışında kalan ve Avrupa -daha çok Fransız- basınından serbestçe aktarıldığı anlaşılan çok bol miktarda yazının yer almasından ibarettir. Bunların büyük bir kısmının doğrudan doğruya Fransa'yla ilgili olmasına herhalde şaşırmamak gerekir: Fransız parlamentosundan haberler, Fransa-İngiltere ilişkileri, Marsilya'dan tiyatro haberleri, yabancıların Fransa'da ikameti, Fransız sahillerinin müdafaası, Paris'in bir sokağında çıkan yangın… Bunlara bir de diğer Batı ülkeleriyle ilgili haberler eklenirse *Stam-*

boul'un okuyucularına bir bakıma kendi ülkelerinden uzakta yaşayan ama kopmak istemeyen birer Fransız muamelesi yaptığı hissi uyanmaktadır. *Sabah*'taki dış haberler açık bir şekilde daha az olmakla beraber bazıları özellikle 'hafif' niteliktedir. Dış kaynaklı yazıların üçte birini oluşturan "Mütenevvia" (Çeşitleme), tamamı yabancı basından alınmış olduğu belli olan "ilginç" olaylardan ibaretti: Sigara kâğıdından üretilen gazete, köpeklerine aşırı sevgiyle bağlanan sahipleri, kaçak bir şekilde taşınırken polise yakalanan bir kişi, Londra'da Eiffel Kulesi'nden daha yüksek bir kule projesi… Her iki gazetede aynı yer kaplayan roman tefrikasına gelince, *Stamboul*, Saint-Véran ismini kullanan Jules Breynat (1821-1910) adındaki gazeteci ve yazarın bir cinayet romanını tefrika olarak vermektedir; *Sabah*'ın "New York'lu Mösyö Barn yahut Korsikalı bir kızın muaşakası" adıyla verdiği tefrika ise sadece Mustafa Refik adında biri tarafından tercüme edildiği belirtilse de aslında Archibald Clavering Gunter (1847-1907) isimli Amerikalı romancının 1887'de yayınlanıp büyük başarı kazanmış olan bir romanıdır.

Ne kadar yüzeysel de olsa, bu içerik analizinden çıkarılacak başlıca iki sonuç olduğunu düşünüyorum. Bunların ilki, daha yukarıda da zikrettiğim gibi bu iki gazete türünün birbirinden net bir şekilde ayrıştığı ve dolayısıyla her birini kaynak olarak kullanırken bu ayırımın farkında olunması gerektiğidir. Fakat sanırım daha önemli bir sonuç ise artık bunlardan biriyle yetinmenin makul, mümkün, hatta meşru olmadığıdır. İki basın grubu arasındaki farklar, yani birinde olan bazı bilgi ve haberlerin diğerinde yer almaması daha kapsayıcı bir yaklaşım için zaten kuvvetli bir argüman oluşturuyorsa da kanımca asıl ihtiyaç, örtüşmelerin yaşandığı ve gazetelerin arasında bir tür "geçirgenlik" olduğu anlaşılan alanlarda daha da büyüktür.

Çok somut bir örnekle bu iddiamı desteklemek isterim. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı tarzında resim sanatının gelişmesi ve özellikle Osman Hamdi Bey ile ilgilenmiş olan bütün araştırmacılar, 1880 ve 1881 yıllarında İstanbul'da gerçekleşmiş olan Elifba/ABC Kulübü'nün sergileriyle ilgili tek dişe dokunur yorumların *Osmanlı* gazetesinde Abdullah Kâmil adlı kişinin imzasıyla çıkmış olan yazılardan ibaret olduğunu gözlemlemiştir. Abdullah Kâmil ile ilgili olarak hem Türkçe hem Fransızca olarak yayımlanan bu gazetenin yayın yönetmeni olduğu dışında[11] hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Oysa başta bu kaynağı ilk keşfeden kişi olan Mustafa Cezar olmak üzere[12] bu konuya odaklanan -ben dahil- bütün araştırmacılar bu noktaya büyük önem vermişlerdir.[13] Bu ilginin anlaşılır bir nedeni

[11] Groc ve Çağlar, *La Presse française*, s. 146.

[12] Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971), s. 494-497, 500-504, 513-514.

[13] İpek Duben, *Türk Resmi ve Eleştirisi, 1880-1950* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 185-187; Seza Sinanlar ve Günkut Akın, "Pera'da Resim Üretim Ortamı (1844-1916)", *İTÜ Dergisi/b. Sosyal Bilimler*, 5/1 (Aralık 2008), s. 50-52; Edhem Eldem, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), s. 43, 200-204, 215, 506; Seza Sinanlar Uslu, *Pera Ressamları – Pera Sergileri, 1845-1916*, (İstanbul: İstanbul Fransız Kültür Merkezi, 2010), s. 20-21; Edhem Eldem, "Quand l'orientalisme se fait oriental: Os-

vardı: Halktan ve genel kültürden epeyce kopuk bir şekilde geliştiği gözlemlenen resim sanatında Müslüman ve Türk olduğu anlaşılan bir yorumcu/eleştirmenin varlığı ister istemez Oryantalist klişeleri kırmaya aday bir durum oluşturuyordu. Gerçi Abdullah Kâmil'in kimliği konusunda *Osmanlı*'daki yazılarından başka herhangi bir ipucu olmamasından dolayı Seza Sinanlar haklı olarak bunun takma bir isim olabileceğini önermeye sevk etmişse de Müslüman/Türk kimliğini sorgulamak için yeterli olmamış, "has" Osmanlı bir sanat eleştirmeninin varlığı sorgulanmamıştır.

Oysa *Stamboul* gazetesinde geçenlerde karşılaştığım bazı bilgiler durumun çok farklı olduğunu akla getirmektedir. Gazetenin 24 Ocak 1882 tarihli nüshasında yer alan "Karşı tarafın basını" (*La presse d'enface*) başlıklı kısa bir yazıda "Türkçe takma bir ismin arkasına gizlenen" Marie de Launay'ye yönelik saldırıda bulunulmakta,[14] ertesi günkü bir yazıda ise bu takma ismin Abdullah Kâmil olduğu iddia edilmektedir.[15] Marie de Launay'nin Abdullah Kâmil müstear ismiyle yazdığı *Osmanlı* gazetesinin bu tarihlere isabet eden sayılarına ulaşamadığımdan ve *Stamboul* da bu konuya herhangi bir açıklık getirmediğinden Haziran ayına kadar süren bu kavganın nedenini tespit etmek mümkün olmamıştır. 13 Haziran tarihli bir yazıda suçlamaların *Osmanlı* gazetesini değil, sadece Alman taraftarlığıyla itham edilen Marie de Launay'yi hedef aldığının belirtilmesinden meselenin Fransa merkezli bir çekişme olduğu anlaşılmaktadır.[16] Nihayet iki gün sonra Ahmed Midhat Efendi, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan "Bend-i Mahsus" (Özel Makale) başlıklı bir yazısıyla Marie de Launay'nin imdadına yetişmiştir. İlginç bir şekilde bu defa *Stamboul*'dan bahsederken "karşı taraf" ifadesini kullanan Ahmed Midhat, kendinin de yazdığı *Osmanlı*'da "baş musahhih" olarak tanımladığı Marie de Launay'ye arka çıkmaktadır. Osmanlı menfaatlerinin aleyhine çalışmak ve Fransa'yı tahkir etmek dışında bir de "ism-i kâzib", yani yalancı isim kullanmak konularında suçlandığını söylediği de Launay'ye iftira edildiğini söyleyen Ahmed Midhat, son noktayla ilgili de gazete yazarlarının

---

man Hamdi Bey, 1842-1910", Sophie Basch, Pierre Chuvin, Michel Espagne, Nora Seni ve Jean Leclant (yay. haz.), *L'orientalisme, les orientalistes et l'Empire ottoman de la fin du XVIIIe siècle à la findu XXe siècle. Actes du colloque international réuni à Paris, les 12 et 13 février 2010, au palais de l'Institut de France* (Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2011), s. 259-260; Seza Sinanlar Uslu, "Osmanlı Karma Grup Sergileri Özelinde Basın Kaynakları Işığında Sergi Düzenleme Adabının Gelişimi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 24 (2015), s. 109-111; Mary Roberts, *Istanbul Exchanges: Ottomans, Orientalists, and Nineteenth-Century Visual Culture* (Oakland: University of California Press, 2015), s. 118-130; Mary Roberts, "Artists, Amateurs, and the Pleated Time of Ottoman Modernity", Dan Karlholm ve Keith Moxey, yay. haz., *Time in the History of Art: Temporality, Chronology and Anachrony* (New York: Routledge, 2018), s. 90-91; Edhem Eldem, "Osman Hamdi Bey'in "Karanlık" Yılları (1871-1881)," *Millî Saraylar. Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi*, 17 (2019), s. 70-74.

14 "La presse d'en face", *Stamboul*, 24 Ocak 1882, s. 1.

15 "La presse d'en face", *Stamboul*, 25 Ocak 1882, s. 1.

16 "La presse d'en face", *Stamboul*, 13 Haziran 1882, s. 1.

müstear isim kullanmalarının gayet sık rastlanan ve herhangi bir şekilde suç teşkil etmeyen bir davranış olduğunu söylemektedir.[17]

Bütün bu bilgilerin ışığında ve kavganın içeriğinden bağımsız olarak ortaya çıkan gerçek, Abdullah Kâmil'in bugüne kadar sanıldığı gibi Müslüman/Türk bir sanat eleştirmeni olmadığı, söz konusu kişinin 1855 yılından beri Osmanlı devletinin hizmetinde olup özellikle 1873 yılında hazırlanan *Elbise-i Osmaniye* albümü vesilesiyle Osman Hamdi Bey ile yakın temasta ve iş birliğinde bulunmuş olan Fransız Victor-Marie de Launay (1823?-?) olduğudur.[18] Bu yeni bilginin tam olarak nasıl yorumlanması gerektiği konusunda bir şeyler söylemek için vakit henüz erken olabilir, fakat kesin olan bir gerçek varsa o da Osmanlı resim sanatı tartışmalarında "yerel" bir rol yüklenen bir aktörün bir anda yok olduğu ve yerine "alışılmış şüpheliler" (*usual suspects*) arasında yer edinmiş yerleşik bir yabancının gelmiş olduğudur.

Buradaki tartışmanın kapsamında bu "keşif"ten çıkarılacak iki ders vardır. Bunların ilki, Fransızca basının taranmasından hiç beklenmedik birçok yeni ve muhtemelen önemli bilgiler elde edilebildiği, ama bu bilgilerin "karşı taraf" basını da sistemli bir şekilde ele alınmasıyla manidar bir bağlama oturma ihtimalinin ciddi oranda artabileceğidir. Alınacak ikinci ders ise çok daha pratik nitelikte olmakla beraber artık kaçınılmaz bir ihtiyaca işaret etmektedir. O da artık günümüzde gazete gibi kaynakların kullanımında OCR teknolojisinin sadece bir kolaylık değil, vazgeçilmez bir gereksinim haline geldiğidir. Bu sözlerimin "eski usul" çalışmaların geçerliliğini ve verimliliğini kaybettiği manasına gelmediğini hemen belirtmek isterim. Şartlar elverdikçe ve özellikle zaman içinde yoğunlaşan konularla ilgilenildiğinde eskiden olduğu gibi gazeteleri sayfa sayfa okumanın, nüshanın belirli bir yerinde olduğu bilinen yazıların gün gün takip edilmesinin hâlâ en tatmin edici yöntem olduğunu düşünmekteyim. Fakat daha geniş, belki daha muğlak, henüz tam şekillenmemiş bir araştırmaya yönelen ve bunu gerçekleştirmek mevcut onlarca kaynaktan hangisine yöneleceğine henüz karar ver(e)memiş bir araştırmacı için bu yöntemin verimli olamayacağı aşikârdır. Kısacası, emek yoğun olduğu kadar derinlemesine araştırmaya imkân veren eski yöntemlerin daima geçerli kalacağını bilmek ve dilemekle beraber, hızlı, dakik ve geniş aramalara imkân veren yeni yöntemlerin artık elzem olduğunu inkâr edemeyiz.

Biraz önce verdiğim örnekten hareket edersek, aslında gerçekçi olarak *Stamboul* gazetesinde Abdullah Kâmil'le ilgili bu bilgilere ulaşmamın sadece iki yolu mevcuttu. Birincisi tesadüf, yani gazete sayfalarının arasında muhtemelen başka bir şey ararken araştırmacının gözünün söz konusu isimlere takılması; diğeriyse OCR teknolojisi sayesinde hedefli arama. *Stamboul* gazetesinin bütün koleksiyonu Fransız Milli Kütüphanesi tarafından taranarak Gallica isimli arama motoruna yüklenmiş olduğundan, zaten arama listemde bulunan "de Launay" isminden hareketle bu bilgilere ulaşmam çok kısa bir süremi almış oldu. Ona mukabil,

[17] Ahmed Midhat, "Bend-i Mahsus", *Tercüman-ı Hakikat*, 1201 (15 Haziran 1882), s. 2.
[18] Eldem, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, s. 354-356.

meselenin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesiyle olan bağlantısına ulaşmam, sadece *Stamboul*'da Ahmed Midhat'ın bu yazısına atıf yapılmış olması sayesinde mümkün olmuştur. Dünyanın belli başlı süreli yayınlarının OCR teknolojisine uyumlu hale getirildiği bir ortamda Türkiye'deki çoğu gazete ve dergilerin taranmış ve ulaşılır olmasına rağmen kelime aramaya imkân tanınmaması üzerinde durulması gereken çok ciddi bir sorundur. SALT'ta toplanmış olan Fransızca yayınların ulaşılır olmasına sevinmemek, bu girişimi takdirle karşılamamak imkânsızdır. Fakat artık bir sonraki aşamaya geçilerek bu malzemenin güvenilir bir OCR sistemiyle aramaya açılması için gerekenin daha fazla gecikmeden yapılması lazımdır. Türkçe basına gelince, Arap harfli matbu metinleri çözecek OCR projelerle ilgili haberlere bakılırsa yakın zamanda bu konuda da önemli gelişmeler olabileceğine dair ümit vermektedir. Her iki yakanın gazete ve dergilerinin bu teknolojiyle tam manasıyla ulaşılabilir olmasıyla birlikte son dönem Osmanlı tarihçiliğinde çok önemli bir aşama kaydedileceği ve geçmişte yaratılmış bazı yapay ve sınırlayıcı ayırımların azalarak çok daha kapsayıcı bir bilgi erişiminin kapısının aralanacağını düşünmek hayal olmaktan çıkacaktır.

Fransa Millî Kütüphanesi ve Gallica'da Fransızca Osmanlı Süreli Yayınlar

Sara YONTAN MUSNIK*

Bu çalışma, Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan Fransızca yazılmış Osmanlı süreli yayınlarının dijital ortamda taranma ve *Gallica* dijital kütüphanesine aktarılma serüvenini anlatmayı amaçlamaktadır. Yazıya, "Fransızca dilinde yazılmış Osmanlı süreli yayınları" olarak bilinen bu koleksiyonun çeperini ortaya koyarak başlamak uygun olacaktır. Daha önce konu üzerinde çalışmış olan araştırmacıların rehberliğinde, başka bir deyişle projemize onların tarafından çizilen ana hatların izinde ancak bazı ayarlamalarla devam edeceğiz.

I. Başlıca Seçim Kriterleri

Her şeyden önce, seçilen süreli yayınların en azından kısmen Fransızca olması şüphe kaldırmaz koşulların ilkiydi. Dolayısıyla iki dilli ve hatta çok dilli gazeteler durumunda, bu dillerden birinin Fransızca olması gerekiyordu. Lakin, sadece başlığın Fransızca olup, içeriğinin tamamının Türkçe ya da başka bir dilde olduğunda, dergiyi bu gruptan hariç tuttuk[1] .Buna örnek olarak, ayda iki

* 1992-2019 Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Bölümü sorumlusu / sarayontan@gmail.com
Geliş tarihi: 4 Ağustos 2021/ Kabul tarihi: 18 Mart 2022.

[1] Bir diğer örnek olarak 1908 yılında İstanbul'da kurulan ancak sonra Paris'te yayınlanan *Gavroche* verilebilir. Fransızca alt başlık, yayının Ermenice olduğunu belirtmektedir. https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb32803385s ve https://fr.wikipedia.org/wiki/Gavroche_(journal_satirique) 19 Aralık 2021 tarihinde ziyaret edilmiştir.

kere yayınlanan, *Ouloum Gazatassy*'ni zikredelim[2]. Ali Suavi tarafından 1869'da Fransa'da kurulan ve yayın hayatı bir yıla yakın süren bu derginin sadece ismi Fransızca ve Türkçe olmak üzere iki dildeydi; metinler tamamen Türkçe kaleme alınmıştı. Seçilen belgeleri "Osmanlı" kılan unsura gelince, Osmanlı topraklarında[3] yayın görmüş olmaları yanısıra, İmparatorluk coğrafyasının dışında da basılmış olmaları mümkün düşünüldü. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu kategorideki birçok başlık özellikle Fransa'da ortaya çıkmıştır. Bu yayınlar kimi zaman diasporadaki Osmanlılar, kimi zaman da Fransa'daki Fransızlar tarafından çeşitli okuyucu kitlesini hedef alarak kaleme alınmıştı. Son olarak yayınların kronolojik sınırlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sonlanmayıp 1930 yıllarına uzanması, ülkenin ulus-devlet statüsünü sahiplendiği süreci de kapsadığı gibi, Türklerin Fransızca dilindeki yayınlara ilgisinin giderek azalmasına da rast gelir.

Yayın yerleri ve dilleri ile ilgili bu esnek "tanıma" dahil edilen dergilerin çeşitliliğine birkaç örnek verilebilir: Paris'te, yayımlanan ve "din ayrımı olmaksızın tüm Osmanlıların maddi, manevi ve siyasi çıkarlarını" savunan *La Jeune Turquie, Journal politique bimensuel* (Genç Türkiye: ayda iki kez yayımlanan politik gazete), Türk ve Suriyeli bir komite tarafından Fransızca ve Arapça kaleme alınıp, *Turkiya al-fatat* başlığını da taşıdı. *Organe hebdomadaire pour la défense des intérêts français en Orient* (Doğudaki Fransız Çıkarlarının Savunulması için Haftalık Basın Organı) alt başlığıyla çıkan *L'Etoile du Bosphore* (Boğaz Yıldızı) ise, birçok diğer örnekte olduğu gibi tamamen Fransızca olarak Marsilya'da yayımlandı. *Le Messager français pour le Levant* (Levant için Fransız Habercisi) gibi dört veya beş farklı dilde yayımlanan gazetelerden veya *Mechvéret* gibi Fransızca eklerle sunulan ancak içeriğinin tamamı Türkçe olan gazetelerden de söz edebiliriz. Sözkonusu dijitalleştirme projesinin amaçları doğrultusunda bu yayınların tümü "Fransızca dilinde Osmanlı süreli yayınları" olarak kabul edilmektedir. Daha ileride Fransa Milli Kütüphanesi Bibliothèque nationale de France (BnF) çapında başka bir kritere daha kısaca değineceğiz.

II. Fransa Milli Kütüphanesi'nde Türkçe

Bu yayınların, BnF'te yansıması üzerine birkaç söz söylemeden önce, bir koleksiyon olarak kuruluşunu olmasa da en azından on milyonlarca belgeyi barındıran birkaç yüz yıllık bu kurumdaki yerlerinden bahsetmek bizim için yararlı görünmektedir.

Geçmişte bugünkü adını taşımayan, Bibliothèque nationale de France[4], bir devlet kurumu olarak ortaya çıkışından bu yana birkaç kez ve son olarak, 21.

---

[2] *Ouloum Gazatassy, journal encyclopédique turc bi-mensuel : Recueil périodique ayant pour but de répandre le goût des sciences, des lettres et des arts…* (Ulum gazetesi , iki ayda bir çıkan Türk ansiklopedik gazete: bilim, edebiyat ve sanat zevkini yaymayı amaçlayan periyodik derleme)

[3] Siyasi durumu özel olan ve hatırı sayılır derecede Fransızca süreli yayının doğduğu Mısır'ı Osmanlı coğrafyasının dışında tuttuk.

[4] Kral Kütüphanesi veya Kraliyet Kütüphanesi, ardından İmparatorluk Kütüphanesi, Millî Kütüphane ve nihayetinde Fransa Milli Kütüphanesi.

yüzyılın arifesinde, yapı ve organizasyonunu da değiştirmiştir. Türkçe kitaplara 17. yüzyılda ilgi duymaya ve daha sonra o zamanlar Konstantinopolis olarak bilinen İstanbul'a gönderilen elçiler sayesinde bölgenin diğer dillerinde, diğer kültürlerden yazılar toplamaya başladığında adı Bibliothèque du Roi, yani Kraliyet Kütüphanesi idi. Bu ilgi koleksiyonların tüm dünyaya ve bilgi alanlarına açıldığı devreye rast gelir. O zamanlar Türkçe belgelere bakan personel, Arapça ve Farsça bilen şarkiyatçılardı. Bibliothèque nationale (Milli Kütüphane, BN), biri Türkçe yazma eserlere, diğeri Türkçe matbu eserlere olmak üzere, koleksiyona iki küratörü ancak 20. asrın son çeyreğinde atadı. Başka bir deyişle, geçen bu üç yüzyıl boyunca kütüphane, bu iki atamayı hak edecek oldukça geniş bir koleksiyon oluşturmuştu. Basılı malzeme, haliyle hem monografları hem de süreli yayınları içermekteydi.

Yukarıda yazdığımız gibi, BnF yüzyıllardır dünya çapında üretilen bilgi ve edebiyatı barındırmayı amaçlamıştır. Ancak, "yabancı" belgelerin toplanması için nicel ve nitel kriterler belirlemek zorunda kalmıştır. Türkçenin Fransa Milli Kütüphanesi'nde zaman ve koşullara göre değişen "koleksiyon geliştirme politikası" daha önce başka yerlerde açıklanmış ve kaleme alınmıştır[5]. Burada özellikle 17. yüzyılda resmi bir uygulamaya tabi tutulan Türkçe kitaplar edinme arzusunu hatırlamakla yetinelim. O zamanlar elbette ancak elyazmaları toplandı. Sonraki yüzyılda ise İstanbul'da ilk matbaadan çıkan tüm Türkçe eserler, yani ilk Müteferrikalar, bugün "diplomatik" olarak nitelendirilebileceğimiz bir anlaşma ile Kraliyet Kütüphanesi'ne ulaşmıştır. Bu Türkçe kitap koleksiyonu, sonraki yüzyıllarda önemli artışlar kaydetmiştir[6].

BnF'nin birkaç yüzyıldır ansiklopedik bir miras kütüphanesi olarak var olduğundan dolayı, muhafaza ettiği milyonlarca belgenin kataloglarında çeşitli şekillerde aksettirildiğini burada bir kez daha hatırlayalım. Koleksiyonlar, başta 16. Yüzyılda Fransa'da geçerliliğe giren derleme kanunu olmak üzere, her yıl satın almalar, farklı boyutlarda bağışlar ve uluslararası mübadele yoluyla giren on binlerce kalemle zenginleşmeye devam etmiş ve hâlâ da etmektedir. Türkçe ve Türkiye kaynaklı koleksiyonları da bu yöntemlerden istifade edip sayıca artmıştır[7]. Fon ve katalog arkeolojisinin temsil ettiği bu kompleks durumda şu soruyu

[5] Örneğin S. Yontan Musnik'in *Turcica: revue d'études turques* içerisinde yer alan "L'offre de la Bibliothèque nationale de France au service de la turcologie", 43 (2011) 555-563.

[6] Belgelendirme politikası, insan kaynakları politikasına uyarlanmaktadır. Yaklaşık olarak 1980'den 2010'a kadar geçen otuz yıl boyunca, Türkçe, biri el yazması, diğeri basılı eserler için Devlet tarafından atanan iki küratörden yararlandı. Bunlardan biri 2011'de emekli olunca kalan kişi iki bölüme baktı. 2020'den beri BnF'de artık bu alan için bir koleksiyon yetkilisi bulunmamaktadır.

[7] Sadece Türkçe elyazmaları Edgar Blochet tarafından hazırlanan ve 1932 ve 1933'te iki cilt halinde yayımlanan basılı bir katalogdan yararlanmıştır. *Gallica*'da bkz:
http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb318268735
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2094652
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k209466f

sorabiliriz: Misyonu "dünyanın tüm bilgisine" adanmış, ancak temel görevi Fransız ulusal belge mirasının toplanması ve korunması olan bir kuruluşta "Türk koleksiyonları"ndan ne anlıyoruz? Bu soruya cevap vermeden önce kütüphane organizasyonundaki bazı unsurlardan söz etmek faydalı olabilir.

III. Kütüphane organizasyonunda süreli yayınlar ve Türkçe koleksiyon

Kütüphane genelinde basılı kitaplarla muhafaza edilen süreli yayınlar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren matbaanın, özellikle de günlük basının gelişmesiyle olağanüstü bir artış göstermiştir. Bu yüzden, 1945'te BN yani eski Milli Kütüphane'de bu medya için özel bir bölüm kurulmuştur. Bundan on yıl önce 1935'te Paris şehrine yakın Versailles (Versay)'da inşa edilmiş ek yapılar, Türkiye'den olanlar da dahil olmak üzere yabancı gazete ve dergileri depolamaktaydı. Ancak 1960'tan önce kütüphaneye girmiş olan Fransız süreli yayınlar, basılı kitaplarla birlikte Paris'teki tarihi Richelieu (Rişölyö) bölgesinde kalmıştı. Tüm dillerdeki süreli yayınlar (her iki mekânda bulunanlar) geçen asrın bitişine rast gelen son örgütlenmeye kadar bu "yeni" bölüm tarafından yönetilmekteydi. Bu yazının gereksinimleri dahilinde, ilgi alanımıza giren süreli yayınların fiziksel olarak 1998 yılına dek iki bölgeye dağıtıldığını söylemek yeterli olacaktır.

Yakın bir geçmişe kadar, süreli yayınların tasnifi, elbette başlığa göre, ancak hepsinden önemlisi yayın şehrine göre yapıldığı alfabetik sıralama ile çekmece kataloglarda bulunurdu. Bu bibliyografik kayıtlar, bugün 15 milyon kayıt içeren ve adı "Catalogue général" olan otomatik kataloğa aktarıldı. Bu aktarma esnasındaki eksik veriler ve/veya yanlışlar, BnF personeli tarafından "fark edildikleri" noktada kademeli olarak zenginleştirildi veya düzeltildi. Bu işlemi hâlâ bekleyen birkaç künye bulunmaktadır. Aralarında çoğunluğunun, özellikle Latin alfabesi dışı başlık taşıyan yayınların oluşunu hemen belirtelim.

BnF'nin yeni adına[8], yeni organizasyon ve yeni tesislerine, yeni teknolojiler eşlik etmiştir. Böylece, ikinci bin yıl, bugün bize ezelden beri var olmuş gibi görünen lakin o zaman oldukça devrimsel algılanan tasnif olanakları sunmuştur. Çekmecelerdeki kartlarda ve yüzlerce basılı ciltte bulunan kataloglardan genel bir çevrimiçi kataloğa geçmek elbette başlı başına büyük bir proje olmuştu. Latin alfabesinden başlayarak tüm basılı ve görsel-işitsel belgelerin künyelerini bir araya getirmek amaçlanmıştı. İlk aşamada, o zamana kadar eski kataloglarda orijinal yazımıyla yer alan Latin alfabesi dışındaki kayıtların, bibliyografik verileri ekranda « @ » işaretiyle gösterildi. Başlıkları, *Catalogue collectif des périodiques*'te

Bugün Türkçe el yazmalarına BnF Archives et Manuscrits dijital platformunda bu kataloğun yayınlanmasından sonra kütüphaneye girmiş olan 200 küsür belgeyi de kapsamış olarak ulaşmak mümkündür. Bkz. https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/.

[8] 1994 yılında Millî Kütüphane (BN) Fransa Millî Kütüphanesi (BnF) olduğunda, koleksiyonların yeni düzenlemesi, basılı materyalin tematik bölümlerine ve ayrıca farklı türlere göre bir bölünmesi öngörüldü. Kütüphane aynı zamanda Paris'teki Richelieu tarihi mekanında muhafaza ettiği matbu koleksiyonların ve Versailles'daki süreli yayınların Paris'in Tolbiac semtindeki "François-Mitterrand" adlı dört kuleli mevcut siteye taşınmasını üstlendi ve gerçekleştirdi.

(Süreli Yayınlar Kolektif Kataloğu) Latin harfleriyle verilen süreli yayınlara[9] ise bu ilk safhada çevrimiçi katalogda kısa veya eksik halleriyle ulaşıldı. Demirbaş verilerine dayanarak, bu künyeler daha sonra tamamlanacaktı. Nitekim çoğu için öyle oldu.

Son olarak, bu koleksiyonu dijitalleştirmek için projenin başlangıcında bir kısıtlama olarak hissedilen son bir organizasyon unsuruna değinelim. Daha önce hatırladığımız gibi, 1994 yılında Bibliothèque nationale'in yerini alması için öngörülen kurumla birleşmesi sonucu, 1998'in sonunda Fransa milli kütüphanesi BnF olarak kapılarını okuyucu ve araştırmacılara açtı. Milyonlarca basılı materyal – bazısının birkaç yüzyıllık olduğu ve monografilerle birlikte süreli yayınların da dâhil olduğu – Paris'teki Tolbiac mahallesindeki dört kulede yeni oluşturulan tematik bölümlere taşındı[10].

Sonuç olarak, iki yüzyılı aşkın bir süre önce Müteferrika matbaasından çıkan "beşik yayın"dan en son yayınlara kadar BnF'ye giren tüm "Türk" matbu malzemeleri, değişik bir sınıflandırmaya[11] tekabül eden durumlarına göre farklı koruma birimlere tahsis edildi. Özetle, Türk koleksiyonları BnF içinde birkaç tematik birime dağıtıldı ve bu fondan sorumlu küratör, bu bölümlerden sadece birine (Edebiyat ve sanat) idari olarak bağlandı. Bu da kütüphanenin diğer birimlerinde muhafaza edilmek üzere dağılan eserler üzerindeki eylemini sınırladı.

IV. Bir seçim kriteri daha?

Bu ortamda yukarıda sorduğumuz soruya dönelim: Misyonları dahilinde BnF'de Türk /Türkçe /Türkiye koleksiyonu ne olabilir? Fransızca Osmanlı yayınlar bu gruba nasıl akseder?

Örgütsel ve işlevsel nedenlerle, BnF'nin bu ilk soruya yanıtın kısa olması amaçlanmıştır ancak belge evreni bu kadar basit olmayabilir: Bahsi geçen Türk koleksiyonları, dili ne olursa olsun Türkiye'de fiziksel ve entelektüel olarak üretilmiş belgeler ve aynı zamanda tüm dünyada üretilmiş Türkçe dilindeki belgelerin tamamı olarak tanımlandı. Ancak bu tanım, içeriği nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren, "Fransızca dilindeki Osmanlı süreli yayınları" projemize dahil

---

[9] Bkz. *Catalogue collectif des périodiques du début du XVIIe siècle à 1939: conservés dans les bibliothèques de Paris et les bibliothèques universitaires des départements et ses divers suppléments, addenda et errata.* Paris: 1967-1981. Kalıcı bağlantı http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb342955717

[10] Basılı eserlere ayrılan dört tematik bölüm şunlardır: Felsefe-Tarih-Beşeri Bilimler (PSH); Hukuk-İktisat-Siyaset Bilimleri (DEP); Bilim ve Teknoloji (SCT) ve Edebiyat ve Sanat (LLA). Yeniden yapılanma vesilesiyle, bazı eski kitaplar Nadir eserler bölümüne (RES) katıldı. Son olarak Türkçe matbu kitap barındıran iki bölüm daha eklemeliyiz: Biri El Yazmaları Departmanı (MSS) ve diğeri Paris'te eski tersanelere yakın, Arsenal adıyla bilinen ve daha sonra Milli Kütüphane'ye bağlanan ayrı bir kitaplık (ARS).

[11] BnF'nin doğuşundan önceki tasnif, Milli Kütüphane'nin eski müdürlerinden Nicolas Clément tarafından geliştirilen bir sisteme göre, alfabenin harfleriyle ile belirlendi. Kutsal metinleri içeren A ile başlamak üzere, içinde o zamanlar edebiyatın "zayıf" ifadesi olarak kabul edilen romanın da girdiği Z ile tamamlanıyordu. Harflerin önüne eski bir varak boyutu (in-16, in-8 vb.) geliyor, harfin ardından ise bir giriş sıra numarası izliyordu.

etmeyi seçtiğimiz *Correspondance d'Orient* gibi Fransa'da yayımlanan Fransızca gazeteleri kapsamımızın dışında bırakmaktadır. Aynı şekilde bu tanıma göre konu dışı sayılan, bir Fransız tarafından kurulup ve Fransa'da yayımlanan *Pro-Armenia* gazetesinin Ermenileri olduğu kadar tüm Osmanlıları da ilgilendirdiği ve hatta içeriğinin politik görüşü sayesinde listemizde yer alması gerektiğini düşündük.

"Fransızca dilindeki Osmanlı süreli yayınları" olarak adlandırmayı seçtiğimiz dijitalleştirme projesini ve proje dahiline giren yayınların sadece bir kısmının başka kurumlara da misafirlik eden BnF'nin *Gallica* dijital kütüphaneside bulunuşunu, bu tarihî ve örgütsel bağlamda konumlandırmak gerekir.

V. Projenin doğuşu

BnF'nin koleksiyonlarının dijitalleştirilmesi 2000'lerin başında hızlandı. Amaç artık 1994'ten beri olduğu gibi ansiklopedik bir set oluşturmak değil, tematik bir külliyat seçkisi sunmaktı. Daha sonra, 2005 yılında, başkanı Jean-Noël Jeanneney[12] önderliğinde, diğer hedeflerin yanı sıra Fransız basınını OCR[13] formatında sunmayı amaçladığı toplu dijitalleştirmesiyle Google'ın o dönemdeki politikasına bir nevi meydan okudu. Ayrıca Fransa Kültür ve İletişim Bakanlığı'nın öncelikli ulusal programlarından biri de eski, yerel ve bölgesel -ve elbette Fransızca – basını sanal ortam için taramaktı. Bu nedenle BnF istisnai bir mali destekten yararlandı. "Osmanlı'nın Fransızca basınını" herkese ve her yerde erişilebilir kılma fikri bu hırslı teknolojik ortamda filizlendi.

Girişim, BnF'ye yaptığı mesleki ziyaretlerinden biri sırasında Prof. Edhem Eldem aracılığıyla, İstanbul'daki Osmanlı Bankası Araştırma ve Arşiv Merkezi'nden (OBARSIV)[14] geldi. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı[15] (AK) tarafından muhafaza edilen Osmanlı süreli yayınlarının pek çok Fransızca başlığını sanal ortama aktarma görevini üstlenen bu özel Türk kurumuyla iş birliği yapabilmek için BnF'nin Uluslararası İlişkiler Delegasyonundan geçmek (DRI) ve Türkiye'deki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nü (IFEA)[16] sürece dahil etmek gerekti. IFEA, idari statüsü nedeniyle BnF'nin Türkiye ile bu tür resmi ve bilimsel projelerle ilgilenecek ayrıcalıklı muhatabıydı. Böylece Türkiye ve Fransa'daki koleksiyonları birleştirmek için iki aşamalı bir iş birliği yaratılmış oldu: Atatürk Kitaplığı OBARSIV (şimdiki adıyla SALT) ile bir protokol

[12] *Quand Google défie l'Europe: plaidoyer pour un sursaut* (Paris: Mille et une nuits, 2005).

[13] İngilizcesi Optical Character Recognition olan bu kısaltma, dilimize Optik Karakter Tanıma olarak çevrilmektedir.

[14] OBARSIV, Osmanlı Bankası Araştırma ve Arşiv Merkezi, daha sonra Garanti Bankası bünyesine alındı ve 2011'den itibaren Garanti Bankası Kültür Kurumu SALT'a dönüştü. Tarihçi Edhem Eldem, bu bankanın arşivlerine dayalı araştırmalarını 1998 yılından itibaren yayımlamıştır.

[15] İstanbul Büyükşehir Belediyesi halk kütüphanesinin etkinlikleri ve katalogları http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php adresinden ziyarete açıktır.

[16] IFEA, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, merkezi İstanbul'da bulunan ve Fransa Dışişleri Bakanlığı ile Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi'ne (CNRS) bağlı bir Fransız araştırma merkezidir.

imzalamak durumundaydı. OBARSIV de böylece BnF ile IFEA'nın bilimsel güvencesi altında paralel bir anlaşma imzaladı.

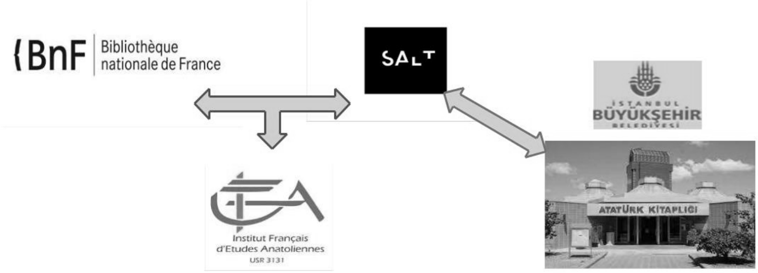

Kurumsal anlaşmaların şeması

İç düzende ise BnF'nin Türk ofisi, konumuz süreli yayınları muhafaza eden diğer departmanlarla doğrudan değil, bağlı bulunduğu Edebiyat ve Sanat (LLA) departmanı aracılığıyla iletişime geçmek zorundaydı. Her departmanın kendi öncelikleri ve kendilerine ait birer dijitalleştirme kotası vardı. Ayrıca bu işe ayrılmış personelleri ve kendilerine özgü sayılabilecek muhafaza etme kriterleri bulunuyordu. Katalogdaki herhangi bir müdahalede ve dijitalleştirme işlemlerinde, ayrı bir yönetimin teknik hizmetlerinden yararlanmak için benzeri bir komuta zinciri izlenmeliydi. Son aşamada ise, elbette her düzenleme, her adım, BnF'nin yıllık bütçesi tarafından onaya tabiydi.

Türkçe ofisi ilk önce, Türkiye'deki diğer üç "ortak" kurumda bulunan fonlarla karşılaştırma yapmak adına BnF'de muhafaza edilen koleksiyonların listesini hazırlamakla başladı. Ardından, bu dijitalleştirme girişiminin BnF tarafından dikkate alınması ve incelenmesi için, uygun savlar ve nicel taahhütler içeren bir proje gerekçesi hazırlanmalıydı. Bu gereklilikler girişimin hem iç departmanlardan hem de *Gallica* dijital kütüphanesine dahil olmak isteyen yerli ve yabancı birçok kurumdan gelen taleplerin arasında kendine yer bulması için temel koşulları teşkil ediyordu.

BnF'nin Genel kataloğunda aramayı yapılandıran ana araç, 1985'te yayımlanan Gérard Groc ve İbrahim Çağlar'ın referans çalışması *La Presse française de Turquie de 1795 à nos jours: histoire et catalogue*[17] (Artık G&Ç) adlı eser oldu. Eserin başlığının aksine, çalışmamızın başında da açıkladığımız gibi projemizin hedef belgeleri ne Fransız basınına sınırlı idi ne de sadece basına. Tüm süreli yayınlar seçilebilir durumdaydı. Daha sonraki aşamada veri kontrolleri başladığında, BnF'nin bu çalışmayı kolaylaştıran çevrimiçi toplu kataloğunu sunduğu senelerdeydik. Kütüphanelerin henüz otomatlaştırılmadığı ve internetin yaygın olmadığı bir dönemde hazırlanan Groc ve Çağlar'ın gerçekleştirdiği devasa raporlama

[17] Başlığı dilimize *1795'ten günümüze Türkiye'nin Fransız basını: tarih ve katalog* olarak çevrilebilecek eser. Fransız Dışişleri ve Savaş Bakanlığı tarafından yayımlanan *Türk Basını Periyodik Bülteni*'nin 15 Aralık 1919 tarihli ilk sayısında İstanbul'da çıkan Fransızca gazeteler sekmesi altında sadece beş başlık yer almaktadır. Daha eski zamanları ya da Türkiye'nin diğer bölgelerini kapsayan bir sayım bulunmamaktadır.

girişimi, yazarlar tarafından da kabul edilen[18] birkaç eksikliğine rağmen alanında vazgeçilmez bir kaynaktı. BnF'de Türk koleksiyonu belirli bir basılı katalogdan yararlanmadığından, G&Ç'de listelenen başlıkları genel çevirimiçi veri tabanında sorgulamakla yetindik. Sonuçların neredeyse tamamı kitaptaki verilerle uyuşuyordu. Bununla beraber çoğu zaman genel katalogda yer alan bibliyografik kayıtların yukarıda sözü geçen teknik aktarma işleminden dolayı birkaç küçük düzeltme gerektiriyordu. Bu gereksinme, kataloglarda verileri zenginleştirmek için bir fırsattı; lakin bu ilşlemi her zaman gerçekleştirmek mümkün olmadı[19]. Ayrıca alternatif aramalarımız (örneğin yayın yapma olasılığı yüksek Osmanlı coğrafyasındaki şehirlere göre) referans kitapta yer almayan bazı başlıkları bulmakla sonuçlandığında G&Ç listesini çok az da olsa genişletmiş olduk. Buna bir örnek Adana'da yayımlanan *Ferdâ. Siyasî, ʿilmî, edebî ġazete = Ferda. Journal turc politique et littéraire*'dir[20]. Yine referans kitapta olmayan ancak BnF'nin iki ayrı departmanında bulunan *Le Messager* français pour le Levant (İstanbul, 1899- ?) adlı yayını da örneklerimize ekleyebiliriz[21].

Le Messager Français pour le Levant

G&Ç'nin çalışması Türkiye'de ve Fransa'da, aynı zamanda dünyanın başka yerlerinde yüzlerce kütüphane veya özel koleksiyonda bulunan toplam 570 yayın listeliyordu. Bu listeden, *Ferdâ* örneği gibi tek sayısı bulunanlardan oldukça uzun

[18] *L'introduction au catalogue*ss. 49-50.

[19] *Progrès de Salonique*'in künyesi, "iki haftada bir yayımlanan politik, ticari ve edebi yayın" bunun bir örneğidir. Dijitalleşmesine rağmen eski eksik haliyle kalmıştır: http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb32844095b. Ancak *Courrier de Sophia*'nın (sic) künyesi seçilme sürecinde zenginleştirildi: http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb32750805t

[20] https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb32774166gyalnızca 18 Ocak 1921 tarihli 204 numara mevcut ve GR FOL-Jo-20842 bölümünde muhafaza ediliyor.

[21] Kısmen Bilim ve Teknik departmanında (Fol-V-4250) ve kısmen Arsenal kütüphanesinde (Fol-Jo-1287 (BIS K)).

ömürlü[22] günlük bir gazete olan *Stamboul* gibi neredeyse tüm serisi tamamlanmış olanlara kadar kayda değer bir kısmı BnF'de yer alıyordu.

VII. Koleksiyonun yapılaşması

Çoğu zaman toplu sayıları tam olmayan ancak başlık açısından önemli olan bu koleksiyonu eski Milli Kütüphane nasıl bir araya getirdi? Başlı başına bir araştırma konusu olan her süreli yayının girişini takip etme işlemi için zaman ayıramadık. Ne yazik ki katalogdaki kayıtlar[23] giriş verilerini sunmamakta ve çoğu belge de bu bilgileri taşımamaktadır. Bununla birlikte *Mechveret, Organe de la jeune Turquie* (Tr. *Meşveret*) gibi siyasi sürgüne uğrayan Türklerin basını dahil, Fransa'da yayımlanan eserlerin derleme kanunu yoluyla gelmiş olmalarını varsayabiliriz. Bu ifade, Fransa'da yayımlanan ve dağıtımı yapılan belgelerde yer alır. Bu duruma bir örnek ise belgenin ilk sayfasına açıkça "Derleme" yani "Dépôt légal" yazısıyla damgalandığı *Correspondance d'Orient, La Turquie contemporaine*, daha sonraki adıyla *Le Yıldız = L'étoile orientale*'dir[24]. Bu varsayımı doğrulayan birkaç örneğin yanı sıra başka birkaç durumdan daha söz etmek gerekir. Bazı yayınlar bağış yoluyla geliyorlardı. Her ikisi de İstanbul'da yayınlanan Pasteur Fransız Hastanesi'nin raporları ve *Djem. Revue Politique, humoristique et satirique illustrée* (Tr. *Cem. Siyasi Edebi Musavver Mizah Mecmuası*) gibi bazıları bağış kaşesi ve numarasını da taşıyor. Onları Paris Ulusal Kütüphanesi'ne gönderme nezaketini gösteren kişi veya kurumun izini sürmek ilginç olurdu. Yayımlandıkları tarihte mi, yoksa ilerleyen dönemlerde bir bağış yoluyla mı gelmişlerdi? Aynı soru birkaç sayısı postayla gönderilen *Le Courrier de Sophia* (sic) gibi gazeteler söz konusu olduğunda da gündeme geliyor (bu yayınlarda Bulgar posta pullarının izlerine rastlanıyor). Koleksiyonlara nasıl girmişlerdi? Bu soruya yaklaşımımız, ücretli bir "aboneliğin" daha eksiksiz bir koleksiyondan yararlanma imkânı olması gerektiği yönündedir. Birinci Dünya Savaşı yılları dışında 1891'den 1934'e kadar neredeyse kesintisiz olarak ulaşan *Stamboul* başlıklı günlük gazete bunun bir örneğidir.[25]

VIII. Belgelerin hazırlanışı

Bu bilgiler ışığında G&Ç'de adı geçen tüm yayınları dört ortak çalışan kurumdan en az birinde bulduktan sonra bir araya getirmek adına SALT ile iş

[22] İki tarihçinin kataloğunda belirtilenin aksine BnF koleksiyonu tam değildir: Toplam 59 yıllık yayında 1878 yılının sayıları eksiktir.

[23] Koruma birimlerini yöneten personele açık olanlar ve halka açık olmayanlar bile.

[24] Derleme nüshası (fr.dépôt legal) damgasının kullanımı 1851'e dayanıyorsa da süreli yayınlar için bu uygulama daha sonra gerçekleşmiştir: Örneğin 1934 tarihli derleme kaşesiyle birlikte Milli Kütüphane / Süreli yayınlar ibaresini taşıyan yuvarlak bir damga bulunur. Bkz. Josserand ve Bruno.

[25] Alemdar "Neredeyse eksiksiz koleksiyonu olmadan [bu çalışma] asla başarıya ulaşamazdı" (s. 317) olarak nitelediği bu gazeteyi konu alan tezinde (Bkz. yazının sonundaki Kaynakça) çalışmasına yardımcı olması adına yararlandığı koleksiyona dair hiçbir bilgi vermemektedir. Tarafımızdan başvurulan birkaç sayı herhangi bir giriş damgası taşımamaktadır.

birliği içinde 12 sütunlu bir tablo oluşturduk. Yukarıda da belirtildiği gibi uzun vadede amaç, hangisinin daha eksiksiz durumda olduğunu ayırt etmek adına her başlığın yer aldığı koleksiyonun teker teker durumunu belirlemek, eksik olan koleksiyonlardaki başlıkları bir araya getirilmesi yöntemiyle "deliklerin" kapatılıp kapatılamayacağını görmekti. Sütunlar aşağıdaki şekilde doldurulmalıydı:

N°	*PFT*	*Bölge*	*Şehir*	*ISSN*	*Başlık*	*Tarihler*	*BnF*	*DPT*	*ATK*	*SALT*	*IFEA*

N° = Dört ortak kuruluşun tüm koleksiyonlarındaki ortak sıra numarası

PFT = G&Ç kitabında atanan sayı (bunun olmaması durumunda kitabın sayfa numarası)

Bölge = Yayın Bölgesi, EO (Osmanlı İmparatorluğu) ya da EUR (Avrupa)

Şehir = Yayınlandığı şehir, IST ya da IZM ya da PAR vb.; Osmanlı İmparatorluğu'nun çevre bölgeleri ise (PER);

ISSN[26] = Bu numaranın atanmadığı çok sayıda başlık olduğu için doldurulmamıştır. Bu sütun, dijital kütüphane *Gallica*'daki demirbaş numarasını belirlemek için kullanılmıştır. Başlık = Alt başlık ve değişiklikleri de dahil olmak üzere tam başlık;

Tarihler = ilk ve son üç yayın tarihleri;

BnF = BnF'de basılı ve mikroform demirbaş numaraları; ayrıntılı koleksiyon sayıları;

DPT = Belgeyi muhafaza eden BnF departmanları (DEP, PHS, LLA, SCT, ARS);

ATK = İstanbul Atatürk Kitaplığı'ndaki koleksiyonun durumu;

OBAAM >SALT = Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'ndeki koleksiyonun durumu;

IFEA = Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ndeki koleksiyonun durumu.

Böylece G&Ç tarafından belirlenen başlıkların yaklaşık beşte birini BnF kataloğunda bulduk. Bunların neredeyse hepsi, tam olarak söylemek gerekirse yüzde 96'sı, BnF'nin Türkçe ofisinin bağlı olduğu bölüm dışındaki üç, hatta dört departman tarafından muhafaza ediliyordu! Daha önce de ifade ettik, her bölümün kendine özgü dijitalleştirme öncelikleri vardı; bu öncelikler Fransızca dilindeki Osmanlı süreli yayınları değildi. Ayrıca, tanımlanan koleksiyonların çoğunlugunda sayı eksiklikleri vardı. Dolayısıyla projeye onay vermesi beklenen komitenin olası bir ret kararı almasından endişe duyuluyordu. BnF'nin uluslararası ilişkiler delegasyonu (DRI) bu girişimin yürütülmesinden yanayken tüm kütüphane koleksiyonlarından sorumlu üst birim (DCO[27]) birtakım sıralamalar yapmak zorundaydı.

Bu girişimimizin daha önce bahsedilen Kültür ve İletişim Bakanlığı tarafından verilen istisnai mali destekten yararlanabilmesi için operasyonumuzu üç aşamalı olarak gerçekleştirmeye ve BnF'nin Türkiye'deki ortaklara kıyasla ya

26 ISSN = *Uluslararası Seri Standardizasyon Numarası*: Geriye dönük ya da eserin basım tarihinde her süreli yayına, onları tanımlamak ve birbirinden ayırt etmek adına atanan sekiz haneden oluşan numara.

27 DRI = Délégation aux relations internationales ; DCO = Direction des collections.

eksiksiz ve/veya Fransa'da (ve Avrupa'da) yayımlanan gazete ve dergilerle başlamaya karar verdik. Bu nedenle dijitalleştirme komitesinin onayına sunulan proje tanıtımında "Bu basın yer yer Fransız, yer yer Fransızca dilindeki Osmanlı [kaynaklarından oluşuyor]" şeklinde bir açıklamayla başladık. Dolayısıyla, hedef belgeleri Fransa'nın kültürel mirasının bir parçası olarak vurguladık. Bu gerekçe projenin BnF'nin dijitalleştirme programlarında yer almasında kuşkusuz yardımcı oldu. İkinci aşama, Osmanlı topraklarında bulunan ancak diğer ortak kurumlarda bulunmayan basın başlıklarını kapsayacaktı. Üçüncü ve son aşamada önerilecek geri kalan diğer dergiler ise ister Türkiye'de ister dünyanın başka yerlerinde bulunan, bu projeye katkıda bulunacak başka kütüphaneleri işbirliğine teşvik umuduyla dört ortak arasında fazla sayıda eksiği olan koleksiyonları bir havuzda toplamaktı. Bu son safha teknik açıdan imkansız nitelendi.

Belgelerin hazırlanması, bir yanda kataloglama ekiplerinin, diğer yanda muhafaza (konservasyon) ekiplerinin müdahalesini gerektiriyordu. Yukarıda da hatırlattığımız gibi kayıtların zenginleştirilmesi ve/veya düzeltilmesi, ardından katalogda belirtilmeyen koleksiyonların durumunu detaylandırmak lazımdı. Eğer koleksiyonun durumu katalogda belirtilmişse bu bilginin depolardaki somut eser sayılarıyla uyuşup uyuşmadığını kontrol etmemiz gerekiyordu. *Gallica* dijital kataloğuna aktarılabilmeleri için kayıtların her birine projeye verilen kod adı eklendi. Her bölümdeki muhafaza etme sorumluları ise belgenin işlemlere dayanaklılığı bağlamında dijitalleştirmeye izin vermekte çok titiz davranıyordu. Sıkça rastlanan iki durum örneği vermek gerekirse; öncelikle 19. Yüzyıl baskı kağıdının genellikle yanık veya hasarlı oluşunu hatırlatabiliriz. *La Presse de Constantinople* (1874-?) bundan dolayı "ellenmesi imkânsız" gerekçesiyle dijitalleşmeye uygun görülmedi. Bir başka durum ise, cilt kapağının açılmakta zorluk göstermesi yüzünden işlemin belge için tehlikeli oluşu öne sürülerek verilen itiraz oldu. Buna örnek yayın hayatı oldukça uzun sürmüş, sayıları neredeyse eksiksiz ve bu haliyle başka hiçbir kütüphanede bulunmayan *Stamboul*[28] gazetesine alınan ret oldu. Üstelik yalnızca ciltlerin sıkı olması değil, gazetenin boyutunun büyüklüğü de dijitalleştirme için uygulanması gereken işlemi belge için tehlikeli kılıyordu[29]. Son olarak ise belgelerin büyük olasılıkla yanlış depolanmaları ya da daha düşük bir olasılıkla çalınmaları sonucu "yerlerinde olmama" durumu da *Gallica*'ya geçememeleri nedenleri arasındaydı. Buna örnek *Beyrouth*, *Le Réveil* gazetesinin talihsiz akıbetini gösterebiliriz; oysaki katalogdaki verilere göre bu gazetenin birçok sayısı BnF'de olmalıydı[30]!

[28] Alt başlığı *Journal quotidien politique et littéraire. Organe des intérêts français au Levant* idi.

[29] Söz konusu dönemden itibaren tamamen dijital hale getirildi, bugün gazetenin başlangıcından 1950'lere kadar olan sayılarına NUMP-22656 numarasından erişmek mümkün. Gazetenin daha sonraki sayıları ise NUMP-22767 altında bulunuyor ve ancak *Gallica Intramuros* üzerinden erişildiğinden BnF'ye şahsen başvurmak gerekiyor.

[30] http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb32853643q : Koleksiyonun durumu sekmesini açarak bu gazetenin BnF'de önemli miktarda sayısının bulunduğunu görebiliriz. Eseri muhafaza eden departmanın cevabı ise kontrol edildikten sonra bile sayıların "yerinde görünmesine rağmen kayıp" olduğu yönünde!

IX. *Gallica*'daki koleksiyon

BnF ilk etap için seçtiği birkaç düzine başlığı dijitalleştirmeye ve ardından internet ortamına aktarmaya başlarken SALT da üstlendiği koleksiyonlarla işlemlerde hızla ilerliyor ve projenin kendine ait kısmını büyük ölçüde tamamlıyordu. BnF ve SALT arasında imzalanan anlaşma kurumların her birinin kataloğunun diğerinin dijitalleştirilmiş koleksiyonuna yönlendirme yapmasını, dolayısıyla bir çeşit veri alışverişini şart koşuyordu. Böylece *Gallica*'ya erişim sağlayan kişiler basit bir tıklama ile SALT tarafından dijitalleştirilen başlıkların kayıtlarına yönlendirilmiş oldular.

Gallica *dijital kütüphanesinde SALT tarafından taranan bir derginin görüntüsü*

Sanal ortamda ulaşılması sağlanan ve sayıları giderek artan onca dergiye rağmen *Gallica*'daki belge yığınında bu kayıtları bulmak güçtü. Bu yüzden bazı belgeler konulara göre gruplanarak görünürlük kazandı. BnF'deki Fransızca Osmanlı süreli yayınları bu yöntemle ilkönce belge türüne göre "Basın ve dergiler" sonra da "Ülkeler ve coğrafi alanlar" başlıkları altında gruplandırıldılar. Bu tıklamalar sonucu açılan sayfa taranmış başlıkları sunar.

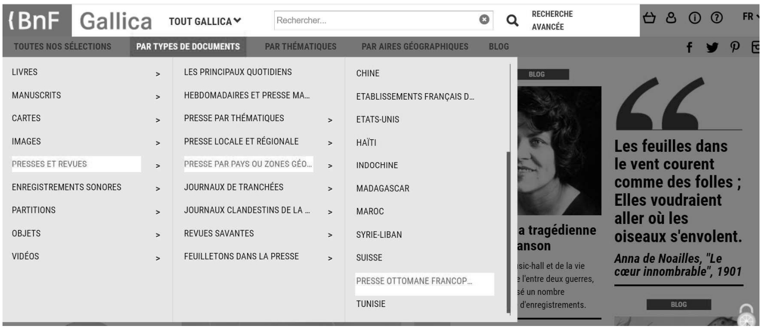

Daha sonra dijitalleştirilmiş Fransızca dilinde Osmanlı süreli yayınları BnF'nin bünyesi altındaki çok sayıda kütüphanenin katıldığı "Bibliothèques d'Orient"a (Tr. Doğu Kitaplıkları) sayfalarının içeriğine katıldı. Bu girişimin amacı "Ortak Mi-

ras"[31] başlıklı iddialı program kapsamında Yakındoğu ile ilgili belgeleri seçip değerlendirerek onları bir havuzda toplamaktı. Böylece "Fransızca dilinde Osmanlı süreli yayınları"na bir editoryal metin eşlik ediyor, aynı zamanda BnF ve SALT kurumlarındaki dijitalleştirilmiş belgelere yönlendirme yapılıyor.

BnF'nin, koleksiyonlarındaki bu gazete ve dergilerin dijitalleştirmeye devam ettiğini görmek oldukça sevindirici, ancak *Gallica*'ya en son eklenen başlıkların yığınlar içinde kaybolması ve onları bir araya getiren grupların adı altında yer almaması üzücüdür. Bu yazıyı yazarken *Gallica*'yı son ziyaretimizde *Courrier de Sophia* nihayet taranmış ve aktarılmış olmasına rağmen bu gruplara dahil edilmemiş olduğunu gördük. BnF'de artık "Türk" koleksiyonlarından sorumlu personelin olmayışı, araştırmacılar için çok faydalı olan bu projenin izlenmesini ve güncellenmesini etkilememelidir. Umarız Türkiye ve Türkiyatçılar tarafından gelecek bir hatırlatma veya talep sayesinde BnF, seneler önce başlayan bu ortak çalışmadan kendine düşen payını devam ettirecek ve tamamlayacaktır.

Bibliothèque d'Orient (Tr. Doğu Kitaplıkları) web sayfası

Çeviri: Beren Şimşek

Kaynakça

Alemdar, Korkmaz. *Istanbul: "1875-1964": histoire d'un journal d'expression française publié en Turquie*. Thèse de doctorat. Strasbourg: Université des sciences juridiques, politiques et sociales, [1975].

Arusoğlu, Sezai. *Türkiye'de Fransızca Basın*. Yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi, 1988.

Atabay, Mithat. *Türk basın tarihi: 1831'den günümüze Türk basını tarihi ve gazeteciler*. Edirne: Paradigma Akademik, 2015.

Baykal, Erol A. F. *The Ottoman press (1908-1923)*. Leiden; Boston (Mass.): Brill, 2019.

Bayrak, Orhan M., *Türkiye'de gazeteler ve dergiler sözlüğü (1831-1993)*. İstanbul: Küll yay., 1994.

Blasselle, Bruno. *La Bibliothèque nationale*. Paris: Presses universitaires de France, 1989.

[31] https://heritage.bnf.fr/bibliothequesorient/en/francophone-press-ottoman-art#francophone-press-ottoman

Clayer, Nathalie, Alexandre Popovic & Thierry Zarcone (ed.). *Presse turque et presse de Turquie: actes des trois colloques [d'Istanbul] organisés par l'Institut français d'études anatoliennes et l'École supérieure de la presse de l'Université de Marmara.* Istanbul; Paris: Éd. Isis, 1992.

Clogg, R. "A further note on the French newspapers of Istanbul during the Revolutionary period (1795-1797)" *Belleten* 39 (1975) ss. 483-490.

Dumont, Paul. "Un Organe Sioniste en Turquie: La Nation (1919-1920)", *Türkiye'de yabancı dilde basın: 16-17-18 Mayıs 1984*/[sempozyumu düzenleyenler İstanbul Üniversitesi Basın yayın yüksekokulu, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basın yayın yüksekokulu, 1985.

Girgin, Atilla. *Türk basın tarihinde yerel gazetecilik*. İstanbul: İnkılâp, 2001.

Groc, Gérard ve İbrahim Çağlar, *La Presse française de Turquie de 1795 à nos jours: histoire et catalogue*. Istanbul: Isis Yay, 1985.

Guillon, Hélène. *Le "Journal de Salonique": un périodique juif dans l'Empire ottoman, 1885-1911*. Paris: PUPS, 2012.

Güleryüz, Naim. *Türk Yahudi basını tarihi: süreli yayınlar*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2015.

Jeannenay, Jean-Noël. *Quand Google défie l'Europe: plaidoyer pour un sursaut.* [Paris]: Mille et une nuits, impr. 2005.

Josserand, Pierre & Jean Bruno. "Les estampilles du département des Imprimés de la Bibliothèque nationale", *Mélanges d'histoire du livre et des bibliothèques offerts à Monsieur Frantz Calot.* Paris: Librairie d'Agences, 1960, ss. 261-298.

Koloğlu, Orhan. "Türkçe dışı basın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.* İstanbul: İletişim yayınları, [1983-1985]. C. 1 (1983), ss. 94-98.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de basın*. İstanbul: İletişim yay., 1992.

Lagarde, L. "Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque révolutionnaire" *Journal Asiatique* (1948), ss. 271-276.

Lagarde, L. "Note sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmoud II", *Journal Asiatique* (1950), 103-144.

Mismer, Ch. *Au jour le jour, 1867-1870: mélanges politiques et philosophiques.* Constantinople: Typographie et lithographie centrales, 1871.

Salon, Albert. *L'Action culturelle de la France dans le monde.* Paris: F. Nathan, 1983.

Struass, Johann "Who Read What in the Ottoman Empire (19 th 20 th centuries)?", *Middle Eastern Literatures*, VI/1 (2003), ss. 39-76.

Strauss, Johann "Le livre français d´Istanbul (1730-1908)", *Livres et lecture dans le monde ottoman*, Frédéric Hitzel [=*Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 87/88 (1999)], ss. 277-301. [Aynı makalenin Türkçe versiyonu: Üyepazarcı, Erol "İstanbul´da basılan Fransızca kitaplar", *Müteferrika* 18 (kış 2000), ss. 3–35].

Thobie, Jacques. *Les intérêts culturels français dans l'Empire otoman finissant: l'enseignement laïque et en partenariat.* Paris; Louvain; Dudley, Ma.: Peeters, 2008.

Thobie, Jacques. *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman: 1895-19*14. Paris: Publications de la Sorbonne, 1977.

Türesay, Özgür. *Être intellectuel à la fin de l'Empire ottoman: Ebüzziya Tevfik (1849-1913) et son temps.* Tezi yöneten François Georgeon, Paris: Inalco, 2008.

"La presse périodique turque", *Annuaire des deux mondes*, 1850, ss. 813-814.

Osmanlı Döneminde Arapça Süreli Yayınlar

Ali SONAY*

I. Giriş Sözleri

"Arap Baharının" yankılarıyla, 2010'dan itibaren, Türkiye ve Arap Dünyası siyasi ve toplumsal zeminde güçlü bir etkileşim sürecine girmiş bulunuyor. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle yaşanan milliyetçi kimliklerin belirlenmesi ve inşası sürecinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Doğu Akdeniz'de Osmanlıdan doğan Arap devletlerinin "iki taraf" arasındaki ilişkileri, etkileri bugüne kadar yansıyan belli bir siyasi ve kültürel "kuşku" çerçevesinde şekillendi (Ahmad 2014; Jung 2007; Kayali 1997).

"Arap Baharı" öncesindeki on sene, özellikle Suriye ile bir yakınlaşma süreci yaşandı. Bu süreçte siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliği zemini genişledi. Bu sürecin en belirgin örneklerinden biri, Türkiye'nin popüler kültürü vasıtası ile, özellikle televizyon dizileriyle, bölgenin yumuşak gücü olarak algılanması oldu.

Arap toplumlarının ayaklanmasıyla ve rejimlerin gösterileri bastırmasıyla bölge genelinde siyasi ve toplumsal meşruiyet krizi derinleşmiş, bu aynı zamanda Türkiye'nin Arap devletleriyle ilişkilerini etkilemiştir (örneğin Suriye ile 2012'de ve Mısır ile 2013'te ilişkiler sonlandırılmıştı). Bugünlerde Türkiye'de, Türk-Arap ilişkileri özellikle siyasi ve Türkiye'de bulunan "Arap" mülteciler perspektifinden algılanıyor.

---

* University of Bern, Institute for the Study ofthe Middle East and Muslim Societies / ORCID: 0000-0002-6722-7336 / ali.sonay@islam.unibe.ch
Geliş tarihi: 7 Nisan 2022 / Kabul tarihi: 21 Mayıs 2022
Kebikeç olarak Ali Sonay'a "Arapça Süreli Yayınlar" bölümü editörü olarak katkıları ve desteği için teşekkür ederiz.

Basın tarihi, toplumsal mücadeleleri, iktidar ilişkilerini, kimliklerin inşasını, ideolojilerin belirginleşmesini, modernleşme tarihinin fiziki ve zihinsel hudutlarının çizilmesini ve gazeteciliğin tarihsel evrimini ve algılanışını açıklayabilecek bir mercek. Bu bağlamda, *Osmanlı Döneminde Arapça Süreli Yayınlar* dosyası, yukarıda değinilen temaları hem tarihsel perspektiften aydınlatacak hem bugüne de ışık tutabilecek.

Giriş yazısının geri kalan bölümünde, Osmanlı döneminde Arapça gazetelerin tarihsel gelişimini ve etkilerini bir çerçeveye oturttuktan sonra, dosyadaki makaleler bu çerçeve dahilinde kısaca tanıtılacak.

II. Tarih: Arap Basını ve ana nitelikleri

Gorman ve Monciaud'un (2019: 10) açıkladığı üzere, şu ana kadar basın tarihi üzerine yapılan akademik çalışmalar, ağırlıklı olarak siyasi ve kültürel bir tarih incelemesi olarak, üç ana eksen etrafında gelişmiştir: 1) tarihi aktaran, 2) tarihi şekillendiren ve 3) toplumların değişim süreçlerini algılamamızı sağlayan bir unsur şeklinde.

Bu bağlamda tarih bilimi, basının, modernleşme ve milliyetçilik fikirlerinin yaygınlaşmasında belirleyici bir rol oynadığını göstermiştir (Anderson 2020). Basım teknolojisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyılından itibaren Musevi ve Rum cemaatlerine ait matbaalarda bulunuyordu ve Arapça basılan ilk kitap, Halep'te 1706 yılında *Kitâbü'z- Zabûr eş-Şerîf* mezâmîri olmuştur (Ayalon 2016: 1; *İslâm Ansiklopedisi*).

Ayalon'un izah ettiği gibi, Arap coğrafyasında matbaa öncesi yüzyıllardır gelişen bir kitap yazım tarihi söz konusu. Kitap yazımı özellikle dini konular, edebiyat ve bilim üzerine yoğunlaşmıştır. İslam dünyası dışından bilgilere ve etkenlere ne var ki az yer verilmiştir (Ayalon 2016: 70). Matbaayla gelen teknolojik dönüşüm, bu bağlamda hem devamlılığa hem değişime yol açmıştır. Bir yandan, yukarıda belirttiğim gibi, ilk basılan eserler, dini ağırlığını korurken (buna "klasikleri" de ekleyebiliriz, mesela İbn Haldun'un *Mukaddimesi; a.g.e.*, 71-74) öte yandan "klasik" kitapların daha kolay olan üretim süreci, kesinlikle daha yaygın bir şekilde okunmalarına yol açtı ve baskı sayıları 19. yüzyıla kadar yazılmış eserlerin sayısını geçti (*a.g.e.*, 76).

Ancak matbaa aynı zamanda, şekil ve içerik yönünden de devrim niteliğinde oldu. Özellikle Arap coğrafyasında 19. yüzyılın ortasından itibaren başlayan "*nehda*" (*en-nahḍa*, النهضة) entelektüel aydınlanma sürecinin etkisi belirleyici nitelikte (*a.g.e.*, 78). Napolyon Bonapart'ın Mısır seferi (1798-1801) ve Tanzimat reformları, Osmanlının Arap vilayetlerinde de toplumsal düzeni yeniden şekillendirdi ve bu aynı zamanda dünyayla ama bilhassa da Avrupa ile fikirsel açıdan yeni bir etkileşim süreciyle bir arada gelişti (Ahmad 2014; Tarrâzî 1913).

Osmanlının diğer vilayetlerinde olduğu gibi, Tanzimat döneminde gerçekleştirilen ekonomik, hukuksal ve eğitimsel reformlar, yeni teknolojiyi yeni fikirlerle buluşturunca, yeni toplumsal imkânları ve dinamikleri doğurdu. Örneğin,yeni kurulan seküler bilim kurumlarının, kimlik hakkı taleplerinin ve yeni bir orta

sınıfın doğuşunun yanı sıra, dünyaya ve "özbenliğe" dair de yeni bir ilgi doğarak o zamana dek örneğine rastlanmamış sayıda tarihi, felsefi, sosyolojik ve diğer bilimsel ve edebi konular üzerine Avrupa dillerinden Arapçaya tercümeler yapıldı ve ansiklopediler yayınlandı (*a.g.e.*, 78-81). Basın alanında aynı zamanda yeni formatlar da belirleyici olurken, bunların en önemlisini süreli yayınlar teşkil etti: Dergiler ve gazeteler toplumsal iletişimin temel platformu olarak gelişti ve böylece yeni bir bilincin inşasında çok önemli bir etken oldular. Özgürlük, siyasi katılım gibi konular da bu çerçevede giderek önem kazanmaya başladı (*a.g.e.*, 81).

Süreli yayınların gelişimi, ayrıca, çok hızlı genişleyecek ve gazeteci-editör-okur arasında etkileşim kanalı açacak biçimde şekillendi (*a.g.e.*; Baykal 2019; Tauber 1990). Ayalon bu süreci şu şekilde açıklıyor:

> Avrupa'daki dergilerin ve gazetelerin gelişmesi ve merkeze konumlanması on yıllar, hatta bazı yerlerde yüzyıllar almışken, Orta Doğu'da benimsendikleri dönemde oldukça gelişmiş bir medyaya dönüşmüş olduklarından, kısa sürede kamu iletişiminin temel direkleri hâline gelmişlerdir. Dergiler ve gazeteler, yerel sınırların ötesindeki dünya hakkında önemli bir malumat kaynağı, hatta belki de en önemlisiydi. Burada önemli olan, yeni bir yazı biçimi olmaları. Gazetelere dair neredeyse her şey yeniydi: süreli yayın olmaları, her sayının bir öncekini kadük hâle getirmesi; geniş format, ciltleme olmayışı, taşınabilirlik, katlanabilirlik, sayfa düzeni ve yazılı metinlere yönelik geleneksel yaklaşımdan farklı olarak okunduktan sonra kolayca elden çıkarılabilirlik gibi fiziksel özellikleri. Gazetelerden çok dergilere özgü diğer bir yenilik ise, yazar/editör ile okuyucu arasında ve okuyucuların kendi aralarında etkileşimli bir platform olarak hizmet vermeleriydi. Süreli yayınlar, dinamik bir metin oluşturma temposu başlattı, böylece tüketimlerinin hızı da arttı ve (bu gazetelerin ciltlerini bulunduran) kitap koleksiyonlarının eskisinden daha hızlı büyümesini sağladı. Dolaşımlarının ölçeği ve coğrafi kapsamı da diğer metinlerinkinden daha genişti. Bu gazeteler, aynı zamanda, o güne kadar mümkün olandan çok daha geniş bir ölçekte, çeşitli hizmetlerin, faaliyetlerin ve malların kamuya duyurulması ve tanıtılması rolünü de üstlendiler (Ayalon, 81).[1]

[1] "Having taken decades, in some places even centuries, for journals and newspapers in Europe to evolve and reach their centrality, they were embraced in the Middle East as highly developed media and soon became pillars of public communication. Journals and newspapers were a major source, perhaps the major source, of intelligence on the world beyond the local confines. Here we are concerned with their being a novel form of writing. Nearly everything about newspapers was new: their sequential appearance, with each issue rendering the previous one obsolete; their physical traits – large format, no binding, portability, foldable shape; their page layout; and their being explicitly disposable, in departure from the customary deference to written texts. Another novelty, typical of journals more than of newspapers, was their serving as a platform for interactive exchanges between author/editor and readers and among the readers themselves. Periodical publications introduced a dynamic pulse of text making, thereby enhancing the pace of their consumption and making book collections (which kept bound volumes of them) grow faster than before. The scale and geographic compass of their circulation, too, were wider than those of other texts.

Ayalon üç ayrı süreli yayın formatı zikrediyor: 1) hükümete bağlı olan süreli yayınlar, 2) bilim ve edebiyat ağırlıklı olan dergiler ve 3) haber ağırlıklı gazeteler.

İlk format, içerik olarak bugünkü *Resmî Gazete* ile benzerlikleri olacak şekilde ve özellikle Kavalalı Mehmet Paşa'nın önderliğinde Osmanlı Devleti'nde de yaygınlaştı.

İkinci grup, ilk formattan daha popüler olmakla birlikte bilhassa İstanbul, Beyrut, Kahire gibi büyük kozmopolit metropollerde yaygınlaştı ve *mecelle* olarak tanındı. Bu yayınlarda çoğu zaman, bilim ve edebiyat global kavramlar olarak algılandı. *Nehda* döneminin önemli yayınlarına örnek vermek gerekirse, bu dosyadaki makalelerin de atıfta bulunduğu gibi, Reşit Rıza'nın kurduğu ve yazdığı *el-Menâr* (1898-1935) ve Muhammed Kürd Ali'nin yazdığı *el-Muktetaf* (1876-1951) ile Corcî Zeydân'nın 1898'de kurduğu ve bugüne dek yayınlanan *el-Hilâl* dergileri, mecelle formatı kapsamındadır. (*a.g.e.*, 82-83).

Üçüncü grup ise günümüzde iyi bildiğimiz gazete formatını kapsıyor. Keza İstanbul, Kahire, İskenderiye ve Beyrut gibi büyük kentler, gazetelerin merkezi olmuştu. Mısır'ın özerk durumu, özellikle Arap basının cazibe merkezine dönüşmesinde etkili oldu. Örneğin, bugün de yayınlanan *el-Ehrâm* gazetesi Lübnanlı iki kardeş tarafından 1876'da İskenderiye'de kuruldu. Ne var ki İstanbul da Arap basını için, dosyada bir diğer makalenin de vurguladığı gibi, çok önemli bir işlev gördü ve bu işlevini korudu. Mesela yine *Nehda* aydınlanmasının en üretken gazetecisi ve edebiyatçısı Fâris eş-Şidyâk, *el-Cevaib* gazetesini 1861-1884 arasında İstanbul'da neşretti. Bu bağlamda, basının Osmanlı döneminde sadece milliyetçiliklerin keskinleşmesine yol açtığını vurgulamak indirgeyici bir yaklaşım olur. Alp Yenen'nin (2020) bize Muhammed Kürd Ali ve Reşit Rıza'yı da örnek göstererek belirttiği gibi, bir Türk-Arap birlikteliği, özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra pekâlâ tartışılıyordu.

Kısaca özetlersek, Osmanlı döneminde Arapça matbaa yayıncılığının da ivme kazandığını, bu süreçte gazeteciliğin işlevlerinin doğduğunu ve yayıncıların/yayınların hem farklı toplumlar arasında hem devletin kurumlarıyla belirleyici ilişkilere sahip olduğunu belirtmek gerek.

Bir sonraki bölümde Arapça süreli yayınlarının siyasi ve toplumsal etkisini (ağırlıklı nicel bir metodoloji ile) daha yakından mercek altına alıyorum ki dosyanın makaleleri daha anlaşılır bir bağlamda okunabilsin.

III. Osmanlı Döneminde Arapça Süreli Yayınlarının Etki Alanları: Nicel bir Yaklaşım

Basının ne denli bir devrime denk geldiğinin ipuçlarını üst bölümde vermeye çalıştım. *Kebikeç*'in Türkçe dışı basını konu edinen önceki sayıları, Osmanlının

---

These papers also assumed the role of public announcers and promoters of various services, activities, and goods, on a far wider scale than had hitherto been possible." (Hakan Paşalı'ya İngilizceden Türkçeye tercüme sürecinde yardımı için çok teşekkür ediyorum.
ORCID: 0000-0002-1579-7716; hakanpasali@gmail.com.

son döneminde oluşan medya çeşitliliğini hem bölgesel hem dilsel yönüyle tasvir etti. Buna ilaveten, gazeteciliğin hukuksal zemini ve meslek anlayışı/habitus dayeni gelişen ve kontekste bağlı olarak evrilen unsurlar olarak belirlenmiştir.

Süreli yayınlar, ilk dönemden, yani 19. yüzyılın ortalarından itibaren çok yaygın hâle geldi ve alan denetlenemez olduğundan 1864 senesinde ilk *Matbuat Kanunu* yürürlüğe girdi (Baykal 2019: 35). Kanun, izin başvurusu şartı getiriyor ve yayın durdurma koşullarını belirliyordu (*a.g.e.*).

1908'de İkinci Meşrutiyet'in başlangıcıyla, bütün vilayetlerde hızlı bir yükseliş söz konusu (Baykal 2019, 47-48). Örneğin, İstanbul'da 525 gazete başvurusu yapılırken, toplam 55 gazete mevcuttu (*a.g.e.*, 48). Bu rakamlar, Arap vilayetlerinde ve mutasarrıflıklarında şu şekildedir: Beyrut (86/17), Suriye (24/3), Halep (22/1), Kudüs-i Şerif (21), Trablusgarp (9/1), Hicaz (7), Musul (1/1), Basra (0/1), Yemen (0/1) (*a.g.e.*, 48-51). Erol Baykal ufuk açan yeni çalışmasında (2019),Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunan Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'na göre Arapça süreli yayınlar kategorisinde, vilayetlerin tamamında 151 başvuru yapıldığını vurguluyor (54 başvuru Arapça dahil çok dilli yayınları kapsıyor) (*a.g.e.*, 57). Aynı istatistiğe dayanarak, Arap vilayetlerindeki süreli yayınlarda en yaygın dilin Arapça olduğu tespit edilebilir (*a.g.e.*, 58).

Bu nicel tespitler, basının ciddi anlamda toplumsal bir öneminin olduğunun altını çiziyor. Kamuoyuna bilgi aktarması ve bu bilginin de güç anlamına gelmesi cihetiyle basın, kamuoyu oluşum süreçlerinde gittikçe önemi artan ve siyasi otoritelerin gözünden kaçmayan bir faktör hâline geldi (*a.g.e.*, 217-219; Tauber 1990). Bu nedenle, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve sırf süreli yayın başvurularındaki artış bile göz önünde bulundurulunca ifade özgürlüğü artık görmezden gelinemedi (*a.g.e.*, 217-219). Basın aynı zamanda çok rekabetçi ve pahalı bir bağlamda geliştiğinden, çoğu yayın kısa süre içinde sona erdirilirdi veya kutuplaşmış bir siyasi konjonktürde finansal destek karşılığında saf tutma veya saf değiştirme eğilimi pekişti (*a.g.e.*, 217-223). Bu anlamda, bugünün medya düzenine de ışık tutuyor (Farmanfarmaian, Sonay, Akser 2018). Basının siyaset oluşturmakta ve propaganda yapmaktaki gücü, devlet kurumlarının bu gücü kontrol etme isteğiyle bir araya gelince, sonuç olarak önce 1909 yeni *Matbuat Kanunu* yürürlüğe girdi, ardından Üç Paşalar iktidarında gitgide daha katı yorumlanmaya başlandı (Baykal 2019: 220).

Bu süreçteki Arapça süreli yayınların gelişimini, Osmanlının son dönemini yansıtan tartışmalar etrafında anlamak gerekiyor. Bunların en önemlileri: Reform politikaları, Meşrutiyet, Adem-i Merkeziyetçilik. Arap vilayetlerinde, özellikle Adem-i Merkeziyetçilik ve Arap milliyetçiliği ön planda olacak şekilde, gazeteler vasıtasıyla, Arap Cemiyetleri bir yandan bu konular etrafında kamuoyunda etkili olmaya çalışırken, öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen gazeteler de vardı (Tauber 1990: 163). Arap milliyetçiliği ve Adem-i Merkeziyet vurgusu, mesela Kahire'de kurulan ve Arap vilayetlerinde yayılan *Adem-i Merkeziyet Partisi* (Ḥizb al-Lâmarkaziyya) üzerinden örgütlendi (*a.g.e.*, 163-168). Bu bağlamda, mesela Beyrut'taki gazeteler yeni *Matbuat Kanunu*'nu protesto ettiler ve bu da gazete kapatmalarına yol açtı. Valilere düzenli olarak reform

politikaları hatırlatıldı ve *el-Fetat* isimli milliyetçi örgütün yayını *el-Müfid* gazetesi, bu girişimlerde Arap vilayetlerinin çoğunda önemli bir rol oynadı ve 1913'te bir süreliğine kapatıldı (*a.g.e.*, 169-170; Khalidi 1981). Yazarlarının arasında Reşit Rıza gibi kimi önemli Arap gazeteciler vardı. İstanbul'da da gazetenin bir temsilcisi mevcuttu ve *Tanin* tarafından vatana ihanet ile suçlanıyordu (*a.g.e.*, 171).

Görüldüğü üzere, Arapça süreli yayınlar Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Arap vilayetlerinde ve İstanbul'da sosyal ve siyasi açıdan belirleyici bir konuma sahiptiler. Gazeteciler de bu bağlamda, milliyetçi ve eleştirel fikirleri dile getirdiğinde riskli durumlar yaşayabiliyordu. Örneğin, Muhammed Kürd Ali için yakalama emirleri çıkarılırken, *el-Muktebes*'in diğer önemli bir yazarı Şükrü el-Aseli, Cemal Paşa'nın idaresindeki Suriye'de idam edilecekti (*a.g.e.*, 172-177).

Bu değişken bağlamda, Gorman ve Monciaud'e göre, 1850-1950 arası Orta Doğu'da gazete sayısı o kadar yüksek ki tamı tamına bir rakamın zikredilmesi mümkün değildir (2019: 2).

Bu bölümün geri kalan kısmı, Osmanlı döneminde Arapça süreli yayınlar hakkında literatür ve arşivlerin yardımlıya bir yaklaşım sunacak.

Berlin'de bulunan *Leibniz-Zentrum Moderner Orient* (ZMO) 1800-1900 arası Arapça süreli yayınlar dijital kronolojisinde, dünya çapında toplam 863 yayın mevcut. Bu toplam sayı içinden 716 yayın Arap coğrafyasında neşredilmiş. Hepsinin erişim imkânları da paylaşılmış. Osmanlının son döneminde Trablusgarp hariç Kuzey Afrika'nın Osmanlı idaresinden çıktığını göz önünde bulundurursak, Beyrut, Suriye, Halep, Kudüs-i Şerif, Trablusgarp, Hicaz, Musul, Basra ve Yemen'i kapsayan bölgede 143 yayına ulaşıyoruz; Beyrut 73 yayınla yarısından fazlasını oluşturuyor. Diğer yandan, sadece Mısır'da buna karşılık 512 yayın mevcut.[2]

İstanbul'a baktığımızda 24 yayın tespit edebiliyoruz; ayrıca yine erişim imkânları not edilmiş. İsimlerini ve biliniyorsa yayına başlangıç yıllarını içerir listeyi burada paylaşıyorum (ZMO tarafından kullanılan orijinal gazete isimleri için dipnota bakınız[3]):

El-Bayın (1893)	*El-Hidâya*
El-Ḥaḳâʾiḳ (1885)	*El-Ḥaḳâʾiḳ* (1888)
El-Ḥuḳûḳ (1890)	*El-Iʿtidâl* (1883)
El-Insân (1880)	*El-Insân* (1884)

[2] https://archiv.zmo.de/jaraid/index.html; https://archiv.zmo.de/jaraid/HTML/ilocd.html)

[3] *Al-Bayān* (1893); *Al-Hidāya*; *Al-Ḥaqāʾiq* (1885); *Al-Ḥaqāʾiq* (1888); *Al-Ḥuqūq* (1890); *Al-Iʿtidāl* (1883); *Al-Insān* (1880); *Al-Insān* (1884); *Al-Jawāʾib* (1860); *Kawkab al-ʿIlm* (1884); *Kevkeb-i Osmānī/Kawkab al-ʿUthmānī* (1898); *Al-Maʿlūmat* (1897); *Al-Maʿlūmat* (ʿArabiyya) (1897); *Madrasat al-Funūn/Medrese-i Fünun* (1882); *Majlis al-Mabʿūthīn ; Manẓara* (1896); *Mirʾātal-Aḥwāl* (1855); *Al-Salām* (1879); *Al-Salām* (1885); Al-Saḷtana (1857); *Al-Saḷtana* (1897); *Al-Shām: Muḥāḍarāt wa Muqtạtafāt* (1883); *Siyāḥatī/Seyahati; resimli devr-i âlem* (1899); *Sūq al-ʿUkāẓ/Sūq-iʿUkāẓ* (1887).

El-Cevaib (1860)	*Kavkab el-ʿIlm* (1884)
Kevkeb-i Osmânî (1898)	*El-Maʿlûmat* (1897)
El-Maʿlûmat (*ʿArabiyya*) (1897)	*Medrese-i Fünun* (1882)
Majlis el-Mabʿûthîn	*Manẓara* (1896)
Mirʾâtel-Aḥwâl (1855)	*El-Salâm* (1879)
El-Salâm (1885)	*El-Saḷtana* (1857)
El-Saḷtana (1897)	*El-Şâm: Muḥâḍarât va Muḳtạtafât* (1883)
Seyahati; resimli devr-i âlem (1899)	*Sūḳ-iʿUkâẓ* (1887)

Daha önceki akademik çalışmalarda, bu nicel yaklaşıma ek olacak ve genişletecek biçimde önemli çıkarımlar yapıldı[4]. Örneğin Gazel ve Ortak, "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)" isimli makalelerinde, *Ayın Tarihi* dergisinde 1927-1928 arasında yayınlanmış bir listeye dayanarak (belirtmek gerekir ki liste Arap alfabesini baz alıyor ve *Mim* harfinin sonrası dahil edilmemiş) hazırlanmış bir tabloya göre İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren bugünkü Türkiye Cumhuriyeti toprakları içerisinde 1908-1927 arasında 1531 ve İkinci Meşrutiyet döneminde (1919'e kadar) 1250 yayın imtiyazı alınmış (Gazel ve Ortak 2006: 228). Arapça yayınlara bakacak olursak, 14'ü tek dil Arapça olarak, buna mukabil 18 yayın Arapça yanında başka bir dil veya dillerle neşredilmiş (*a.g.e.*, 226). Yayınların dillere göre dağılımı, alfabetik sıra gözetilerek ve (hicrî takvime göre) ilk neşredilme tarihlerini de içerecek şekilde aşağıda sunulmuştur:

Arapça: 14
Türkçe-Arapça: 9
Türkçe-Arapça-Farsça: 3
Türkçe-Arapça-Fransızca: 2
Türkçe-Arapça-Urduca: 1
Türkçe-Arapça-Kürtçe: 1
Türkçe-Arapça-Fransızca-Farsça-Hintçe-İngilizce-Afganca: 1

[4] Ali Birinci'nin *Kebikeç*'te yayınladığı "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)- I," (*Kebikeç*, no. 2 (1995): 143–47) makalesi, *Takvim-i Vekayi* ve *Revue du Monde Musulman*'ı baz alan 5'i Arapça, 40 yayını kapsayan bir liste içeriyor. Arapça yayınlar: *El-Adl* (Türkçe-Arapça), İstanbul; *Âlem-i İslam* (Türkçe-Arapça), İstanbul; *Bağdad* (Arapça-Türkçe), Bağdad; *Bedayi* (Türkçe-Arapça), İstanbul; *El-Beyan* (Türkçe-Arapça-Fransızca), Beyrut. Baykal'ın (2019) belirttiği gibi, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nde bulunan yayınlar bu çalışma dahilinde değildi. Öte yandan, Hasan Duman'ın (1986): *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, 1828-1928* (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İslam Konferansı Teşkilatı, İstanbul) kitabında, belirtilen süre içinde Türkiye dahilinde neşredilen 1493 (sadece İstanbul'da 1162) ve ayrıca 316 Türkiye dışından Arapça harfli süreli yayın bulunuyor İstanbul kütüphanelerinde (Duman, xii). Bugünkü Arap ülkelerine göre dağıtılması hâlinde, menşeleri: Cezayir (1), Filistin (1), Irak (7), Libya (4), Lübnan (12), Mısır (36), Suriye (7), Suudi Arabistan (2), Tunus (3), Yemen (1).

Arapça-Fransızca: 1

Gazete adları ve çıkış tarihleri:

Cihan-ı İslâm (Türkçe-Arapça-Urduca): 3 Şubat 1329

Darü'l-Hilafe (Arapça): 21 K.Sani 1325

Darüs'saade (Arapça): 17 Nisan 1326

El-Adl (Türkçe-Arapça): 2 Ağustos 1325

El-Arab (Arapça): 21 K.Evvel 1325

El-Cevaib (Türkçe-Arapça): 26. T. Evvel 1329

El-Fatih (Arapça): 2 T. Sani 1325

El-Firdevs (Türkçe-Arapça): 19 K.Evvel 1326

El-Hızare (Arapça): 24 Mart 1326

El-Hidaye (Arapça): 14 K.Sani 1328

El-İdare (Arapça): 29 K.Evvel 1327

El-Kelimetü'l-Hurre (Arapça): 8 Ağustos 1325

El-Medeniyye (Arapça): 6 K.Evvel 1327

El-Münziyü'l-Edebi (Arapça): 2 Mart 1330

El-Müsamerat (Türkçe-Arapça): 3 K.Sani 1325

El-Ra'd (Arapça): 24 K.Evvel 1325

El-Ragîb (Türkçe-Arapça): 20 T.Evvel 1327

Es-Selam (Türkçe-Arapça): 15 K.Evvel 1328

Ezan (Türkçe-Arapça-Farsça): 23 K.Sani 1335

Hakk (Arapça): 22 Şubat 1327

İnhilal-i Osmanî (Türkçe-Arapça): 3 Mart 1328

İntikad (Türkçe-Arapça): 16 K.Evvel 1325

İstihbarat-ı Mühimme (Türkçe-Arapça-Fransızca): 11 K.Sani 1327

Kelime-i Tayyibe (Türkçe-Arapça-Farsça): 8 Mart 1328

Kevkeb-i Osmanî (Türkçe-Arapça): 30 Mayıs 1326

Kürdistan (Türkçe-Arapça-Kürtçe): 13 K.Sani 1335

Lisanü'l-Arab (Arapça): 24 K.Evvel 1328

Sadâ-yı İslâm (Türkçe-Arapça-Fransızca-Farsça-Hintçe-İngilizce-Afganca): 5 Eylül 1339

Sefinetü'l-İslâm (Türkçe-Arapça): 14 Şubat 1325

Şirketü'l-Ahbarü's-Sahafiyye/Ajans dö La Press (Arapça-Fransızca): 22 T.Evvel 1327

Talhatü'l-Hak (Arapça): 19 Ağustos 1325

Ayalon'un ufuk açıçı *The Arabic Print Revolution: Cultural Production and Mass Readership* çalışmasında, Arap basını için temel süreli yayınlar ana kaynak olarak paylaşılmış (Ayalon 2016: 198-199). İlerideki akademik çalışmalar için, listenin en önemli yayınlarını isim ve yayına başlangıç yer/yıl bilgilerini aşağıda vermek isterim (Ayalon tarafından kullanılan orijinal gazete isimleri için dipnota bakınız[5]):

El-Ehrâm (İskenderiye/Kahire, 1876)	*El-ʿAlam* (Kahire, 1910)
El-Beyân (Kahire, 1897)	*El-Bilâd el-Saʿûdiyya* (Mekke, 1932)
Filastîn (Yafa, 1911)	*Ḥadîḳat el-Aḫbâr* (Beyrut, 1858)
El-Hilâl (Kahire, 1892)	*El-Iskandariyya* (İskenderiye, 1878)
El-Canna (Beyrut, 1879)	*El-Carîda* (Kahire, 1909)
El-Cevaib (Istanbul, 1861)	*El-Cinân* (Beyrut, 1870)
Lisân el-ʿArab (İskenderiye, 1894)	*Lisân el-ʿArab* (Şam, 1918)
Lisân el-Ḥâl (Beyrut, 1877)	*El-Menâr* (Beyrut, 1898)
El-Menâr (Kahire, 1898)	*El-Maşriḳ* (Beyrut, 1898)
El-Mavrid el-Ṣâfî (Beyrut, 1909)	*Miṣr el-Fatât* (Kahire, 1908)
El-Muʾayyad (Kahire, 1889)	*El-Muḳaṭṭam* (Kahire, 1889)
El-Muktetaf(Beyrut/Kahire, 1876)	*El-Naḥla* (Beyrut, 1870)
El-Nafâʾisel-ʿAṣriyya (Hayfa/Kudüs, 1908)	*El-Nacâḥ* (Beyrut, 1870)
El-Ḳibla (Mekke, 1916)	*El-Râʾid el-Miṣrî* (Kahire, 1896)
El-Râʾid el-Tûnisî (Tunus, 1860)	*Ravḍat el-Aḫbâr* (Kahire, 1874)
El-Ṭabîb (Beyrut, 1878)	*Samarât el-Funûn* (Beyrut, 1875)
El-Vaṭan (Kahire, 1877)	*El-Ẓâhir* (Kahire, 1903)
El-Zahra (Beyrut,1870)	*El-Zamân* (Kahire, 1882)

IV. İçerik

Dosyanın makaleleri, yukarıda ipuçları verilen konuları daha derinlemesine ve örneklendirerek ele alacak: Gazetecilik mesleğinin gelişim süreci, Arap milliyetçiliği ve İslamcılığı örneğindeki gibi ideolojileri ve o süreçte yaşanan kimlik inşalarını ama bunun yanında kültürel çeşitliğinin ve çok dilliliğin de yaşanışını ve bunların basında temsil edilişini de ortaya koyuyor:

5 *al-Ahrām* (Alexandria/Cairo, 1876); *al-ʿAlam* (Cairo, 1910); *al-Bayān* (Cairo, 1897); *al-Bilād al-Saʿūdiyya* (Mecca, 1932); *Filaṣtīn* (Jaffa, 1911); *Ḥadīqat al-Akhbār* (Beirut, 1858); *al-Hilāl* (Cairo, 1892); *al-Iskandariyya* (Alexandria, 1878); *al-Janna* (Beirut, 1879); *al-Jarīda* (Cairo, 1909); *al-Jawāʾib* (Istanbul, 1861); *al-Jinān* (Beirut, 1870); *Lisan al-ʿArab* (Alexandria, 1894); *Lisan al-ʿArab* (Damascus, 1918); *Lisan al-Ḥāl* (Beirut, 1877); *al-Manār* (Beirut, 1898); *al-Manār* (Cairo, 1898); *al-Mashriq* (Beirut, 1898); *al-Mawrid al-Ṣāfī* (Beirut, 1909); *Miṣr al-Fatāt* (Cairo, 1908); *al-Muʾayyad* (Cairo, 1889); *al-Muqaṭṭam* (Cairo, 1889); *al-Muqtaṭaf* (Beirut/Cairo, 1876); *al-Nafaʾis al-ʿAṣriyya* (Haifa/Jerusalem, 1908); *al-Naḥla* (Beirut, 1870); *al-Najāḥ* (Beirut, 1870); *al-Qibla* (Mecca, 1916); *al-Rāʾid al-Miṣrī* (Cairo, 1896); *al-Raʾid al-Tūnisī* (Tunis, 1860); *Rawḍat al-Akhbār* (Cairo, 1874); *al-Ṭabīb* (Beirut, 1878); *Thamarāt al-Funūn* (Beirut, 1875); *al-Waṭan* (Cairo, 1877); *al-Ẓāhir* (Cairo, 1903); *al-Zahra* (Beirut, 1870); *al-Zamān* (Cairo, 1882).

Kaïs Ezzerelli: "Reformcu Adanmışlık ve Siyasi Baskı Arasında Jön Türk Devrimi Döneminde Suriye'de Bir Yayıncı ve Gazetesi: Muhammed Kürd Ali ve *el-Muktebes* (1908-17)."

Muhammed Kürd Ali belirttiğimiz gibi *Nehda* döneminin en üretken gazetecilerindendi. Bu açıdan Kaïs Ezzerelli'nin kritik makalesi, protestoları, siyasi baskıları ve bunların yanında uzlaşı fırsatlarını da göz ardı etmenden gazetecilik mesleğinin nasıl mümkün olduğunu, geniş bir ana kaynak arşivine dayanarak gözler önüne seriyor.

Leyla von Mende: "Osmanlı İstanbul'unda Arapça gazete ve dergi: Kimin basını?"

Gördüğümüz üzere İstanbul, Arapça yayın dünyasının bir merkeziydi. Ne var ki bu konu üzerine henüz ciddi bir akademik çalışma mevcut değil. Leyla von Mende çok önemli bir şekilde Osmanlının son dönemindeki Arapça süreli yayınlarının kartografisini çiziyor. Böylece İstanbul'un en önemli Arapça dergi ve gazetelerini tanıtırken, bu ikisinin farklılıkları yanı sıra (yukarıda *mecelle* hususunda konuya değinmiştik), basındaki çok dilliliği ve etkisini de tartışıyor.

Amr Ryad: "Kahire'de bir "Deniz Feneri", Müslüman Yayın *el-Menâr*'ın İlk Yılları, Dinî Emeli ve Bulduğu Karşılık (1898-1903)."

Daha önce belirttiğimiz gibi, Reşit Rıza'nın da *Nehda* aydınlanmasının en önemli gazetecileri ve reformcu düşünürleri arasında zikredilmesi gerek. Rıza'nın Suriye vilayetinden Kahire'ye göçü, orada *el-Menâr*'ı kurmasını ve Arap kimliği yanı sıra İslami fikir dünyasını reformcu bir anlayışla yeniden algılayışı, modern Arap dünyası için belirleyici oldu. *El-Menâr,* Müslüman Kardeşler gibi örgütlere ilham kaynağı olacaktı. Amr Ryad'ın ufuk açan makalesi, yeni ana kaynaklara başvurarak çizdiğim sürece ışık tutuyor.

Transkripsiyon

Makalelerdeki Arapça terimler *İslâm Ansiklopedisi* kurallarına göre yazılmıştır. Türkçede hâlihazırda yürürlükte olan terimler (gazete ve dergi isimleri gibi) okuma akıcılığı açısından tercih edilmiştir.

Teşekkür

Neslihan Demirkol, Kudret Emiroğlu, tüm *Kebikeç* ekibine, dergi hakemlerine ve Hakan Paşalı'ya destek ve zamanları için çok teşekkür ediyorum.

Kaynakça

Ahmad, Feroz. *The Young Turks and Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs 1908-1918*. Salt Lake City: Utah University Press, 2014.

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler: Milletçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. İstanbul: Metis Yayıncılık YTD, 2020.

Ayalon, Ami. *The Arabic Print Revolution: Cultural Production and Mass Readership*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Baykal, Erol A. F. *The Ottoman Press (1908-1923).* Boston: Brill, 2019.

Birinci, Ali "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) - I," *Kebikeç*, no. 2 (1995): s. 143–48, https://kebikecdergi.files.wordpress.com/2012/07/17_birinci.pdf (19. Mayıs 2022). ("Meşrutiyet Matbuatı" serisi Ali Birinci tarafından ele alınan yazılarla, 6. Sayıya kadar devam edip Kudret Emiroğlu tarafından 9. sayıda tamamlanmıştır).

Çakır, Hamza. *Osmanlıda basın-iktidar ilişkileri: Azınlık basını Türkçe basın ve dış basın*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002.

Duman, Hasan. *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, 1828-1928*. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İslâm Konferansı Teşkilatı. İstanbul, 1986.

Farmanfarmaian, Roxane, Ali Sonay ve Murat Akser. "The Turkish Media Structure in Judicial and Political Context: An Illustration of Values and Status Negotiation", *Middle East Critique*, 27:2 (2018), s. 111-125.

Gazel, Ali Ahmet ve Şaban Ortak. "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt: 7, Sayı: 1 (2006), s. 223-256

Gorman, Anthony ve Didier Monciaud. *The Press in the Middle East and North Africa, 1850-1950: Politics, Social History and Culture*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.

İslam Ansiklopedisi, "Matbaa", https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa (14. Mayıs 2022).

Jung, Dietrich.: "Turkey and the Arab World: Historical Narratives and New Political Realities," *Mediterranean Politics*, 10:1 (2005), s. 1-17.

Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Khalidi, Rashid I. "The Press as a Source for Modern Arab Political History: 'Abd al-Ghani al-'Uraisi and al-Mufid." *Arab Studies Quarterly,* Cilt: 3, Sayı: 1 (1981), s. 22–42.

Leibniz-Zentrum Moderner Orient: A chronology of Nineteenth-Century Periodicals in Arabic (1800-1900): A Research Tool: https://archiv.zmo.de/jaraid/index.html(14. Mayıs 2022).

Tauber, Eliezer. "The Press and the Journalist as a Vehicle in Spreading National Ideas in Syria in the Late Ottoman Period." *Die Welt des Islams,* Cilt: 30, Sayı: 1/4 (1990), s. 163–77.

Tarrâzî, Fîlîb Dî. *Târîh el-şiḥâfah el-ʿarabîyah: yaḥtawî ʿalâ akhbâr kull carîdah va-macallaʿarabîyah ẓaharat fî el-ʿâlam şarḳîyan va-ġarbîyan maʿa rusûm aşḥâbihâ va-el-muḥarrirîn fîhâ va-tarâcim maşâhîrihim*. Beyrut: al-Maṭbaʿa al-Adabîya, 1913.

تاريخ الصحافة العربية يحتوي على أخبار كل جريدة ومجلة عربية ظهرت في العالم شرقيا وغربيا مع رسوم أصحابه والمحرين فيها وتراجم مشاهرهم،بيروت : المطبعة الأدبية.

Yenen, Alp. "Envisioning Turco-Arab Co-Existence between Empire and Nationalism", *Die Welt des Islams*, 61(1) (2020), s. 72-112.

Öz: Basın tarihi, toplumsal mücadeleleri, iktidar ilişkilerini, kimliklerin inşasını, ideolojilerin belirginleşmesini, modernleşme tarihinin fiziki ve zihinsel hudutlarının çizilmesini ve gazeteciliğin tarihsel evrimini ve algılanışını açıklayabilecek bir mercek. Örneğin, Osmanlı'nın son döneminde çok zengin bir Arapça basını gelişerek, yukarıda belirtilen gelişimleri derinden şekillendirdi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle yaşanan milliyetçi kimliklerin belirlenmesi ve inşası sürecinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Doğu Akdeniz'de Osmanlıdan doğan Arap devletlerinin "iki taraf" arasındaki ilişkileri, etkileri bugüne kadar yansıyan belli bir siyasi ve kültürel "kuşku" çerçevesinde şekillendi. "Arap Baharının" yankılarıyla, 2010'dan itibaren, Türkiye ve Arap Dünyası siyasi ve toplumsal zeminde tekrar güçlü bir etkileşim sürecine girmiş bulunuyor. Bugünlerde Türkiye'de, Türk-

Arap ilişkileri özellikle siyasi ve Türkiye'de bulunan "Arap" mülteciler perspektifinden algılanıyor. Bu bağlamda, *Osmanlı döneminde Arapça gazeteler dosyası*, yukarıda değinilen temaları hem tarihsel perspektiften aydınlatacak hem bugüne de ışık tutacak.

Anahtar sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, Arap Basını, Gazetecilik, İdeoloji, Çokkültürlülük

Arab Periodicals of the Ottoman Era

Abstract: The history of the press is a perfect lens that can explain the social struggles, power relations, construction of identities and ideologies, the drawing of physical and mental boundaries in the course of modernization, and the historical evolution and perception of journalism. These developments were, for instance, profoundly shaped by the very rich Arabic press of the last period of the Ottoman Empire. With the end of the Ottoman Empire after the First World War, and with the emergence and construction of nationalist identities, the relations between the "two sides", the Republic of Turkey and the Arab successor states of the Ottoman Empire in the Eastern Mediterranean, developed in a framework of political and cultural "doubt", a framework relevant until today. Particularly, together with the "Arab Spring", since 2010, Turkey and the Arab World have once again found themselves in a powerful political and social interaction. Turkish-Arab relations are, for instance today, perceived in Turkey specifically from the perspective of politics and "Arab" refugees in Turkey. The present journal section on Arabic newspapers in the Ottoman period will therefore both illuminate the above-mentioned themes from a historical perspective and shed light on the present.

Key words: Ottoman Empire, Arab press, Journalism, Ideologies, Multiculturalism

Reformcu Adanmışlık ve Siyasi Baskı Arasında Jön Türk Devrimi Döneminde Suriye'de Bir Yayıncı ve Gazetesi: Muhammed Kürd Ali ve *el-Muktebes* (1908-17)

Kaïs EZZERELLI*

El-Muktebes[1] günlük gazetesi Suriyeli yayıncı Muhammed Kürd Ali (1876-1953) tarafından 17 Aralık 1908'de Şam'da kuruldu. Kürd Ali gazetecilik konusunda sağlam temeller attığı ve 1906'da halihazırda aynı adda (*el-Muḳtabas*)[2] bir

---

* prof.ezzerelli@laposte.net / Geliş tarihi: 14 Haziran 2021/ Kabul tarihi: 24 Nisan 2022.
Yazıyı Türkçeye çeviren sevgili Işık Demirkan'a teşekkür ederim.

[1] Arapça'da *muḳtabas* (*iḳtabas*'ın edilgen sıfat fiil durumudur) "ödünç alma, alıntılama, taklit etme" anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla el-Muktebes "alıntı" olarak çevrilebilir zira bu hem Klasik Arap mirasından hem de Batı modernitesinden yararlanan yayının ve içinde yer aldığı al-Nahda hareketinin ruhu ile daha uyumludur. Bu makaleyi toplumu bilgilendirme görevlerini yerine getirirken hayatlarını kaybeden ve siyasi baskı, savaş ve işgal nedeniyle hem meslekleri hem de hayatları tehdit altında kalmış tüm dürüst Arap gazetecilerine adıyorum. Kalbim başta Filistinli gazeteci Shereen Abu Akleh (1971-2022) olmak üzere topraklarının işgal edilmesinden bugüne kadar İsrail güçleri tarafından öldürülen meslektaşlarıyla ve 2011'den beri ülkelerinde yaşanan savaşın kurbanları arasında yer alan Suriyeli gazetecilerledir. Ayrıca bu metnin taslaklarına yorumlarıyla katkıda bulunan Profesör Nadine Picaudou ile Didier Monciaud ve Anthony Gorman'a teşekkür ederim. Tüm hataların sorumluluğu bendedir. [Bu bölümün ilk versiyonu Fransızcadan tercüme edilmiştir]. Dr. Ali Sonay'a bu bölümün Türkçe çevirisini *Kebikeç* dergisinde yayınlama önerisi için ve dipnotlarına ya da kaynakçaya eklenen Türkçe ve İngilizce son yayınlara dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

[2] Muhammed Kürd Ali, II. Abdülhamid'in tahta çıktığı yıl olan 1876'da Şam'da Kürt bir baba ile Çerkez bir anneden dünyaya geldi. Çok etnikli kökenine rağmen, Kürd Ali neredeyse hiçbir zaman Kürt ya da Kafkas kimliği iddiasında bulunmadı (muhtemelen de atalarının dillerini konuşmuyordu), yaşamı boyunca daha çok Osmanlı İmparatorluğu'na (en azından gençliğinde ve Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar), İslam ve Arap medeniyetine ve Suriye ulusuna bağlılığını ifade etti. Şam sübyan mekteplerinde (iptida ve rüştiye) okuduktan sonra Vilayet idaresinin "kalem el-umûr el-ecnebiyye" dairesinde ve resmi Osmanlı gazetesi olan

edebiyat ve bilim dergisi çıkarmakta olduğu Kahire'deki sürgününden yeni dönmüştü. Öncelikle Matba'at el-Muktebes adlı kendi matbaalarına sahip olmaları ve Temmuz 1908'deki Jön Türk Devrimi'nin beraberinde getirdiği serbestlik iklimi sayesinde Muhammed Kürd Ali ile kardeşleri Ahmed ve 'Adil kendilerini yayıma hazırlamadan satışa kadar tüm aşamaları tamamen kontrolleri altında olan bir yayın kuruluşunun başında buldular. Aralarında Osmanlı meclisinin tanınmış Şam mebusu Şükrü el-Aseli'nin de bulunduğu geçici editörlerden oluşan bir kadro ile 1. Dünya Savaşı'na giden süreçte *el-Muktebes* kültürel bir fenomen ve Suriye'nin yeni gelişmekte olan yayın teknolojisinin bir eseri haline gelmesini sağlayan öncü bir girişimin adımlarını attılar.[3] Bu sayede *el-Muktebes* "reformcu" diyebileceğimiz belli normların ve değerlerin taşıyıcısı oldu ve dönemin Şam toplumunu büyük oranda etkiledi.

Dönemin politik bağlamı kardeşlerin girişiminin başarılı olmasına uygundu zira 1908'de anayasanın tekrar yürürlüğe girmesi ile ifade özgürlüğü (ve buna bağlı olarak basın özgürlüğü) yeni rejimin temel ilkesi olarak ilan edilmişti. 1908'den 1914'e kadar yalnızca Şam'da yaklaşık kırk gazete ve dergi kurulmuştu (de Tarrazi 1913: 43 ve 129). Bu basın organları ile Arapçı kuruluşlar arasındaki ilişki iyi bilinmektedir. Başta Muhammed Kürd Ali'nin kendisi olmak üzere editörlerinin pek çoğunun Muhibbüddin el-Ḫatîb (1886-1969) tarafından 1906 yılı sonunda kurulan Arap Uyanışı Derneği üyeleri olmaları açısından *el-Muktebes* bu duruma iyi bir örnektir (Tauber 1993: 43-50; Tauber 1990; el-Ḫatîb 1979). Bu yakın ilişkilerle birlikte *el-Muktebes*, Osmanlı İmparatorluğu'nda başta Arap dilinin ve kültürünün korunması olmak üzere Arap nüfusun imparatorluktan taleplerinin savunucusu olma rolünü üstlenecekti. II. Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı yürüttükleri mücadele konusunda Jön Türkler ile geçmişten taşıdıkları ortak deneyimle bir araya gelen Muhammed Kürd Ali ve arkadaşları, kamusal

el-Şâm'da çevirmenlik yaptı. Göreceğimiz gibi, 20. yüzyılın ilk yıllarında Kahire'de gazetecilik mesleğini gerçekten de benimsemiştir ve Suriye'de akademik ya da siyasi görevler aldığı 1920'li yıllara kadar da bu mesleği sürdürmüştür. Muhammed Kürd Ali hakkında yazılan eserlerin bazıları için bkz. Cemaleddin el-Alusi, *Muhammad Kurd 'Ali.* Bağdat: Dâr el-şu'ûn el-s̱aḳâfiyya el-ʿamma, 1986; Macma' el-luġa el-'arabiyya bi-Dimaşḳ, *Muhammad Kurd 'Ali: Mu'assis el-macma' el-'ilmî el-'arabî.* Şam: Matbu'ât Macma' el-luġa el-'arabiyya bi-Dimaşḳ, Matba'at el-hicâz, 1977; Sami Dahhan "Mohammed Kurd Ali (1876-1953) Notice biographique", *Mélanges Louis Massignon*, vol. 1. Şam: Institut Français d'Études arabes de Damas, 1956, s/ 379-94; Rainer Hermann. *Kulturkrise und konservative Erneuerung: Muhammad Kurd Ali (1876-1953) und das geistige Leben in Damaskus zu Beginn des 20. Jahrhunderts.* Frankfurt: Heidelberg Orientalische Studien, 1990. *El-Muktebes* dergisi üzerine yazılanlar için bkz. Samir M. Seikaly, "Damascene Intellectual Life in the Opening Years of the 20th Century: Muhammad Kurd Ali and *al-Muqtabas*", Marwan R. Buheiry (haz.), *Intellectual Life in the Arab East (1890-1939).* Beyrut: American University of Beirut Press, 1981, s. 125-153 ve *Muhammad Kurd 'Ali: mu'assis el-macma' al-'ilmî el-'arabî*, 115-41.Türkçede: *Muhammed Kürd Ali, Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, çev. İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.

[3] "Suriye" burada (Şam merkezli) Suriye, Halep ve (yarı özerk Cebel-i Lübnan sancağı da dahil olmak üzere) Beyrut Vilayetleri ile Küdus Sancağı'nı kapsayan Biladüşşam yerine kullanılmaktadır.

tartışma ve siyasi hayatın canlı ortamında hem aktör hem de gözlemci olarak yer alıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla değişen siyasi durumu ve bu yüzden yeni rejimin ilk yıllarından itibaren yerel ve uluslararası güç yapılarının alt üst olması Suriye'deki reformcu basının tutumlarını, reform yanlılığına olan adanmışlıklarını ve Osmanlı yönetimi ve bölgede etkin sömürgeci güçlerle olan ilişkilerini tanımlamalarına sebep oldu. *el-Muktebes* amaçladığı gibi muhalif rolünü üstlenebilmiş ve kurulu düzene meydan okuyabilmiş miydi, eğer öyle ise hangi temellere dayanarak? Gazete siyasi baskının ağırlığı altında bağımsızlığını koruyabilmiş miydi, eğer öyleyse ne dereceye kadar? Suriye'de Arap reformcular, Jön Türk rejimi ve Fransa, Büyük Britanya ve Almanya'dan oluşan büyük güçler arasında oynanan üçlü oyun içinde *el-Muktebes* gazetesinin ve editörlerinin rolü neydi?

Yukarıdaki sorulara değinirken başvurulacak birincil kaynaklar elbette *el-Muktebes* gazetesi ve dergisidir. 1906-1917 yılları arasında yayımlanan *el-Muktebes,* Orta Doğu çalışmaları konusunda uzmanlanmış büyük kütüphanelerde bulunmaktadır. Derginin sonuncusunda yalnız iki sayı bulunan 9 cildi vardır. Muhammed Kürd Ali'nin ölümünden sonra Arap Şam Akademisi tarafından armağan kitap olarak 1977'de doğumunun 100. yılında yayımlanan başlık, yazar ve konuya göre düzenlenmiş dizini derginin incelenmesini kolaylaştırmaktadır (Murâd 1977). 1908-1928 yılları arasında yayımlanan *el-Muktebes* gazetesi yalnızca belirli kütüphanelerde mikrofilm olarak bulunmaktadır.[4] Ancak mikrofilm serileri eksiktir. Her durumda *el-Muktebes* gazetesinin incelenmesi için aynı dönemde basılan diğer gazeteler, diplomatik arşivler ve döneme şahitlik edenlerin anıları dahil olmak üzere başka kaynakların da kullanılması gerekmektedir. Bu kaynaklar makalelerin yeniden basımları, eleştirileri ya da gazete ve editörüne dair göndermelerden ibaret bile olsalar hepsi *el-Muktebes*'ten izler taşımaktadır.

Bu makale *el-Muktebes*'in başarısına ve bunun sebeplerine dair Muhammed Kürd Ali'nin açıklamalarına değindikten sonra gazetenin üstlendiği sorumlulukların ne olduğu sorusuna odaklanacaktır. Muhammad Kürd 'Ali'nin *el-Muktebes* gazetesinde tekrar tekrar ele aldığı konular tematik olarak, içinde biçimlendikleri bağlamlara göre incelenecektir. Bir yanda Muhammed Kürd Ali ve gazetesinde temsil edildiği haliyle Ali'nin düşünme biçimi, diğer yanda Jön Türkler'in ve sömürgeci güçlerin düşünme biçimlerini birbirlerine bağlayan olaylar dizisi Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinin siyasi durumu ve özellikle de yeni bir "Suriye Sorunu" olarak görülen durum bağlamında açıklanacaktır.

I. *El-Muktebes*: Muhammed Kürd Ali'nin Başarılı Girişimi

1909'dan 1914'e kadar Fransa'nın Şam konsolosu ve yerel siyasi yaşamın yakından takipçisi olan Paul Ottavi'nin gönderdiği raporlara göre *el-Muktebes,* "açık arayla Şam'ın en bilinen ve Müslüman nüfusunun fikirleri üzerinde en kuvvetli

[4] Bunlar arasında Şam'daki Hafız Esad Ulusal Kütüphanesi, Amman Üniversitesi Kütüphanesi, Beyrut Amerikan Üniversitesi Jaffet Kütüphanesi ve Chicago Üniversitesi Kütüphanesi bulunmaktadır.

ve geniş etkiye sahip gazetesi"[5] idi. Selefi Collomb daha Mayıs 1909'da *el-Muktebes*'in "Şam'daki geniş okuyucu kitlesi"nden bahsederken Şubat 1914'te Ottavi "Halep'ten Mekke'ye, Şam'dan Bağdat'a yalnızca reformcular tarafından değil diğerlerince de en çok okunan gazete"[6] olduğuna işaret ediyordu. Dönemdaşları tarafından da vurgulanan bu büyük ilgi Muhammed Kürd Ali'nin profesyonelliğinin kanıtı ve gazetecilikteki on yıllık deneyiminin sonucudur (el-Barudi 1951: 79-80).

Gazetecilikteki Sağlam Temelin Zirvesi Olarak el-Muktebes

Anılarına göre Muhammed Kürd Ali, gazeteciliğe ilk adımlarını 1892 yılı civarında 16 yaşındayken atmıştı (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 50-55). Bu dönemde 1865'te yayımlanmaya başlanan *Suriyya* (Suriye) adlı resmi günlük gazetenin Arapça kısımlarını zaman zaman düzeltmeye başladığı düşünülüyor (Hermann 1990: 95). 1897 civarında Fransızca ve Türkçe yazılan haberleri Arapçaya çevirmekteyken hızla yarı-resmi Osmanlı gazetesi *el-Şam*'ın baş editörü oldu. 1896 yılında kurulan *el-Şam* aynı zamanda vilayet matbaasını da işleten ve Şam itfaiye müdürü olan Mustafa Vasıf tarafından yönetiliyordu (el-Malluhi 2002: 14; Ḫûrî vd. 2004: 96). Kürd Ali sansür baskısı altında yazmayı burada öğrendi ve gazetenin editörünün Abdülhamit dönemi yetkililerinden kendisi için istediği ödülü reddederek cesur karakterinin ve özgür ruhunun ilk emarelerini gösterdi (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 50-55).[7] 1900 yılında *el-Şam*'daki görevini bırakarak "Aṣl el-Vahhabiyya" (Vahabiliğin Kökenlerine Dair) başlıklı ilk makalesini prestijli *el-Muḳtetaf* dergisinde yayınladı. Bu büyük ölçüde kendisini gazetenin editörlerinden birine (Ya'ḳūb Sarrûf ya da Fâris Nimr) tavsiye eden arkadaşı Şekîb Arslan (1869-1946) sayesinde olmuştu (Kenny 1976). 1905'e kadar *el-Muktetaf* için on yedi makale yazdı ve bunlardan biri olan "'Umrân Dimaşḳ" (Şam Mimarisi)[8] adlı uzun makalesi yazı dizisi olarak yayımlandı. Hicaz demiryolu hakkında 1904'te yazdığı makalesi "Sikkat el-Hicâz" Şeyh Muhammed Abduh'tan övgü aldı (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 50-55; Kürd Ali 1980: 359-360).

1901 ve 1902 arasında Muhammed Kürd Ali halen *el-Muktetaf*'ta yazıları yayımlanmaktayken Mısır'a ilk kez gitti ve burada 1896'da kurulmuş olan ve Lübnan'daki Zahle şehrinden Nikolas Şihâda tarafından yönetilen *el-Râ'id el-Mişrî* (Mısır Gözcüsü) gazetesinde çalıştı. Kürd Ali, Şihâda ile arkadaşı Reşîd Rızâ (1865-1835) aracılığıyla tanışmış ve 1898'de Rızâ tarafından kurulmuş olan *el-Menâr*'a katkıda bulunmuştu (Ezzerelli 2006: 85-93). 1901'de "El-Ittikâl wa-l-Istiḳlâl" (Boyun eğme ve Bağımsızlık) başlıklı bir makalesinde Arap ülkelerinde

[5] MAE - NS Turquie 120, s. 147-9 (rapor, 7 Nisan 1913).
[6] CADN, Damas (consulat), A 18/25, no. 7 (rapor, 10 Mayıs 1909); MAE - NS Turquie 124, s. 34-40 (rapor, 19 Şubat 1914).
[7] Dönemin sansür politikaları hakkında, bkz. Donald J. Cioeta. "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876-1908", *International Journal of Middle East Studies*, 10: 2 (Mayıs 1979), s. 167-186.
[8] Kürd 'Ali, "Umrân Dimaşḳ", *el-Muḳtetaf*, cilt 26 (1901), s. 338-47, 497-505, 691-8, 793-9, 881-7, 977-83, 1069-80; cilt. 27 (1902), 9-16, 235-46.

gördüğü yozlaşmayı ağır biçimde eleştirdi ve tüm Araplara içinde bulundukları bağımlılık durumundan kurtulma çağrısı yaptı (Kürd Ali 1925: 231-242).

Kahire'de ikinci kalışında (1905-08) Kürd Ali bir yandan dergisi *el-Muktebes*'i yayına hazırlıyor diğer yandan Mısır gazetelerinde çalışıyordu. 1889'da Şeyh 'Ali Yusuf tarafından kurulmuş ve Mustafa Kâmil'in *el-Liva*'sına rakip olduğu dönemde halen kurucusu tarafından yönetilmekte olan *el-Mu'ayyad* gazetesinde çalıştı, 1895'te Muhammed Ebu Şadi tarafından kurulan ve yönetilen *el-Ẓahir*'e katkıda bulundu. Kürd Ali kısa süre sonra kendisini Mahmud Vâsif'in yerine baş editör yapacak olan Ebu Şadi ile arkadaşı Sami Ḳasîrî sayesinde tanışmıştı. Ayrıca 1904 yılında kurulan ve Ḫalil Sadiḳ tarafından yönetilen *Musâmarât al-Şa'b* gazetesi için de iki roman çevirmiş, sonunda, 1907 yılında *el-Mu'ayyad*'ın baş editörü olmuştu. Bundan sonra Mısır siyasi hayatıyla yakından ilgilenmeye başlamış, hem Mısır hem de Suriye'de kötü bir şöhret kazanmıştı. 25 Şubat 1906'da yayın hayatına başlayan *el-Muktebes, el- Mu'ayyad*'da Ali Yusuf'tan, *el-Hilâl*'de Corci Zeydân'dan ve "Bay Muhammed Kürd Ali'nin Kahire'de yayımladığı seçkin edebi, bilimsel ve sosyolojik Arap dergisi... Batı'nın bilimi ile tamamen Doğu'ya ait çalışmaları bir araya getiriyor ve yaptığı akıllıca makale seçimleriyle tüm okuyucuları tatmin etmeye çabalıyor"[9] diye yazan Alfred Le Chatelier gibi Avrupalı oryantalistlerden aldığı övgülerin ardından edebiyat çevrelerinde tanınır olmuştu.

El-Muktebes tamamen Arapça yazılmış olsa da altıncı sayısından itibaren kapağı çift dilli (Fransızca ve Arapça) idi. Alt başlığı eklektik niteliğini ispat ediyordu: "Pédagogie, sociologie, économie, politique, littérature, histoire, archéologie, philologie, ménagerie, hygiène, bibliographie, civilisation arabe et occidentale". Yayının yıllık abone ücreti Şam'da iki buçuk riyal, diğer yerlerde ise 13 franktı.

Gazetenin Kuruluşu ve Hızlı Yükselişi

1908 yılı sonunda Kürd Ali kardeşler Matba'atel-Muktebes adlı matbaalarını Şam'ın eski şehir merkezinde bulunan Babülberid bölgesindeki Muradiye Hanı'nın üst katında kurmuşlardı. Bu mekân kısa süre sonra çifte rol üstlenmiş, hem gazetenin hazırlandığı iş yeri hem de *el-Muktebes*'e katkıda bulunan reformcu entelektüellerin buluşma yeri haline gelmişti (Hartmann 1913: 14-15; el-Barudi 1951: 79). 1909 yılı Mart ayında Sérail Meydanı (günümüzün Merce Meydanı) çevresinde gelişmeye başlayan yeni şehir merkezinde yeni Sérail (Dâr el-Ḥukûma/hükümet konağı) karşısına ve posta ve iletişim müdürlüğü yakınına taşındı (el-Şihâbî 2008; Weber 2005). *El-Muktebes* "politik, ekonomik ve toplumsak günlük gazete" alt başlığı ile dört sütunlu dört sayfalık günlük bir gazete olarak çıkmaya başladı. Gazetenin abonelik ücreti başlığının sağ tarafında yer alıyordu. Bu ücret, *el-Muktebes* dergisine de abone olanlar için indirimliydi. Sol tarafta okuyucular mektupların,

[9] *Revue du Monde Musulman* 3 (Ocak 1907), 440-1. Ayrıca Le Chatelier *el-Muktebe*s'ın ilk sayılarından bahsedecek ve 'un des hommes les plus en vue du journalisme arabe en général, de celui du Caire en particulier' olarak tanımladığı Muhammed Kürd 'Ali'nin bir fotoğrafını da basacaktı (*Revue du Monde Musulman* 7 (Mayıs 1907, s. 417). Bu değerlendirme daha sonra Martin Hartmann tarafından da yinelenecekti, *Der Islamische Orient*, s. 588.

ilanların ve makale fikirlerinin okunaklı biçimde editöre, yani Muhammed Kürd Ali'ye yazılması gerektiği konusunda bilgilendiriliyorlardı. Gazetenin arka sayfasında yer alacak olan ilan ve duyuruların ücreti iki kuruş idi. Alttaki şeritte basım yeri olarak Şam belirtiliyor, günün tarihi Hicri, Miladi ve Rumi takvimlere göre veriliyordu. 1 Mayıs 1910 tarihli 358. sayıdan itibaren Ahmed Kürd Ali, "sahip" ve "baş editör" unvanlarını taşıyan ağabeyi ile "yayın yönetmeni" olarak yer almaya başladı. *El-Muktebes*'in Osmanlı yönetimi ile olan ilişkisi bu rollerin değişken olması anlamına geliyor ve yetkililerle ortaya çıkan sorunlar sırasında Muhammed Kürd Ali önce kardeşini sonra Şükrü el-Aseli'yi paravan olarak kullanıyordu. *El-Muktebes* genellikle bir baş makale, ardından gelen bir iki yerel ya da uluslararası konuya dair yazı, sonrasında iç işlerini ilgilendiren bir dizi kısa haber ile arka sayfadaki ilan ve duyurulardan oluşuyordu. 1500 civarında olduğu düşünülen tirajı görece düşüktü. Ancak bu sayı hem kendi aralarında hem de Şam'ın kafelerinde aynı yayını okuyan çok sayıda kişinin bulunması ya da gazetenin yüksek sesle etrafındakilere okunması sebepleriyle yanıltıcıdır. Söz konusu durumlar okuyucu kitlesini on katına çıkarmaktadır (Deguilhem 1997).

Kürd Ali kardeşlerin girişiminin başarısı kendileri de bölgenin siyasi durumunu yazarken *el-Muktebes*'te yayımlanan makalelerin çevirilerinden yararlanan Şam'daki konsolosların raporlarında da görülmektedir. Kürd Ali anılarında bu durumdan şöyle bahsetmektedir:

> *El-Muktebes* diğer hiçbir Arapça gazetenin elde edemediği bir kötü şöhret edinmişti çünkü öyle serbest bir dilde yazılıyordu ki çoğunlukla neredeyse İngiltere'deki gibi bir serbestliğin yaşandığı Lord Cromer'in Mısır'ı yönettiği döneminde çıkan bir Mısır gazetesi sanılıyordu. Suriye'de baskıcı yöneticiler, kötü davrandıkları alt dereceden memurları gidip durumlarını *el-Muktebes*'e anlatmaktan vazgeçiriyorlardı. Bu da demek ki gazete, giderek artan etkisiyle konu hakkında kendi üstlerine rapor yazmak zorunda kalan valileri korkutan bir forum haline gelmişti (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 64-68).

Daha sonraları Muhammed Kürd Ali kötü yöneticiliği *el-Muktebes*'te sürekli eleştiri konusu olan Suriye valisi Nazım Paşa'nın ahaliden nasıl saklandığını ve onlarla dışarıdayken karşılaşmamak için nasıl yolunu değiştirdiğini keyifle anlatacaktı.

Reise briefe aus Syrien adlı eserinde Martin Hartmann 1913 Mart'ında Muhammed Kürd Ali ile *el-Muktebes* yazıhanesinde tanıştığını anlatırken gazetenin ve derginin etkisinin diğer Arap yayınlarının bir hayli önüne geçtiğinden bahseder ve kendi görüşünce yalnızca "Hıristiyan" dergileri olan *el-Muktetaf* ve *el-Hilâl*'in onunla yarışabildiğini belirtir (Hartmann 1913: 13).

El-Muktebes'in Başarısı Ardındaki Sebepler

Bu sıra dışı başarıyı açıklayacak pek çok sebep arasında (kararlılığı ve zekası dönemdaşları tarafından da bilinen) Muhammad Kürd Ali'nin kişisel özelliklerinin yanı sıra serbest basın ortamı, gazetenin ekonomik bağımsızlığı, içeriğinin zenginliği ve editörleri sayesinde *al-Muktebes'e* hakim olan açık fikirlilik ile Suri-

ye'nin Arapçılık hareketinin ön planında yer alan editör kadrosuna sahip olması bulunuyordu.

Osmanlı basınında 1909 yılında yer alan bir makalede Muhammed Kürd Ali bir toplumdaki basının niteliği ile o toplumun gelişmişliği arasında bağlantı kurmuş, Arap ve Türk basını arasında yaptığı karşılaştırmada Türk basınını önde görmüştü. Arap vilayetlerinden bahsederken bu alanda Mısır'ın kapladığı alana dikkati çekmiş, burada basılan dergilerin çoğunun Mısırlılar'dan daha azimli görülen Suriyeliler tarafından yayımlandığını belirtmişti. Ayrıca, kendi çıkarmakta olduğu *el-Muktebes*'i da dahil ederek Suriye basınını niteliği ve tarzı nedeniyle övmüş, devamında da Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde basının gelişiminin devam etmesini dilemişti(*el-Muktebes* 4; 1909: 410-13). Sonraki gelişmeler bu hayalinin gerçekleşmesine şahit olacaktı çünkü 1908'den 1914'e kadar geçen süre, serbest fikirli içerikleriyle daha önce görülmemiş tipte yüzlerce yayının ortaya çıktığı Suriye basınının en zengin dönemiydi. Bunlar arasında Şam'da yayımlanan *el-Mişkat, el-Muhâcir* ve *el-Ḳabas,* Beyrut'ta yayımlanan *el-Müfid*, *el-Ittiḥâd el-'Usmânî* ve *Abâbîl* ile Halep'te yayımlanan *Kaşkûl* bahse değerdir (el-Malluhi 2002: 15-44; Buheiry 1981; Khalidi 1981). Bu yeni yayınların çıkması Abdülhamit dönemine göre daha rahat şekilde basım izni alabilmeleri ile mümkün olmuştu. Dahası bu yeni ve daha serbest kanun Mısır'da sürgünde olan pek çok eğitimli Suriyeli'nin geri dönmesini sağlamıştı. Bu kişiler Mısır'da yalnızca daha fazla olan ifade özgürlüğünden değil daha kurumsallaşmış bir basın altyapısından ve daha büyük sermaye ve okuyucu kitlesi edinme fırsatlarından da yararlanmışlardı. Bu yayınlar arasında *el-Ehrâm*, *el-Hilâl*, *el-Menâr* ve *el-Muktetaf* bulunmaktaydı (Elias 1993: 33-43 ve 49-57).

Eğer katkıda bulunanların sayısına ve saygınlıklarına bakılacak olursa *el-Muktebes*'in editör kadrosu oldukça sıra dışıydı. 1908 Devrimi'nin ardından yayımlanan ilk günlük gazetelerden biri olarak *el-Mukebes*, halihazırda kardeş yayını olan ve kendisinin reklamı da gazetenin arka sayfasında yer alan *el-Muktebes* dergisinin iyi ününden yararlanmaktaydı. Bu da eğitimli Suriyeliler'in neden gazeteye yaklaştığını açıklar. Ayrıca Muhammed Kürd Ali ve gazetesine yazanların çoğu arasındaki ilişki de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu ilişkiler aslında Şam'daki Mekteb-i Anbâr gibi Osmanlı okullarından mezun ya da hâlâ okumakta olan öğrencilerin katıldığı ders halkaları (*ḥalaḳât*) düzenleyen reformcu Şeyh Ṭâhir el-Cezâirî (1851-1920) aracılığıyla kurulmuşlardı (Escovitz 1986). *El-Muktebes* editörleri arasında bu ilk nesil derslere (*al-halaqa al-kabîra*) katıldığı bilinen Şükrü el-Aseli (1878-1916), 'Abdel-Vahhâb el-Inglîzî (1878-1916), 'Abd el-Raḥman Şahbandar (1882-1940), Faris el-Huri (1877-1962) ve Refiq el-Azm (1867-1925) ile ikinci nesilden (*el-ḥalaḳa el-sağîra*) ise Muhibbüddin el-Ḫatîb (1886-1969), Selahaddin el-Ḳasimi (1887-1916) ve Lutfi el-Haffâr (1885-1968) bulunuyordu (Commins 1986). Daha sonraları Hakkı el-Azm (1864-1955), 'Adil Arslan (1887-1954) ve Cemil Merdam Bey (1894-1960) gibi editörler Mısır'da sürgünde ya da "Arap Uyanışı Derneği" (Cam'iyyat el-nahḍa el-'arabiyya) içinde olanlar arasında tanınırlık kazandılar. El-Aseli ile Şam mebusu olan Ruşdî el-Şam'a (1865-1916) gibi Hayreddin el-Ziriklî (1893-1976) ve Fahrî el-Barûdî (1887-1966) bu geçici editörlerdendi. Basitçe söylemek gerekirse, *el-Muktebes* o

dönemde hem bir toplanma yeri hem de Şam'ın liberal (*aḥrar*) ve reformist (*islâḥiyyûn*) eğilimli eğitimli kişilerini (Arapça *adîb*/edip, çoğulu *udabâ'*/üdeba) Kürd Ali aracılığıyla bir araya getiren ortak payda olarak görülebilir. Savaş sırasında Cemal Paşa'nın kurduğu baskıdan geriye kalabilenler parlak siyasi ve edebi kariyerlere sahip olacaklardı (Dakhli 2009).

El-Muktebes, bunların yanı sıra Osmanlı yönetimi içinde yer alan çok sayıda muhbirden yararlanıyordu. Muhammed Kürd Ali, kaymakam olarak atanmadan önce Vilayet'in idari kadrolarında çalışan İstanbul'daki Mülkiye mezunu bu genç Suriyelilerin oynadığı önemli rolü vurgulamıştı.[10] Kendilerini dillerini ve kültürlerini korumaya adamış Osmanlı vatanseverleri olarak reform konusundaki istekleriyle Kürd Ali kardeşlerin gazetelerinde ifşa edecekleri yolsuzluk ve rüşvet olaylarından güvenilir şekilde haberdar olmalarını sağlıyorlardı (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 64-68).

Muhammed Kürd Ali anılarında gazetesinin başarısının en büyük sebebini abonelikler, tezgâhtan satışlar ve reklam gelirleri ile finansal olarak bağımsız olmasına bağlıyordu. Başlangıç sermayesi aile arazilerinin ipoteğiyle alınan borçlardan gelmişti. Başka hiçbir destek almadığını ve gazetenin özgürlüğünün bu finansal bağımsızlıkla ilgili olduğunu kesin bir dille belirtiyordu (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 56-63). Kürd Ali'nin bu konunun üzerinde ısrarla durmasının sebebi zor durumlarda sömürgeci güçlerden destek kabul etmekle suçlanmasıydı.

Şimdiye dek anlatılanlar *el-Muktebes*'in okurlarına nasıl her gün klasik üslupta yazılmış, editörlerinin reformcu idealleri ile tutarlı, nitelikli ve kapsamlı makaleler sunmakta olduğunu açıklamaktadır. Gazetenin ve Kürd Ali kardeşlerin dürüstlük konusundaki ünü, yerel Suriye idarecilerinin suistimallerinin açığa çıkarılması ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Arapların çıkarlarının savunulması gösterilen ilginin arkasındaki en temel sebeplerdi. Kürd Ali daha sonra gazetesinin yayın politikasını beş noktada özetleyecekti: reform savunuculuğu, yozlaşmış memurları ifşa etme, Arapları faydalı çalışma ve başarılı girişim konularında teşvik, yurt dışında eğitime gönderilecek temsilciler için çağrıda bulunma ve eğitimin toplumun en yoksul tabakalarına kadar ulaştırılması (*a.g.e.*).

II. Reforma Adanmışlık: Suriye Siyasi Hayatının Gözlemcisi ve Katılımcısı Olarak *el-Muktebes*

El-Muktebes gazetesi ve dergisi içeriğinin incelenmesi henüz oluşmakta olan Suriye kamuoyu içerisindeki yeni basının kimliğinin temelini oluşturacak olan ve sık tekrarlanan temaları belirlememizi sağlayacaktır. Bunlar hem Kürd Ali kardeşlerin reformcu gündemini hem de siyasi yönelimli basını biçimlendiriyordu.[11]

---

[10] *Mülkiye,* öğrencilerine askerlik kariyerine yönelik eğitim veren *Harbiye*'de olduğu gibi memur yetiştiren bir okuldu.

[11] Kürd Ali'nin yetişmesi sırasındaki reformcu tesirler ve hocaları, Şeyh Ṭâhir el-Cezâirî ile Şeyh Muhammed Abduh'un Kürd Ali'nin düşüncesi üzerindeki etkisine dair daha fazla bilgi

Yozlaşmayla, Siyasi Durgunlukla ve Dini Tutuculukla Sürekli Mücadele

Muhammed Kürd Ali, akıl hocaları ve her ikisi de İslam reformcusu akımın önde gelen isimleri olan şeyhler Şam'dan Ṭâhir el-Cezâirî ve Kahire'den Muhammed Abduh'un öğretilerinden çok etkilenmişti. Bu sebeple Müslüman ülkelerde yaygınlaşmış olan dindeki yozlaşmaya dair eleştiri Kürd Ali'nin yazılarının ana motiflerinden biriydi. "Kadim ve Modern" başlıklı makalesinde resmi ulemanın verasete dayalı iktidar yapılarına ve kemikleşmiş geleneksel eğitim sistemlerine bağladığı cehaletinden bahsederken reformcuları destekliyordu. Kürd Ali'ye göre geleneksel eğitim, kitlelerin üzerinde kontrol sağlamanın bir aracıydı. Bununla beraber kadim ve modern arasında bir tür senkretizmin (*tevfikiyye*) gerekli olduğuna inanıyordu. Fransa'yı örnek göstererek söz konusu ülkenin gerilemesinin sebebinin Hıristiyan köklerinden kopmuş olması olduğu fikrini öne sürüyordu. Kürd Ali, Fransızların yaptığının aksine bir ulusun hayatta kalmasının gelenek ve modernitenin sentezini oluşturabilme becerisine bağlı olduğunu düşünüyordu.[12]

Kürd Ali'nin yaklaşımının temelinde eğitimsel bir görev üstlenme fikri yatıyordu. Ülkesinde gerçek bir kamuoyunun oluşmasını sağlamak ve böylece gazetesi için bir kitle yaratmak istiyordu. Basının toplumda daha büyük bir rol oynaması gerektiğini ve yalnızca bir bilgi kaynağı olma temel işlevinin ötesine geçmesi gerektiğini savunmaktaydı. Nüfusun çoğunun okuryazar olmadığı, okumanın bir seçkin uğraşı olduğu bu dönemde bu tip bir yaklaşıma büyük bir ihtiyaç olduğu şüphesizdir. Şam'da gazetesini basarken çok kısıtlı bir kitleye sesleniyor olduğunun elbette farkında olmalıdır. Bu sebeple, 1908 Suriyesi'nde bir gazete yayımlıyor olmak ülkenin geleceğine olan inancı gösteriyordu. Kendisi de Ghuta'nın (Şam'ı çevreleyen vaha) köylü nüfusunun içinde büyümüş olan Kürd Ali'nin yazılarında da gösterdiği gibi kitlelerin eğitimi konusunda duyduğu kaygı, reformcu programının bir parçasıydı (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 10-20).

El-Muktebes'te Muhammed Kürd Ali'nin üstlendiği bilgilendirme rolü pek çok güçlükle karşılaşmasına sebep oldu. Anılarında bir vali, iki mutasarrıf, birkaç kaymakam ve hâkim de bulunmak üzere onlarca memurun görevlerinden azledilmelerini sağladığını söylemektedir. Bir davaya dair anekdotunda gazetenin bir yolsuzluk skandalını ortaya çıkarmasının ardından müdahil olan herkesin aynı anda azledildiğini anlatmaktadır (*a.g.e.*, 56-63).

---

için, her ikisi de kaynakçada yer alan, "Muhammad Abduh et les réformistes syro-libanais: influence, image, posterité" başlıklı makaleme (Maher Al-Charif et Sabrina Mervin, nşr., *Modernités islamiques*. (Şam: IFPO, 2006), s. 79-105) ve Joseph Escovitz'in "'He was the Muhammad Abduh of Syria'. A Study of Tahir al-Jaza'iri and his Influence" başlıklı makalesine bakınız (*International Journal of Middle East Studies* 18:3, s. 293-310, 1986). Ayrıca bakınız: Al-Charif, Maher ve Al-Kawakibi, Salam (nşr.), *Le courant réformiste musulman et sa réception dans les sociétés arabes*, Şam: IFPO, 2003.

[12] "El-Ḳadîm va el-hadîs̱", *el-Muktebes* 4:1 (1909), 30-4. Bu makalenin yayımlanmasından birkaç yıl önce 9 Ekim 1909'da çıkan kilise ve devletin ayrılmasına dair kanunun Fransa'da o dönemde hala tartışmalı olduğunu unutmamamız gerekir. Bu metin aynı zamanda bu tartışmanın Orta Doğu'daki yansımasını da içermektedir.

Hermann haklı olarak şöyle yazmaktadır:

> Muhammed Kürd Ali siyasi ve edebi gazetecilik alanlarına yeni bir dizi kural getirdi. Şam'dayken Kahire'de olduğundan daha etkili biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun yozlaşma sebeplerine ve gereken reformlara ışık tutuyordu (Hermann 1990: 120).

Osmanlıcılık, Pan-İslamizm ve Arapçılık: Siyasetin Kavşağında el-Muktebes

1912 yılı sonunda Muhammed Kürd Ali, Başbakan Raymond Poincaré'nin mecliste yaptığı ve Fransa'nın Suriye'deki çıkarlarının önceliğinden bahsettiği konuşmasına cevap olarak şiddetli bir eleştiri yazısı yazdı:

> Entrikacılar Balkan Savaşları'nın Türkiye için ortaya çıkardığı sorunlardan yararlanarak Suriye ile ilgili hikayeler uydurdular ve bir Avrupa gücü (Fransa) ile bağlantılı bir Suriye sorunu varmış gibi davrandılar. Bu güç, ancak oradaki çıkarlarını teminat altına almak üzere sorunun çözümüne izin verecekti... Eğer gerçekten dendiği gibi bir Suriye sorunu varsa bu ancak şu anlama gelir: Suriye Suriyeliler içindir, Fransızlar için değil.
>
> ... Suriye öncelikli olarak Osmanlı sonra ise Arap toprağıdır, bir karışının bile yabancı ayaklar altında ezilmesine izin verilmeyecektir... Suriye halkının çoğunun öncelikli olarak Osmanlılığa, sonra kendi uluslarına bağlı olduklarına ve her değişime karşı olduğuna şüphe yoktur.[13]

Bu satırlar Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar ve Trablus'ta birkaç cephede birden savaştayken Suriyeli reformcuların çifte adanmışlıklarını (Arap ve Osmanlı) mükemmel bir biçimde göstermektedir. Büyük Britanya ile yapılan diplomatik görüşmelerle Britanya'nın bölgedeki niyetlerinin açığa çıkmasından sonra Poincaré'nin yaptığı açıklamalar Arap vilayetlerinin geleceğinin ne olacağı sorusunu tekrar sordurmuştu. Bu karışıklık ortamında Kürd Ali Suriyeli reformcuların o dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından kontrol edilen Osmanlı hükümetini desteklediğini tasdik etmişti. Bu partinin programına uygun düşecek biçimde Arapların adem-i merkeziyet isteklerinin savunulmasını (ve Arap vilayetlerinin yönetim özerkliğini) Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlendirilmesi ve çöküşünün engellenmesi için bir yol olarak görüyordu.

Rejim merkeziyetçiliğe ve eğitimde, hukukta ve yönetimde, hatta 1912 seçimlerinden sonra mecliste, gayri resmi olarak Türkleştirmeye yönelirken Arapların talepleri Jön Türkler'in İttihatçı kanadı ile gittikçe daha fazla çatışır hale geldi. Diğer Arap reformcu oluşumlar gibi *el-Muktebes* de kendisini İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) üyelerinin karşısında buldu. Gerçekten de Kürd Ali anılarında okullarda ve hukuk sisteminde Arap dilinin korunması ve genel olarak ikinci resmi dil olması konusundaki ısrarını açık biçimde ortaya koymakta ve Arap haklarına verdiği destek yüzünden İttihatçı yetkililerden gördüğü baskıdan söz etmektedir (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 99-102).

[13] *El-Muktebes*'teki makalenin çevirisi "La Syrie au gouvernement ottoman", Konsolos Paul Ottavi'nin raporuna ek, 24 Aralık 1912, Archives MAE- NS Turquie 118, s. 129-32.

Osmanlı ve Arap taraftarı bağlantılarının yanı sıra *el-Muktebes*'i tanımlayan bir diğer göz ardı edilemeyecek unsur da dindir. Şehirde azınlıkta bulunan Hıristiyan, Yahudi ve Şii topluluklarına rağmen dönemin Şam'ı Sünni Müslümanların bölgedeki başkenti olarak görülüyordu. Rejimin açık sekülerliğine rağmen Kürd Ali okuyucu kitlesinin bir kısmını kaybetmek korkusuyla *el-Muktebes*'teki Pan-İslamcı söylemi terk edemiyordu. Bu yüzden din dayanışması ve kardeşliği adına sömürgeci baskı altındaki Cezayirlileri savundu. 1909-13 yılları arasında Cezayir ve Tunus'taki Fransız yönetiminin Müslümanların Mekke'ye hacca gitmelerini sağlık sebebi ile yasaklama kararını eleştirdi. Bu karar o dönemde Müslüman dünyasında büyük bir polemik yaratmıştı (Ezzerelli 2005). Bunun sonucunda Kürd Ali Şam'daki Fransız konsolosunca Fransa'nın Kuzey Afrika politikasına saldırmakla ve ülkenin Orta Doğu'daki adını karalamakla suçlanmıştı. Şam'ın önde gelen isimleri hakkında bilgiler içeren notlarında Collomb, Kürd Ali için "Pan-İslamist fikirlere sahip, yabancı düşmanlığına eğilimli bir fanatik" diyecek kadar ileri gitmişti.[14] Gerçekten de Kürd Ali bazı yazılarında tüm Osmanlıları Müslüman olarak görme eğilimindeydi:

> Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa arasındaki ilişkileri anlamak için tarihi ciddi bir biçimde yeniden gözden geçirmek gerekmektedir. Müslüman fetihçiler buralarda yaşayanların inançlarını korumalarına izin vermemeliydi, tıpkı Endülüs'te olduğu gibi... Avrupa, Asyalılaştırılmış Müslüman ya da Osmanlıları defetmeye çalıştığı gerçeğini saklamıyor... Yapılan müdahalelerin sonucu Osmanlıların Müslümanların çoğunluğu oluşturmadığı ülkelerden uzaklaştırılmasıdır.[15]

Makedonya'daki Müslümanların (Hıristiyan) Yunan, Sırp ve Bulgar milisler sebebiyle düştükleri kötü ve zor durumu örnek göstererek sözde medeni ülkelerin bu milislerin işledikleri suçları desteklemelerini şiddetle eleştiriyordu. Bu söylem Batılı elçilerce Pan-İslamist olarak değerlendirilmiş olsa da Avrupa güçlerinin sömürgeci politikalarına bir cevap ve Müslüman halklarla dayanışmanın ifadesi olarak da görülebilir. Genellikle "seküler" olarak nitelendirilen bir yazarın gösterdiği böyle siyasi ve dini aidiyetlerin vurgulanması ilginçtir (Sharabi 1970: 88; Yared 2002).

El-Muktebes'in Anti-emperyalizmi ve Batıya Açıklığı

Hem gazetede hem dergide Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki ilişki Muhammed Kürd Ali'nin en sevdiği temalardan biriydi. Bu temadan yararlanmasının ardındaki sebepler iki katmanlıydı: Batıya açık olma ile deneyim ve düşünce yapısını benimseme çağrısını yaparken aynı zamanda Avrupalı güçlerin (özellikle Suriye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanındaki) emperyalist niyetlerini eleştirmekten de geri durmuyordu.

Oryantalist bilim insanlarının Muhammed Kürd Ali üzerindeki etkisi makalelerinde ve Batı'da yayımlanan Arap medeniyeti konulu çalışmalar üzerine yazdığı

---

[14] MAE - NS Turquie 112, s. 120-3 (25 Haziran 1909).

[15] "Naḥnu va-Urubbâ", *el-Muktebes* 7 (1913), s. 728-47.

eleştirilerde açıkça görülebilir.[16] Gerçekten de Kürd Ali uygarlığa dair sorunlarla ilgili fikirlerini geliştirirken (dillerini anladığı ve çalışmalarını orijinal dilinden okuyabildiği) Fransız oryantalistlerin çalışmalarına sıklıkla başvuracaktı. Bu bilim insanlarının arasında Gustave Le Bon (*La civilisation des Arabes*'ın yazarı), Charles Seignobos (*Histoire de la civilisation* adlı çalışması 1908'de Kürd Ali tarafından çevirilmiştir) ve Edmond Demolins (*A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons* yazarı, Arapçaya Ahmed Fethi Zağlûl tarafından çevrilmiştir) bulunmaktadır. Muhammed Kürd Ali aslında bilginin pek çok farklı alanında Batının ulaştığı başarıya olan hayranlığını gizlememiştir. Bu, Avrupa'ya yaptığı geziler (1909-10 ve 1913-14 yıllarında) sırasında kaleme aldığı ve daha sonra *Ġarâ'ib el-ġarb* (Batının Harikaları) adıyla basılan ve üniversiteler, bilim akademileri ile oryantalist enstitülerin başarılarından bahsettiği bir dizi makalede görülmektedir (Kürd Ali 1923). Muhammed Kürd Ali Avrupa'nın gücünün bilimsel temelini anlatmanın da ötesinde Batının Doğu karşısındaki üstünlüğüne değiniyor, Doğunun, Batının bilgisinden yararlanması ve Suriye'deki sömürgeci güçlerin kültür politikalarının faydasını anlaması gerektiğini vurguluyordu.

Kürd Ali'nin *el-Muktebes*'teki makalelerinden bazıları görünürde çelişkili bir biçimde Batının emperyalist planlarını şiddetle eleştirmekte ve bahsi geçen oryantalist bilim insanlarını sömürgeci güçlerin ajanları olarak göstermekteydi. İstanbul'daki Fransa elçisine hitaben yazılmış Mayıs 1909 tarihli bir raporda Şam'daki Fransız konsolosu Collomb, o dönemde İTC'nin Şam Vilayeti'ndeki temsilcisi olan Fahreddin Bey'in *el-Muktebes* sayfalarında yer alan ve Fransa'nın Kuzey Afrika'da yürüttüğü politikaları eleştiren konuşmasına dikkati çekiyordu.[17] Bir başka makalede Kürd Ali suçlayıcı bir üslupla emperyalizmi ve Doğu ülkelerinin zenginliğinin talan edilişini kınıyordu. Buna karşılık Japonya dışındaki Doğu ulusları durağan ve "efendileri karşısındaki köleler" olarak değerlendirilmişlerdi. Kürd Ali ayrıca Batının geleneksel olarak sürdürdüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk ederek benimsedikleri imparatorluğu bölme politikasını da eleştirmişti.[18]

Muhammed Kürd Ali'nin *el-Muktebes* gazetesinde ve dergisinde ele aldığı ve siyasi adanmışlıklarıyla ilişkilendirebileceğimiz temalar çelişen ifadelerle dolu gibi görünebilir. Bu durum özellikle Kürd Ali'nin siyasi bağlantıları (Osmanlıcı, Arapçı, Pan-İslamist) ve büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğu politikalarından bahsederken övgü ile yergi arasında gelip gidiyor olmasını göz önünde bulundurduğumuzda doğrudur. Bireyde karmaşık kimliklerin birleşmesi (ya da üst

---

[16] Bu makaleler arasında "Naḥnu va-Urubbâ", *el-Muktebes* 7 (1913), s. 728-47; "Naḥnu va al-Urubbiyyûn", *el-Muktebes* 1269 (14 Ağustos 1913); "Maṣâlih Faransâ fî Suriyâ", *el-Ḳabas* Sayı 1303-3 (2 Ekim 1913); "Naḥnu va Faransâ", *el-Muktebes* 1417(19 Şubat 1914); "Taḳârub el-şu'ûb", *el-Muktebes* bulunmaktadır.

[17] CADN, Damas (consulat), A 18/25, Collomb'un raporu, "Au sujet d'un discours contenant des excitations contre la France", 10 Mayıs 1909.

[18] "El-Tarbiya el-urubiyya", *el-Muktebes* 5: 2 (1910), s. 121-41, İstanbul Arap Öğrencileri Edebiyat Kulübün'de düzenlenen konferansta okunan metin. Ayrıca bkz. "Cunûn el-isti'mâr", *el-Muktebes* 7: 1 (1912), s.60-5.

üste gelmesi) anlaşılır olsa da bireylerin taraf tutmak zorunda oldukları durumlarda bunların tutarlı bir siyasi söyleme dönüştürülmesi sorunlu hale gelmektedir.

III. Bağımsızlıktan Araçsallaştırılmaya: *El-Muktebes* ve Güçler

Eğer *el-Muktebes*'te yer alan politik görüşleri bağlamları içinde değerlendirirsek Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye vilayetlerindeki ve özellikle Şam'daki siyasi figürler arasındaki güç oyunlarını belli bir ölçüde yansıttıklarını fark ederiz. Bu figürler üç belirgin gruba ayrılabilirler: reformcu ve muhafazakâr hatlar üzerinden bölünmüş Suriye önde gelenleri,[19] temelde ittihatçı olan Jön Türk yöneticileri (İtilaf partisi destekçilerinin yönetimde olduğu altı aylık süre hariç) ile son olarak konsolosları tarafından temsil edilen ve bölgenin kontrolünü ele geçirmek için birbirleriyle rekabet eden Fransız, Alman ve İngiliz sömürge güçleri. Şam'da özgür basının ortaya çıkmasına dair şaşkınlıkları geçtikten sonra Osmanlı ve sömürgeci güçler bunun çıkarlarına nasıl bir tehdit oluşturabileceğinin yanı sıra kendi amaçlarını destekleyen bir basının neler kazandıracağının da farkına vardı. Bu değerlendirme işin ucunda *el-Muktebes* ve Muhammed Kürd Ali'nin olduğu bir dizi diplomatik baskıyı ve oyunu ateşledi. Gazetenin serbestlik ilkelerine olan sadakatinin devamlılığı 1. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar giderek daha fazla sınanacak ve bu da Arap basınının çehresini değiştirecekti.

El-Muktebes ve İTC: İttifaktan Ayrılığa (1908-9)

Bir yıldan biraz fazla bir sürede bir yanda *el-Muktebes*, editörü ve reformcu müttefikleri diğer yanda ise İTC'nin Jön Türk idarecileri arasındaki ilişkiler gittikçe bozuldu.[20] 1909 Mayısı'nda Fransa'nın Şam konsolosu (Collomb) *el-Muktebes*'i hâlâ "organe jeune turc, trèslu à Damas [Şam'da çok okunan bir Jön Türk yayın organı]" olarak tanımlarken 1909 Haziranı'nda meraklı okuyucularının arasında valinin de bulunduğu "liberal" bir Osmanlı yayını olduğunu belirtiyordu.[21] Aslına bakılırsa kısa süre sonra, 16 Eylül 1909'da, gazetenin yayınının ilk kez durdurulmasıyla Muhammed Kürd Ali ve vali Nazım Paşa karşı karşıya geleceklerdi. Görünen o ki bu, şeyhülislamın sultanın halifeliğinin meşruiyetini reddeden ve ancak Peygamber Muhammed'in ilk dört halefinin bu unvanı taşıyabileceğini iddia eden bir konuşmasını yayımlaması yüzündendi. İttihatçılara göre bu konuşma Arap reformcularının bir Arap halifeliği kurulmasını destekleyeceğini gösteriyordu. Hapis cezasıyla tehdit edilen Muhammed Kürd Ali önce

[19] Şam'ın önde gelenleri ve siyasi bağları için bkz. Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus (1860-1920).* New York: Cambridge Middle East Library, 1983; David D. Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria.* New York: Oxford University Press, 1990.

[20] Bu dönemde Arap reformcular ve Jön Türkler arasındaki ilişkiler için bkz. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1997.

[21] CADN, Damas (consulat), A 18/25, Collomb'un raporları, Sayı. 7 (10 Mayıs 1909) ve Sayı 22 (27 Temmuz 1909).

Lübnan'a, oradan da Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Kardeşinin dönmesini bekleyen Ahmed Kürd Ali 4 Ekim 1909'dan itibaren onun görevini devralarak gazeteyi *El-Umma* (Ulus) adıyla 5 Mart 1910'a kadar yeniden yayımlamaya başladı.

Gerçekte yetkililerin kararı *el-Muktebes*'in yerel yönetimin beceriksizliğine ve yozlaşmışlığına dair yaptığı haberlerden ve Muhammed Kürd Ali'nin "emirler ve paşalar" olarak adlandırdığı, köylülerin topraklarını talan eden büyük toprak sahiplerinden kaynaklı görünmektedir. Dahası, siyasi bağlam değişmişti: Jön Türk ve Arap reformcuları arasındaki kardeşlik havası ve devrimci coşku 2. Abdülhamit adına Nisan 1909'da İstanbul'da başlayan ve neredeyse başarılı olan İslamcı karşı darbe ayaklanmasının ardından yerini yeni muhafazakâr isyanların çıkması korkusuna bırakmıştı. Şam'da (özellikle Selahaddin el-Tûnisî liderliğindeki) bu hareketin ortaya çıkmasıyla Reşîd Rızâ'nın 23 Ekim 1908 tarihinde Emevi Camii'nde verdiği vaazın şiddetli biçimde protesto edilmesinin de gösterdiği üzere reformcular azınlıkta kalmıştı (Hermann 1990: 105-106). Jön Türklerin bu hareketi yanlarına çekmeyi ve *el-Muktebes*'in yayını ile Şam şubesi 1907'de Muhibbüddin el-Ḫatîb, Selahaddin el-Ḳasimi ve Lutfi el-Haffâr (Tauber 1993: 47-48)tarafından kurulan Arap Uyanışı Derneği'nin faaliyetlerini durdurarak eski müttefiklerini geride bırakmayı düşünmüş olmaları muhtemeldir.

Gazete ve Arap Uyanışı Derneği'ni birbirleriye bağlayan bağlar açıktır. Gerçekten de Kürd Ali kardeşler Ṭâhir el-Cezâirî'nin entelektüel çevresinde düzenlenen toplantıların müdavimi oldukları zamandan beri Muhibbüddin el-Ḫatîb ile yakın olmuşlar ve 1908'de çekilen bir fotoğrafta da görülebileceği gibi Şam'a döndüklerinde derneğe üye olmuşlardı. Başlangıcından itibaren *el-Muktebes*'in sayfalarında üyelere düzenli olarak yer ayırdılar. Bu karşılıklı ilişki *el-Muktebes*'in Muradiye Hanı matbaasının, derneğin Gümrük Hanın'da bulunan ve Muhammed Kürd Ali'nin de birkaç konuşma yaptığı buluşma yerlerinden birine yakın olmasıyla güçlendi. *El-Muktebes*'in merkezi Mart 1909'dan itibaren yeni şehir merkezine taşındığı sırada Jön Türk yetkilileri de Arap Uyanışı Derneği'ni yakından takip etmeye başlamışlardı. Dernek, adını değiştirmesi konusunda ısrarcı olan Jön Türk yetkililerinden onay almayı başaramamıştı. Kurucusu (Muhibbüddin el-Ḫatîb) özellikle Vali Nazım Paşa'nın yer aldığı bir seks skandalını ortaya çıkardığı için büyük infial yaratan mizah gazetesi *Tar el-Ḫurc*'un yayımlanmasının ardından Şam'dan kaçmak zorunda kalmıştı. El-Ḫatîb belli ki Kürd Ali kardeşlerin haberi olmadan bu gazeteyi basmak için *el-Muktebe*s matbaasını kullanmış ve matbaanın sorumluları da şüpheleri üzerlerine çekmişlerdi (El-Ḫatîb 1979: 46-51; el-Kuzbari 1997: 21-38).[22]

Değişen İttifaklar, Baskı ve Engelleme (1909-14)

1910 yılı başında Arap Uyanışı Derneği hakkındaki şüphelerin dinmesinin ve vali Nazım Paşa'nın Beyrut'a tayininin ardından Muhammed Kürd Ali Avrupa'dan dönerken çoğunluğu Arap Kulübü üyesi öğrencilerden oluşan bir izleyici

[22] Arap Uyanışı Cemiyeti'nin bir fotoğrafı ikinci eserde yer almaktadır, s. 64-5.

kitlesi önünde vatanseverlik dolu konuşmasını yapacağı İstanbul'a uğradı (bu konuşmanın metni daha sonra *el-Muktebes*'te de yayımlanmıştı).[23] 7 Mart 1910'da gazetesini tekrar *el-Muktebes* adıyla yayımlamaya başlayabilmiş ve Kürd Ali anılarında yetkililerin sürekli tacizinden bahsetse de sonraki iki yıl büyük bir olay olmadan geçmişti (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 61-68).

Rejimin Türkleştirme politikalarından memnun olmayan Şam'daki Arap reformcular, 1911'de kurulan ve İTC'nin merkezileştirme politikaları yerine yönetimde adem-i merkeziyetçiliği savunan İTC karşıtlarını bir araya getiren Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakınlaştılar. *El-Muktebes*'in genel seçimler sırasında aralarında iki editörünün de (Ruşdî el-Şam'a ve Şükrü el-Aseli) bulunduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası adaylarını desteklemesiyle gazetenin yayını 17 Nisan 1912'de tekrar durduruldu ve sahibi ikinci kez polisten kaçmak için bu kez Mısır'a gitti. Ahmed Kürd Ali'nin elli gün boyunca alıkonulduğu İstanbul'a gönderilmeden önce iki hafta ev hapsinde kaldığı sanılıyor. Bu yayın durdurmanın ardındaki sebep belirsizliğini korumaktadır. Şam'daki Fransa konsolosuna göre sebep bir Bağdat gazetesinden alınarak yayımlanmış hicivli şiir iken diğer kaynaklar bunu "Tatrîk" (Türkleştirme) adlı makaleye bağlamaktadırlar (Tauber 1990: 173).[24] Muhammed Kürd Ali bunun daha sonra kardeşi Ahmed ile beraber hapse gönderilecek olan Şamlı Şeyh İbrâhim el-Üskübî tarafından yazılan sultan hakkındaki bir şiir sebebiyle olduğunu söylemektedir (Kürd Ali 1983: 339). Hileli seçimlerin ardından (İTC'nin muhaliflerinin yanı sıra) Arap temsilcilerin çoğu da Osmanlı meclisinin dışında kalmış, sonucunda meclis daha da "Türkleşmiş"ti.[25]

Şam'daki Fransa konsolosuna göre Muhammed Kürd Ali Mısır'da geçirdiği zamanı "İngiliz-Mısırlı ajanlarla" bağlantıya geçmek için kullanmış ve Suriye ile Mısır'ı Britanya kontrolü altında birleştirme planları yapmıştı. Kanıtlanmamış olsa da bu şüpheler Fransız diplomatik temsilcilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi durumunda önemli rol oynayacak olan Suriye reformcularının faaliyetlerine duymaya başladığı ilginin göstergesiydi. Suriye sorununun tekrar ortaya çıkması durumunda özellikle Arap basınının kamuoyunu etkileyebileceği düşünülüyordu.[26]

Kürd Ali İtilaf Partisi'nin 10 Temmuz 1912'de iktidara gelmesinin ardından Şam'a döndü ve kendi anlatımıyla halk tarafından kahraman gibi karşılandı (Kürd Ali 1983: 339). Yokluğunda matbaası satılmış olduğundan dergi ve gazetesini Şam'ın eski şehir merkezindeki Kaymeriyye mahallesinde bulunan Dâr el-Tarakkî yayınevinde bastırttı. Aynı eksende bulunduğu yeni rejimle gazetenin

---

[23] Kürd Ali, "El-Tarbiya el-urubiyya".

[24] MAE - NS Turquie 124, Ottavi'den Doumergue'e (27 Nisan 1914).

[25] Bu seçimler ve Arap reformcu basının oynadığı rol için bkz. Rachid I. Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham", *International Journal of Middle East Studies* 16: 4 (Kasım 1984), s. 461-74."; Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 116-23.

[26] Daha ayrıntılı tartışma için bkz. Ezzerelli, *Diplomatie occidentale et dissidence arabe: La France coloniale et le movement arabiste en Syrie ottomane (1912-1914)*. Tunus: Dâr el-Vasla, 2014; Ezzerelli, "Les arabistes syriens et la France de la revolution jeune-turque à la Première Guerre mondiale (1908-1914): L'exemple de Muhammad Kurd 'Ali", *Bulletin d'Études Orientales* 55 (2004), s. 83-110.

sessizliğinin ve derginin abonelere gecikmesinin sebeplerinden de özellikle bahsettiği yayınları hızla devam etti. Vali Nazım Paşa'yı da yaşanan "talihsizliklerin" tek sorumlusu olarak ön plana çıkarttı.[27]

Muhammed Kürd Ali arkadaşları Şükrü el-Aseli, 'Abd el-Vahhâb el-Inglîzî, Ruşdî ve Ahmed el-Şam'a ile beraber kısa süre sonra Şam konsolosunca İtilaf Partisi'nin Şam'daki liderleri olarak görüleceklerdi.[28] Kürd Ali daha sonra *el-Muktebes* dergisinde yayımlanan vatanseverlik dolu konuşmasını yaptığında partinin merkezindeydi. Bir kez daha emperyalizm karşıtı ideolojisine sahip çıkmış ve bu fırsatı sömürgeci güçlerin Osmanlı içişlerine karışmasını ve hatta Fransız okullarının yaygınlaşmasından bahisle Hıristiyanların himaye altına alınmasının sömürgeleştirmenin başlangıcı olduğunu söyleyerek Fransa'nın Doğu'daki din ve kültür politikasını eleştirmek için kullanmıştı.[29]

23 Ocak 1913 darbesinin ve Enver, Cemal ve Talat üçlüsünün yarı diktatörlüğünün kurulmasının ardından artık İTC'nin açık düşmanları olan ve Osmanlı İmparatorluğu içinde sağlam müttefikleri bulunmayan Suriyeli reformcular Avrupalı sömürge güçlerinden yeni destek aradılar. Şükrü el-Aseli Fransa'nın Şam konsolosundan 25 Ocak'ta himaye talebinde bulunurken daha ihtiyatlı davranan Muhammed Kürd Ali konsolosa yaklaşmak için 27 Mart'ı bekleyecekti. Konsolosa göre kendisini ziyareti Kürd Ali'nin Fransa'nın Suriye politikası konusunda "tarafsızlığa dönüşünü" işaret ediyordu. Bundan sonra ikisi çok daha sık görüşecek ve Ottavi Suriye basınında "Fransa'nın çıkarlarını korumaya yönelik kampanya" başlatmak için Dışişleri Bakanlığı'ndan ödenek istemek konusunda daha ısrarcı olacaktı.

Bu destek sayesinde Ottavi tıpkı bazı Mısır gazetelerinde olduğu gibi *el-Muktebes*'i de kendi yanına çekmeyi umuyordu. Bunun için Haziran 1913'te toplamda 1500 frank Ottavi'ye ayrılmıştı. Ancak paranın ulaşıp ulaşmadığını kesin olarak söyleyemiyoruz.[30] *El-Muktebes* için bir sonraki ödenek isteğinde Ottavi şunu öne sürecekti:

> Mohamed Effendi Kurd Ali bence bize ihtiyacımız olan yardımı akıllıca yapacak özelliklere sahip görünüyor....Dahası bize saldırmayı bıraktığından beri ihanetle suçlanmakta, hatta bize yaklaşmaya yönelik üstü kapalı sözlerinden bile önce, aslında ortada bir şey olmadığı bilindiği halde suçlanıyordu. Kimse o ve Konsolosluk arasında birdenbire kurulacak olan özel ilişkiden şüphelenmeyecektir. ... Son zamanlarda istemediğimiz halde bizim için yaptıkları da göz önünde bulundurulacak olursa ondan isteyeceğimiz hizmetler için Mohamed Effendi Kurd Ali'ye ayda 300 franktan az teklif etmemiz uygun olmaz.[31]

[27] "Şudûr el-Muktebes", *el-Muktebes* s 959 (8 Ağustos 1912); *el-Muktebes* 7 (1912- 13), s. 959.
[28] MAE - NS Turquie 117, s. 125-9 (rapor, 23 Kasım 1912).
[29] "Naḥnu va-Urubbâ, *el-Muktebes* 7 (1913), s. 728-4.
[30] MAE - NS Turquie 122, not 3 Haziran 1913.
[31] MAE - NS Turquie 124, s. 62-7, Rapor, Ottavi'den Doumergue'e, "Mesures à prendre contre les attaques de la presse arabe", 20 Mart 1914.

Konsolosun Suriyeli reformculara finansal olmasa da moral yardımı ve Fransız hükümetince Haziran 1913'te Arap Suriye Kongresi nedeniyle genel olarak Arap reformcularına verilen desteğe karşılık *el-Muktebes*'teki yazılar Fransa'nın Suriye'de yaptıklarını daha olumlu ele almaya başladı. Ancak Kürd Ali anılarında Fransız hükümetinden herhangi bir yardım aldığını reddetmiş, hatta Dışişleri Bakanlığı'ndan ismini vermediği bir kişinin *el-Muktebes*'i Fransız çıkarlarına destek olacak kukla bir yayın yapma teklifini savuşturduğunu iddia etmişti (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 99-102).

Suriyeli reformcuları saran ağ sıkılaştıkça bu bağlantı daha belirgin hale gelecekti. Eylül 1913'te Ahmed Kürd Ali Basra'daki Arap reformcularının lideri olan Seyyid Talib Bey'in daha önce *el-Dustûr* gazetesinde çıkmış olan bir yazısını 14 Eylül'de *el-Muktebes*'te yayımladığı için bir grup İTC üyesi tarafından saldırıya uğramıştı. Seyyid Talib Bey makalede Babıali'den Basra'nın bağımsızlığı için mücadele verdiğine dair kendisine yöneltilen suçlamalara cevap vermişti.[32] 25 Eylül 1913'te *el-Muktebes*'in yayını üçüncü kez durdurulmuş, Ahmed Kürd Ali bir ay hapis cezasına ve 5 pound para cezasına çarptırılmıştı.[33] Ceza hiç uygulanmamış olsa da Eylül sonundan itibaren gazetenin yerine *el-Ḳabas*'ın geçmesi gerekecekti. Gazetenin sahibi ve yöneticisi artık resmi olarak Şükrü el-Aseli idi ancak dümeninde hâlâ Muhammed Kürd Ali bulunuyordu. Biçimi ve ruhu hiç değişmemişti, 31 Ocak 1914'ten itibaren *el-Muktebes* olarak tekrar basılmaya başlanacaktı. Bu sırada Kürd Ali ikinci kez Avrupa'ya (önce İtalya'ya, sonra İsviçre'ye, sonunda da tekrar Fransa'ya) gitmişti. Bu sırada röportaj tarzında yeni bir dizi yazı yazdı. Bunlardan birinde Fransa'nın Doğu'daki dil politikasını övmüş ve bölgede yaşayanları bunun yararlarını fark etmeye teşvik etmişti.[34]

Fransa hükümetinin ve Suriyeli reformcuların ortaklaşan çıkarlarına bir süreliğine hizmet eden bu karşılıklı destek, reformcuların bazı adem-i merkeziyetçi reformlarını kabul ettirmelerini sağladı. Aynı zamanda, mebus seçilen Abdülhamîd el-Zehrâwî ile kaymakam olan Şükrü el-Aseli ve 'Abd el-Vahhâb el-Inglîzî gibi hareketin önderlerinin yüksek makamlara gelmesine olanak sundu. Şubat 1914'te Kürd Ali İstanbul'da bazı reformcu arkadaşlarıyla buluşarak onların reform çağrılarına destek verdi; Fransa konsolosuna göre ise bunun karşılığında makam beklentisi vardı.[35] Adaylıklar ve Lübnanlıların reform yapılmasının sağlanması için istediği yabancı danışmanların belirlenmesi konuları hareketi böldü ve izleyen aylarda hareketin sönmesine sebep oldu.

İttihatçı hükümet durumdan yararlanarak 16 Nisan 1914'te *el-Muktebes*'in yayınını dördüncü kez durdurdu. İstanbul'da peçe giymeye karşı olan bir grup

---

32 "El-Nahḍa el-'arabiyya: Za'îm el-'Irâḳ yukaḏibu mâ yaftarihi el-muftarûn', *el-Muktebes* Sayı. 1291 (14 Eylül 1913), s. 1.

33 CADN, Damas (consulat) no. 65, Ottavi'den Bompard'a (30 Ekim 1913). Tauber bu saldırının Mısır prensi Ömer Tosun'un Şam valiliğine aday olduğuna dair bir söylentinin yayımlanması olduğuna inanmaktadır. Tauber, "The Press and the Journalist", s. 174.

34 "Naḥnu fî el-bilâd el-faransâwiyya", *el-Muktebes* Sayı 1416 (18 Şubat 1914), Fransızcaya çevrilmiş ve Fransa Konsolosu'nun 19 Şubat 1914 tarihli raporuyla beraber gönderilmiştir. MAE - NS Turquie 124, s. 34-40. Bkz. Ezzerelli, "Les arabistes syriens", s. 107-10.

35 MAE - NS Turquie 124, Ottavi'den Doumergue'e (19 Şubat 1914), s. 39-40.

feministe dair haberin yayımlanması sonucunda verilen bu yayın durdurma cezası uzun süreli olacaktı. Paul Ottavi bundan üstlerine söz ettiğinde dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Gaston Doumergue Muhammed Kürd Ali'nin durumuna müdahale etmeyi ve Osmanlı yetkilileriyle görüşmeyi teklif etti. Görünen o ki bu durumdan kaynaklanan kırgınlığı, Kürd Ali'ye gazeteciliğe sırtını dönmeyi düşündürtecek kadar ümidini kaybettirmişti.[36]

Muhammed Kürd Ali anılarında bu gergin yıllarda diplomatik yazışmalarla da tasdiklenen pek çok tehlikeyle karşılaştığını yazmış ve zekâsı ve azmiyle bunlarla başa çıktığını söylemiştir. Bir hücrenin içini hiç görmediği ve tek kuruş para cezası almadığı için çok şanslı olduğunu da iddia etmiştir. Bunların yanı sıra Şam'a mahkeme başkanı olarak atanan Filistinli bir hâkim Kürd Ali'nin çok sayıdaki davasını tek dosyada toplamış ve kendisine yöneltilen hakaret suçlamalarından suçsuz bulmuştur. Vali Nazım Paşa ile uzlaştırma çabalarından birinde Kürd Ali kendi tutumunu ortaya koyma fırsatı bulmuştur:

> Kendi bakış açımızı ve yönetiminiz döneminde meydana gelen uygunsuzlukları size göstermek için yazıyoruz. Yüce bir amacımız olduğuna inanıyorum, yönetimde reform yapılmış olsa da yeni memurlarda ruhen bir şey değişmedi. Anayasanın bize verdiği özgürlüğü kullanmaktan başka bir şey yapmıyoruz (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 64-68).

Buna kişisel saldırılardan her zaman kaçınmaya dikkat ettiğini de eklemiştir. Muhammed Kürd Ali'nin düşmanlarının ellerinden kurtulmasını sağlayan sebepler arasında Osmanlı yönetimi içinden kendisine verilen desteği de saymamız gerekir. Özellikle Şekîb Arslan'ın yardımı 1. Dünya Savaşı'nın başlangıcında çok önemli olmuştur.

Alman ve Osmanlı Savaş Propagandasının Sözcüsü Olarak El-Muktebes (1915-1917)

1914 Haziranı'na gelindiğinde bölgedeki Arap basınında yer alan propagandayı denetleyen Almanya konsolosluğu haricinde yardım istenecek konsolosluk bulamayan Arap reformcuları üzerindeki baskı artmaktaydı. Bu durumda Muhammed Kürd Ali'nin rejimi desteklemekten başka şansı kalmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan ile savaşa katılma eşiğinde iken eski Fransız konsolosu ile olan ilişkisine dair sorgulanmak üzere vali Hulusi Bey tarafından çağırılmıştı. Şam ve Beyrut'taki Fransız konsolosluk arşivlerinin araştırılmasının ardından kendisine dair ihanet şüpheleri ortadan kalkmıştı. Yine de 1. Dünya Savaşı boyunca hem valinin hem de ordu komutanı Ahmed Cemal Paşa'nın keyfi hareketlerine maruz kaldı.[37] Bu yüzden bu süre boyunca yetkililerin elinin altında bulunmak zorundaydı (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 103-106).

---

[36] MAE - NS Turquie 124, s. 98-102 (rapor, 27 Nisan 1914).

[37] Ahmed Cemal Paşa'nın Suriye valisi olarak rolü hakkında, bkz.: M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914-1917*, Routledge, 2014.

Alman müttefikler İstanbul'dan tüm Osmanlı İmparatorluğu'na aktarma istasyonları ile haberleri yayacak *Die Nachrichtenstelle für den Orient* adlı bir haber ajansı kurarken belli ki Alman konsolosu Loytved Hardegg'in (Farah 1993: 235-282). önerisiyle Jön Türkler de *el-Muktebes*'i bir propaganda aracı olarak kullanmayı planlıyorlardı. Kürd Ali ilerleyen zamanda bunu engellemek için elinden bir şey gelmediğini, aksi takdirde rejime karşı isyan etmekle suçlanacağını yazacaktı. Sonrasında gazetesinin kapatılmasından dolayı ortaya çıkan borçları ödemek ve matbaası satıldığı zaman uğradığı kaybı karşılamak için 2000 pound istedi (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 103-106). Tanınmış bir Osmanlı vatanseveri olarak Cemal Paşa ile yaptığı görüşmede 1000 pound verildi, Cemal Paşa yayınını tekrar başlatması konusunda kendisini teşvik etti (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 107).

El-Muktebes 2 Haziran 1915'te tekrar ortaya çıktı ve tek seferde hem bir zamanlar kuruluş ilkesi olan eleştirme özgürlüğünü hem de güvenilirliğini büyük ölçüde kaybetti. İlk başyazısında Kürd Ali gazetenin yayımlanmasının politik koşulların "zorlamasıyla" olduğunu ima etti.[38] Cemal Paşa ile yaptığı işbirliğinin mantığı Aley duruşmalarında suçlu bulunarak Mayıs 1916'da idam edilen Şükrü el-Aseli, 'Abd el-Vahhâb el-Inglîzî, Ruşdî el-Şam'a gibi bazı reformcu arkadaşlarının kaderini paylaşma korkusu ile birleşince bir adım daha ileriye gitti ve Şekîb Arslan ile birlikte 1916'da Şam'da kurulmuş bir diğer propaganda gazetesi olan ve başlangıçta Taceddin el-Hasanî tarafından yönetilen *el-Şarḳ'a* katkıda bulundu (el-Malluhi 2002: 46; Ḫûrî vd. 2004: 99). Bu gazetenin başına geçmesini isteyen Cemal Paşa, Kürd Ali'nin *el-Muktebes*'i kardeşi Ahmed'e bırakmasını söyledi. Muhammed Kürd Ali yalnızca 1916'da rejimi ve liderleri Enver ve Cemal'i öven iki seyahat kitabı yazdı.[39] 1916 sonbaharında dergisinin yayımlanmaya devam etmesi için izin aldığında yazısına şöyle başlamıştı:

> Bu dergi uluslar arasındaki ilişkilerin de durduğu, basının ve kalemin dilinin yerini silah ve kılıcınkine bıraktığı dünya savaşı yüzünden okuyucularını kendisinden iki yıl boyunca mahrum bırakan bir aranın ardından tekrar çıkıyor... Ancak Batı'daki ve Doğu'daki diğer dergileri de etkileyen bu durumu tam da kabullenmişken Allah bize kültür ve bilim alanlarındaki girişimci ruhuyla bu dünyadaki büyük kişiler arasında eşi bulunmayan bir adam gönderdi. Osmanlıların kahramanı, Bahriye Nazırı, 4. Ordu kumandanı Ahmed Cemal Paşa'dan bahsetmek istiyoruz. Gerçekten de -Allah başarısını daim kılsın- yayınımıza devam etmemizi isteyen ve zorlukları atlatmamıza destek olan kendisidir.[40]

---

[38] "Şudûr el-Muktebes", *el-Muktebes* Sayı 1465 (2 Ocak 1915), s. 1.

[39] Bkz. Kürd Ali vd., *el-Ba'ṣa el-'Ilmiyya ilâ dâr el-ḫilâfa el-'uṣmâniyya.* Beyrut: el-Matba'a el-'ilmiyya, 1916; Kürd Ali, *el-Riḥla el-anvariyya ilâ el-aska' el-ḥicâẓiyya.* Beyrut: el- Matba'a el-'ilmiyya, 1916. Kaynakça'da belirtildiği gibi, bu iki kitap Türkçeye yeni çevrilmiştir.

[40] *El-Muktebes* "ba'da ḥavlayn", *el-Muktebes* 8: 7 (1914-16),s. 481. 1917 yılına kadar yedi ek sayı çıktı, 9. cilt yalnızca iki sayıdan sonra kesilmişti.

IV. Sonuç

1908'de tekrar yürürlüğe giren Osmanlı anayasası ile teminat altına alınmış olsa da Suriye'de basın özgürlüğü uygulanmaktan çok uzaktaydı. Gazete ve dergisinin dürüstlüğüne dair ününü korumak için tüm becerilerini kullanmak durumunda kalan *el-Muktebes* editörü için bu durumu sürdürebilmek son derece zor oldu. Kürd Ali'nin anılarına göre gazetenin ayakta kalabilmesi bile başlı başına bir mucizeydi. Ancak aslında gördüğümüz gibi *el-Muktebes*'in elinde başta Abdülhamit istibdadı döneminde perçinlenmiş uzun soluklu arkadaşlıklar olmak üzere büyük kozlar vardı. Hem Osmanlı vatanseverleri hem de Arap reformcuları olarak bazıları Osmanlı yönetimi ile olan ilişkilerini sürdürdüler. İttihatçı idarecilerle olan ilişkileri gerildiğinde *el-Muktebes* ve editörleri İtilaf Partisi'nin yanında durmayı seçtiler. Bu tercihin sonucu parti Ocak 1913'te iktidardan indirildiğinde onlar için ağır oldu.

Bundan sonra başta Paris'te Haziran 1913'te düzenlenen ilk Arap Kongresi'ni destekleyen Fransa olmak üzere Avrupa güçlerinden yardım isteyerek yönetimin adem-i merkeziyetçileştirilmesi ve Arap dilinin korunmasına dair taleplerinde biraz yol katettiler. Ancak hareketin içindeki bölünme ve 1. Dünya Savaşı sırasında Jön Türkler'in Almanya ile ittifak kurması *el-Muktebes*'in bağımsızlığı ve Suriye'de ortaya çıkmakta olan Arap milliyetçiliği için son derece zararlı olacaktı. Dönemin siyasi bağlamı *el-Muktebes*'in bir yanda Osmanlıcılık, Arapçılık ve Pan-İslamizm diğer yanda ise Batı'ya açıklık ve emperyalizmin eleştirisi arasında gidip gelen görüşlerinde belirgin olan çelişkilere ışık tutmamızı sağladı. Ancak çelişkiye pek de düşmeden söyleyebileceğimiz şey hem dergi hem de günlük gazetenin samimi bir okuyucu kitlesi ve kamuoyu yaratarak ve nitelikli, siyasetle ilgili bir basının standartlarını belirleyerek Suriye basınında kalıcı bir değişimin meydana gelmesine katkıda bulunduğudur.

El-Muktebes 1. Dünya Savaşı'nın sonunda Muhammed Kürd Ali'nin itibarını geri kazanmasıyla yeni bir yaşam şansı yakalamıştır. Prens Faysal'ın Şam'a dönmesine izin vermesiyle on yıl daha yaşayacak olan gazetenin yayımına devam etmiştir. Gazete Fransız mandası boyunca aralıklı olarak basılmış, 1925-27 yılları arasındaki Büyük Suriye İsyanı sırasında Halk Partisi'ne yakın olduğu için yine sansürlenmiştir. *El-Muktebes*'in günümüzde pek çok gazete ve dergi tarafından da paylaşılan siyasi yönelimini tekrar keşfetmesi de bu dönemdedir. Ahmed Kürd Ali *el-Muktebes*'i 1927'deki ölümüne kadar yönetmiş, yerine Şeyh Taceddin hükümeti döneminde (1928-31) Eğitim Bakanı olan Muhammed Kürd Ali'nin gazeteyi kapatmaya karar verdiği 1928'e kadar Necib el-Rayyis geçmiştir. Kürd Ali bunun sebeplerini şöyle açıklamıştır: el-Rayyis kendisinin haberi olmadan "partiler" (bu kez Ulusal Blok) ile fazla yakınlaşmış ve Kürd Ali'nin bakanlıktaki çalışma arkadaşlarını fazlaca eleştirerek tepkiye sebep olmuştur (Kürd Ali 1948-1951, cilt 1: 56-63). El-Rayyis'in görevden uzaklaştırılmasının ardından Muhammed Kürd Ali işi gazetenin yazarlarından Naşûh Bâbil'e önermişse de Bâbil bunu arkadaşı ve meslektaşı el-Rayyis'e duyduğu saygıdan dolayı reddetmiştir (Bâbil 1987). Necib el-Rayyis daha sonra Muhammed Kürd Ali'nin kardeşlerinden Adil Kürd Ali ile güçlerini birleştirerek daha önce kullanılmış olan *el-Ḳabas*

adını alan bir gazete kuracaktır (el-Malluhi 2002: 104-105; Ḫûrî vd. 2004: 142-144). Bu yeni gazete daha önce *el-Muktebes*'in Jön Türkler'le 1909-1914 arasında olan ilişkisinde olduğu gibi Fransız manda yönetimine karşı eleştirel tutum gösterme rolünü kendi usulünce dolduracaktı.

Çeviren: Işık Demirkan

Ekler

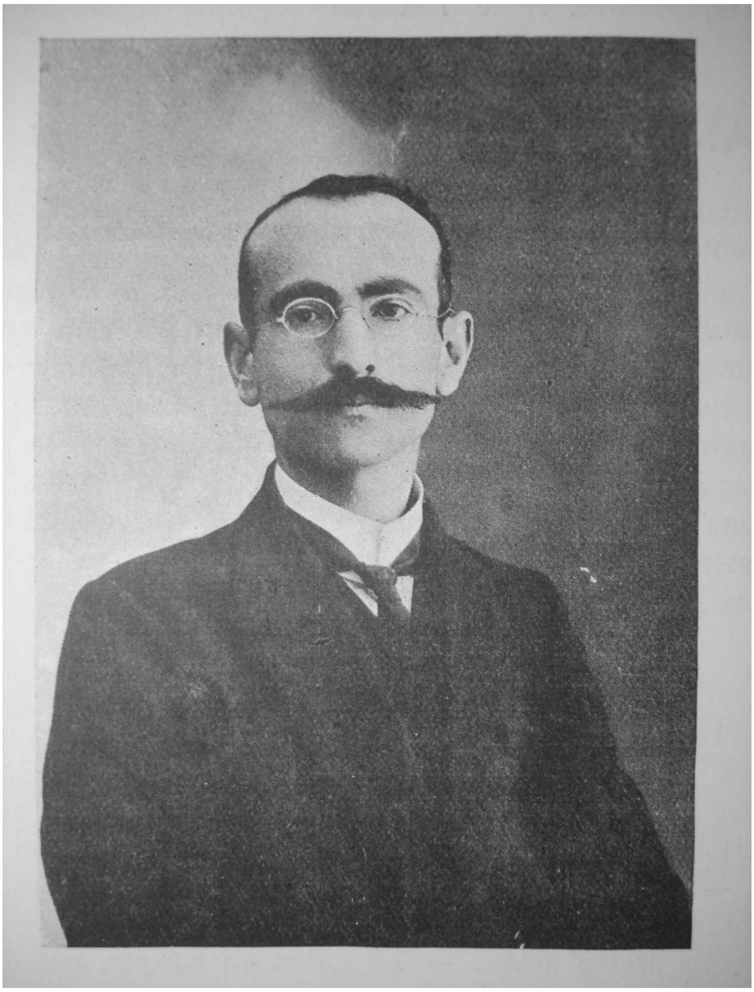

Muhammed Kürd Ali, *Revue du monde musulman* [1907]

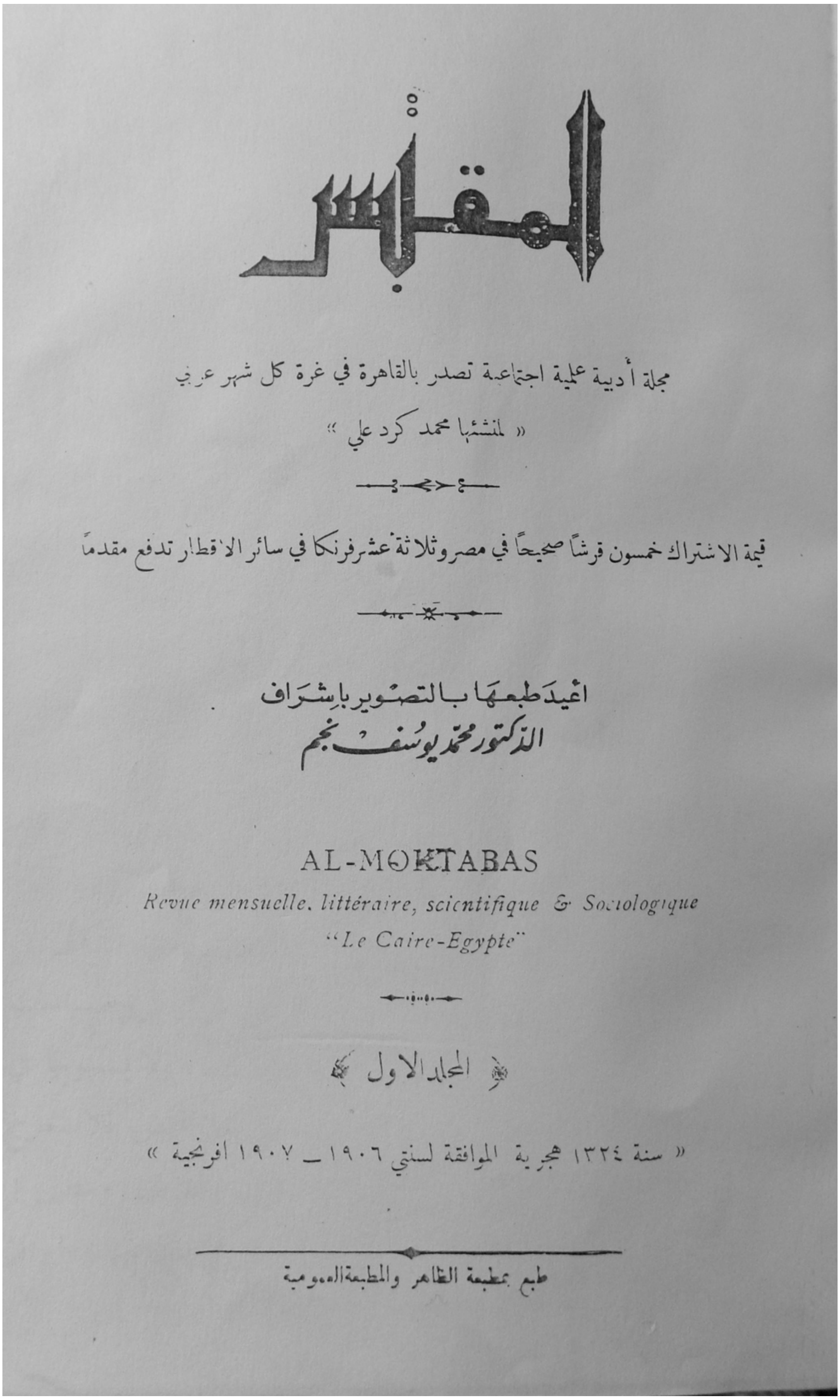

المقتبس

مجلة أدبية علمية اجتماعية تصدر بالقاهرة في غرة كل شهر عربي

« لمنشئها محمد كرد علي »

قيمة الاشتراك خمسون قرشاً صحيحاً في مصر وثلاثة عشر فرنكا في سائر الاقطار تدفع مقدماً

اعيد طبعها بالتصوير باشراف

الدكتور محمد يوسف نجم

AL-MOKTABAS

Revue mensuelle, littéraire, scientifique & Sociologique

"Le Caire-Egypte"

المجلد الاول

« سنة ١٣٢٤ هجرية الموافقة لسنتي ١٩٠٦ ـ ١٩٠٧ افرنجية »

طبع بمطبعة الظاهر والمطبعة العمومية

El-Muktebes, Ön sayfa (Sayı 1, 1906).

Kaynakça

Arşivler

El-Muktebes, review (1906-1917)

El-Muktebes, günlük (1908-1915)

Fransa: Centre des Archives diplomatiques de Nantes, Nantes (CADN); Centre des archives diplomatiques de la Courneuve (MAE) Ministère des Affaires étrangères, Paris (MAE)

Basılı Eserler

Alusi, Cemaleddinel-. *Muhammad Kurd 'Ali.* Bağdat: Dâr el-shu'ûn el-s̠aqâfiyya el-ʿamma, 1986.

Bâbil, Naṣûh. *Ṣiḥâfa va siyâsa suriyya fî el-ḳarn al-'iṣrîn.* Beyrut: Riad el-Rayyis, 1987.

Barûdî, Fahrî el-. *Mud̠akkirât el-Barûdî: Sittûna sana tatakallam*, cilt 1. Şam: Matâbi' dâr el-hayât, 1951.

Cioeta, Donald J., "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876-1908 ", *International Journal of Middle East Studies*, 10:2 (Mayıs 1979), s. 167-186.

Commins, David Dean. *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria.* New York: Oxford University Press, 1990.

Commins, David. "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914",

International Journal of Middle East Studies 18:4 (1986), s. 405-425.

Dahhan, Sami. "Mohammed Kurd Ali (1876-1953). Notice biographique", *Mélanges Louis Massignon*, cilt 1. Şam: Institut Français d'Études arabes de Damas, 1956.

Dakhli, Leyla. *Une génération d'intellectuels arabes: Syrie et Liban (1908-1940).* Paris: IISMM-Karthala, 2009.

Deguilhem, Randi. "Les cafés à Damas (XIXe-XXe siècles)", Hélène Desmet- Gregoire ve François Georgeon (nşr.), *Cafés d'Orient revisités.* Paris: CNRS Éditions, 1997, s. 127-39.

Tarrazi, Filibde. *Târîḫ el-ṣihâfa el-'arabiyya*, cilt 4. Beyrut: Matba'at el-adabiyya, 1933.

Escovitz, Joseph. "'He was the Muhammad Abduh of Syria'. A Study of Tahir al-Jaza'iri and his Influence", *International Journal of Middle East Studies* 18:3 (1986), s. 293-310.

Elias, Elias Hanna. *La presse arabe.* Paris: Maisonneuve et Larose, 1993.

Ezzerelli, Kaïs. *Diplomatie occidentale et dissidence arabe: La France coloniale et le mouvement arabiste en Syrie ottomane (1912-1914).* Tunis: Dar al-Wasla, 2014.

Ezzerelli, Kaïs. "Muhammad 'Abduh et les réformistes syro-libanais: influence, image, postérité", Maher Al-Charif ve Sabrina Mervin (nşr.), *Modernités islamiques.* Şam: IFPO, 2006, s. 79-105.

Ezzerelli, Kaïs. "Le pèlerinage à La Mecque au temps du chemin de fer du Hedjaz (1908-1914)", Sylvia Chiffoleau ve Anna Madoeuf (nşr.), *Les pèlerinages au Maghreb et au Moyen-Orient: Espaces publics, espaces du public.* Beyrut: IFPO, 2005, s. 167-191.

Ezzerelli, Kaïs. "Les arabistes syriens et la France de la révolution jeune-turque à la Première Guerre mondiale (1908-1914): L'exemple de Muhammad Kurd 'Ali", *Bulletin d'Études Orientales* 55 (2004),s. 83-110.

Farah, Irmgard. *Die Deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des 'Osmanischen Lloyd'*, Beiruter Texte und Studien, Sayı 50. Beyrut: Orient Institut, 1993.

Hartmann, Martin. *Der Islamische Orient*, Sayı. 2, *Die Arabische Frage, mit einem Versuche der Archäologie Jemens.* Amsterdam: APA-Oriental Press, 1909.

Hartmann, Martin. *Reisebriefe aus Syrien.* Berlin: Dietrich Reimer, 1913.

Hermann, Rainer. *Kulturkrise und konservative Erneuerung: Muhammad Kurd Ali (1876-1953) und das geistige Leben in Damaskus zu Beginn des 20. Jahrhunderts.* Frankfurt: Heidelberg Orientalische Studien, 1990.

Herzog, Christoph, et al., *Querelles privées et contestations publiques. Le rôle de la presse dans la formation de l'opinion publique au Proche-Orient.* Istanbul: éditions Isis, 2002.

Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918.* Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1997.

Kenny, L. M. "East versus West in *Al-Muqtataf*, 1875-1900. Image and Self-Image", Donald P. Little (nşr.), *Essays on Islamic Civilization.* Leiden: Brill, 1976, s. 140-54.

Khalidi, Rashid Ismail. "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al- Sham", *International Journal of Middle East Studies* 16:4, November 1984, s. 461-74.

Khalidi, Rashid Ismail, "The Press as a Source for Modern Arab Political History: 'Abd al-Ghani al-'Uraysi and *Al-Mufid*", *Arab Studies Quarterly* 3:1 (Kış1981), s. 22-42.

Hatîb, Muhibüddin el-. (el-Ḥasanî el-Dimaşḳî). *Ḥayâtuhu bi-ḳalamihi tarwi aḥdaṯ 'aṣr va-ḥadâra.* Şam: Matba'at cam'iyyat el-tamaddun el-islâmî, 1979.

Khoury, Philip S. *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus (1860-1920).* New York: Cambridge Middle East Library, 1983.

Hûrî, Yusuf Ḳ. vd. *Mudawwina ṣaḥâfa suriyya.* Kyoto: University of Kyoto, 2004.

Kologlu, Orhan, "Turkish-Arab relations as reflected in the Arabic press during the period when the Ottoman Empire was desintegrating (1908-1918) and its impact on the present day", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979, s. 96-121.

Kürd Ali, Muhammed, vd., *el-Ba'ṯa el-'ilmiyya ilâ dâr el-ḫilâfa el-'uṯmaniyya.* Beyrut: al-Matba'a al-'ilmiyya, 1916. [Muhammed el-Bâkır, Muhammed Kürd Ali, Hüseyin el-Habbâl, Abdülbâsıt el-Ünsî. *Türklerle Omuz Omuza: Arap İlim Heyeti Dârülhilâfe ve Çanakkale'de*, çev. Ali Benli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.]

Kürd Ali. Muhammed. *Ġara'ib el-ġarb*, 2 cilt. Kahire: el-Matba'a el-raḥmaniyya, 1923, [cilt 1 1910'daki ilk baskısıdır].

Kürd Ali, Muhammed. *Ḫitat el-Şam*, cilt. 6, 3. Baskı. Şam: Maktabat al-Nûri, 1983.

Kürd Ali, Muhammed. *El-Muḏakkirât.* Şam: Matba'at el-Taraḳḳi, 1948-1951.

Kürd Ali, Muhammed. *el-Mu'âṣirûn*, nşr. Muhammed el-Maṣrî. Şam: Matba'at macma' el-luġa el-'arabiyya bi-Dimaşḳ, 1980.

Kürd Ali, Muhammed. *el-Ḳadîm va-l-ḥadîṯ.* Kahire: al-Matba'a el-raḥmaniyya, 1925.

Kürd Ali, Muhammed. *el-Riḥla al-anwariyya ilâ el-asḳa' el-hicâziyya.* Beyrut: el- Matba'a al-'ilmiyya, 1916. [Muhammed Kürd Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, Ankara: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007.]

Kuzbari, Salma el-Haffar, al-. *Lutfi el-Haffâr (1885-1968): Muḏakkirâtuhu, ḥayatuhu wa-'aṣruhu.* Londra ve Beyrut: Riad el-Rayyis, 1997.

Malluhi, Mihyar A. el-. *Mu'cam el-cara'id el-suriyya, 1865-1965.* Şam: al-Ula, 2002.

Macma' el-luġa el-'arabiyya bi-Dimaşḳ. *Muhammad Kurd 'Ali: Mu'assis el-macma' el-'ilmî el-'arabî.* Şam: Matbu'at macma' el-luġa el-'arabiyya bi-Dimaşḳ, Matba'at el-hicâz, 1977

Murâd, Riyâḍ Abdülhamid. *Fahâris el-Muktebes.* Şam: Matba'at macma' el-luġa el-'arabiyya 1977.

Seikaly, Samir. "Shukri al-Asali: A Case Study of a Political Activist", Rashid Khalidi (nşr.), *The Origins of Arab Nationalism.* New York: Columbia University Press, 1991, s. 73-96.

Seikaly, Samir M., "Damascene Intellectual Life in the Opening Years of the 20th Century: Muhammad Kurd Ali and *al-Muqtabas*", Marwan R. Buheiry (nşr.), *Intellectual Life in the Arab East (1890-1939).* Beyrut: American University of Beirut Press, 1981, s. 125-153.

Sharabi, Hisham. *Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970.

Shihâbî, Ḳutayba el-. *Sâḥat el-Marca va-mucâviratuhâ bayna el-amsi va el-yawm*. Şam: Arab Capital of Culture, 2008.

Tauber, Eliezer. *The Emergence of the Arab Movements*. Londra: Frank Cass, 1993.

Tauber, Eliezer. "The Press and the Journalist as a Vehicle in Spreading National Ideas in Syria in the Late Ottoman Period", *Die Welt des Islams* 30 (1990), s. 163-177.

Weber, Stefan. "L'aménagement urbain entre régulations ottomanes, intérêts privés et participation politique: La municipalité de Damas à la fin de l'époque ottomane (1864-1918)", Nora Lafi (nşr.), *Municipalités méditerranéennes: Les réformes urbaines ottomanes au miroir d'une histoire comparée (Moyen-Orient, Maghreb, Europe méridionale).* Berlin: ZMO-Studien 21, Klaus Schwartz Verlag, 2005, s. 173-222.

Yared, Nazik Saba. *Secularism and the Arab World (1850-1939).* Londra: Saqi Books, 2002.

Öz: Kais Ezzerelli, bu makalesinde, Arap dergisi ve günlük gazetesi *al-Muqtabas*'ın kurucusu ve bir yayıncı olarak Suriyeli bilgin Muhammed Kürd Ali'nin (1876-1953) erken dönem kariyerini Jön Türk Devrimi bağlamında incelemektedir.1901 gibi erken bir tarihte kariyerine başladığı Kahire'de Arap reformculara yakın duran Muhammed Kürd Ali, daha sonra dergisini Şam'a taşıdı ve burada kardeşlerinin de yardımıyla Aralık 1908'de ilk günlük Arapça gazeteyi kurdu. *Al-Muktebes*, kısa sürede bölgenin en çok okunan ve etkili gazetelerinden biri oldu. Muhammed Kürd Ali, Şam'da Vali Nazım Paşa'nın temsil ettiği İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin otoriter geri dönüşü karşısında, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na ve Fransız elçiliğine yakınlaştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasındaikilemde kaldı: Birçok Arap liberalinin yaşadığı gibi Jön Türk rejimi tarafından suçlanmak ya da Osmanlı propagandasına katılmak. *Al-Muqtabas*'ın yakın bir okumasına, arşivlere ve bu aile şirketine dair çağdaş tanıklıklara dayanan makale, Kürd Ali ile gazetesi, okuyucuları ve iş arkadaşları arasındaki ilişkilere ve dönemin siyasi güçleriyle kurduğu bağlara odaklanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Kürd Ali - Arap basını - Suriye'de reform hareketi - Jön Türk Devrimi - Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye Eyaleti - Şam'daki Suriyeli Aydınlar - Arap Liberalleri - Yakın Doğu'da Avrupa etkisi ve emperyalizmi - Osmanlı savaş propagandası.

The Publicist and his Newspaper in Syria in the Era of the Young Turk Revolution, between Reformist Commitment and Political Pressures: Muhammad Kurd 'Ali and *al-Muqtabas* (1908-17)

Abstract: In this paper, Kaïs Ezzerelli examines the early career of the Syrian scholar Muhammad Kurd 'Ali (1876-1953) as a publicist, founder of the Arabic review and daily newspaper *al-Muqtabas* in the context of the Young Turk Revolution. Close to the Arab reformists in Cairo where he started his career as early as 1901, Muhammad Kurd 'Ali then moved his review in Damascus where, with the help of his brothers, he founded the first daily Arabic newspaper in December 1908. *Al-Muqtabas* soon became one of the most widely read and influential dailies in the region. After being confronted with the authoritarian turn of the Committee of Union and Progress (*Ittihad ve Terakki*) represented in Damascus by the vali Nazim Pasha, Muhammad Kurd 'Ali approached the Liberty and Entente party (*Ittilaf ve Hürriyyet*) and the French embassy. But during the First World War, he faced the dilemma: either to be condemned by the Young Turks' regime as it was the case for

many Arab liberals or to participate in the Ottoman propaganda. Based on a close reading of *al-Muqtabas*, public archives and contemporary testimonies related to this family enterprise, this paper focuses on the relationships between Kurd ʻAli and his newspaper, his readers and collaborators, as well as his ties with the political powers of that time.

Key words: Muhammad Kurd ʻAli - Arabic press - Reformist movement in Syria - Young Turk Revolution - Syrian Province of the Ottoman Empire - Syrian Intellectuals in Damascus - Arab Liberals - European influence and imperialism in the Near East - Ottoman war propaganda.

Osmanlı İstanbul'unda Arapça Gazete ve Dergi: Kimin Basını?

Leyla v. MENDE*

I. Giriş Sözleri

İstanbul'un Arapça gazetelerinden *al-ʿAdl*'ın[1] sayfalarını Staatsbibliothek zu Berlin'de (Berlin Devlet Kütüphanesi) çevirirken, Balkanlar üzerine makaleleri olan ve doktora tezi, "The Development of Modern Turkey as Measured by its Press" (Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın, 1914) ismini taşıyan meşhur gazeteci Ahmet Emin Yalman gibi âşinâ simalarla karşılaştım: *Vakit* gazetesinin lansmanı Mısırlı Muḥammad Ṣafā tarafından yayınlanan *Al-ʿAdl*'da (iddiaya göre 1908-1923) tebrik edilmişti.

Bu gazete açıkça Osmanlı yanlısı bir tutumu savunuyor ve Ṣafā'nın Osmanlı hilafetinin bir müdâfiisi olmasıyla beraber iddialara göre Ṣafā'nın kendisi gibi Osmanlı devleti tarafından finanse ediliyordu (Ardıç, 2012: 93-94).[2] Dâhilî ve hâricî meseleler hakkında bilgi sağlar, resmî devlet bildirileri, Osmanlı âleminin içindeki ve dışındaki Müslümanlar ve diğer Müslüman devletlerle ilgili makale serileri, Arap şehirlerinden haberler ve İstanbul'daki festival ve konferanslar üzerine raporlar yayınlar. Çoğunlukla İstanbul'daki diğer Arapça gazetelerden (örn. ideolojik ve kişisel bağları görünür olan *al-ʿĀlam al-Islāmī*), bazen de İstan-

* Hamburg Üniversitesi, Asya-Afrika-Enstitüsü / ORCID: 0000-0002-2630-3988 / leyla.mende@uni-hamburg.de
Geliş tarihi: 2 Haziran 2022/ Kabul tarihi: 6 Temmuz22.
[1] Metinde adı geçen Arapça kaynak, isim ve terimler için Alman Şarkiyat Cemiyeti'nin (DMG) transkripsiyon kuralları uygulanmıştır.
[2] Diğer kaynaklar: örn. Baykal, 2019: s. 228; Landau, 1990: s. 108-109; *RMM* 8/5, Mayıs 1909: s. 103; Ṭarrāzī 1913; Thabet, 2013: s. 50-52; Krug, 2019: s. 198.

bul'daki Osmanlı Türkçesi (*Tanîn*, *Vakit*, *Hilâl*, *Sabâh*, *Âtî*, *Tasvîr-i Efkâr* veya *İkdâm*) ve Londra dahil bazı şehirlerdeki Avrupaî dillerdeki gazetelerden makaleler yorumlanır ya da bunlardan alıntılar yapılır. Tüm bu farklı temalar içerisinde gazete, sadece İstanbullu, Osmanlı, Arap, İslamî ve/veya beynelmilel bir bağlamda örtüşen birkaç söylemsel alanda yer almaz. Aynı zamanda, *al-ʿAdl*, farklı takipçi kitlelerini hedefleyen İstanbul, Arap-Osmanlı ve beynelmilel basını gibi, farklı dilsel ve bölgesel gazeteci ifade biçimlerine katılır ve kendisini bunlar içerisinde konumlandırır. Dahası, kentsel ve emperyal sınırları aşan aktörlerin kişisel bağları da görünür hale gelir. Yayıncılığın maddi ve politik koşulları üzerine olduğu gibi içeriğine dair de birçok soru ortaya çıkar.

Bu makale bu soruları cevaplandıramaz. Bununla beraber, amacı, 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar İstanbul'da var olan Arapça basını, aktörlerini ve bağlamlarını gözden geçirmektir.

Bildiğim kadarıyla şu ana kadar İstanbul'un Arapça basını hakkında yapılmış detaylı bir çalışma yok.[3] Şehrin Arapça gazete ve dergilerine değinen birkaç araştırma bağlamı var: Arap basını üzerine yapılan çalışmalar (örn. Ayalon, 1995); seçkin gazetelerde vaka incelemeleri (örn. *al ʻArab*, Seikaly, 1999) Arap milliyetçiliği bağlamı (örn. Khalidi ve diğerleri, 1991), Panislamizm (örn. Landau, 1990) ya da Türk-Arap ilişkileri (örn. Kayalı, 1997; Pratör, 1993); ve Arap entelektüellerin İstanbul'da Arapça yayınladıkları gazeteler üzerine olan çalışmalar (Aḥmad Fāris al-Shidyāq üzerine, örn. Ayalon, 2001; Abu-Manneh, 2008; Khuri-Makdisi, 2013; ʻAbd al-Ḥamīd al-Zahrāwī üzerine, örn. Herzog, 2000; Tarabein, 1991).[4]

Basın materyali külliyatı; İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Arapça referans çalışmalarının yanı sıra (ʿAbdallāh, 1961; Ahmed-Bioud, Hanafi, ve Feki, 1969; Atabaki ve Rustamova-Towhidi, 1995; Auchterlonie ve Safadi, 1977; Dāġir, 1978; Duman, 2000; Hadi, 1965; Hopwood, 1970; Ṭarrāzī, 1913; *Revue du Monde Musulman*), ikincil literatür (örn. Ayalon, 1995; Baykal, 2019; Prätor, 1993), kütüphane katalogları[5] ve süreli yayınlar için çevrimiçi araştırma aracı olan "Project Jara'id" (https://projectjaraid.github.io/), İslamcı Dergiler Projesi (https://katalog.idp.org.tr/dergiler) ve Hakkı Tarık Us koleksiyonu (http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/) yardımıyla derlenmiştir.

Aşağıdaki taslak, küresel ölçekte Arap-Türk-Osmanlı zihniyet tarihini anlamak için heyecan verici bir kaynak olan İstanbul'daki Arapça basını daha derinden incelemek için bir başlangıç noktası olarak hizmet verebilir. İstanbul'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde çeşitli aktörler Arapça gazete ve dergi yayınlamaya karar vermiş. O yayınlar hem Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki

[3] Thabet, 2013.

[4] Aḥmad Fāris al-Shidyāq ve *al-Ǧawāʾib* örn. Maṭwī, 1989; Roper, 1992; Ṭarrāzī, 1913, 1: 96-99; al-Bagdadi, Traboulsi, Winckler, henüz yayınlanmadı; al-Bagdadi, henüz yayınlanmadı.

[5] Örn. Worldcat, KVT, KOBV, Milli Kütüphane, TBMM, Atatürk Kitaplığı, Atatürk Kütüphanesi Erzurum, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Dār al-Kutub Kahire, AUB, AUC, Paris BN, India Office Library/London, St. Anthony's College Oxford/Middle East Centre Oxford, Library of Congress/USA, Stanford/Hoover, Michigan vb.

hem dışındaki bölgelere yayılıp etki etmiş. Bu nedenlerden dolayı kaynaklar özellikle Osmanlı düşüncesinin çeşitliliğini ve müşterekliğini yansıtır.

II. Dergiler ve Gazeteler

Takip eden kısımda, (a) İstanbul'daki Arapça süreli yayınlardan bir veya birkaç kaynakta 'yalnızca' ismi geçen yayınlar ile kütüphanelerde izlenebilen gazete veya dergiler arasında ayrım yapılmalıdır. İkinci grubu başlangıç noktası alarak (b) 1908 öncesi ve sonrası süreli yayınlar, (c) gazete ve dergiler ile (d) tek dilli veya çok dilli süreli yayınlar arasında da ayrım yapacağız.

(a) 19. yüzyılın ortalarından 1920'lerin başlarına kadar İstanbul'da yayınlanan yaklaşık 70 süreli yayının izlerini buluyoruz. Daha yakından bakıldığında farklı kısımlarda yayınlanan ve genellikle yanlış bir şekilde süreli yayın olarak algılanan takvim veya monograf halindeki yayınları ayırt edebilirsiniz. Ayrıca bu 70 süreli yayının arasında (var olduğu iddia edilen) Arapça versiyonları tespit edilebilir olmayan veya yayın yerinin İstanbul olduğu teyit edilemeyen süreli yayınlar da bulunuyor. Sadece yayınlanması planlananlar (= başvurusu yapılan veya başvurusu yapılan ve yayınlanmadan onaylanan) ve bunların yanı sıra sadece bir kez bahsedilen ve/veya izlenebilirliği olmayan süreli yayınlar da örneklemden çıkarılmıştır. Bütün bunlar onların var olmadığı anlamına gelmez. Sadece henüz güvenilir bilgi bulamadım.

Bu durum, bize söz konusu dönemde İstanbul'da yayınlanan 29 süreli yayın bırakıyor. Çağdaş basının özelliklerini taşıyan ve kendilerini "ğarīda" (gazete/risâle), "mağalla", "ṣaḥīfa" veya "mağmūʿa" (mecmûʿa) olarak sunan bu yayınlar kütüphanelerde bulunabilmekte. Bazılarına internet üzerinden erişilebilmektedir,[6] bazılarının mevcûdiyetleri çeşitli kaynaklardan teyit edilmiştir. Şimdiye kadar Almanya, ABD, Mısır, Lübnan ve Türkiye'deki kütüphanelerde ve Hakkı Tarık Us gibi çevrimiçi koleksiyonlarda veya Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane stoklarında 28 süreli yayın bulunabildi.[7] Genellikle bir avuç sayı korunmuştur ve bunların ABD kütüphaneleri ve Kahire Dār al-Kutub gibi yerlerdeki stokları henüz araştırılamamıştır. Rizqallāh Ḥassūn tarafından 1855'te İstanbul'daki ilk Arapça dergi olarak yayınlandığı iddia edilen haftalık *Mirʾāt al-Aḥwāl*'ın hiçbir sayısı tespit edilemiyor (Ayalon, 2001; Glaß, 2001; Thabet, 2013: 36).

Sonuç olarak; kaynak materyal malesef büyük boşluklar sunuyor. Dolayısıyla farklı araştırma yöntemlerine değinmek gerekir. Basının karakteristiği onun avantajıdır: Genellikle süreli yayının kendisi, örneğin seri yayınlar neşrederek veya eski makale ve haberlere göndermelerde bulunarak kendi kendisini yeniden yapılandırmaya yardımcı olabilir. Bu, birbirlerine atıfta bulunan diğer gazete ve

[6] ʿAbd al-Ḥamīd al-Zahrāwī gibi aktörlerin gazetelerden örneğin *al-Ḥaḍāra*'dan makalelerini içeren yazı derlemeleri yardımcı olacaktır (al-Zahrāwī, 1996, 1997).

[7]Arapça süreli yayınların bilgisayar ortamına aktarılmış başka örnekleri için bknz. *Digital Muqtabas* (http://www.sitzextase.de/digital-muqtabas/), https://www.translatio.uni-bonn.de/ ve *shamela.ws*.

dergiler için de geçerlidir. Ayrıca hatıratlar, ilgili aktörlerin diğer yazıları (Harran, 1980: 202; Aʿẓamī, 1931-34) veya arşiv belgeleri (örn. Başbakanlık Osmanlı Arşivi) gibi basın dışı kaynaklar da bilgi sağlar.

(b) 29'unun 12'si 1908'den önce yayınlandı (ve kapandı). Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte İstanbul, kısa ve uzun ömürlü 17 yeni Arapça dergi ve gazetenin ortaya çıkışına tanık oldu. Bu süreli yayınların çoğu çok kısa ömürlü oldu. Özellikle 1908/09 basın patlaması döneminde kurulanlar neredeyse kuruldukları kadar hızlı bir şekilde ortadan kayboldular.

Bu kısa süre içerisinde yayınlanması planlanılan/bunun için girişimde bulunulan fakat hayata geçirilemeyen pek çok süreli yayına rastlıyoruz.

19. yüzyılda al-Šidyāq tarafından yayınlanan *al-Ǧawāʾib*, içeriği ve uzun ömürlülüğü ile öne çıkmaktadır. Şimdiye kadar en çok bilinen ve araştırılan dergi budur. Bununla beraber, Arap basınına iyi birer örnek teşkil eden birkaç başka yayın da vardır: genel olarak politika, güncel meseleler, hukuk ve/veya edebiyat üzerine odaklanan diğer dergi ve gazeteler; geçici editörlüğünü ʿAbd al-Ḥamīd al-Zahrāwī'nin yaptığı *Maʿlūmāt*'ın Arapça versiyonu ya da Kahire doğumlu münevver ve gazeteci Ḥasan Ḥusnī al-Ṭuwayrānī tarafından yayınlanan *al-Insān.* 1908'den sonra, yayıncılık alanında zaten bilinen aktörlerin yanı sıra yeni aktörlerle, taşlama ve benzerleriyle beraber edebiyat dergileri ve *Lisān al-ʿArab* gibi sözde milliyetçi Arap organizasyonların yayınları, *al-ʿArab* gibi Osmanlı Türkler tarafından yayınlanan gazeteler, *al-ʿAdl* veya *al-ʿĀlam al-Islāmī* gibi sözde propaganda organları olan yeni Arapça dergi ve gazetelerle karşılaşıyoruz.

Bazıları resimli olan tüm bu dergi ve gazetelerin içerik ve biçim açısından farklı odakları vardı. Bunlar kendilerini siyasi, edebi, dini, bilimsel, hukuki ve/veya satirik süreli yayınlar olarak tanıtırlar. Arap milliyetçiliği, Osmanlıcılık ya da İslam birliği gibi (genellikle birbirlerinden net biçimde ayırt edilemeyen) ideolojilerin yayılmasını hedeflediler. Çok sayıda aktör (örneğin Arap Hristiyanlar ve Müslümanlar, Osmanlı Türkleri vb.) ve hâmiler (özel kişilerin yanı sıra Osmanlı ve diğer devletler) dâhil oldu. Sonuç olarak, İstanbul'un Arapça basının, Ortadoğu basınının geniş bir spektrumunu ve onun bölgelerarası bağlarını yansıttığı söylenebilir.

(c) "Gazete" ve "Dergi" arasındaki ayrım bir hayli zordur.

> Benzer şekilde esas olarak haberlere ayrılmış gazete ve 19. yüzyılın sonundan itibaren iki farklı kelimeyle ifade edilecek -Ǧarida (ya da sahifa) ve majalla- ile bazı başka yapılardaki dergi arasındaki fark bulanıktı. (Ayalon, 1995: 187)

Söz konusu bulanıklığın 20. yüzyıla kadar uzandığı göz önünde bulundurularak basın ele alındı. Bu noktada süreli yayınları -ne içerik açısından ne de yayın sıklığı açısından- gazete veya dergi olarak sınıflandırmak mümkün değildir. 29 süreli yayından hem kendilerini "mağalla" olarak tanımlayan ikisi (*al-Hidāya.* Mağalla dīnīyaʿilmīya adabīya iğtimāʿīya ve *Lisān al-ʿArab*, sonra *al-Muntadā al-Adabī.* Mağalla tāriḫīya, iğtimāʿīya, ʿilmīya, adabīya), ve hem de "mağmūʿa" olarak tanımlayan birisi (*Madrasat al-Funūn / Medrese-i Fünûn.* Mağmūʿat abḥatʿan al-

funūn wa-l-maʿārif / Fünûn ve maârifden bahseder mecmûʿa) aylık olarak yayınlandı. Geri kalanı ise Osmanlıca versiyonu "gazete" olan "ğarīda"[8] ismini kullanır, yalnızca bir süreli yayın kendisini "ṣaḥīfa" olarak adlandırır. Bunların çoğu haftalık olarak veya hatta daha sık yayınlandı, ama aralarında aylık veya iki ayda bir yayınlananlar da bulunur.

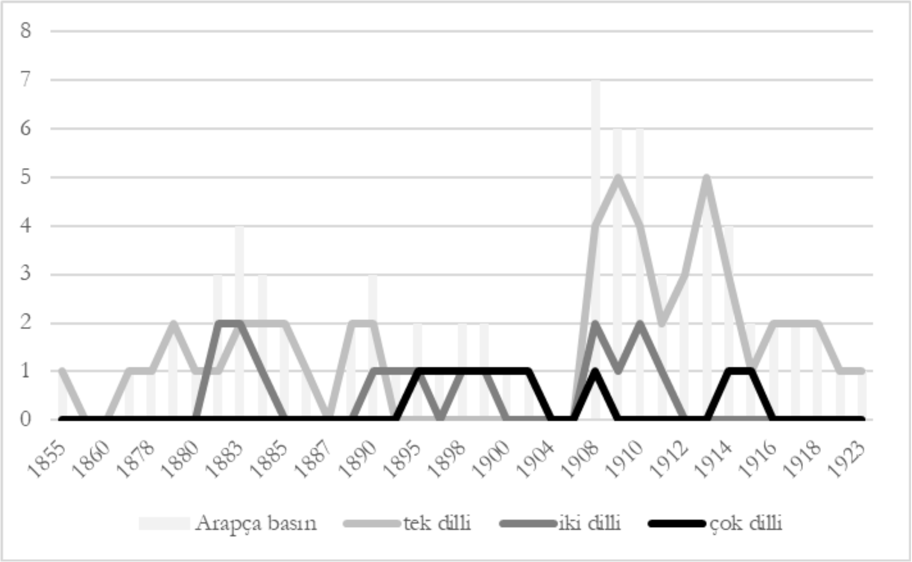

Tablo1: İstanbul'da Arapça basın 1855-1923

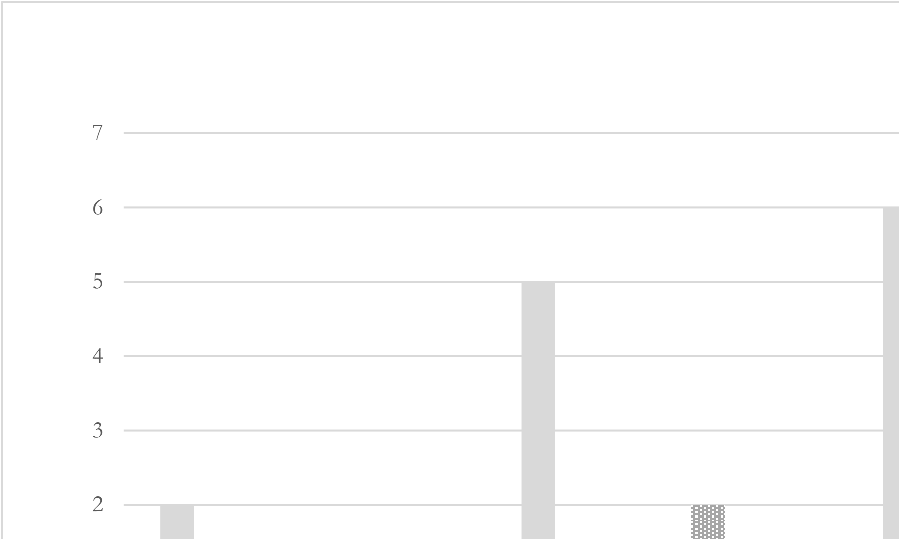

Tablo2: Yayın Sıklığı

[8] *al-ʿĀlam al-Islāmī* "ğarīda" olarak yayın yaşamına başlar "mağalla" olarak devam eder.

(d) İstanbul'un Arapça basını, kullanılan diller açısından da yekpare olmaktan uzaktı: Süreli yayınların çoğu hedefledikleri takipçi kitleleri nedeniyle çift dilli (Arapça ve Osmanlıca) veya hatta üç dilli (örneğin Farsça, Urduca, Fransızca eklenerek) idi.

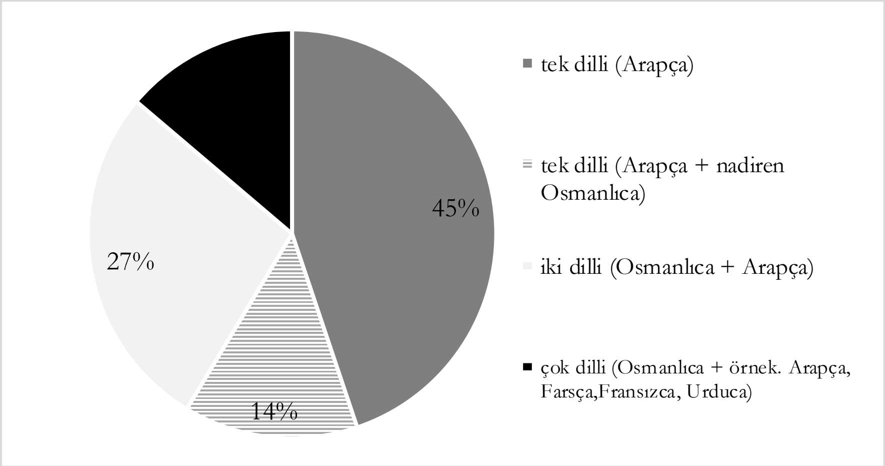

Tablo 3: Diller

Bu oldukça soyut genel bakışın ardından, İstanbul'un adı geçen 29 Arapça süreli yayın, ilk yayınlandıkları tarihlere göre aşağıda listelenmiştir. İlk (ve eğer biliniyorsa son) yayın tarihi, kendini tanımladığı isim, yayın sıklığı, diller, ilgili/adı geçen aktörler (yayıncı/sahibi/editör):

Mirʾāt al-Aḥwāl

1855 (önce Kahire, 1876'dan sonra Londra) - haftalık - Arapça – Rizq Allāh Ḥassūn

al-Ğawā'ib

Temmuz 1860 (31 Mayıs 1861?) - 1884 (1883'ten sonra Kahire) - ğarīda - haftalık - Arapça/nadiren Osmanlıca - Aḥmad Fāris al-Shidyāq, Sālim Fāris

as-Salām

23vTemmuz 1879 – 14 Kasım 1879? - ğarīda - haftalık - Arapça - Jabrāʾīl ibn ʿAbd Allāh Dallāl al-Ḥalabī

al-Insān

1880-1886 (1883-1884?) - Arapça - Ḥasan Ḥusnī al-Ṭuwayrānī

Madrasat al-Funūn / Medrese-i Fünûn

15 Ṣafar 1300H / 26 Aralık 1882 – 23 Nisan 1883 - mağmūʿa - iki aylık - Osmanlıca/Arapça - Ḥamīd Wahbī (Hamîd Vehbî)

İʿtidâl / al-Iʿtidāl

29 Ağustos 1883 (1882-1884?) - ğarīda - haftalık - Osmanlıca/Arapça - Aḥmad Qadrī (Ahmed Kadrî), Aḥmad Fāris al-Shidyāq (Ahmed Fâris eş-Şidyâk)

al-Insān

1884 (-1890?) - ṣaḥīfa - iki aylık, sonra haftalık (aynı adla paralel ğarīda iki aylık yayınlanır?) - Arapça - Ḥasan Ḥusnī (al-Ṭuwayrānī), Ibrāhīm Adham

al-Ḥaqāʾiq

8 Aralık 1885 - ğarīda - haftalık - Arapça/nadiren Osmanlıca - Abū n-Naṣr Yaḥyā al-Salāwī (Ebu'n-Nasr Yahyâ es-Selâvî)

al-Ḥaqāʾiq

28 Kasım 1888 (5,5 yıl?) - ğarīda - haftalık - Arapça (Osmanlıca?) – Ibrāhīm Adham (İbrâhîm Ethem)

Hukûk / al-Ḥuqūq

1 Temmuz 1306R / 13 Temmuz 1890 - 1311/1895 - ğarīda - aylık - Osmanlıca/Arapça - Dr. Ilyās Maṭar, Ilyās Rassām (İlyâs Ressâm)

al-Maʿlūmāt (ʿarabīya)

11 Mayıs 1311R / 23 Mayıs 1895 - 1319R / 1903 - Arapça nüsha düzensiz - (Osmanlıca)/Arapça/(Farsça) - Muḥammad Ṭāhir (Mehmed Tâhir)

Kevkeb-i Osmânî / al-Kaukab al-ʿUṯmānī

19 D̲ū l-Qaʿda 1315H / 29 Mart 1314R / 10 Nisan 1898 - 3 Mayıs 1315R / 1899 - ğarīda - iki aylık - Osmanlıca/Arapça - Maḥmūd Zakī (Mahmûd Zekî)

al-Qisṭās „al-Mustaqīm"

1908 - ğarīda - günlük/haftalık - Arapça/Osmanlıca - Muḥammad Saʿīd al-Mağḏūb, Muḥammad Karīma

Šams al-ʿAdāla (no. 16'dan itibaren Šams al-Ḥaqāʾiq)

16 Eylül 1908 - ğarīda - haftalık - Arapça - Rašīd Hāğğ, Ḥāmid Efendi (Ḥašīšū?), ʿUmar Luṭfī Efendi, Muḥammad Taufīq Efendi, (al-Amīr) Ḫalīl Šihāb, (Minkarizāde?) Muḥammad Taufīq, Abū n-Naṣr Yaḥyā as-Salāwī, Muṣṭafā Rušdī

Šams al-Ḥaqāʾiq

1908-1909 (?) - ğarīda - günlük - Arapça/(Osmanlıca) - (Minkarizāde?) Muḥammad Taufīq (Mehmed Tevfik), (al-Amīr) Ḫalīl Šihāb, Muḥammad Taufīq, Ḥāmid Ḥašīšū, ʿUmar Luṭfī Pāzārbāšī, Rašīd Hāğğ, Muṣṭafā Sulṭānī al-Maḫzūmī

al-Ūfūrūk / el-Üfûrûk

10 Eylül 1324R / 23 Eylül 1908 - 25 Eylül 1324R - haftalık - Arapça/Osmanlıca/nadiren Fransızca - Muḥammad ʿIzzat (Mehmed İzzet Efendi), ʿUṯmān (Osmân)

Kalimat al-Ḥaqq

14 Ramaḍān 1326H / 27 Eylül 1327R / 10 Ekim 1908 - 1909 (?) - ğarīda - iki haftalık - Arapça- Ğurğī Ḥarfūš, ʿAzīz Suryānī, ʿAzīz Salīm Ṣaʿb

Tâvûs / Ṭāwūs / Taousse

14 Teşrîn I 1324R / 27 Ekim 1908 (?), 1-4 - iki haftalık/günlük - Osmanlıca/Arapça/Fransızca - Farīd Ḥāğğ (Ferîd Hâcc)

al-ʿAdl - Asās al-Mulk

10 Šawwāl 1326H / 23 Teşrîn I 1324R / 5 Kasım 1908 - 1339R/1923 - ǧarīda - haftalık/sonra günlük - Arapça/nadiren Osmanlıca - Muḥammad Ṣafā al-Miṣrī (Mısırlı Mehmed Sefâ), Muḥammad Bakr (Mehmed Bekir)

Protesto

9 Kanûn 1324R / 22. Aralık 1908 - 22 Mart 1325R / 4. Nisan1909 - gazete - günlük - Osmanlıca/Arapça (takip edilemiyor) - Muḥammad Ṣafā al-Miṣrī

al-Dustūr

1324/1909 - 1913? - ǧarīda - haftalık/sonra günlük - Arapça/nadiren Fransızca? - Aḥmad Bāšā az-Zuhair (Zehirzâde Ahmed Paşa), Maḥmūd Zakī (Mahmûd Zekî), Ǧamʿīyat al-Ittiḥād wa-t-Taraqqī (ed.?) (Cemiyet-i İttihâd ve Terakkî)

Muṣavver al-Medrese

1 Kanûn II 1325R / 14 Ocak 1910, I, 1 - revue - iki haftalık - Osmanlıca/Arapça - Aḥmad Nūr al-Dīn (Ahmed Nûreddîn), A. Çelebi

al-ʿArab

23 Muḥarram 1328H / 21 Kanûn II 1325R / 3 Şubat 1910 - 14 Haziran 1326 – ǧarīda – haftalık - Arapça/nadiren Osmanlıca - Muḥammad ʿUbaidullāh mabʿūṯ Āidīn (Aydın mebʿusu Mehmed Ubeydullâh)

İntikâd / al-Intiqād

8 Mart 1326R / 20 Mart 1910 - en son 1911 - ǧarīda - haftalık/iki haftalık - Osmanlıca/Arapça - ʿAbd al-Razzāq al-Baġdādī (Bağdâdî Abdürrezzâk), Maḥmūd Zakī (Mahmûd Zekî), ʿAbd al-Maǧīd Barqī (Abdülmecîd Barkî)

al-Ḥaḍāra* (sonra *al-Madanīya*ve *al-Idāra/1912)

4 Rabīʿ al-āḫir 1328 H / 14 Nisan 1910 - 1913 (son sayı: 24 Teşrîn I 1912?) - ǧarīda - haftalık - Arapça - ʿAbd al-Ḥamīd az-Zahrāwī, Šākir al-Ḥanbalī

al-Hidāya

1331, I-IV, 1- (Kahire, sonra İstanbul 1912?-1914) - maǧalla - aylık - Arapça - (al-Šaiḫ) ʿAbd al-ʿAzīz Ǧāwīš

***Lisān al-ʿArab* (1914'ten sonra *al-Muntadā al-Adabī*)**

1913-1914 - maǧalla - aylık - Arapça - Aḥmad ʿIzzat al-Aʿẓamī, ʿĀṣim Basīsū

Cihân-i İslâm / al-ʿĀlam al-Islāmī

13 Ǧumādā I 1332 / 27 Mart 1330 / 9 Nisan 1914 - 25 D̲ū l-Ḥiǧǧa 1333 H / 22 Teşrîn I 1331 / 4 Kasım, 1915 (?) - ǧarīda - haftalık/sonra iki aylık- Osmanlıca/Arapça/Urdu/Farsça - Ǧamʿīyat al-Islām al-Ḫairīya (Cemʿiyyet-i Hayriyye-i İslâmiyye), Abū Saʿīd al-ʿArabī al-Hindī (Ebû Saîd el-Arabî el-Hindî), Yūsuf Šatwān (Yûsuf Şetvân)

al-ʿĀlam al-Islāmī

12 Ğumādā al-āḫir 1334H / 2 Nisan 1332R / 15 Nisan, 1916 - 1918 - ğarīda/(sonra) mağalla - haftalık/sonra günlük (?) - Arapça - ʿAbd al-ʿAzīz Ğāwīš, Bahāʾ ad-Dīn al-Manāstirlī (Bahâddîn Manastırlı)

III. Aktörler

İlgili aktörler çok çeşitlidir. Yayın sahiplerine veya yayıncılara ve editörlere odaklandığımızda, yaptıkları yayınlar farklı ideolojilerin temsilcileri olarak nitelendirilen farklı kökenlerden erkekler buluyoruz: Katolikler, Maruniler, Protestanlar, Rum-Ortodoks inancına sahip erkekler ve Müslümanlar. Bunlar Halep, Şam, Humus, Cebel-i Lübnan, Sudan, Trablus, Kahire, İskenderiye, Bağdat, İstanbul, İzmir veya Filibe gibi yerlerde Arap ve/veya Osmanlı-Türk ailelere doğmuşlardı.

Yayın yeri olarak İstanbul'u seçmelerinin farklı nedenleri olabilir: aktörler İstanbulludur veya eğitim ve/veya mesleki nedenlerle İstanbul'da yaşamaktadırlar. Aralarında öğrenciler, Abdülhamîd dönemi eğitim komisyonlarının üyeleri, özel öğretmenler, tarihçiler ve hukukçular, parlamento üyeleri ve tüccarlar bulunur. Dahası, bireyleri İstanbul'a sürgüne sevk eden ya da İstanbul'u yaşam merkezi olarak seçme kararlarını etkileyen siyasi sebepler de mevcuttur. Kahire ve Beyrut'un yanı sıra bir neşriyat merkezi olan İstanbul Osmanlı İmaparatorluğu'nun siyasi ve kültürel merkezi olarak da kuşkusuz yayıncılık için uygundu. Şehrin, süreli yayınların içeriği üzerinde bir etkisi olmuş olmalı. Bunların ofisleri, Bâb-ı Âlî ve çevresinde bulunan diğer dillerdeki süreli yayınların ofislerine yakındı. Genellikle baskı makineleri hatta bazen de editörlerin odaları dahi paylaşılırdı.

Zaten bilinen aktörler ve onların süreli yayınları, ideolojik yönelimleri açısından farklı konumlandırılmıştır: Yayınlarının yanı sıra bireyler için de genellikle Arap milliyetçisi (örn. Aḥmad ʿIzzat al-Aʿẓamī ve ʿĀṣim Basīsū/*Lisān al-ʿArab*), nadiren Türk milliyetçisi (Muḥammad ʿUbaidullāh/*al-ʿArab*), Osmanlı yanlısı ve İslamcı gibi etiketler buluyoruz. Süreli yayınların bazıları Osmanlı rejiminin propaganda organları olarak nitelendirilmiştir fakat, içeriklerini kontrol etmek ve desteklemek için özel kişiler tarafından yönetilir. (örn. *al-Ğawāʾib, al-ʿAdl*, *al-Hidāya*, *al-ʿĀlam al-Islāmī*, *Cihân-i İslâm/al-ʿĀlam al-Islāmī*). Bu yaftalardan bazılarını sorgulamak ve aktörleri ve yazıları yeniden değerlendirmek için onlara İstanbul bağlamında ve daha geniş gazetecilik bağlamları içerisinde yaklaşmak gerekir.

Örneğin, aylık *Lisān al-ʿArab* dergisini alırsak ve sadece editörlere ve katkıda bulunanlara bakarsak, çok sayıda ilişki bulabiliriz: Dergi, Aḥmad ʿIzzat A'zamī tarafından 1913'ten Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar yayınlandı. Eliezer Tauber'e göre (1993: 118-119) daha sonra al-Muntadā al-Adabī'nin yayın organı olan mecmua, Arap gizli örgütü Yeşil Bayrak'ın dergisiydi. Aḥmad ʿIzzat A'zamī, al-Muntadā'nın bir üyesi olduğu gibi, Yeşil Bayrak Cemiyeti'nde de aktifti ve sonuç olarak, derginin kurumsal yapısının yanı sıra yazarlarında da yansımasını bulan İstanbul'un Arap toplumuyla aktif olarak bağlantılıydı. Örneğin, *al-Maʿlūmāt*'ın Arapça versiyonunun editörlüğünü yapan ve daha sonra İstanbul'da *al-Ḥaḍāra* dergisini yayınlayan 'Abd al-Ḥamīd al-Zahrāwī, derginin

isminin ve kurumsal bağının değişmesinde beliren bir aktör oldu. 'Osmanlıcılık'a karşı 'Arap Milliyetçiliği' gibi siyah-beyaz nitelendirmeleri engelleyen ve bir diğerinin bir parçası olabilecek olan sözde çelişkili farklı siyasi hareketler için harika bir örnektir.[9] Katkıda bulunanlar arasında başka tanınmış İstanbullu Arap aktörler de buluyoruz, örneğin İstanbul'daki *al-'Arab* (sözde Türk milliyetçisi, Arap (Hıristiyan karşıtı) gibi diğer Arapça süreli yayınlar için de yazan şair Maʿarūf al-Ruṣāfī. Ayrıca *al-Aṯār*'dan ʿĪsā Iskandar al-Maʿlūf, *al-Mufīd*'den Buṭrus Muʿawwiḍ, *al-Ḥayāt* ve *al-Riyāḍ*'dan Sulaymān al-Daḫīl gibi İstanbul dışı diğer Arapça dergilerden çok sayıda katkıda bulunan kişi buluyoruz. Kişisel ilişkilerin bu birkaç örneği vasıtasıyla, *Lisān al-Arab*'ın aktörlerinin nasıl İstanbul Arapça basınının, İstanbul'daki daha büyük bir kentsel Arap topluluğunun ve daha da geniş Arapça yayınlayan bir gazeteciler topluluğunun ve bir ideolojik topluluğun parçası olduğunu görebiliriz. Süreli yayın -şimdiye kadar söyleyebileceğim kadarıyla- kişisel ilişkiler yoluyla sınırları aşmanın iyi bir örneği, aynı zamanda dil ve ideolojik konumlanmalar dolayısıyla sınırlanmış alanların da bir göstergesidir. Bu genellikle metinsel ilişkilerin yanı sıra yayının personel/kadro seçiminde de belli olur. Sonuç olarak, İstanbul'un Arapça basınına baktığımızda, medya, şehir ve yayın dili aracılığıyla birbirlerine bağlanmış çok çeşitli aktörler, siyasi ideolojiler, içerikler ve maddi kaynaklarla/fonlarla karşılaşıyoruz.

IV. Kitleler ve Bağlamlar

Arapça'nın yayın dili olarak seçilmesinin farklı nedenleri vardır: Bu genellikle yayıncıların ve yazarların ana dili Arapça olan kişiler olması gerçeğinden kaynaklandı. Arapça konuşulan bir ülkede yetişen, imparatorluğun bir Arap eyaletinde çalışan veya eğitim yoluyla Arapça yeterlilik kazanan Osmanlı Türklerine de rastlıyoruz. Ancak yayın dilinin seçilmesindeki en önemli sebep hedeflediği kitledir. Bu sadece İstanbul'daki Arapça konuşanları kapsamakla kalmıyor, aynı zamanda kentsel bağlamı aşıyor ve Arap ve İslam âlemindeki kitleleri de hedefliyor. Neredeyse bütün süreli yayınlar, İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu ve ötesi için posta ücretleri dahil fiyatlarını listeler (örn. "yabancı ülkeler"/*al-bilād al-ağnabīya* veya büyük şehirler, devletler ve bölgeler, örn. Mısır /*diyār al-maṣrīya*, Rusya, Hindistan ve Avrupa). İlgili süreli yayınların nüshalarının gerçekten St. Petersburg veya Mumbai'deki okuyuculara ulaşıp ulaşmadığı burada kanıtlanamaz, fakat, Arapça konuşan geniş âlemin özellikle entelektüel elit çevrelerinde düşünülenden daha geniş bir yayılımı olduğuna dair ipuçlarına rastlıyoruz:

Bir örnek vermek için, Samir Seikaly'nin *al-'Arab* dergisi hakkındaki makalesine kısaca değineceğim. Daha önce de belirtildiği gibi, 1910 yılında Osmanlı Türkü Ubeydullâh Efendi tarafından ve iddiaya göre Osmanlı Devleti'nin maddi yardımlarıyla İstanbul'da basılmıştır. Seikaly, Ubeydullâh'ın bir yazısının *al-Manār*, *al-Ahrām* veya *al-Muqtabas* gibi önemli süreli yayınlarda nasıl bir gulguleye ve tepkilere yol açtığını gösteriyor. Bu ilgili makalede, Arap basınının bir kısmında tam tersinin güçlü bir şekilde vurgulanmasına sebep olan Hıristiyan

[9] Bknz. örn. Fujinami, 2018.

Arapların Arap aidiyetini reddediyor. Hasan Kayalı (1997: 102-103 ve 164), Ubeydullâh'ın dergisinin kapsamına ve kendisinin yazılarına ilişkin ilave örnekler vermektedir. Örneğin *al-Mufîd*'de özellikle Arap toplumlarına karşı yazılanlar geniş çapta ele alındı ve tartışıldı.

Yukarıda bahsedilen "Araplık" örneği gibi temalar, yalnızca farklı gazetecilik alanları içerisinde değil, aynı zamanda siyasi ve entelektüel tarihin daha geniş - hatta bazen küresel- alanlarında ve bunlarla ilişki içerisinde konumlandırılmalıdır. İncelenen dönemin süreli yayınlarında sadece kimlik ve aidiyet üzerine bu türden kallâvî fikirlere değil, bir muhtevâlar bolluğuna da rastlıyoruz. Bu muhtevâlar, onların ilişkileri - bir şekilde "tematik ağlar" - söylemsel düzeyde kişisel ve metinsel etkileşim alanlarını ayarlar ve bunları birbirlerine bağlar.

Bu da bizi İstanbul'un Arapça basınının bir parçası olduğu bağlamlara ve söylemlere yönlendiriyor. Arapça konuşan bir kitleye iç ve dış politika hakkında yerel haber ve bilgi sağlama amacının yanı sıra, dil seçimi; incelenen dönemin ideolojik hedefleri ve dolaşımdaki fikirleri ile de bağlantılıdır. Salınan içerikler, Arap ve Türk milliyetçiliklerinin yanı sıra Nahḍa, Selefilik ve Osmanlıcılık'ın daha geniş hareketlerini etkilemiş ve onlardan etkilenmişlerdir. Bunlar, Arap milliyetçiliğine yönelik fikirlerin yanı sıra, Osmanlı-Türk-Arap ilişkilerini ve Osmanlı yanlısı ve/veya sözde İslamcı fikirleri (özellikle bu durumlarda Urduca ve Farsça gibi daha geniş İslam âleminin lisânlarını ekleyen çok dilli dergilere rastlıyoruz) yansıtıyorlar.

V. Manzara-i Umumiyye

Arapça basın İstanbul'un kentsel mekanı içinde tahayyül edilebilir: 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da Arapça süreli yayınların neşriyatıyla uğraşan Osmanlı, Türk, Arap, Hıristiyan veya Müslüman kökenli öğrenciler, eğitim komisyonu âzâları, özel öğretmenler, tarihçiler ve hukukçular, mebuslar veya tüccarlar Bâb-ı Âlî Caddesi'ndeki Osmanlı Türkçesi ve diğer süreli yayınlara coğrafi olarak yakın olan yazı işleri müdürlüklerinde; caddenin ara sokaklarında ve çevresinde, matbaaları ve hatta bazen editorial ofisleri paylaşarak nasıl çalışıyorlardı? Bunlar ve bunların yazıları; genel olarak bir neşriyat merkezi olduğu kadar Osmanlı İmaparatorluğu'nun siyasi bir merkezi de olan şehirden nasıl etkilendiler ve çevrelerini nasıl etkilediler?

Buna ek olarak Arapça basın siyasi bağlamında da ele alınabilir, örneğin: Osmanlı Devleti ve diğer sponsorlar onların okuyucularını etkilemek için süreli yayınları nasıl finanse etti? Siyasal aktivistler fikir ve ideolojilerini yaymak için bu yayınları nasıl kullandı? Osmanlıcılık, milliyetçilik, İslamcılık ve benzerleri nasıl yayıldı ve tartışıldı?

Dahası, Arap basınını dilsel alan içerisinde de tasavvur edebiliriz: Aktörler Arapça'yı yayın dili olarak kullanmaya nasıl karar verdi ve İstanbul'daki Arap toplumu yerel, bölgesel ve beynelmilel meseleler hakkında kendi ana dillerinde bilgi edinmek için bu süreli yayınları nasıl okudu? Ayrıca bu süreli yayınların dünyanın her yerinden aboneleri olabilirdi.

İstanbul'u ve onun Arapça basınını, çok dilli ve çoklu gazeteciliği bağlamında; gazeteciliğin profesyonelleşmesinin yanı sıra gazetecilik ağlarının ve kimliklerinin gelişimini[10] araştırmak için bir başlangıç noktası olarak görüyorum. Ayrıca İstanbul'daki Arapça dergi ve gazetelerin analizini; basının kendini ifade etme amaçlarını, basınla ilgili aktörlerin bölgeler arasılığını ve gazeteci meslektaşlarıyla çeşitli bağlantılarını ve onlarla olan ortaklıklarını analiz etmek için uygun bir araç olarak düşünüyorum. Temel olarak, bu tür basın ağlarının hiç bir şekilde durağan oluşumlar olmadığını ileri sürüyorum. Daha ziyâde onların oluşum, dönüşüm ve hitamlarının ifade mecrâsının, onun aktörlerini ve aktörlerinin fikir ve ideolojilerinin birbirleriyle ilişkisini yansıttığını varsayıyorum. Yani bu ağlar içerisindeki değişimlerin; fikirlerin ve ideolojilerin dönüşümünü etkilediklerini ve aynı şekilde bu fikir ve ideolojilerden etkilendiklerini ileri sürüyorum.

Çeviri: Uras Koçum

Kaynakça

ʿAbdallāh, Maḥmūd Ismāʿīl. *Fihris al-daurīyāt al-ʿarabīya alla tītaqtanīhā al-Dār*. 2 cilt. Qāhira: Maṭbaʿat Dār al-Kutub, 1961.

Abu-Manneh, Butrus. "Shidyâq, al-Jawâ'ib and the Call for Modernity in the Ottoman Lands". *The Economy as an Issue in the Middle Eastern Press*, ed. Gisela Procházka-Eisl ve Martin Strohmeier, s. 15-24. Wien: Lit-Verlag, 2008.

Ahmed-Bioud, Abdelghani, Hassan Hanafi, ve Habib Feki. *3200 revues et journaux arabes de 1800 à 1965*. Paris: Bibliothèque nationale, 1969.

Ahmet Emin [Yalman]. *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*. New York, 1914.

Ardiç, Nurullah. *Islam and the Politics of Secularism. The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*. London: Routledge, 2021.

Atabaki, Touraj, ve Solmaz Rustamova-Towhidi, ed. *Baku Documents: Union Catalogue of Persian, Azerbaijani, Ottoman Turkish and Arabic Serials and Newspapers in the Libraries of the Republic of Azerbaijan*. London/New York: I. B. Tauris, 1995.

Auchterlonie, Paul, ve Yasin H. Safadi, ed. *Union Catalogue ofArabic Serials and Newspapers in British Libraries*. London: Mansell, 1977.

Ayalon, Ami. *The Press in the Arab Middle East: A History*. New York: Oxford Univ. Press, 1995.

----- "Hassun and Shidyaq: Pencraft and Survival in Mid-Nineteenth-Century Istanbul". *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman*, ed. Jayne L. Warner, 59-68. Syracuse u.a.: Syracuse Univ. Press, 2001.

Aʿzamī, Aḥmad ʿIzzat al-. *Al-Qaḍīya al-ʿarabīya: asbābuhā, muqaddamātuhā, taṭawwurātuhā wanatāʾiğuhā*. 6 cilt. Baġdād: Maṭbaʿat al-Šaʿb, 1931-1934.

Bagdadi, Nadia al-. *Ahmad Faris Al-Shidyaq and the Advent of Arab Modernity*. Edinburgh Univ. Press (henüz yayınlanmadı).

[10] Bkz. örn. Hamzah, 2013.

Bagdadi, Nadia al-, Fawwaz Traboulsi, ve Barbara Winckler, ed. *A Life in Praise of Words: Ahmad Faris al-Shidyaq and the Nineteenth Century*. Wiesbaden: Reichert (henüz yayınlanmadı).

Baykal, Erol A.F. *The Ottoman Press (1908-1923)*. Leiden/Boston: Brill, 2019.

Dāġır, Yūsuf Asʿad. *Qāmūs al-Ṣaḥāfa al-lubnānīya 1858-1974*. Bayrūt: al-Maṭbaʿa al-kāṯūlīkīya, 1978.

Duman, Hasan. *Başlangıcından harf devrimine kadar Osmanlı-Türk süreli yayınlar ve gazeteler bibliyografyası ve toplu kataloğu, 1828 - 1928*. 3 cilt. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000.

Fujinami, Nobuyoshi. "ʿAbd al-Ḥamīd al-Zahrāwī and His Thought Reconsidered: An Intellectual Portrait of the Arab Nationalist as an Ottoman Politician". *Osmanlı Araştırmaları* 51(2018): s. 239-263.

Glass, Dagmar. "Von Mir'āt al-Aḥwāl zu Thamarāt al-Funūn: Anfänge der freien arabischen Presse im osmanischen Syrien". *Amtsblatt, vilayet gazetisi und unabhängiges Journal. Die Anfänge der Presse im Nahen Osten*, ed. A. Pistor-Hatam, 29-45. Frankfurt a.M.: Lang, 2001.

Hadi, Mohamed al-. "Union List of Arabic Serials in the United States: The Arabic Serial Holdings of Seventeen Libraries". *Occasional Papers, Urbana: University of Illinois, Graduate School of Library and Information Science* 75, 1965.

Hamzah, Dyala. "FromʿIlm to Ṣiḥāfa or the Politics ofthe Public Interest (Maṣlaḥa): Muḥammad Rashīd Riḍā and His Journal al-Manār (1898-1935)". *The Making of the Arab Intellectual: Empire, Public Sphere and the Colonial Coordinate sof Selfhood*, ed. Dyala Hamzah, s. 90-127. London/New York: Routledge, 2013.

Harran, Taj el-Sir Ahmet. "The Young Turks and the Arabs: The Role of Arab Societies in the Turkish-Arab Relation in thePeriod 1908-1914". *Türk-Arap ilişkileri: Geçmişte, bugün, ve gelecekte. I. Uluslararası konferans bildirileri, 18-22 Haziran 1979*, ed. Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü, s. 182-202. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü, 1980.

Herzog, Christoph. "ʿAbdalḥamīd az-Zahrāwī und seine Schrift Ḫadīǧa, Umm al-mu'minīn: Zur Genese des arabischen Nationalismus". *Asiatische Studien* 54 (3) (2000): s. 677-96.

Hopwood, Derek. *Arabic Periodicals in Oxford: A Union List*. Oxford: St. Anthony's College, 1970.

Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908 - 1918*. Berkeley v.s.: Univ. of California Press, 1997.

Khalidi, Rashid Ismail, ed. *The Origins of Arab Nationalism*. New York: Columbia Univ. Press, 1991.

Khuri-Makdisi, Ilham. "Ottoman Arabs in Istanbul, 1860-1914: Perceptions of Empire, Experiences of the Metropole through the Writings of Aḥmad Fāris al-Shidyāq, Muḥammad Rashīd Riḍā, and Jirjī Zaydān". *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, ed. Sahar Bazzaz, Yota Batsaki, ve Dimiter Angelov, s. 159-82. Cambridge, M.A./London: Harvard Univ. Press, 2013.

Krug, Samuel. *Die "Nachrichtenstelle für den Orient" im Kontext globaler Verflechtungen (1914-1921). Strukturen - Akteure - Diskurse*. Bielefeld: transcript Verlag, 2020.

"La press musulmane". *Revue du Monde Musulmane* 8 (5) (1909): s. 97-139.

Landau, Jacob M. *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*. Oxford: Clarendon Press, 1990.

Maṭwī, Muḥammad al-Hādī. *Aḥmad Fāris al-Shidyāq 1801-1887: ḥayātuhu wa-āthāruhu wa-ārā'uhufī al-nahḍa al-ʿarabīya al-ḥadīta*. 2 cilt. Bayrūt: Dār al-Ġarb al-Islāmī, 1989.

Prätor, Sabine. *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908 - 1918)*. Berlin: Klaus Schwarz, 1993.

Roper, Geoffrey. "National Awareness, Civic Rights and the Role of the Printing Press in the 19th Century: The Careers and Opinions of Fâris al-Shidyâq, his Colleagues and Patrons". *Democracy in the Middle East: Proceedings of the Annual Conference of the British Society for Middle Eastern Studies, 8-10 July 1992*, ed. British Society for Middle Eastern Studies, s. 180-88. Scotland: Univ. of St. Andrews, 1992.

Seikaly, Samir M. "Al-ʿArab: The Arabic Press in Istanbul". *Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13. CIEPO-Symposiums, vom 21. bis 25. September 1998 in Wien*, ed. Claudia RÖMER, Gisela Procházka-Eisl, ve Markus Köhbach, s. 323-27. Wien: Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, 1999.

Tarabein, Ahmed. "'Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist". *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Khalidi, 97-119.

Ṭarrāzī, Philippe de. *Tā'rīO al-Ianāfa al-ʿarabīya. Yantawī ʿalā aObār kull ǧarīda wa-maǧallaʿarabīya*. 2 cilt. Bayrūt: Maṭbaʿa al-Adabīya, 1913.

Tauber, Eliezer. *The Emergence of the Arab Movements*. London: Cass, 1993.

Thabet, Shahenda A. "II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Arapça Basın (1908-1918)". Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2013.

Zahrāwī, ʿAbd al-Ḥamīd. *Maqālāt al-ḥaḍāra,* haz. Ǧawdat Rikābī. Dimašq: Wizārat al-Ṯaqāfa, 1996.

——— *Kitābāt*, haz. NāǧīʿAllūš. Dimašq: Manšūrāt Wizārat al-Ṯaqāfa, 1997.

Öz: Makalenin amacı, 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar İstanbul'daki Arapça basını, aktörlerini ve bağlamlarını gözden geçirmektir. Birinci bölüm 1855'ten 1923'e kadar çıkan gazete ve dergiler hakkında bilgi verip, şimdiye kadar araştırılabilen 29 Arapça süreli yayının yayın tarihleri, kullanılmış diller, ilgili aktörler vs. gibi malumat içeren bir listesini sunuyor. İkinci bölümde, adları geçen aktörlere bakarak onların sayısız çeşitli kökenleri ve amaçları vurgulanıyor. Üçüncü bölüm Arapça süreli yayınların hitap etmek istedikleri takipçi kitlelerini ele almakta. Onlar çıkış noktası olarak alındığında yayınların değindiği farklı mekansal ve entelektüel bağlamlar açıklığa kavuşturuluyor. Nitekim makale hem kaynakların yarattığı türlü sorulara hem verebildikleri cevaplara dikkat çekmeyi hedefliyor.

Anahtar sözcükler: Arapça basın, Osmanlı dönemi, İstanbul/şehir

Arabic periodicals in Ottoman Istanbul: Whose press?

Abstract: The article's purpose is to shed light on Istanbul's Arabic press, its actors and contexts from the mid-19th to the beginning of the 20th century. In the first part information on newspapers and journals published from 1855 to 1923 will be provided, including a list of the 29 Arabic periodicals which could be identified, stating their dates of publication, languages used, actors involved etcetera. In the second part those actors are closer looked upon trying to show their multitude of back grounds and aims. In the third part, starting from the audiences the periodicals adress, the different spacial and intellectual contexts they touch take centre stage. In conclusion the article discusses the wide range of questions these sources may bring up and answer.

Keywords: Arabic press, Ottoman period, Istanbul/city

Kahire'de bir "Deniz Feneri" Müslüman Yayın *El-Menâr*'ın İlk Yılları, Dinî Emeli ve Bulduğu Karşılık (1898-1903)

Umar RYAD*

Matbaa teknolojisi, İslam dünyası üzerindeki ilk etkilerini on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında göstermeye başladı. Bu, İslami geleneğin yeni bir kültürel üretim aracına eklemlenmesi anlamını taşıyordu. Artık eskisi gibi maharetli bir biçimde istinsah edilmeyen el yazmalarının dünyası gittikçe küçülmekte ve etkisini yitirmekteydi. El yazması geleneğinin yerini basılı kitaplar alırken, matbaacılık dışında kalan geleneksel yöntemler kamusal alandan çekildi. Matbaa aynı zamanda yeni bir kamusal okur kitlesi yaratmaktaydı ve okuma eylemi böy-

* KU Leuven, Department of Arabic and East-Asian Studies / ORCID: 0000-0002-6597-5189 / amr.ryad@kuleuven.be
Geliş tarihi: 19 Mayıs 2021/ Kabul tarihi: 17 Mayıs 2022.
Şeyh Reşîd Rızâ'nın torunu, sayın Fuat Rızâ'ya Kahire'deki evini düzenli aralıklarla ziyaret etmeme ve aile arşivini kullanmama izin verecek kadar bana güvendiği için büyük bir gönül borcum var. Doktora tez danışmanlarım Prof. Dr. P. S. Van Koningsveld ve Prof. Dr. G. A. Wiegers'e de yorum ve katkıları için müteşekkirim [*Islamic Reformism and Christianity: A Critical Reading of theworks of Muhammad Rashid Rida and his associates (1898-1935)*, University of Leiden, Haziran 2008]. Netherlands Organization for Scientific Research (NWO) araştırmanın Mısır ayağı için gerekli olan finansal desteği sağladı, teşekkür ediyorum. Bu makalenin ilk hali Budapeşte'deki Central European University'de 2-4 Aralık 2005 tarihleri arasında düzenlenen *Sacred Texts and Print Culture—The Case of Qur'ān and Bible of the Orthodox Churches during the 18th and 19th Century* başlıklı konferansta sunuldu. Budapeşte'deki konferansın düzenleyicileri Nadia al-Baghdadi ve Aziz al-Azmeh'i de cömertlikleri için teşekkür ediyorum.
Kebikeç'in notu: Bu makalenin ilk hali "A Printed Muslim 'Lighthouse' in Cairo *al-Manār*'s Early Years, Religious Aspiration and Reception (1898-1903)" (*Arabica* 56 [2009], ss. 27-60) başlığıyla yayınlanmıştır.

lelikle sadece el yazmalarıyla sınırlı, özel uzmanlık gerektiren bir faaliyet olmaktan çıktı.[1]

İslam'daki dinî otorite hattı, çoğunlukla şeyhler ve müritleri arasındaki kişisel bağlantılar üzerinden şekillendirilmekteydi. Düşünceleri muhafaza etmek, arındırmak ve aktarmak için kullanılan geleneksel yöntemde ise, resmî bir din eğitimi almamış olsalar dahi yazarlar, editörler ve yayıncılar etkin bir rol üstlenmekteydi. Sözcüklerin basılı hale gelmesi, fikirlerin yayılımını sağlayacak yeni bir platforma kavuşması anlamına geliyordu. Matbaanın Doğu Arap dünyasına gelmesiyle beraber basının üstlendiği rol de muazzam bir değişime uğradı. Dergiler ve gazeteler, Arap entelektüellerinin politik fikirlerini, kültürel ve dinî kavramlarını dolaşıma sokabildikleri başlıca mecralar haline geldi. Ünlü edebî-bilimsel Arap dergilerinin doğuşu ve kitlesel dağılımı, Arap dünyasına sonradan gelecek olan modernitenin entelektüel, politik ve sosyal koşullarının temelini atmaktaydı.[2]

O zamanlar neredeyse 32 yaşında olan Suriyeli-Mısırlı Müslüman yayıncı ve bilim insanı Muhammed Reşîd Rızâ (1865-1935), 1897'de Suriye'deki doğum yeri olan Trablus'tan Mısır'a gitti ve ertesi yıl, adını daha sonra Kahire'deki kendi matbaasının ismi için de kullanacağı *el-Menâr* (Deniz Feneri) dergisinin ilk sayısını yayımladı. İslami gazetecilik, Mısır'daki en erken zirvesini, Müslüman dünyasının ilk ve önde gelen selefi alimlerinden olan Rızâ'nın dergisinin yayımlanmasıyla yaşadı. *El-Menâr*, kurulduğu andan itibaren Rızâ'nın hayatı oldu: Rızâ, burada manevi yaşama ilişkin tasavvurlarından İslami doktrin incelemelerine; *Kur'an* tefsirleri ve fetva yorumlamalarından sonu gelmeyen polemiklere ve dünya siyasetine ilişkin düşüncelerine kadar sayısız içerikte yazı yayımladı (Hourani 1983: 226-227). Rızâ, dergisinde kendisini o zamanlar öğretmeni ve Mısır müftüsü olan Muhammed Abduh'un (1849-1905) reformist fikirlerinin taşıyıcısı ve aracısı olarak konumlandırıyordu.[3]

El-Menâr, Abduh'un reformist *Kur'an* tefsirinin dünyanın her yerindeki pek çok okuyucu arasında en geniş tanıtımını yapan basılı medya aracıydı. Bu tefsir, ilk kez Abduh'un Ezher Üniversitesi'nde verdiği bir dizi ders ile gün yüzüne çıktı. Rızâ,

[1] Bkz. Reinhard Schulze, "Mass Culture and Islamic Cultural Production in the 19th Century Middle East", *Mass Culture, Popular Culture and Social Life in the Middle East*, Georg Stauth & *al.* (nşr.), Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1987, s. 189-207; Francis Robinson, "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies*, 27/1 (1993), s. 229-251.

[2] Stephen Sheehi, "Arabic Literary-Scientific Journals: Precedence for Globalization and the Creation of Modernity", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25/2 (2005); elektronik hali için:
http://muse.jhu.edu/journals/comparative_studies_of_south_asia_africa_and_the_middle_east/toc/cst25.2.html (erişim tarihi 15 Kasım 2005).

[3] Muḥammed Abduh ve Rızâ ile olan ilişkisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. örneğin, Malcolm H. Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammadʿ Abduh and Rashīd Rida*, Berkeley, University of California Press, 1966; A. N. Busool, "Muhammad R. Riḍā and Relations with Jamâl A. Alafghânî and Muhammad ʿAbduh", *The Muslim World*, 66/4 (1976), s. 272-286; N. A. Khoury and A. I. Baaklini, "Muhammadʿ Abduh: Ideology of Development," *The Muslim World*, 69/1 (1979), s. 42-52.

Abduh'un 1905 yılındaki ölümüne kadar, materyalleri elden geçirip yazarın onayını aldıktan sonra dergisinde yayımladı. 1935'teki kendi ölümüne kadar bu projeyi sürdürdü. Abduh'un İslam'ın Kutsal Metni'ne getirdiği yorumların ve sayısız teolojik ve hukuki mesele üzerine yaptığı tefekkürlerin düzenlenmesi ve basılması, Rızâ'nın dergisine daha fazla dinî yetki ve itibar kazandırdı.[4]

Rızâ, yayıncı bir alim ve müftü olarak, beraberinde belli bir cemiyetleşmeyi de getiren kapsamlı çalışmalarıyla dünyanın her köşesinden okuyuculara ulaşmayı başarmış, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında modern Müslüman entelektüel hayatının oldukça önemli figürlerinden biri haline gelmişti (Masud vd. 1996: 30-31).Otuz yıldan uzun süren yayıncılık ve âlimlik kariyeri boyunca, dergisi aracılığıyla geniş bir Müslüman yazarlar ağı oluşturmayı başardı ve dinî fikirlerinin Müslüman dünya üzerindeki etkisini Kuzey Afrika'dan Rusya'ya ve Uzak Doğu'ya kadar genişletti.[5]

Ami Ayalon, Ortadoğu Arap dünyasındaki basın tarihi üzerine yaptığı çalışmada Rızâ'nın Müslüman bir gazeteci olarak konumunu inceler ve amacının İslam toplumunun kültürel ve siyasi eğilimleri üzerine gelişen tartışmaya katılmak olduğundan bahseder (Ayalon 1995: 54 ve 134-198). Dergisi yaklaşık kırk yıl boyunca muhafazakâr İslam'ın sesi haline gelen dindar bir âlim olmasına rağmen Rızâ, seküler etkilere karşı koymak ve kendi ilkelerini yaymak için yeni bir kitle iletişim aracı kullanacak kadar ileri görüşlüydü (*a.g.e.*, 170). Skovgaard-Petersen, Rızâ'yı Müslüman halk arasında dinî değerleri teşvik etmek için gazeteciliği bir araç olarak kullanan ilk seçkin Müslüman âlimlerden biri olarak tanımlamaktaydı. Ne var ki dergisi yayımlanmadan önce ve yüzyılın sonunda Mısır'da İslami basın ortaya çıktı ve bir düzine "muhafazakâr" dinî gazete ve dergi yayımlanmaya başladı. Bu yayınların "İslam", "Adalet" veya "Doğru Yol/Sırat Köprüsü" gibi isimleri vardı (Skovgaard-Petersen 1997: 55-56). Bir diğer yandan Dyala Hamzah, Rızâ'nın *âlim* veya *muṣliḥ* (reformcu) olarak sahip olduğu ünü yapıbozuma uğratarak farklı bir bakış açısı sunuyordu. Hamzah'a göre, "klasik bir metodoloji çerçevesinde teorik bir çalışma yürüten bir *âlim* olarak okunduğunda, Rızâ tutarsız, sistematikten yoksun ve istikrarsız bir figür olarak görün-

[4] Bkz. M. H. Kerr, "Rashid Rida and Islamic Legal Reform: an Ideological Analysis", *The Muslim World*, 50 (1960), s. 99-108 ve 170-181; M. H. Kerr, *Islamic Reform . . .*; J. Jomier., "La raison et l'histoire dans le commentaire du Manar", *MIDEO*, 19 (1989), s. 17-47; J. Jomier., "Les raisons de l'adhésion du Sayyed Rashid Riḍā au nationalisme arabe", *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, 53-54 (1971-3), s. 53-61.

[5] Bkz. Mona Abaza, "Southeast Asia and the Middle East: *al-Manār* and Islamic Modernity", *Mediterranean to the Chinese Sea: Miscellaneous Notes*, Claude Guillot, Denys Lombard and Roderich Ptak (nşr.) Wiesbaden, Harrasowitz, 1998, s. 93-111; Azyumardi Azra, "The Transmission of *al-Manār*'s Reformism to the Malay-Indonesian World: the Cases of *al-Imam* and *al-Munir*", *Studia Islamica*, 6/3 (1999), s. 79-111; Jutta E. Bluhm, "A Preliminary Statement on the Dialogue Established Between the Reform Magazine *al-Manār* and the Malay-Indonesian World", *Indonesia Circle*, 32 (1983), s. 35-42; J. E. Bluhm., "*al-Manār* and Ahmad Soorkattie: Links in the Chain of Transmission of Muhammad ʿAbduh's Ideas to the Malay-Speaking World", *Islam: Essays on Scripture, Thought and Society*, Peter G. Riddell and Tony Street (nşr.), Leiden, Brill, 1997, s. 295-308.

meye mahkumdu; bir *gazeteci*, yani kendi zamanına ayak uyduran bir yazar olarak okunduğunda ise eserleri tam da göründüğü şeye karşılık geliyordu; yani zanaatını şekillendirme ve onun tarafından şekillendirilme sürecindeki bir yazarın ve o sırada vuku bulmakta olan olayların dikte ettiği, büyük bir kargaşa içindeki dünyanın tarihçesine".[6]

Bu makale, konferansın ana temasını oluşturan "otorite" sorunsalından ve "basın ve yayın otoritelerinin sahip olduğu konumun ve bunların sosyal ve kültürel içkinliklerinin belirlenimi" sorusundan hareketle, *el-Menâr*'ın erken dönem kurumsal geçmişine odaklanmaktadır. Bu odağı oluşturmada kullanılan temel materyaller, Rızâ'nın dergisi ve Mısır'daki ailesinden edinilen kişisel metinleri ve belgeleridir. Aile arşivi, Rızâ'nın yazışmaları ile günlüklerinin de dahil olduğu pek çok belge içermektedir. Bu bağlamda, dergi çevresinde oluşan sosyal yapıyı kavrama amacıyla cevap arayacağımız sorular, şu şekilde sıralanabilir: Mısır'a ilk geldiği dönemde Rızâ'nın Mısır kültürel yaşamıyla kurduğu ilişki nasıldır? Bir din alimi olarak kariyerini ve saygınlığını pekiştirmek için hangi yerleri ziyaret etmiş, ne gibi faaliyetlerde bulunmuş ve hangi örgütlenmelere dahil olmuştur? Dergisini ilk yıllarda nasıl fonlamıştır? İlk aşamada dergiyi ne ölçüde dolaşıma sokabilmiştir? Onun için Arap dünyasında yayıncılık ne anlama gelmekteydi ve teolojik ve pedagojik emellerini yaymada bir araç olarak yazılı basının etkilerini nasıl anladı?

I. Mısır'da Yayıncılık

Alman oryantalist Martin Hartmann (1851-1918), Mısır matbaasına ilişkin 1899 yılında yaptığı açıklamada, "edebî üretimin her geçen gün arttığını; yeni basım ofisleri, yeni kitaplar, yeni süreli yayınlar ve yeni figürlerin bir doğu ülkesi için şaşırtıcı denebilecek bir hızda birbirini takip ettiğini; bunun doğal bir sonucu olaraksa basın ve yayının eski formunun kısa sürede unutulacağını" gözlemleyecekti (1899: 1).

Özellikle Suriyeli[7] göçmenler Mısır toplumunda önemli bir sosyal, ekonomik ve kültürel rol oynamaktaydı. Suriye'den gelen ilk göç dalgası kabaca 1730 ile

---

[6] 'Yapıbozum' teorisiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. D. Hamzah, "La pensée de ʿAbduh à l'âgeutilitaire: l'intérêt général entre *maslaḥa* et *manfaʿa*", M. Charif et S. Mervin (nşr.), *Modernités islamiques*, actes du colloqued'Alep à l'occasion du centenaire de la disparition de l'imam Muḥammad ʿAbduh, 9-10 novembre 2005, IFPO, Şam 2006, s. 31, yukarıda belirtilen alıntı yayınlanmamış makalesinden alınmıştır, "Rashīd Riḍā: ʿĀlim, Islamic reformer or Journalist? Genre, Class and the Intellectual Craft during the Nahḍa", Dördüncü Akdeniz Sosyal ve Politik Araştırmalar toplantısına sunulan yayınlanmamış makale, Floransa 19-23 Mart 2003, s. 3. Hamzah bu konuda doktora tezini yazıyor: *L'intérêt général (maslaḥa ʿāmma) ou le triomphe de l'opinion: Fondation dé libératoire (et esquisses délibératives) dans les écrits du publicist syro-égyptien Muḥammad Rašīd Riḍā (1865-1935)*, Freie Universität, Berlin and EHESS, Paris. Eserlerini kullanmama izin verdiği için yazara teşekkürü bir borç bilirim.

[7] Makalede kullanılan "Suriye" ve "Suriyeli" terimi Bilâdüşşam bölgesinin bugünün Suriye ve Lübnan ülkelerini kapsıyor.

1780 yılları arasında gerçekleşti (Philipp 1985: 1-53).[8] On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ülkeye Suriyeli göçü artarak devam etti. Göçün ekonomik ve eğitimsel nedenlerinin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yıl boyunca Abdülhamid rejiminin yarattığı siyasi baskı, eğitimli ve politikleşmiş genç Suriyelilerin Osmanlı gizli polisiyle ters düşmesine sebep olmuştu (*a.g.e.*, 85-87).[9] 19. yüzyılın sonlarına doğru Mısır'a yerleşen Suriyeliler üç ana sosyo-mesleki gruba mensuptu. İlk grupta, aralarında gazetecilerin, editörlerin ve süreli yayın sahiplerinin ağırlıkta olduğu profesyoneller, ardından devlet idaresinin çeşitli kollarında çalışanlar vardı. İkinci grup, iş adamlarından, yabancı şirketlerin acentelerinden ve kalkınma projelerinin müteahhitlerinden oluşan ticari sınıfı içermekteydi. Üçüncü gruptaysa zanaatkarlar, kol gücü işçileri ve yoksullar bulunmaktaydı (Philipp 1985: 96). Mısır'daki "Suriyeli entelijansiya"nın kültüre katkıları ile politik fikirleri, yayıncılığı doğrudan etkileyecekti (Philipp 1985: 97-117).[10]

Beyrut ve Suriye'deki yayıncılık, Osmanlı sansürü tarafından giderek daha fazla kısıtlanırken, gazetecilik ve entelektüel faaliyetin merkezi Mısır'a kaydı. Mısır gazeteciliğinin oluşmasına en büyük katkıyı Suriyeli göçmenler yaptı, öyle ki bir süreliğine bu alanı tekelleştirdikleri bile söylenebilirdi. 1800 ve 1914 yılları arasında ülkede toplam 790 gazete ve dergi kuruldu. Bunlardan 150'si (kabaca beşte biri) "isimleri fark edilir şekilde Suriyelilere aitti" (Hourani 1983: 229; Philipp 1985: 98).

Başka bir istatistiğe göre, 1873 ve 1907 yılları arasında piyasada 648 süreli yayın bulunuyordu ve bunların 97'si (yaklaşık %15) Suriyeliler tarafından basılmaktaydı (Philipp 1985: 97). Daha mütevazi bir sayıya işaret eden bir başka istatistik ise 1898 yılı itibariyle kurulan 169gazete ve dergiden bahsetmekte; bu sayının 1913 yılında 282'ye yükseldiğini söylemekteydi (Imady 1993: 65).

Suriyeli Hıristiyanların Mısır yayıncılığını büyük ölçüde elinde tutması, İslami meseleleri ikinci planda bırakmıştı. Skovgaard-Petersen'a göre, mevcut gazetelerden bazıları İslam'ı yeni bir tarzda ele alıyor; olaylara ve demeçlere atıfta bulunurken bir yargıda bulunmaktan kaçınan, tarafsız ve nesnel bir tavır takınıyordu (1997: 55). Bu Suriyeli dergilerin çoğu, Mısır'a göç etmeden önce anavatanlarında batı edebî geleneklerinde eğitim görmüş bir grup aydın tarafından yönetiliyordu. Yazılarında dinî, siyasi ve sosyal sorunları ele alırken çoğunlukla seküler bir eğilim gösteriyorlardı. Bu anlamda öne çıkan dergiler ve figürler arasında,

[8] Ayrıca bkz. Albert Hourani, "Lebanese and Syrians in Egypt", Albert Hourani ve Nadim Shehadi (nşr.), *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*, London, I. B. Tauris, 1992, s. 497-508.

[9] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki matbaacılık ve kültürel faaliyetler hakkında bkz. Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)", *Arabic and Middle Eastern Literatures*, 6/1 (2003), s. 39-67; *cf.* Caesar Faraḥ, "Censorship and Freedom of Expression in Ottoman Syria and Egypt", William W. Haddad ve William Ochsenwald (nşr.), *Nationalism in a non-National State*, Colombus, Ohio State University Press, 1977, s. 151-194.

[10] Bkz. A. Hourani, "The Syrians in Egypt in the eighteenth and nineteenth century", *Colloque international sur l'histoire du Caire*, Kahire, 1972; S. S'lim. *The Position of the Syro-Egyptian Newspapers Towards British Administration 1892-1907*, Yüksek lisans tezi, Beyrut, t.y.

Corci Zeydân'ın (1861-1914) *el-Hilâl*'i (Hilal); Ya'kūb Sarrûf'un (1852-1927) ve Fâris Nimr'in (1856-1951) *el-Muktetaf'ı* (Seçilmiş); Faraḥ Antûn'un (1874-1922) *el-Câmiʿa*'sı (Evrenselcilik) vb. bulunmaktaydı.

II. Rızâ'nın Suriye'deki Yılları

Rızâ hakkındaki biyografik bilgiler, büyük ölçüde, Mısır'a göç ettikten otuz yıldan fazla bir süre sonra, Ezher'in Yüksek Ulema Birliği'nden selefi karşıtı alim Yûsuf el-Diğwî'ye (1870-1946) karşı çeşitli İslami temaların anlaşılması ve yorumlanması hususunda girdiği polemikler esnasında yayımladığı otobiyografisinden alınmıştır (Rızâ 1934). Muhammed Abduh üzerine yazdığı ünlü biyografi *Târīḥ el-ustâḏ el-imâm* da Rızâ'nın kendi hayatına dair önemli bir kaynak olarak göze çarpar. Rızâ, bu eseri yazmakla sadece "şeyhinin tarihini yazmakla kalmamış, [aynı zamanda] kendi yapıp ettiklerini de kendi tarihini yazıyormuşçasına kâğıda dökmüştür".[11]

1865 yılında Trablus yakınlarındaki bir köy olan El-Ḳalamûn'da doğan Rızâ, peygamberin soyundan gelenlerle akraba olduğunu iddia eden dindar bir Sünni aileye mensuptu. Gençlik yıllarında Nakşibendî Sufi tarikatına dahil olmuştu. Trabluslu Şeyh Mahmûd Naşşâba'nın (1813-1890) dergahında *el-Erbaʿîn el-newewiyye* hadis külliyatını okudu ve diplomasını Nebevî Hadisler alanında aldı (el-Ziriklî 2002: 185-186). Trablus Ulusal İslam Okulu'nun kurucusu ünlü Müslüman bilgin Şeyh Hüseyin el-Cisr'den (1845-1909), dinî bilgilerin öğretim ve aktarımı için ehliyet yerine geçen ikinci bir icazet aldı (Bkz. Ek). El-Cisr'ın okulunda dinî eğitimin modern bilimlerle birleştirildiği bir model uygulanıyor, Arapça ve Türkçe eğitiminin yanı sıra öğrencilere matematik, doğa bilimleri, Fransızca gibi dersler veriliyordu (Sirriyeh 2000: 184). Bu sırada Rızâ'nın dinî bilgisine, kendisine Arapça öğreten amcası Muhammed Kâmil ibn Muhammed'in (1843-1939) etkisi de büyüktü (El-Abyaḍ 1985: 97).

Rızâ'nın basının dinî reform hareketindeki rolüne olan hayranlığı, babasının gazeteleri arasında tesadüfen Cemâleddin Efgânî (1839-1897)[12] ve Abduh'un Paris'teki sürgünleri sırasında yayımladıkları kısa ömürlü *el-ʿUrw al-vusḳâ'nın* (En Sağlam Birliktelik) bazı sayılarına rastlamasıyla başladı. Bunu kendi sözleriyle şöyle ifade edecekti: "*el-ʿUrw al-vusḳâ'nın*'yı okumadan önce tek yapmak istedi-

---

[11] Bkz. Ṭâhirel-Tanâḥî. *Muḏakkirât el-Imâm Muhammed ʿAbduh*, Cairo, Dâr el-Hilâl, 1961; alıntıladığı şekliyle Elizabeth Sirriyeh. "Rashīd Riḍā's Autobiography of the Syrian Years, 1865-1897", *Arabic and Middle Eastern Literatures*, 3/2 (2000), s. 184.

[12] Onun hakkında bkz. örneğin, Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani": A Political Biography*, Berkeley, University of California Press, 1972; N. R. Keddie., *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal al-Din "al-Afghani"*, Berkeley, University of California Press, 1983; Elie Kedourie, *Afghani and ʿAbduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London, 1966; Albert Qudsi-Zadah, *Sayyid Jamal al-Din al-Afghani: An Annotated Bibliography*, Leiden, Brill, 1970; Mazheruddin Siddiqi, *Modern Reformist Thought in the Muslim World*, Islamabad, Islamic Research Institute, 1982; W. Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, Princeton, Princeton University Press, 1957.

ğim, İslam'ın ilkelerini ve dünyadaki yaşamın geçiciliğini öğretmekti. Oysa şimdi yeni bir ışık gördüm: Müslüman dünyasının birleşmesi için çalışmak. Artık biliyorum ki görevim, ilerlemenin ve modern uygarlığın yollarında inananlara rehberlik etmek."[13] Bu noktada Ayalon, "kolektif okumanın" *el-ʿUrw al-vusḳâ* gibi dergilerin erişilebilirliklerindeki etkisini vurgular. Bir 'düşünür ve gazeteci' olarak tanımladığı Rızâ'nın bu dergiyle ilk tanışması, memleketinde katıldığı bir buluşmada Mısırlı siyasi mültecilerin dergiden bazı kısımları yüksek sesle okumaları vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Ayalon, *Târîḫ*'den alıntı yaptığı alıntıyı şöyle tercüme eder: "Ünlü Şeyh Muhammed ʿAbd el-Cevâd al-Ḳâyâtî, elindeki zeytinyağı kandilini kâğıda tutarak sanki bir vaizmiş gibi vurgulu bir tonda okumaya başladı. İçinde uyanan derin duyguları açığa vurmak için birkaç cümlede bir durakladı ve sonuna gelene kadar kâğıdı elinden bırakmadı" (1995: 156-157). Yarattığı tesiri "vücudundan geçen bir elektrik akımı" olarak tasvir ettiği dergi, 1892-1893 yılları itibariyle Rızâ'nın fikir dünyasını tam anlamıyla etkisi altına almıştı (Sirriyeh 2000: 187).

Rızâ'nın zamanında Trablus'ta basın zanaatı çok gelişmemişti. Suriyeli gazeteci Muhammed Kâmil el-Buḥayrî (ö. 1917), 1889 yılında kasabadaki arkadaşlarının eserlerini çeşitli dillerde yayımlayabildikleri *el-Balâğa* Yayınları'nı; 1893 yılında *Tarâbulus* (Trablus) isimli kendi dergisini kurdu. Trablus yazarları, Buḥayrî'nin matbaası kurulmadan önce yayınlarını Beyrut, Türkiye veya Mısır'da bastırırdı. Buḥayrî'nin matbaası ancak, diğer yerel ulemalar tarafından yazılmış ilmî eserleri bölgedeki öğrenciler için erişilebilir kılmıştı (El-Abyaḍ 1985: 45-46).

Vaizlik kariyerine köyünde başlayan Rızâ, dinî ilimleri köy halkına öğretirken ve özellikle de tefsir dersleri için merkez camiyi kullanıyordu (*a.g.e.*, 258). Otobiyografisinde anlattığına göre, caminin daimi ziyaretçileri olmayan Müslümanlara vaaz vermek için düzenli olarak kahvehanelere gidiyordu. Öte yandan ritüellerin kuralları ve ibadetler hakkında ders vermek için kadınları evinin bir odasında bir araya getiriyordu (Rızâ 1934: 171-179).

Rızâ, gazetecilik dünyasının içine çekildiğinde hâlâ Trablus'taydı. Ustası al-Ğisr, onu kasabadaki gazeteci çevreleriyle tanıştıran ilk kişilerden biriydi. Burada çeşitli dergilere makaleler yazdı. Kahire'ye taşınmadan önceki yıllarda, Suriyeli gazeteci ʿAbdel-Ḳādir al-Ḳabbānī'nin (1848-1935) *Tamarât al-funūn* (1876'da kurulan Sanatın Meyveleri) dergisinin editörlüğünü üstlendi.[14] Bu yıllara dair yaptığı incelemede Ayalon, Rızâ'nın Mısır'a göç etmeden önce sansüre "kurban gittiğini" iddia eder. Bu anlatıya göre Rızâ, Trablus'ta kendi dergisini çıkarmak için izin alma girişiminde bulunmuştu: Yerel makamlarla gerekli başvuru prosedürünü tamamladıktan sonra ruhsat almaya uygun bulunmuş olduğu kendisine bildirilmiş; bunun üzerine gerekli teminatı ödemiş ve başvurusu onay için Bey-

---

[13] Bkz. *Târîḫ*, I, s. 84; Jamal M. Ahmed tarafından çevirildiği gibi, *The Intellectual Origin of Egyptian Nationalism*, London, Oxford University Press, 1960, s. 29. Hamzah tarafından alıntılanan haliyle, "Ālim . . .", s. 13.

[14] Hamzah, "*ʿĀlim* . . .", s. 7. Derginin tarihi için bkz. Donald Ciota, *Thamarat al-Funun: Syria's First Islamic Newspaper, 1875–1908*, Doktora tezi, University of Chicago, 1979.

rut valisine iletilmişti. Ne var ki vali, "Trablus'ta halihazırda bir gazete olduğunu ve ikinci bir gazete kurulursa sansür yükünün ağırlaşacağını" (Ayalon 1995: 114) söyleyerek Rızâ'nın talebini reddetmişti. Burada Ayalon'un Rızâ'nın ifadelerini yorumlarken bir hataya düştüğü görülüyor. Alıntılanan bu makalede Rızâ kendi girişiminden değil, anavatanında yayımlamak istediği bir dergi için ruhsat alamamış olan *el-Menâr*'ın yöneticisinin girişiminden bahsediyor (aşağıda anlatılıyor).[15] Buna karşın Mısır'a göç etme konusundaki nihai hedefinin, Kahire'de özel bir gazetecilik projesi başlatmak olduğu görülüyor (Rızâ 1934: 191).

III. *El-Menâr*'ın Erken Dönemdeki Finans Kaynağı

El-Menâr'ın ilk yıllarda nasıl fonlandığına dair araştırmalar, çoğunlukla Rızâ'nın Abduh üzerine yazdığı biyografiye dayandırılmaktadır. Buna göre Rızâ, projeyi önce kendi birikimleri ve daha sonra müritlerinin katkıları yoluyla fonlamıştır. Rızâ'ya göre dışardan alınan tek fon, 1901'de *el-Menâr*'ın idari ofisinin soyulmasının ardından Abduh'un dostlarından birinden alınan kredidir (Imady 1993: 108-109). Öte yandan Rus ve Alman diplomatik kaynaklarında, Sultan Abdülhamid'in *el-Menâr'a* destek sağladığı iddiasıyla Mısırlı Hidiv Abbas Hilmi'ye kızdığı yer almaktadır.[16]

Bu çalışma için yaptığım araştırma kapsamında Rızâ'nın Mısır'a göç etmesinden birkaç ay önce Trablus'taki bir dostu ve hemşerisi olan ʿAbdel-Ḥalîm b. ʿUbayd Efendî Murâd el-Tarâbulsî ile birlikte hazırladığı belgeler arasında bir sözleşme buldum (Görsel 2). Sözleşmeye göre, her iki taraf da Mısır'da ortak bir matbaa ve "bilimsel, politik ve edebî" bir dergi kurma konusunda anlaşmaya varmıştı. Sözleşmede *el-Menâr* isminden henüz bahsedilmiyordu. Rebiülevvel1315/Eylül 1897'de Trablus-Suriye'de imzalanmıştı ve on yedi maddeden oluşmaktaydı.

Her iki taraf da derginin tüm imtiyaz ve haklarına sahip olduğundan, sözleşmenin birer kopyası ikisinde de vardı. Derginin yazımı, düzenlenmesi ve yayına hazırlanmasıyla ilgili tüm meseleler Rızâ'nın sorumluluğundayken yönetim işleri, ajanslarla ve çalışanlarla yazışmalar ve basım konularının denetimi gibi diğer idari işlerin sorumluluğu Murâd'a verilmişti. Geçici (hastalık ya da seyahat durumunda olduğu gibi) veya kalıcı (fazla iş yükü durumunda olduğu gibi) olarak editörün (Rızâ) bir asistana veya tercümana, yahut yöneticinin bir muhasebeciye ihtiyacı olduğunda, bu kişilerin maaşları Rızâ veya Murâd tarafından değil, dergi tarafından ödenecekti. Başka bir kişiyi ortaklığa dahil etme, temsilci yahut çalışan olarak atama veya üçüncü kişilere ödeme yapma konularında ortakların birbirlerinin izni olmaksızın inisiyatif alma hakları bulunmamaktaydı. Murâd, yeterli kâra ulaşana kadar derginin ve diğer basılı materyallerin tüm masraflarını ödemeyi taahhüt etmekle birlikte sonrasında kendi sermayesi olan var-

---

[15] Makale "al-Fayḥāʾ" adıyla geçmektedir*, el-Manâr*, I/34, s. 660.

[16] L. Hirsowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908", *Middle Eastern Studies*, 8 (1972),s. 229; alıntılandığı gibi David Commins, "*al-Manār* and Popular Religion in Syria, 1898-1920", *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, transformation, and communication*, Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, ve Kosugi Yasushi (nşr.), London, Routledge Press, 2006, s. 40-54.

lıklarını geri alma hakkına sahip olacaktı. İki ortak arasında yıllık muhasebe yapılacak ve kâr, her ikisinin de yaptığı tüm masraflar düşüldükten sonra eşit bir şekilde bölüşülecekti. Basılı kitapların, risalelerin ve diğer yayınların tüm kazançları, matbaa satın alınmadan önce ya da sonra elde edilip edilmediğine; fonun her iki tarafça ya da sadece biri tarafından bireysel olarak sağlanıp sağlanmadığına bakılmaksızın, ikisi arasında eşit paylaşılacaktı. Rızâ, basılı eserlerinden birini *ʿuzamâ'*lardan (önemli kişilerden) birine hediye ettiğinde ve karşılığında mali bir ödül veya başka hediyeler aldığında, Murâd'ın bunu Rızâ'yla paylaşma hakkı yoktu, ama Rizâ hediye ettiği eser için ödeme yapmak durumundaydı. Murâd, çalışanlara ödeme yapmaya olanak sağlayacak ölçüde kâr elde edilinceye kadar tüm seyahat ve diğer ortak masrafları (yemek ve konaklama gibi) ödemekle yükümlüydü; ancak diğer her türlü kişisel masraf (giysi, ilaç ve tütün gibi) bireysel olarak karşılanacaktı. Taraflar beraber bir karara varmadan bu iş ortaklığını feshetme hakkına sahip değildi. Eğer Rızâ ortaklığı feshederse Murâd, borç olarak verdikleri bir yana, paylaşılan masrafların ve diğer kayıpların yarısını geri alma hakkına sahip olacaktı. Ancak Murâd ortaklığı feshederse, Rızâ'dan herhangi bir masraf veya zararı geri talep etme hakkına sahip olmayacak ve Rızâ'nın yaptığı her türlü masraf veya zararı geri talep etme hakkı saklı kalacaktı. Murâd'ın masrafları karşılamakta mali açıdan yetersiz kalması veya bu nedenle başarısız olması durumunda, iki tarafın da herhangi bir parayı geri talep etme veya diğerini dava etme hakkı olmayacaktı. Herhangi bir kayıp da yine iki taraf arasında eşit bir şekilde paylaşılacaktı.[17]

Rızâ'nın, derginin mali durumuna ilişkin raporlarında Murâd ile yaptığı sözleşmeden hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Rızâ, *Târîḫ*'de projesinin fonlanışı hakkında bazı ayrıntılardan bahsetse de buradaki iddiası sözü edilen hırsızlık olayı dışında kimseden maddi yardım istemediği, ustasının önerisiyle 1900 yılında Muḥammed el-Vakîl adlı bir kişiden eserini yenilemek için 50 pound borç aldığı ve 1903'ten önce bu parayı geri ödeyemediğidir. Derginin ilk sayılarında

[17] Rızâ, Murâd'ı her zaman *el-Menâr*'da derginin yöneticisi olarak tanıttı ve hiçbir yerde adı ortak olarak geçmedi. Örneğin Murâd'ın annesinin ölüm ilanı, bkz. 2/32 (1899), s. 511. Mayıs 1900'da, *el-Menâr* okuyucularına Murâd'ın dergideki görevinden alındığını ve artık yayın işlerinde kendisine danışılmaması gerektiğini duyurdu, *el-Menâr*, 3/9 (1900), s. 214. Sonraki sayının "Haberler ve Görüşler" bölümünde Rızâ, Murâd'ın *el-Menâr*'ın idari müdür olarak davranışlarına olan hayal kırıklığını üzülerek sürdürdü. Murâd'ı işte tutmasına neden olan şeyin onun ailevi durumuna duyduğu "sempati" olduğunu defalarca belirtti, ancak bu iyi muamele, sonrasında, adını *el-Menâr*'ın namıyla ilişkilendirmeye yöneltti. Rızâ'ya göre Murâd, Tanta'ya yaptığı seyahat fırsatını iyi değerlendirdi ve *el-Menâr*'ın birçok nüshasını bir daha ortaya çıkarmamak üzere zimmetine geçirdi, *el-Menâr*, 3/10 (1900), s. 238. Rızâ, Kahire'deki Abdîn Mahkemesi'nde Murâd'a karşı dava açtı. Aynı yılın 23 Temmuz'unda, mahkeme hakimi Muḥammad ʿIffat, Murâd ve karısı Umm Ṣalâḥ al-Dîn aleyhine zimmete geçirilen bütün malları iade etme veya 50 Mısır lirası ve diğer masrafların, avukat ücreti dahil, geri ödenmesine gıyaben karar verdi, *el-Menâr*, 3/16 (1900), s. 383. Murâd daha sonra Beyrut belediyesinde yeni bir pozisyon almak için Mısır'dan ayrıldı, *el-Menâr*, 12/1 (1909), s. 4. 1927'nin sonlarına doğru Rızâ, Murâd'ın Trablus'ta ortak yazarı olduğu *el-Tamaddun el-Islâmî* (İslam Medeniyeti) adlı Müslüman dergisi hakkında yorum yaptı, bkz. *el-Menâr*, 28/1 (1927), s. 80.

Abduh'la olan ilişkisinin ve ona sürekli olarak methiyeler dizmesinin mali sıkıntıların ana sebeplerinden birini oluşturduğunu öne sürmüştür; çünkü saray, Abduh karşıtı duruşu nedeniyle derginin "[yayımlanmasına] karşı direnmiş ve alimleri, Ulusal Parti'yi ve diğer yüksek memurları *el-Menâr*'ı boykot etmeye çağırmıştı (Rızâ 2003: 1008). Rızâ'nın bu açıklaması Abduh'la olan yakın ilişkisinin maddi çıkarlara dayandığını iddia edenlere verilen bir cevap niteliğindeydi.

Servetinden faydalanmak için Abduh'la olan ilişkisini istismar ettiğine dair tüm iddiaları reddeden Rızâ, yeterince varlıklı olduğunu ve hatta köyünden ayrılmadan önce kendisine ait bir toprağı satmaya bile ihtiyaç duymadığını öne sürecekti. Memleketindeki noterlik işi sayesinde Suriye'de yaptığı birikim hem seyahat masraflarını karşılamaya hem de matbaa projesini başlatmaya yetmişti. Öyle ki Mısır'a geldikten sonra *el-Ehrâm*'ın yazı işleri müdürü Lübnanlı gazeteci Bişâra Taḳlâ'nın bir miktar para karşılığında gazetesine makale yazma teklifini, enerjisini dergi kurmaya saklamak için reddedecekti (*a.g.e.*).

IV. Mısır'daki İlk Aylar

Rızâ, günlüğünde (1897'nin sonu-1898'in başı) Mısır'daki ilk ayından detaylı bir şekilde bahseder. Yirmi yıldan fazla bir süre sonra Abduh'un biyografisini yazarken günlüğünde bahsi geçen bazı bilgileri Abduh'la olan ilişkisine ayırdığı bölüme ekleyecektir. Rızâ'nın ölümünden sonra, Rızâ'nın ülkedeki ilk günleri hakkında bilgiler içeren ilk mektuplarından birini haftalık olarak çıkarılan Mısırlı *el-Risâla* (Mesaj) dergisinde Suriyeli gazeteci ve dilbilimci ʿAbdel-Ḳâdir al-Maġribî (1867-1956) tarafından yayımlanacaktır (Rızâ 1935: 1452-1455).Bu çalışmanın sınırları sebebiyle buradaki temel odağım, Abduh'un *Târîḫ*'i ve Maġribî'nin mektubundaki bilgiler üzerinden Rızâ'nın yayın projesini geliştirme sürecinde sarf ettiği çabayı ve dergisinin başarısını güvence altına alıp pekiştirmek için nasıl gayret gösterdiğini bütünlüklü bir resim içinde ele almaktır.

Günlükte yazılanlara göre Rızâ, yol arkadaşı Faraḥ Antûn ile, bir Avusturya gemisiyle 8 Receb 1315/3 Aralık 1897 Cuma günü İskenderiye'ye geldi. Şehirden, ışıklarından, binalarından, bahçelerinden ve kahvehanelerinden çok etkilenmişti. Ertesi gün, Abd al-Ḳâdir Afandî Sirrî'nin başkanlığını yaptığı *al-Urve l-vuṯqâ* Derneği'nin okulunu ziyaret etti. Burası, çocukların Arapça, teoloji, Hanefî fıkıh, aritmetik, coğrafya ve tarih öğrendikleri bir ilkokuldu. Okula kayıtlı yaklaşık iki yüz civarında kız ve erkek öğrenci, burada Mısırlı Ali Mubârak (1824-1893) tarafından yazılan eserleri de öğreniyordu. Rızâ, şehirdeki gazetecilik atmosferine çabucak alışmıştı. Pazar günü öğleden sonra, iki Hıristiyan kardeş Nacîb el-Ḥaddâd ve Amîn el-Ḥaddâd ile Müslüman Abduh Badrân'ın editörlüğünü yaptığı *Lisân el-ʿArab* (Arapların Dili) günlük gazetesinin matbaasını ziyaret etti (Hartmann 1899: 26 ve 56). Daha sonra *el-Ehrâm*'ın editörlerinden olan Antonios Abduh ile bir araya geldi ve ülkedeki gazeteciliğin durumu hakkında sohbet etti. *El-Muḳaṭṭam*'ın değil de *el-Ehrâm*'ın, Şeyh Ali Yusuf'un (1863-1913) günlük olarak yayımlanan *el-Muʾayyad*'ından sonra tiraj bakımından ikinci sırada yer aldığını öğrendiğinde şaşıracaktı. Antonios'tan edindiği bilgiye göre *el-*

Ehrâm'ın günlük baskısı 3000 nüshaydı ve yurtdışında 1000 civarında abonesi vardı; buna karşılık *el-Muḳaṭṭam* sadece 2000 nüsha olarak basılırken *el-Mu'ayyad* 5000 adet basılmaktaydı. Çalışanlara iyi maaş veren *el-Ehrâm'ın* matbaası buhar gücüyle çalıştırılıyor ve Mısır'daki dergi yayıncılığı için en büyük ve en iyi matbaa olarak kabul görüyordu.

Rızâ, ülkenin kültürel, dinî ve entelektüel atmosferini daha yakından tanımak için Mısır'ın kuzey kasabalarını dolaştı. Birkaç gün sonra İskenderiye'den Ṭanṭa'ya (el-Ġarbiyya eyaletinin başkenti, Mısır Deltası) gitmek üzere ayrıldı. Vardığında, el-Sayyid al-Badawî'nin camisini ziyaret etti. Rızâ, Ṭanṭa'da kaldığı süre boyunca Şâzeliyye Ḳâvuḳciyya tarikatının şeyhi Seyyid Muhammed ʿAbdel-Raḥîm[18] tarafından ağırlandı. Seyyid Muhammed ʿAbd al-Raḥîm, müstakbel dergisinin Mısır'da ve özellikle de Mısır eşrafı arasında kolayca yayılmasının pek mümkün olmadığını söylüyordu; ancak yine de Rızâ'nın bu kişilerle tanışmasının yayından önce derginin temayüllerini onlara aktarmada önemli olabileceği fikrindeydi. Yine anlattığına göre Mısır'da önceleri milliyetçi davayı savunurken zamanla farklı bir çizgiye kayan pek çok gazete çıkmaktaydı. Öyle ki Mısırlılar artık dergi kurma niyetiyle Mısır'a göç eden bir Suriyeli ile karşılaştıklarında, bu kişilerin asıl amaçlarının padişahın Suriyeli danışmanı Ebû l-Hudâ l-Ṣayyâdī'ye (1850-1909) övgüler dizmek olduğunu düşünüyor, yazılarının onun fikirlerini yaymayı hedeflediğine inanıyorlardı.[19] Buna ek olarak Seyyid Muhammed ʿAbdal-Raḥîm, Rızâ'yı Ebû l-Hudâ'yı methetmediği sürece müstakbel dergisinin Saltanat'taki okuyucular için kolayca erişilebilir olmayacağı konusunda uyarmaktaydı.

Rızâ, Kuzey Mısır'daki başka bir kasaba olan el-Manṣûra'ya gitmek üzere yola çıktığında, trende Kahire'den memleketlerine dönen bazı Ezher öğrencileriyle tanıştı. Onlarla kurumlarının yeni reform düzenlemelerini, coğrafya ve diğer modern sanatları okumanın önemini tartışmaya başladı. Rızâ'nın dergi başlatma planını bilen öğrencilerden biri, Rızâ'ya kardeşini eyaletteki dergisine temsilci olarak atamasının mümkün olup olmadığını sordu. Rızâ, kasabanın şerî kadısı ʿAbd el-Râziq Efendî el-Râfiʿî'yi evinde ziyaret etti ve burada, el-Manṣûra müftüsü Şeyh ʿAbd el-Raḥmân el-Salamantî gibi bazı yerel dinî liderlerle tanıştı.

Rızâ, al-Manṣûra'da üç gün kaldıktan sonra koyu bir propagandacı ve Mısır milliyetçisi olarak tanınacak olan Müslüman Muhammed Farîd Vecdî (yaklaşık

---

18 Tarikat, Trabluslu Şeyh Ebû l-Maḥâsin Muhammed el-Ḳâvuḳcî (1809-1887) tarafından kurulmuştur. Rızâ, eğitimin ilk aşamalarında, Ḳâvuḳcî'nin bazı hadis derslerine katıldı ve icazetini *Dalâʾil el-ḫayrât*'tan aldı. O, hocasının tasavvuf biçimine hayran olmasına rağmen, görüşlerine her zaman katılmazdı. Bkz. *el-Menâr*, 14/4 (1911), s. 425. Şeyh Muhammed ʿAbdal-Raḥîm hakkında bilgi için bkz. Catherine Mayeur-Jaouen, *Histoire d'un pèlerinage légendaire en islam. Le mouled de Tantâ*, Paris, Aubier, 2004, s. 159-160.

19 Hayatı hakkında bilgi için bkz. Thomas Eich, *Ebû l-Hudâ el-Ṣayyâdî: Eine Studiezu den sufischen Netzwerken und den genealogischen Kontroversen im spätosmanischen Reich*, Berlin, 2003; *A.g.e*, "The Forgotten Salafī - Ebū l-Hudâ Rızâ el-Sayyâdî", *Die Welt des Islams*, 43/1 (2003), s. 61-87; Julia Gonnella, *Islamische Heiligenverehrung im urbanen Kontext am Beispiel von Aleppo (Syrien)*, Berlin, Klaus Schwarz, 1995.

1878-1954) ile ilk kez buluştuğu Akdeniz şehri Dimyat'e gitti.[20] Babası Mustafa Vecdî, Dimyat Valiliği'nin o zamanki yardımcısıydı. Vecdî genç bir çocukken, Dimyat sakinleri tarafından pek de hoş karşılanmayan *el-Falsafa l-ḥaḳḳa* (veya Gerçek Felsefe) adlı ilk eserini yazmıştı. Rızâ, onu "ümmet ve din için azimli ve tutkulu bir genç" olarak nitelendiriyordu. Rızâ'ya, İslam'ın "ayrıcalıklarını" anlatan Fransızca bir kitap yazdığını söyledi (Hâcirî 1970: 32). Vecdî, 1898 yılında ünlü kitabı *Taṭbîḳ el-diyâna l-islâmiyya ʿalâ nawâmîs al-madaniyya*'yı (İslam Dinini Medeniyetin Normlarına Uygulamak) yayımladı.[21] Rızâ'ya göre bu eserin ilmî niteliği öyle yüksekti Muhammed Abduh'un *Risâlat el-Tevhîd*'inden sonra ikinci sırada gelmekteydi (El-Menâr 2/7, 1899: 109-110).

Rızâ, 19 Aralık 1897'de Kahire'ye döner dönmez Muhammed Abduh'u Ayn Şams'ta bulunan evinde ziyarete gitti. İlk görüşmeleri sırasında Rızâ, Abduh ile Ezher'de reform meselesini ve *şeyhlerinin* katılığı konusunu tartıştı. İlerleyen zamanlardaki toplantılarında, çeşitli dinî, sosyal ve politik konularda sohbet edecek, ancak Rızâ'nın dergicilik planından henüz bahsetmeyeceklerdi. Rızâ, Abduh'a projesini ilk kez 13 Aralık'taki dördüncü toplantılarında anlattı, ancak Abduh'un zaten bundan haberi vardı. Beyrut valisi, Rızâ'nın planından kendisine bahsetmiş, Mısır'da bir dergi kurmayı devlet kurumlarına bir saldırı olarak gördüğünü söylemişti. Her ne kadar Rızâ buna cevaben söz konusu girişiminin kişilerin ötesinde bir önemi olduğunu vurgulasa da Abduh, ilk başlarda bu konuda pek hevesli değildi. Ona göre dergiye yeteri sayıda abone bulmak kolay olmayacaktı, çünkü Mısırlılar edebî, eğitimsel veya bilimsel gelişmeleri önemsemiyor, sadece hükümet ve devlet politikaları gibi ulusal haberlerle ilgileniyorlardı – ki bu haberleri *el-Muḳaṭṭam, el-Muʾayyad* ve *el-Ehrâm* gibi günlük gazetelerden kolayca edinebilmek mümkündü. Ayrıca Ezher veya lise öğrencileri edebiyat ve dil ile genellikle ilgilenmemekteydi. Abduh'a göre, birçok Mısır dergisinin editörü abonelerinin sayısını abartıyor ve ödeme yapıp yapılmadığına bakmaksızın yönetimlerinde kayıtlı her ismi toplam sayıya dahil ediyordu. Rızâ ona *el-Hilâl*'in abone sayısının 3500 kişiye ulaştığını söylediğinde ona bu nedenle inanmamıştı.

Rızâ'nın niyeti anlamlı ve faydalı temalar üzerine denemeler yazmaktı. Diğer yandan Abduh'a göre, eğer çok sayıda okuyucuya ulaşmayı hedefliyorsa, kitaplar yayımlamayı tercih etmeliydi. Rızâ ısrarcıydı; derginin masraflarını karşılamaya hazırdı ve ilk iki yıl için herhangi bir kâr elde etmeyi beklemiyordu. Abduh sonunda projeye ikna oldu ve dergi için Rızâ'nın önerdiği isimler arasından *el-Menâr*'ı seçti (Rızâ 2003: 1005). Bu isim, İslam'ın kişinin hayatındaki rolünü "deniz fenerine" veya "yol gösterici işarete" benzeten bir peygamber hadisinden alınmıştı.[22]

İlk toplantılardan birinde Rızâ, *Kur'an* üzerine modern bir tefsir yayımlamanın bir ihtiyaç olduğunu düşündüğünü Abduh'a açıkladı. Abduh, her ne kadar

[20] Hayatı ve işleri hakkında bilgi için bkz. Muḥammad Taha l-Hâcirî, *Muhammed Farîd Vecdî: ḥayâtuhu va-âṯâruhu*. Cairo, The Arab League, 1970.

[21] Kahire, 1898.

[22] Hadis: "إن الإسلام سوى مناراً كمنار الترقق" (Tıpkı İslam'ın yolu gibi yol gösterici işaret ve deniz feneri vardı) el-Ḥâkim tarafından Ebû Hureyre'ye atfedilmiştir. Bkz. *el-Menâr*, 10/8 (1907), s. 628.

başka bir tefsirin gerekli olduğuna ilkin ikna olmadıysa da sonraları bu fikre Ezher Üniversitesi'nde *Kur'an* üzerine bir dizi derse başlayacak kadar ısındı. Rızâ, bu derslere katıldı ve dersler boyunca daha sonra yeniden gözden geçirip derinleştireceği notlar aldı. Notların son hallerini, onay vermesi veya gerekliyse düzeltmesi için Abduh'a gösterirdi. Bu dersler 1900 gibi erken bir tarihte *el-Menâr*'da yayımlanmaya başladı (Adams 1933: 198-199). Dergide değinilen diğer konular, sosyal, dinî ve ekonomik reformları desteklemeyi; dini bir sistem olarak İslam'ın mevcut koşullarla olan bağdaşımını ve İlahi Kanun'un bir devlet yönetim aracı olarak uygunluğunu ispatlamayı ve İslam'a ait olmayan hurafeleri bertaraf etmeyi hedefleyen editoryal gayenin sonucunda sonradan önerilmişti. Editör, okuyucular tarafından gönderilen mektuplarda bahsi geçen hususlarda fetvalar (dinî yasal tavsiyeler) vermek için de özel bir bölüm ayırmıştı (*a.g.e.*, 181-182).

Bir başka toplantıda (6 Ocak 1898) Abduh, çiçeği burnundaki projenin korunabilmesi için derginin mevcut herhangi bir siyasi partinin aracı haline gelmemesi konusunda Rızâ'yı uyardı ve herhangi bir gazeteye sert cevaplar yazılmamasını öğütledi. Derginin dağıtımı için Mısırlı eşraf sınıfından yararlanmayı öneriyor, ancak dergiyi kendi çıkarlarına hizmet edecek bir platform olarak görmelerine fırsat verilmemesi gerektiğinin de üzerinde duruyordu. Devlet matbaası Amîriyya her ne kadar diğer yerlerden daha pahalı olsa da Abduh, diğer matbaa sahiplerine derginin iç işlerine erişim hakkı vermek suretiyle herhangi bir entrikanın içinde kalmamak için dergiyi devlet matbaasında basmayı teklif etti. Devlet matbaasının daha pahalı olmasının sebebi, dergiyi düzenleme ve yayına hazırlama sürecinde aldıkları ücretlerdi. Bu nedenle Abduh, düzenleme hizmetinden faydalanmayacaklarını beyan ederek fiyat konusunda onlarla pazarlık yapmayı öneriyordu. Diğer yandan Rızâ'ya Mısır'daki matbaa sahipleri ile kurduğu ilişkilerde dikkatli olmasını salık veriyordu. Hristiyan Suriyelileri "kalpleri İslam düşmanlığı ile dolu olan ve intikam *(taşaffî)* amacıyla [Mısır'a] gelen güvenilmez kimseler (Günlük 1898)" olarak nitelendiren Abduh'a göre Mısırlı Müslümanlar "Hıristiyan Suriyelilerden bile daha fazla yozlaşmıştı (*a.g.e.*)". Bunun yanı sıra Mısır'da Müslümanlara bütüncül bir ifade özgürlüğü tanınmadığı fikrindeydi. Rızâ, Abduh'un Mısır'daki Hıristiyan ve Müslüman yayıncılara yönelik keskin eleştirisinin bu son kısmını *Târîḫ*'e dahil etmedi.

Ne var ki Rızâ dergiyi el-Amîriyye matbaasında basmayı başaramadı ve diğer yerler hakkında bilgi toplamaya koyuldu. *Târîḫ*'te aktarıldığı üzere sonunda Kıpti el-Tewfîq matbasıyla anlaşmaya vardı (Rızâ 2003: 1003-1004). Şeyh Ali Yusuf'a 1913 yılında yazdığı övgü yazısında Rızâ, ilk iki yıl boyunca dergisini el-Muʾayyad Yayınları'nda bastığını söyleyecekti (El-Menâr 16/12, 1913: 951). Rızâ'ya yardımcı olabilmek adına Abduh, (ilk kez 1897'de yayımlanan) *el-Râʾid el-Mişrî* gazetesinin kurucusu Niḳûlâ Efendî Şiḥâda'ya hitaben bir tanıtım mektubu yazdı (14 Mart 1898) ve ondan dergisinin önde gelen abonelerinin isimlerini kendisiyle paylaşmasını rica etti.[23]

[23] Rızâ'nın günlüğüne ʿAbduh'un el yazısıyla yazılan mektubun metni *Târîh*'te yeniden yayımlandı, s. 1004. Hamzah tarafından da alıntılandı, "*ʿĀlim . . .*", s. 5.

Bu sırada Rızâ'nın mecvut Mısır dergileri ve matbaalarıyla ilişkilerini geliştirmesi büyük önem taşıyordu. 21 Aralık'ta sonradan *el-Câmiʿa* dergisini kuracak olan seyahat arkadaşı Faraḥ Antûnile bir araya geldi ve onunla Arap gazeteci Yaʿḳūb Ṣarrûf'un ünlü dergisi ve matbaası *el-Muḳtaṭaf'a* gitti.[24] Ṣarrûf, *el-Hilâl*'in kurucusu Corcî Zeydân'dan Rızâ'nın Mısır'a geleceğini duymuştu. Rızâ, Ṣarrûf'a dergi kurmaktaki asıl amacının dinî reform olduğunu ve İslam ile Hıristiyanlık arasında uzlaşma yaratmayı hedeflediğini açıkladı. Buna cevaben Ṣarrûf, ona Suriye ile Mısır arasındaki farkı anlattı. Ṣarrûf'a göre Suriye topraklarında bilgi ve reformun yayılabilmesinin sebebi halkın bilinçli olmasıydı, oysa Mısır'da bu ancak hükümetin çabaları sayesinde mümkün olabiliyordu. Ṣarrûf'un felsefeye olan büyük ilgisini bilen Rızâ, tasarladığı dergiyle Müslümanların çoğunda hâkim olan felsefenin dinle çeliştiği fikrine dair "illüzyonu" bertaraf etmeyi hedeflediğini sözlerine ekleyecekti (Günlük 1898).

Ardından Rızâ, yine Anṭûn ile birlikte Corcî Zeydân'ı ofisinde ziyaret ederek dergilerin durumu, abonelikleri ve ülkedeki yayılımı hakkında daha fazla bilgi edindi. 5 Ocak 1898'de kafasındaki tasarıyla ilgili teknik konuları daha detaylı konuşmak için el-Mu'ayyad Yayıncılık'tan Şeyh Ali Yûsuf'u ziyaret etti. Ertesi gün, Iraklı-Farslı imam ve şecere bilimci İbn ʻInaba (1347-1424) tarafından yazılan *Baḥr el-ansâb'ın* son yayınlarına ve Mısırlı hadis âlimi İbn Ḥacar el-ʿAsqalânî'nin (1372-1449*) el-Durar el-kâfiya* kitabına bakmak için Ḫidîviyya Kitabevi'ne gitti, ancak basımların kalitesizliğinden ötürü umduğunu bulamayacaktı.

V. Derginin İlk Yıllardaki Tirajı

Rızâ, Mısır'a gelişinden yaklaşık dört ay sonra, Abduh'un eviyle aynı sokaktaki el-Ismâʿîlî' camisinde yazdığı *el-Menâr*'ın ilk sayılarını (Mart ortası, 1898) yayımlamaya başladı (Rızâ 2003: 1005). Her sayı yaklaşık sekiz sayfa uzunluğundaydı. Birinci yılın sonunda Rızâ, diğer ünlü dergilerde yapıldığı gibi sayıların tek ciltte toplanmasını talep eden okuyucuların isteği üzerine formatı değiştirmeye karar verdi (El-Menâr 1/49, 1899: 954). İlk iki yıl boyunca haftalık olarak çıkan dergi, üçüncü yıldan itibaren iki ayda bir, sonraki yıllarda ise aylık dergi olarak yayımlandı (El-Şarabâsî 1977: 23).

Bir derginin uluslararası veya ulusal dolaşımına yön vermek ve okuyucusunu kesin olarak tayin etmek zordur. Bunun için genellikle abone listelerine veya okurlarla yapılan yazışmalarına bakılır. *El-Menâr,* ilk yıllarında beklenen tirajı sağlayamamıştı. İlk sayılar yaklaşık 1500 adet olarak basıldı ve çoğunlukla Rızâ'nın Mısır ve Suriye'deki tanıdıklarına gönderildi. Bununla birlikte gelecekteki Mısırlı abonelerin çoğu dergiyi iade etti ve Hamidiye hükümeti daha sonra *el-Menâr*'ı Osmanlı bölgelerinde yasakladı. Mısırlıların başlangıçta dergiyi geri

[24] *El-Muktetaf* hakkında bilgi için bkz. Dagmar Glaß, *Der Muqtataf und seine Öffentlichkeit: Aufklärung, Räsonnement und Meinungsstreit in der frühen arabischen Zeitschriftenkommunikation*, Wüzburg, Ergon Verlag, 2004, 2 Sayı. *El-Menâr*'ın diğer çağdaş dergiler arasındaki konumu için bkz. s. 159-164.

çevirmelerinin nedeni, muhtemelen Suriyeli göçmen Rızâ'nın ünlü bir yayıncı olmaması ve Mısır'daki herhangi bir siyasi veya dinî hiziple ilişkisinin bulunmamasıydı. Ne var ki bu sırada *el-Menâr*'ın bazı bölümlerini İngiliz bir arkadaşına tercüme eden Mısır'ın saygın şairi ve milliyetçi bakanı Mahmûd Sâmî l-Barûdî (1839-1904), şöyle diyecekti: "50 yıl sonra Müslümanlar *el-Menâr*'ın peşine düşecek ve onu yeniden basacaklar."[25]

Yayımlanışının ardından geçen üç yılın sonunda, *el-Menâr* abonelerinin sayısı 300 ila 400'ü geçmemişti (Adams 1933: 180). 1902'ye gelene kadar Rızâ, dergisinin düşük tirajından dolayı memnuniyetsizdi. Mansûre'den çıkıp Mît Ġamr kasabasındaki yangın felaketine yardım toplamak üzere vilayete gelen Abduh, halkın dergiye olan ilgisizliği ile karşılaştığında Rızâ'dan sabırlı olmasını istedi (Rızâ 2003: 1023). Gerçekten de *el-Menâr*, özellikle Rızâ'nın Muhammed Abduh'un bilgi ve uygarlık alanında Hıristiyanlığa karşı İslam'ı savunan bir dizi makalesini yayımlamasının ardından, beşinci yılında (1903) hızla tirajını artırmaya başladı (Abduh 1902). Öyle ki yayınevi, ilk yıllarındaki sayılarını dört katı fiyatına satmayı başardı ve onuncu yılda (1907) bunları yeniden bastı. Rızâ artık Rusya, Tunus, Hindistan, Sudan, Sierra Leone, Bosna, Çin ve Amerika gibi pek çok yerden abonelere (bireylere ve kurumlara) ulaşabiliyordu.[26]

Abduh'un yardımları, derginin ilk yıllardaki dağıtımında büyük rol oynadı. Rızâ, arkadaşlarına ve ziyaretçilerine göstermesi için ona her sayının bir kopyasını getirirdi (Rızâ 2003: 1006). Rızâ'ya göre Abduh'un dergiyi çeşitli ortamlarda methetmesi, *el-Menâr*'ın "Mısır'daki en yüksek sosyal sınıflar tarafından kabul ve saygı görmesini" sağlamıştı (Imady 1993: 111). İsminin çağdaş eserlerde zikredilmesi, derginin Mısırlı okuyucu kitlesi arasında ün kazanmasını sağlayan faktörlerden bir diğeriydi. Örneğin, Mısırlı hukukçu Ahmed Fethî Zağlûl'ün (1863-1914) Henry de Castries (1850-1927) tarafından kaleme alınan *L'islam: pressions et études*[27] adlı eserine yaptığı Arapça çeviride, insan iradesi ve inancına dair *al-Menâr*'da sözü edilen görüşlere atıfta bulunuluyordu. Seçkin hukukçu ve avukatlar, Zağlûl'ün e*l-Menâr*'a yaptığı atıfları ve değerlendirmelerini okuduktan sonra dergiye abone oldu (Rızâ 2003: 1006-1007).

Hamzah tarafından analiz edildiği üzere, Rızâ'nın dinî reform planını yaymak istediği geniş okur kitlesi içinde hükümet yetkilileri, İslami eğitim almamış ve batılılaşmış seçkinler, gazeteciler, yazarlar, politik aktivistler, ulema, geçici eşraf ve her kesimden okuryazarlar yer almaktaydı.[28] Ancak hukukçular, özellikle de Ṭanta şehrinde hâlâ derginin en önemli aboneleriydi (Rızâ 2003: 1006-1007).

El-Menâr'ın ilk yıllarda Rızâ'nın anavatanında nasıl bir etki uyandırdığını belirlemek güçtür; ancak Rızâ'nın burada dinî reformcular arasında dergisinin

---

[25] *El-Menâr*, birinci cildin ikinci baskısına önsöz, s. 1.

[26] Rızâ'nın günlüğündeki abone listesi, 1903. Ayrıca Zanzibar'daki okuyuculardan biri için bkz. B. G. Martin, "Notes on Some Members of the Learned Classes of Zanzibar and East Africa in the Nineteenth Century", *African Historical Studies*, 4/3 (1971), s. 536.

[27] Paris, Colin, 1896.

[28] Bkz. *Târîḫ*. . ., Hamzah'da alıntılandığı gibi, "*ʿÂlim*. . .", s. 4-5.

tanıtımını yapmaya çalıştığını biliyoruz. Ne var ki Osmanlı makamları, yayının Suriye'de önünü kesmek ve dergiye el koymak için birden fazla girişimde bulundu. İlk olarak, Rızâ'nın yaygın tasavvufu sert eleştirisi ve Cemâleddin Efgânî'ye olan hayranlığı, onu birçok din reformcusunun eleştirilerinin hedefinde olan Ebù l-Hudâ l-Sayyâdî ile karşı karşıya getirdi. İlk sayılardan birinde, Rifâiyye ve Kâdiriyye tarikatlarına dinî merasimlere yasaklanmış yeni icatlar (*bid'at*) ekledikleri gerekçesiyle karşı çıktı. Bu eleştirisinde Sayyâdî'nin yılan yeme, vücuda iğne batırma ve kızgın kömürler üzerinde yürüme adetlerini savunan yayınlarından ikisine atıfta bulunuyordu (Commins 2006: 7). Rızâ,1901 yılında al-Kevâkibî'in ünlü makalesi *Tiranlığın Özellikleri*'nin (*Ṭabâʾiʿ el-istibdâd*) bütün bir incelemesini yayımladığında, Sayyâdî ile arasındaki gerilim daha da tırmandı (El-Menâr 4/3, 1901: 105-106). Hourani'ye göre, Kevâkibî'nin padişaha ve popüler dine saldırmasının sebebi, ailesi ve Sayyâdî'nin Halep'te dinî nüfuz elde etmek için giriştikleri kişisel kavgaydı (Commins 2006: 6). Rızâ, eski şeyhi Ḥüseyin el-Cisr'in editörlüğünü yaptığı *Tripoli* dergisinin ilk sayılarında Kâdirî ve Rifâi tarikatlarının Sufi geleneğini eleştirmesi nedeniyle sert bir şekilde eleştirdi.[29]

Mart 1898'de Rızâ, Trablus'tan Beyrut valisinin *el-Menar*'ın ikinci sayısına el koyma kararı aldığını bildiren bir mektup aldı. Rızâ şaşırmıştı, çünkü bu sayı herhangi bir hükümet karşıtı ifade içermiyordu. Sayının içeriğinde yalnızca ulusal işletmeleri ve zengin sınıfları eğitim kurumlarının kurulması için bağış yapmaya teşvik etmenin önemine ilişkin didaktik makaleler vardı. Öte yandan *Menâr*'ının kendisine düzenli olarak övgü mesajları gönderen ve tüm sayıları edinmeye istekli birçok Suriyeli okuyucuyu cezbettiğini farkındaydı. Rızâ, özgürlüklere bir müdahaleye karşılık gelmesine rağmen basının sansürlenmesi fikrine itiraz etmedi, ancak bu işi yapanların yeterliliği konusunda şüpheciydi ve hükümete bu tür pozisyonlara güvenilir kişileri ataması çağrısında bulundu.[30]

Yine aynı yılın Temmuz ayında Suriyeli okuyucular *el-Menâr*'ın yasaklanmasına isyan etti. Suriye'deki temsilciler, okuyucuların hiçbir sayıyı edinemedikleri için abonelik ücretini ödemeyi bıraktığını da bildirmişti. Rızâ, hayal kırıklığına uğramıştı, çünkü halifenin ve devletinin "içtenlikli bir kuluydu" ve dergisi herhangi bir siyasi meseleye değinmiyordu. Muhataplarına ulaşmayan sayıların kendi adresine iade edilmesi için postaneye talepte bulundu.[31]

Yetkililer, *el-Menâr* sayılarını kasten parçalıyor ve yok ediyordu. Ağustos ayında Suriyeli bir abone derginin son sayısının sansür ofisinde beş günden fazla kaldığını, herhalde onu "mikroskobik bir şekilde" inceliyor olduklarını alaycı bir tavırla Rızâ'ya aktararak Şam ve Beyrut'taki sansürcüleri görevi kötüye kullanmakla suçladı. Anlattığına göre Suriye'de pek çok kişi yayımlanmış materyallerini

29 Bkz. *El-Menâr*, 1/33 (1898), s. 647; 2/3, s. 39; 2/4, s. 51.

30 "*El-Menâr fî Bilâd el-Şâm* (*Suriye'de el-Menâr*)", *el-Menâr*, 1/5 (1898), s. 88; Suriyeli Sufi Şeyhi Reşîd el-Miḳâtî'in kasidesi için bkz. 1/21 (1898), s. 399, ve İstanbul'daki okuyucularından birinin başka bir mektubunun Osmanlıca metni, 1/23 (1898), s. 453-55.

31 "*El-Menâr fî Sûryâ*", *el-Menâr*, 1/17 (1898), s. 312.

yolda kaybettikleri gerekçesiyle Osmanlı posta servisini kullanmayı bırakmıştı ve posta göndermek için yabancı kurumlara başvurmaktaydı.[32]

Suriyeli yetkililer Rızâ'nın aile üyelerine de eziyet etmekteydi. *El-Menâr*'ın Rifâyi tarikatına yönelik eleştirisi üzerine el-Sayyâdî, kayınbiraderinden ve Trablus valisi Badrî Bâşâ'dan Rızâ'nın öğrenci olan ve bu nedenle askerlikten muaf tutulmuş erkek kardeşlerini askerî makamlara teslim etmelerini istedi. Bir başka örnekte kardeşlerinden birini Trablus'tan Ḳalamûn'a gidiş yolunda sıkıştırıp döverek atlarını çaldılar ve köydeki aile camilerine de el koymaya çalıştılar. Rızâ ayrıca Sayyâdî'nin Mısır'daki tanıdıklarından biri üzerinden kendisine suikast düzenlemeyi planladığını iddia edecekti.[33]

1898 yılının Aralık ayı itibariyle, Brezilya'daki Suriyeli-Lübnanlı göçmen topluluğu *el-Menâr*'dan haberdar olmuştu. Editörlüğünü Hristiyan Halîl Milûk ve Şukrî l-Ḫûrî'nin ortaklaşa yaptığı Sao Paulo merkezli dergi *el-Aṣmaʿî*, *el-Menâr*'ı "en iyi İslami dergilerden biri" olarak nitelendirmekteydi.[34] Öte yandan Sao Paulo'daki Suriye dergisi *el-Munâẓir*'in (Münazaracı) kurucusu Naʿûm el-Labakî (d. 1924)[35], Rızâ'yı dergisinde ele aldığı meseleleri dinî konularla sınırlı tutmakla ve Suriye'deki ulusal sorunlar ve dinî çekişmeler üzerine gerekli tartışmaları açmamakla suçluyordu. Naʿûm el-Labakî'ye göre derginin içeriği, kendisini "bilimsel, edebî, bilgilendirici ve eğitici bir dergi" olarak niteleyen alt başlığıyla uyumlu değildi. Rızâ, buna cevaben dergisi Suriye'de yasaklanmadan önce bu tür yazılar yazdığını; yazmaya devam etmesinin hiçbir kıymeti olmayacağını, çünkü o durumda Suriyeli Müslümanların, Hıristiyanların ya da Yahudilerin artık dergiye erişemeyeceğini aktardı. Okuyucu kitlesi Mısır, Tunus, Cezayir, Fas, Hindistan, Cava ve Amerika'daki bir grup Suriyeli göçmenle sınırlı hale geldiğinden, derginin daha ziyade İslami öğretim konularına eğilmesi daha makbuldü. Öte yandan İslami temaları ele alış biçiminin sadece Müslüman okuyucular için değil, Hıristiyanlar için de faydalı olduğu kanaatindeydi. Anlattığına göre Suriye'deki bir lisede çalışan Hıristiyan bir öğretmen *el-Menâr*'ı okuduktan sonra okul müdürünü dergiye abone olmaya ikna etmiş ve Rızâ'dan okul kütüphanesine koymak üzere tüm sayıları kendisine göndermesini rica etmişti. Ayrıca dergisini "bilgilendirici ve eğitici" alt başlığı ile basmanın makul olduğu fikrindeydi, zira dinî bilimler en "saygı duyulan" çalışma alanı olma özelliği taşımaktaydı.

Dergi farklı bölgelerden artan sayıda abone kazanırken Rızâ, geciken ödemelerden şikayetçiydi. Rus okurlar, abonelik ücretlerini zamanında ödeme konusunda en güvenilir gruptu. Ödemeleri en çok aksatanlar ise Hintli Müslümanlardan sonra Mağripliler ve Cezayirlilerdi. Tunuslu okurlar bu sıralamada orta de-

---

32 "*Murâḳibû l-carāʾid fî Sûryâ* (Suriye'de gazete sansür görevlileri)", *el-Menâr*, 1/20 (1898), s. 380; cf. 1/23 (1898), s. 436; *cf.*, Eich, *Abū l-Hudā . . .*, s. 108-109.

33 *El-Menâr*, 2/15 (1899), s. 235; bkz. Sayyâdî'nin Rızâ'yı işaret eden mektupları, 12/1/ (1909), s. 1.

34 "*El-Menâr fî l-Brâzîl* (Brezilya'da *el-Menâr*)", *el-Menâr*, 1/37 (1898), s. 734.

35 "*El-Menâr va-l-Munâẓir*", *el-Menâr*, 2/40 (1899), s. 683. 1908'de Labakî, yayınına devam edeceği Beyrut'a (doğum yeri) geri döndü. Labakî, Lübnan Temsilciler Konseyi'nin başkanıydı. Bkz. *el-Aʿlâm*, Sayı 8, s. 40.

receli bir konumdayken Mısırlılar arasında "dürüst" ve "cömert" insanlar olduğu kadar ödemeleri "geçiştiren" ve Rızâ'yı aldatanlar da vardı. Mesleki olarak düşünüldüğünde en dürüst sınıfı mühendisler, en kötüsünü ise işsizler ve divan katipleri oluşturuyordu. Rızâ'nın tecrübesine göre hukukçular ve din âlimleri de ödemelerini aksatanlar arasındaydı (El-Şarabâsî 1977: 46).

VI. Rızâ'nın Yayıncılığa Bakışı

Rızâ, matbaanın din ve toplum reformundaki rolünün büyük bir savunucusuydu. Derginin ilk sayısında bahsettiği üzere "doğuluları uyandırmak için haykıran Arapça bir ses yükselmekteydi: etraflarında yeni bir dünya şekilleniyor ve yeryüzünün her tarafına yayılıyor, doğa fethediliyor ve büyük işler başarılıyordu".[36]

Rızâ'ya göre basının üç ana işlevi vardı: talim, hitabet ve ihtisab; bir diğer deyişle öğretmek, vaaz etmek ve iyiliği teşvik edip kötülüğü yasaklamak (Skoovgard-Petersen 1997: 70-72). Kendisi de bir hatib (vaiz) olan Rızâ için dergisi, sayesinde Müslüman halka dinî mesajlar ilettiği bir "kürsü" haline gelmişti. Vaazlarını ve öğretilerini halka tanıtabilmek için bunları pek çok kez dergisinde yayımlıyor, başka mecralarda diğer Müslüman vaizlerin vaazlarına atıflarda bulunuyordu.[37]

Basın, aynı zamanda "bir ülkenin ötesine geçilmesi gereken haritasını çizerek, yollarını, geçitlerini ve kaynaklarını görünür kılmalı" ve böylece ümmetin tüm üyelerine hizmet etmeliydi.[38] Politikacılar, valiler, yargıçlar, bilim insanları, tüccarlar, zanaatkarlar, köylüler ve nicelerinden oluşan toplumdaki tüm sınıfları birbirine bağlardı. Gazeteciler belli başlı vaka veya olayların iç yüzünü açığa çıkararak hakimlere ve yöneticilere yardımcı olabilir, askerî seferlerde orduya eşlik edebilir ve düşmanlar arasında casusluk yapabilirdi. Modern keşifleri ve yeni eleştirel-bilimsel yaklaşımları görünür kılarak öğretmenlere didaktik yöntemlerini geliştirmede rehberlik edebilirdi. Gazetecilik "en onurlu endüstri ve yapılabilecek en iyi iş"ti. Rızâ'ya göre, Arap dünyasındaki basının aşağılayıcı statüsüyle karşılaştırıldığında, Avrupalılar toplumu geliştirme ve teşvik etme görevinin ne kadar önemli olduğunun farkındaydı ve bu nedenle tüm bilgi alanlarında uzmanlaşmış dergiler kurmaktaydı. Batıda gazetecileri eğitmek için yeni enstitüler kurulmasını da ayrıca değerli buluyordu (El-Menâr 1/34, 1898: 659).

Rızâ, anavatanı Suriye'deki duruma kıyasla Mısır basınının daha fazla ilerleme kat etmesini iki nedene bağlıyordu. Her şeyden önce, Suriyeli yetkililerin yayıncılık üzerinde uyguladığı baskı, dürüst yazarları gazetecilik yapmaktan caydırmaktaydı. Gerekli izinleri alabilmek için önce görevlilere rüşvet vermek gerekiyordu. İkinci olarak, özgürlüklere müdahale eden kısıtlamalar ve katı sansür, birçok nitelikli gazeteci ve yayıncıyı dergi kurma fikrinden tamamen vazgeçmeye mecbur bırakmıştı. Öte yandan Rızâ'ya göre Mısır'daki aşırı özgürlüğün de de-

[36] Bkz. *El-Menâr*, 1/1 (1898), s. 1; Skovgaard-Petersen'de alıntılandığı gibi, *Defining Islam . . .*, s. 70.
[37] Bkz. *El-Menâr*, 6/17 (1903), s. 669; 28/2 (1927). s. 150.
[38] "*El-Carâʾid: waẓâʾif aṣḥâbihâ, hâluhâ fî l-Şarqwa-l-Ġarb* (Gazeteler: Kurucuların işlevleri, Doğu ve Batı'daki durumları)," *el-Menâr*, 1/34 (1898), s. 655-61; bkz. Skovgaard-Petersen, *Defining Islam . . .*, s. 69-70.

zavantajları vardı. Mısır hükümetinin ticaret ilişkilerini düzenlemek ve insanların saldırıya uğramasını, dedikoduyu, "yozlaşmış" fikirleri ve "ahlaksız" söylemlerin yayılmasını önlemek için yeni yasalar yapması gerektiği fikrindeydi (*a.g.e.*).

Yine Ağustos 1899'da Rızâ, Mısır'daki yeni haftalık dergilerin yeterli bilgiye sahip olmadan dinî meseleler üzerine söz söylemesini eleştirdi. Ona göre devlet, gazeteciliği ve yayıncılığa dair düzenlemelerini kaos içinde bırakmıştı. Eleştirisinin odak noktasını, denemecilerin çoğu zaman peygamber geleneğine olması gerektiği gibi atıfta bulunmaması ve onu tasdik etmemeleri oluşturuyordu. Bu, Müslüman halk arasında birçok sahte dinî fikrin dolaşımına kapı açmıştı. Bir diğer önemli nokta, okuyucular tarafından suistimal edilebilecek veya kötü muameleye maruz kalabilecek basılı broşürlerde *Kur'an* ayetlerinin bolca zikredilmesiydi (*ibtiḏâl va-mtihân*). Okurlarının çoğunun bu sayıları bir ciltte birleştirmek için topladığını iyi bilmesine rağmen, kendisi derginin ilk sayılarında *Kur'an*'dan alıntı yaparken çok dikkatli davranmıştı (El-Menâr 2/23, 1899: 365). Yine de *Kur'an*'ı ve tefsirlerini basmanın Müslümanlar için farz bir görev olduğu görüşündeydi. "Yayıncılık, kelimeleri doğru bir şekilde aktarma sanatıdır. Ve Allah'ın kelâmını tebliğ etmek dinî bir vazifedir" diyecekti (El-Menâr 34/2, 1934: 114-117).

Rızâ'ya göre sömürgecilerin Mısır'a yaptığı en büyük "iyilik", buraya kamu güvenliği ve basın özgürlüğü fikirlerini getirmeleriydi. Devletten mutlak özgürlüğü kısıtlamasını talep edenlerin bu haktan yararlananlarla aynı kişiler olması onu şaşırtıyordu. Mısırlılar, gazeteciliği topraklarını besleyen bir kaynak olarak benimsemek yerine, onu başkalarının kusurlarını göstermenin veya birbirlerini küçük düşürmenin aracına dönüştürmüştü. Oysa Rızâ'ya göre bu hürriyet, yaşam için hayati olan havaya benziyordu, ama bu hava bir "kadavradan" geçip de insanlara ulaşırsa bir sıkıntı kaynağına dönüşecekti. Yapılması gereken havayı boşaltmak değil, kadavradan kurtulmaktı.[39]

Rızâ, yayıncılığın İslam dünyasındaki mevcut durumundan yakınmaktaydı. Herhangi bir ulusun kültürel durgunluğu ve entelektüel gelişimi, ahlaki, edebî ve davranışsal açıdan toplumda önemli bir kullanım unsuru içermeksizin dolaşımda olan basılı eserlerin dinî ve ilmi niteliğine bağlıydı. Ona göre, pedagojik konuları ele alan kitapların yazım tarzını anlamak zorken halkın okuması için yazılanlar "aklı, ahlakı ve dini bozan hurafeler ve yanılsamalarla" doluydu.[40]Klasik dönemdeki Arapça kitaplarla kıyaslandığında, Rızâ'nın dönemindeki yayıncılar "yasadışı" ve "irrasyonel" konular ele alıyor; değerli Arapça eserler ise Paris, Londra ve Leiden'deki Avrupa kütüphanelerinde muhafaza ediliyordu.[41]

Rızâ dil, din, ahlak, tarih ve diğer sanat alanlarında genç neslin yetişmesine yardımcı olabilecek basit ve kısaltılmış kitaplar basmanın Müslümanlar arasında bir ihtiyaç haline geldiği kanaatindeydi. Bu tür eserlerin yazarları, okuyucularının yaş ve görüş farklılıklarını göz önünde bulundurmalı ve çalışmalarını yeni peda-

---

[39] "*Ḥurriyat al-carâʾid wa-l-şuʿūr bi-l-faḍîla fî Misr (*Mısır'da basın özgürlüğü ve fazilet duyguları)," *el-Menâr*, 5/1 (1902), s. 38-39.

[40] "*El-Kutub al-ʿarabiyya va-l-işlâḥ* (Arapça kitapları ve ıslah)", *el-Menâr*, 3/3 (1900), s. 49-53.

[41] *a.g.e.*

gojik yöntemlere dayandırmalıydı. Öte yandan dinî temalar ve anekdotlardan bahseden ve "hakiki" Müslümanların hikayelerini anlatan, halkın kolayca erişip okuyabileceği kitaplar daha fazla basılmalıydı.

Beş yıllık yayıncılık deneyiminden sonra Rızâ, Arap matbaalarının harf formatında reform yapma fikrini savunuyordu (El-Menâr 5/24, 1903: 954). Ayrık Latin (*ifrancî*) harflerinin formatının aksine Arap harflerinin serimi daha az kâğıt tüketmekte, ancak çeşitli biçimlerin kapladığı büyük alan, Arapça baskı için bir dezavantaj oluşturmaktaydı. Örneğin Bulâķ Basımevi'ndeki harf formları dokuz yüzü aşkındı. Maliye Bakanlığı, Amîriyya Matbaası'nı geliştirmede ne gibi reformların uygulanabileceğini araştırmak için Eğitim Bakanlığı'nda müfettiş olan Şeyh Hamza Fethullah başkanlığında bir komite kurulmasını talep etti. Komite, doğu dillerinde kullanılan bazı sayılar ve yabancı semboller de dahil olmak üzere harf miktarını 178'e indirmek için Oxford gibi (282 sembol) Avrupalı basım modellerini baz almanın önemli olduğu sonucuna vardı. Çizgi tasarımının iyileştirilmesi, baskı araçlarının sayısının azaltılması, bütçeden, zamandan, geometriden ve çalışanlardan tasavvur edilmesi de komitenin tavsiyeleri arasındaydı. Sonuç olarak bakanlık, bu reform planı için sekiz bin Mısır lirası tahsis etti. Rızâ, bazı hususlarda komiteyle hemfikirdi, ancak sembollerin azaltılması hattatlığın güzelliğini kötü etkilerdi. Atılan bazı sembollerin başlıklarda, kartvizitlerde veya davetiyelerde kullanılmak üzere muhafaza edilmesinin daha iyi bir çözüm olduğu fikrindeydi.

VII. Sonuç

Bu çalışmada Rızâ'nın hacimli eserinin ortaya çıktığı sosyal ortamı inceledik. Rızâ, öncü bir selefi alim olmanın yanı sıra, Mısır'ı yeni ikametgahı yapan diğer Suriyeliler arasında kendine has bir figürdü ve bu büyük ölçüde *el-Menâr* sayesinde gerçekleşti. Kişisel arşivi ve günlükleri, Mısır'daki erken dönem dinî faaliyetlerine dair yeni bilgileri saptamada bu çalışma için özellikle işlevsel olmuştur. Örneğin hemşerisi ʿAbd al-Ḥalîm Efendī Murâd ile yaptığı sözleşmenin gün ışığına çıkması sayesinde *el-Menâr*'ın ilk yıllardaki mali kaynaklarına dair artık daha fazla bilgimiz olduğu söylenebilir. Ne var ki dergide yönetici olarak geçen Murâd'dan Rızâ'nın neden hiçbir yerde ortağı olarak söz etmediği sorusu hâlâ belirsizliğini korumaktadır.

El-Menâr, yalnızca Müslüman dünyasının yirminci yüzyılın başlarındaki durumuna ilişkin zengin bir bilgi kaynağı olarak tasvir edilmekle kalmaz, aynı zamanda Müslüman yazarların teoloji, hukuk, tarih yazıcılığı, *Kur'an* tefsiri ve bunun gibi bir dizi konu üzerine fikirlerini ve bilgilerini geniş bir alana yaymalarına olanak sağlayan en yeni ve önemli basılı araçlardan birini temsil eder. Etki alanı her ne kadar on dokuzuncu yüzyılın başlarında zayıf kaldıysa da daha sonraları Mısır'daki yerel ve ulusal dolaşımının ötesinde tüm dünyaya uzanmıştır. Otuz yılı aşkın bir süre boyunca Rızâ, bu basın aracını her şeyden önce kendi dinî ve politik fikirlerini yaymak ve kendi hayatını belgelemek için kullanmıştır.

El-Menâr'ın, dinî fikirleri aktarmanın bir yolu olarak gelişen yayıncılık zanaatının en tipik modeli olduğu iddia edilebilir. Dergideki içeriğinin büyük bir çoğun-

luğu Rızâ tarafından üretilmiş olsa da *el-Menâr* yine de Mısırlı ve Arap edebiyatçılarının önemli katkılarda bulunduğu bir kürsü olma işlevini sürdürmüştür. Rızâ, dergisi aracılığıyla dünya çapında bir ilişki ağı kurmuş ve zamanının dine dönüş eğilimini kararlı bir şekilde benimseyen geniş bir yayıncılar çevresi oluşturmayı başarmıştır.

Çeviri: Cemile Gizem Dinçer[42]

Ekler

Ridâ's *Ijâzah* in hadîth delivered by Sheikh Mahmûd Nashshâbah (1813-1890)

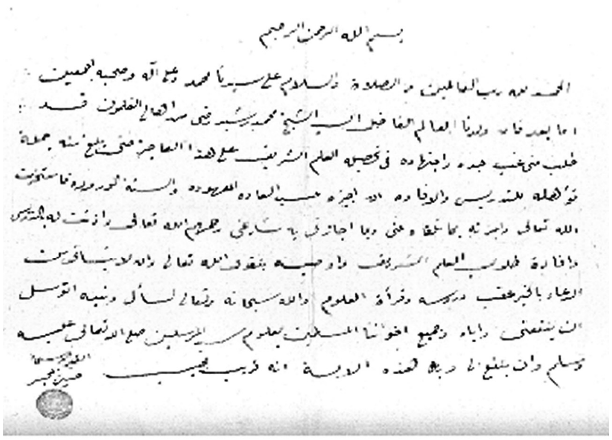

بسم الله الرحمن الرحيم

His *Ijâzah* delivered by Sheikh Hussein al-Jisr (1845-1909)

Görsel 1: Rızâ'ya Şeyh Mahmûd Naşşâba (1813-1890) ve Şeyh Hüseyin el-Cisr (1845-1909) tarafından verilen icazetler

[42] ODTÜ, Sosyoloji Bölümü / ORCID: 0000-0003-2220-6520 / cemilegizemdincer@gmail.com

Görsel 2: *El-Menâr* sözleşmesi (Eylül, 1897)

Görsel 3: Rızâ, anavatanı Trablus'ta ağabeyinin yanında ayakta duruyor.
Görsel 4: Mısır'a göç ettikten sonra Rızâ

Görsel 5: *El-Menâr*'a içeriden bakış, 1926

Görsel 6: *El-Menâr* levhası

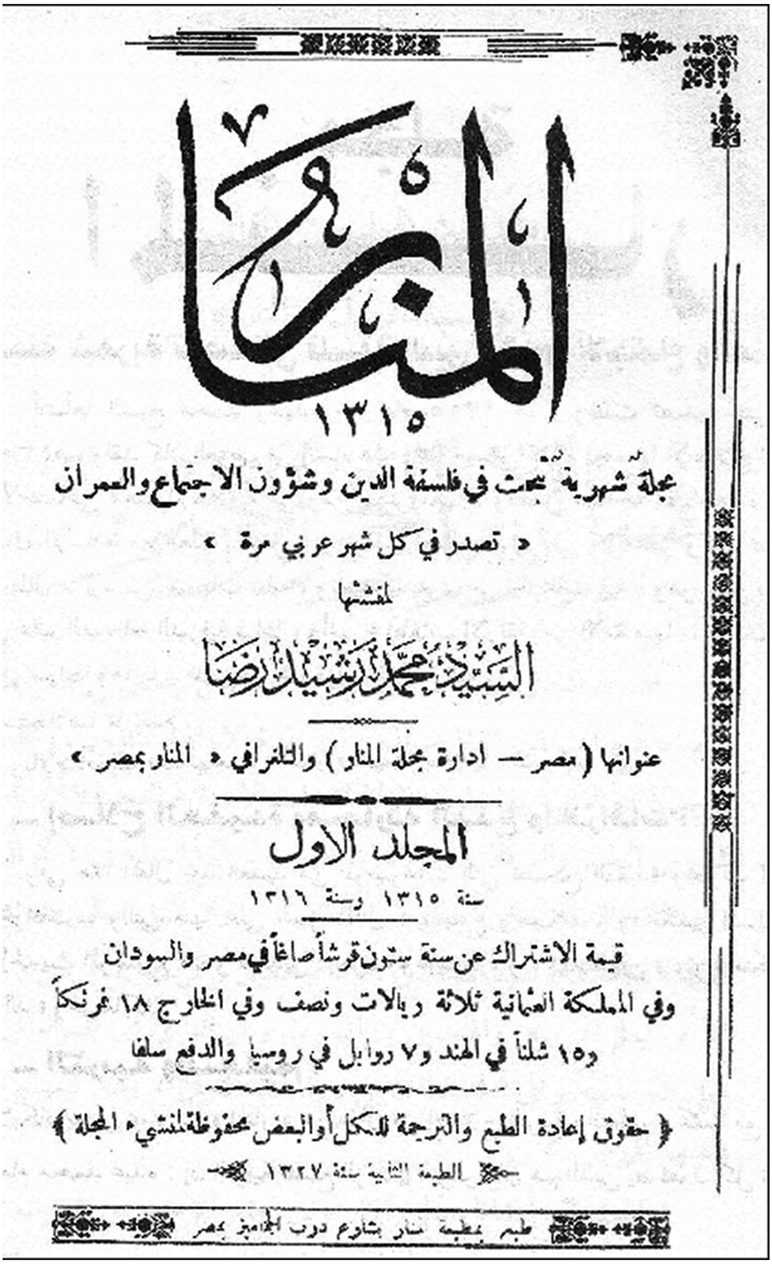

المنار

١٣١٥

مجلة شهرية تبحث في فلسفة الدين وشؤون الاجتماع والعمران

« تصدر في كل شهر عربي مرة »

لمنشئها

السيد محمد رشيد رضا

عنوانها (مصر — ادارة مجلة المنار) والتلغرافي « المنار بمصر »

المجلد الاول

سنة ١٣١٥ وسنة ١٣١٦

قيمة الاشتراك عن سنة ستون قرشاً صاغاً في مصر والسودان

وفي المملكة العثمانية ثلاثة ريالات ونصف وفي الخارج ١٨ فرنكاً

و١٥ شلناً في الهند و٧ روابل في روسيا والدفع سلفاً

﴿ حقوق إعادة الطبع والترجمة للكل أو البعض محفوظة لمنشىء المجلة ﴾

الطبعة الثانية سنة ١٣٢٧

طبع بمطبعة المنار بشارع درب الجماميز بمصر

Görsel 7: *El-Menâr*'in ilk cildin ön sayfası (1898), 1327'de yeniden basım (1908-1909).

Kaynakça

Abduh, Muhammed. *El-Islām va-l-naṣrâniyya bayna l-ʿilm va-l-madaniyya*. Kahire, el-Menâr, 1902.

Abaza, Mona. "Southeast Asia and the Middle East: *al-Manār* and Islamic Modernity", *Mediterranean to the Chinese Sea: Miscellaneous Notes*, Claude Guillot, & *vd.*(nşr.), Wiesbaden: Harrasowitz, 1998, s. 93-111.

Abyaḍ, Anīsel-. *El-Ḥayât el-ʿilmiyya va-marâkiz el-ʿilm fî Tarâbulus ḫilâl el-ḳarn el-tâsiʿ ʿaşar*, Tripoli, 1985,

Adams, Charles C.. *Islam and Modernism in Egypt*, London, 1933.

Ahmed, Jamal M.. *The Intellectual Origin of Egyptian Nationalism*, London: Oxford University Press, 1960.

Azra, Azyumardi. "The Transmission of *al-Manār*'s Reformism to the Malay-Indonesian World: the Cases of *al-Imām* and *al-Munīr*", *Studia Islamica*, 6/3 (1999), s. 79-111.

Bluhm, Jutta E. "A Preliminary Statement on the Dialogue Established Between the Reform Magazine *al-Manār* and the Malay-Indonesian World", *Indonesia Circle*, 32 (1983), s. 35-42.

----- "*al-Manār* and Ahmad Soorkattie. Links in the Chain of Transmission of Muḥammad ʿAbduh's Ideas to the Malay-Speaking World", *Islam: Essays on Scripture, Thought and Society: a festschrift in honour of Anthony H. Johns*, Peter G. Riddell ve Tony Street (nşr.), Leiden: Brill, 1997, s. 295-308.

Borrmans, M.. "Le commentaire du Manar à propos du verset coranique sur l'amitié des musulmans pour les chrétiens (5, 82), présentation et traduction", *Islamochristiana / Dirâsât islâmiyya masîḥiyya*, 1 (1975), s. 71-86.

Busool, N. A.. "Muḥammad R. Riḍā and Relations with Jamāl A. Alafghânî and Muḥammad ʿAbduh", *The Muslim World*, 66/4 (1976), s. 272-286.

Ciota, Donald. "*Thamarat al-Funun*: Syria's First Islamic Newspaper, 1875–1908", doktora tezi, University of Chicago, 1979.

Cole, J. R.. "Rashid Riḍā on the Baha'i faith: a utilitarian theory of the spread of Religions", *Arab Studies Quarterly*, 5 (1983), s. 276-291.

Commins, David. "*Al-Manār* and Popular Religion in Syria, 1898-1920", *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, transformation, and communication*, Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, and Kosugi Yasushi (nşr.), London: Routledge Press, 2006, s. 40-54.

Dupont, Anne-Laure. *Ğurğī Zaydān (1861-1914), écrivain réformiste et témoin de la Renaissance arabe*, Şam: Institut Français du Proche-Orient, 2006.

Eich, Thomas. "The Forgotten Salafī—Abū l-Hudā al-Sayyādī", *Die Welt des Islams*, 43/1 (2003), s. 61-87.

----- *Abū l-Hudā al-Ṣayyādī: Eine Studie zu den sufischen Netzwerken und den genealogischen Kontroversen im spätosmanischen Reich*, Berlin, 2003.

Elissa-Mondeguer, Nadia. "*Al-Manār* de 1925 a 1935: la dernière décennie d'un engagement intellectuel", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* [*Débats intellectuels au Moyen-Orient dans l'entre-deux-guerres*], 95-98 (2002), s. 205-226.

Ende, W.. "Sollten Frauen schreiben lernen? Eine innerislamische Debatte und ihre Widerspiegelung in *al-Manār*", D. Bellmann (nşr.), *Gedenkschrift Wolfgang Reuschel: Akten des III. Arabistischen Kolloquiums*, Stuttgart, 1994, s. 49-57.

Faraḥ, Caesar. "Censorship and Freedom of Expression in Ottoman Syria and Egypt", William W. Haddad and William Ochsenwald (nşr.), *Nationalism in a non-National State*, Colombus: Ohio State University Press, 1977, s. 151-194.

Gasper, Michael. "Abdallah al-Nadim, Islamic Reform, and 'Ignorant' Peasants: State-Buidling in Egypt?", *Yearbook of the Scociology of Islam*, 3: *Muslim Traditions and Modern Technique of Power*, Armando Salvatore (nşr.), Berlin: Lit. Verlag, 2001.

Glass, Dagmar. *Der Muqtataf und seine Öffentlichkeit: Aufklärung, Räsonnement und Meinungsstreit in der frühen arabischen Zeitschriftenkommunikation*, Wüzburg, Ergon Verlag, 2004, 2 Sayı.

Gonnella, Julia, *Islamische Heiligenverehrung im urbanen Kontext am Beispiel von Aleppo (Syrien)*, Berlin: Klaus Schwarz, 1995.

Haddad, M.. "Arab religious nationalism in the colonial era: Rereading Rashid Riḍā's ideas on the Caliphate", *Journal of the American Oriental Society*, 117/2 (1997), s. 253-277.

Haim, S. G.. "The Palestine problem in al-Manar", A. Cohen & G. Baer (nşr.), *Egypt and Palestine: a millennium of association (868-1948)*, Jerusalem: Ben Zvi Institute, 1984, s. 299-313.

Hâcırî, Muhammed Taha. *Muhammed Farîd Vecdî: ḥayâtuhu va-āṯāruhu*. Kahire, Arab Birliği 1970.

Hamzah, Dyala. "Rashīd Riḍā: *ʿālim*, Islamic reformer or Journalist? Genre, Class and the Intellectual Craft during the Nahḍa", Dördüncü Akdeniz Sosyal ve Politik Araştırmalar toplantısına sunulan yayınlanmamış makale, Floransa 19-23 Mart 2003.

-----. "La pensée de ʿAbduh à l'âge utilitaire: l'intérêt général entre *maslaḥa* et *manfaʿa*", M. Charif ve S. Mervin (nşr.), *Modernités islamiques*, actes du colloque d'Alep à l'occasion du centenaire de la disparition de l'imam Muḥammad ʿAbduh, 9-10 Kasım 2005, IFPO, Şam, 2006, s. 29-52.

Hartmann, Martin. *The Arabic Press of Egypt*, Londra: Luzac & Co, 1899.

Hirsowicz, L.. "The Sultan and the Khedive, 1892-1908", *Middle Eastern Studies*, 8 (1972).

Hourani, A.. "Rashid Rida and the Sufi orders: a footnote to Laoust", *Bulletin des études orientales*, 29 (1977), s. 231-241.

----- "The Syrians in Egypt in the eighteenth and nineteenth century", *Colloque international sur l'histoire du Caire*, Kahire, 1972.

----- *Arabic Thought in the Liberal Age: 1789-1939*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 226-227.

Imady, Omar. *Journals, associations and political parties: the institutions of Islamic reform (1871-1949)*, yayınlanmamış doktora tezi, University of Pennsylvania, 1993.

Jomier, J., "La raison et l'histoire dans le commentaire du Manar", *MIDEO*, 19 (1989), s. 17-47.

----- "Les raisons de l'adhésion du Sayyed Rashid Riḍā au nationalisme arabe", *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, 53 & 54 (1971-3), s. 53-61.

Keddie, Nikki R. *Sayyid Jamal al-Din "al-Afghani": A Political Biography*, Berkeley: University of California Press, 1972.

----- *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal al-Din "al-Afghani"*, Berkeley: University of California Press, 1983.

Kedourie, Elie. *Afghani and ʿAbduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London, 1966.

Kerr, M. H.. "Rashid Riḍā and Islamic Legal Reform: an Ideological Analysis", *The Muslim World*, 50 (1960), s. 99-108, 170-181.

----- *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muḥammad ʿAbduh and Rashīd Riḍā*, Berkeley: University of California Press, 1966.

Khoury, N. A. ve A. I. Baaklini, "Muḥammad ʿAbduh: Ideology of Development", *The Muslim World*, 69/1 (1979), s. 42-52.

Lia, Brynjar. *The Society of Muslim Brothers in Egypt*, London, 1998.

Loucel, H.. "Deux articles de la revue 'al-Manar' (1885-1935)", *Orient*, 37 (1966), s. 129-140.

Martin, B. G.. "Notes on Some Members of the Learned Classes of Zanzibar and East Africa in the Nineteenth Century", *African Historical Studies*, 4/3 (1971), s. 525-545.

Masud, Muhammad Khalid (vd. nşr.). *Islamic legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

Mayeur-Jaouen, Catherine. *Histoire d'un pèlerinage légendaire en islam, Le mouled de Tantâ*, Paris, Aubier, 2004.

Nispen tot Sevenaer, C. van.. *Activité humaine et agir de Dieu: le concept de 'sunan de Dieu'dans le commentaire coranique du Manar*, Beyrut: Dār el-Mašriq, 1996.

Philipp, Thomas. *The Syrians in Egypt 1725-1975*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1985.

Qudsi-Zadah, Albert. *Sayyid Jamal al-Din al-Afghani: An Annotated Bibliography*, Leiden: Brill, 1970.

Rızâ, Reşîd (nşr.). *Târîḫ el-Ustâḏ el-Imâm*. Kahire: Dâr el-faḍîla, 2003 [birinci baskı], 4 cilt.

----- *El-Menâr va-l-Ezher*, Kahire, *el-Menâr*, 1934.

----- *El-Risâla*, 3/114 (1935), s. 1452-1455.

Robinson, Francis. "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies*, 27/1 (1993), s. 229-251.

Rowland, R. M. A. "The interpretation of *igmāʿ*in the writings of Rashīd Riḍā and ʿAlīʿAbd al-Rāziq", *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, 1989, s. 487-497.

S'lim, S. *The Position of the Syro-Egyptian Newspapers Towards British Administration 1892- 1907*, Yüksek lisans tezi, Beyrut, t.y.

Schulze, Reinhard. "Mass Culture and Islamic Cultural Production in the 19th Century Middle East", *Mass Culture, Popular Culture and Social Life in the Middle East*, Georg Stauth & *al.* (nşr.), Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1987.

----- *Islamischer Internationalismus im 20. Jahrhundert*, Leiden, Brill, 1990.

Shahin, E. E.. "Muḥammad Rashīd Riḍā's Perspectives on the West as reflected in *al-Manār*", *The Muslim World*, 79/2 (1989), s. 113-132.

----- *Through Muslim eyes: M. Rashīd Riḍā and the West*, Herndon: International Institute of Islamic Thought, 1993.

Sheehi, Stephen. "Arabic Literary-Scientific Journals: Precedence for Globalization and the Creation of Modernity", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25/2 (2005).

Sıddıqi, Mazheruddin. *Modern Reformist Thought in the Muslim World*, Islamabad: Islamic Research Institute, 1982.

Sırrıyeh, Elizabeth. "Rashid Rida's Autobiography of the Syrian Years, 1865-1897", *Arabic and Middle Eastern Literatures*, 3/2 (2000).

Skovgaard-Petersen, Jakob, "Portrait of the Intellectual as a Young Man: Rašīd Riḍā's *mu ḥâwarât el-muṣliḥ va-l-muḳallid* (1906)", *Islam and Muslim-Christian Relations*, 12/1 (2001), s. 93-104.

----- *Defining Islam for the Egyptian State: Muftis and Fatwas of Dar al-Ifta*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1997.

Smith, W. Cantwell. *Islam in Modern History*, Princeton: Princeton University Press, 1957.

Strauss, Johann. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)", *Arabic and Middle Eastern Literatures*, 6/1 (2003), s. 39-67.

Tanâḥî, Ṭâhir el-. *Muḍakkirât el-imâm Muhammed ʿAbduh*, Kahire: Dār el-Hilāl, 1961.

Tauber, E.. "Rashīd Riḍā and Faysal Kingdom in Syria", *The Muslim World*, 85/3-4 (1995), s. 235-245.

----- "Rashīd Riḍā and Political Attitudes during the World war I", *The Muslim World*, 85/1-2 (1995), s. 107-121.

----- "Rashid Riḍā as Pan-Arabist before the World War I", *The Muslim World*, 79/2 (1989), s. 102-112.

----- "Three approaches, one idea: religion and state in the thought of ʿAbd Al-Rahman al-Kawakibi, Nagjib ʿAzuri and Rashid Rida", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21 (1994), s. 190-198.

----- "The Political Life of Rashīd Riḍā", *Arabist: Budapest Studies in Arabic*, 19-20 (1998), s. 261-272.

Tibawi, A. L.. "From Rashīd Riḍā to Lloyd George", *Islamic perspectives. Studies in honour of Sayyid Abū l-Aʿlā al-Mawdūdī,* Leicester, 1979, s. 335-341.

Ziriklī, el-. *el-Aʿlâm*, Beyrut: Dār el- ʿilm li-l-malâyîn, 2002.

Öz: Bu makale, meşhur reformist dergi *el-Menâr*'ın kuruluş sürecine dair tarihsel anlatıyı yeni bulunan belgeler ışığında yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. Derginin kurucusu Muhammed Reşîd Rızâ'ya ait kişisel notlar ve yazılar, Rızâ'nın 1897 yılında Mısır'a gelişinin ardından sahip olduğu dinî iştiyakların ve gazeteciliğe yönelik tasarılarının arka planına ilişkin yeni bilgileri gün ışığına çıkarmaktadır. Makale, Rızâ'nın anavatanı Suriye'deki dinî formasyonunu ve çıraklık dönemini; Mısır matbaasındaki konumunu, dergisi *el-Menâr'ın* erken dönemlerdeki fonlanma biçimini ve dağıtım sürecini; Mısır yaşamına entegrasyonunu ve matbaacılık zanaatının dinî ilimlere nasıl hizmet ettiğine ilişkin görüşlerini tekrar gözden geçirerek yeni bir bakış açısı ortaya koymaktadır.

Anahtar sözcükler: Matbaa, Mısır, Suriyeliler, İslami reformizm, e*l-Menâr*, Reşîd Rızâ

A Printed Muslim 'Lighthouse' in Cairo *al-Manār*'s Early Years, Religious Aspiration and Reception (1898-1903)

Abstract: On the basis of fresh documents the article tried to reconstruct a historical description of the establishment of the most well-known reformist magazine *al-Manār*. The personal papers of its founder Muḥammad Rašīd Riḍā uncover new information about the background of his journalistic plans and religious aspirations after his arrival in Egypt in 1897. The paper reconsiders Riḍā's early religious formation and apprenticeship in his homeland Syria; his position in the printing press in Egypt; the early funding of his magazine; his early integration in the Egyptian life; the early circulation of *al-Manār*; and his perspectives on the craft of printing in serving religious sciences.

Keywords: Printing, Egypt, Syrians, Islamic reformism, *al-Manār*, Rašīd Riḍā

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

İnanç
Bir Öncü Dergi
(İstanbul/İkincikânun-Nisan 1940)

M. Bülent VARLIK*

İnanç, Cumhuriyetin ilanından sonra yayınlanan "sol" içerikli ilk dergilerden biri. Ayda bir yayınlanan *İnanç*'ın alt başlığı "Sanat, Fikir, Aktüalite" olarak belirlenmiş[1].

I. Derginin Yayınlanışı

Hikâyelerini, mensur şiirlerini, tiyatro tenkitlerini *Servet-i Fünûn/Uyanış* dergisi ile *Vakit/Kurun* gazetesinde yayınlayan Bürhan Arpad[2], geniş bir edebiyatçı/sanatçı çevresi ile tanışır. Arkadaşları ile birlikte bir dergi çıkarmayı planlar. Yaşananları anılarında şöyle anlatır:

> … *Uyanış* ve *Kurun* arasında birkaç yıl gidiş-gelişten sonra, kendi beğeni ve sanat anlayışımıza daha uyacak ve başımıza buyruk aylık bir sanat dergisi çıkarma isteği ağır basmaya başladı. *Uyanış*'tan tanıştığım M. Hulusi Dosdoğru da bu konuda beni destekliyordu. Hafta sonları bizde toplanıp geç saatlere kadar çeşitli sanat konularını görüşüyor ve bir dergi çıkarabilme olanağını tartışıyorduk. Bu arada Lütfi Erişçi de bize katılmış, destekliyordu. Sonunda derginin adını koyduk: *İnanç*.

---

* İktisatçı / ORCID: 0000-0003-3855-2081 / mbvarlik@gmail.com
Geliş tarihi: 4 Mayıs 2022/ Kabul tarihi: 28 Mayıs 2022.

[1] *İnanç*'ın 2. ve 3. sayısı 1982 SA 66 kayıt numarası ile [Ankara] Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. 4. sayıyı temin eden sahaf Ahmet Yüksel'e teşekkür ederim. Dergi üzerine oldukça kapsamlı bir çalışma için bkz: Mehmet Can Doğan; "Materyalizme İnanan Bir Dergi: *İnanç*", *Türk Dili*, No: 785, Mayıs-2017, ss: 33-41.

[2] Adını, 1940'lı yıllarda "delil, ispat, kanık" anlamına gelen "Bürhan" olarak kullanan yazar, daha sonraki yıllarda bunu Türkçe ses uyumuna uygun olarak "Burhan" olarak değiştirir. Bu çalışmada isimlerde ve alıntılarda özgün metne sadık kalınmıştır.

İnanç, o günlerde çıkan *Ses*, *Yücel*, *Uyanış* ve daha birkaç sanat dergisinden daha başka olsun istiyorduk. Sadece edebiyat dedikoduları, sen-ben kavgaları değil, kendi çalışmalarımızı verirken dünya sanat ve kültür olaylarını belirli bir dünya görüşüyle Türk okurlarına ulaştıralım istiyorduk. Özenli bir baskı tekniği ve sayfa düzeniyle çıkalım istiyorduk. İki yıla yakın hep bunları tartıştık, belgeler, yazılar ve küçük bir arşiv hazırladıktan sonra *İNANÇ* (aylık fikir-sanat-aktüalite dergisi)'ni 1 Ocak 1940 günü okurlara sunduk[3].

II. Biçimsel Özellikler

Derginin müessisi Bürhan Arpad, imtiyaz sahibi M. Hulûsi Dosdoğru ve yazı işleri mesul müdürü ilk üç sayıda Mustafa Namık Çankı, son sayıda ise A. Ruhi Tuksavul'dur.

18x26 cm. ebadında olan *İnanç*'ın her sayısı kapak dahil 40 sayfadır. Sayısı 15 kuruş olan derginin yıllık abone bedeli 1.80 TL.'dır. *İnanç*'ın her sayısında "Dünya Edebiyatından Yeni Portreler ve Fragmanlar" başlığı altında bir formalık ilaveler verilir[4].

İlk sayının kapağında Frans Masareel'in 'Düşünen Adam' gravürü yer alır. Burhan Arpad yıllar sonra *Hesaplaşma* adını verdiği anılarını içeren kitabın kapağına da aynı gravürü koyar. 2. sayının kapağı Erzincan'daki depremle ilgili olarak yaşlı bir kadını İnönü'ye sarılırken gösteren bir desene yer verilir. 3. sayının kapak resmi de Halil Dikmen'in D grubunun VIII. Sergisi'ndeki Erzincan felâketi için hazırlanmış bir etüdünden alınır. Son sayının kapağında ise Zühdü Müridoğlu'nun "Büst" adlı eseri basılır.

Derginin bütün sayıları Yılmaz Basımevi'nde basılır.

[3] Burhan Arpad; *Hesaplaşma*, May yay., İstanbul-1976, ss: 42-43.

[4] İncelediğimiz üç ayrı koleksiyonda bu ilaveleri görme şansımız olmadı. Bu ilaveler ile ilgili bazı bilgiler için bkz: Mehmet Can Doğan; "Materyalizme İnanan Bir Dergi: *İnanç*", s: 40.

Derginin her sayısının son sayfalarında çok çeşitli firmaların reklamları yer alır. *İnanç*, dönemin yayınları arasında en fazla reklâm alan dergilerden biridir.

III. Yayın Politikası

İnanç'ın ilk sayısında doğrudan doğruya yayın politikasını açıklayan bir "sunuş" ya da "önsöz" benzeri bir metin yer almamakta. Ancak, derginin "İnanç" imzasıyla yayınlanan "Sanatkâr" başlıklı ilk yazısı izlenecek olan yayın politikası hakkında bazı ipuçları vermekte. Bu yazıda şunlar kaydedilmiş:

> Hariç âlemden aldığı intibaları beyin kıvrımlarında yuğuran, fikir lâboratuvarlarından geçiren, sosyal akışın manasına varan, hâdiselerin sentezini yapabilen adam.
>
> Kitlenin dili, kalbi ve kafası…
>
> Ne bir kuru pedagoğ, ne de prensip budalası bir ideoloğ. Ne bir sosyoloğ, ne de bir vak'anevist…
>
> Devrinin içtimaî kaynaşmasına kelimelerin tunç tantaniyetinden âbideler yaratan, yaşadığı muhitin rengini veren, yeşerdiği ülkenin şuuruna girebilen, hareket noktasını insanlık psikolojisinden, hamlesini kültür çalışanlarından edinmiş sade ve düz bir insan…
>
> O; geriliğin düşmanı ve inkilâbın gönüllü kahramanı; ilerinin, aydınlığın, istikbalin sadık kılağuzu, daima objektif. Acaiplikten uzak, sun'ilikten beri, asırların eskitemiyeceği, ölümün diş geçiremediği eserlerin sahibi…
>
> Şehirlerin damarlarında dolaşan, insanların hafızasını kımıldatan, irticaa isyan eden, peygamberlik iddiasını filozoflara, allâmelik süsünü iktisatçılara, ukalalığı sosyoloğlara bırakarak cemiyetin çağıltısına uyan ve alelâde bir insan gibi; yalnız daha dikkatli, daha temkinli ve daha kavrayışlı olarak her hâdisede bir münasebetler sistemi arıyan, ömrü boyunca aklî ve maddî esaslara dayanan biridir. O bazan bir memur, bazan bir iş adamı belki bir doktor, bir kontrol, baytar, bir çiftçi, yahut bir makinisttir. Hayat akışında herkesle beraberdir.. Kitle kavgalarında, cemiyet davalarında kümelerin gidişine ayak uyduran, ne safların önüne çıkan, ne toplulukların başına geçen, ne kürsülerde tatbiki gayrıkabil vaitler savuran mütevazi bir insandır.
>
> Fakat bu sosyal uyanıklığın ilk saiki, içtimaî dalganın hareket noktası, inkilâpların hazırlayıcısı, kargaşalıkların yatıştırıcısıdır. Çünkü san'at: Bir cemiyet ilmidir[5].

IV. Yazarlar/Sanatçılar

Dergide en fazla imzası görülen yazarlar Burhan Arpad, M. Hulûsi Dosdoğru, Taci Koyutürk ve Cemil Sena Ongun'dur. Tacettin Koyutürk, yazılarında "Taci Koyutürk" kısaltmasını kullanır.

[5] İnanç; "Sanatkâr", *İnanç*, No: 1, İkincikânun 1940, s: 3.

Mecmuanın resim ve kompozisyon işleri Güzel Sanatlar Akademisi Afiş Şubesi'nden Naci Bürge ile Orhan tarafından üstlenilmiştir. Desen ve krokiler Nihat Pınarlı imzasını taşır. Karikatürler ise Necmi Rıza tarafından yapılmıştır.

V. Derginin Kapanışı

İnanç'ın ilk üç sayısı 2.000 adet basılır. Diğer sanat ve edebiyat dergilerinin üç yüz-beş yüz adet satıldığı dikkate alınırsa bu tiraj çok yüksektir. Özellikle dağıtıcının zorlamasıyla 4. sayıda tiraj üç bine yükseltilir. Ancak Burhan Arpad ile imtiyaz sahibi arasında "çocuksu" bir görüş ayrılığı nedeniyle dergi kapanır[6]. Burhan Arpad bu "çocuksu" görüş ayrılığının ne olduğunu yıllar sonra "… beşinci sayı matbaada kaldı. 'Beyaz Zambaklar Ülkesinde' başlıklı bir yazı yazmıştım. Stalin'in Finlandiya'yı işgalini hafifçe eleştiren imzasız bir yazı. Bu yazı yüzünden, dergiyi birlikte çıkardığımız arkadaşla [M. Hulûsi Dosdoğru] kavga ettik. İmtiyaz onun üzerinde olduğundan, bir daha çıkmadı. Çıksaydı, daha da yararlı olabilirdi" diyerek anlatır[7].

VI. Açıklamalı Bibliyografya

Arıkan, Ziya; "Türkü", No: 3, Mart-1940, s: 24, [şiir].

Arıkan, Ziya; "Kara Sevda", No: 4, Nisan-1940, s: 13, [şiir].

Arpad, Bürhan; "Beklediğimiz Sanatkâr", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 18-19, [deneme].

Arpad, Bürhan; "Bütün Gün", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 27-29, [hikâye].

Arpad, Burhan; "Her Hangi Bir Tesadüf", No: 2, Şubat-1940, ss: 25-26, [hikâye].

Arpad, Bürhan; "Sekize Beş Var", No: 3, Mart-1940, ss: 25-26, [hikâye].

Arpad, Bürhan-M. Hulûsi Dosdoğru; "Dava", No: 2, Şubat-1940, s: 6.

Arpad, Bürhan-M. Hulûsi Dosdoğru; "İnkılâpçı Münevver", No: 3, Mart-1940, s: 6.

"Bâbı-Âli", No: 3, Mart-1940, ss: 20-21, [karikatürler].

Bahar, D. F.; "Aşık Dertli/Halk Edebiyatı Tetkikleri", No: 2, Şubat-1940, ss: 16-19; No: 3, Mart-1940, ss: 15-19.

Bérence, Fred; "Hadiseler Karşısında Artist", (çev.: Zehra M. Reşid), No: 1, İkincikânun-1940, ss: 22-23.

---

[6] Burhan Arpad; *Hesaplaşma*, s: 43.

[7] Alpay Kabacalı; *Kültürümüzden İnsan Adaları*, YKY yay., İstanbul-1995, s: 78. Burhan Arpad, A. Kabacalı'ya ilk sayıların üç bin, 4. sayının ise dört bin adet basıldığını anlatır. Ne kadar doğrudur bilmiyoruz. "Beyaz Zambaklar Ülkesinde" başlıklı yazı, derginin ilk sayısında yayınlanır. Bu yazının dört ay sonra taraflar arasında tartışmaya yol açması dikkat çekicidir. Burhan Arpad'ın Alpay Kabacalı'ya anlattıklarında dikkati çeken bir diğer nokta da derginin kaç sayı yayınlandığı hususundadır. Arpad, derginin 5. sayısının matbaada "kaldığını" ifade eder ki bu da 5. sayının basılmadığı anlamına gelmez. Feridun Fazıl Tülbentçi; *Cümhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar/29 İlkteşrin 1923-31 İlkkânun 1940*, Başvekâlet Matbuat Müdürlüğü yay., Devlet Matbaası-1941, s: 63'te *İnanç*'ın kapanış tarihini 1.5.1940 olarak gösterir. Bu durumda 5. sayının basıldığı ancak dağıtılmadığı da düşünülebilir. Ne var ki, şimdiye değin hiçbir kaynakta 5. sayıyı görmediğimizi de kaydetmemiz gerekir.

Berk, Nurullah; "Bir Klasizm'e Doğru", No: 4, Nisan-1940, ss: 14-17, [4 tablo ile resim sanatı üzerine].

"Beyanname", No: 3, Mart-1940, ss: 13, 19, [D Grubu'nun bildirisi].

"Beyaz Zambaklar Ülkesinde", No: 1, İkincikânun-1940, s: 29, [Burhan Arpad, Finlandiya üzerine olan bu yazının kendisi tarafından kaleme alındığını kaydeder].

Bove, Emmanuel; "Dönüş", (çev.: Taci Koyutürk), No: 2, Şubat-1940, ss: 28-32, [hikâye].

Çankı, Mustafa Namık; "Felsefe Istılahları Neden Türkçeleşmelidir?", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 6-7[8].

Çankı, Mustafa Namık; "Auguste Comte", No: 2, Şubat-1940, ss: 14-15.

Denker, Abdülhalik; "Makine Musikisi", No: 3, Mart-1940, ss: 9, 32.

"Dış Aktüalite", No: 1, İkincikânun-1940, s: 5, [1939 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan F. Emil Sillanpââ ve dünya edebiyatındaki son gelişmeler üzerine kısa bilgiler].

"Dış Aktüalite: Alman Muhacir Edebiyatı - Emil Ludwig'in Yeni Eseri - Turgudlara Ait Dokümanter Bir Roman", No: 2, Şubat-1940, s: 5.

"Dış Aktüalite: René Schickelé Öldü - Paul Hazar Akademi Âzası - Jean Giono ve Son Eserleri", No: 3, Mart-1940, s: 5.

"Dış Aktüalite: Emil Zola'nın 100'üncü Doğum yılı - Selma Lagerlöf Öldü - J. H. Rosny - Aine Öldü", No: 4, Nisan-1940, [bir fotoğraf ve desenle].

Dikmen, Halil; "Bizde Resim", No: 4, Nisan-1940, ss: 6-9, [7 tablo eşliğinde].

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Libido", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 14-15, [şiir].

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Anket ve Reportaj", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 18-19, [deneme].

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Kıyıdan Gelen Türkü", No: 2, Şubat-1940, s:7, [şiir].

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Toprak", No: 2, Şubat-1940, ss: 11-12, [şiir].

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Geveleme", No: 3, Mart-1940, s: 14; No: 4, Nisan-1940, s: 10, [şiir].

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Çeşme Başı", No: 4, Nisan-1940, ss: 27-28, [hikâye].

"Edebiyat Nedir?", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 20-21, ["fantezi anket"].

Erişçi, L.; "Türkiye'de Kadın Meselesi ve İnkişafina Dair", No: 2, Şubat-1940, ss: 22-24, 37.

"Eskiler Yeniler", No: 2, Şubat-1940, ss: 20-21, [Yusuf Ziya (Ortaç), Mahmut Yesari, Şükûfe Nihal, Abidin Dino, Cahit Saffet (Irgat), Nurullah Ataç, Mümtaz Zeki, Gavsi Halid Ozansoy, Bürhan Cahit, Orhan Seyfi (Orhon) ve Halid Fahri'nin karikatürleri].

"Filimcilerimiz", No: 1, İkincikânun-1940, s: 19, [eleştiri].

"Georges Duhamel ve Philippe Heriat'nın Son Kitapları/Dünya Edebiyatında Hadiseler", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 13, 34.

Glaeser, Ernst; "Kiraz Bayramı", (çev.: Bürhan Arpad), No: 4, Nisan-1940, ss: 29-34, [hikâye].

Giz, Hasan Adnan; "Kanapem", No: 2, Şubat-1940, s: 27, [şiir].

"Güzel Sanatlar Akademisi", No: 4, Nisan-1940, [12 öğretim üyesinin karikatürleri].

"Halkevleri", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 24, 26.

Hughes, Spike; "Hollywood Hastalığı", (çev.: Muhsin Eke), No: 1, İkincikânun-1940, ss: 25-26.

---

[8] Bu makale daha önce *İnsan*, No: 6, 1 İkinciteşrin 1938, ss: 487-489'da yayınlanmıştır.

Huxley, Aldous; "Kitapçı Dükkânı", (çev.: Vahdet Gültekin), No: 1, İkincikânun-1940, ss: 31-33, [hikâye].

"İç Aktüalite: Köy Kahvesi Yerine Okuma Odaları - Beyoğlu Halkevi'nin Yıllık Kitap Sergisi – Armağan - Müstehçen Kitap - Musiki Terbiyesi - Halkevleri ve Sanat", No: 1, İkincikânun-1940, s: 4, [bazı kısa haberlerle birlikte].

"İç Aktüalite: Üniversite Konferansları - Tasfiye? - Parasız Orkestra Konseri - Güzel San'atlar Akademisinde Sergi - Kitap Sergisi", No: 2, Şubat-1940, s: 4.

"İç Aktüalite: Üniversite Çayları – Halkevleri - Yeni Çıkan Mecmualar - Kavuklu Ali öldü (orta oyunu) - Ankara'da Çocuk Tiyatrosu", No: 3, Mart-1940, s: 4.

"İç Aktüalite: Besim Ömer'i Kaybettik - Tercüme Bürosu - Tıbbiyeliler Bayramı - Halide Edip Üniversite Kürsüsünde", No: 4, Nisan-1940, s: 4, [bir fotoğraf ile].

İnanç; "Sanatkâr", No: 1, İkincikânun-1940, s: 3.

İnanç; "Tabiat", No: 2, Şubat-1940, s: 3.

İnanç; "Taş Parçası/Son Yılların En Muvaffak Yerli Filmi", No: 2, Şubat-1940, s: 33.

İnanç; "Tenkit", No: 3, Mart-1940, s: 3.

İnanç; "İçimizdeki Şeytan/Sabahaddin Âli'nin Son Eseri", No: 3, Mart-1940, ss: 27, 37, [eleştiri].

İzer, Zeki Faik; "Plâstik Sanatlar ve Cemiyet", No: 4, Nisan-1940, s: 3.

"Jack London/Dünya Edebiyatından Biyografiler", No. 4, Nisan-1940, ss: 35-36.

"James Fenimore Cooper/Dünya Edebiyatından Biyografiler", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 35-36.

"John Ruskin/Biyografiler", No: 2, Şubat-1940, ss: 34-36, [bir resimle birlikte].

"Karel Capek", No: 3, Mart-1940, ss: 35-36, [biyografi, bir desen ile].

Koyutürk, Taci; "Mâna", No: 1, İkincikânun-1940, s: 23, [şiir].

Koyutürk, Taci; "Ufuklar", No: 2, Şubat-1940, s: 10, [şiir].

Koyutürk, Taci; "Parnasse ve Symbolisme/Garp Edebiyatı Tetkikleri", No: 3, Mart-1940, ss: 10-11, 19; No: 4, Nisan-1940, ss: 18-19, [bir desen ile].

Koyutürk, Taci; "Döneceksin", No: 3, Mart-1940, s: 16, [şiir].

Koyutürk, Taci; "W. B. Yeats", No: 3, Mart-1940, ss: 31, 36, [biyografi].

Kutadgu, Refhan; "Avrupa'da Doğum Azalması ve İçtimaî Sebepleri…", No: 1, İkincikânun-1940, ss: 8-9.

Maury, Lucien; "İsveç Halk Edebiyatı", (çev.: Zehra M. Reşid), No: 2, Şubat-1940, ss: 11, 19.

Mehmed Selim; "Işıltı Kuşlar", No: 1, İkincikânun-1940, s: 7, [şiir].

Mehmed Selim; "Karaltı Kuşlar", No: 2, Şubat-1940, s: 19, [şiir].

"Nobel Edebiyat Mükâfatı", No: 1, İkincikânun-1940, s: 30, [kronoloji].

Ongun, Cemil Sena; "Fisagor'un Tarikatı", No: 2, Şubat-1940, ss: 8-10.

Ongun, Cemil Sena; "Positivisme'in Esasları", No: 3, Mart-1940, ss: 7-8, 24, [Auguste Comte üzerine].

Ongun, Cemil Sena; "Positivism'de İlim ve Ahlak", No: 4, Nisan-1940, ss: 11-13.

Pamukçu, Raif; "D Grubu ve VIII'inci Sergisi/Sanat Hareketleri", No: 3, Mart-1940, ss: 12-13.

Polat, Rıza; "Gece", No: 4, Nisan-1940, s: 23, [şiir].

Regaut, Gaston; "Gayri Şuurun Sesi ve Rüyalar", (çev.: Zehra M. Reşid), No: 1, İkincikânun-1940, ss: 10-12.

Rosny-Ainé, J. H.; "Romanlaştırılmış Tarih", (çev.: Muhsin Eke), No: 4, Nisan-1940, s: 26.

Rostand, Jean; "Gecenin Ötesi", (çev.: Taci Koyutürk), No: 1, İkincikânun-1940, ss: 16-17, 34.

"Samuel Johnson/Dünya Edebiyatından Biyografiler", No: 3, Mart-1940, ss: 33-35, [biyografi, bir desen ile].

"[Seçme Sözler]", No: 1, İkincikânun-1940, s: 9; No: 2, Şubat-1940, s: 17; No: 3, Mart-1940, s: 18.

Sev-Ak; "Varda!..", No: 3, Mart-1940, s: 8, [şiir].

"Thomas Mann ve Son Eseri", No: 4, Nisan-1940, ss: 34, 37, [bir desenle].

Tollu, Cemal; "Halk Resmi ve Yüksek Resim Sanatı", No: 4, Nisan-1940, ss: 22-23.

Tricot, J. G.; "Kitaplar ve Okuyucular", (çev.: Zehra M. Reşid), No. 3, Mart-1940, s: 32.

Varagnac, André; "Muasır Folklor Telâkkisi", (çev.; D. F. Bahar), No: 3, Mart-1940, ss: 22-24.

Varagnac, André; "Folklor ve Cemiyet Nizamları", (çev.: D. Fikri Bahar), No: 4, Nisan-1940, ss: 24-25.

Yeats, W. B.; "Hanri Hanlaruz'un Maceraları", (çev.: Taci Koyutürk), No: 3, Mart-1940, ss: 28-31.

Ek: 1

İnkilapçı Münevver

Bürhan Arpad-M. Hulûsi Dosdoğru

Dar zaman ölçülerini zorlıyan, geniş içtimaî değişmeleri kucaklıyan bir kültür davasını yaşıyoruz. İstatistiklerdeki rakamlar, mütemadiyen yükselen münevver yüzdesini müjdeliyor. Gazeteler, yeni açılan mekteplerden, ihtiyaca dar gelen sınıflardan bahsediyorlar. Her sene arttırılan muallim kadroları, hiçbir zaman yetişmiyor. Çünkü ihtiyaç daima ve birkaç misli artıyor. Halkevlerimiz geniş bir kültür seferberliğine başlamış bulunuyor ve bütün bir 18 milyonun aydın kafasından doğacak ideal Türk cemiyetinin ilk çizgileri ufuktadır.

Fakat sabırsızlanıyoruz ve bu mes'ut yarını bir hamlede yanıbaşımıza gelmekten alıkoyan hiçbir şeyin içimizde bulunmasına tahammül edemiyoruz. Realiteyi neşterlemekten çekinmiyelim:

Tahsilini bitiren, kafasını kitap sahifeleri ile doldurarak hayata atılan gencin, mesleğin dört duvarından sıyrılmış veya mide ve zevk tarafının tazyikinden silkinmiş olduğunu iddia edebilir miyiz?

Onun; bütün kafası, düşüncesi ve iradesi ile yaşadığı anın ihtiyacına cevap veren inkılâba münevver olduğunu tereddütsüz söyliyebilir miyiz? Hâdiseleri ve müşahedeleri teksif ettiğimiz zaman elimizdeki netice menfidir.

Çünkü; ticaret hayatına atılan genç hemen kasa defterine kapanıyor. Mimar diplomasını alan arkadaş beton armenin camid [donmuş, cansız] şiirine saplanıyor. Genç ressam; paletindeki renklerin sihrine kaptırmıştır kendini. Hekim de öyle, reçetesindeki eciş-bücüş yazıların kerametine bel bağlamış ve neşterinin keskinliğine iman etmiştir. Ve ne tüccarın, bir san'at tiyatrosu için ayıracak birkaç saati, ne de mimarın, beton armenin camid şiirinden bir edebî esere ayıracak dakikaları vardır. Ressam da paletinin cazibesine öyle kaptırmıştır ki kendini; iktisadî hâdiselerin düğümünü çözmek için, o bomboş vakitlerinden bir tek saniye bulamıyacaktır. Her şeyi bir reçete ve neşter meselesi sanan hekim de ötekiler kadar cemiyetinden kopmuştur ve farkında değildir bu işin. Ama, hepsinin de; rahat koltukta çevrilen pokere ayrılmış bol vakitleri, aero dinamik otomobilde su gibi harcayacak keyif saatleri ve içki masasında horlıyacak günleri öyle boldur ki…

Tâ içimizde yerleşen, farkına vardırmadan kemiren ve çürüten yalancı münevverin aramızdan kaybolduğu, dinç inkılâp münevverinin cemiyeti kucakladığı gün; ufukta beliren çizgiler bizim olacaktır.

Kaynakça

Arpad, Burhan; *Hesaplaşma*, May yay., İstanbul-1976.

Doğan, Mehmet Can; "Materyalizme İnanan Bir Dergi: *İnanç*", *Türk Dili*, No: 785, Mayıs-2017, ss: 33-41.

Kabacalı, Alpay; *Kültürümüzden İnsan Adaları*, YKY yay., İstanbul-1995.

Tülbentçi, Feridun Fazıl; *Cümhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar/29 İlkteşrin 1923-31 İlkkânun 1940*, Başvekâlet Matbuat Müdürlüğü yay., Devlet Matbaası-1941.

Öz: *İnanç*, Cumhuriyet'in ilanından sonra "sol" sayılabilecek bir içerikle yayınlanan ilk dergilerden birisidir. 1940 yılında İstanbul'da yayınlanır. Dönemin diğer dergilerinden farklı içeriğe sahip olan *İnanç*, yöneticileri arasındaki bir anlaşmazlık nedeniyle dört sayı yayınlandıktan sonra kapanır.

Anahtar Sözcükler: Burhan Arpad, M. Hulûsi Dosdoğru, sosyalist basın, 1940 kuşağı, basın tarihi

İnanç (İstanbul/1940)

Abstract: *İnanç* is one of the early periodicals with quasi leftist content published after the establishment of the republic. It was published in 1940 in Istanbul. With a different focus point than the its comtemporaries, *İnanç* shut down due to conflicts among its founders after its fourth issue.

Keywords: Burhan Arpad, M. Hulûsi Dosdoğru, socialistpress, 1940 generation, pres history

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları - 4

Salon

Osmanlıca - Fransızca Dergi

Bülent DANIŞOĞLU

Salon, ön ve arka kapak dahil 16 sayfalı bir dergi. 15 Eylül 1335 (Miladi 15 Eylül 1919) tarihinde yayınlamış. Edebiyat, iktisat ve moda mecmuası olarak tanımlanıyor. Fiyatı 5 kuruş. Necm-i İstikbal matbaasında basılmış. Ayda iki kez yayınlanacağı bildirilmesine karşın, tek sayıda kalmış.

Salon, birkaç önemli özelliğiyle özgün sıfatını hak eden bir dergi. Öncelikle Osmanlıca ve Fransızca olmak üzere iki dilde yayınlandığını belirtmek lazım. Biri Osmanlıca diğeri Fransızca olmak üzere iki kapağı var. Kapaklar dahil on sayfası Osmanlıca, altı sayfası Fransızca.

Günümüzde genellikle bedava dağıtılan reklam dergilerine benziyor. Bu dergilerin parayla satılması denenmiş bir öncüsü gibi. Fransızca sayfalarda da var ama Osmanlıca sayfaların büyük kısmını reklamlar kaplıyor. Reklamlara toplu halde bakmak ilginç. Büyük kısmı zührevi hastalıkları ve cinsel sorunları tedavi etmeyi vaat eden doktor ve ilaç ilanlarından oluşuyor. Faniladan çoraba, pudradan saç sakal boyasına türlü çeşitli ürünleri sattığını duyuran dükkanların reklamları da yaygın. Ayrıca, dans mektebinden nalbanta, alüminyum mutfak eşyasından Rumeli kömürüne kadar çeşit çeşit reklam yer alıyor.

Reklamlardan 20. yüzyılda İstanbul gibi bir şehirde, işyerlerinin faaliyetleri ile ilgili en temel koşulların belirlenmemiş olduğu anlaşılıyor. Binaların kapı numaraları hatta bazen sokak isimleri olmadığından, adresler hep dolaylı tariflerle veriliyor. Haftanın hangi günlerinde çalışıldığı da günlük çalışma saatleri de her işyerinde farklı.

Dergi Şark Ticaret Evi tarafından çıkarılıyor ve bu işyerinin reklamlarını da içeriyor. Bütün reklamların, tanıtım yazılarının arasına; 'Ticarethanesini ilan ile aleme tanıtanın kâr ayağına gelir', 'İlan kurumaz bir memba-ı ticarettir', gibi sloganlar serpiştirilmiş. Kapitalist ilişkilerin yeni yeni kurulduğu bir ortamda, şirketlere reklamın önemini göstermek için çaba sarf ediliyor gibi bir hal var.

Kapitalizm eğitimi sloganlardan ibaret kalmıyor. "Muamelat-ı ticariyede ilanın ehemmiyeti" başlığıyla dergide yer alan tek Osmanlıca köşe yazısında, piyasanın işleyişi, üreticilerle tüketiciler arasında bağlantının kurulması gibi konularda bilgi veriliyor, ülke ekonomisinin gelişmesi için reklamın ve tacirlerin ne kadar önemli olduğu anlatılıyor. Yurt dışında reklamı yapılması gereken ürünlere verilen örneklerin halı, çanak çömlek, hububat ve tütün ile sınırlı olmasında yürek burkucu bir yan da var.

Dış ticarete hevesli tacirlere verilen bir hizmet olarak, "Şark Ticaret Evi ticarethanenizi atide adresleri muharrer fabrikalara takdim edebilir" başlığıyla Amerika'daki bir dizi firmanın adları sıralanıyor. Firma bilgilerinin Latin harfleriyle verildiği listeye; 'İplik, çorap ve melbusat fabrikaları', 'Alet ve edevat sanayii fabrikaları', 'Otomobil ve kamyon fabrikaları', 'Saat ve müzeyyenat fabrikaları', 'Saat, iğne, terazi ve saire fabrikaları', 'Kösele ve kundura fabrikaları' şeklinde Osmanlıca ara başlıklar yerleştirilmiş.

Daha ziyade üst gelir grubundan kadın okuyuculara alafranga hayat tarzını tanıtmayı amaçlayan 'Son moda' sütununda, Avrupa modası şemsiye, aşk oku, saat ve kürk kullanımına dair yeni bilgilerle yansıtılıyor. Ayrıca, savaş sonrası uluslararası ticaretin nakliyat sorunları, pamuk ticaretindeki gelişmeler, Filipinler'de ticaretin, Amerika'da iflasların patlaması gibi haberler yer alıyor.

Ticaret ve moda konuları dışında, Yusuf Ziya'nın yazdığı iki şiir ve bir kısa oyuna yer verilmiş. Şiirlerden birinde ve oyunda Çimdik mahlası kullanılmış. Beş hececilerden Yusuf Ziya şiirlerin birinde Servet-i Fünuncularla dalga geçiyor.

Salon'da Yusuf Ziya Ortaç dışında sadece "Muamelat-ı ticariyede ilanın ehemmiyeti" yazısını yazan İbrahim Necmi'nin adı var. Yazının içeriğini dikkate alınca yazarın *Kadro*'da yazan İbrahim Necmi Dilmen olması düşük ihtimal gibi görünüyor.

Derginin mesul müdürü olarak A. Sıvacıyan gösteriliyor. A. Sıvaciyan'ın Osmanlı/Ermeni basın tarihinin önemli adlarından, ilk mizah gazetesi yayıncısı Harutyan Sıvaciyan'la akrabalığı meçhulümüz olsa da kendisinin 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanıp Çankırı'ya gönderilen Ermeni kafilesi içinde olduğu anlaşılıyor. *Azadamard* gazetesinde mürettip olan Armenak Sıvaciyan Çankırı'dan nadir sağ dönenlerden olarak kayıtlara geçmiş.

Derginin Fransızca sayfalarında da reklamların dışında yazılar ve bir şiir var. *Comme la mer est blanche* adlı şiir 1859-1934 yılları arasında yaşamış olan Fransız şair Eugene le Mouel tarafından yazılmış. Eugene le Mouel romanlar, hikayeler, şiirler, tiyatro oyunları yazan, afişler yapan, kitap ve dergilere grafikler, karikatürler çizen çok yönlü bir sanatçı. 1891 ve 1894 yıllarında iki kez şiir ödülü almış. Fransız Şairler Derneği'nin başkanlığını yapmış.

Fransızca sayfalarda *Le Mur* (Duvar) adlı, yazarı belirtilmeyen bir romanın tefrika edilmesine başlanmış. Ayrıca *Les chapeu de velours* (Kadife şapkalar) başlıklı, D.D.S. imzalı bir moda yazısı var. Bunların dışında, büyük kısmı Osmanlıca sayfalarda da yer alan, kısa moda ve ticaret notları bulunuyor.

Salon Dergisi Çevrimyazı Metin

Yıl 1 Sayı 1

15 Eylül 1335

Salon

Edebiyat iktisat ve moda
mecmuası

Nüshası 5 kuruştur Ayın birinci ve on beşinci günleri intişar eder

Yeni postane karşısında
Osmanlı Anonim Lastik Şirketi'nin
ilk posta İngiliz lastikleri gelerek satışa başlanmıştır. Bursa'da Tuz Pazarı'nda şubemize dahi gönderilmiştir.
Şirketimizin hisse senetlerinden
Eylül nihayetine kadar olanlar bu senenin temettuatından müstefit olacaklarını ve mevcut hisse senedatı pek az kaldığından, görülen şu fevkalade rekabet üzerine yakında on bin liralık hisse senedi daha nizamname-i mahususumuz mucibince satışa çıkarılacağını, iştirak arzusunda bulunan zevat-ı kirama şimdiden tebşir ve ilan eyleriz.
Müessisleri: Mustafa ve Murtaza biraderler[1]

Abdullah Şürekası
Osmanlı bahriye acentası ve simsar
Galata Küçük Rıhtım Han numara 64
Seyr-i sefain acentalığı deruhte edilir, sevahil-i Osmaniye'ye azimet edecek yolcular ve tüccarlara vapurların yevm-i hareketlerine ve şerait-i hususiyelerine dair bilumum malumat maal-memnuniye ifa olunur.
Bahrî alım satım: Vapur, gemi, römorkör ve motor icar ve isticarı süratle ifa olunur. Maden kömürü nakli teminatladır, ahd de olunur.

[1] Kardeşler, 1329'da 23 sayfalık şirket yönetmeliğini yayınlamışlardır: Osmanlı Anonim Lastik Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329.

Ticarethanesini ilan ile aleme tanıtanın kar ayağına gelir !

Dans mektebi

Senelerden beri şark ve garp rakslarını muvaffakiyetle tedris eden Profesör Nişanyan'ın dans mektebi talebe kaydına başlamıştır. Hususi dersler Beyoğlu Serkil Doryan karşısında 197 numaralı apartmanın ikinci katında verilmektedir. Pazar, çarşamba ve cuma günleri öğleden sonra saat altıdan ona kadar.

Taksim'de Bellavista bahçesinin büyük salonunda. Müdebdeb matinalar.

Porjeel

Muannid kabızlıktan kurtulmak için yalnız "Porjel" istimal ediniz.

Bir tecrübe kafidir.

Umum eczanelerde bulunur.

Deposu: Sirkeci'de Şeref merkez ecza deposu.

Salon mecmuası:

Bir hazz-ı bedii ile alem-i ticaret ve sanayide fikr-i teşebbüsü uyandırmak. Tüccarlarımızı Avrupa ve Amerika müessesat ve dar-üs-sınailerine tanıtmak. Ticaret ve sanayide vukua gelen terakkiyat ve ihtiraatı takip etmek. Tarz-ı hayat ve telebbüsün en son safahat ve eşkali hakkında malumat vermek maksadıyla neşr olunan yegane mecmuadır.

[*Salon*]

mecmuasının aboneleri

Şark Ticaret Evi'

nin bütün teshilatından istifade edebilir.

Acele satılık haneler

Kadıköy'de Kaptan Hasan Paşa mahallesinde biri üç odayı ve sofayı, diğeri iki odayı ve sofayı havi dört yüz arşın bahçe içinde müşterek kapısı olan iki ev acele satılıktır. Şeraiti anlamak isteyenler Galata'da Kredi Lyone Bankası yanında Sadır Hanında 13 numarada N. H. Beye müracaat etsinler.

Fenni Nalbanthane

Hayvanat muayene ve tedavihanesi

Sahip ve müessisleri: Ziyaettin ve Recep biraderler.

İstanbul: Çarşıkapı tramvay tevakkuf mahallinde

Müessesemizde hayvanat, muallim ve mütehassısları tarafından tedavi edildiği gibi hayvanat alım satımları teminatlı bir surette icra edilir. Nalbanthanemizde toptan nal siparişatı kabul edileceği gibi hayvanata fenni bir surette hususi ve marzi usuller tatbik edilmektedir.

Almanya ve Fransa müessesat-ı tıbbiyesinden mezun

Kan, cilt, saç, tırnak hastalıkları; frengi, belsoğukluğu ve bilumum emraz-ı aza-i tenasüliye-i bevliye mütehassısı

Muallim

Doktor Hasan Reşat

Tıp fakültesi emraz-ı cildiye ve efrenciye muallimlerinden, Almanya emraz-ı cildiye ve efenciye cemiyeti azasından

Mülga Alman Bahriye Hastanesi etıbbasından

İsmail Ferit

Frengi ve belsoğukluğu ile uyuz hastalıklarını dikkatle tedavi eder. Müracaat edenler afiyetlerinden tamamıyla emin olabilirler. Eminönü Sebze ve Etçiler Mesut Bey Hanı 6-5 cumadan maada her gün. Memurlar ve terhis olanlara her hususta kolaylık.

Kansızlık, kan hastalıkları ve kan bozukluğu sebebiyle husule gelen cilt rahatsızlıkları, ilel-i cildiye-i muhtelife, bilcümle saç ve tırnak hastalıkları, eski ve yeni frengi ve belsoğukluğu, seyelan-ı meni, adem-i iktidar kemal-i muvaffakiyetle teşhis olunarak devai, cerrahi, elektrik ve röntgen ile katiyen tedavi olunur.

Adres: Cağaloğlu'nda Divan-ı Muhasebat yanındaki yeni sokakta kain muayenehane.

Cumadan maada her gün öğleden akşama kadar.

Tıp fakültesi eczacı ve dişçi şubelerinden mezun, Topkapı saray-ı hümayunu

Diş Tabibi Şahap

Sabahları **Beşiktaş**'ta Has Fırın karşısında muayenehanesinde (10'dan 12)ye kadar

Akşamları **Üsküdar**'da Toptaşı civarında Kör Bakkal'da hanesinde (5,5 den 9)a kadar, ağız ve diş hastalıklarını kısa bir zamanda muvaffakiyetle tedavi ve her nevi suni dişleri teminatla imal eder.

Yeni ve eski belsoğukluğuna giriftar olanlara

Santilol Fuzuli

kapsüllerini her eczanede arayınız. Fiyatı elli kuruştur. Deposu yeni postane arkasında Sanitas ecza ticarethanesidir.

Sinir hastalıkları tedavihanesi

Rüştü Recep Bey tarafından kadın ve erkek sinir hastalıkları lüzumunda elektrik banyoları, duşlar ve masajla kati olarak tedavi edilir. Bahçekapı Rasim Paşa apartmanı numara 11. Telefon İstanbul 447

Doktor Peter Barton

Amerika'nın Boston şehrindeki Tufts dişçilik mektebinde ikmal-i tahsil eylemiş bulunan Doktor Barton, Amerika'daki 11 senelik mücerreb pratiği ile bu kere Beyoğlu'nda Cadde-i kebir'de Hıdivyal otelinde yeni bir diş muayene ve tedavihanesi küşat eylediğini muhterem ahaliye ilan eyler. Dişçilik sanatının dakik ve en son usulleriyle tedavi ve icabında röntgen şuââtı tatbik eder. Kabul saatleri her gün (10)dan (5)e kadardır.

Tabip **Hasan Tevfik**

Akciğer, mide, bağırsak hastalıklarını ve hazımsızlık, muannid baş ağrıları, kalp çarpıntıları, kan zafiyeti, romatizma, böbrek, belsoğukluğu, adem-i iktidar hastalıklarını seri vasıtalarla tedavi eder. Ücret ehvendir. Pazardan maada her gün (11)den beşe kadar bulunur. Salı günleri fukara meccanen. Beyazıt'ta Balmumcular'da Hamparsum diş muayenehanesinde daire-i mahsusa.

Doktor Fuat Kamil

Gülhane hastanesi böbrek, mesane, idrar yolu ve aza-i tenasüliye hastalıkları muallimi. Yeni postane caddesinde Vlora Han birinci kat. Cumadan maada her gün bade-z-zeval.

Avrupa ve Amerika müessesat-ı ticariye ve sınaiyelerinin adresleri, katalogları, numuneleri ve şerait-i hususileri idarehanemizde mevcuttur. Münasebet-i ticariyede bulunmak isterseniz (Şark Ticaret Evi)ne müracaat ediniz.

İdrar tahlili

Kan ve sair her türlü hayati, madeni, sınai kalilat-i kimyeviye ve bakteriyolojiye laboratuvarı. Kimyager

İhsan Harmet Tok [?]

Sirkeci Ali Efendi Sineması karşısında Yardım Han

Tabip Rıfat Hüsamettin

Badema cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri öğleden dörde kadar Sirkeci'de Beşir Kemal Beyin eczanesinde hastalarını kabul eder.

Emraz-ı zühreviye, erkek ve kadın hastalıkları tedavihanesi mütehassısları doktor

Sabit Niyazi

Frengi (bidayetinde teşhis), belsoğukluğu (endoskopi, sistoskopi ve assitler) adem-i iktidar (tesiri kati belkemiği şırıngalarıyla) seyelan-ı meni (hususi usullerimizle) tedavi olunur. Muayenehanemizde cihaz-ı tenasüliye müteallik bilcümle ameliyatlar yapılır. Kan ve idrar tahlilatı yapılır. Adres: Bahçekapı'da [okunmuyor] daire-i mahsusadır.

Anadolu Milli Mahsulat şirketinden:

Kararname mucibince ahiren teşekkül eden Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi meclis-i idaresi esbab-ı fevkaladeden dolayı ale-l-usul 325 senesi nisanı zarfında içtima edemeyen 334-335 hissedaran heyet-i umumiyesini mah-ı hâlin on beşinci pazartesi günü öğleden sonra saat ikide şirketin Dersaadet'te Galata'da Köprübaşında kain merkez-i idaresinde içtimaa davet eyler.

Şirket nizamnamesi mucibince ya asaleten veya vekaleten [*] ekalli on hisseye malik olan hissedarlar içtimaa iştirak edebilecektir. Binaenaleyh bu şartı haiz hissedarlardan Dersaadet'te olanlar hisse senetlerini ve taşrada bulunanlar ya hisse senetlerini veya senedatı getirmek kendilerine külfeti mucip ise bunlar mahallerindeki muteber bankalardan birine veya tercihan katib-i adle emaneten bırakıp alacakları musaddık makbuzu tarih-i içtimadan nihayet beş gün evveline kadar şirketin idare-i merkeziyesine vererek mukabilinde duhuliye varakası alacaklardır.

Heyet-i umumiye-i hissedaranın ruzname-i müzakeratı 334-335 senesine ait meclis-i idare ve müfettiş raporları yeni heyet-i idarenin ibtidai teşekkülüne kadar cereyan eden 335 senesi muamelatı hakkında raporu - hisse-i temettuun tayini 335-336 senesi için hesap müfettişleri intihabı - nizamnamenin otuz dördüncü maddesi mucibince hissedaran tarafından vuku bulacak teklifat.

[*] Bizzat içtimaa iştirak edemeyecek olanlar, şirketçe tatbiki olan imza veya mühürlerini muhtevi vekalet mektubunu hâmil vekil göndermelidirler.

Davavekili

Menliklizade

Mahmut Hazım

Babıali Caddesi'nde Meserret Oteli karşısında Kahramanzade Hanı'nda numara: 8

Selanik Bonmarşesi

Beyoğlu mağazası

Galatasaray'da Tokatlıyan karşısında Ali Namık Bey apartmanı altında tramvay mevkifinde

açıldı

Fanila, çorap, ipekli yünlü kumaş, lavanta, fotoğraf alet ve edevatı, tuhafiye, kundura, ispor eşyası vesaire

---

Genç kalmak isteyen beyefendilere müjde

Ağarmış, açık saçlara, arzu edilen rengi, letafeti tabii olarak vermek için yegane şayan-ı tavsiye olan şebabet saç ve sakal boyasıdır. Bir defa kullanmak her türlü metih ve sitayişi ispata kafidir. Deposu: Bahçekapı'da Selanik bonmarşesi yanında Karanyadis ecza deposunda ve Kadıköy'de bütün tuhafiye mağazalarında bulunur. Fiyatı 40 kuruştur. Her eczanede arayınız.

(Brofata - Reymud) kömür odun ticarethanesi, Rumeli havalisinden vürudu beklenilen kuru ve en âlâ cins kömürün ahiren vürud edip bugünden itibaren Beyoğlu'nda Firuzağa'daki ve Kadıköy'de çöp iskelesi kurbundaki depolarımızdan tevziata ibtidar edileceği muhterem müşterilerine arz eder.

Telefon. Beyoğlu - 1545

Dilberzade İncili Damatları

İstanbul Sultanhamamı'nda 57 numara. Telefon İstanbul 1342. Kadın, erkek, çocuk fanila ve çorapları. Paris'in en meşhur Piyor, Koni, Hobigan, Jelefrer [?] fabrikalarından lavanta, pudra, kolonya, sabun vesairesi gelmiştir. Ehven fiyatlarla toptan ve perakende satılmaktadır.

Ticarette en büyük sermaye ilandır!!

Abonelerimize beray-ı ticaret İstanbul'da bulundukları müddetçe (Şark Ticaret Evi)ni

Mücerreb bir deva

Kimyager Hulusi

Ekzon

Yağlı maddeleri havi olmadığından elbise ve çamaşırları kirletmez. Üzeri kabuklu, sulanır ve

Avnizade Şerif

Her nevi ayakkabı ticarethanesi

Bahçekapı'da Orozdi Bak karşısında 14 numara

Ayakkablarının metanet, zarafet ve ucuzluğu cihetiyle şayan-ı tavsiyedir.

ziyaret etmelerini ve mektuplarını ticarethanemiz adresine göndertmelerini kendi menfaatleri namına tavsiye ederiz.

yıkanır egzama yaraları ile temreu, [?] ustura yaraları, [?] mahallerdeki [?] muttasıl pişikler ve kaşınan yaralara şayan-ı tavsiye pek kıymet-dâr bir devadır.

Deposu: Yeni Postane karşısında Ekrem Necip ecza deposudur.

Hanımlarımıza müjde

İyi giyinmek, zi-kıymet mücevheratla tezyin edinmek, kadınlara cazibe veremez. Mevzun bir hat ve manidar bir bakış, nazikane bir tavır binlerce lira kıymeti haiz bir gerdanlıktan daha makbuldür. Yürümek, konuşmak, oturmak bilmeyen bir kadın süslü ve cansız bir bebeğe benzer. Ne kadar güzel olsa onun güzelliğini takdir ettirmek için aza-i bedeniye-i terbiyeye muhtaçtır. Raks vücudun mürebbiyesidir, şiiridir.

Türk hanımlarına bu şiiri talim ettirmek için sırf kadınlara mahsus bir

Dans Mektebi

açılacaktır.

İlk devreye dahil olabilmek için şimdiden her Cuma günü saat 1'den beşe kadar Galata'da Mader hanında 12 numarada Madam Mari'ye müracaat ediniz.

Şehzadebaşı Millet Tiyatrosu arka sokağında

Asri Mektep

Müessisi ve müdürü: Muallim Ahmet Halit

Kayıt başladı. (Kız) ve (erkek) çocuklar kabul edilir. (Fransızca) dersleri (Türkçe) derecesindedir.

Binbir Çeşit Alüminyumdan Mutfak Levazımatı

Kırılmaktan korkmaz, kullanmaktan yıpranmaz, temizlenmesi kolay, demirden kuvvetli, gayet hafif bardak, tabak, kaşık, çatal, tencere, sahan, yemek tabağı, limonluk, çaydanlık… her nevi mutfak edevatının muhtelif nevileri yeni postane civarında:

"Ordu - donanma pazarında"

Ehven fiyatla satılmaktadır.

Mustafa Şamlı Mahdumu Müessesatı

İpekli ve yünlü kumaşlar, erkek ve kız çocuk elbiseleri, kostüm tayyörler, ipekli örme ceketler (jarseler), fanila ve çamaşır takımları, çorap, mendil, boyunbağı, gömlek, lavanta takımları, hurc dantela ve kurdele çeşitleri gelmiştir.

Yeni küşat olunan

Şehzadebaşı Osmanlı hanımlar

Terzihane

Fevziye çarşısında

Günün en şık ve zarif modaları mucibince

Kostümler, bluzlar, çarşaflıklar, mantolar, erkeklere mahsus frenk gömlekleri, her nevi çamaşırlar bir suret-i nefise ve sanatkaranede imal ve ihzar edilir.

20 bin lira sermayeli Aşiyan neşriyat ve tedrisat şirketi tarafından tesis olunan leyli ve nehari - ibtidai, tâli

Aşiyan İdadisi

Kadıköy şubesi

20 Ağustostan itibaren kayıt ve kabul muamelesine başlamıştır. Türk müessesat-ı ilmiyesinin en zengini, talim ve terbiye, ahlak ve nezahet itibarıyla en mükemmelidir. Heyet-i talimiye en muktedir muallimlerdir. Mektep Türkçeden maada Fransızca lisanında dahi talebenin tekellüm

Satılık arazi

Kireçburnu'nda altı bin arşın hisse-i şayialı arazinin dört bin beş yüz arşını füruht edileceğinden, talip olanların Kireçburnu'nda imam Süleyman Efendi'ye veyahut *Vakit* gazetesinde mürettip Ethem Efendi'ye müracaatları.

İlan kurumaz bir memba-ı ticarettir.

(Şark Ticaret Evi)

Gerek memleketimiz ve gerekse düvel-i saire ticarethanelerinin kuvve-i maliye ve kıymet-i ahlakiyeleri hakkında en sahih malumatı bi-tarafane bir surette tedarik eder.

ve tahririni mütekeffildir. Adres Kadıköy Osmanağa mahallesi - Emin Bey konağı (eski daire-i belediye) .

Aşiyan'ın İstanbul merkezi 22 Ağustostan itibaren kayıt ve kabul muamelesine başlamıştır.

Kiralık salon aranıyor

Beyazıt'tan Fatih'e kadar yalnız gündüzleri büyücek bir salona ihtiyaç vardır. İcara vermek isteyenler Salon mecmuasına müracaat etsinler.

"Salon"un hediyeleri

Mecmuamız, şimendifer ve vapur tarifelerinin her tebdilinde kesilip cebinde saklanabilecek bir surette tarife tanzim ve kârilerine ihda etmeye karar vermiştir.

Stanbul - Küçükçekmece hattı

Sirkeci'den - Küçükçekmece'ye

	10	12	14	16	18	20	22	24	26
Sirkeciden	6	723	815	909	1030	1145	112	215	3
Kumkapı	610	733	825	919	1040	1155	122	225	310
Yenikapı	615	738	829	924	1045	1159	127	230	315
Samatya	621	744	835	929	1051	1204	133	236	320
Yedikule	626	749	839	935	1055	1209	139	241	325
Zeytinburnu	633	756	846	942	1102	-	148	-	-
Makriköy	641	804	853	950	1110	1220	156	252	337
Ayastefanos	652	814	903	1004	1124	1232	210	302	349
Küçük Çekmece	701	-	-	1013	1133	1241	219	-	358
	28	**30**	**32**	**34**	**36**	**38**	**40**	**42**	
Sirkeciden	350	445	520	6	635	753	830	930	
Kumkapı	4	454	530	610	645	803	840	940	
Yenikapı	405	458	535	615	649	807	844	944	
Samatya	411	503	540	621	654	812	850	950	
Yedikule	416	-508	545	626	659	817	855	955	
Zeytinburnu	-	515	-	-	-	-	-	-	
Makriköy	428	522	557	638	710	829	907	1007	
Ayastefanos	339	533	608	650	721	840	917	1017	
Küçük Çekmece	448	-	617	659	730	849	-	-	

22, 28, 32, 38 numaralı katarlar yalnız Cuma ve Pazar günleri Küçükçekmece'ye, sair günler Ayastefanos'a kadar gider.

Küçükçekmece'den - Sirkeci'ye

	11	13	15	17	19	21	23	25	27
Küçükçekmece	550	-	-	736	-	1022	1152	1	-
Ayastefanos	6	657	723	749	908	1032	1203	110	210

Makriköy	613	710	736	801	920	1045	1206	123	224
Zeytinburnu	620	717	743	808	-	1052	-	131	-
Yedikule	628	725	750	816	933	11	1229	139	236
Samatya	633	730	755	821	938	1105	1223	144	241
Yenikapı	640	736	801	827	944	1112	1240	151	248
Kumkapı	645	740	806	831	948	1117	1245	156	235
Sirkeci	654	749	815	840	957	1126	1254	205	302
	29	**31**	**33**	**35**	**37**	**39**	**41**	**43**	
Küçükçekmece	239	-	410	457	-	626	735	909	
Ayastefanos	250	330	421	508	608	637	746	920	
Makriköy	303	343	434	520	621	650	759	933	
Zeytinburnu	311	-	442	527	628	657	-	-	
Yedikule	319	356	449	534	636	705	814	946	
Samatya	324	4	454	539	641	710	819	951	
Yenikapı	331	406	501	546	648	717	825	957	
Kumkapı	336	411	506	551	652	722	830	1002	
Sirkeci	345	420	515	6	701	731	839	1011	

21, 25, 35, 39, 43 numaralı katarlar yalnız Cuma ve Pazar günleri Küçükçekmece'den, sair günler Ayastefanos'tan hareket eder.

Öksürenlere müjde

Doktor Rıza Rüstem öksürük farmaları çıktı. Her eczanede arayınız. Deposu: Ekrem Necip

Salon'da ilanı olmayan ticarethane ziyasız kapıya benzer, kimse çalmaz.

(Şark Ticaret Evi)

Avrupa ile ve Amerika ile memleketimiz arasında ithal ve ihraç olunabilecek bilumum eşya ve emtianın şerait-i ticariyeleri hakkında her türlü malumatı (Salon) mecmuası abonelerine meccanen gönderir.

Doktor Sezai Nafiz

Sinir (frengi ve belsoğukluğu)

mütehassısı

Her gün Köprübaşı'nda Hüseyin Hüsnü eczanesinin fevkinde daire-i mahsusasında hastaları kabul eder.

Muamelat-i ticariyede
İlanın ehemmiyeti

Muharriri: İbrahim Necmi

Mesai-i beşeriye arasında ticaretin mevkii, müstahsillerle müstehlikler beyninde bir tavassut mevkiidir: Erbab-ı ticaret, doğrudan doğruya arzın sinesinden servetler çıkarmazlar, fennin vasıtalarıyla mevcut eşyanın şekil ve mahiyetini değiştirmezler; yalnız, zirai ve sınai vasıtalarla istihsal edilen emval ve emtiayı en münasip gördükleri zaman, mekan ve şerait dairesinde alarak yine en muvafık görecekleri zaman, mekan ve şerait dahilinde satarak ve bu suretle tavassut ve maharetlerinin bedelini emtianın kıymeti üzerine ilave ederek temettü istihsaline muvaffak olurlar. Haddizatında bir müstahsilin hakiki vazifesi kendi meslek ve sanatını bihakkın bilmek ve onu muvaffakiyetle tatbik eylemektir. Binaenaleyh müstahsil hii istihsalde bütün vaktini sanatın dakayık ve icabatına hasreder. İçtimai ve iktisadi taksim-i âmal kaidesi bir çiftçi veya bir fabrikatörü hiçbir zaman istihsal edeceği emvalin nerelere, hangi zamanlarda, ne gibi vesait ile nakli ve ne gibi şerait ile füruhtu daha faydalı olacağını da düşünmek ve bilmekle mükellef tutmaz. İstihsalat ve istihlakat arasında şümullü bir muvazene tesisine medar olan bu dakikaları silmek ve

bunlardan bil-istifade emval-i müstahseleyi cihan-ı istihlake makul ve mukayyed bir surette tevzi etmek ticaretin vazifesidir.

Bu nokta-i nazardan bir tacirin esbab-ı muvaffakiyeti arasında en mühimlerinden biri de mensup olduğu şube-i ticaretin müstahsilleriyle müstehlikleri arasında esaslı bir surette tanınmış ve bilinmiş olmasıdır. Çünkü müstahsiller arasında şöhret ve itibaratımız bulunmazsa mübayaatımızda daima bir şüphe ve tereddüt hüküm sürer, müstehlikler tarafından tanınmazsak müşterisiz ve binaenaleyh işsiz kalırız.

Ticaret aleminde ilanın ehemmiyeti bilhassa bu tanınma lazımesinin yegane vasıta-i icrası olmasındadır. Bunun içindir ki Avrupa ve Amerika ticaret evlerinin cümlesi pek büyük müzakeratlar ihtiyar ederek isimlerini dünyanın en ücra köşelerine kadar duyurmaya çalışırlar. Hiç kimse senede birkaç defa tedariğine muhtaç olacağı şeyleri nereden daha iyi şeraitle alabileceğini öğrenmek için, kendi başına dünyada o nevi eşyayı imal veya istihsal edenleri tahkike teşebbüs edemeyeceği gibi, o gibi emvalin ticaretiyle meşgul olan müesseseleri de bilmez. Ticaret müesseseleri bilhassa kendilerini tanıtmak ve itibar ve emniyet kazanmak sayesinde büyük muvaffakiyetler istihsal ederler. Bugün mahzâ ilan sayesinde İstanbul piyasası mesela Mançester'de kumaş imaliyle meşgul fabrikaların, Belfast'daki demir imalatgâhlarının, Amerika'daki petrol ticarethanelerinin isimlerini, sermayelerini, derece-i kıymet ve itibarlarını bilir. Ve onlarla muameleye girişeceği zaman bu malumatına istinat edebilir. Bizim de Uşak ve Gördes gibi halı imal eden yerlerimiz, Çanakkale gibi testi ve çanak çömlek yapan şehirlerimiz, Anadolu'nun her yerinde vasi ve muhtelif hububat ve tütün tarlalarımız olduğu halde ilansız, nizamsız, intizamsız kendi meva-i münasebetlerinde uyuklayıp kalmışlar. Rağbetten mehcur, dünyaca meçhul olarak, kendi guşe-i meskenetlerinde kendi kendilerine bir ekmek parasına kanaat etmek zaruretiyle hayatı sürükleyip duruyorlar. Birincilerin azim servetler iddihar edebilmeleri dünyaca tanınmış olmaktan ileri geldiği gibi, ikincilerin meçhul ve münzevi kalmaları da kendilerini aleme tanıtmak zahmetini ihtiyara tenezzül etmemelerinden başka bir sebebe müstenit değildir.

Görülüyor ki ticaret aleminde ilan yapmak, mağaza tutmak, tezgahtar bulundurmak, defter tutmak kadar zaruri ve esaslı bir ihtiyaçtır. Çünkü bütün bunlar müşteri celbi için birer vasıtadır. İlan ise müstahsillere karşı bir itibar mektubu, müşterilere karşı da bir davet tezkeresi mesabesindedir.

Avrupa ve Amerika ticaret müesseselerinin mahzâ kendilerini tanıtmak için sermayeden zarar edercesine bezl-i gayret ve servet ettikleri göz önündedir. Asırlardan beri iktisadiyatta bizden nispet kabul etmez derecede ileri gitmiş milletler arasında, hatta en meşhur ve maruf müesseselerin bile daimi ilanları her zaman gazete sütunlarında görülmektedir. Bu da gösterir ki ilan, ticaret aleminin en mühim ve esaslı bir vasıtasıdır.

Maalesef kadim bir ticaret memleketi olan vatanımızda son asırlarda tüccar - hususuyla Türk ve Müslüman anasır arasında - rağbetten uzak kalmış, hatta şu son senelere kadar lakaydi ve adem-i tenezzülle telakki olunmuş idi. Bu sebepten ticaret müesseselerimiz kendi köşelerinde sönük sönük ömür sürmekte, hatta bazen meçhuliyet içinde ölüp gitmeye sürüklenip durmuşlardı. Harp seneleri zarfında fevkalade ahval ve şerait içinde tesis eden ticaret-i milli, ahval-i tabiiyenin gittikçe avdete yaklaştığı son aylar zarfında yavaş yavaş harpten evvelki vaziyete doğru yürümeye başladı. Harp esnasında kazanılmış olan mevki ve itibar-ı ticariyeyi idame edebilmek için tüccarımız her şeyden evvel, her vasıtaya müracaatla kendilerini tanıtmaya çalışmalıdırlar. Aksi takdirde kazanılmış en büyük servetler bir köşede söner, gider.

Hal-i tabiiyede icra-i ticaret edebilmek için de, yalnız harbin bıraktığı büyük karlardan vazgeçerek munsifâne ve âkılâne manfaatlere razı olmak ve istihsal ve istihlak alemlerin-

de bilinip tanınmak elzemdir. Bu nokta-i nazarla diyebiliriz ki ilansız tacir en ufak bir sarsıntıya tahammül edemeyecek fena bir vaziyete düşmüş ve kendi kendini batırmış tedbirsiz demektir.

Çifte Şeref

Altı perdelik mudhike

Eşhas:

Şeref Bey:	Avukat
Şeref Bey:	Mekteb-i Hukuk talebesinden
Bodos:	Terzi
Melahat Hanım:	Avukatın zevcesi

İlk sahne

Babıali Caddesi'nde küçük bir terzi dükkanı

Birinci meclis

Bodos - Talebeden Şeref Bey

Bodos - Hani, tövbeler olsun kaç aydır hiçbir iş yok, para nerde ki müşteri olsun, herkes geçinmeden aciz…

Zeybekler

-Çallı İbrahim'e-

Ay doğarken, şu tepeden iner zeybekler,
Karşı bağın yosmaları dört gözle bekler.
Bir çardağın gölgesinde kurulur sini,
Dağ taş dinler efelerin yanık sesini!
Uzanırlar, çimenlerin üstüne bitap,
Salkımlardan damla damla süzülür mehtap!
Bir tarafta raksa başlar İzmir'in gülü
Sırma saçlar topuklara kadar örgülü!
Zil sesleri uzanırken karşı yakaya
Genç efeler silah çekip başlar şakaya!
Kimi oynar, elde pala, kimi sendeler,
Karanlığın sükununu kurşunlar deler!

Yusuf Ziya

Şeref - Valla vücuduma dapdar geldi. Yoksa satar mıydım. Ama ne yapalım ki oldu.

Bodos - Canım sizde de kabahat, şunun şurasında illa biz varken, ne lazımsa Beyoğlularda terzi aramak… Neyse dursun bakalım… Bir iştahlısı çıkarsa dayarız gider.

Şeref - "Bir iki defa yutkunduktan sonra" Şey… Hani usta Bodos… Pek lazımdı. Şöyle beş lira kadar…

Bodos - Oo… tövbeler olsun, hafta başı… hani hiç yok…

Şeref - Ya… Ne yapsak acaba?.. Bugün mutlak bulmalıyım…

Bodos - Gönül de kıramam ki canım… Dur hele bakayım… Sen eski dostsun… (Gidip duvardaki ceketinin cebinden beş lira çıkarır)

Bodos - Al bakalım… Yabancı olsa, alimallah imkansızdı ya… [Bir aralık dükkanın kapısından avukat Şeref Bey girer. Terzi Bodos istikbale koşar]

Bodos - Vay efendim… vay… Çifte Şeref. Gayri bizi de hatırlar mısın ya?

Talebeden Şeref - Usta Bodos ben ne gün geleyim…

Bodos - Hele geç canım, hele geç… Bir hafta on gün sonra…

(Talebeden Şeref çıkar)

İkinci meclis

Avukat Şeref - Bodos

Şeref - Ustabaşı şöyle hem şık, hem sağlam, hem ucuz kumaşın var mı?

Bodos - Beyim, böyle ise dediğin gibi üçü bir arada güç bulunur. Elbiselikler ateş pahası… Hani hiç yanaşma… Bak şurada bir kat var… Al, denemiş gibi…Ne mal ama ne mal… Hem de karşı yaka işi…

Şeref - (Talebeden Şeref Bey'in getirdiği esvabını muayene eder) biraz ince ama…

Bodos - Ne diyorsun canım, gapik [?] gibi kumaş… Dua et ki uysun…

[Şeref Bey soyunup elbiseleri giyer]

Bodos - Hakka… Hakka… Tövbeler olsun makasdar ölçüyü sana almış!

Şeref - Ne... Söyle bakalım ne vereceğiz?

Bodos - Çok isteyemem… Hatır için kırk kağıda olur.

Şeref - Ooo, daha neler, daha neler…

Bodos - Sen de söyle gözüm darılmaca yok!

Şeref - Yirmi vereyim!

Bodos - Senin başın için olmaz!

(Uzun bir pazarlıktan sonra yirmi beşe sulh olurlar)

Şeref - Eyvallah Bodos…

Bodos - Şerefle Şeref Beyciğim şerefle!

Son sahne

Avukat Şeref Bey'in evi. Yatak odası. Gece. Şeref Bey uykuda. Zevcesi Melahat Hanım uyanık. Kocasının ceplerini karıştırır.

Melahat - Kaç gündür şüpheleniyorum… Bir şıklık, bir şıklık ki… deme gitsin. Mutlak birisi var…

(Birden küçük bir zarf çıkarır)

Melahat - İşte… Ah hain…

(Bu gürültüden Şeref Bey uyanır… Mahmur mahmur bakar)

Melahat - Alçak

Şeref - Melahat ne oluyorsun!

Melahat - Alçak diyorum… Alçak… Anlamıyor musun?

Şeref - Çıldırdın mı?

Melahat - Evet… İşte cinayetin… İşte! İnkar et bakayım… Haydi inkar et!

Şeref - "Karyoladan iner" Nedir o?

Melahat - Ne olacak? İşte mektubun!

Şeref - Benim öyle şeyden haberim yok yahu!

Melahat - Zavallı. Zavallı masum…

Şeref - Melahat, emin ol nadim olacaksın… Beni kırma… Dur bakalım nedir… Ver şunu?

Melahat - Vay… Hiç görmedin ha? Öyle mi?

Şeref - Evet…

(Şeref mektubu açarken, Melahat hiddetle sarsılır)

Şeref - "Mektubu açınca haykırır" Vay… Demek Allah'ın adaleti ha… Alçak… bu… bu senin mektubun ha? Demek elbisesini satın aldığım adam… O, o senin aşkındı. Öyle mi…

Melahat - Şeref… Şeref rica ederim kendine gel…

Şeref - Ben, ben demin senden rica ederken merhamet etmiyordun. İşte Allah'ın adaleti…

Melahat - Şeref… Şeref affet.

Şeref - Sen beni affetmemiştin ki!

(Kadın ağlayarak düşer bayılır. Şeref, kızarmış gözlerle, pencereden gecenin engin karanlığına bakar)

Çimdik

Ahval-i alem

Bakınız Servet-i Fünun'a hâlâ,
Yine Acem şalı dolamış bele,
Dört nala kaçıyor zavallı Canip,
Cenap Bey sopayı alınca ele,
Büyükte küçükte kalmadı izan,
Bir zaman şaire dediler "ozan"
Ağalar kaçışıp ocak sönünce
Kepçemiz atıldı, devrildi kazan
Ey Çimdik, yan gel de cihana bir bak,
Deve dikeniyle bir midir zambak?
İnanma yavrum sen, Ali Kemal Bey
Nar gibi karpuza dese de kabak!

Çimdik

Abone şeraiti

Mecmuamız on beş günde bir intişar edecektir. Altı nüsha itibariyle üç aylık abone bedeli [30] altı aylık [55] ve senelik [100] kuruştur.

İlan şeraiti

Gazetemize verilecek ilanların İstanbul ve vilayata ait olanları için beher satırından on ve memalik-i ecnebiye ilanatının her bir santiminden yirmi beş kuruş alınır.

Gerek abone ve gerek ilan için Galata'da Mader Hanında 12 numaraya tahriri veya şifahi müracaat etmek icap eder. Ücret peşindir.

Son moda

Şemsiye

Asırlar ilerledikçe moda geriye doğru ricat ediyor. Paris'te soğuk mevsimde kullanılan şemsiyeler, dedelerimiz zamanından kalma, köşeye bucağa attığımız kuş, tavşan, köpek başlı veya bir eli bir ayağı taklit eder saplı kaba şemsiyelerdir. Bunlar masrafsız ve küçük bir tamir ile kadınların en kıymetli şemsiyeleri olmaktadır.

Aşk oku

Siyah renkli, zarif bir gurub veya akşam elbisesine en ziyade yakışan ve cazibe veren "aşk oku" "*le pliehd olàmour*"dur.

Platin veya gümüş üstüne elmas ile örülmüş "aşk mızrağı" sol tarafta kalbin üzerine doğru düğme makamında ilsak edilir ve pandantif, bilezik gibi mücevheratın yerini tutar. Bunların renkli taşlıları dahi var ise de tabii en güzeli beyaz elmas taşlılardır.

Saat

Şimdiye kadar kolumuzda taşıdığımız mini mini saatlerimizi daima bozulmak mahzurundan kurtarmak için kısa ve siyah kordon bir kurdele ile bluzumuza iğneleyeceğiz. Nabzımızın üstünde damarlarımızın her darbesini takip eden bu mini mini alet bir parça da kalbimizin heyecanlarını, ıstıraplarını dinleyerek vaktimizi ihtar etsin. Fakat dört köşeli siyah savat üzerine elmas örülmüş küçücük saatimiz pek şık ve pek zarif bir surette göğsümüzü tezyin edeceğinden, modaya rağbetkâr olan her kadın saatin bu cinsini intihap etmek mecburiyetindedir.

Fourrurre *Kürk*

Kürk kadınların cazibesini itmam eden en güzel bir ziynettir. Bidayet-i insaniyette vahşiler kendi mızrakları ile öldürdükleri canavarların derisini elbise makamında kemal-i gururla taşırlardı. Yirminci asırda ise insanlığın bütün gurur ve cazibesini yed-i inhisarına geçiren kadınlar bu derilerle güzelliklerinin sihrini teşdid etmektedirler. Şık bir kadın sonbahar mevsiminde hangi cins kürkü taşımalı? Filvaki herkes intihapta serbesttir, fakat Paris'te en ziyade rağbete mazhar olan siyah, parlak tüylü tilki postlarıdır.

Sonbaharda, şık bir kadın tilkisini sağ omzuna atar ve ayaklarından biri ile boynunun etrafından ilikler. Mevsim ilerleyip kış gelince kulaklarına kadar örter ve kadının güzel

gözleri bu siyah kürk içinde gecenin zulmetinde parlayan iki münevver yıldız gibi ruhlarımıza sihir akıtır.

Alem-i ticarette

Pamuk ticareti ve Japonya:

Harpten evvel Amerika'ya senede 2.700.000 liralık pamuk ithal edilirdi. Dört sene zarfında merkezî Avrupa darü's-sınaiyelerinin iptali Amerika fabrikalarına alem-i ticarette öyle büyük çarşılar açtı ki ithal olunan pamuğun miktarı 12.225.000 liraya terfi eyledi. Evvelce bu ithalatta en mühim mevkii İngiltere mahsulatı işgal ederdi. Lakin son terfiden İngiltere hiçbir fayda temin edemedi. Bilakis bu vâsi meydan-ı ticaret Japonya'nın yed-i inhisarına geçti.

Harp ticariyatından:

Ticarette en büyük amil nakliyat-ı bahriyedir. Bu vasıta-i mühimmeden mahrum olan memleketlerde ticaret her halde akamete mahkumdur. Alem-i medeniyetin vesait-i nakliyeye en ziyade muhtaç bulunduğu bir zamanda harp dolayısıyla batırılan vapurların yerini dolduracak yeni inşaatın mefkudiyeti elbette eşya ve emtianın fiyatını tezyid ettiren sebeplerden birini teşkil eder. Çünkü dört sene zarfında 7.500.000.000 ton vapurun batırılmasıyla vukua gelen bu cesim tahribatı telafi etmek için kim bilir kaç sene halk pahalılık yükünü çekmek mecburiyetinde kalacak?

"Filipin" adalarında ticaret:

1913'ten mütarekenin akdine kadar Filipin adalarında ticaret terakkiye büyük meyil göstermiştir. Beş sene evvel mezkur adalara 11.994.166 liralık emtia ithal edilirken 1918'de bu meblağ 22.184.822 liraya yükselmiş ve ihracatı 10.748.915 liradan 30.418.758 liraya baliğ olmuştur. Bu yüzde 183 terfie nazaran Filipin adalarına beş sene zarfında kim bilir ne büyük servetler akmıştır.

Amerika'da iflas:

Amerika'da vukua gelen iflaslar baş döndürücü bir surette çoğalmaktadır. Yalnız şu son senenin ilk dört ayında ilan edilen iflas yekunu hükümetimizin altı aylık bütçesine muadildir. Alem-i ticarette yüzde beş vaka-i iflas olarak kabul edilen miktarı böyle milyonlara baliğ olan bir memlekette acaba sermaye-i ticaret ne hadsiz hesapsız bir yekun irâe eder?

Amerika'da bu sene:

Kanun-u sanide	2830848	liralık	573
Şubatta	4105000	"	492
Martta	2025098	"	463
Nisanda	3170006	"	485
	12130952		2013

iflas vuku bulmuştur. Bu meblağ paramızın yani evrak-ı nakdiyemizin kıymet-i asliyesiyle hesap edilirse 48523800 lira gibi akla hayret verecek bir yekun tutar.

Necm-i İstikbal Matbaası Müdür-ü Mesul: A. Sıvaciyan

سالون
دوقتور حسن رشاد
اسماعیل فرید
عبدالله شركاسی
عثمانلی تونیم لاستیك شركتنك
دوقتور فؤاد كامل
ثابت نیازی
پورژه‌تول
شرق تجارت اوی
Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

سالون
خانملره مژده
عصری مكتب
مصطفی شاملی مخدومی مؤسساتی
آشیان اعدادیسی
سلانیك بون مارشه‌سی
آچیلدی
كنج قالفلق ایستیان بك افندیلره مژده
دلبرزاده اینجیلی دامادلری
عونی زاده شریف
Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

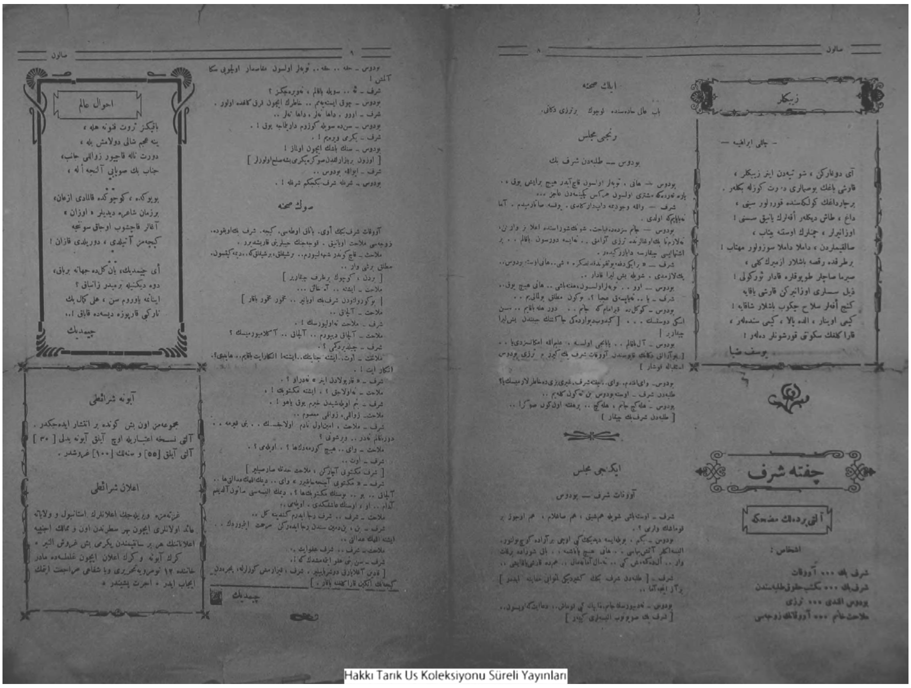
Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

SALON — 11

Les Fantésies de la Mode

◆ Sur les robes du soir et même sur les élégantes robes d'aprés-midi, le bijou nouveau est la flèche d'amour. En diamants si possible montés sur platine ou plus modestement, en strass montés sur argent. La flèche d'amour est disposée en travers du corsage, la point sur le côté gauche, côté du cœur.

Cette fantaisie remplace les broches et les pendentifs. On fait des flèches d'amour en pierres de couleur, rubie, saphirs, émeraudes, même on peut en faire tricolores, mais les plus jolies sont blanches, se détachant nettement sur le fond du coursage.

◆ Tant va la montre au poignet q'ua la fin elle casse, ou tout au moins elle se détraque. Nous nous sommes aperçues un peu tard que nos montres ne marchaient plus. La petite montre qui, en effet, suivait tous les mouvements de notre bras, toutes nos gesticulations n'en pouvaitplus. Or, par ces temps d'activité où il n'est plus de femmes oisives, la connaissance de l'heure exacte est nécessaire. C'est pourquoi nousavonstransporté notre montre du poinget au cor sage.

La petite montre est suspendue à l'extrémité d'un étroit ruban de moire noire que termine uneboucle de strass et qu'ornent des coulants de strass. La boucle de strass fixe le ruban au corsage. Quant à lamontre, pour être conforme au dernier décret de la mode, elle doit être carrée, en émaile noir rehaussé de diamants.

◆ **En cette fin d'été, le renard noir remplace le pékan que l'on a déjà trop vu. Le pekan est pourtant une bien jolie fourrure aux chauds reflets mode. Mais le renard noir, brillant, soyeux comme du satin, est plus beau encore.**

Les élégantes portent leur renard noir jeté sur une seule épaule et attaché autour du cou par les pattes. Mais, l'hiver venu, Il entourera tout le visage jusqu'aux oreilles.

MONDE COMMERCIALE

D'aprés les derniers renseipnements officiels, la récolte de canne s'annonce excellente. On estime le aendement total de la «zafra» à environ quatre millions de tonnes de sucre.

Le Pérou produit annuelement 350000 tonnes de sucre. Ce sucre est exporté surtout en Adgleterre et dans les pays de la côte ouest de l'Amerique du Sud, notamment la Bolivie et le Chili. On s'attend à ce que grâce à l'extensions des usines et l'installation de madhines, la production soit grandement augmentée. Jusqu'à maintenent le Pérou ne possède pas de raffineries de sucre et n'exporte que du sucre brut.

On estime la récolte du blé dans l'Inde à 7, 407,000 tonnes, contre 10,181,000 tonnes l'année dernière.

Au cours de la campagne terminée le 31 mars dernier, l'Inde n'a exporté que 476,100 tonnes de blé. En 1917—1918, l'exportation a été de 1,454,000 tonnes, en 1916—1917 elle s'est élévé à 748,900 et à 652,000 tonnes en 1915—1916.

LA PRÉTRE. Voyons, Jacqueline dites-moi quels sont les enfants qui vont au ciel?

JACQUELINE.— Ceux qui meurent, monsieur l'abbé.

LE PAUVRE HÉRE.—Faire de l'argent, faire de l'argent! On n'entend que cela aujourd'hui. C'est si facile!

LE FAUX MONNAYEUR. — Plus que vous ne croyez!

PETITES MAXIMES

Il est plus facile de gagner sa vie que ce ne pas la perdre.

Si le succés ceuronne rarement nos efforts, c'est que rarement nous y apportons assez de persévérance, de volonté et de réflexion.

De même que l'indigence est souvent fille de la paresse, de même la ruine a presque toujours la négligence pour mère.

Mieux vaut protéger d'une solide barriére le bord d'un prédipice que de poser au fond des matelas ou d'y construire un hôpital.

Priére de mentionner le SALON *en écrivant aux annonceurs.*

Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

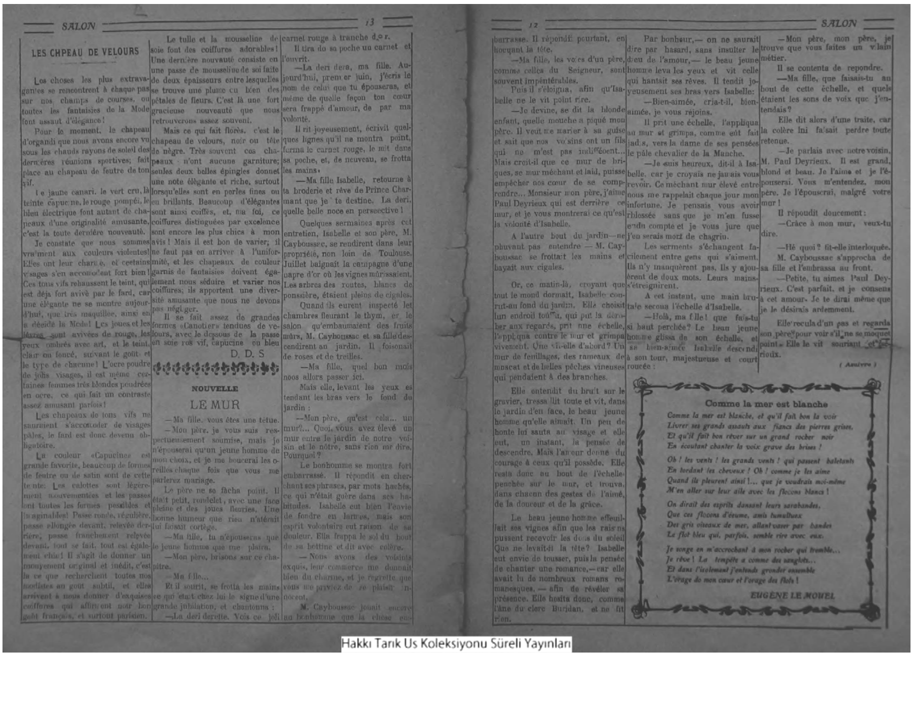

SALON — 13

LES CHPEAU DE VELOURS

Les choses les plus extravagantes se rencontrent à chaque pas sur nos champs de courses, ou toutes les fantaisies de la Mode font assaut d'élégance!

Pour le moment, le chapeau d'organdi que nous avons encore vu sous les chauds rayons de soleil des dernéres réunions sportives; fait place au chapeau de feutre de ton vif.

Le jaune canari, le vert cru, là teinte capucine, le rouge pompéi, le bleu électrique font autant de chapeaux d'une originalité amusante, c'est la toute derniére nouveautè.

Je constate que nous sommes vraiment aux couleurs violentes! Elles ont leur charme, et ceetains visages s'en accomodent fort bien! Ces tons vifs rehaussent le teint, qui est déja fort avivè par le fard, car une élégante ne se montre aujourd'hui, que trés maquillee, ainsi en a déeidé la Mode! Les joues et les lévres sont avivées de rouge, les yeux ombrés avec art, et le teint, clair ou foncé, suivant le goût et le type de chacune! L'ocre poudre de jolis visages, il est même certaines femmes trés blondes poudrées en ocre, ce qui fait un contraste assez amusant parfois!

Les chapeaux de tons vifs ne sauraient s'accomoder de visages pâles, le fard est donc devenu obligatoire.

La couleur «Capucine» est grande favorite, beaucoup de formes de feutre ou de satin sont de cette teinte: Les calottes sont légérement mouvementées et les passes ont toutes les formes possibles et imaginables! Passe ronde, réguliére, passe allongée devant, relevée derriére, passe franchement relevée devant, tout se fait, tout est également chic! Il s'agit de donner un mouvement original et inédit, c'est la ce que recherchent toutes nos modistes au goût subtil, et elles arrivent à nous donner d'exquises coiffures qui affirment notr bon goût français, et surtout parisien.

Le tulle et la mousseline de soie font des coiffures adorables! Une derniére nouvauté consiste en une passe de mousseline de soi faite de deux épaisseurs entre lesquelles se trouve une plume ou bien des pétales de fleurs. C'est là une fort gracieuse nouveauté que nous retrouverons assez souvent.

Mais ce qui fait florès, c'est le chapeau de velours, noir ou tête de nègre. Très souvent ces chapeaux n'ont aucune garniture; seules deux belles épingles donnet une note élègante et riche, surtout lorsqu'elles sont en perles fines ou en brillants. Beaucoup d'élégantes sont ainsi coiffés, et, ma foi, ce coiffures distinguées par excelence sont encore les plus chics à mon avis! Mais il est bon de varier; il ne faut pas en arriver à l'uniformité, et les chapeaux de couleur garnis de fantaisies doivent également nous séduire et varier nos coiffures; ils apportent une diversité amusante que nous ne devons pas négliger.

Il se fait assez de grandes formes «Canotier» tendues de velours, avec le dessous de la passe en soie ros vif, capucine ou bleu

D. D. S

NOUVELLE

LE MUR

—Ma fille, vous êtes une têtue.

—Mon père, je vous suis respectueusement soumise, mais je n'épouserai qu'un jeune homme de mon choix, et je me boucerai les oreilles chaque fois que vous me parlerez mariage.

Le père ne se fâcha point. Il était petit, rondelet, avec une face pleine et des joues fleuries. Une bonne humeur que rien n'atérait lui faisait cortège.

—Ma fille, tu n'épouseras que le jeune homme que me plaira.

—Mon père, brisons sur ce chapitre.

—Ma fille...

Et il sourit, se frotta les mains ce qui était chez lui le signe d'une grande jubilation, et chantonna:

—La deri derette. Vois ce joli carnet rouge à tranche d'or.

Il tira de sa poche un carnet et l'ouvrit.

—La deri dera, ma fille. Aujourd'hui, premier juin, j'écris le nom de celui que tu épouseras, et même de quelle façon ton cœur sera frappé d'amour, de par ma volonté.

Il rit joyeusement, écrivit quelques lignes qu'il ne montra point, ferma le carnet rouge, le mit dans sa poche, et, de nouveau, se frotta les mains.

—Ma fille Isabelle, retourne à ta broderie et rêve de Prince Charmant que je te destine. La deri, quelle belle noce en perseective!

Quelques sermaines après cet entretien, Isabelle et son père, M. Cayboussac, se rendirent dans leur propriété, non loin de Toulouse. Juillet baignait la campagne d'une nappe d'or où les vignes mûrissaient. Les arbres des routes, blancs de ponssière, étaient pleins de cigales.

Quand ils eurent inspecté les chambres fleurant le thym, et le salon qu'embaumaient des fruits mûrs, M. Cayboussac et sa fille descendirent au jardin. Il foisonait de roses et de treilles.

—Ma fille, quel bon mois noos allons passer ici.

Mais elle, levant les yeux es tendant les bras vers le fond du jardin:

—Mon père, qu'est cela... un mur?... Quoi, vous avez élevé un mur entre le jardin de notre voisin et le nôtre, sans rien me dire. Pourquoi?

Le bonhomme se montra fort embarrassé. Il répondit en cherchant ses phrases, par mots hachés, ce qui n'était guère dans ses habitudes. Isabelle eut bien l'envie de fondre en larmes, mais son esprit volontaire eut raison de sa douleur. Ella frappa le sol du bout de sa bottine et dit avec colère.

—Nous avons des voisins exquis, leur commerce me donnait bien du charme, et je regrette que vous me priviez de ce plaisir innocent.

M. Cayboussac jouait encore au bonhomme que la chose embarrasse. Il répondit pourtant, en hocquant la tête.

12 — SALON

—Ma fille, les voies d'un père, comme celles du Seigneur, sont souvent impénétrables.

Puis il s'éloigna, afin qu'Isabelle ne le vit point rire.

—Je devine, se dit la blonde enfant, quelle mouche a piqué mon père. Il veut me marier à sa guise et sait que nos voisins ont un fils qui ne m'est pas indifféoent... Mais croit-il que ce mur de briques, se mur méchant et laid, puisse empêcher nos cœur de se comprendre... Monsieur mon père, j'aime Paul Deyrieux qui est derrière ce mur, et je vous montrerai ce qu'est la volonté d'Isabelle.

A l'autre bout du jardin—ne pouvant pas entendre — M. Cayboussac se frottait les mains et bayait aux cigales.

Or, ce matin-là, croyant que tout le mond dormait, Isabelle courut-au fond du jardin. Elle choisit lun endroit touffu, qui put la dérober aux regards, prit une échelle, l'appliqua contre le mur et grimpa vivement. Que vit-elle d'abord? Un mur de feuillages, des rameaux de muscat et de belles pêches vineuses qui pendaient à des branches.

Elle entendit du bruit sur le gravier, tressaillit toute et vit, dans le jardin d'en face, le beau jeune homme qu'elle aimait. Un peu de honte lui sauta au visage et elle eut, un instant, la pensée de descendre. Mais l'amour donne du courage à ceux qu'il possède. Elle resta donc au bout de l'échelle penchée sur le mur, et trouva, dans chacun des gestes de l'aimé, de la douceur et de la grâce.

Le beau jeune homme effeuillait ses vignes afin que les raisins pussent recevoir les dons du soleil Que ne levait-il la tête? Isabelle eut envie de tousser, puis la pensée de chanter une romance,—car elle avait lu de nombreux romans romanesques, — afin de révéler sa présence. Elle hesita donc, comme l'âne du clerc Buridan, et ne fit rien.

Par bonheur,— on ne saurait dire par hasard, sans insulter le dieu de l'amour,— le beau jeune homme leva les yeux et vit celle qui hantait ses rêves. Il tendit joyeusement ses bras vers Isabelle:

—Bien-aimée, cria-t-il, bien-aimée, je vous réjoins.

Il prit une échelle, l'appliqua au mur et grimpa, comme eût fait jadis, vers la dame de ses pensées le pâle chevalier de la Manche.

—Je suis heureux, dit-il à Isabelle, car je croyais ne jamais vous revoir. Ce méchant mur élevé entre nous me rappelait chaque jour mon infortune. Je pensais vous avoir rblessée sans que je m'en fusse rendu compte et je vous jure que j'en serais mort de chagrin.

Les serments s'échangent facilement entre gens qui s'aiment. Ils n'y manquèrent pas. Ils y ajouèrent de doux mots. Leurs mains s'étreignirent.

A cet instant, une main brutale secoua l'échelle d'Isabelle.

—Holà, ma fille! que fais-tu si haut perchée? Le beau jeune homme glissa de son échelle, et sa bien-aimée Isabelle descendit à son tour, majestueuse et courroucée:

—Mon père, mon père, je trouve que vous faites un vilain métier.

Il se contenta de repondre.

—Ma fille, que faisais-tu au bout de cette échelle, et quels étaient les sons de voix que j'entendais?

Elle dit alors d'une traite, car la colère lui faisait perdre toute retenue.

—Je parlais avec notre voisin, M. Paul Deyrieux. Il est grand, blond et beau. Je l'aime et je l'épouserai. Vous m'entendez, mon père. Je l'épouserai, malgré votre mur!

Il répoudit doucement:

—Grâce à mon mur, veux-tu dire.

—Hé quoi? fit-elle interloquée.

M. Cayboussac s'approcha de sa fille et l'embrassa au front.

—Petite, tu aimes Paul Deyrieux. C'est parfait, et je consens à cet amour. Je te dirai même que je le désirais ardemment.

Elle recula d'un pas et regarda son père pour voir s'il ne se moquet point. Elle le vit souriant et sérieux.

(A suivre)

Comme la mer est blanche

Comme la mer est blanche, et qu'il fait bon la voir
Livrer ses grands assauts aux flancs des pierres grises,
Et qu'il fait bon rêver sur un grand rocher noir
En écoutant chanter la voix grave des brises!

Oh! les vents! les grands vents! qui passent haletants
En tordant les cheveux! Oh! comme je les aime
Quand ils pleurent ainsi!... que je voudrais moi-même
M'en aller sur leur aile avec les flocons blancs!

On dirait des esprits dansant leurs sarabandes,
Que ces flocons d'écume, amis tumultuex
Des gris oiseaux de mer, allant raser par bandes
Le flot bleu qui, parfois, semble rire avec eux.

Je songe en m'accrochant à mon rocher qui tremble...
Je rêve! La tempête a comme des sanglots...
Et dans l'isolement j'entends gronder ensemble
L'orage de mon cœur et l'orage des flots!

EUGÈNE LE MOUEL

Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

SALON — ١٥

«شرق تجارت اوی» تجارتخانه‌کزی آتیده آدرسلری محرر فابریقه‌لره تقدیم ایده‌بیر.

اوتوموبیل وقاميون فابریقه‌لری

THE O. ARMLEDER Co.
Plum, Charles & Twelfth St.
Cincinnati. O. E. U. A.

INTERNATIONAL Motor Co.
5 State Street
New-York E. U. A

DUPLEX TRUCK COMPANY
2016 Waschington avenue
Lansing, Michigan

TRAFFIC MOTOR Truck Co.
St. louis Mo. E. U. A.

GENERAL MOTORS Truck Co
Pontiac-
Michigan

The U. S. MOTOR TRUCK Co.
Cincinnati,
Ohio, E. U. A.

The Hagues Automobiles Co.
1715 Broadway
New-York, E. U. A.

ساعت ایکنه‌ترازی وساڑه فابریقه‌لری

THE JACOBS BROS. Co.
71 Warren St.
Nev-York. E. U. A

THE CHARLES PARKER Co.
25 Murray Street
New-York.

THE LURUER E SEVMOUR
M. C. Lorrington Conn,
U. S. A.

BROWN E SHARPE M. C.
Providence,
R. I. E. U. A.

الات وادوات صناعیه فابریقه‌لری

THE L. S. STARRETT Co.
Athol, Mass.

CRESCENT TOOL Co.
Iamestown
N. I., E. U. A.

TRIMONT MTG. Co.
Roxbury, Boston, Mass.'
E. U. A.

VALEY FORGE CUTLRY Co.
New-York. N. I,

AERO WORKS, INE,
86 Warren St.
New-York E. U, A

THE ART METAL WORKS
Newark
N. I. E. U. A.

«LE SALON»

Seule brochure se publiant en Oriant pour.

1.— Eveiller l'esprit d'initaiative et d'entreprise dans le monde commercial et industriel?

2.— Faire connaitre aux maisons de commerce en Turquie les Etablissements et les Fabriques de l'Europe et de l'Amérique?

3.— Suivre les progrès et les innovations dans le commerce et l'industrie?

4.— Fournir des renseignements utiles sur les dernières phases et formes de la vie et de l'habillement,

Les abonnés du »Salon» profite sur une vaste échelle de toutes les facilités ainsi que de tous les moyens commerciaux qu'offre la maison de Commerce «Orient».

ایپك، جوراب وملبوسات فابریقه‌لری

L. R. MARKS & Co.
Cincinnati
O., R. U. A

THEO, L. HINDS Co.
Burlington, Vt, E. U. A.

PACIFIC NOVELTY Co.
41 a 51 East 11 th Street
New-York, E. U. O.

LHE H. K. H. SILK· Co.
120 East 16 H. Street
New-York, E. U. A.

NEUSS, HESSLEIN E. Co.
43-49 White Street, New-York,
E. U. A.

LAWRENCE & Co.
24 Thomas Street, New-York

E. E. SICHER & Co.
45-51 West 21 st Street,
New-York

ساعت و مزینات فابریقه‌لری

S. O. BIGNEV Co.
Attleboro, Mass E. U. A.

I. M. FISHER Co.
Attlaboro, Mass,
E, U. A.

WM. S, GILBERT CLOCK. Co
Winseed, Conn.
E. U. A.

WHITING E. DAVIS Co.
Plaiuville, Norfolk Co. Mass.
E. U. A.

Prie_e de mentionner le SALON en écrivant aux annonceurs,

SALON — 14

کوسله و قوندوره فابریقه‌لری

GHURCHILL & ALDEN Co
Brockton, Mass.,
E. U. A.

THOMSON - CROOKER
Shoe Co,
Boston E. U. A.

F. MAVER BOOT & Shoe Co
Milwaukee Wiscousin,
U. S. A.

RIGE & HUTCHINS, J.
21 High ST. Boston,
E. U. A

FOSTER RUBBER Co.
105 Federal ST.
Boston, mass.

LUND - MAULDIN Co.
ST. Louis
E. U. A.

REGAL SHOE Co.
Boston, Mass,
E. U. A.

PARKER, HOLMES & Co.
600 Atlantic Avenue
Boston Mass

Maison de Commerce ORIENT

Fournit gratuitement aux abonnés de la Brochure «Le Salon» tous les renseignements relatifs aux condition aux quelles pourront etrefaite les opration d'importation et d'exportation des marchandises entre l'Europe, l'Amérique et la Turquie.

THE AMERIKCAN S. S. AGENCY
Momhané djaddéssi, Birindji Gumuche Han, Galata
TÉLEPHONE PÉRA 263
Embarquements - débarquements
Toutes sortes opérations de douane

YERVANT BEYAZDJIAN
Quincaillerie & Ferronnerie
MOTEURS & MACHINES
Rue Mahmoudié, No. 1 & 52
Galata-Constantinople

GRAND ÉPICERIE ARMÉNIEN
SEYAHI
GRAND CHOIX DE BEURRES
à les prix défiant toute concurrence
Péra, Rue HamalBach 83
EN FACE DE L'AMBASSADE D'ANGLETERRE

Occasion
pour Amateur de Thés
GRAND ARRIVAGE
THÉS
YAVROUYAN
Mélangearmoné et spécial
de la maison
G. YAVROUYAN & Fils
FONDÉE EN 1880
Dépôt central Stamboul Djelal bey han N. 12 Péra, Galata-Séraï chez N. Caniléri et Cie et dans tous les grands magasins
Téléphone Stamboul 1363
Nouvelle réduction des Prix

Nous recommandons à nos abonnés d'avoir, dans leurs propres intérets, à visiter, durant tout le temps qu'ils séjourneront à Constantinople pour affaires commerciales,

La maison de commerce ORIENT et à adresser leurs lettres à l'adresse de notre Maison

MIHRAN ELMAYAN & Cie
GÉRANT PROPRIÉTAIRE
SOCIÉTÉ EN COMMANDITE ENREGISTRÉE
CAPITAL VERSÉ Ltq. 30000
Siège Social: Huriète Han 13-15 Galata

Avances sur loyers au taux de 9 o/o par an.

Vente de toute sorte d'immeubles.

S'occupe de la location d'immeubles, de l'encaissement des loyers et de toutes autres formalités.

Les frais d'avocats, d'experts, etc., sont à la charge de la Société.

Téléph. PÉRA 726.

CLINIQUE DE MALADIES
Vénériennes et de la peau
du Dr K. SARADJIAN
Péra, Parmak Kapou
(Vis-à-vis du Consulat Grecce)
On reçoit de 9-12 et de 2-8
Sauf les Dimanches
Traitement définitif de syphilis blen. norrhée et impuissance

Maison de Commerce ORIENT

Fournit impartialement les renseignement les plus exacts sur la moralité et la capacité financiere des maison de commerce existantes en Turquie.

Votre intérêt en écrivant aux annonceurs, est de citer le SALON

Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları

Ankara Ansiklopedisi - 10

Turan TANYER

Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi – Maarif Vekâleti Kütüphane-i Umumisi, Balıkesir (Karesi) mebusu Mehmet Vehbi Bolak'ın maarif vekili olduğu dönemde Ankara'da kurulan ilk kütüphane olup, Ankara Umumî Kütüphanesi, Ankara İl Halk Kütüphanesi adlarını aldı. Bugün, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi'dir.

25 Temmuz 1922 günü, Dâr'ü'l-Muallimîn binasının zemin katına yerleşen Maarif Vekâleti'nin bir odasında kuruldu. *Hakimiyeti Milliye* gazetesinin 26 Temmuz 1922 tarihli nüshasında "Maarifin Umumî Kütüphanesi" başlığıyla kütüphanenin açıldığı haberi verilir:

Maarif Vekâleti

> "Maarif Vekâleti bize evvelki gün memleketin en büyük ihtiyacının tatminine doğru bir adım atmış bulunduğunu haber verdi. Maarif Vekâleti dünden itibaren umumî bir kütüphane açmış bulunuyor. Bu kütüphane evvelâ Vekâletin elinde mevcut kitaplardan sonra her taraftan vuku bulacak teberrular ile zenginleşecektir."

Vekâletten yapılan açıklamaya göre, kütüphane Pazartesi ve Çarşamba

günleri dışında her gün saat 10.00-12.00 ve 14.00-18.00 arasında "erkeklere" açık tutulacaktı. Çarşamba günü "hanımlar" için ayrılmıştı. Anadolu ve İstanbul'da yayımlanan tüm "yevmî ve mevkut risalelerin Ankara Maarif Vekâleti Umumî Kütüphanesi namına gönderilmesi (…) Vekâlet irfan ve ihtiyaç-i memleket namına sahiplerinden rica" ediliyordu. (Vekâletin kütüphaneyi, daha kurulduğu andan itibaren bir "derleme kütüphanesi" olarak gerçekleştirmek istediği anlaşılıyor.) Ayrıca "Umumun istifadesine mahsus olan kütüphaneler sahipleri" ile "erbab-ı irfan tarafından" kütüphaneye bağış yapmaları isteniyordu.

Vekâlet elinde bulundurduğu kitapları kütüphaneye devretti. Bağış yapılmasına dair duyurusu karşılık buldu. Veled Çelebi (İzbudak), Yunus Nadi, Ziya Gökalp, toplam 5514 kitapla kütüphaneye bağışçı olarak adlarını yazdırdılar. Daha sonra Yakup Şevki (Subaşı), Mahmut Muhtar (Katırcıoğlu) paşaların topladıkları 2500 civarında kitap kütüphaneye verildi.

3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ve 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun"un yürürlüğe girmesiyle, kapatılan medreselerdeki, tekke ve türbelerdeki kitap dolapları, kütüphaneler Maarif Vekâleti'ne bırakıldı. Tekkelerden, medreselerden toplanan 3000 kadar yazma, taş baskısı, matbaa baskısı eski harfli kitap Ankara'ya, Maarif Kütüphanesi'ne gönderildi. Kütüphane, 21 Haziran 1934 tarihli 2527 sayılı "Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu" kapsamına alındı. Kanun'la, Türkiye'de basılan kitap, dergi gazete, kartpostal, afiş, broşür ve diğer benzeri malzemenin bir nüshasının bu kütüphaneye gönderilmesi sağlandı.

Kütüphanenin hızlıca büyümesi, Vekâlet binasındaki odalar dışında bağımsız bir bina ihtiyacına yol açtı. Daha önce, Dümbüdükdere Sokağı adını taşıyan Kediseven Sokağı'nın sonunda bugün Konfor Palas adını taşıyan binada yer bulundu. Sokağın, Sanayi Caddesi ile kesiştiği noktadaki binanın zemin ve bodrum katları kiralandı. Süreli yayın koleksiyonları Maa-

Kediseven Sokağı'nda kütüphane açılışı [*Ulus*, 24 Mart 1940]

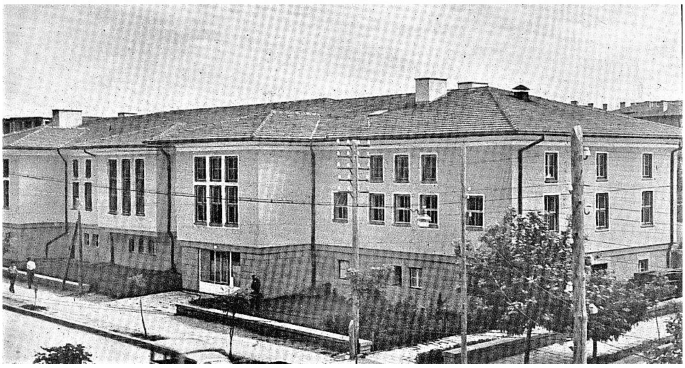

Adnan Ötüken İlk Halk Kütüphanesi

rif Vekâleti'nde bırakılarak kitaplar yeni binaya taşındı. (Vekâletteki koleksiyonlar, 23 Aralık 1947 akşam saatlerinde çıkan bir yangın sonunda yok olacaktı.)

"Ankara Umumî Kütüphanesi" adıyla 23 Mart 1940 günü açılışı yapıldı. Gazetede açılış haberi verilmişti:

"Maarif Vekilliği binasının zemin katında muhafaza edilmekte bulunan 55 bin cilt kitaptan Ankara halkının, münevverlerinin ve tahsil gençliğinin istifadesini temin etmek maksadiyle Maarif vekilliğince üç aydan beri tanzimine çalışılan "Ankara umumî kütüphanesi" dün saat 11'de maarif ailesi ve matbuat mensupları huzurunda Maarif Vekilimiz Hasan-Âli Yücel tarafından açılmıştır."

"Mütevazı bir binanın altına sığınmış olan bu kütüphane ile bugün Ankara 55 bin ciltlik muhtelif dilde ve mevzuda kitaba kavuşmuş bulunmaktadır. Birçok yazma ve basma kıymetli eserleri ihtiva eden bu kütüphanede bilhassa Hacı Bektaş'tan getirilen yazmalarla tarihi askeri osmanî müellifi sadrazam Müşir Cevat Paşa ve Mısır fevkalâde komiser muavini Şevki Paşa'nın umumî istifadeye vakfettikleri garbın fikir, fen ve edebiyat muhalledatı bilhassa büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Erzincan felâketinden memurunun gayreti ile enkaz altından beşte dördü kurtarılmış olan şehir kütüphanesinin kitapları da muvakkaten buraya konulmuştur. Anasını, bir çocuğunu ve iki kardeşini zelzelenin elinden aldığı bu felâketdide memurun, Hamdi Hatunoğlu'nun manevî ve maddî yaralarını unutarak gösterdiği vazifeseverlik cidden takdire değer görülmüştür."

"Cümhuriyet merkezimizin senelerdir özlediği "millî kütüphane" idealine bir nüve teşkil edecek olan bu mütevazı kütüphanenin de Ankara'nın büyük bir ihtiyacına cevap vereceği muhakkaktır. Kütüphane Cumartesi ve Pazar günleri

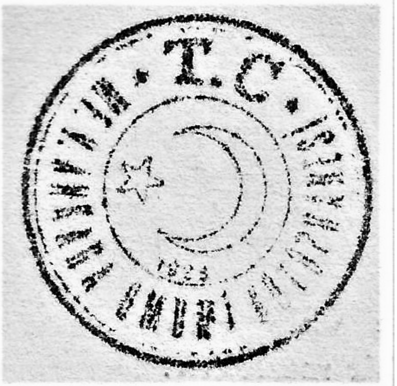

Ankara Umumî Kütüphanesi'nin damgası

> de dahil olmak üzere her gün saat 10-14 ve 15-19 arasında umumun istifadesine açık bulunacaktır.”

Kütüphanede ayrıca bir cilt atölyesi vardı.

Kitapların bilimsel yöntemlere göre güvenilir ayrıntılı çizelgesinin çıkarılması, fiş katalogları hazırlanması amacıyla komisyon oluşturuldu. *Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943* kitabında belirtildiği üzere, komisyon tarafından 1941’de 2398, 1942’de 4650, 1943’te 6551, böylece üç yılda toplam 13599 basılı ve yazma eserin ayrıntılı fişi hazırlandı.

1946 yılında yapılan milletvekili seçimlerinden sonra iktidar değişmemişti. Ama yeni hükümet kurulduğunda görüldü ki sanki başka bir parti iktidara gelmiştir. Derviş tabiatlı kültür adamı Hasan Âli Yücel bir kenara itilmiş, yerine Reşat Şemsettin Sirer getirilmişti. Sirer’in gelmesiyle Yücel’in ekibi silkelendi. Bundan Tercüme Bürosu da payını aldı. Çalışanlardan kimisi görevden alındı, bazısı istifa etti. Bazı çalışanlar da başka bir kuruma geçerek kurtuldu. Melih Cevdet Anday hedef alınanlar arasındaydı. Zaten büronun başına geçen ve Sirer’le aynı kafa yapısındaki Suut Kemal Yetkin, Anday’ı sevmezdi. Yetkin, bir yazısında, şairin arkadaşlarıyla Türk edebiyatına kattığı yeni şiir anlayışını “Sürrealizm” olarak adlandırmış, Anday da bir yazıyla karşılık vermiş, şiirlerin sürrealizm ile ilgisinin bulunmadığını belirtmiş, Yetkin’in bu gibi konulardan hiç anlamadığını da ironik sözlerle araya sıkıştırıvermişti. Yetkin küplere binmişti. Anday’ın artık büroda kalması zordu. Nitekim o da Ankara’dan Konya’ya atandı. Neyse ki Kütüphaneler Genel Müdürü Aziz Berker’in araya girmesiyle Anday’ın Konya yolculuğu başlamadan bitti ve Ankara Umumî Kütüphanesi’nde memur olarak gönderildi.

Melih Cevdet Anday, Posta Caddesi’ndeki bürodan ayrılıp bir aşağıda Kediseven Sokağı’ndaki binaya gittiğinde, yeni binasındaki kütüphane kitap sayısı bakımından bayağı büyümüştü. O tarihte kütüphanenin müdürlüğünü Hamdi Aktutay yapıyordu.

Tasnif Komisyonu’nda görevlendirilen Melih Cevdet Anday anılarında o yıllardan söz eder. İyi ki yazmıştır. Özel hayat hikâyelerinin yazılması (Kayda geçirilmesi) tembelliğinden doğan eksikliği ve bu eksikliğin taşıdığı anlatı tatsızlığını gidermesi bakımından Anday’dan gelen anı parçaları -genel bilgiler dışında- o günlerin kütüphanesini okuyucunun canlandırması için örnektir. Anday’ın yaşamışlığı şöyle:

> Ankara Kitaplığı, Sanat Okulu’nun altındaki Kediseven Sokağında, bir apartmanın birinci katında idi. Bu katta okuma salonu vardı. Müdür Hamdi Bey de gene orada, camlı bir bölmede otururdu. Benim yerim zeminden iki kat aşağıdaki kitap deposunda idi.
>
> Yeni görevim, diyebilirim ki, benim için üniversite öğrenimi yerine geçti. Kitaplığımızda Osmanlıca, Arapça, Farsça olmak üzere kırk bine yakın kitap vardı. Bu kitapların çoğu tasnif edilmemişti. Orada çalışan başka arkadaşlarla birlikte biz bu tasnif işini sona erdirecektik. Bana, günde kırk elli kitabı fişlemenin yeterli olacağı söylendi.
>
> Gerçi ben ilkokulu bitirdiğimde Arap abecesi kaldırılmıştı ama o abece ile yazılı kitapları okumayı sürdürmüştüm. Latin abeceli kitaplığımız kurulmamıştı ki daha. Bu yüzden Osmanlıca kitapları tasnifte hiçbir güçlükle karşılaşmayacak kadar donanımlı idim. Arapça, Farsça

kitapların konularını ise sözlük yardımı ile çıkarabiliyordum. Çalışmalarım sürdükçe bu alandaki becerim arttı. Kırk elli kitabı fişledikten sonra, kalan zamanımı okumakla geçiriyordum. Okumak için özellikle Osmanlı tarihi ve Osmanlı grameri (sarf ü nahiv) ile ilgili kitapları yanıma yığıyordum. Diyebilirim ki, sözgelişi, İstanbul Fethi'ne ilişkin eski yazılı kitaplardan okumadığım kalmamıştı. Sarf ü nahiv öğrenimim ise Öztürkçeciliğin neden, niçin doğru olduğunu bana kesin olarak bir kez daha gösterdi. Bunun yanında Arapçayı, Farsçayı nerdeyse öğrenecek duruma geliyordum.

Okuma salonunu, kendi derslerine çalışan öğrenciler doldururdu. Bunların arasından roman okumak isteyenler de çıkardı. Bir gün müdür Hamdi Bey'in yanında otururken, bir öğrenci geldi, istediği kitabın fişini Hamdi Bey'e uzattı. Meğer açık saçık bir kitapmış bu. Hamdi Bey öyle kızdı ki, "Seni anana, babana okuluna haber veririm, git dersine çalış!" diyerek kovdu çocuğu. Ben dayanamadım, "Aman Hamdi Bey," dedim, "bu kitap madem kitaplığımızda var, isteyen okuyabilir. Neden payladınız çocuğu?" Hamdi Bey işaret parmağını dudaklarına götürerek, "Susss!" işareti yaptı, sonra çekmecesini yarım açarak gösterdi o kitabı: "Ben okuyorum" dedi.

Hamdi Bey'le geçinemiyorduk. Zamanla aramız adamakıllı açıldı, selam sabah da kesildi. Beni şikâyet etmiş; bir gün müfettiş geldi, yazılı yanıt isteyerek bana birtakım sorular uzattı. Yanıtlamayacağımı söyledim. Tanıdığımdı müfettiş. "Canım bir iki satır bir şey yazın" dedi. Ben de, Hamdi Bey'in kitaplık müdürlüğü yapacak yetenekte olmadığını yazdım.

Gel zaman git zaman, Hamdi Bey'le barıştık, hatta dost olduk. Sakallı ve topaldı, eski hafız-ı kütüplere benzerdi. Tasnif onun için yeni ve gereksiz bir yöntemdi. Hangi kitabın nerede olduğunu akıldan söylerdi: "Üçüncü bölmede, sağdan birinci kitaplığın ikinci rafında, siyah ciltli" gibi.

Bir gün de (ayrılacağıma yakın) beni odasına çağırdı, gene "Susss" işareti yaparak, kilitli dosya dolabını açtı, içinden bir dosya çıkardı. Benim sicilimin bulunduğu dosya imiş. "Senin için ne yazdım bak!" dedi. "Müdürlük edebilir," diye yazmış.

1950 yılına gelindiğinde, Dewey sistemiyle oldukça yol alınmıştır. O yıl, milletvekili genel seçiminin yapılacağı günün *Ulus* gazetesinde şöyle bir haber vardır:

> Ankara'da Sanayi Caddesi'ndeki Ankara Genel Kütüphanesi'nde yabancı dil eserlerinden 12.000, yazma doğu eserlerinden 1.600, Arap harfli eserlerden 8.000, Türk harfli eserlerden de 15.000 kitaptan müteşekkil 36.600 cilt eser, müellif ve kitap adlarını ve Dewey sistemine göre konu katalogları umumun istifadesine açılmıştır.
>
> Bu suretle modern usullerle tasnifi, hemen hemen ikmal edilmiş bulunan Ankara Genel Kütüphanesi, her sınıf halkın ve bilhassa üniversite gençliğinin hizmetine faydalı bir müessese olacaktır.

Ankara Umumî Kütüphanesi'ne 1964 yılında Ankara İl Halk Kütüphanesi adı verildi. 1971 yılında Yenimahalle'ye, ardından Bahçelievler'e taşındı.

1983 yılında Kumrular Sokağı'ndaki Millî Kütüphane, Bahçelievler'de yapılan binasına geçmişti. Alman mimar Paul Bonantz'ın tasarımı olup 1944-1946 yıllarında gerçekleştirilen bina önce şehir kulübü olarak düşünülmüş, ama daha sonra kütüphaneye dönüştürülmüştü. İl Kütüphanesi boşaltılan yapıya 1985 yılında taşındı. O yıl adının önüne Millî Kütüphane'nin kurucusu Adnan Ötüken'in adı eklendi, böylece Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi oldu.

2000'li yıllarda kitap sayısı milyona yaklaştı. Ancak bu sayı birdenbire onda birine düşüverdi. Daha doğrusu düşürüldü.

Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi kurulmuş, binası tamamlanmıştı. Yeni bir kütüphanenin kurulması elbette toplumsal fayda taşır. Yeni bir kütüphanenin kuruluşuyla birlikte gelişim çizgisi, büyümesi, koleksiyonlar eklenmesi, çeşitlenmesi için düzen, emek, sabır, bilgi, zaman gerektir. Böyledir, ama yeni kütüphane için çok hızlı hareket edildi. Bir an önce raflarının doldurulması yoluna gidildi. Başka kütüphanelerden kitapların taşınması, satın almalar yoluyla Millet Kütüphanesi kestirmeden kısa sürede ortaya çıkıverdi. İçi boşaltılan kütüphaneler taranırken Ankara'nın ilk kütüphanesinin atlanmayacağı gayet doğaldı. Millet Kütüphanesi'ne, 2020 yılında ve hatta 2022'de yapılan resmî açıklamaların gazetelerde çıkan haber yansımalarına bakarsak, sadece buradan 800-900 bin civarında kitap taşındı. Adnan Ötüken İl Kütüphanesi'nin elinde 60 bin, başka bir habere göre 80 bin kitap kaldı.

Ankara Sıhhat Yurdu – 1930'larda Ankara ve İstanbul gazetelerinde Yenişehir'de pek mükemmel fennî tesisat ve konforu haiz hastane - hususî şerait çok müsaittir" ilanıyla tanıtılan Ankara'nın ilk özel hastanesi.

Kurucusu ve müdürü, operatör ve aynı zamanda asabiyeci Dr. Rifat Ali (Ertüzün) Bey'dir.

Rifat Ali Bey, Ankara Numune Hastanesi'nde başhekim yardımcısı olarak görev yaparken 1927'de Yozgat Devlet Hastanesi'ne başhekim olarak atanmıştı. Ertesi yılın yaz aylarına girilirken görevinden çekildi. Ailesiyle

Ankara Sıhhat Yurdu'nun Yenişehir'deki binası

Ankara'ya döndü. O yıl, Yenişehir'in tek tük binanın göründüğü Gazi Bulvarı'nda yeni yapılmış bir binada Ankara Sıhhat Yurdu adıyla başkentin ilk özel hastanesini kurdu. Binanın üst katınıda aileye konut olarak ayırdı.

A'dan Z'ye Sabahattin Ali adlı ansiklopedik bir yayında, Sıhhat Yurdu'nun Yenişehir'deki yeri, Zafer Parkı'nın komşusu, Ihlamur Sokak (Caddesi) ile Atatürk Bulvarı'nın kesiştiği köşede, bugün altında Divan Pastanesi'nin bulunduğu bir bina olarak tanımlanır. Kitapta verilen bu bilgi yanlıştır. Çünkü o köşede, 58 numarada Vehbi Koç'a ait arsa vardır. Sıhhat Yurdu yerindeyken o arsa boştur. Oraya birkaç yıl sonra Zafer Apartmanı yapılır. (Bugün aynı yerde yine Koç grubunun Zafer Hanı bulunur.) Yanındaki arsada ise (No. 60) çok sonra Ali Tümen'in Tümen Apartmanı yerini alır. Sıhhat Yurdu'na gelince, 62 numaradadır.

Sıhhat Yurdu'nun hizmete girdiği yıl Maarif Vekili Mustafa Necati Bey Ankara'nın yeni mahallesindeki bahçeli konutlardan birinde oturuyordu. 31 Aralık 1928 gece saatlerinde rahatsızlandı. Evine yakın Sıhhat Yurdu'na kaldırıldı. Apandisit ameliyatı geçirdi. Ne yazık ki ameliyat sonrası 1 Ocak günü sabah saatlerinde öldü. Yönetim kadrosundan önemli bir adın ölümü kuşku yarattı. Acaba hastanenin bir ihmali var mıydı? Soruşturma açıldı, müfettişler geldi. Sonunda Mustafa Necati Bey'in ölümünde hastaneden doğan bir kusurun olmadığı anlaşıldı. Dosya kapandı.

Burhan Asaf Belge, 1929 yılında yazdığı "Yerli ve Yabancı" başlıklı yazıda, Yenişehir'in tenhalığına, gömüldüğü sessizliğe bakarak yakınır. Şöyle ailece gidilecek, oturulacak bir yer henüz ortada yoktur. Sıhhat Yurdu'nun altındaki dükkânları kiralayanlar da ayrılmaktadır:

> "Sıhhat Yurdu'nun altında bir berber dükkânı açılmıştı. Dün uğradım; göçe hazırlanan bir eve benziyordu. Berber, ya dükkânını devredeceği adamı yahut şehirde kiralayacağı dükkânı aramağa gitmişti. Yenişehir, bir berber dükkânını da besleyemedi. Besleyemedi olamaz, beslemedi."

1930 yılında yayımlanan bir ilanda hastanenin günlük ücretleri verilir. "Fevkalâde" sınıfa ayrılmak istiyorsanız hastanenin günlüğü "hususî şeraite tabi" idi. Diğer sınıflar bakımından -yemek ve ilaç dahil- günlük ödemeler şöyleydi: Birinci sınıf 10,00 TL, ikinci sınıf 7,50 TL, üçüncü sınıf 5,00 TL, dördüncü sınıf 3,50 TL.

Yenişehir'de geçen hayatın sınırları özel bir hastanenin ayakta durmasını zorlaştırdığından Rifat Ali Bey, o berber gibi çok geçmeden binadan ayrıldı. Hastanesini 1931 yılının Mayıs ayında kalabalığını koruyan "eski" şehre taşıdı. Yeni adresi, Anafartalar Caddesi'nde Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) kira apartmanıydı.

Boşaltılan bina başkaları tarafından kiralanıp kullanılmış olmalı. Ankara Millî Yardım Komitesi'nin bir ara buraya yerleştiğini biliyoruz. Yıllar sonra yıkılıp yerine bir apartman konacak, o apartman da ortadan kalkınca 1980'lerde bugün T.C. Ziraat Bankası'nın bulunduğu bina yapılacaktır.

Anafartalar Caddesi'ndeki Sıhhat Yurdu'nda üç yıl kadar hasta kabul edildi. Bu cadde ve ara sokaklar rekabete açıktı. Hekimler bu yol üzerinde ve civarındaydı. Özel bir hastanenin işletilmesi güçleşince 1934 yılının yaz aylarına geçildiğinde bir daha açılmamak üzere kapatıldı. O günleri Rifat Ali Bey'in oğlu Reşit Mazhar Ertüzün anlatır:

> "Ankara'da Numune Hastanesi'ne beş yüz yataklı yeni bir pavyon eklenmişti ve tam karşısına Operatör Şevket Beyin 'Sağlık Yurdu'nun açılması, klinikteki hizmet kalitesini düşürecek bir takım

Rifat Ali Ertüzün

> olumsuz çarelere başvurmak istemeyen babamın 'Ankara Sıhhat Yurdu'nun kapanmasına yol açmış, biz de Yenişehir'de Demirtepe semtindeki Keresteci Fahri Bey'in yeni yapılan apartmanına taşınmıştık. 1928 yazından beri alıştığımız pek çok şeyden bizi yoksun bırakacak bu değişikliğin bize hüzün vermesi gerekirken hiç de öyle olmamıştı. Özel hastanenin bin türlü derdinden kurtulan babam neş'esini kaybetmemiş, biz çocuklar da yeni bir ev ve yeni bir yaşama düzeni karşısında bir çeşit sevinç bile duymuştuk."

Ankara Sıhhat Yurdu serüveninden sonra Rifat Ali Ertüzün yeniden devlet hizmetine girdi. Rize Devlet Hastanesi'nin başhekimliğine ve operatörlüğüne atandı. Kendisi Rize'ye giderken, aile bireyleri İstanbul'a taşındı. Sonraki yıllarda Antakya ve Samsun'da il sağlık müdürü olarak bulundu. 21 Ekim 1970 günü 75 yaşındayken bu dünyadan ayrıldı.

Rifat Ali Ertüzün, yazar ve şair Sabahattin Ali'nin dayısıydı. Bazı kitap ve yazılardan, çeşitli mektuplardan çıkardığımız sonuç şudur: Rifat Ali Bey, kız kardeşinin oğluyla ilgilenmişti, ancak araya belli bir mesafe koymuştu. Oğlu da "Sabahattin'le arasında hatırı sayılır bir uzaklık bulunduğu"nu vurguluyor. Eşi Müfide ise, Sabahattin Ali'yle sıcak bir ilişki kurmuştu, o duyarlıydı. Sabahattin Ali Sinop Cezaevi'ndeyken gönderdiği mektuplardan anlaşılıyor. 1931-1933 yılları arasında yazdığı mektuplardan sekizi *Hep Genç Kalacağım* adlı kitapta yer alıyor. Yazarın yengesi, sevecen, hareketli, kültürlü bir kadın olarak karşımızdadır. Evin oğlu,"Sabahattin bize yazdığı mektupları ya anneme ya da bana gönderirdi." diyor.

Sabahattin Ali'nin Sinop Cezaevi'nden önce, Aydın Cezaevi'nde geçirdiği günler var. 1931 yılında Aydın Cezaevi'nden çıkınca doğru Ankara'ya geldi ve yaz mevsimi boyunca dayısının yanında kaldı. O yılın Eylül ayında Konya Ortaokulu'na Almanca öğretmeni olarak atandı. Fakat burada başına bir iş geldi. Aralık ayında tutuklandı. Yazdığı bir şiirden dolayı yargılandı, hapis cezasına çarptırıldı. 1933 yılı Ekim ayına kadar Sinop Cezaevi'ndeydi. Buradan çıkmaya yakın Ayşe Sıtkı İlhan'a gönderdiği 30 Ağustos 1933 tarihini taşıyan mektupta, "Bak, ben çıkar çıkmaz Ankara'ya gideceğim (…) Ankara'da beş altı ay oturup ense yapacağım. Orada dayımın çok lüks bir ikametgâhı ve oldukça iyi marka bir otomobili var. Bilhassa yengem beni çok sevdiği için her şey emrime amadedir." der.

Türkiye Himaye-i Etfal Apartmanı

Nitekim cezaevinden çıkınca Ankara'ya geldi. Yine dayısının yanındaydı. Aile, Sıhhat Yurdu'nun bulunduğu Himaye-i Etfal

Apartmanı'nın üst katındaki bir dairede oturuyordu. Evde kalışı bir yıla yakın sürdü. Evin oğlu, Sabahattin Ali'nin "1933 Kasımından 1934 Eylülüne kadar" ailenin yanında kaldığını yazıyor. O günlerde, Ayşe Sıtkı İlhan'a yazdığı mektupta belirttiği üzere "ense yapmış" olmalı! Böyle olduğunu yine sevdiği kadına yazdığı, 13 Kasım 1933 tarihli mektuptan biliyoruz. Mektubunda, "Şimdilik evde pek rahatım ve itibarım yerinde" diyor. Ayşe Hanım'a yazdığı ardı arkası kesilmeyen mektupları sayesinde Sıhhat Yurdu'nun izini sürerken, Sabahattin Ali'nin başka bir eve geçtiğini, ama Sıhhat Yurdu'na her gün uğradığını da öğreniyoruz. 12 Mayıs 1934 tarihini taşıyanın dibine iliştirdiği "Adresim hep Sıhhat Yurdu'dur. Her gün eve uğrar, senden mektup sorar, 'yok' cevabını alırım" notundan anlıyoruz.

Sabahattin Ali, Sıhhat Yurdu'ndan sadece Ayşe Sıtkı İlhan'a yazdığı mektuplarda söz açmaz. Yazdığı hikâyelerden birinde açıkça hastanenin adını vermez, ama meraklı okuyucunun Sıhhat Yurdu'nun izini sürebilmesi için bazı ipuçlarını araya sıkıştırıverir. *Sırça Köşk*'te topladığı son hikâyelerinden *Dekolman*'ın girişindeki şu satırlarda olduğu gibi:

> "Yine işsiz dolaştığım günlerdeydi. Ankara'da hususi bir hastane sahibi olan bir akrabamın yanında sığıntı gibi yaşıyordum. Hastanenin üst katını kaplayan evine çekine çekine girer, bir köşede kitap okumaya uğraşır, evin şımarık çocuklarının beni içerletmeyi hedef tutan hallerini, akrabamın "Siz dejenereler…" diye başlayan nasihatlerini bazen gülümseyerek, bazen dalgın görünerek karşılamaya çalışırdım."

Rifat Ali-Müfide çiftinin üç çocuğu vardı. Nevit ve Erdem evin kızları, Reşit Mazhar da oğullarıydı. Evin oğlu yıllar sonra *Sabahattin Ali Olayının Gerçek Yüzü* başlığını verdiği bir kitap yazdı. Kitabı okuduğunuz zaman anlaşılıyor ki Reşit Mazhar, yakından tanıdığı Sabahattin Ali konusunda biraz "dolu"dur. Belki de yazarın hikâyesinde, onu kız kardeşleriyle birlikte "şımarık çocuk" olarak yazmasından! Belki de başka bir neden vardır. Yalnız Sabahattin Ali'yi yakından tanımak, karakterini ortaya çıkarabilmek için onun hakkında yazılan kitaplar ve yazılar okunurken ihmal edilmemesi, yanı başımızda tutulması gerekli bir kitap. Ayrıca, Sabahattin Ali konusunda, onu tanıyanlarla yapılan konuşmalar üzerinden yapılan bir çalışma kitaba dönüştürülürken, kendisinin hatırlanmamasından, tanıklığına başvurulmamasından yakınır. Haklıdır. "Sabahattin" olarak andığı akrabasının Ankara günleri ve Sıhhat Yurdu ile ilgili olarak şunları yazar:

> "Yaz başında İstanbul'a geçtiği için (Notumuz: 1928 yılının yazı) Sabahattin'in ilk açılışında Yenişehir'de bulunan Ankara Sıhhat Yurdu'nun üst katındaki evimize geldiğini sanmıyorum. Ankara Sıhhat Yurdu iki yıl sonra Himaye-i Etfal'in (Çocuk Esirgeme Kurumu) yanyana üç binasından, şimdi yıkılmış bulunan en soldakine taşınmıştı. Biz de yine Sıhhat Yurdu'nun üst katındaki bir dairede oturuyorduk. Sabahattin'le en uzun beraberliğimiz bu evde olmuştur."

Yalnız yazarın buradaki hatırladıklarından aktardığı üzere, Anafartalar Caddesi'nde Himaye-i Etfal'in "yan yana üç binası" ve "yıkılmış" olanı yoktur. Kurumun genel merkezi, kira apartmanı yan yana olup, hâlâ ayaktalar.

Sıhhat Yurdu, Reşit Mazhar Ertüzün'ün *Bir Mülkiyelinin Kavak Yelleri* adını taşıyan, "anı-roman" olarak adlandırdığı kitabında da karşımıza çıkar. Kitap, kendisini, aileyi, çevreyi, özellikle kadın arkadaşlarının portre fotoğraflarından oluşan koleksiyonuyla belgeleyip geçmiş günler üzerinden yokladığı, genç yaşlarda doldurduğu anı defterlerine, sakladığı mektuplara dayanan bir çeşit özel tarihtir.

Hakimiyeti Milliye, 9 Haziran 1931

Mülkiye öğrencisi olduğu günlerde, günlüğünün, "22 Eylül 937, Cuma, Saat 8'e çeyrek var" satırından sonra o gün Dostoyevski'nin *Netoçka Nezvanova* romanını okuduğunu, "hayran" olduğunu yazar. Ardından defterindeki şu cümleleri özel tarihine geçirir:

> "Kitabı kapayıp akşam üzeri Yenişehir'e gittim. Atatürk Bulvarı üstündeki babamın Ankara'da ilk olarak açtığı Ankara Sıhhat Yurdu'nun (şimdi başkalarının işgal ettiği) binasının önünden geçerken çocukluğumu aradığımın farkına vardım. Yüksek apartmanın o yıllardan kalma boyasını, geniş teraslarını (o teraslar ki onları kendime göre bir park halinde çiçeklendirmiştim, yine o teraslarda "Düşünceler Kralı" isimli ilk hikâyemi kardeşlerime okumuş, soğuk kış günlerinde fes rengi -bordo- mantosu ile -hastanemizde strekdomi ameliyatı geçiren- annesini ziyarete gelen ilk sevgilim Melâhat'ın eve dönüşünü seyretmiştim), mutfağımızın ince uzun penceresini gözlerimle okşadım.

Mülkiyeli genç kitabında bir defa daha Yenişehir'deki hastaneye ve ilk göz ağrısı Mimar Kemal İlkokulu'ndan Melâhat'a dönecektir:

> "Melâhat'ı tanıdığım ve aynı zamanda kaybettiğim o kutsal 1929 yılının (kesinlikle yeryüzünde benden başka kimseye nasip olmadığına inandığım) en ilginç hatırası şudur: Daha önce de kısaca değindiğim üzere o yılların Ankara'sının tek özel hastanesi olan babamın hastanesi pek çok önemli kişilerin tedavi gördüğü bir sıhhat yurdu idi. Bunlar arasında iki ünlü kişi de ne yazık ki bu hastanede (o zamanlar antibiyotikler keşfedilmediği için) ölmüştü. Bunlardan birincisi Atatürk'ün sevgili Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Necati Bey'di. O tarihlerde Soyadı Kanunu henüz çıkarılmadığı için soyadını yazamayacağım bu kişiyi hastalığı sırasında Atatürk de bizzat ziyarete gelmişti. Annemin Atatürk'e sunduğu kahvenin fincanı telveleriyle birlikte hâlâ saklıdır. Bir apandisit patlamasından dolayı peritonit olan Necati Bey'den sonra bütün ihtimama (iyi bakıma) rağmen (karşın) Japonya Büyük Elçisi de tifo'dan ölmüştü. O vakitler Sefir-i kebir denilen Büyük Elçinin kaybı üzerine büyük mahcubiyet ve üzüntü içinde kalan babam (Op. Dr. Rifat Ertüzün) teessüfler beklerken Japonya'dan çok dikkat ve itina ile tedavi gördüğü için teşekkür mektubu ile birlikte gönderilen değerli hediyeler babamı ve bizi hayretler içinde bırakmış ve Japonya hakkında daha o vakitten bambaşka fikirler edinmiştik."
>
> "İşte bu hastaneye günün birinde Ajans Müdürü Alâattin Bey'in eşi ve

Melâhat'ın annesi de bir kanama şikâyeti ile getirilmiş ve bir strektomi adı verilen operasyonla bu hanımın rahmi ve yumurtalıkları alınmıştı. Ben de ameliyattan sonra hemen ameliyathaneye inmiş Başhemşirenin bana gösterdiği beyaz tas içinde sevgili Melâhatimin hayatının ilk 9 ay 10 gününü geçirdiği o et yumağını elimle okşamıştım."

Oğlunun kaleminden Rifat Ali Bey'in hastanesi ile ilgili bilgibu kadar. (Melâhat'ın ailesi o yıl İstanbul'a taşınacaktır. Babası Anadolu Ajansı Umum Müdürü Aleaddin Bey 1930'da vefat eder.)

Çankaya Sineması – Çankaya adını taşımasına karşın Aşağı Ayrancı semtinde, bugünkü Şili Meydanı'nın karşısında, Paris Caddesi'nin hemen başındaki sinema.

Çankaya Sineması, yeni yapılan bir apartmanın altında 1967 yılının Mart ayında açıldı. O zamana kadar, Güvenevler, Ayrancı, Kavaklıdere ve Çankaya tarafında sinema yoktu. Balkonu ve salonuyla 900 seyirci kapasiteli büyük bir sinemaydı. Balkonun sağ taraftan dört koltuklu sıralar aşağıya salon kısmına inen değişik bir iç düzeni vardı. 1986 yılının Haziran ayına kadar açık kalan sinemanın sahibi ve işletmecisi, Elazığlı Mehmet ve Refik Erdoğan kardeşlerdi. Sinemanın bulunduğu apartmanın müteahhiti de onlardı.

Filmler, özgün diliyle, altyazılı oynatılırdı. Çok defa aynı filmler Türkçe dublajlı olarak Cebeci'deki İnci, Maltepe'deki Alemdar, Gölbaşı, As sinemalarında gösterilirdi.

Sinemanın ana giriş kapısının solunda Kilim Pastanesi, sağında küçük bir kırtasiye dükkânı vardı. O küçük dükkânda ayrıca gazete, *Photoplay*, *Cine monde* gibi magazin ağırlıklı yabancı sinema dergileri ve daha pek çok süreli yayın satılırdı. Kemal Artan'ın Kilim Pastanesi ise bir buluşma noktasıydı. Gençler orada toplanır, sinemaya gelenler, sinemadan çıkanlar uğrarlardı. Pastaneye, sinemanın bilet gişesi tarafına açılan ikinci kapısının yanına jukebox (Müzik dolabı) konulmuştu. Oturma yerleri alçaktı ve kilim desenli kumaşla döşenmişti.

Çankaya Sineması'nın hizmete girdiği 1967 yılına ait bir fotoğrafta, kapı üstündeki *Ümitsiz Aşk* filminin afişi görülüyor. Vincente Minelli'nin yönettiği, Richard Burton, Elizabeth Taylor, Eva Marie Saint'ın oynadıkları *The Sandpiper*, Türkiye'de bu ad ile gösterilmiştir. "The Shadow Of Your Smile", filmin müziğiydi. Fotoğrafta, Kilim Pastanesi'nin önündeki masalar, öte yanda kırtasiye dükkânı, hemen yanında mobilya mağazası Galeri Efes de görülüyor.

1964 yapımı, Leningrad Kirov Balesi'nin *Uyuyan Güzel*'i, Sophia Loren ve

Çankaya Sineması, 1967

Erdoğan kardeşler

Marcello Mastroianni'nin oynadıkları Vittorio De Sica'nın yönettiği *Dün, Bugün, Yarın*, Amerikalı şarkıcı Frankie Avalon'ın göründüğü, Vincent Price'ın da rol aldığı *Bikinili Kızlar Kulübü, The Sandpiper* ile aynı yıl seyirci önüne gelen filmlerdi.

Phillippe de Broca'nın *Rio Macerası*'ndan hemen sonra yönettiği, 1965 yapımı, Jean-Paul Belmondo ve Ursula Andress'in başrollerini paylaştıkları *Çin Macerası* 1968'de gösterime girdi. O yıl oynatılan filmler arasından şunları sayabiliriz: Frank Tashlin'in Jerry Lewis ve Jill St. John'lı güldürüsü *Aptal Tezgâhtar*, James Bond serisinden *Dr. No* (Sean Connery, Ursula Andress), Stuart Whitman, Sarah Miles, Alberto Sordi'li *Cesur Pilotlar*, Elsa Martinelli'nin göz kamaştırdığı *Erkeklere Dayanamam*, Dean Martin, Jill St. John'ın oynadıkları *Yatağımda Uyuyan Kim?* Ama o yılın seyirci toplayan filmi, ilk *Maymunlar Cehennemi* oldu. Film 1968'de çevrilmiş, hemen getirtilmişti. Franklin J. Schaffer yönetmiş, Charlton Heston oynamıştı.

Stephan Boyd ve Elke Sommer'im, Hollywood'da Oscar ödülü öncesi entrikaların yaşandığı *Hayal ve Hakikat*, Carroll Baker'in oynadığı *Karolin Böyle Sevişir*, Michèle Mercier'i izlediğimiz *Kötü Yol* 1969 yılında oynatılan filmler arasındaydı.

1970 yılında gösterilen filmlerden bazıları: *Mini Etekli Bomba* (Raquel Welch, Anthony Franciosa), *Ah Şu Erkekler* (Walter Matthau, Inger Stevens), *Şeytan Ruhlu Kadın* (Alain Delon, Senta Berger), *Miami'de Cinayet* (Frank Sinatra, Raquel Welch), *Randevu* (Ömer Sharif, Anauk Aimee), *Kartal Yuvası* (Richard Burton, Clint Eastwood), *Batman* (Adam West, Burt Ward), *Oyun Bozuldu* (Mia Farrow, Laurence Harvey), *İntikam Deresi* (Terence Stamp, Joanna Pettet, Karl Malden), *Kristin* (Robert Fuller, Anita Höfer), *Zafere Susayanlar* (Robert Mitchum, Yul Brynner), *Şahane Oyun* (Louis de Funes, Bourville, Terry Thomas), *Kabadayının İntikamı* (Rod Taylor), *Ah Bu Çingeneler* (Bekim Fehmiu, Olivera Vuco), *Vur Emri* (Kirk Douglas), *Değişen Dünyanın İnsanları* (Julie Christie, Oskar Werner, Anton Diffring), *Korkusuzlar* (Marlon Brando, Janet Margolin, Yul Brynner), *Kara Korsanın Dönüşü* (Peter Ustinov, Suzanne Pleshette, Elsa Lanchester), *Her Şey Aşk İçin* (Dean Martin, Alain Delon, Joey Bishop), *Kara Şerif* (Jim Brown, George Kennedy), *Aşk Oyunları* (Curd Jürgens, Lilli Palmer), *Görünmeyen Düşman* (Gregory Peck, Eva Maria Saint), *Böyle Çıplak Nereye* (Debbie Reynolds, James Garner), *Genç Kızlar Uyanın* (Patt Duke, James Farentino), *Biraz Yaşa Biraz Sev* (Elvis

Presley, Michele Carey), *Sevgilimin Tuzağı* (Rock Hudson, Claudia Cardinale, Tomàs Miliàn), *Kaptan Nemo* (Robert Ryan, Chuck Connors, Nanetta Newman).

1970 yılında film haftalarına başlandı. Mart ayında, *Sevmek, Gece Oyunu, Bir Aşk Gecesi, Aşk Arabası, Hep Benimle, Açlık, Sessizlik* filmlerinin yer aldığı İsveç filmleri haftası düzenlendi. Mayıs ayında François Truffaut filmleri toplu gösterisi gerçekleştirildi. Haziran ayında ise Türkân Şoray filmleri haftası vardı. O yılın bir diğer sürprizi ilk defa bir Türk yapımının haftanın filmi olmasıydı. Filiz Akın ve Kartal Tibet'in oynadıkları *Yumurcak*. Bu arada bir de konser: 20 Mayıs günü Erkin Koray ve Yeraltı Dörtlüsü sahneye çıktılar.

Boston Canavarı (Tony Curtis, Henry Fonda, George Kennedy), *Evlenmekten Korkmuyorum* (Jean-Paul Belmondo, Catherine Deneuve), *Seninle İlk Defa* (Jacqueline Bisset), *Las Vegas'ta Aşk* (Elvis Presley, Ann-Margret) 1971 yılından akılda kalanlar. *Takip* (David McCallum, Nicolette Machiavelli), *Savaş Günleri* (Jean Sorel, Charles Belmont, Regina Bianchi), *Ölüm Treni* (Lee Marvin, Ernest Borgnine, Keith Carradine) 1973 yılında sinemaya gelenler. Ama o yılın sürpriz filmi, Marlon Brando'nun başını çektiği muhteşem oyuncu kadrosuyla Coppola'nın *Baba*'sı oldu.

1973 yılında Ankara'da Sinematek Derneği kurulmuştu. Derneğin film gösterilerine Menekşe Sineması'nda başlandı. 1974 yılının Ağustos ayında Çankaya Sineması'na geçildi. O yıl ve ertesi yılın sonbaharına kadar dernek etkinliğini burada sürdürdü. Yılmaz Güney'in *Arkadaş*, yine Güney'in başladığı, ama Şerif Gören'in bitirdiği *Endişe* filmlerinin Ankara'daki ilk gösterimleri dernek aracılığıyla Çankaya Sineması'nda gerçekleşti.

1976-1979 yılları arasında beyaz perdeden geçenleri sayarsak: *Üç Zırdeli Savaşta* (Aldo Maccione, Jean Lefebvre, Pierre Mondy), *Sınıfta Şenlik* (Lilli Carati, Alvaro Vitali), *Embryo* (Rock Hudson, Barbara Carera, Roddy McDowall), *Çok Özel İlişkiler* (Pierre Rousseau, Daniele Vlaminck), *Miras* (Sam Elliott, Katherine Ross), *Geçit* (Anthony Quinn, Kay Lenz, James Mason, Christopher Lee, Patricia Neal), *Ve Duvarlar Çatladı* (Simone Signoret, Alain Delon, Miou-Miou), *Neretva Köprüsü* (OrsonWelles, Yul Brynner, Franco Nero, Hardy Krüger, Curd Jürgens, Sylvia Koscina), *Uçak Korsanları* (Sean Connery, Ian McSha-

Milliyet, 30 Mart 1970

Milliyet, 12 Ekim 1970

ne), *Ferhat ile Şirin* (Türkan Şoray Yılmaz Duru).

1980'lere gelindiğinde, sinema eskisi kadar iyi filmlere ağırlık veremiyordu. 1970'li yılların ikinci yarısında sinemaların çöküşünü hızlandıran yerli-yabancı erotik filmler furyası söz konusuydu. Yukarıda adları verdiğimiz filmlerden bazıları da bu çeşit filmlerdi. Bununla birlikte Çankaya'da nefes aldıran, ilginç toplu gösteriler ara sıra sürdürüldü. Cezayir (1984), Çekoslovakya (1985), Japon (1986) film haftaları bunlar arasındaydı. Konserler de öyle. Örneğin, Dünden Bugüne Timur Selçuk resitali (Kasım 1982) gibi. Öte yandan yerli filmler ön safa yerleşmişti: *Vay Başımıza Gelenler* (Metin Akpınar, Zeki Alasya), *Beddua* (Bülent Ersoy Mine Mutlu), *Davaro* (Kemal Sunal).

1986 yılı Şubat ayında, Aziz Nesin'in kurucusu ve Yönetim Kurulu Başkanı olduğu Ekin-Bilar Anonim Şirketi'nin müzikli bir etkinliği için Çankaya Sineması ile anlaşılmıştı. Fakat Ankara Valiliği'nden gösteri için izin çıkmadı. Müzikli gece sonradan yapıldı. Emniyet Müdürlüğü'nden gelen bir ekip de geceyi videoya aldı. Valilik sinemayı üç günlüğüne kapattı.

Çok geçmedi, yeni sinema mevsimi başlamasına birkaç ay kalmışken, o yılın Haziran'ında Çankaya Sineması sahneden ayrıldı.

Artık sinema yoktu. Salonu başka eğlence yerlerine açılacaktı.

Geniş salon, Airport Disco adıyla diskoteğe dönüştürüldü. Bir süre böyle gitti. Sonra lunapark işletmecisi İlhan Gerim geldi, kiraladı. Ve Çakıl Gazinosu'nu açtı. Gazinoyu işletti, kapattı. Uzun zaman kapalı kaldı.

Çankaya Sineması'nın balkon kısmı, 2017

Çankaya Sineması, 20 Ekim 2018

2019 yılında tabelası indirildi. Sinema elden geçirildi. Bu defa, Çankaya Sahne adıyla açılışı yapıldı. Bugün orada özel bir tiyatro topluluğu temsillerini veriyor.

d Grubu Sergisi –1936 yılında Ankara'da açılan sergi.

d Grubu, 1933 yılının Eylül ayında altı sanatçı arkadaşın, Nurullah Cemal Berk, Zeki Faik İzer, Elif Naci, Cemal Tollu, Abidin Dino, Zühtü Müridoğlu'nun oluşturdukları bir sanatçı topluluğudur. Gruba sonradan başka katılanlar da olmuştur. Modern plastik sanatlar tarihimizdeki ilk sanat etkinliği olarak anılan grup, "d" harfini simge olarak seçmiştir.

1933-1951 yılları arasında etken olan grup ilk sergisini İstanbul'da, İstiklâl Caddesi'nde, Narmanlı Han'daki Mimoza Şapka Mağazası'nda 8 Ekim 1933 günü açtı. Bu sergiyi yine İstanbul'da açılan beş sergi daha izledi. 1933-1951 arasında toplam 16 sergiye ulaşıldı.

2002 yılında İstanbul'da "d Grubu 1933-1951" açılan bir sergiyle geçmiş günlerin önemli sanat topluluğu hatırlatıldı. Ayrıca sergiye güzel bir kitabın eşlik etmesine olanak sağlandı.

Söz konusu kitapta, grubun 1936-1938 yılları arasında sergi açmadığı yazılıdır. Oysa Ankara'da açılmış bir sergi vardır. Dolayısıyla, d grubu toplam 16 değil, 17 sergide görünmüştür.

Grubu oluşturan ilk adlardan Nurullah Cemal Berk, Cemal Tollu, Elif Naci, heykeltıraş Zühdü Müridoğlu, sonraki katılımcılardan Turgut Zaim ve Bedri Rahmi Eyüboğlu, 200'e yakın resim ve heykeli Ankara'da sergilemişlerdir. Aralarında Eyüboğlu en çok eserle katılan sanatçıdır.

d grubunun sergisi, 1 Şubat 1936 günü öğleden sonra, Atatürk Bulvarı'ndaki Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin Sergievi'nde açıldı. Dönemin genç mimarı Şevki Balmumcu'nun tasarlayıp gerçekleştirdiği modern yapı 1934 yılının Ekim'inde "Sanayi Sergisi" ile şehir hayatına karışmıştı. Sanatçılarımızın sergisi, Sergievindeki sekizinci etkinlik oluyordu.

Sergi açılışlarında konuşma yapılması âdettendir.

d grubunun etkinliğinde konuşması için Ankara'da bulunan Necib Fazıl Kısakürek görevlendirilmişti. Açılışı o yaptı. Necib Fazıl Kısakürek'in farklı bir dönemiydi. Avangart günleriydi. Konuşmasında "yeni sanat" ve "yeni sanatkâr" konusunu işledi. Ertesi günün gazetesinde şöyle deniliyor:

> "Açılıştan önce, sanatseverlerden mürekkeb güzide bir kalabalığın önünde ilk defa Necib Fazıl kürsüye gelerek yeni sanat ve yeni sanatkâr mevzuu üzerinde çok zevkle dinlenen bir konuşma yaptı. Kıymetli şair, bir kuyumcu itinası ile işlenmiş olan konuşmasında bugünkü sanat âlemini bir kaos olarak tarif ettikten ve yeni sanatkârlara düşen en büyük işin

Sergievi

"D„ Grupunun 6 ıncı Sergisi Ankarada Açıldı

«D» grupunun 6 ıncı sergisi, gezilirken

«D» grupunun 6 ıncı sergisi Ankarada açılmıştır. Çoğu etütlerini Avrupada modern san'atkârların yanında tamamlamış genç uzuvlardan mürekkep olan «D» grupunun, «Sergievi» salonlarında açılan bu seferki sergisinde, irili, ufaklı 200 parçaya yakın eser teşhir olunmaktadır. Sergide şu san'atkârların eserleri vardır: Ressam Elif Naci, Nurullah Berk, Cemal Tollu, Turgud Zaim, Bedri Rahmi, Heykeltraş Zühdü. Sergi, muvaffak bir sergi olmuştur. Bu genç san'atkârları tebrik ederiz,

Serveti Fünun, 6 Şubat 1936

eskinin "kaf dağı"nı yıkmak olduğunu söyledikten sonra sözlerine şöyle son verdi: "Nerede beklenen sanatkâr? Beklenen sanatkâr yolda. Eğer fazla yaklaşınca göreceği manzaranın dehşetinden ürküp geriye dönmezse."

Necib Fazıl'dan sonra d grubundan Nurullah Cemal Berk kürsüye geldi. Grubun amacını açıkladı. Özetle:

"Ortaya konulan eser zayıfsa bunun, genç sanatkârlar tarafından getirilen yeni havaya ve yeni ruha bağışlanmasını isteyen sanatkâr akademizmi yıkmak için harcadıkları gayretlerin de bir muvaffakiyet olduğunu anlattı."

İlk günün görgü tanığı gazetecinin yazdığına göre, ilk defa olarak bir resim sergisinin açılışında bu kadar "kalabalık bir kütleye" rastlanıyordu. İlgi çok büyüktü. Bunda serginin daima adı işitilen d grubu ile ilk temas olmasının da etkisi vardı. İzlenimlerini şöyle sürdürüyor:

"[Grubun] birkaç yıllık çalışmalarını hulâsa eden bu sergi, aynı zamanda, onların bu müşterek çalışma ve sanatlarını kısa zamanda ne kadar ilerletmek imkânlarını bulmuş olduklarını da gösteriyor. Bizce grubu karakterize eden vasıf, arayış ve entelektüel bir efordur. Dimağlarında meşaleler olan sanatkârlarla karşılaştığımızı daha ilk temasta hissediyoruz. Burasını memnuniyetle kaydetmeliyiz. Çünkü resim sanatını, zihnî bir alâkaya bağlayamayan ve bütün çalışma sahası paletile tuvali arasında kalan sanatkârlar arasında büyük yaratıcılar çıktığı pek seyrek vâki olmuştur.

Serilen eserlerin, resim terbiyesi pek kuvvetli olmayan halkımıza fazla yabancı ve aykırı gelmediğini burada kaydetmeliyiz. Bu merhaleye varmak için aradaki mesafe gerçi sanatkârlar tarafından alınmıştır, fakat halk için bu bir boşluk olarak kalmakta devam ediyor.

Genç sanatkârlarımız arasından cidden mümtaz bir grubun karşısında bulunduğumuz muhakkaktır. Gençler sabırla, ihtirasla ve inatla çalışmakta devam ediyorlar. Sergiyi, muvaffak bir sanat tezahürü olarak selâmlamalıyız."

d Grubu Sergisi 15 gün açık kaldı.

Şehrimizdeki "D" grupu sergisinin açılışında bulunanların arkadaşımız REVİ tarafından yapılmış krokileri

Ulus, 6 Şubat 1936, s. 2